

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΤΟΥ ΑΡΗ ΒΕΛΟΥΧΙΩΤΗ, 1942 – 2011

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΚΡΙΚΗΣ

Επιβλέπων καθηγητής:

Πολυμέρης Βόγλης

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Χριστίνα Κουλούρη

Μήτσος Μπιλάλης

ΒΟΛΟΣ 2020

Ευχαριστίες

Η παρούσα διατριβή δεν θα είχε ολοκληρωθεί ποτέ χωρίς την εποπτεία και την αμέριστη συμπαράσταση του επιβλέποντα καθηγητή μου, γεγονός για το οποίο του είμαι ευγνώμων. Το περιεχόμενο και η διάρθρωση του κειμένου υπήρξαν το αποτέλεσμα ενός δημιουργικού διαλόγου, μέσα στα χρόνια, με τον Πολυμέρη Βόγλη, ο οποίος τροφοδότησε την σκέψη μου και συνέβαλε καταλυτικά στο να οργανώσω και να συνθέσω το κείμενο. Η συμβολή, ποικιλοτρόπως, των δύο άλλων μελών της συμβουλευτικής επιτροπής, της Χριστίνας Κουλούρη και του Μήτσου Μπιλάλη ήταν επίσης πολύ σημαντική για μένα και για αυτό τους ευχαριστώ θερμά.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την ομότιμη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν για τις πολύτιμες συμβουλές της σχετικά με την διαπραγμάτευση του θέματος της έρευνάς μου όλα αυτά τα χρόνια.

Στην πορεία συγγραφής του κειμένου είχα την τύχη να έχω την πολύπλευρη στήριξη και βοήθεια φίλων και συναδέλφων. Ο Αντώνης Αντωνίου, η Μάχη Γκάγκα, η Χριστίνα Ανδρεάδη, η Γωγώ Τσιαντά, ο Κώστας Σδρόλιας, η Δανάη Τζήκα, ο Μιχάλης Δικαιάκος, ο Γιάννης Παπαντωνίου, ο Έκτωρ Εσκουντέρο, ο Παύλος Μούλιος και ο Μάριος Χατζηπροκοπίου υπήρξαν συμπαραστάτες μου σε διάφορες φάσεις εκπόνησης της διατριβής.

Η έρευνα αυτή διευκολύνθηκε πολύ από την συνεργασία των αρχειονόμων και βιβλιοθηκονόμων στα ΑΣΚΙ. Ειδικότερα, στο πλαίσιο αυτό, θα ήθελα να αναφέρω την Άντα Κάπολα, την Πολίνα Ιορδανίδου και την Αγγελική Χριστοδούλου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους γονείς μου για το ότι υπήρξαν πολύπλευρα υποστηρικτικοί σε αυτή μου την προσπάθεια και να τους αφιερώσω το παρόν.

Περιεχόμενα

• Αρκτικόλεξα	6
• Εισαγωγή	8
• Κεφάλαιο 1:	
<u>Το πλαίσιο της δράσης του Θανάση Κλάρα / Άρη Βελουχιώτη</u>	51
• Κεφάλαιο 2:	
<u>Ο Άρης για την βία του μέσα από τη ρητορική του</u>	72
• Οπτικές του Άρη για την βία του	73
• Ματιές τρίτων στην ρητορική του για την βία	81
• Οπτικές των αντιπάλων σχετικά με την αντίληψη του Άρη περί βίας	92
• Κεφάλαιο 3:	
<u>Προσλήψεις και αποτυπώσεις της βίας του μέσα από τις πηγές</u>	96
• Περίοδος αντιστασιακής δράσης του (1942-1944)	97
• Εαμικός χώρος	97
• Αντιστασιακός χώρος	102
• Απελευθέρωση έως Μεταπολίτευση (1944-1974)	112
• Ο Άρης από τις σιωπές, δυναμικός ηγέτης της Αντίστασης	112
• Ο Άρης ως «αιμοσταγής εγκληματίας»	142
• Πρώτη φάση Μεταπολίτευσης (1974-1990)	190
• Ο Άρης ως λαϊκός, επαναστατικός ηγέτης της Εθνικής Αντίστασης	190
• Ο Άρης ως «αιμοσταγής εγκληματίας»	212
• Δεύτερη φάση Μεταπολίτευσης (1991-2011)	230
• Ο Άρης ως εθνικός ήρωας	230
• Ο Άρης ως «αιμοσταγής εγκληματίας»	246

• Κεφάλαιο 4:	
<u>Μελέτες περίπτωσης διαφορετικών εκδοχών βίας του</u>	273
• Γενικά	273
• Υπόθεση Μαραθέα	280
• Υπόθεση Ψαρρού	286
• Ιταλός αιχμάλωτος μετά το Γοργοπόταμο	293
• Εκτέλεση Αγοριδαίων	294
• Εκτέλεση Καλαμπούρα	302
• Μελιγαλάς	304
• Κεφάλαιο 5:	
<u>Ερμηνευτικά πλαίσια της βίας του</u>	308
• Ερμηνευτικές προσεγγίσεις	310
Πολιτικού τύπου προσεγγίσεις	310
Ψυχολογικές προσεγγίσεις	315
• Πλαίσια νομιμοποίησης και απονομιμοποίησης της βίας του	320
• Κεφάλαιο 6:	
<u>Γιατί το φάντασμα της βίας του πλανάται πάνω από την ελληνική κοινωνία</u>	337
• Πολιτικές αιτίες: Ο Άρης ως σύμβολο λαϊκής αντίστασης ή άγριας βίας	338
• «Υποκειμενικές» αιτίες	367
• Συμπεράσματα	373
• Πηγές	381
• Βιβλιογραφία	383

Αρκτικόλεξα

Α.Σ.Κ.Ι.	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
Β.Σ.Α.	Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή
Γ.Σ.Ε.Ε.	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
Γ.Ε.Σ.	Γενικό Επιτελείο Στρατού
Γ.Σ.	Γενικό Στρατηγείο
Δ.Α.Π./Ν.Δ.Φ.Κ.	Δημοκρατική Ανανεωτική Πρωτοπορία/Νέα Δημοκρατική Φοιτητική Κίνηση
Δ.Σ.Ε.	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
Δ.Ε.Σ.	Διεθνής Ερυθρός Σταυρός
Ε.Ο.Ε.Α.	Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών
Ε.Δ.Ε.Ε.	Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων
Ε.Κ.Κ.Α.	Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση
Ε.Ρ.Ε.	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
Ε.Α.Μ.	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.Κ.Π.Α.	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ε.Δ.Ε.Σ.	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
Ε.Λ.Α.Σ.	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
Ε.Σ.	Ελληνικός Στρατός
Ε.Δ.Α.	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
Ε.Π.Ο.Ν.	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
Ε.Κ.	Ένωση Κέντρου
Ε.Ο. 17Ν	Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη
Ε.Λ.Α.	Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας
Κ.Ε.	Κεντρική Επιτροπή
Κ.Σ.Ε.	Κεντρική Στρατιωτική Επιτροπή
Κ.Π.Ε.Ε.	Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας
Κ.Ο.Α.	Κομματική Οργάνωση Αθήνας
ΚΟΜ.ΕΠ.	Κομμουνιστική Επιθεώρηση
Κ.Ν.Ε.	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας

Κ.Δ.Κ.Ε.	Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας
Κ.Κ.Ε.	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
Κ.Κ.Ε. εσωτ.	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας εσωτερικού
Κ.Κ.Σ.Ε.	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
Μ.Α.Β.Η.	Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου
Μ.Ε.Α.	Μέτωπο Εθνικής Ανεξαρτησίας
Ν.Δ.	Νέα Δημοκρατία
Ο.Μ.Μ.	Ομάδα Μεραρχιών Μακεδονίας
Ο.Κ.Ν.Ε.	Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας
Ο.Κ.Δ.Ε.	Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας
Ο.Ν.ΝΕ.Δ.	Οργάνωση Νέων Νέας Δημοκρατίας
Ο.Π.Λ.Α.	Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα
Π.Ε.Α.Τ.Ε.Α.	Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντίστασης
Π.Ε.Ε.Α.	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
Π.Ο.Α.Ε.Α.	Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης
Π.Σ.Ε.Α.Ο.	Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων
Π.Α.Κ.	Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα
ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
Π.Α.Ο.	Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις
ΠΑ.Μ.	Πατριωτικό Μέτωπο
Π.Γ.	Πολιτικό Γραφείο
Σ.Ε.Κ.Ε.	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
Σ.Κ.Α.	Στρατιωτικό Κέντρο Αντίστασης
Σ.Σ.Α.	Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή
ΣΥ.ΡΙΖ.Α.	Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς
B.L.O.	British Liaison Officer
C.I.A.	Central Intelligence Agency
F.O.	Foreign Office
O.S.S.	Office of Strategic Services
S.O.E.	Special Operations Executive

Εισαγωγή

Στις 16 Ιουλίου 2013, σε συζήτηση στη Βουλή για ένα φορολογικό νομοσχέδιο, ο βουλευτής του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ) Βαγγέλης Διαμαντόπουλος έκλεισε την σύντομη αγόρευσή του με μια φράση που έχει αποδοθεί στον Άρη Βελουχιώτη, το «ραντεβού στα γουναράδικα».¹ Ένας βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ), ο Γεώργιος Κωνσταντόπουλος, στο τέλος της συνεδρίασης, δεν παρέλειψε να αναφερθεί στο άκουσμα της προαναφερθείσας φράσης, συνδέοντας άμεσα το όνομα του Άρη με «σφαγές» και το μετεμφυλιακό κλίμα, κάνοντας παράκληση να μην σημειώνονται στο δημόσιο λόγο τέτοιες «λέξεις» [αναφέρεται στα «γουναράδικα», παραποιώντας σκόπιμα ή από άγνοια το πώς χρησιμοποιούσε ο Άρης αυτή τη φράση],² ώστε να μην ανακινούνται, σύμφωνα με αυτόν, τα πάθη εκείνης της περιόδου.³ Το σημαντικό για εμάς, πέρα από το ότι ο βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ δεν απέδωσε ορθά την ακριβή διατύπωση της φράσης του Άρη, όπως έχει καταγραφεί σε μαρτυρίες⁴ και ότι, ήδη από την επομένη και για αρκετό καιρό υπήρξε ένας έντονος και μαχητικός δημόσιος διάλογος γύρω από ιστοριογραφικές και λεξικογραφικές διευκρινίσεις για αυτή τόσο από τα κόμματα όσο και από φορείς του δημόσιου λόγου (δημοσιογράφοι, κ.ά.),⁵ είναι ότι, εβδομήντα περίπου χρόνια μετά το θάνατό του, τμήμα της Αριστεράς κάνει

¹ Συνεδρίαση Ολομέλειας της Βουλής, 16/7/2013. Η αγόρευση του βουλευτή είναι διαθέσιμη στο: <https://www.youtube.com/watch?v=fknef3eg9Mo>

² Ο Άρης – και άλλοι, αλλά αυτός την κατέστησε γνωστή, μέσα από τις γραπτές μαρτυρίες για την δράση του – χρησιμοποιούσε τη φράση αυτή όχι ως παρακίνηση σε «σφαγές», αλλά το αντίθετο, πως δηλαδή, αν επικρατήσουν οι αντίπαλοι του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, οι ίδιοι (του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ) θα «γδαρθούν» όπως τα ζώα στα γουναράδικα, εννοώντας μεταφορικά ότι θα έχουν το ίδιο άγριο τέλος, ως θάνατο.

³ «Μέσα σ' αυτήν την Αίθουσα, λοιπόν, ακούστηκαν κάτι κορόνες τις οποίες θέλουμε να ξεχάσουμε όλοι, όπου κι αν ανήκουμε. Διότι εδώ και πολλά χρόνια δεν υπάρχουν ούτε νικητές ούτε ηττημένοι. Είμαστε όλοι μαζί, για να οικοδομήσουμε τη νέα Ελλάδα, την οποία όλοι θέλουμε και όλοι ονειρευόμαστε. Δεν υπάρχουν πλέον «γουναράδικα». Δεν συναντιόμαστε στα «γουναράδικα». Δεν υπάρχουν πλέον τέτοιες λέξεις, που να οδηγούν σε σφαγές. Δεν μας περισσεύει κανένας. [...] Κάποιοι βλέπουν τον εαυτό τους σαν τον Άρη Βελουχιώτη. Και βάζουν στο στόμα τους τα λεγόμενα του Άρη Βελουχιώτη. Δεν υπάρχουν πλέον αυτά. Τα έχουμε ξεχάσει και θέλουμε να τα ξεχάσουμε. Δεν πρέπει να τα υπενθυμίζουμε ούτε καν στις νέες γενιές», βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση Ολομέλειας της 16/7/2013.

⁴ Σύμφωνα με πληθώρα μαρτυριών παλιών συντρόφων του στον ΕΛΑΣ, η ακριβής διατύπωση της φράσης του Άρη είχε ως εξής: «Καλή αντάμωση στα γουναράδικα». Ενδεικτικά, βλ. Γιώργος Χουλιάρης (Περικλής), «Ο δρόμος είναι άσωτος...». *ΕΛΑΣ, Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία, 1941-1958*, Οικνός, Λαμία, 2006, σ. 491. Ο ίδιος βέβαια πληροφορητής, σε προφορική μαρτυρία του, των τελών της δεκαετίας του 1970, περιγράφοντας, μάλιστα, το ίδιο περιστατικό, τον χωρισμό απεσταλμένων της ηγεσίας του ΚΚΕ με την ομάδα του Άρη, μετά την Βάρκιζα, καθώς είχαν συναντηθεί μήπως τον μεταπείσουν να μην συνεχίσει τον ένοπλο αγώνα και να παραδώσει τα όπλα, αποδίδει ακριβώς την ίδια φράση σε έναν άλλο συναγωνιστή του Άρη, τον καπετάνιο Πελοπίδα (Παντελής Λάσκακας), γεγονός που μάλλον σημαίνει πως όσοι βρίσκονταν στον στενό του κύκλο την χρησιμοποιούσαν, βλ. ταινία-ντοκιμαντέρ «Άρης Βελουχιώτης. Το δίλημμα» (σκηνοθεσία Φώτος Λαμπρινός, 1981)

⁵ Οι αντιδράσεις στη δημόσια σφαίρα (έντυπα και τηλεοπτικά ΜΜΕ, ενημερωτικές ιστοσελίδες κ.ά.) ιστοριογραφικού και λεξικογραφικού χαρακτήρα, άμεσα συνδεδεμένες με την πολιτική ταυτότητα του καθένα ήταν πολλές και ποικίλες. Ενδεικτικά, βλ. Γιάννης Παπαδόπουλος, «Η ιστορική αλήθεια και τα

επίκληση – ακόμα και σε, φαινομενικά άσχετα, θέματα – στο όνομα του Άρη και ότι τμήμα της Δεξιάς, και μόνο στο άκουσμα του ονόματός του επικαλείται την ακραία βία του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ, που αυτός συμβολοποιεί στο αφήγημά τους, και που οφείλει για το συμφέρον της κοινωνίας να υποπέσει στη λήθη.⁶

Όλα αυτά μας δείχνουν πόσο ζωντανός είναι διαχρονικά ο μύθος του Άρη Βελουχιώτη με κύριο άξονα την βία του, ώστε να πλανάται σαν φάντασμα πάνω από το δημόσιο λόγο, δεκαετίες μετά την πραγματική δράση του, με ή χωρίς προφανή αφορμή. Όπως θα δούμε παρακάτω, μεγαλύτερη σημασία δεν έχει τόσο η συχνή αναφορά στην βία του Άρη προσωπικά, όσο η πολιτική χρήση της, που έγκειται στο ότι συμβολίζει – είτε θετικά είτε αρνητικά – την βία γενικότερα του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ στην κρίσιμη δεκαετία του 1940 και συνεκδοχικά και – εν πολλοίς αυθαίρετα – των επιγόνων τους της ευρύτερης Αριστεράς.

Όσον αφορά τους ορισμούς του μύθου γενικά, υπάρχουν πάρα πολλοί, που άπτονται της οπτικής του κάθε ερευνητή αλλά και του εκάστοτε επιστημονικού αντικειμένου, μέσω του οποίου προσεγγίζονται ανά περίπτωση (κοινωνική ανθρωπολογία, σημειολογία, γλωσσολογία, λογοτεχνική κριτική κ.ά.). Ως εκ τούτου και η βιβλιογραφία γύρω από το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα πλούσια.⁷

Αναφορικά με το γιατί απασχολεί την παρούσα έρευνα αλλά και την ιστορική κουλτούρα εν γένει η αναζήτηση των μύθων και κυρίως η ανάλυσή τους, οφείλουμε, αρχικά, να τονίσουμε

γυναράδικα», *Τα Νέα*, 18/7/2013, Νίκος Σαραντάκος, «Δυο λόγια για τα गुυναράδικα», *Οι λέξεις έχουν την δική τους ιστορία*, 18/7/2013 (διαθέσιμο στο <https://sarantakos.wordpress.com/2013/07/18/gounaradika/>), «Όχι mega μου, το "ραντεβού στα गुυναράδικα" δηλώνει την απόφαση για αυτοθυσία», 16/7/2013, διαθέσιμο στο <https://left.gr/news/ohi-mega-mou-rantevoy-sta-goynaradika-dilonei-tin-apofasi-gia-aytothysia>. Για μια παρουσίαση και ανάλυση των πολέμων μνήμης που πυροδότησε στο δημόσιο πεδίο η συγκεκριμένη φράση, βλ. Μήτσος Μπιλάλης, «Ιο-πολιτική και ιστορική κουλτούρα», στο Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 65-69.

⁶ «Τραυματικές μνήμες [όπως η ακραία, σύμφωνα με το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, βία του Άρη] διεκδικούν τη θέση τους [...] [σ]την ιστορική μνήμη, τροφοδοτώντας πολύ συχνά δημόσιες αντιπαραθέσεις», βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα*, *Τα Ιστορικά*, τ. 47, Δεκέμβριος 2007, σ. 438.

⁷ Για μια επαρκή γενική θεώρηση, επισκόπηση και ανάλυση της σχετικής βιβλιογραφίας και των αντίστοιχων προσεγγίσεων για τον μύθο από αρκετές επιστημολογικές οπτικές, ενδεικτικά βλ. Chiara Bottici, *A philosophy of political myth*, Cambridge University Press, New York, 2007, Christopher Flood, *Political myth. A theoretical introduction*, Routledge, New York - London, 2002, Bo Strath, "Introduction: myth, memory and history in the construction of the community", in Bo Strath (ed.), *Myth and memory in the construction of community. Historical patterns in Europe and beyond*, P.i.E. – Peter Lang, Brussels, 2000, p. 19-46.

μία πολλαπλή χρησιμότητά τους. Η ιστορική θέαση του παρελθόντος δεν αντικαθιστά την μυθική, την προσέγγιση δηλαδή των γεγονότων ή των προσώπων μέσω των μύθων. Στις ιστορικές κοινωνίες, αυτές οι δύο διαφορετικές θεάσεις υπάρχουν σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους, συνδυαστικά και σε αλληλεπίδραση, παράγοντας μια ποικιλία ιστορικών οπτικών.⁸ Ξεχωριστά, και οι δύο υπολείπονται της σύλληψης αυτού του παρελθόντος και, ως εκ τούτου, της έκφρασης της «αλήθειας», κυρίως επειδή, όπως όλες οι ιστορίες, πρέπει να περιορίσουν την εμπειρία αυτού του παρελθόντος που περιγράφουν σε μία εύχρηστη και ουσιαστική για την κατανόησή τους μορφή αποτύπωσης.⁹ Συνδυαστικά, όμως, οι ιστορικές και μυθικές οπτικές του παρελθόντος ανανεώνουν την μορφολογία της ιστορικής σκέψης, η οποία, με την σειρά της, ενδυναμώνει τις τάσεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης ή διαφοροποίησης μέσα στην ίδια την κουλτούρα και αποτελεί έναν δείκτη δύναμης ή ανικανότητας των κοινωνικών θεσμών για περαιτέρω προώθηση και ανάπτυξη μιας νέας πολιτισμικής θέασης του παρελθόντος από τον κόσμο.¹⁰

Ωστόσο, ο μύθος δεν είναι μόνο ένα αντικείμενο της ιστοριογραφικής επιστήμης, που η προσέγγισή του έχει παράλληλα, όπως είδαμε, και ευρύτερες θετικές κοινωνικές προεκτάσεις, καθώς προσφέρει έναν νέο τρόπο πολιτισμικής οπτικής του παρελθόντος. Ουσιαστικά αποτελεί και προϊόν της ιστορικής σκέψης με τη μορφή της κατασκευασμένης μνήμης (η οποία ταυτόχρονα σημαίνει επίσης και κατασκευασμένη λήθη). Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η εμφάνιση και η αναπαραγωγή ενός μύθου έχει άμεση εξάρτηση με την συλλογική μνήμη και την λειτουργία της. Στο σημείο αυτό, χρήσιμη για μια ερμηνευτική προσέγγιση του μύθου μέσω της μνήμης, είναι η συμβολή του Pierre Nora, σύμφωνα με τον οποίο η τελευταία (η μνήμη) είναι ζωή, ενώ οι φορείς της είναι πάντοτε ομάδες ζωντανών ανθρώπων και για αυτό το λόγο βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη.¹¹ Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με τον Nora, και σε αντίθεση με την ιστορία η οποία πρόκειται για μία διαρκώς ατελή και προβληματική ανασύνθεση αυτού που δεν υπάρχει πια, η μνήμη υπόκειται στη διαλεκτική της ανάμνησης και της λήθης, δεν έχει επίγνωση των διαδοχικών παραμορφώσεών της, είναι ανοιχτή σε κάθε λογής χρήσεις και καταχρήσεις, ανήκει στην κάθε εποχή και αποτελεί

⁸ Βλ. Ronald J. Grele, "Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history", in Robert Perks – Alistair Thomson (eds.), *The oral history reader*, Routledge, London – New York, 1998, σ. 43.

⁹ Βλ. Samuel Brunk, *The posthumous career of Emiliano Zapata. Myth, memory, and Mexico's twentieth century*, University of Texas Press, Austin, 2008, σ. 4.

¹⁰ Βλ. Grele (1998), ό.π., σ. 43,46

¹¹ Pierre Nora, "General Introduction: Between Memory and History", in Pierre Nora (ed.), *Realms of Memory. The construction of the French past. Conflicts and Divisions*, vol. 1, Columbia University Press, New York, 1996, σ. 3.

βιωμένο δεσμό με το εκάστοτε παρόν.¹² Τέλος, η μνήμη ενίοτε παραμένει λανθάνουσα για μεγάλες περιόδους και μετά, ξαφνικά, ξαναζωντανεύει,¹³ γεγονός που έχει άμεση εφαρμογή στους μύθους, όπως θα φανεί και παρακάτω.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι διαδικασίες παραγωγής νοημάτων των μύθων είναι διαδικασίες μιας σχετικής επιλογής. Ενδεικτικό αυτού είναι ότι υπάρχουν γεγονότα ή πρόσωπα που εντάσσονται σε μύθους και, για κάποια χρονικά διαστήματα, περισσότερο ή λιγότερο, αγνοούνται στον δημόσιο λόγο, τιθέμενα σε καθεστώς επιβεβλημένων σιωπών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε επίπεδο συλλογικής μνήμης δεν λανθάνουν, δεν είναι ζωντανοί. Απλώς, κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων δεν αποτυπώνονται – έντονα τουλάχιστον – στην δημόσια σφαίρα. Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτής της έννοιας της κατασκευασμένης μνήμης και λήθης, έγκειται μία, επιπλέον, χρησιμότητα των μύθων. Απελευθερώνονται από την αρνητική, υποτιμημένη συνδήλωση, που είχαν παλιότερα, και αναλαμβάνουν πια τον ρόλο του παρόχου νοημάτων, γινόμενοι, ουσιαστικά, συστατικά στοιχεία της πολιτικής και της κοινωνικής συνοχής.¹⁴ Γίνεται, πλέον, κατανοητό πως και στις σύγχρονες κοινωνίες, αναγνωρίζεται η ανάγκη για ύπαρξη μύθων, καθώς αυτοί αποτελούν θεμελιώδη, διαδεδομένα, απαραίτητα συστατικά της ανθρώπινης δράσης και δεν μπορούν να ιδωθούν περιφερειακά προς τις υπόλοιπες ανθρώπινες δραστηριότητες, και αντίθετα προς την «πραγματική», την πρακτική δράση.¹⁵

Μέσω της ανάλυσης των διαδικασιών της κατασκευής και διάδοσης των μύθων, μας δίνεται, επίσης, η δυνατότητα να παρατηρήσουμε τις μετατοπίσεις, τις παραλείψεις και τις επανερμηνείες που διαμορφώνονται στην ατομική και συλλογική μνήμη.¹⁶ Πολλές, μάλιστα, είναι οι φορές που η χρησιμοποίηση ενός μύθου αναδεικνύει την διαχείριση ενός δύσκολου παρελθόντος, γεγονός που συνδέεται άμεσα με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία και η ανάλυσή του αποτελεί ένα ωφέλιμο εργαλείο, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα το παρόν. Το ενδιαφέρον όμως είναι και το αντίθετο, να αξιοποιήσουμε δηλαδή το κάθε πολιτικό και κοινωνικό παρόν για την επανερμηνεία ενός μύθου.¹⁷ Με άλλα λόγια, είναι

¹² Nora (1996), ό.π., σ. 3.

¹³ Nora (1996), ό.π., σ. 3.

¹⁴ Βλ. Bo Strath, "Introduction: Myth, Memory and History in the Construction of the Community", in Bo Strath (ed.), *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*, P.I.E. – Peter Lang, Brussels, 2000, σ. 26.

¹⁵ Βλ. Brunk (2008), ό.π., σ. 12-13.

¹⁶ Βλ. Raphael Samuel, Paul Thompson, "Introduction", in Raphael Samuel, Paul Thompson (eds.), *The myths we live by*, Routledge, London – New York, 1990, σ. 5.

¹⁷ Βλ. Luisa Passerini, "Mythbiography in oral history", in Raphael Samuel, Paul Thompson (1990), ό.π., σ. 60.

τέτοια η τεράστια χρησιμότητα των μυθικών στοιχείων της μνήμης που πρέπει να αντιμετωπίζονται όχι τόσο ως μαρτυρίες του παρελθόντος, όσο και ως διαρκείς ιστορικές δυνάμεις στο παρόν.¹⁸

Ένα άλλο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό των μύθων έχει να κάνει με το ότι αποτελούν κοινό τόπο σε μία κοινότητα. Η κατασκευή της κοινότητας εξαρτάται, συνήθως, μεταξύ άλλων, και από τους μύθους που εμφανίζονται από τον μετασχηματισμό των αποθεμάτων της ιστορικής κληρονομιάς, κουλτούρας και μνήμης.¹⁹ Λαμβάνοντας υπόψη πως η μνήμη καθορίζεται κοινωνικά, αυτό που ενοποιεί τις μνήμες δεν είναι η συνέχειά τους στον χρόνο, αλλά το ότι αποτελούν τμήμα ενός συνόλου σκέψεων κοινών για την κοινότητα. Τα άτομα, βέβαια, θυμούνται και ενεργοποιούν τα μνημονικά ίχνη τους, τις προσωπικές αναμνήσεις τους, που σχηματίζουν μια υποκειμενική μνήμη, όχι παγιωμένη, αλλά συχνά αλλοιωμένη από τον χρόνο και φιλτραρισμένη μέσα από συσσωρευμένες εμπειρίες.²⁰ Συνήθως, όμως, και παράλληλα, θυμούνται, εξαιτίας και μνημονικών πολιτικών, που κατασκευάζουν αναπαραστάσεις του συλλογικού παρελθόντος, ως μέλη μιας κοινότητας. Καθώς, λοιπόν, η μνήμη δεν περιορίζεται απλώς στην υποκειμενική ανάμνηση και ανάκληση του παρελθόντος, η οποία – ούτως ή άλλως – αλλάζει μέσα στον χρόνο,²¹ αλλά περιλαμβάνει ένα ολόκληρο πλέγμα μορφών, αντικειμένων και συμβόλων που στηρίζουν και ενσαρκώνουν το συλλογικό αυτό παρελθόν, συστατικό στοιχείο των μύθων, όπως θα φανεί παρακάτω, αναδεικνύεται η άμεση σύνδεση μύθου και κοινότητας. Μπορούμε, στο πλαίσιο αυτό, να ισχυριστούμε πως ο μύθος είναι μια ιστορία από την οποία οι άνθρωποι αντλούν μια αίσθηση κοινής ταυτότητας και κοινότητας.²²

Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των εμπειριών και των αναμνήσεων του παρελθόντος, των κοινών ταυτοτήτων των μελών μιας κοινότητας, που τους εκφράζει ο κοινός μύθος, και του ίδιου του μύθου, παρόλο που αλλάζουν στην πάροδο του χρόνου, είναι τόσο ισχυρές, ώστε, όταν τα μέλη της κοινότητας καταγράφουν τις αναμνήσεις τους, προσπαθούν να τις ταιριάξουν με τον δημόσιο μύθο, με αυτό που είναι κοινά αποδεκτό.²³ Με βάση αυτά, ένας

¹⁸ Βλ. Raphael Samuel, Paul Thompson (1990), ό.π. σ. 20.

¹⁹ Βλ. Strath (2000), ό.π., σ. 22. «Οι μύθοι είναι σαν κοινά όνειρα, το προϊόν ενός προφορικού πολιτισμού που ρεμβάζει γύρω από τον εαυτό του», βλ. Roger Silverstone, "Television as an Aesthetic Medium", in James Carey (ed.), *Media, Myths and Narratives*, Sage, Beverly Hills, 1988, σ. 23.

²⁰ Βλ. Enzo Traverso, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης. Ερμηνεύοντας τις θιαιότητες του 20ού αιώνα*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2016, σ. 302.

²¹ «Τα άτομα αλλάζουν, οι αναμνήσεις τους χάνουν ή κερδίζουν μια νέα σημασία ανάλογα με τα συμφραζόμενα, τις ευαισθησίες και τις αποχτημένες εμπειρίες», βλ. Traverso (2016), ό.π., σ. 302.

²² Βλ. Brunk (2008), ό.π., σ. 5.

²³ Βλ. Alistair Thomson, *Αναμνήσεις Ανζακικών. Ζώντας με το θρύλο*, Κατάρτι, Αθήνα, 2003, σ. 48-49.

ικανοποιητικός ορισμός του μύθου μπορεί να θεωρηθεί ο εξής: «μια ιδεολογικά σημειωμένη αφήγηση που υποτίθεται ότι δίνει μια αληθινή εικόνα ενός συνόλου παρελθόντων, παρόντων ή προβλεπόμενων ιστορικών γεγονότων ή προσώπων και η οποία είναι αποδεκτή ως έγκυρη – στα βασικά της σημεία – από μια κοινωνική ομάδα».²⁴

Θεμελιώδες, επίσης, στοιχείο των μύθων είναι πως σε αυτούς παρατηρούνται πολλές διαφορετικές εκδοχές, που αποτυπώνονται σε περιγραφές και συζητήσεις γύρω από το ίδιο μυθοποιημένο γεγονός ή πρόσωπο. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι είναι αναγκαστικά ψευδείς (ή τουλάχιστον όλες). Τα υλικά των μύθων δεν αποκλείεται να είναι ιστορικά ακριβή.²⁵ Περισσότερο πρόκειται (και αυτό είναι που μας ενδιαφέρει εδώ) για αλήθειες που αποκαλύπτεται ότι είναι αλήθειες κατασκευασμένες από την εκ των υστέρων θέση του εκάστοτε φορέα του μύθου.²⁶

Αυτές οι πολλαπλές εκδοχές εκφράζουν αυτό που κάποιος χαρακτηρίζει πολυμορφικό μύθο. Ο πολυμορφικός μύθος αποτελεί συμπύκνωση πολλών, διαφορετικών, όχι μόνο συμπληρωματικών, αλλά επίσης, συχνά, αντιθετικών μεταξύ τους, νοημάτων, συνδηλώσεων και αντηχήσεων, καθιστώντας τον αμφίσημο ή και πολύσημο.²⁷ Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως, εξαιτίας των δομικών στον μύθο προαναφερθέντων συμπυκνώσεων, αυτός χαρακτηρίζεται από μια πολυφωνικότητα συμβόλων.²⁸ Με βάση τα προαναφερθέντα, μπορούμε να θεωρήσουμε πως ο μύθος και τα αξιακά συστήματα που αυτός θέλει να οργανώσει, ο μύθος, δηλαδή που – ούτως ή άλλως – εγκαθιδρύει πολλαπλά νοήματα, συνδέεται με τις πολιτικές τελετουργίες ή πιο σωστά διαπερνά εγκάρσια το σύνολο αυτών των πολιτικών τελετουργιών, προσφέροντάς τους και τις δικές του οπτικές.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, εντοπίζεται μία ακόμη αξία των μύθων: αφού αυτά τα σύμβολα της συλλογικής μνήμης, που αποτυπώνονται εύγλωττα στους μύθους, αποτελούν θραύσματα του παρελθόντος που νοηματοδοτούν και φορτίζουν το παρόν, η κατανόηση ενός πολιτισμού εξαρτάται σημαντικά από την κατανόηση αυτών των συμβόλων και τη

²⁴ Βλ. Flood (2002), ό.π., σ. 44.

²⁵ Βλ. Brunk (2008), ό.π., σ. 4.

²⁶ Βλ. Bo Strath, "Introduction: Myth, Memory and History in the Construction of the Community", in Bo Strath (ed.), *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*, P.I.E. – Peter Lang, Brussels, 2000, σ. 26.

²⁷ Βλ. Raoul Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Seuil, Paris, 1986, σ. 15-16.

²⁸ «Η πολυσημία των μύθων φυλάσσεται πίσω από την ποικιλία των εκδοχών [τους], πίσω από τα εντέχνως σκοτεινά [τους] σημεία», βλ. Παντελής Μπουκάλας, «Διαφημιστικές μυθολογίες και κατασκευασμένες επιθυμίες», *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τ. 13, 27/10/1995, σ. 32.

μελέτη των πολιτισμικών τους συμφραζόμενων.²⁹ Οι μύθοι, καθώς συμβολίζουν κάτι, καλούν τα μέλη της κοινότητάς τους να τους αποδεχθούν, δίνοντάς τους ένα νοηματικό σχήμα στη ζωή τους.³⁰ Εξάλλου, για άλλους ερευνητές των μύθων, οι διαφορετικές αυτές εκδοχές τους, οι διαφορετικοί τους συμβολισμοί, έχουν μία επιπλέον ιδιαίτερη χρησιμότητα: τα πολλαπλά αυτά σύμβολα αντιμετωπίζονται από αυτούς τους ερευνητές, όπως ο Gilles Deleuze και ο Felix Guattari, ως αρμοί, που μοιάζουν να περιστέλλουν κάπως το «πεδίο του μύθου» και που παράγουν «συμπυκνώσεις», τις οποίες, ως ένα σημείο, είναι δυνατό να απομονώσουμε, προκειμένου να δούμε «σε ποιες σχέσεις εξάρτησης μπορούν να εισέλθουν, από ποιες ενικότητες περνούν, ποια κατώφλια διαβαίνουν, ποιες διακλαδώσεις ακολουθούν», προκειμένου να αντιληφθούμε τα νοήματά τους.³¹

Σύμφωνα με τον Roland Barthes, ο μύθος συνίσταται σε ένα δευτερογενές ειδικό σημειολογικό σύστημα, συστατικά στοιχεία του οποίου είναι τρία: η μορφή (σημαίνον), η έννοια (σημαινόμενο) και η σημειοδότηση (σημείο).³² Ο μύθος, λοιπόν, κατά τον Barthes, δεν κρύβει τίποτα, ούτε και φανερώνει τίποτα, δεν είναι ούτε ψέμα, ούτε ομολογία. Απλώς παραμορφώνει, είναι μία απόκλιση και, «στριμωγμένος να αποκαλύψει ή να καταργήσει την έννοια, τελικά θα την εγκλιματίσει», μέσω της σημειοδότησης, ώστε να επιτύχει τον απώτατο σκοπό του, να μεταμορφώσει την ιστορία σε φύση.³³ Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, αν το σύμβολο δεν είναι η μορφή, αλλά η πολλαπλότητα των εννοιών, τότε ούτε ο μύθος δεν είναι πάντα κλειστός και προσδιορισμένος με έναν μονοσήμαντο τρόπο, καθώς στοχεύει σε μια ολότητα αισθημάτων,³⁴ γεγονός που αναδεικνύει, από άλλη οπτική, την πολυφωνικότητα των συμβόλων του μύθου.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί πως οι διπλοί, οι αμφίσημοι, λοιπόν, μύθοι, του «αγιοποιημένου» και του «δαμινοποιημένου» ιστορικού προσώπου, που μας αφορούν στην έρευνά μας, τροφοδοτούνται από τα ίδια γεγονότα, εξελίσσονται στο ίδιο πλαίσιο, διαμορφώνονται από τα ίδια «υλικά», οι θεματικές αναφορές τους είναι οι ίδιες.³⁵ Εκεί που διαφοροποιούνται είναι στο ότι οι συναισθηματικοί και ηθικοί τόνοι τους – από κάποιο σημείο και μετά (που μπορεί να εντοπίζεται και στην αρχή της διαμόρφωσής τους) – αντιστρέφονται και

²⁹ Βλ. Sherry Ortner, "On key symbols", in William Lessa, Evon Vogt (eds.), *Reader in comparative religion*, Harper and Row, New York, 1979, p. 92-93.

³⁰ Βλ. Γιώργος Γιαννουλόπουλος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη. Η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*, Πόλις, Αθήνα, 2003, σ. 8.

³¹ Βλ. Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Τι είναι φιλοσοφία*;, Καλέντης, Αθήνα, 2004, σ. 184.

³² Βλ. Roland Barthes, *Μυθολογίες. Μάθημα*, Κέδρος, Αθήνα, 1979, σ. 206-225.

³³ Βλ. Barthes (1979), ό.π., σ. 227.

³⁴ Βλ. Barthes (1979), ό.π., σ. 226.

³⁵ Βλ. Girardet (1986), ό.π., σ. 16-17.

φωτίζονται με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με την θέαση (πολιτική, ιδεολογική, πολιτισμική κ.ά.) του καθενός ή της κάθε κοινότητας που τα προωθεί δημοσίως, δίνοντας τους εντελώς διαφορετικά νοήματα.³⁶ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως το κάθε συμβολικό υλικό ενός μύθου αποτελεί κάτι σαν δεξαμενή νοημάτων, που είναι διαθέσιμη για πιθανή χρήση του από διαφορετικές κοινότητες, άλλες δομές σκέψης, άλλες οπτικές, ενώ είναι τόσα πολλά αυτά τα νοήματα που εμπεριέχονται στο ίδιο υλικό ενός μύθου που, συνήθως, υπερβαίνουν κατά πολύ την χρήση τους και την λειτουργία τους σε οποιοδήποτε πλαίσιο και αν τοποθετηθούν.³⁷ Η ανάλυση ενός μύθου σημαίνει πρακτικά την αποδόμησή του, στα συστατικά, πρωτογενή υλικά του.³⁸

Κατά τον Barthes, όπως είδαμε, καθώς έργο του μύθου είναι να θεμελιώσει μια ιστορική πρόθεση στη φύση, θεωρώντας τον έναν από-πολιτικοποιημένο λόγο, αυτός τοποθετείται στην Δεξιά και όχι στην Αριστερά, καθώς αυτό ακριβώς είναι που επιχειρεί να πετύχει και η αστική ιδεολογία, αφού έχει ήδη την κυριαρχία.³⁹ Ο μύθος, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, αποκλείεται *de facto* από τον χώρο της Αριστεράς, καθώς αυτή ταυτίζεται με την Επανάσταση, που «παράγει ένα λόγο με πληρότητα, δηλαδή αρχικά και τελικά πολιτικό – και όχι όπως ο μύθος ένα λόγο αρχικά πολιτικό και τελικά φυσικό», χαρακτηριστικό του λόγου της Δεξιάς.⁴⁰ Ο Barthes σημειώνει βέβαια ότι υπάρχουν και αριστεροί μύθοι, από την στιγμή που δημιουργείται ένα αριστερό κατεστημένο με ιεραρχίες και μηχανισμούς, το οποίο δεν έχει πια επαναστατικές βλέψεις, αλλά είναι ουσιαστικά συντηρητικό και η επανάσταση γίνεται ο μύθος που κρύβει την πεζή πραγματικότητα. Για να το κάνει αυτό σαφές, προβάλλει ως παράδειγμα τον «σταλινικό μύθο».⁴¹ Εμείς οφείλουμε να υπογραμμίσουμε, όμως, ότι υπάρχουν και μύθοι στην Αριστερά, πέρα από τις περιπτώσεις που αυτή κατέκτησε την εξουσία (οπότε και δεν είχε πλέον όραμα την επανάσταση), ίσως επειδή, λαμβάνοντας υπόψη την σκέψη του Barthes και προεκτείνοντάς την, παρότι, σε επίπεδο ρητορικό και εμπρόθετου λόγου, πρότασε την ιδέα της επανάστασης, υπήρξε πολλές φορές ουσιαστικά συμβιβασμένη με το κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς. Επομένως, ήταν αναγκασμένη να παράγει και να αξιοποιεί μύθους και αυτή. Όπου, λοιπόν, και να οφείλονται οι αριστεροί μύθοι, το σίγουρο είναι ότι υπάρχουν.

³⁶ Βλ. Girardet (1986), ό.π., σ. 16-17, Paul Connerton, *How societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, σ. 55.

³⁷ Βλ. Connerton (1989), ό.π., σ. 56-57.

³⁸ Βλ. Strath (2000), ό.π., σ. 27.

³⁹ Βλ. Barthes (1979), ό.π., σ. 244.

⁴⁰ Βλ. Barthes (1979), ό.π., σ. 249.

⁴¹ Βλ. Barthes (1979), ό.π., σ. 249-250. Επίσης, για μια ανάλυση αυτής της θέασης του Barthes, βλ. Θάνος Λίποβατς, *Η ψυχοπαθολογία του πολιτικού*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003, σ. 142.

Επιπλέον, σύμφωνα με περισσότερο ριζοσπαστικές θεωρήσεις του πολιτισμού και της ιστορίας, ο μύθος, η μνήμη και οι μιμήσεις διαμορφώνουν το φαντασιακό των ανθρώπων, τους βοηθούν να κατανοήσουν τον κόσμο τους και είναι οι κινητήριες δυνάμεις της συλλογικής δράσης για κοινωνική αλλαγή, παρέχοντάς τους αποφασιστικότητα, αρκεί να επικρατούν οι ιδανικές πολιτικές συνθήκες.⁴² Με βάση αυτή την οπτική, ο μύθος, η μνήμη και η μίμηση γύρω από ανθρώπους, γεγονότα ή γενικότερα καταστάσεις που κωδικοποιούνται σε αφηγήσεις (ιστορίες, τραγούδια, μύθους κ.ά.) και που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά και από ένα τόπο ή χώρα σε άλλη, αποτελούν τη συνείδηση και τον πολιτισμό των ανθρώπων στην πάλη τους ενάντια στην εκάστοτε εξουσία.⁴³ Σε αυτή τη λογική και αναγνωρίζοντας τη διασταλτική σημασία της «κοινωνικής ληστείας», που μπορεί αυτή να έχει για τον πληθυσμό, κυρίως, της υπαίθρου μιας χώρας, χρήσιμο είναι να αναφέρουμε ότι ο Eric Hobsbawm, αναφερόμενος στον μύθο του «κοινωνικού ληστή», υπογραμμίζει εύστοχα πως στη λαϊκή πολιτισμική εικόνα του τελευταίου, στο φαντασιακό του κόσμου αυτού για αυτόν, αν σβήσουμε τον τοπικό και κοινωνικό περίγυρο των βίαιων πράξεών του, μένει μία μόνιμη συγκίνηση και ένας μόνιμος συμβολικός ρόλος, που συνίστανται κατά κύριο λόγο στα εξής: τα ιδανικά της ελευθερίας, του ηρωισμού και του ονείρου της δικαιοσύνης.⁴⁴ Στο προαναφερθέν, εξάλλου, πλαίσιο, οι πολιτικοί μύθοι της Αριστεράς μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ανταποκρίνονται σε μια ιδιαίτερη ανάγκη με σημασία για τους στόχους της.⁴⁵ Αναδεικνύοντας την συγκεκριμένη χρησιμότητα έρευνάς τους, όπως σημειώνει και ο Enzo Traverso για τον λόγο ακριβώς αυτό «θα έπρεπε μάλλον να τους μελετήσουμε, να τους αναλύσουμε, να τους εξηγήσουμε, γιατί μπορούν κι αυτοί [οι μύθοι] ν' αποκτήσουν αξιόλογη δύναμη», για το πολιτικό μας παρόν.⁴⁶

Σύμφωνα, άλλωστε, με τον Alain Badiou, η παγκόσμια ιστορία της Αριστεράς βρίθεται από άτομα – ήρωες, καλύπτεται από ένα ένδοξο πάνθεον ηρώων επαναστατών, όπως για παράδειγμα ο Ροβεσπιέρος, ο Μπλανκί, ο Λένιν, η Ρόζα Λούξεμπουργκ, ο Τσε Γκεβάρα και πολλοί άλλοι. Αυτό συμβαίνει, κατά τον Badiou, επειδή όλα αυτά τα κύρια ονόματα συμβολίζουν ιστορικά, με τη μορφή ενός ατόμου, μιας αμιγούς ενικότητας του σώματος και του στοχασμού, το τόσο σπάνιο όσο και πολύτιμο δίκτυο των φευγαλέων περιόδων της

⁴² Βλ. Eric Selbin, *Revolution, Rebellion, Resistance: The Power of Story*, London and New York: Zed, 2010, όπως παρατίθεται στο Voglis, P. (2013). 'Talkin' about a revolution, it sounds like a whisper': theories and debates on social revolutions, *Historien*, 13, σ. 53, Bottici (2007), ό.π., σ. 215.

⁴³ Βλ. Selbin (2010), ό.π.

⁴⁴ Βλ. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2000, σ. 179.

⁴⁵ Βλ. Bottici (2007), ό.π., σ. 216.

⁴⁶ Βλ. Traverso (2016), ό.π., σ. 111.

πολιτικής ως αλήθειας.⁴⁷ Επομένως, το τυχόν άτομο μπορεί να συναντήσει ένδοξα και εμβληματικά άτομα ως μεσολάβηση της δικής του ατομικότητας, ως απόδειξη ότι μπορεί να παραβιάσει την περατότητά του.⁴⁸

Στους επαναστατικούς μύθους κεντρικό υλικό αποτελεί η δράση, που για όσους τους προβάλλουν ως θετικά πρότυπα, αυτή συνίσταται και ισοδυναμεί με αναγκαία δυναμική δράση, ενώ αντίθετα, για το συντηρητικό στρατόπεδο, πρόκειται για ωμή, ακραία βία. Ένας από τους πλέον εμβληματικούς μυθοποιημένους επαναστάτες του 20ού αιώνα, του οποίου κεντρικό άξονα στην μεταθανάτια «καριέρα» του ως σύμβολο (αρνητικού ή θετικού πρόσημου), έχει παίξει η βίαιη δράση του, είναι ο Ερνέστο Τσε Γκεβέρα. Από την μία, η μυθική εικόνα της δράσης του συνεχίζει να εμπνέει τόσο εκείνους που έχουν βίαιο πρόγραμμα ανατροπής, όσο κι εκείνους που έχουν ειρηνικό (σταυροφόροι της αντιπαγκοσμιοποίησης, αντιπολεμικοί διαδηλωτές, ακτιβιστές των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων, περιβαλλοντιστές, ομάδες υποστηρικτών δικαιωμάτων του πολίτη και του μετανάστη κ.ά.).⁴⁹ Μέσα, λοιπόν, από μια διαδικασία μυθοποίησής του, ακόμη και η υπεράσπιση της βίας του Τσε μπορεί να μετατραπεί σε ιδεαλισμό, καθώς θεωρείται, από τους δημιουργούς αυτής της «αγιοποιημένης» εικόνας του, ότι στο πλαίσιο της δράσης του ενάντια σε ένα άδικο ιμπεριαλιστικό σύστημα, το να σκοτώνεις δεν είναι απλά επιτρεπτό αλλά και ευγενικό, ουσιαστικά ουμανιστικό.⁵⁰ Είναι τέτοιος ο βαθμός διείδυσης του μύθου του σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας, που – φαινομενικά τουλάχιστον – ζουν μια ειρηνική ζωή, ώστε κάποιοι από αυτούς, θιασώτες κατά τα άλλα της μυθικής επαναστατικής δράσης του, στην σύγχρονη Αργεντινή, την γενέτειρά του για παράδειγμα, πιστεύουν, μέσα από τον μύθο του, ότι η καταφυγή στη βία αποτελεί τη μοναδική λύση για πολλά ζητήματα.⁵¹

Από την άλλη, παρά τη θρησκευτική αφοσίωση που εμπνέει σε πολλούς Κουβανούς, αλλά και διεθνώς, η εικόνα του Τσε, υπάρχουν και πολλοί που τους προκαλεί διαχρονικά ενστικτώδη οργή, ιδιαίτερα ανάμεσα σε Κουβανούς που ανήκουν στην πτέρυγα ενάντια στην κουβανική κυβέρνηση, η πλειοψηφία των οποίων ζουν εκτός της χώρας, κυρίως στις ΗΠΑ. Πρόκειται για ανθρώπους που έχουν εξοργιστεί από τη γρήγορη εξάπλωση, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, των εμπορικών προϊόντων που ευτελίζουν τις βίαιες μεθόδους του

⁴⁷ Βλ. Alain Badiou, *Η κομμουνιστική υπόθεση*, Πατάκης, Αθήνα, 2009, 243

⁴⁸ Βλ. Badiou (2009), ό.π., 243

⁴⁹ Βλ. Michael Casey, *Che's afterlife. The legacy of an image*, Vintage, New York, 2009, σ. 31-32.

⁵⁰ Βλ. Casey, (2009), ό.π., σ. 63.

⁵¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί είναι ο διάσημος μουσικοσυνθέτης Armando Krieger, ο οποίος πρόσφατα συνέθεσε την όπερα *Che*, μέσω της οποίας αναζητά να προβάλει το επαναστατικό πνεύμα του ήρωά του, και ο οποίος δήλωσε «δεν υπάρχει επανάσταση χωρίς όπλα», βλ. Casey (2009), ό.π., σ. 171.

Τσε, καθώς μια πληθώρα πολιτισμικών προϊόντων (ταινίες, βιβλία, τραγούδια κλπ.), τον εξυμνούν και στο πλαίσιο αυτό θεωρούν πως ωραιοποιείται η ακραία βίαιη δράση του. Η έκφραση οργής αυτής της μερίδας ανθρώπων απεικονίζεται με τον καλύτερο τρόπο στο διαδίκτυο (για παράδειγμα μέσω της μηχανής αναζήτησης Google), όπου εμφανίζονται εκατομμύρια αρνητικοί χαρακτηρισμοί για τον Τσε, επικεντρωμένοι όλοι τους στη βιαιότητα της προσωπικότητάς του, όπως «δολοφόνος», «τραμπούκος», «μαχαιροβγάλτης», «εκτελεστής», «φονιάς» κ.ά. Προκειμένου να αναδείξουμε, συνοπτικά, τις πολλαπλές εκδοχές της μυθικής βίας του ή της επαναστατικής δράσης του, ανάλογα με την ματιά του καθενός, θα σημειώσουμε μόνο ένα παράδειγμα της πρώτης επαναστατικής περιόδου (1960), οπότε ο Τσε διοικούσε το 18ου αιώνα φρούριο La Cabana. Στο μέρος αυτό σήμερα έχει ανεγερθεί ένα μουσείο μνήμης για αυτόν. Οι πολέμοι της μνήμης του αναφέρουν περιστατικά εξαιρετικά βίαιης, δολοφονικής δράσης του στο μέρος αυτό. Οι υπερασπιστές της δράσης του, αναφορικά με τις αναμφισβήτητες εκτελέσεις αντιφρονούντων εκείνης της επαναστατικής περιόδου, ισχυρίζονταν ότι ο ρόλος του παρέμενε τυπικός, καθώς δεν είχε επίσημη δικαστική εξουσία, σε αντίθεση με τους περισσότερους Κουβανο-αμερικανούς εξόριστους που χαρακτηρίζουν το ρόλο του στις δολοφονίες αυτές κομβικό, καθώς, σύμφωνα με αυτούς, πίεσε όσο μπορούσε τόσο τους αρμόδιους δικαστές όσο και τα εκτελεστικά όργανα να επισπεύσουν τις εν λόγω εκτελέσεις. Επομένως, ένα σημείο – κλειδί αναφορικά με τους παράγοντες που στηρίζουν το διαρκή μύθο του Τσε είναι όλα τα αφηγήματα που έχουν κατασκευάσει για αυτόν τόσο αυτοί που τον λατρεύουν όσο όμως και αυτοί που τον μισούν και που θεωρούν ότι αντιπροσωπεύει το απόλυτο κακό. Η δύναμη της εικόνας του Τσε, και κατ' επέκταση του μύθου του, διατηρείται σε μεγάλο βαθμό από τα ανταγωνιστικά αφηγήματα των δύο αντιθετικών ως προς την κρίση τους για την δυναμική δράση του ομάδων, αυτών δηλαδή που τον αγιοποιούν και αυτών που τον δαιμονοποιούν και που, αλληλοσυμπληρωματικά, δημιουργούν ουσιαστικά τον κύκλο του μύθου του, με άξονα την βία του.⁵²

Στην παρούσα έρευνα θα μας απασχολήσει η μυθική διάσταση της βίας του Άρη Βελουχιώτη, το πώς αποτυπώνεται ανά περίοδο και τι αυτή σημαίνει για το εκάστοτε πολιτικό παρόν της εξεταζόμενης περιόδου (1942 – 2011). Ο μύθος της εδραιώνεται απόλυτα στην ελληνική κοινωνία κατά την Μεταπολίτευση, μετά δηλαδή την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ο μύθος γύρω από το πρόσωπό του είναι

---

⁵² Βλ. Casey (2009), ό.π, σ. 63-69

ευρύτερος, τόσο χρονικά όσο και σε επίπεδο περιεχομένου.⁵³ Έτσι, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε πως ο Άρης, ως μορφή, παγιώνεται στη συλλογική μνήμη ως ο κατεξοχήν παράγοντας – σύμβολο (από πολλές απόψεις) της Αντίστασης, καθώς και ότι ο μύθος του (θετικός και αρνητικός) αρχίζει χρονικά να μορφοποιείται ήδη κατά τη διάρκεια της δράσης του στο αντάρτικο του βουνού και κορυφώνεται με τη δράση του μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και ειδικά το θάνατό του, τον Ιούνιο του 1945, δηλαδή στη συγχρονία. Έπειτα, ακολουθεί μια πολυεπίπεδη διαδρομή, μη-γραμμική, που αναδεικνύει και αναδεικνύεται μέσα από διάφορες πτυχές και ιστορικές συγκυρίες, καθώς και αντιδιαμετρικά αντίθετες προσλήψεις του από τους φορείς της μνήμης του, που μόνο «αντικειμενικές» δεν μπορούν να θεωρηθούν, αφού επηρεάζονται στην κρίση τους από ποικίλους παράγοντες (πολιτικούς, ιδεολογικούς, κ.ά.).⁵⁴ Από τα παραπάνω συνάγεται το γιατί επιλέγεται το 1942, οπότε ξεκίνησε την ένοπλη δράση του Άρης Βελουχιώτης ως καπετάνιος του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ), για την αρχή της έρευνάς μας σχετικά με τη διαμόρφωση του μύθου της βίας του. Αναφορικά με το χρονικό τέλος της υπό εξέταση περιόδου, αυτό ορίζεται από το 2011, χρονιά κατά την οποία το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) αναγνώρισε επίσημα, με απόφαση του κεντρικού καθοδηγητικού του οργάνου, της Κεντρικής Επιτροπής (ΚΕ), ότι ο Άρης είχε πολιτικά δίκιο που διαφώνησε με την γραμμή της τότε ηγεσίας για πλήρη εφαρμογή της συμφωνίας της Βάρκιζας, χωρίς όμως να τον αποκαθιστά ακόμα και κομματικά. Και μόνο όμως αυτή η πρώτη πολιτική «αποκατάστασή» του που σήμαινε απόπειρα «επίσημης» επανένταξής του στο κομματικό πάθειον ηρώων, κρίνεται αρκετά σημαντική ώστε να ορίσει το χρονικό τέλος της μελέτης μας. Στο σημείο αυτό, οφείλουμε,

⁵³ Ένας παλιός κομμουνιστής συμπυκνώνει τον ορισμό του μύθου του και ταυτόχρονα την δυσκολία εύρεσης από κάποια στιγμή της «αντικειμενικής», σχετικά με την βία του, αλλά και άλλα στοιχεία του, στο εξής: «Ο Άρης Βελουχιώτης ανήκει τόσο στην ιστορία όσο και στον θρύλο. Το κυνήγι της “πραγματικής” προσωπικότητας του Άρη μου φαίνεται σαν το κυνήγι μιας χίμαιρας. Δεν μπορεί να υπάρξει τίποτε άλλο εκτός από αφηγήσεις για τον Άρη Βελουχιώτη – καλές, κακές, μέτριες αφηγήσεις», βλ. Σπύρος Τσακνιάς, «Άρης: της ιστορίας ή του θρύλου», *Αντί*, τ. 649, 5/12/1997, σ. 55.

⁵⁴ Ο λογοτέχνης Σωτήρης Πατατζής, παλιό στέλεχος του ΕΑΜ, κάνοντας μια ιστορική παρουσίαση του Άρη, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, προκειμένου, όπως αναφέρει, να διαλύσει – όσο είναι δυνατό – τον μύθο γύρω του, χωρίς να έχει αρνητική διάθεση έναντι του, δείχνει να έχει αντιληφθεί απόλυτα τα πολλαπλά πρόσωπα που του αποδίδονται και την μη αντικειμενικότητα των πηγών του για αυτόν, απαραίτητη προϋπόθεση της διαδικασίας διαμόρφωσης του μύθου του: «Μοναδική σχεδόν πηγή είναι οι πληροφορίες εκείνων που τον γνώρισαν καλά κι έζησαν κοντά του όλα αυτά τα χρόνια. Είναι όμως μια πηγή αμφίβολης χρησιμότητας κι αυτή. Γιατί οι πληροφορίες και οι εντυπώσεις σπάνια είναι αντικειμενικές και έρχονται με πολλές αντιφάσεις. Στο τέλος μάλιστα καταντάει να παραμορφώνουν και αυτές ακόμα περισσότερο την ερευνώμενη φυσιογνωμία, γιατί εκείνοι που τις μεταφέρουν διαστρεβλώνουν πολλές φορές τα γεγονότα, άλλοτε καλοπροαίρετα, άλλοτε σκόπιμα, και η κρίση τους επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες: Συναισθηματικούς, πολιτικούς, ιδεολογικούς. Ένα χρονικό λουπόν για τη ζωή του Άρη Βελουχιώτη, είναι απαραίτητο να έχει χαρακτήρα κριτικό γιατί μονάχα έτσι μπορεί να σκορπιστεί λιγάκι η θολούρα των μύθων και να ξεπροβάλει κάπως καθαρότερα η φυσιογνωμία του», βλ. Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια. Χρονικά και διηγήματα της Αντίστασης*, Εστία, Αθήνα, 1997 (Α΄ έκδοση: Γιαννίκος, 1965), σ. 345.

βέβαια, να σημειώσουμε πως κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, συγκεκριμένα το 2018, το ΚΚΕ προχώρησε και σε «επίσημη» κομματική αποκατάσταση του Άρη, γεγονός, που, λόγω της βαρύνουσας σημασίας που αυτή είχε στη διαμόρφωση του μύθου της βίας του, από την πλευρά του ΚΚΕ, κρίναμε σκόπιμο να το αναφέρουμε, ακροθιγώς όμως μόνο, καθώς η επίδρασή του στο θέμα που μας απασχολεί βρίσκεται σε εξέλιξη.

Λαμβάνοντας εδώ υπόψη όσα αναφέραμε περί ταυτόχρονης πρόσληψης των μυθικών και ιστορικών πραγματολογικών δεδομένων στην μελέτη ενός προσώπου, η αποτύπωση του οποίου έχει ενταχθεί στην σφαίρα του μύθου, προκειμένου η προσέγγιση σε αυτό να είναι ολοκληρωμένη, οφείλουμε να δούμε την εικόνα του, τον τρόπο, ή σωστότερα τους τρόπους, με τους οποίους σύγχρονοι και μεταγενέστεροι το είδαν και το αναπαρέστησαν. Γιατί, όπως εύστοχα σημειώνουν η Χριστίνα Κουλούρη και ο Χρήστος Λούκος, «πέρα από τη δράση ενός ατόμου, η οποία ορίζεται από τον κύκλο της ζωής του, υπάρχει μια παρουσία που ξεπερνά το βιολογικό τέλος και διαχέεται στις συνειδήσεις», ενώ «οι εικόνες που κατασκευάζονται ενόσω ζει ακόμη το εν λόγω ιστορικό πρόσωπο ή και, κυρίως, μετά το θάνατό του ανήκουν στην ιστορική πραγματικότητα εξίσου με τις πράξεις του».⁵⁵ Επομένως, κρίνουμε πως η παρακολούθηση της διαμόρφωσης του μύθου της βίας του στη Μεταπολίτευση, χωρίς την παράλληλη εξέταση της «προϊστορίας» της βίαιης εικόνας του, των δεκαετιών δηλαδή που είχαν προηγηθεί, θα ήταν ελλιπής. Όλες αυτές, λοιπόν, οι αφηγηματικές εκφάνσεις γύρω από την ζωή και τη δράση του Άρη, που εμφανίστηκαν στο γραπτό λόγο από από την εποχή της συγχρονίας του μέχρι τις μέρες μας, συνθέτουν και σφυρηλατούν τον ευρύτερο μύθο που περικλείει την προσωπικότητα του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ και ενισχύουν την μυθοποιητική διαδικασία γύρω από το πρόσωπό του και συγκεκριμένα την βία του. Ενδεικτικό, άλλωστε, αυτού είναι πως πολύ συχνά, όταν γίνεται μια συζήτηση για την Αντίσταση, ο Βελουχιώτης να αναφέρεται απλώς ως «Άρης», δεν χρησιμοποιείται δηλαδή ούτε καν το κύριο όνομά του, αλλά το μικρό του αντιστασιακού προσωνυμίου του. Η συχνή αναφορά στο πρόσωπό του ως «Άρης», σε γραπτό ή προφορικό λόγο, ακόμα και από επικριτές του, υποδηλώνει σίγουρα μια ιδιότυπη έλξη και οικειότητα προς αυτόν, εξηγήσιμη μέσω των πολλαπλών μορφών του μύθου που έχουν διαμορφωθεί γύρω από αυτόν και την βία του μέσα στη διαχρονία, από την εποχή που έδρασε έως σήμερα.

Υπάρχουν κάποια στοιχεία της δράσης και της προσωπικότητάς του, που επανειλημμένα και διαχρονικά οι φορείς της μνήμης του έχουν εντοπίσει – με θετικό και αρνητικό πρόσημο –

---

⁵⁵ Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Πορεία, Αθήνα, 2012, σ. 9.

και που έχουν ως αποτέλεσμα να ενταχθεί στην σφαίρα του μύθου ήδη από τότε που ήταν εν ζωή. Πρόκειται για «υλικά» που τον έχουν καταστήσει ξεχωριστό σε σχέση με τον υπόλοιπο ΕΛΑΣ και που, ανά συγκυρία, ανασύρονται και ανα-κατασκευάζονται διαρκώς, ανάλογα με το αφήγημα του εκάστοτε φορέα μνήμης για να τον αξιοποιήσει κατά το δοκούν,⁵⁶ καθιστώντας τον αρνητικό και θετικό σύμβολο όλων των ενεργειών του ΕΛΑΣ, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Τόσο η δαιμονοποίηση του Άρη όσο και η αγιοποίησή του (όποιες πολιτικές ή μη αφετηρίες, συνδηλώσεις και απολήξεις και οι δύο οπτικές και αν έχουν) πλάθονται από τα ίδια «υλικά».⁵⁷ Τα στοιχεία, τα «υλικά» αυτά, που αλληλοδιαπλέκονται άλλωστε πολλές φορές, μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: η ηγεσία του αντάρτικου (το πόσο ικανός ήταν στην οργάνωση του ΕΛΑΣ, στην μετέπειτα διαχείριση του τελευταίου, στις επαφές με τον κόσμο κ.ά.), η βία του, η σεξουαλική του ταυτότητα (το ότι χαρακτηρίστηκε, από αντιπάλους του πάντα, ομοφυλόφιλος με αρνητικό αντίκτυπο, σύμφωνα με τα αφηγήματα αυτά, στην δράση του), το πολιτικό στοιχείο της δράσης του (όπως η απειθαρχία του σε διάφορα θέματα με την ηγεσία του ΚΚΕ και η δήλωση μετανοίας, που συμπυκνώνονται στην έννοια της «κομματικότητας»,⁵⁸ η πολιτική του σκέψη σε σχέση με τα εθνικά θέματα – σχέσεις με Βρετανούς κλπ. – κ.ά.) και ο θάνατός του (η ηρωικότητά του μετά την απονενοημένη – ενάντια στην απόφαση για αφοπλισμό της ηγεσίας του ΚΚΕ – ένοπλη πορεία του, αφού υπογράφηκε η συμφωνία της Βάρκιζας, και η μετέπειτα έκθεση του κομμένου κεφαλιού του σε φανοστάτη πλατείας των Τρικάλων).⁵⁹

Στο πλαίσιο αυτό, η βία, ο σκληρός χαρακτήρας που ευρέως (σχεδόν στερεοτυπικά, αλλά και αντικειμενικά) του αποδίδεται, αποτελεί διαχρονικά ίσως το πλέον κομβικό υλικό στην

⁵⁶ «Ο μύθος και η μνήμη είναι ιστορία σε έναν διαρκή μετασχηματισμό και ανακατασκευή και η εικόνα του παρελθόντος αναθεωρείται διαρκώς υπό το φως ενός συνεχώς μεταβαλλόμενου παρόντος», βλ. Bo Strath, "Introduction: Myth, Memory and History in the Construction of the Community", in Bo Strath (ed.), *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*, P.I.E. – Peter Lang, Brussels, 2000, σ. 19.

⁵⁷ Βλ. σχετικά Γιάννης Γιαννιτσιώτης, "Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο", στο Κ. Γιαννακόπουλος - Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σ.279

⁵⁸ «Η πειθαρχία στις αποφάσεις και τις εντολές της [κομματικής] οργάνωσης τους [σ.σ. εννοεί τα στελέχη του κόμματος] φαινόταν αυτονόητη. Ο πιο τιμητικός έπαινος για ένα κομμουνιστή ήταν να του αποδίδουν την ιδιότητα της κομματικότητας. Έκφραση της κομματικότητας ήταν όμως και η άσκηση σκληρής κριτικής σε κάθε παραβίαση κομματικών εντολών», βλ. Christian Gonsa, «Αυτοβιογραφικά κείμενα Ελλήνων κομμουνιστών», *Μνήμων*, τ. 17 (1995), σ. 129.

⁵⁹ Από αρνητική σκοπιά, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, ο τότε αστυνομικός διευθυντής Σωτήριος Κουβάς, στην ακραίου αντικομμουνιστικού ύφους έρευνά του για το ΚΚΕ, αναγνωρίζει ουσιαστικά τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα «υλικά» του μύθου του: «[...] Ούτος υπήρξε μια παράδοξος μορφή, συνδυάσασα τον [κομμουνιστικό] φανατισμόν, την έξαρσιν, την αγριότητα, τον μυστικισμόν και την τραγικότητα του τέλους του... [...]», βλ. Σωτήριος Κουβάς, «Η ιστορία του ΚΚΕ. Το ανθελληνικόν προδοτικόν κόμμα», *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 441, Φεβρουάριος 1973, σ. 124.

διαμόρφωση τόσο του θετικού όσο του αρνητικού μύθου του. Αφενός όσοι επιχειρούν να αποτιμήσουν τη δράση του με ένα θετικό – έως πολύ θετικό – πρόσημο, αξιολογούν τη βία που, ανά περιστάσεις, επέδειξε ως απαραίτητο συστατικό της επιτυχημένης ηγεσίας του στον ΕΛΑΣ (αποκρύπτοντας, ορισμένες φορές, κάποια συγκεκριμένα διάσημα περιστατικά βίας του ή, από την άλλη, παρουσιάζοντάς τα σκόπιμα παραμορφωμένα ως προς τις παγιωμένες μέχρι τότε "επίσημες" αφηγήσεις ή και κρίνοντας την δυναμική δράση του απόλυτα σωστή, δίκαιη και δικαιολογημένη βάσει του έργου που είχε αναλάβει). Αφετέρου γιατί όσοι καλλιεργούν την αρνητική εκδοχή του μύθου του, εντοπίζουν στην βίαιη δράση του ένα δομικό στοιχείο του χαρακτήρα του, ένα σημαντικό, κατά αυτούς, φετίχ του. Οι συγκεκριμένοι, οι αντίπαλοί του δηλαδή, το ανήγαγαν σε πρωταρχικό ερμηνευτικό κλειδί των βιαιοτήτων τις οποίες διέπραξε και που – θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε – του αφαιρούσε, σύμφωνα πάντα με τους θιασώτες αυτής της θεώρησης, την ανθρώπινη υπόστασή του, καθιστώντας τον, ουσιαστικά, ένα «ανθρωπόμορφο κτήνος», του οποίου η βία αποτελούσε, στην πραγματικότητα, αυτοσκοπό, όχι μέσο επίτευξης ενός διακηρυκτικού στόχου (όπως θα ήταν η απελευθέρωση της χώρας), προσλαμβάνοντας και αντιλαμβανόμενοι, δηλαδή, την ιστορία του Άρη, και ό,τι αυτή αντιπροσώπευε τόσο στην συγχρονία όσο και μέσα στην πορεία του χρόνου, σχεδόν αποκλειστικά μέσα από δομές βίας.⁶⁰ Στο πλαίσιο ακριβώς αυτό και στην πορεία διαμόρφωσης της ακραία βίαιης εικόνας του, υπήρξαν και επανεμφανιζόμενες φημολογίες, μοτίβα, σχετικά με την βία του, που σταδιακά καθιερώθηκαν ως πολιτισμικές αφηγήσεις, μύθοι ή συνεχώς επαναλαμβανόμενες σχετικές κατηγορίες, και που συνέβαλαν στη διαδικασία καθορισμού της βίαιης ταυτότητάς του από μία – όχι ευκαταφρόνητη – μερίδα ανθρώπων.⁶¹ Όπως θα αναδειχθεί αναλυτικότερα παρακάτω, όσοι κινούνται σε αυτού του είδους τη διαμόρφωση της εικόνας του, της αρνητικής σχετικά με την βίαιη δράση του, ήδη από την συγχρονία της, το κάνουν ορμώμενοι από δύο διαφορετικά, αλλά ενδεχομένως και αλληλοδιαπλεκόμενα, σημεία αναφοράς στο πλαίσιο της εποχής: την πολιτική του ταυτότητα (δυναμικός ηγέτης του ΕΛΑΣ και κομμουνιστής) και την αδιαμφισβήτητη από τότε δημοφιλία του σε μεγάλα τμήματα του

⁶⁰ Ο προαναφερθείς λογοτέχνης Σωτήρης Πατατζής συμπυκνώνει με εύστοχο τρόπο τις δύο κυρίαρχες, απόλυτα αντίθετες οπτικές που υπήρχαν για τον Άρη, και οι οποίες τον αντιμετώπιζαν μέσα από το πρίσμα της ακραίας βίας του ή της επαναστατικής, δυναμικής δράσης του: «Για χιλιάδες ανθρώπους ήτανε και θα μείνει πάντα ένας "στυγερός εγκληματίας", αιμοβόρος, κυνικός και απάνθρωπος. Τίποτ' άλλο. Και για χιλιάδες πάλι οπαδούς του θα είναι ο "μεγαλοφυής" αρχηγός της ένοπλης Αντίστασης, ο μόνος που είδε και αντιμετώπισε σωστά το πρόβλημα της Επανάστασης [...] και φορέας μιας επαναστατικής πολιτικής», βλ. Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια. Χρονικά και διηγήματα της Αντίστασης*, Εστία, Αθήνα, 1997 (Α' έκδοση: Γιαννίκος, 1965), σ. 344.

⁶¹ Για αντίστοιχες φημολογίες που κατασκεύασαν την βίαιη ταυτότητα Εβραίων στο Μεσαίωνα, βλ. Peter Burke, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008, σ. 218

πληθυσμού της υπαίθρου όπου είχε δράσει (και όχι μόνο), καθώς είχε καταστεί ήδη θετικός θρύλος για πολλούς από αυτούς λόγω της δράσης του προς όφελός τους.

Από τα παραπάνω συνάγεται γιατί, όταν μιλούμε για τον μύθο του Άρη Βελουχιώτη, εννοούμε ουσιαστικά τον μύθο της βίας του. Η συντριπτική πλειοψηφία όσων ασχολούνται λεκτικά – με οποιονδήποτε τρόπο και οποιαδήποτε αφορμή – με τον Άρη, στην ουσία τον βλέπουν μέσα από την ακραία βίαιη ή δυναμική δράση του, ανάλογα με την οπτική του εκάστοτε φορέα της μνήμης του. Τα υπόλοιπα στοιχεία της εικόνας του, που προαναφέρθηκαν, μπορούν να θεωρηθούν συμπληρωματικά της εικόνας της βίας του και ιδωμένα πάντα μέσα από το πρίσμα αυτό.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί πως υπάρχουν πολλές χρησιμότητες στην ανάλυση των μύθων και συγκεκριμένα αυτού της βίας του Άρη. Μία από αυτές, όπως ειπώθηκε παραπάνω, έγκειται στην καλύτερη κατανόηση του παρόντος της κάθε περιόδου. Για να το προσεγγίσουμε αυτό, ας πάρουμε μία ενδεικτική περίπτωση, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, τον Αύγουστο του 1982, λαμβάνοντας υπόψη, παράλληλα, πως όσοι ασχολούνταν με την βία του Άρη στην Κατοχή και ό,τι αυτή για αυτούς συμβόλιζε, ενδιαφέρονταν κυρίως για την εμφύλια βία του. Στο πλαίσιο, λοιπόν, μιας κοινωνίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οπότε επιχειρήθηκε «από τα πάνω» (κυβέρνηση) η κατασκευή μιας εξιδανικευμένης εικόνας της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης (σε αντίθεση με τον Εμφύλιο που τα χρόνια εκείνα βρισκόταν ακόμα σκόπιμα στη λήθη),⁶² της οποίας σύμβολο αποτελούσε ο Άρης, η διαδικασία θέασης ενός δύσκολου παρελθόντος (όπως η εμφύλια βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ), αναδείκνυε μία άμεση σύνδεση με το πολιτικό πεδίο της περιόδου.

Ωστόσο, αυτό που αποτελεί το πιο σημαντικό για μας είναι να αναδείξουμε ότι το κεντρικό διακύβευμα όσων μυθοποιούν την βία του Άρη, όπως συμβαίνει και με όλους τους μύθους, έγκειται στη συμβολική της αποτύπωση στο εκάστοτε παρόν. Οι μεν δηλαδή αναφερόμενοι σε αυτό το κυρίαρχο στοιχείο του μύθου του επιθυμούν να προβάλουν τον ηρωισμό και την δυναμική και αποτελεσματική δράση της εαμικής Αντίστασης και οι δε την πλήρη απονομιμοποίησή της, καταδικάζοντας, μέσω της αναφοράς σε αυτή, συλλήβδην την βία και

---

⁶² Μέχρι και σε όλη την δεκαετία του 1980 «το μεταπολιτευτικό πνεύμα εξυγίανε την Αντίσταση, αποκαθαίροντάς την από τον Εμφύλιο. [...] Η Αντίσταση ήταν η φωτεινή και άσπιλη όψη αυτής της δεκαετίας [του 1940], ο Εμφύλιος η σκοτεινή και επιλήψιμη. Η Αντίσταση, σύμφωνα με τον Σβορώνο, αποτελούσε διαχρονικό χαρακτηριστικό του ελληνισμού. Ο Εμφύλιος αποδιδόταν στις υποκινήσεις των ξένων ή ήταν "λάθος"», βλ. Αντώνης Λιάκος, «Εισαγωγή: Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2003, σ. 27.

τα εγκλήματα του ΕΛΑΣ.⁶³ Αναφορικά με την πρώτη περίπτωση, χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και άνθρωποι της Αριστεράς άλλων από το ΚΚΕ τάσεων, όπως ο Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο), ιστορικός ηγέτης, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, της τροτσκιστικής 4ης Διεθνούς, στον Άρη ήταν που έβλεπαν, δεκαετίες έπειτα, αναφορικά με τον αγώνα του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, ένα επαναστατικό σύμβολο.⁶⁴ Η δεύτερη περίπτωση, της συμβολικής καταδίκης του ΕΛΑΣ μέσω της αντίστοιχης του Άρη, αφορούσε όλους τους αντικομμουνιστές διαχρονικά. Το δεύτερο σημαντικό εγχείρημα της έρευνας είναι να καταδειχθεί ότι μέσω της συμβολικής αποτύπωσης της ακραίας βίας του Άρη επιχειρείτο η καταδίκη της «σταλινικής θεώρησης» της βίας ευρύτερα του ΚΚΕ και των κομμουνιστών γενικότερα και αφορούσε πέρα από τους προαναφερθέντες, πολλές φορές, και παλιά μέλη του ΕΑΜ, που δεν ανήκαν όμως στο ΚΚΕ, οπότε μέσω της κριτικής τους στη βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, ασκούσαν κριτική στις αντιλήψεις του ΚΚΕ περί βίας.

Όπως εύστοχα, σχετικά με το θέμα μας, επισημαίνει η Ιωάννα Παπαθανασίου: «Θεός και δαίμονας ο Βελουχιώτης, με μεγεθυμένα τα χαρισματικά και τα βίαια στοιχεία του χαρακτήρα του από τα παραμορφωτικά είδωλα που συντηρούν τους μύθους, ενσάρκωνε τον θρύλο της ένοπλης Αντίστασης και χρεώθηκε τις ανακολουθίες και τα σφάλματα που τις συνόδευσαν από το ξεκίνημα της. Αν κάποια από αυτά, πράγματι, του ανήκουν μαζί με ένα μεγάλο μερίδιο του μεγαλείου της, κάποια άλλα συνδέονται με την κατάκτηση της νέας πολιτικής και στρατιωτικής εμπειρίας που δεν προέκυπταν από συγκεκριμένες κομματικές οδηγίες, αλλά διαμορφώνονταν στην καθημερινή επαφή με έναν άλλο πολιτισμό, μέσα από τη σχέση και τη σύγκρουση με τις διαφορετικές πραγματικότητες».⁶⁵ Αυτή η "νέα πολιτική και στρατιωτική εμπειρία" αναφέρεται τόσο στο κυρίαρχο αντικομμουνιστικό μπλοκ εξουσίας της μετεμφυλιακής Ελλάδας όσο και στην επίσημη στάση του ΚΚΕ έναντι του Άρη για πολλές δεκαετίες.

⁶³ Τόσο η Δεξιά όσο και η Αριστερά αυτόν τον στόχο είχαν ευρύτερα και αξιοποίησαν τον Άρη ως σύμβολο της αρνητικής ή θετικής αντίστοιχα βίας του ΕΛΑΣ, βλ. σχετικά και Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 67.

⁶⁴ Βλ. Ομιλία – παρέμβαση του Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο) σε επιστημονικό συμπόσιο με την συμμετοχή παλιών αγωνιστών του ΕΛΑΣ για τον Άρη, με αφορμή τα 50 χρόνια από τον θάνατό του (Αθήνα, 15-16 Ιουνίου 1945) https://www.youtube.com/watch?v=3mB_d8WljHA

⁶⁵ Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας, 1940-1945», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 113.

Για να το θέσουμε διαφορετικά, ο Άρης αποτελεί το εμβληματικό σύμβολο της βίας του ΕΛΑΣ, συμπυκνώνοντας σε επίπεδο λόγου την γενικότερη βία του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ κατά τη δεκαετία του 1940, αλλά και του ΚΚΕ ειδικότερα, κυρίως για την Δεξιά και γενικότερα το αντικομμουνιστικό / αντιεαμικό στρατόπεδο (σε αυτό, ανά περιόδους, όπως θα φανεί παρακάτω, εντάσσεται και ο χώρος του Κέντρου). Από την άλλη, για την Αριστερά (που όμως, όπως θα δούμε, σε επίπεδο ηγεσίας της δεν είχε πάντα την ίδια προσέγγιση) και ευρύτερα τους υμνητές της βίας του, ή καλύτερα της δυναμικής δράσης του, τα πράγματα έχουν υπάρξει κάπως πιο σύνθετα, καθώς, συνήθως, μέσω της θετικής αποτίμησης των δυναμικών αυτών ενεργειών του, ιδιαίτερα στην αρχή του αντάρτικου (αλλά όχι μόνο), στοχεύουν μεν να εξυμνήσουν τις αντίστοιχες όλου του ΕΛΑΣ, αλλά, ορισμένες φορές, επιθυμούν να εστιάσουν σε εξιδανικευτικό βαθμό και στον Άρη προσωπικά.

Όπως εξάγεται από τα παραπάνω, η κεντρική στοχοθεσία όσων είναι υπέρ της βίας του και όσων είναι αρνητικοί, αποτυπώνεται στην βασική επιχειρηματολογία τους για αυτήν. Οι μεν δηλαδή νομιμοποιούν την βία του, τονίζοντας την αναγκαιότητα των αυστηρών μέτρων του τόσο για την ανάπτυξη του αντάρτικου, στο πλαίσιο πάντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (αναγκαία πειθαρχία για την σωστή συμπεριφορά των ανταρτών), όσο και για την κάλυψη του κενού εξουσίας από τον ΕΛΑΣ στις περιοχές όπου δρούσε (καταπολέμηση παραβατικών συμπεριφορών από τους πολίτες κ.ά.). Οι δε την απονομιμοποιούν εντελώς και την καταδικάζουν συλλήβδην, τοποθετώντας την ερμηνευτικά στο πλαίσιο της «εγκληματικής φύσης» των κομμουνιστών γενικά, με βάση την ακραία ψυχροπολεμική λογική, που, σε ορισμένους φορείς της μνήμης του, παρέμεινε και μετά το τέλος αυτής της περιόδου, καθώς, ακόμα και όταν εξειδίκευαν τις ερμηνείες τους στην «εγκληματική φύση» του Άρη ειδικά, το έκαναν για όλο το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, καθώς στο σκεπτικό τους αυτός το συμβολοποιούσε. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, ότι δεν υπήρχαν και πιο «υποκειμενικοί» λόγοι καταδίκης της βίας του Άρη, που δεν εντάσσονται απολύτως (ή έστω από μόνοι τους) στο προαναφερθέν σχήμα.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε τρεις σημαντικές παραμέτρους, πιο ειδικές σχετικά με την δημόσια διαχείριση αυτού του κομβικού στοιχείου του μύθου του, της διαβόητης βίας που άσκησε. Πρώτον, ότι το κοινό αυτό "υλικό" της διαδικασίας μυθοποίησής του, η βία του, «αξιοποιήθηκε» σε διαφορετικά χρονικά πλαίσια από την κάθε πλευρά, λόγω των ιδιαίτερων πολιτικών και κοινωνικών συγκυριών στην Ελλάδα μεταπολεμικά αλλά και κάποιων σιωπών γύρω από αυτόν, που είχε επιβάλει η κομμουνιστική ηγεσία και που θα τις δούμε παρακάτω. Συγκεκριμένα, για παράδειγμα όσοι

επιχείρησαν να προσδώσουν ένα θετικό πρόσημο στην εικόνα του Άρη γραπτώς (καθώς η προφορική συλλογική μνήμη ακολουθούσε άλλες χρονικές διαδρομές), χρησιμοποίησαν την βία του, προκειμένου να το πετύχουν αυτό ετεροχρονισμένα, σε σύγκριση με το «αντίπαλο στρατόπεδο», από τα μέσα δηλαδή της δεκαετίας του 1960 και, με μία επιβεβλημένη από τα πάνω σιωπή κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, κυρίως από τη Μεταπολίτευση του 1974 και έπειτα. Δεν συνέβη το ίδιο με την «αντίπερα όχθη» που εντάχθηκε σε άλλες «χρονικότητες» ως προς την αποτύπωση της βίας του σε επίπεδο μαρτυριών. Δεύτερο, προκειμένου να μην προσεγγίζουμε πολύπλοκες συλλογικές διεργασίες, όπως αυτή της μυθοποίησης του Άρη, μανιχαϊστικά, πρέπει να σημειώσουμε ότι και στην χρήση της «βίας» του Άρη (είτε με θετικό είτε με αρνητικό τρόπο) υπήρξαν πολλά διαφορετικά, ενδιάμεσα στάδια / διαβαθμισμένες οπτικές, άνθρωποι δηλαδή που την προσέγγισαν με σκοπό ούτε να αγιοποιήσουν ούτε να δαιμονοποιήσουν τον Άρη, τουλάχιστον στον απόλυτο βαθμό που κάποιοι άλλοι έπραξαν (δικαιολογώντας πλήρως οποιαδήποτε ενέργεια του ή καλλιεργώντας με μονομανία το προφίλ του μανιακού "σφαγέα"), εξαιτίας κάποιων υποκειμενικών τους παραγόντων. Τρίτον, όπως συμβαίνει κατά κανόνα στις πολύχρονες μυθοποιητικές διαδικασίες ιστορικών και αμφιλεγόμενων στην εποχή τους προσωπικοτήτων, που αποκτούν μέσα στη μνημονική τους πορεία έναν έντονο ιδεολογικό και κυρίως συμβολικό πολυπρισματικό μανδύα, όπως αυτός γύρω από τον Άρη και, εν προκειμένω, τη βία του, δεν ακολουθούνται αναγκαστικά ούτε γραμμικές πορείες, ούτε επιβάλλονται εύκολα στη συλλογική μνήμη (στη μνήμη «των από κάτω») απόψεις για το διακύβευμα αυτό «των από πάνω» (κόμματα, φορείς εξουσίας κ.ά.). Ο μύθος, πολλές φορές, ακολουθεί «αυτόνομες», όχι επιβεβλημένες, πολλαπλές διαδρομές, που δεν είναι μονοσήμαντες.

Πιο συγκεκριμένα, ας δούμε, σχετικά συνοπτικά, πότε πύκνωναν και πότε αραιώναν οι αναφορές γύρω από τον Άρη με κεντρικό πάντα άξονα την βίαιη δράση του, είτε θετικά είτε αρνητικά, ποιες ήταν δηλαδή διαχρονικά οι προσλήψεις και οι αποτυπώσεις αυτού του κομβικού στοιχείου της μυθοποιητικής διαδικασίας γύρω από το πρόσωπό του, που συνδέονται κάθε φορά με το πολιτικό και κοινωνικό παρόν του εκάστοτε φορέα της μνήμης της βίας του, κάνοντας μια σύντομη περιοδολόγηση.

Στην περίοδο, λοιπόν, της συγχρονίας, δηλαδή στην Κατοχή, η ηγεσία του ΕΑΜ και του ΚΚΕ φαίνεται - στην αρχή του αντάρτικου - να είχε θορυβηθεί από φήμες (που δεν σημαίνει ότι δεν είχαν ποτέ βάση στην πραγματικότητα) για ακραία βίαιες ή δυναμικές δράσεις του, σε τέτοιο βαθμό που σκέφτηκαν την αντικατάστασή του στον ΕΛΑΣ, αλλά τελικά, έπειτα από συνάντησή του και εξηγήσεις του προς την ηγεσία του ΚΚΕ, στις αρχές του 1943, ο Άρης

«προβιβάστηκε», την άνοιξη του ίδιου έτους, σε καπετάνιο του νεοσύστατου τότε Γενικού Στρατηγείου (Γ.Σ.) του ΕΛΑΣ, γεγονός που αναδεικνύει την γενική σύμπνοια της ηγεσίας προς τις δυναμικές του ενέργειες, μια κατάσταση δικαιολόγησής τους από την μεριά της κομματικής ηγεσίας που κράτησε μέχρι και το τέλος αυτής της περιόδου. Αντίθετα, οι ξένοι κατακτητές (κυρίως οι Γερμανοί) και οι Έλληνες συνεργάτες τους, καθώς και σύσσωμος ο αντιαμικός χώρος, με προεξάρχουσα την πλειοψηφία των μελών της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής (Β.Σ.Α.), που διακρινόταν συνήθως από άκρατο αντικομμουνισμό, εξέφεραν, όχι ακόμα ανοιχτά και δημόσια (αλλά κυρίως σε υπηρεσιακές τους εκθέσεις και τηλεγραφήματα), ιδιαίτερα αρνητικές γνώμες για την βία του Άρη, σε βαθμό δαιμονοποίησής της, καθώς (ειδικά οι Βρετανοί) επιθυμούσαν να δικαστεί μεταπολεμικά ως εγκληματίας πολέμου και ενίσχυαν έτσι την επιχειρηματολογία τους για τον σκοπό αυτό, μέσω τέτοιων αναφορών. Εδώ, βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την ίδια περίοδο, αυτή δηλαδή της συγχρονίας του, το σύνολο σχεδόν της εαμικής κοινωνικής βάσης, αλλά και μεγάλο μέρος του ευρύτερου, του «απλού» κόσμου της υπαίθρου, όπου έδρασε ο ΕΛΑΣ, είτε αυτός ήταν οργανωμένος στο ΕΑΜ είτε και όχι, αντιμετώπιζε με ιδιαίτερα θετικό τρόπο (σε μεγάλο βαθμό τουλάχιστον) την βίαιη δράση του, γεγονός που είχε άμεσο αντίκτυπο στην μυθοποίησή του ήδη από τότε, αλλά και κυρίως μεταγενέστερα στην ύστερη μνημονική του εικόνα, όπως θα φανεί αναλυτικότερα παρακάτω.

Στην επόμενη περίοδο, μετά την Απελευθέρωση, και ιδίως μετά την απροθυμία του Άρη να πειθαρχήσει – σε προσωπικό επίπεδο – στον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ που προέβλεπε η συμφωνία της Βάρκιζας,⁶⁶ η ηγεσία του ΚΚΕ διαφώνησε με την βία του (αρχικά μέσω της 11ης Ολομέλειας του Απριλίου 1945, απόφαση που όμως δεν δημοσιοποιήθηκε επίσημα στα μέλη του κόμματος). Κομβική για την μετέπειτα αρνητική στάση της κομματικής ηγεσίας, που διατηρήθηκε «από τα πάνω» για δεκαετίες, υπήρξε η δημόσια αποκήρυξη του Άρη και η καταδίκη της βίαιης δράσης του από τον άρτι αφιχθέντα από το γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου Γενικό Γραμματέα του ΚΚΕ Νίκο Ζαχαριάδη, μέσω δημοσιεύματός του στον *Ριζοσπάστη* (16 Ιουνίου 1945), λίγες ημέρες δηλαδή πριν αυτοκτονήσει (και εξαιτίας του οποίου, σύμφωνα με ορισμένους, οδηγήθηκε στην πράξη αυτή), όντας κυνηγημένος και σε ασφυκτικό πλέον κλοιό από τμήματα του στρατού και

⁶⁶ Σημειώνουμε σε «προσωπικό επίπεδο», καθώς ως καπετάνιος του ΓΣ του ΕΛΑΣ είχε συνυπογράψει τυπικά την διαταγή αποστράτευσης και αυτοδιάλυσης του ΕΛΑΣ μετά την Βάρκιζα, μαζί με τον στρατηγό Στέφανο Σαράφη, αλλά συνέχισε μόνος, με λίγους δεκάδες πιστούς σε αυτόν συντρόφους του, την ένοπλη πορεία μέχρι το θάνατό του τον Ιούνιο του 1945, ιδρύοντας – σε τυπικό επίπεδο και το ΜΕΑ (Μέτωπο Εθνικής Ανεξαρτησίας), που λόγω της αρνητικής στάσης του ΚΚΕ δεν βρήκε κάποια ιδιαίτερη ανταπόκριση στην κοινωνική βάση του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στα χωριά από όπου το ένοπλο τμήμα του περνούσε.

παρακρατικές συμμορίες που «συνέδραμαν» το έργο του τελευταίου, στο φαράγγι του Φάγγου, κοντά στην Μεσούντα Άρτας. Αντίστοιχα, και πολύ πιο δαιμονοποιημένα από την ηγεσία του ΚΚΕ,⁶⁷ διαμόρφωσε μετά την Βάρκιζα το ακραία βίαιο προφίλ αγριάνθρωπου για τον Άρη ο «εθνικόφρων», αντιαστικός χώρος, με κορύφωση και αφορμή την είδηση του θανάτου του, όπως αποτυπώνεται στα σχετικά αφιερώματα σύσσωμου του προσκείμενου σε αυτόν τον πολιτικό χώρο τύπου. Οι εικόνες αυτές για τον Άρη διατηρήθηκαν για λίγο καιρό ακόμα σχετικά με την βία του. Κατά την περίοδο του Εμφυλίου (1946-1949) και κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1950, τόσο η «επίσημη» Αριστερά (η ηγεσία του ΚΚΕ και μετεμφυλιακά και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς – ΕΔΑ), όσο και ο αντιαστικός χώρος (Δεξιά και Κέντρο), από διαφορετικές φυσικά αφετηρίες συνέκλιναν σε ένα θέμα, καθώς επιλέγουν γενικά τις σιωπές γύρω από το πρόσωπό του συγκεκριμένα,⁶⁸ συμπεριλαμβανομένης της ακραίας βίας του που – σε γενικές γραμμές – εμπίπτει στην λήθη κατά την περίοδο αυτή.⁶⁹ Οι σιωπές αυτές, όπως θα φανεί από την έρευνά μας, έχουν την σημασία τους στη μυθοποιητική του διαδικασία,⁷⁰ καθώς αποτελούν κοινωνικά

⁶⁷ Αυτό δεν είναι απόλυτα ακριβές, ειδικά αν πιστέψουμε την μαρτυρία του Γιώργου Χουλιάρα (Περικλή), κομμουνιστή καπετάνιου του ΕΛΑΣ, σχετικά με κάποια φυλλάδια που κυκλοφορούσαν μετά την Βάρκιζα στο Τέτοβο της Γιουγκοσλαβίας, όπου ήταν συγκεντρωμένοι, σε προστασία από την «λευκή τρομοκρατία» (πριν μεταφερθούν στο στρατόπεδο του Μπούλκες), αρκετά μέλη του κόμματος, πρώην αντάρτες του ΕΛΑΣ, και που, όπως θα δούμε παρακάτω, παρουσίαζαν τον Άρη σαν «αιμοδιψές κτήνος», αντίστοιχο με την εικόνα που, την ίδια περίοδο, διαμόρφωσε για αυτόν το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, βλ. Χουλιάρας (2006), ό.π., σ. 495.

⁶⁸ Ενδεικτικό της λογικής της συγκεκριμένης γραμμής του ΚΚΕ της περιόδου απέναντι στη μορφή και τη δράση του Βελουχιώτη είναι το ογκώδες έργο του Κώστα Μπίρκα *Η εποποιία της Εθνικής Αντίστασης*, όπου, στις 1.112 σελίδες του, το όνομα του καπετάνιου του ΕΛΑΣ αναφέρεται μόλις τρεις φορές και είναι οι εξής: α. γύρω από τη συμμετοχή της ομάδας του Βελουχιώτη στην επιχείρηση του Γοργοποτάμου (σ. 283-284), παραπέμποντας στο έργο του Στ. Σαράφη *Ο ΕΛΑΣ*, β. λεζάντα σε φωτογραφία (σ. 1020) και γ. αναφορά του ονόματός του, μεταξύ δεκάδων άλλων καπετάνιων που διώχθηκαν από τον κρατικό μηχανισμό (σ. 1070). Όπως διαφαίνεται, είναι εμφανής η προσπάθεια υποβάθμισης του έργου του Βελουχιώτη στην Αντίσταση, βλ. Κώστας Μπίρκα, *Η εποποιία της Εθνικής Αντίστασης, 1941-1944*, Ακμων, Αθήνα, 1960.

⁶⁹ Εξαιρέσεις φυσικά σε αυτές τις σιωπές παρατηρήθηκαν τόσο από την πλευρά του κομμουνιστικού στρατοπέδου, όσο και – κυρίως – του αντικομμουνιστικού. Ενδεικτικά, βλ. Κώστας Καλαντζής, *Η Δεκεμβριανή επανάσταση. Το χρονικό μιας τετραετίας 1941-1945*, Βασιλείου, Αθήνα, 1954. Σχετικά με τις αντιαστικές εξαιρέσεις των σιωπών γύρω από την διαμόρφωση μιας αρνητικής εικόνας του Άρη, ενδεικτικό είναι ότι αρκετές από τις όχι πάρα πολλές δημόσιες τοποθετήσεις αντικομμουνιστών αυτής της περιόδου για αυτόν, επιλέγουν περισσότερο να εστιάζουν στην, κατά αυτούς, ομοφυλοφιλική σεξουαλική ταυτότητα, παρά στο προφίλ ενός άγριου κομμουνιστή. Ενδεικτικά, βλ. Κώστας Τριανταφυλλίδης, «Το μυστικό του Άρη Βελουχιώτη», *Απογευματινή* (Αύγουστος – Οκτώβριος 1954), Νικόλας Παπαδόπουλος – Μεστούσης, *Άρης Βελουχιώτης, Κώστας Ξηρομερίτης*, Αθήνα, 1967 (Α' έκδοση: 1952).

⁷⁰ Για περισσότερα σχετικά με την ιδιαίτερη σημασία των σιωπών στην κοινωνική ανάλυση τραυματικών φαινομένων, όπως η βία του πολέμου, βλ. Strath (2000), ό.π., σ. 26, Luisa Passerini, «Memories between silence and oblivion», in Katharine Hodgkin – Susannah Radstone (eds), *Contested Pasts. The politics of memory*, Routledge, London – New York, 2003, p. 238-254, Jay Winter, «Thinking about silence», in Efrat Ben Ze'ev, Ruth Ginio, Jay Winter (eds), *Shadows of War. A social History of Silence in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p. 3-31.

κατασκευασμένους και χρονικά προσδιορισμένους χώρους, που συνδέονται άρρηκτα με πολιτιστικές διαδικασίες της ανάμνησης και της λήθης (βρισκόμενες εντός τους), και στους οποίους και για τους οποίους υποκείμενα και λέξεις, όπως η βία του Άρη, που «φυσιολογικά» (βάσει των προηγούμενων και των επόμενων περιόδων) χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ζωή δεν αναφέρονται – ιδιαίτερα τουλάχιστον – στο δημόσιο λόγο.⁷¹ Όπως εύστοχα σημειώνει ο Jay Winter, οι σιωπές ορίζονται ως κρυφές καταθέσεις οι οποίες «αποκρύπτονται σε μερικές στιγμές και αποκαλύπτονται σε άλλες», επιμένοντας ότι πρέπει να εξεταστούν ως «μέρος της χαρτογραφίας της ανάμνησης και της μνήμης» μέσα στην ιστορία του εικοστού αιώνα,⁷² ορισμός που έχει άμεση εφαρμογή στις σιωπές που ακολουθήθηκαν τόσο από το εαμικό όσο και από το αντίπαλο στρατόπεδο, κατά τα προαναφερθέντα χρονικά διαστήματα, σχετικά με την βία του Άρη.

Κατά τη δεκαετία του 1960, συνέβησαν κάποιες σημαντικές κοινωνικοπολιτικές αλλαγές (έξαρση κοινωνικών αγώνων, αντίστοιχη χαλάρωση του ασφυκτικού ελέγχου με μία σχετική φιλελευθεροποίηση του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας, που κατέληξε στην άνοδο στην εξουσία - μετά από πάνω από δέκα χρόνια δεξιάς διακυβέρνησης – ενός κεντρώου κόμματος, της Ένωσης Κέντρου, κ.ά.), αλλά και διαφοροποιήσεις στην στάση έναντι του Άρη εντός του ΚΚΕ. Οι τελευταίες έλαβαν χώρα στο πλαίσιο ενός νέου εγχειρήματος από την πλευρά του ΚΚΕ και της ΕΔΑ μίας γενικά θετικής πλέον προσέγγισης της ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης. Σύμφωνα με τη νέα τότε οπτική προσπαθούσαν να εντάξουν την τελευταία στο αφήγημά τους, δείχνοντας μεγάλη προσοχή και τονίζοντας, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, μια μετριοπάθεια μεν στη δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, αλλά και ένα πατριωτικό τους προφίλ. Κατά τα χρόνια αυτά, παρατηρείται, λοιπόν, μια μνημονική ανάκληση του Άρη από τον χώρο της Αριστεράς. Κομβική στην νέα δημόσια εικόνα του Άρη από την πλευρά της Αριστεράς της περιόδου μπορεί να θεωρηθεί η πρώτη – άτυπη ακόμα – κομματική αναγνώριση της δράσης του τον Ιούνιο του 1962, μέσω εκπομπής του κομματικού ραδιοφωνικού σταθμού «Η φωνή της αλήθειας» που βρισκόταν τότε στην υπερορία, στο Βουκουρέστι. Κατά την εποχή αυτή, εξαιτίας και στο πλαίσιο των παραπάνω, η Αριστερά άρχισε, για πρώτη φορά μετά την Απελευθέρωση, να αντιμετωπίζει τόσο επώνυμα όσο και ανώνυμα, τόσο σε έργα αποκλειστικά για αυτόν όσο και σε γενικότερης ιστορίας της Αντίστασης, με θετικό τρόπο βίαιες ενέργειές του. Αυτές πλέον ονομάζονταν δυναμικές δράσεις και χαρακτηρίζονταν – σε μεγάλο βαθμό – αναγκαίες και σίγουρα δικαιολογημένες στο πλαίσιο του αντάρτικου για τον

⁷¹ Βλ. Winter (2010), ό.π., σ. 4.

⁷² Βλ. Winter (2010), ό.π., σ. 3.

εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα έναντι των κατακτητών και των Ελλήνων συνεργατών τους.⁷³ Από την άλλη, κατά την ίδια περίοδο, αυτή ακριβώς η προαναφερθείσα έκρηξη θετικής δημόσιας μνήμης για τον Άρη, αλλά και – κυρίως – ο πραγματικός ή πλασματικός φόβος για επέλαση στην χώρα του «εσωτερικού εχθρού», του κομμουνισμού, που είχαν πυροδοτήσει κάποια γεγονότα (όπως για παράδειγμα η μεγάλη εκλογική άνοδος της ΕΔΑ το 1958, κ.ά.), οδήγησαν το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο να «επανανακαλύψει» και να επαναπροσεγγίσει ποικιλοτρόπως, αλλά πάντα αρνητικά, την ακραία βία του Άρη. Το στρατόπεδο αυτό, λοιπόν, επανέφερε την δαιμονοποίησή της βίας του στη δημόσια σφαίρα, καθώς έτσι ποινικοποιούσε την γενικότερη βία του ΕΛΑΣ, που ο καπετάνιος του, όπως έχει σημειωθεί, συμβολοποιούσε, προκειμένου να ποινικοποιήσει έτσι όλο τον παλιό εαμογενή χώρο, καθιστώντας τον, όπως θεωρούσε, – στο τότε παρόν – πάλι επικίνδυνο.

Κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών, που αποτελούσε κορύφωση και δραματική απόληξη όλου του μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού, η καταδίκη της ακραίας βίας του Άρη και η δημόσια προώθηση της άγριας εικόνας του, μπορούμε να πούμε ότι «θεσμοποιήθηκε» καθώς γινόταν αναφορά σε αυτή με κάθε πιθανή ή απίθανη ευκαιρία από τα χείλη τόσο των επίσημων κυβερνητικών φορέων και άλλων δημόσιων λειτουργών, όσο και ακόμα και σε σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας.⁷⁴ Η βία του Άρη δαιμονοποιήθηκε στον απόλυτο βαθμό, εκφράζοντας και συμβολίζοντας, στο αφήγημα του καθεστώτος, την βία ευρύτερα των κομμουνιστών, ως απειλή για την ελληνική κοινωνία. Από την άλλη, ακριβώς λόγω της βιαιότητας του καθεστώτος, που συμπύκνωνε σε ακραίο και διευρυμένο – ως προς τους στόχους – βαθμό όλη την μετεμφυλιακή καταστολή, για το πλέον, τουλάχιστον, ριζοσπαστικοποιημένο τμήμα της κοινωνίας – κυρίως της αριστερής νεολαίας – που προέκρινε ως απαραίτητη λύση μια βίαιη ανατροπή του, η βία ως συστατικό στοιχείο του μύθου του αποτέλεσε μια κινητήρια δύναμη της συλλογικής δράσης για κοινωνική αλλαγή.⁷⁵ Στις συνθήκες, λοιπόν, αυτές, για ένα σημαντικό τμήμα της πληθυσμιακής, ειδικά μετά την διάσπαση του ΚΚΕ (1968), Αριστεράς, που εμπερίκλειε διαφόρους, από μέλη ή πρώην μέλη

⁷³ Πρόκειται για μία διαδικασία από την μεριά της Αριστεράς που δεν αφορά μόνο τον Άρη, αλλά και άλλους πρωταγωνιστές της εαμικής Αντίστασης και η οποία, αντίθετα προς άλλες χώρες της Ευρώπης, που προέβησαν σε αυτήν αμέσως μετά τον Πόλεμο, στην Ελλάδα, λόγω των ειδικών εμφυλιοπολεμικών και μετεμφυλιακών συνθηκών, ο αντάρτης (όταν ήταν μέλος του ΕΛΑΣ) δεν αποτελούσε μια νομιμοποιημένη μορφή. Για το τι συνέβη σε άλλες χώρες της Ευρώπης σχετικά, αμέσως μετά τον Πόλεμο, βλ. Enzo Traverso, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου, 1914-1945*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2013, σ. 106-111.

⁷⁴ Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, 1914- 1968*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1970

⁷⁵ Βλ. Selbin (2010), ό.π., όπως παρατίθεται στο Voglis (2013), ό.π., σ. 53.

της νεολαίας του ΚΚΕσ. Ρήγας Φεραίος,⁷⁶ τροτσκιστές,⁷⁷ γκεβαριστές,⁷⁸ ανένταχτους αριστερούς,⁷⁹ που είτε βρίσκονταν στην Ελλάδα είτε στην δυτική Ευρώπη και χωρίς να αποτυπώνεται αυτό πάντα σε κείμενα, τουλάχιστον όχι απαραίτητα στη συγχρονία της δικτατορίας (κάποιες βέβαια φορές συνέβαινε κατά τη διάρκειά της), ο μύθος του Άρη, με προεξάρχον (αλλά όχι μοναδικό) στοιχείο την έντονη και δυναμική δράση του στην Αντίσταση κατά την Κατοχή, τον κατέστησε στα μάτια τους σύμβολο επανάστασης, που τους κινητοποιούσε σε αντίστοιχη δική τους δράση έναντι στο απριλιανό καθεστώς.

Κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης η μυθική πορεία της βίας του Άρη παίρνει άλλες διαδρομές και για αυτές καθοριστικής σημασίας, αρχικά, υπήρξε η διαχείριση της δημόσιας εικόνας του από το ΠΑΣΟΚ, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, και από άλλα εαμογενή στελέχη που δεν ανήκαν ποτέ ή πλέον σε κάποιο από τα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής εκείνης. Ο εαμογενής λοιπόν χώρος, που εκφραζόταν πολιτικά σε ένα μεγάλο βαθμό πλέον από το ΠΑΣΟΚ, λαμβάνοντας υπόψη και προσαρμόζοντας στην δική του πολιτική στρατηγική όσα στοιχεία / οπτικές του μύθου του Άρη επιθυμούσε, όπως τις προβληματικές σχέσεις του με την ηγεσία του ΚΚΕ, την «εθνικά» ωφέλιμη και ενοποιητική δράση του έναντι των κατακτητών αλλά και των Βρετανών και μια – υπερβατική σχεδόν - σύνδεσή του με εθνικούς ήρωες της Επανάστασης του 1821, προχωρούσε, είτε σε επίσημο κυβερνητικό λόγο⁸⁰ είτε

⁷⁶ Υπήρξε μια ένοπλη ομάδα, διάσπαση του Ρ.Φ., που λεγόταν «Άρης», με σαφή αναφορά στο όνομα του καπετάνιου του ΕΛΑΣ. Για περισσότερα σχετικά με αυτή την ομάδα, βλ. Polymeris Voglis (2011) 'The Junta Came to Power by the Force of Arms, and Will Only Go by Force of Arms', *Cultural and Social History*, 8:4, 551-568.

⁷⁷ Ενδεικτικά βλ. εξώφυλλο με την εικόνα του Άρη στο τροτσκιστικό περιοδικό *Επανάσταση*, τ. 5-6, Ιούλιος – Αύγουστος 1970 και Λ. Σκλάβος, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα, 1943-49*, Εργατική Πάλη, Αθήνα, χ.χ.

⁷⁸ Βλ. Στέργιος Κατσαρός, *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008, σ. 40.

⁷⁹ Ενδεικτικά, βλ. συνέντευξη Περικλή Κοροβέση στο *The Black Dwarf*, vol. 14, n. 24, 26/10 – 15/11/1969 και συνέντευξη Κωστή Παπακόγκου στην ομογενειακή εφημερίδα των Ελλήνων της Σουηδίας *Μεταναστευτικά Νέα*, που δημοσιεύτηκε τελικά στα *Τρικαλινά Νέα*, 22/7/2000.

⁸⁰ Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του τότε υπουργού Εσωτερικών Γιώργου Γεννηματά κατά την ομιλία του στην Βουλή τον Αύγουστο του 1982 για την ψήφιση του νομοσχεδίου αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης: «Αντήρηση που δεν ήταν μόνη, που ερχόταν από πολύ παλιά, που συγγεόταν σίγουρα με τα αλογοπέταλα του Κολοκοτρώνη από το 1821, που συγγεόταν και συγγέται ακόμη και συνδύαζεται με τα φτερωτά θούρια του Ρήγα «ως πότε παλικάρια», μα και με τη φωνή του Άρη Βελουχιώτη «στ' άρματα, στ' άρματα, εμπρός στον αγώνα», "Ναι, για μας ο Άρης Βελουχιώτης είναι η συνέχεια του Κολοκοτρώνη και του Καραϊσκάκη και δεν έχουμε κανένα πρόβλημα να το βροντοφωνάξουμε και κανείς δεν μπορεί να μας φέρει σε δύσκολη θέση γι' αυτό», βλ. Ομιλία στη Βουλή του Γιώργου Γεννηματά, 18 Αυγούστου 1982, στην συζήτηση για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (ψήφιση του νόμου 1285/1982), όπως παρατίθεται στο Τούλα Μαστρογιάννη (επιμ.), *Γιώργος Γεννηματάς, Λιβάνης, Αθήνα, 1995*, σ. 17, 20 και Ευάγγελος Γιαννόπουλος, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών – Ιταλών και Βούλγαρων κατακτητών 1941-1944 και η αναγνώρισή της από το Κράτος (Νόμος 1285/1982 του ΠΑΣΟΚ)*, Αθήνα, 1999, σ. 628-629. Επίσης, βλ. <https://www.ert.gr/arxeio-afierwmata/i-anagnorisi-tis-ethnikis-antistasis-23-avgoustou-1982/> . Αντίστοιχα, βλ. συνέντευξη Γ. Γεννηματά, *Το Βήμα*, 6/12/1981.

«άτυπα»,⁸¹ σε μια πρώιμη «εθνικοποίηση» του Άρη.⁸² Με τον τρόπο, αυτό ο Άρης τοποθετούνταν σε ένα α-ιστορικό πλαίσιο.⁸³ Αυτή η οικειοποίηση του συμβολικού φορτίου του Άρη από το ΠΑΣΟΚ έγινε αντικείμενο δημόσιας κριτικής από τμήματα της κομμουνιστικής Αριστεράς, ήπιας όμως, λόγω της λεπτότητας του θέματος, καθώς, αφού προβαλλόταν ως «εθνικός ήρωας» πια, δεν θα ήταν εύκολο να ασκηθεί αυστηρή κριτική στο ΠΑΣΟΚ για το θέμα αυτό.⁸⁴ Σε γενικές, άλλωστε, γραμμές, και τα δύο ΚΚΕ στήριζαν έμπρακτα την εθνική συμφιλίωση που προωθούσε το ΠΑΣΟΚ, με αποκορύφωμα την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982. Σε απόλυτο βαθμό, αυτή η «λευκή επιταγή» στο ΠΑΣΟΚ για το θέμα αυτό δινόταν μέχρι και το 1985, οπότε, ειδικά το ΚΚΕ άρχιζε να τονίζει την κομμουνιστική πια συνιστώσα της Αντίστασης, με στόχο την αποδυνάμωση του αριστερού προφίλ του ΠΑΣΟΚ.⁸⁵

⁸¹ Ενδεικτικά: «Στο πρόσωπό του ζωντάνεψαν οι μορφές των αγωνιστών του 1821», βλ. Μπάμπης Κλάρας, *Ο αδερφός μου ο Άρης*, Δωρικός, Αθήνα, 1983, σ. 251. Αντίστοιχα, βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 265-267, Δημήτρης Νικόλης, *Ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους. Η Εθνική Αντίσταση και η μεταδεκεμβριανή Ελλάδα (1941-1982)*, τ. Ε-ΣΤ, Αθήνα, 1983, σ. 771-772, Λευτέρης Σταυριανός, *Η Ελλάδα σε Επαναστατική Περίοδο, Σαράντα Χρόνια Αγώνες*, Κάλβος, Αθήνα, 1977, σ. 18, 37, 43, Λευτέρης Σταυριανός, *Από τη δημοκρατία στη λαοκρατία*, Κάλβος, Αθήνα, 1975, σ. 46, συνέντευξη Γιώργου Κατσιμπα, *Τα Νέα*, 22/9/1975, Ρίζος Μπόκοτας, *Ποιος κρύβει το κεφάλι του Άρη Βελουχιώτη*, Γλάρος, Αθήνα, 1984, σ. 34.

⁸² Οφείλουμε εδώ να σημειώσουμε πως μια ακόμη πρωιμότερη, αλλά όχι τόσο δυναμική και επιδραστική σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, επιχείρηση «εθνικοποίησής» του και ταύτισής του με εθνικούς ήρωες του 1821 είχε παρατηρηθεί από την πλευρά της Αριστεράς ήδη προδικτατορικά, μετά την πρώτη, άτυπη ενσωμάτωσή του, το 1962, στην κομματική ιστορία, μέσω εκπομπής του ραδιοφωνικού σταθμού του ΚΚΕ στο Βουκουρέστι «Η Φωνή της Αλήθειας». Η Αριστερά, λοιπόν, αφού εν μέρει ενέταξε τον Άρη στην ιστορία της Αντίστασης και συνδυαστικά με το πατριωτικό προφίλ που επιχειρούσε να προσδώσει στον εαυτό της μέσω της προβολής της εαμικής Αντίστασης, μέσω του ραδιοφωνικού μηνύματός της «η εκπομπή παραλλήλισε τον Άρη Βελουχιώτη με τον Κολοκοτρώνη, τον Καραϊσκάκη, τον Μπότσαρη και ε χαρακτήρισε το έργο του “ισάξιον των ηρώων του 1821”», βλ. *Μακεδονία*, 21/6/1962. Αντίστοιχα, για ταύτιση του Άρη από την Αριστερά της περιόδου με ήρωες του 1821, βλ. Πάνος Λαγδάς (επιμ.), *Άρης Βελουχιώτης. Ο πρώτος του αγώνα*, τ. Α', Κυψέλη, Αθήνα, 1964, σ. 84-86, 96-100, Κ. Πορφύρης, «Κριτική στο βιβλίο του Γ. Κοτζιούλα “Όταν ήμουν με τον Άρη”», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, 1/2/1966, σ. 138. Ακόμα και ο Ζαχαριάδης, όντας πια εξόριστος, το 1962, τον ταύτισε με τον Καραϊσκάκη, βλ. *Η διαθήκη του Νίκου Ζαχαριάδη (όπως την εμπιστεύτηκε στον Αχιλλέα Παπαϊωάννου)*, Γλάρος, Αθήνα, 1986, σ. 47. Με βάση «τον τρόπο που η μορφή του Βελουχιώτη λειτουργεί σημειωτικά στο λόγο της ελληνικής Αριστεράς και του εθνικού πολιτισμού γενικότερα», σύμφωνα με τον Στάθη Γουργουρή, «η έντονη μυθοποίηση του Βελουχιώτη δεν διαφέρει από εκείνη του ίδιου του Μακρυγιάννη», βλ. Στάθης Γουργουρή, *Έθνος-όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, Κριτική, Αθήνα, 2007, σ. 271.

⁸³ Ενδεικτικά αναφέρουμε ανυπόγραφο σχόλιο για το Βελουχιώτη σε εφημερίδα του ευρύτερου αριστερού χώρου με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ανήκει στο έθνος», όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Ήταν μαρξιστής ο Άρης; Δεν αποκλείεται! Ήταν σοσιαλιστής ο Άρης; Μπορεί και να 'ταν! Ήταν Αριστερός ο Βελουχιώτης; Ήταν, και λοιπόν! Ήταν κομμουνιστής ο Άρης; Κι αυτό δεν αποκλείεται! [...] Εκείνο, όμως, για το οποίο ο λαός έχει πια αποφανθεί και η ιστορία αποφασίσει – δηλαδή εκείνο για το οποίο κανείς δεν μπορεί να προβάλλει ένσταση, είναι ότι ο πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ υπήρξε συνεπής και πειθαρχημένος στρατιώτης της ελευθερίας... [...]», βλ. *Ελευθεροτυπία*, 8/7/1979.

⁸⁴ Ενδεικτικά, βλ. Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, «Για τον Άρη», *Ο Πολίτης*, τ. 27, Ιούλιος – Ιούνιος 1979, 67-69.

⁸⁵ Βλ. Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ. 35.

Θέτοντας τα παραπάνω διαφορετικά, είναι αξιοσημείωτο πως το ΠΑΣΟΚ της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, χρησιμοποίησε έναν ριζοσπαστικό λόγο ενός ιδιότυπου σοσιαλισμού που βασιζόταν σε δύο βασικούς πυλώνες. Αφενός σε έναν αριστερόστροφο εθνικισμό, που, σύμφωνα με την Έφη Γαζή, «μετατοπίστηκε σταδιακά από το λόγο της εθνικοφροσύνης σε μια νέα αφήγηση, συγκροτημένη γύρω από το κεντρικό σύνθημα “Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες” και προσδιορισμένη κυρίως από την έννοια του “αντι-ιμπεριαλιστικού αγώνα”». ⁸⁶ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί παρενθετικά πως το αφήγημα αυτό, πέρα από τον προαναφερθέντα λόγο του ΠΑΣΟΚ, ενισχύθηκε, κατά την δεκαετία του 1980, και από ένα ρεύμα διανοουμένων του λεγόμενου «εθνορομαντισμού», που δεν ήταν άμεσα τουλάχιστον εξαρτώμενο από το κόμμα αυτό. ⁸⁷ Αφετέρου σε έναν λαϊκισμό, κυρίως του ΠΑΣΟΚ, που προήγαγε την δράση έναντι της θεωρίας. ⁸⁸ Αποτέλεσμα των δύο αυτών στοιχείων, που θα μπορούσαν να συνοψισθούν στην έννοια του εθνολαϊκισμού, ήταν να ταυτιστεί το έθνος με τον «καλό λαό» γενικά και να απενοχοποιηθεί η έννοια του εθνικισμού σε πλατιές μάζες Ελλήνων. ⁸⁹ Στο πλαίσιο αυτό, αναφορικά με την Κατοχή, το ΠΑΣΟΚ καλλιέργησε μια εικόνα «παλλαϊκής αντίστασης», που ταυτιζόταν με την εθνική. ⁹⁰ Έτσι, προσαρμόζοντας όσα στοιχεία του ήδη διαμορφωμένου μύθου του Άρη

⁸⁶ Έφη Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ. 248.

⁸⁷ Για περισσότερα σχετικά με το ρεύμα αυτό, βλ. Νικόλας Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004, σ. 123-155.

⁸⁸ Για αυτή την «εκλαϊκευμένη» ή λαϊκιστική προσέγγιση της θεωρίας από το ΠΑΣΟΚ, που προτιμούσε την πρακτική εφαρμογή των ήδη επεξεργασμένων, από χρόνια πριν, θεωρητικών σχημάτων της Αριστεράς, για την οποία η τελευταία τόσο πολύ μέμφονταν τα χρόνια εκείνα το ΠΑΣΟΚ, βλ. Γιώργος Καραμπελιάς, «Μετά είκοσι έτη», στο Δημήτρης Λιβιεράτος, Γιώργος Καραμπελιάς, *Ιούλης '65. Η έκρηξη*, Κομμούνια, Αθήνα, 1985, σ. 85-86, όπου, μεταξύ άλλων σημειώνεται σχετικά: «Το ΠΑΣΟΚ πήρε τις ιδέες και τις πρακτικές που γεννήθηκαν πριν δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια μέσα στη μαχόμενη αριστερή διανοήση των αρχών της δεκαετίας του 60 και τις μετέβαλε σε μαζική πρακτική ενός κόσμου χωρίς “κουλτούρα” και αριστερή παράδοση, σε μαζική πρακτική και ιδεολογίες ενός κόσμου με πρόσφατη αγροτική προέλευση. [...] Τελικά το να είσαι αριστερός από τα γεννοφάσκια σου αποτελεί μια ιδιότυπη αριστοκρατία και αυτό θα το διαγνώσουμε τόσο στο κόμπλεξ των Πασοκτζήδων προς τους παλιούς αριστερούς, τους “αγωνιστές”, όσο και στην περιφρόνηση και συχνά στο μίσος των αριστερών διανοούμενων προς τους “βλάχους” του ΠΑΣΟΚ».

⁸⁹ Με τον λαϊκισμό που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ «ο λαός συγκροτείται μέσω της αρνητικής του ταύτισης με τον εχθρό, ως ο μη-εχθρός, ως ο απειλούμενος. Έχοντας απαλλαγεί από “κακά”, ανεπιθύμητα στοιχεία, ο λαός αναπαρίσταται ως μια “απολύτως καλή”, “ηθική” και εσωτερικά αδιαφοροποίητη οντότητα στη βάση, επίσης, της αρχής της ισοδυναμίας των συστατικών του στοιχείων. Σε αντίθεση με τον εχθρό, ο λαός αναπαρίσταται ως η ενσάρκωση της “αγνότητας” και “γνησιότητας” βλ. Σπύρος Σοφός, «Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδικτατορική Ελλάδα: προς μια πολιτισμική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2000, σ. 139.

⁹⁰ Αυτό το σχήμα της «παλλαϊκής αντίστασης» στην πρώιμη μεταπολίτευση από το ΠΑΣΟΚ και άλλες όμορες ιδεολογικά σε αυτό δυνάμεις, είχε εφαρμογή και σε άλλες περιπτώσεις, πέρα από την Αντίσταση στην Κατοχή, δίνοντας στον όρο «αντίσταση των Ελλήνων» ενάντια στους ξένους υπερ-χρονικά μια ουσιοκρατική έννοια: «Η εικόνα που καλλιεργείται, και τελικά εξελίσσεται στον σύγχρονο

ταίριαζαν στο αφήγημα της δικής του στρατηγικής και πολιτικής κουλτούρας (μια εθνική σκέψη του έναντι των ξένων που επιβουλεύονταν την Ελλάδα διαχρονικά αλλά και στην Κατοχή, καθώς και άμεσες δυναμικές ενέργειες),⁹¹ ήταν εξαιρετικά εύκολο και λογικό να επιχειρήσει το κόμμα αυτό να οικειοποιηθεί τον Άρη ως σύμβολό του,⁹² εντάσσοντάς τον, παράλληλα, στην ιστορική γενεαλογία του δικού του πολιτικού χώρου.⁹³ Με αυτή την τακτική του ΠΑΣΟΚ, επιτεύχθηκε ο Άρης, ως λαϊκός και, ταυτόχρονα, εθνικός ήρωας, να καταστεί σύμβολο της κοινότητας του λαού – έθνους, χωρίς το σύμβολο αυτό να είναι συνδεδεμένο με κανένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα, αλλά αναγνωρίσιμο από ένα μεγάλο τμήμα της κοινότητας αυτής, ως δηλωτικό της.⁹⁴ Το γεγονός αυτό αποτελεί, όπως

μύθο του εθνικού αυτοπροσδιορισμού, είναι αυτή μιας “παλλαϊκής αντίστασης”, που υπερβαίνει τα όρια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και περιγράφει (αχρονικά) τη διάθεση αντίστασης του ελληνικού λαού στα δόλια σχέδια των ξένων δυνάμεων, οι οποίες υπονόμειαν εξακολουθητικά την εθνική ανεξαρτησία, ήδη από τη Δικτατορία του Μεταξά έως την πρόσφατη εμπειρία της επτάχρονης συνταγματικής εκτροπής», βλ. Ιάσοντας Χανδρινός, «Εθνική Αντίσταση: ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σ. 207.

⁹¹ Ενδεικτική αυτού είναι η προσέγγιση, στις αρχές του 1982, του τότε υφυπουργού Εξωτερικών της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ Γιάννη Καψή, σε συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης για τις εκλογές του 1981, σε σχέση με το πώς έβλεπαν στον πολιτικό αυτό χώρο τον σοσιαλισμό: “Ο ελληνικός σοσιαλισμός του ΠΑΣΟΚ” που η επεξεργασία του έγινε από τη βάση (sic), επικράτησε πάνω στον “εισαγόμενο σοσιαλισμό” προφανώς αυτόν που επαγγέλλεται το ΚΚΕ) και στον “διανοητικό σοσιαλισμό” (προφανώς της ανανεωτικής Αριστεράς)», βλ. Γιάννης Καλογήρου, «Βουλευτικές εκλογές '81 ...και ένα σωρό άλλα...», *Αντί*, τ. 203, 16/4/1982, σ. 49.

⁹² «[Σ]τη συνέχεια του ΕΑΜ που σήκωσε τη σημαία της εθνικής απελευθέρωσης έρχεται τώρα το ΠΑΣΟΚ και την κρατά ακόμη όρθια. [...] Τα λάθη της Αριστεράς και οι γραφειοκράτες φορτώθηκαν στο λογαριασμό του ιστορικού ΚΚΕ ενώ το ΠΑΣΟΚ κράτησε για λογαριασμό του το «λαϊκό κίνημα», τους καπετάνιους, τον Γοργοπόταμο, τον Βελουχιώτη, την αγνή ψυχή του λαού, του πάντα προδομένου», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης, Αθήνα, 1991, σ. 183.

⁹³ Ενδεικτική αυτού μπορεί να θεωρηθεί μια εσωκομματική προτροπή (πρόκειται για αυτή που έμεινε γνωστή ως «εγκύκλιος Τζουμάκα» (9/1/1980), καθώς ο τελευταίος ηγούνταν τότε του Κέντρου Μελετών και Διαφώτισης (ΚΕΜΕΔΙΑ), οργάνου του ΠΑΣΟΚ, βλ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, «ΠΑΣΟΚ: εκρήξεις εθνικισμού στην τελευταία ολομέλεια», *Ο Πολίτης*, τ. 107, Ιούλιος 1990, σ. 13, Γιώργος Λακόπουλος, *Το μυθιστόρημα του ΠΑΣΟΚ*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σ. 108), στα τέλη της δεκαετίας του 1970, για συμβολική ανάρτηση φωτογραφίας του Άρη, ανάμεσα σε άλλες προσωπικότητες (Μαρξ, Τσε Γκεβάρα, Ελευθέριου Βενιζέλου, Γεωργίου Παπανδρέου κ.ά.) σε διάφορες τοπικές οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ ανά την Ελλάδα, γεγονός που στηλιτεύτηκε έντονα από την Δεξιά στην συγχρονία, λόγω ταύτισης του κόμματος με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και ότι αυτός, για αυτούς, συμβόλιζε, μεταξύ άλλων, την ακραία βία της Αριστεράς, στην πραγματικότητα όμως για μικροπολιτικούς λόγους, βλ. ενδεικτικά *Το Βήμα*, 22/3/1981 και 20/9/1981, καθώς και Στέλιος Κούλογλου, *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου. ΠΑΣΟΚ, 1974-1986*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1986, σ. 35. Μετά από πολλές δεκαετίες, μάλιστα, η ανάρτηση αυτών των φωτογραφιών έγιναν αντικείμενο κριτικής από παλιά ηγετικά στελέχη που φαίνεται να μην εκφράζονταν από αυτού του είδους τις «εθνικές» εξάρσεις του πρώιμου ΠΑΣΟΚ, θεωρώντας πως η ανάρτηση φωτογραφιών τόσο ετερόκλητων συμβόλων, μεταξύ των οποίων του Άρη, αναδεικνύει την ιδεολογική και πολιτική σύγχυση που επικρατούσε στο κόμμα κατά τα χρόνια εκείνα, βλ. Παρασκευάς Αυγερινός, *Η Αλλαγή τελείωσε νωρίς*, Εστία, Αθήνα, 2013, σ.37, Κώστας Σημίτης, «Η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ», στο Γιάννης Διαμαντής (επιμ.), *Αναζητώντας τον Ανδρέα*, Τα Νέα – Άλτερ Έγκο, Αθήνα, 2019, σ. 23.

⁹⁴ βλ. Σοφός (2000), ό.π., σ. 135.

σημειώθηκε παραπάνω, συστατικό στοιχείο των μύθων μίας κοινότητας και αναδεικνύει πως ο μύθος του Άρη είχε πλέον εδραιωθεί γερά και σε νέες βάσεις. Με βάση όλα αυτά, η όποια βίαιη ή δυναμική δράση του εθνικού και λαϊκού πια ήρωα Άρη, στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού του αγώνα, ως σύμβολου του μαχόμενου έθνους (μέσα από το ΕΑΜ), που ταυτιζόταν παράλληλα με τον λαό, «καθαγιαζόταν» και δικαιολογούνταν πλήρως,⁹⁵ καθώς έτσι ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ έπραττε ουσιαστικά, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, απλώς το πατριωτικό του καθήκον.⁹⁶

Τα δύο μεγάλα κόμματα της κομμουνιστικής Αριστεράς της περιόδου, το ΚΚΕ και το ΚΚΕεσωτ., με την σειρά τους, τόσο λόγω της απόπειρας να δείξουν δημοσίως, ειδικά κατά τα πρώτα τα χρόνια της νομιμοποίησής τους (από τον Σεπτέμβριο του 1974), μια «νομιμοφροσύνη» και να μην προκαλούν, λόγω της ευρύτερης, σχετικά ήπιας ρητορικής τους και αντίστοιχης πολιτικής στρατηγικής τους, όπως προαναφέρθηκε,⁹⁷ και εξαιτίας εσωκομματικών τους λόγων (καθώς δεν είχε ακόμη αποκατασταθεί επίσημα ο Άρης, για λόγους που ενδεχομένως να συνδέονται και με την προαναφερθείσα στρατηγική τους), ενώ εντάσσουν θετικά τον Άρη γενικά στα αφηγήματά τους για την Εθνική Αντίσταση, στέκονται, τουλάχιστον συγκριτικά προς το ΠΑΣΟΚ, σχετικά αμήχανα και δεν δικαιολογούν απόλυτα κάθε βίαιη δράση του. Στα αφηγήματα του ΚΚΕ αυτής της περιόδου, ο Άρης με την δράση

⁹⁵ Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η παράλληλη προσέγγιση της βίαιης δράσης του Άρη με εθνικούς ήρωες του 1821 είχε γίνει και στο παρελθόν και από το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, ακριβώς αντίθετα όμως, ως αντιπαράδειγμα, καθώς, σύμφωνα με αυτούς, και οι μεν και ο Άρης δρούσαν βίαια, αλλά ο δεύτερος, σε αντίθεση προς τους πρώτους, ασκούσε αυτού του τύπου την δράση του έναντι Ελλήνων, δρώντας δηλαδή αντεθνικά. Ενδεικτικά: «Ο Καραϊσκάκης στην επανάστασή του έκανε στην Αράχωβα μια πυραμίδα με τα οστά των τυράννων και των βαρβάρων του Έθνους. Τούτος εδώ [ο Άρης] έκανε στις πολιτείες του Μωρηά πολλές πυραμίδες, άσχετα αν φτιάχτηκαν με τα οστά των αδερφών του των Ελλήνων», βλ. Κώστας Καλαντζής, *Η Δεκεμβριανή Επανάσταση. Το χρονικό μιας τετραετίας, 1941-1945*, Μ. Γ. Βασιλείου, Αθήνα, 1954, σ. 69.

⁹⁶ «Ο Λαός έγινε θεματοφύλακας του Έθνους, το λαϊκό ταυτίστηκε με το εθνικό, καθιστώντας ιδεολογικά ύποπτη και διάκριση και αντιπαράθεση των όρων», βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σ. 29.

⁹⁷ Η υπέρμετρη, κατά πολλούς, προσήλωση του ΚΚΕ της περιόδου στην «νομιμότητα» και η επιθυμία του να δείχνει συνεχώς και δημοσίως την «νομιμοφροσύνη» του έγινε αντιληπτή και αντικείμενο αυστηρής κριτικής ήδη στην συγχρονία και από ηγετικά στελέχη του κόμματος, κυρίως της νεολαίας του (ΚΝΕ) ή διαγραμμένα, που είχαν δημιουργήσει άτυπα την τάση της λεγόμενης «Αριστεράς του ΚΚΕ» ή «Λενινιστικής τάσης», που είχε ως βασικό άξονα το αίτημα διαμόρφωσης ενός «επαναστατικού κόμματος»: «Η νομιμότητα, έβαλε το ΚΚΕ, μπροστά σε νέους τρόπους δράσης που έκρυβαν μια σειρά από κινδύνους, τους οποίους τελικά δεν τους απέφυγε. Η ηγεσία του ΚΚΕ ανήγαγε τη νομιμοποίηση του κόμματος σε αυτοσκοπό, έτσι που να κατευθύνει την πολιτική του δραστηριότητα στο να “κατοχυρώνει” την ήδη κατοχυρωμένη νομιμότητα. Αυτό ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησαν την ηγεσία του ΚΚΕ να αποφύγει ή ακόμα και να καταδικάσει πολλές κινητοποιήσεις σαν “έκτροπα” ή “προβοκάτσιες”, παρόλο που οι πιο πολλές από αυτές ήταν εκφράσεις της ταξικής πάλης – γεγονότα με τις κινητοποιήσεις των οικοδόμων κ.ά.», βλ. Νίκος Θεοδοσόπουλος, «Αριστερά του ΚΚΕ. Στόχος η διαμόρφωση μιας ισχυρής τάσης», *Αντί*, τ. 123, 14/4/1979, σ. 16.

του αντιμετωπίζεται, όπως αναφέρθηκε, με θετικό πρόσημο, αλλά, σε καμία περίπτωση, δεν του πιστώνεται πρωταγωνιστικός και καθοριστικός ρόλος προσωπικά.⁹⁸ Λαμβάνοντας υπόψη την εν γένει ενσωμάτωση της μυθικής εικόνας του Άρη και της πολιτικής αξιοποίησής της, μέσω επαναοικειοποίησής της, από τα «επίσημα» κομμουνιστικά κόμματα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, χωρίς όμως ταυτόχρονα να εντάσσεται τυπικά στα κομματικά τους αφηγήματα και να τονίζεται και να νομιμοποιείται η προσωπική δυναμική του δράση στην Αντίσταση, συνιστά μια επαμφοτερίζουσα στάση από τη μεριά τους τόσο ιστορικά (καθώς μόνο γραμμική δεν μπορεί να θεωρηθεί, όπως έχει αναφερθεί) όσο και συγχρονικά (καθώς στο πλαίσιο μη πλήρους ένταξής του στις κομματικές ιστορίες δεν τονίζεται ιδιαίτερα και δεν νομιμοποιείται η προσωπική του συμβολή στην ανάπτυξη του αντάρτικου, συμπεριλαμβανομένων των δυναμικών του ενεργειών), που γίνεται αντικείμενο καυστικής κριτικής από ανθρώπους της ευρύτερης Αριστεράς της εποχής.⁹⁹

Αντίθετα, για τμήματα της πιο ριζοσπαστικοποιημένης νεολαίας της Αριστεράς και της άκρας Αριστεράς, επηρεασμένα καθώς ήταν και από την επαναστατική συμβολική του εικόνα της δικτατορίας, που αναφέρθηκε παραπάνω, και λαμβάνοντας υπόψη την «αγιοποιημένη» εικόνα της βίαιης δράσης του, όπως διαχεόταν από αρκετά σχετικά έργα της περιόδου,¹⁰⁰ μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο Άρης μετατράπηκε σε ένα εξιδανικευμένο είδωλο. Όπως εύστοχα σημείωσε πάνω σε αυτό ο Αντώνης Λιάκος: «Ο ρομαντισμός της Μεταπολίτευσης στις νέες γενιές βρήκε την ανταπόκρισή της στο ρομαντισμό των καπετάνιων και στην εξιδανίκευση του Άρη Βελουχιώτη σε μορφή προδρομικού (ή αναδρομικού) Τσε Γκεβάρα».¹⁰¹ Η πρόσληψη της επαναστατικής του βίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξιδανίκευσή του από μεγάλα τμήματα της νεολαίας, ενώ υπονοείται ότι ενώ προηγήθηκε φυσικά χρονικά του

⁹⁸ Ενδεικτικά, βλ. Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, 1940-1945, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1981, σ. 113-115, Βασίλης Βενετσανόπουλος, «Το ένοπλο κίνημα του ΕΑΜ. Ορισμένες πλευρές του ΕΛΑΣ», στο *Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Κριτική εκτίμηση του μεγάλου έργου της, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1985, σ. 67. Γενικότερα, στα έργα αυτά δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες αναφορές στον Άρη. Αυτό εντάσσεται στην τακτική και στο ερμηνευτικό για τη δεκαετία του 1940 σχήμα του ΚΚΕ να ταυτίζεται το κόμμα με το λαό.

⁹⁹ Ενδεικτικά, η μυθιστοριογράφος Μάρω Δούκα, στο έργο της *Αρχαία σκουριά*, σημειώνει, με καυστικό τρόπο, αναφορικά με τη διαχείριση της εικόνας του Βελουχιώτη στη Μεταπολίτευση από την «επίσημη» Αριστερά: «Έγινε πολύ της μόδας ο Άρης Βελουχιώτης, οι ίδιοι που τον αποκήρυσσαν δηλωσία, ομοφυλόφιλο, οι ίδιοι θα τον έβγαναν αφίσες και τον πουλούν στις επετείους, έξω από τα στάδια βραδάκι με κόκκινα γαρίφαλα και τσίκνα από λουκάνικα στο κάρβουνο και με αντάρτικα τραγούδια στον αέρα», βλ. Μάρω Δούκα, *Αρχαία σκουριά*, Κέδρος, Αθήνα, 1979, σ. 259.

¹⁰⁰ Θα σημειώσουμε ενδεικτικά κάποια από τα πλέον εμβληματικά έργα που επηρέασαν θετικά για την πρόσληψη του Άρη μεγάλα τμήματα της αριστερής, κυρίως, νεολαίας της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου: Dominique Eudes, *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949*, Εξάντας, Αθήνα, 1974, Κωστής Παπακόγκος, *Καπετάν Άρης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1975, Γιάννης Χατζηπαναγιώτης (Θωμάς), *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, Δωρικός, Αθήνα, 1976.

¹⁰¹ Βλ. Λιάκος (2003), ό.π., σ. 29

Τσε, επαναπροσεγγίστηκε στη δημόσια σφαίρα και προσδιορίστηκε ως επαναστατικό σύμβολο μέσα από το πρίσμα και μετά την πρόσληψη ως συμβόλου του Αργεντινού επαναστάτη. Η ρομαντικά θετική αυτή άποψη της επαναστατικότητας του Άρη (κομβικό ρόλο στην οποία παίζει η πρόσληψη της βίας του), στα μέσα της δεκαετίας του 1980, φαίνεται από το ότι, όπως αποτυπώνεται σε δημοσκοπική έρευνα της εποχής (Eurodim), η πλειοψηφία ευρύτερα της νεολαίας, η οποία είχε δηλαδή γεννηθεί μετά τα τραυματικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940, τοποθετούσε τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ μέσα στις πέντε μεγαλύτερες φυσιογνωμίες, με την σημαντικότερη προσφορά, στην Ελλάδα του 20ού αιώνα,¹⁰² αναδεικνύοντας ένα ανανεωμένο, έντονο ενδιαφέρον και μια πάρα πολύ θετική πρόσληψη, σε αυτό το τμήμα της κοινωνίας της περιόδου εκείνης, της δυναμικής δράσης του ΕΛΑΣ που συμβόλιζε στον απόλυτο βαθμό ο Άρης, μέσα από τον μύθο του.¹⁰³ Για πολύ μεγάλα τμήματα της νεολαίας, όχι μόνο της Αριστεράς, ο Άρης, ενταγμένος στο νέο, σχετικά από-ιδεολογικοποιημένο αφήγημα που του επιφυλάχθηκε, αποτελούσε πια έναν εθνικό ήρωα.

Η Δεξιά και η Ακροδεξιά, παρότι στην αρχή παρουσιάζονται και αυτές σχετικά αμήχανες απέναντι στην περιρρέουσα, ιδιαίτερα θετική ατμόσφαιρα για τον Άρη κατά την πρώιμη Μεταπολίτευση, σταδιακά – και κυρίως για μικροπολιτικούς λόγους της συγκυρίας (π.χ. για την πόλωση του εκλογικού ακροατηρίου έναντι του ανερχόμενου τότε ΠΑΣΟΚ) – επαναφέρουν στο δημόσιο λόγο ποικιλοτρόπως (αναφορές σε λόγους πολιτικών της ΝΔ, μαρτυρίες στελεχών αντιαστικών οργανώσεων κ.ά.) την άγρια εικόνα του Άρη της προδικτατορικής και δικτατορικής περιόδου. Αυτό βέβαια γίνεται πλέον με αρκετά μηχανιστικό τρόπο. Εξάλλου, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οπότε επιχειρείται η «εθνική συμφιλίωση» από την νέα ηγεσία του ισχυρού κομματικού πόλου της δεξιάς παράταξης, της Νέας Δημοκρατίας, στο πλαίσιο του ευρύτερου εγχειρήματός της για μετακίνηση του κόμματος προς τον λεγόμενο «μεσαίο χώρο», η ακραία βία του Άρη δεν ενέχει σημαντική θέση στο αφήγημα των περισσότερων από όσους εκφράζονται πολιτικά από την ΝΔ.

¹⁰² Βλ. Σφυγμομέτρηση Eurodim (1985), *Ελευθεροτυπία*, 11/3/1986, Panayote Dimitras, "Changes in public attitudes", in K. Featherstone, D. Katsoudas (eds.), *Political Change in Greece: Before and after the colonels*, Croom Helm, London, 1987, p. 70, Panayote Dimitras, "Greek public attitudes: continuity and change", *International Journal of Public Opinion Research* (1990), vol. 2, issue 2, p. 104, David Close, "The road to reconciliation? The Greek Civil War and the politics of memory in the 1980s", in Philip Carabott, Thanasis Sfikas (eds.), *The Greek Civil War. Essays on a conflict of exceptionalism and silences*, Ashgate, Aldershot, 2004, p. 259-260.

¹⁰³ Βλ. David Close, «Η κληρονομιά», στο David Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σ. 287-288.

Κατά την μεταψυχροπολεμική περίοδο της Μεταπολίτευσης, μετά δηλαδή τις παγκόσμιες κοσμογονικές αλλαγές των ετών 1989-1991, το κυρίαρχο κόμμα του δεξιού πολιτικού χώρου, η ΝΔ, σε επίσημο επίπεδο και πέρα από κάποιες συγκεκριμένες αφορμές (μνημειοποίησή του το 1991, δημόσια έκρηξη θετικής μνήμης για αυτόν το 1997 και σύλληψη μελών της «Ε.Ο. 17Ν» το 2002) δεν τοποθετείται συχνά σχετικά με την ακραία βία του Άρη. Το δεδομένο αυτό αφορούσε, πέρα από την ΝΔ, και όσους γενικά δεν ανήκαν ή δεν ένιωθαν να ανήκουν στην ευρύτερη Αριστερά. Σε αυτή τη συνθήκη, που χρονικά βρήκε ιδιαίτερη εφαρμογή από την δεκαετία του 2000 και έπειτα, έπαιξε ρόλο και μια διαδεδομένη πλέον «νέα» τάση στον δημόσιο λόγο αυτού του πολιτικού χώρου επιχείρησης ταύτισης της ευρύτερης Αριστεράς της δεκαετίας του 1940 με την βία. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οργανικοί διανοούμενοι του φιλελεύθερου πολιτικού χώρου και κυρίως η ακροδεξιά πτέρυγα της ΝΔ (και ακόμη περισσότερο αυτή εκτός του κόμματος αυτού) δεν συνέχιζαν να στηλιτεύουν την βία του Άρη και σε όλη αυτή την περίοδο. Ο Άρης εξακολουθούσε, λόγω του συμβολικού φορτίου, που διαχρονικά έφερε, να καυτηριάζεται για την ακραία βία του από ανθρώπους που δεν ήταν ενταγμένοι στην Αριστερά.

Το ΚΚΕ, πάλι, λόγω των προαναφερθεισών αλλαγών στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα και των συνεπαγόμενων από αυτές εγχώριων αλλαγών που αντικατοπτρίζονταν και στην δική του πολιτική στρατηγική, άρχισε, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και με κορύφωση τις δύο επόμενες δεκαετίες, να εντάσσει σταδιακά όλο και περισσότερο τον Άρη στο ηρωικό κομματικό αφήγημά του σχετικά με την δεκαετία του 1940¹⁰⁴ (το ενδιαφέρον του οποίου μετατοπίστηκε πλέον προς τον Εμφύλιο), και, στο πλαίσιο αυτό, υπερασπιζόταν όλες τις βίαιες δράσεις του. Το ΠΑΣΟΚ, πάλι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, μέσα σε ένα νέο διεθνές και εγχώριο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον, το οποίο και το ίδιο πρέσβευε και προωθούσε, δεν υπήρξε τόσο συμπαγές πλέον υπέρ του Άρη και της βίας που αυτός συμβόλιζε, καθώς το σύμβολο αυτό δεν ταυτίζεται πλέον πλήρως με τη νέα διαμορφούμενη τότε πολιτική του ταυτότητα, παρότι, ανά περιπτώσεις, δεν σταμάτησε να κάνει για μικροπολιτική σκοπιμότητα (έναντι της ΝΔ) επίκληση στην ηρωική δράση του.¹⁰⁵ Αξίζει εδώ

¹⁰⁴ Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο Άρης έπαιρνε σταδιακά στα αφηγήματα του ΚΚΕ όλο και πιο κεντρικό ρόλο όσον αφορά την θετική συνεισφορά του στη δράση του ΕΛΑΣ. Ενδεικτικά, βλ. Συλλογικό, *Σελίδες από την εαμική Εθνική Αντίσταση*, Κίνηση Αντιστασιακών Εκπαιδευτικών, Αθήνα, 1992, σ. 100. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο οπισθόφυλλο του συγκεκριμένου συλλογικού έργου της Κίνησης Αντιστασιακών Εκπαιδευτικών, που ανήκε στο ΚΚΕ και η κεντρική διάθεσή του γινόταν από τον κομματικό εκδοτικό οίκο «Σύγχρονη Εποχή», βρισκόταν φωτογραφία με τον πρόσφατα τότε τοποθετημένο έφιππο ανδριάντα του Άρη στην πλατεία Λαού της Λαμίας με πλήθος κόσμου από κάτω που έφεραν φωτογραφίες του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.

¹⁰⁵ Χαρακτηριστική αυτής της αξιοποίησης του συμβόλου του Άρη από την «εκσυγχρονιστική» πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ της εποχής είναι η χρησιμοποίηση του ονόματός του και η υπεράσπιση της μνήμης του,

βέβαια να σημειωθεί ότι στο ΠΑΣΟΚ των μέσων της δεκαετίας του 1990 υπήρχαν ακόμη ισχυρές τάσεις της «εθνικοποιημένης» ηρωικής οπτικής του Άρη, τοποθετώντας τον στον εθνικό μύθο, όπου η βία που άσκησε ήταν δικαιολογημένη.¹⁰⁶

Ωστόσο, αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία αναφορικά με την περίοδο αυτή και την θετική πρόσληψη της βίαιης δράσης του είναι ένα νέο κύμα «εθνικοποίησής» του, πολύ πιο δυναμικό και διεισδυτικό σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας αυτή τη φορά, που προερχόταν τώρα από ένα τμήμα της λεγόμενης «πατριωτικής Αριστεράς» (αλλά και ένα μικρό κομμάτι της αντίστοιχης Δεξιάς), εθνικιστικού σχεδόν χαρακτήρα, που επιχείρησε (με αρκετή επιτυχία) να τον εντάξει στο πάνθεον εθνικών ηρώων, αποστερημένο – σε μεγάλο βαθμό – από την κομματική του ιστορία. Κομβικό ρόλο σε αυτή την τάση έπαιξε το δίτομο έργο του Διονύση Χαριτόπουλου *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων* (Α΄ τόμος: 1997, Β΄ τόμος: 2001), που επηρέασε και άλλους, ώστε ο Άρης να θεωρείται εθνικός πια ήρωας και η βία του απόλυτα δικαιολογημένη .

Η παράθεση, λοιπόν, πολλών αντιδιαμετρικά αντίθετων εκδοχών πρόσληψης της βίας του, ακόμα και συγκεκριμένων ανάλογων περιστατικών όπου ενεπλάκη, μέσα από μαρτυρίες ανθρώπων που τα έζησαν και τα κατέγραψαν, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, είναι εξαιρετικά χρήσιμη για το θέμα μας, την διαμόρφωση δηλαδή του μύθου του, καθώς, όπως ορθά σημειώνει ο Ιταλός ιστορικός Alessandro Portelli, «η διαφορά μεταξύ γεγονότος και μνήμης ενισχύει τελικά την αξία των προφορικών πηγών[στην περίπτωση μας των γραπτών μαρτυριών] ως ιστορικό έγγραφο, βοηθώντας μας να δούμε πώς οι άνθρωποι δίνουν νόημα

τον Δεκέμβριο του 1997, από τον τότε πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη σε συζήτηση για οικονομικά θέματα στην Βουλή, προκειμένου να αποκτήσει ο λόγος του ένα «λαϊκό» ύφος και, ίσως, περιεχόμενο, βλ. Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, 9/12/1997.

¹⁰⁶ Χαρακτηριστική αυτής της τάσης μέσα στο ΠΑΣΟΚ είναι η προσέγγιση για τον Άρη, το 1995, του τότε υπουργού Εσωτερικών Κώστα Σκανδαλίδη όπως την εξέφρασε στον χαιρετισμό του στο προαναφερθέν ιστορικό συμπόσιο του Παντείου (για τα 50 χρόνια από το θάνατό του), υπό την αιγίδα του υπουργείου του οποίου ηγείτο αυτό πραγματοποιήθηκε, και όπου ανέφερε, μεταξύ άλλων, σχετικά με το θέμα που μας απασχολεί εδώ, την εθνική ηρωική διάσταση του Άρη και κατ' επέκταση της *a priori* δικαιολόγησης στο πλαίσιο αυτό της όποιας βίαιης δράσης, ενδεικτικά, τα εξής: «Ο Άρης Βελουχιώτης είναι η ιδανική μορφή για να περιγράψει μια ελληνική ιστορική στιγμή. Συμπυκνώνει στο πρόσωπό του, στην πράξη του, στη ζωή του, τον ήρωα, τον θρύλο, τον καπετάνιο με την πιο μεγάλη σημασία του όρου, συμπυκνώνει όλα τα καλά της φυλής και όλες τις αντιφάσεις της εποχής του. [...] Ο Άρης υπήρξε τοποθετημένος ιστορικά, τοποθετημένος πολιτικά, αλλά κυρίαρχα ήταν Έλληνας. [...] Είναι επίκαιρος [ως εθνικό σύμβολο], γιατί θα πρέπει εκεί που όλοι του έριχναν το ανάθεμα – αλλά που ένωσε ουσιαστικά με την πράξη του τους Έλληνες – να συμβολίσουμε σήμερα μια νέα ιστορική ενότητα του ελληνισμού, για τις σύγχρονες επιδιώξεις του», βλ. Γιάννης Καψάλης, *Ο Άρης Βελουχιώτης και η εποχή του*, τ. Α΄, Ήβος, Αθήνα, 1997, σ. 10-11.

σε σημαντικά γεγονότα και, εν τέλει, τι κάνει αυτά τα γεγονότα σημαντικά για αυτούς».¹⁰⁷ Από αυτό αναδεικνύονται – στο μέγιστο βαθμό – οι υποκειμενικότητες που επηρεάζουν τόσο την μνήμη όσο και την μετέπειτα πρόσληψη ακόμη και των ίδιων γεγονότων. Έτσι, αναφορικά με το θέμα μας, ο κάθε φορέας μνήμης της βίας του, αξιοποιεί *a posteriori* τις δικές του οπτικές για το ζήτημα αυτό, εντάσσοντάς τις στο εκ των προτέρων δομημένο αφήγημά του για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ στην εκάστοτε χρονική συγκυρία.¹⁰⁸

Με άλλα λόγια, δεν είναι λίγες οι φορές που, συμβολοποιώντας την βία του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ στα μάτια των ιδεολογικών τους αντιπάλων, τους οποίους, ειδικά μέχρι τη Μεταπολίτευση μπορούμε να εντάξουμε, αρχικά, σχεδόν όλους όσους δεν ανήκαν στην Αριστερά (με κάποιες εξαιρέσεις που ανήκαν παλιότερα στο ΕΑΜ και των οποίων την περίπτωση θα σημειώσουμε παρακάτω) και μεταπολιτευτικά την πλειοψηφία της Δεξιάς και όσους ανήκαν στην Ακροδεξιά (αλλά όχι μόνο), ο Άρης είτε ήταν όντως υπεύθυνος για κάποια βίαιη πράξη είτε όχι, βρισκόταν «κατηγορούμενος» για αυτή. Εκεί που γίνεται πιο πολύπλοκη η ανάλυση αυτή είναι στον τρόπο προσέγγισης από το ΚΚΕ της βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, οπτική, η οποία, μέσα στον χρόνο, έχει περάσει αρκετές διαφορετικές φάσεις και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, σε καμία περίπτωση, ενιαία ή γραμμική. Ένας άλλος κομβικός για την πορεία της μυθικής εικόνας της βίας του παράγοντας είναι οι μη αντικομμουνιστές, κυρίως παλιοί του σύντροφοι στον ΕΛΑΣ, που στο θέμα καταγραφής της βίας του ακολουθούν μια διαφορετική, αυτόνομη οδό.

Ωστόσο, παρά τις τρεις προαναφερθείσες αναγκαίες υποσημειώσεις, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η βασική, πρωταρχική κρίση μας για την πρόσληψη της βίας του παραμένει ακλόνητη. Σε γενικές, δηλαδή, γραμμές - και παρά κάποιες εξαιρέσεις - ο Άρης όχι τόσο ως πραγματικό πρόσωπο όσο ως μύθος, και στο πλαίσιο αυτό η πολυθρόνη βία του (απαραίτητο συστατικό των αφηγημάτων για αυτόν), αντιμετωπίζεται διαχρονικά στην συντριπτική πλειοψηφία όσων έχουν ασχοληθεί μαζί της μέσα από απόλυτα σχήματα: είτε την καταδικάζουν συλλήβδην, είτε την εξυμνούν στην ολότητά της, ενώ και οι δύο αυτές αντιδιαμετρικές οπτικές δεν θεωρούν για τις ίδιες ότι εντάσσονται σε "ερμηνευτικές γκρίζες ζώνες", διεκδικώντας η κάθε μία για τον εαυτό της, σχεδόν δογματικά, την ορθότητά της.

¹⁰⁷ Βλ. Alessandro Portelli, *The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and meaning in oral history*, Albany, State University of New York Press, 1991, p. 26.

¹⁰⁸ Βλ. Strath (2000), ό.π., σ. 26.

Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να ξεκαθαρίσουμε το αρκετά δαιδαλώδες πλέγμα των φορέων της μνήμης της βίας του Άρη που προσεγγίστηκαν στη μελέτη αυτή και που δεν εξαρτώνται αναγκαστικά από την κομματική, ούτε καν πάντα από την γενικότερα πολιτική και ιδεολογική τους ταυτότητα, ενδεικτικό και αυτό της πολύπλοκης μυθοποιητικής διαδικασίας γύρω από το πρόσωπό του. Αναφορικά με την πρώτη περίοδο, αυτή της Κατοχής, αλλά και την δεύτερη, από την Απελευθέρωση (1944) έως την πτώση της δικτατορίας (1974), μπορούμε να εντοπίσουμε τους «επίσημους» φορείς αφενός στον εαμικό χώρο, ιδίως στα ηγετικά ή μη στελέχη του ΚΚΕ του ΕΑΜ, και αφετέρου στον αντιεαμικό, αντικομμουνιστικό χώρο, τον αυτοχαρακτηρισμένο, με τους όρους της εποχής, «εθνικόφρονα» (αξιωματικοί – μέλη αντιεαμικών αντιστασιακών οργανώσεων, μέλη ξένων αποστολών στην Ελλάδα – της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολής (Σ.Σ.Α.) και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (Δ.Ε.Σ.),– πολιτικοί της Δεξιάς και του Κέντρου, ο φίλα προσκείμενος σε αυτούς τους πολιτικούς χώρους τύπος, ξένοι διπλωμάτες κ.ά.). Τους χαρακτηρίζουμε «επίσημους», καθώς από τη μία πλευρά το ΚΚΕ, λόγω της δομής του, ουσιαστικά κατηύθυνε – σε μεγάλο βαθμό – από την ηγεσία του τη δημόσια, τουλάχιστον, στάση των μελών του (καθώς και της ΕΔΑ, ως νόμιμοι φορέα της Αριστεράς στην Ελλάδα της περιόδου) και στο θέμα της βίας του Άρη. Από την άλλη, επειδή η στάση έναντι της βίας του Άρη του «εθνικόφρονος» στρατοπέδου (Δεξιά και Κέντρο, δηλαδή όλοι πλην της ΕΔΑ), είτε κατείχαν κάποια θέση σε κυβερνητικό μηχανισμό είτε όχι, όντας στο ιδεολογικό στρατόπεδο των νικητών του Εμφυλίου, με κεντρικό άξονα τον αντικομμουνισμό, ως «επίσημη» μπορεί να θεωρηθεί, αφού, ουσιαστικά, ταυτιζόταν με την όντως επίσημη θέση για το ζήτημα αυτό του συστήματος εξουσίας της περιόδου.¹⁰⁹ Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι η μνήμη του «εθνικόφρονος» στρατοπέδου της μετεμφυλιακής περιόδου δεν μπορεί να χαρακτηριστεί συμπαγής «γιατί μετά τον εμφύλιο, αλλά και εξαιτίας του, θα αναδυθούν πολιτικές δυνάμεις οι οποίες θα επιδιώξουν να εκφράσουν ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας που δεν ήθελε να ταυτιστεί ούτε με την εθνικόφρονα Δεξιά ούτε με την κομμουνιστική Αριστερά», ενώ «σε μεγάλο βαθμό πρόκειται για τον κόσμο που είχε εμπνευστεί από το ΕΑΜ στην κατοχή, αλλά δεν ακολούθησε την ένοπλη επιλογή του Κομμουνιστικού Κόμματος στον εμφύλιο, έναν κόσμο που επιδίωξε να τον εκφράσει πολιτικά η Ένωση Κέντρου στη δεκαετία του 1960».¹¹⁰ Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1960, το Κέντρο άλλαξε το αφήγημά του για την Εθνική Αντίσταση,

¹⁰⁹ Στην περίοδο, μάλιστα, της δικτατορίας, οπότε ο αντικομμουνισμός θεσμοποιήθηκε στον ανώτατο βαθμό, η καταδίκη της βίας του Άρη, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, εκφράστηκε από τα πλέον επίσημα χείλη του καθεστώτος, από τον τότε υπουργό Εσωτερικών, τον πραξικοπηματία Στυλιανό Παττακό, αλλά ενσωματώθηκε, παράλληλα, και στην ύλη σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας.

¹¹⁰ Βλ. Βόγλης (2008), ό.π., σ. 68.

γεγονός που σχετίζεται άμεσα με την εικόνα που επιθυμούσε να προβάλει στην ελληνική κοινωνία, την εικόνα δηλαδή της μετριοπάθειας και του «ασφαλούς» πολιτικού χώρου. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να αρχίσει να αναγνωρίζει την εαμική Αντίσταση, σε επίπεδο κυρίως των αγαθών προθέσεων της λαϊκής βάσης που συμμετείχε σε αυτή, επιχειρώντας να την αποσυνδέσει από την Αριστερά και το ΚΚΕ,¹¹¹ καθώς καταδίκασε την πολιτική της ηγεσίας της, τουλάχιστο της κομμουνιστικής πλειοψηφίας της, χαρακτηρίζοντάς την ακραία και διχαστική. Επομένως, ο Άρης αποτελούσε ιδανικό παράδειγμα που υποστήριζε αυτή την οπτική, αφού ο αντιφατικός χαρακτήρας του, σύμφωνα με το αφήγημα του Κέντρου, με τις ακραία βίαιες αντιδράσεις του και τις δυναμικές, συγκρουσιακές λύσεις που προέκρινε πολλές φορές, τον καθιστούσαν «εχθρό» της διαλλακτικότητας που πρέσβευε, ρητορικά τουλάχιστον, αυτός ο πολιτικός χώρος, παρά το ότι του αναγνώριζαν και κάποια θετικά στοιχεία, αναφορικά με την οργάνωση του αντάρτικου και τα ηγετικά του προσόντα.¹¹² Στο πλαίσιο αυτό, κατανοώντας πως το προαναφερθέν σχήμα για τους φορείς μνήμης της βίας του Άρη με βάση την μετεμφυλιακή κομματική τους ταυτότητα είναι σχετικά απόλυτο και επειδή αναγνωρίζουμε πως «αγιοποιώντας» το πολιτικό, υποτιμώντας το κοινωνικό και θυσιάζοντας το κοινωνικό προς το πολιτικό, αγνοούμε την κατασκευή των λαϊκών μνημών για την βία του, δηλαδή τις προσλήψεις της βίας του «από τα κάτω»,¹¹³ εντάσσουμε σε αυτούς, αναφορικά με τον πρώην εαμικό χώρο, πέρα από όσους ήταν ενταγμένοι στο ΚΚΕ, και διαφορετικές οπτικές μέσω άλλων (παλιοί σύντροφοί του στον ΕΛΑΣ – που είτε ανήκαν πλέον στην ΕΔΑ είτε όχι -, μέλη του ΕΑΜ και της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (ΕΠΟΝ) κ.ά.), που ήταν - κατά κύριο λόγο (όχι αποκλειστικά όμως) - θετικά διακείμενοι προς την βία του, και που εντοπίζονται χρονικά στην εν λόγω περίοδο ή κατά τον πρώτο καιρό μετά το θάνατό του ή μεταγενέστερα, κατά την δεκαετία του 1960.

Αναφορικά με την τρίτη περίοδο, την μεταπολιτευτική, πέρα από τους προαναφερθέντες φορείς των προηγούμενων περιόδων, σε αυτούς του κομμουνιστικού στρατοπέδου, προστίθεται πλέον μια πληθυντική Αριστερά. Ενώ στους «επίσημους» φορείς του μη κομμουνιστικού χώρου (αλλά όχι αντικομμουνιστικού, με ό,τι αυτό μπορούσε να σημαίνει ειδικά μετά τις δραματικές αλλαγές παγκοσμίως των ετών 1989-1991), θετικής πλέον

¹¹¹ Βλ. Ελένη Πασχαλούδη, *Η δεκαετία του 1940 στη ρητορική των ελληνικών παρατάξεων: η πολιτική χρήση του παρελθόντος κατά την περίοδο 1950-1967* (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη, 2008-2009, σ. 159.

¹¹² Ενδεικτικό αυτού του ύφους του Κέντρου αναφορικά με την εικόνα του Άρη και την βία του είναι το έργο του Φοίβου Γρηγοριάδη, *Το Αντάρτικο* (5 τόμοι), Καμαρινόπουλος, Αθήναι, 1964, που είχε δημοσιευτεί – περίπου αυτούσιο – στην εφημερίδα *Ελευθερία* (2/6/1963 - 24/5/1964).

¹¹³ Βλ. Alon Confino, "Collective memory and cultural history: problems of method", *The American Historical Review*, vol. 102, No 5, December 1997, p.1.394.

πρόσληψης της βίας του, λόγω και της «θεσμοποίησής» του ως εθνικού ήρωα, στο πλαίσιο της επίσημης κρατικής αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης (του ΕΑΜ και των οργανώσεών του συμπεριλαμβανομένων), εντάσσονται πια και υπουργοί του ΠΑΣΟΚ καθώς και μεγάλο τμήμα της παλιάς εαμικής κοινωνικής βάσης, που είτε πρόκειται πλέον σε αυτό τον πολιτικό χώρο είτε ήταν ανένταχτοι. Σχετικά με τον αντικομμουνιστικό χώρο, στο πλαίσιο της λεγόμενης εθνικής συμφιλίωσης από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, που συνδυάστηκαν και με τις κοσμοϊστορικές αλλαγές των χρόνων αυτών που προαναφέρθηκαν, οι φορείς της μνήμης της βίας του Άρη, πλην κάποιων ειδικών εξαιρέσεων (λόγω κάποιων αφορμών, όπως η μνημειοποίησή του το 1991, η δημόσια έκρηξη θετικής μνήμης για αυτόν το 1997 και η σύλληψη μελών της ένοπλης οργάνωσης «Ε.Ο. 17Ν» το 2002)¹¹⁴ δεν αφορούν τόσο τις ηγεσίες του μεγάλου κόμματος της Δεξιάς, τη Νέα Δημοκρατία, όσο την ακροδεξιά πτέρυγα του πολιτικού φάσματος (εντός και, κυρίως, εκτός της ΝΔ) και κάποιους συντηρητικούς αλλά και νεοφιλελεύθερους διανοούμενους και δημοσιογράφους του πολιτικού αυτού χώρου. Τέλος, από τα μέσα και κυρίως τα τέλη της δεκαετίας του 1990, στους φορείς της μνήμης της βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, με θετικό συνήθως πρόσημο, ανήκουν και αρκετά άτομα της λεγόμενης πατριωτικής Αριστεράς (που ήταν ανένταχτα κομματικά και σίγουρα ενάντια στο ΚΚΕ), ακόμα και, πολύ λιγότερα βέβαια, της πατριωτικής Δεξιάς.

Οι πηγές που αξιοποιήθηκαν, κατά κύριο λόγο, είναι μαρτυρίες παλιών αντιστασιακών του εαμικού αλλά και του αντιεαμικού χώρου, μελών ξένων στρατιωτικών και ανθρωπιστικών αποστολών στην κατεχόμενη Ελλάδα και έρευνες ανθρώπων που δεν έζησαν την περίοδο αλλά βασισμένοι, όπως οι ίδιοι ισχυρίζονται, σε μαρτυρίες υποκειμένων που έζησαν τα γεγονότα, επιχείρησαν να τα ανασυστήσουν και δεν μπορούν να ενταχθούν στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Πρόκειται για έργα που είτε γράφτηκαν αποκλειστικά, ή έστω με άξονα, την ζωή και την δράση του Άρη είτε έχουν γενικότερο θέμα την Αντίσταση, εμπειρικλείοντας θεματικά τον Άρη και την βία του. Αναφορικά ειδικά με τις μαρτυρίες του εαμικού χώρου, να σημειώσουμε πως εντοπίζονται, για λόγους που εξηγήθηκαν παραπάνω, κυρίως από την δεκαετία του 1960 μέχρι φυσικά την απριλιανή δικτατορία και γνώρισαν έξαρση καθ' όλη την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Μια γενικότερη διαφοροποίηση στην τυπολογία των μαρτυριών ανθρώπων της Αριστεράς έγκειται στο ότι κάποτε πρόκειται για αυτοβιογραφίες και άλλες φορές για ετεροβιογραφίες. Αντίθετα προς

¹¹⁴ Η σύνδεση κάποιων φορέων της Δεξιάς με δημόσιο λόγο του Άρη με την σύλληψη μελών της «Ε.Ο. 17Ν» αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα του πώς πολλές φορές το παρελθόν «εισβάλλει» στο παρόν με απροσδόκητες – φαινομενικά τουλάχιστον – αφορμές, βλ. Βόγλης (2007), ό.π., σ. 438

τις αυτοβιογραφίες,¹¹⁵ οι ετεροβιογραφίες αριστερών για την δεκαετία του 1940, ουσιαστικά για την περίοδο της Κατοχής και την Αντίσταση, που μας αφορούν εδώ, καθώς εκεί εμπίπτουν και έργα με κέντρο τον Άρη, ξεκινούν, όπως ειπώθηκε, από την δεκαετία του 1960¹¹⁶ και εντείνονται από την Μεταπολίτευση. Στους αριστερούς που γνώρισαν ή έζησαν από κοντά σε μια «ηρωική μορφή του κινήματος», όπως πλέον θεωρούνταν ο Άρης, υπαγορεύεται ως ανάγκη, φόρος και χρέος τιμής να συμβάλουν στην κατασκευή και επομένως στη μνημείωση του μύθου του.¹¹⁷ Σχετικά με τις αυτοβιογραφικές μαρτυρίες ανθρώπων είτε του εαμικού είτε του αντιεαμικού χώρου, αυτές πολλές φορές παίρνουν ουσιαστικά την μορφή χρονικών, περιγράφοντας την «μεγάλη», την «πυκνή στιγμή του ήρωα», του συγγραφέα,¹¹⁸ μέσα από κοινά και με άλλους επαναλαμβανόμενα, συχνά, θέματα και αφηγηματικά μοτίβα (σε βαθμό να τυποποιούνται συχνά),¹¹⁹ όπου εντάσσεται και η δυναμική δράση του Άρη. Αυτά τα επαναλαμβανόμενα αφηγηματικά μοτίβα των μαρτυριών – χρονικών οφείλονται είτε στο ότι οι συγγραφείς βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τον γραπτό και προφορικό λόγο που παράγει η πολιτική ταυτότητα και που έχει εμφανιστεί τα προηγούμενα χρόνια αλλού (κομματικά έντυπα και εκδόσεις, πολιτικές συζητήσεις, επετειακές τελετές, άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα κ.ά.), με αποτέλεσμα να θεωρούμε πως συνειδητά ή ασυνείδητα επηρεάζονται από τις πολιτικές ελίτ οι οποίες συνδιαμορφώνουν την προσωπική μνήμη,¹²⁰ είτε στο ότι, μέσα από την διαμεσολάβηση της πολιτικής κουλτούρας, πολλοί από αυτούς έχουν αποκτήσει ιστορική συνείδηση της προσωπικής τους εμπειρίας και, αξιοποιώντας προσωπικά τους ντοκουμέντα (φωτογραφίες, ημερολόγια, σημειώσεις κ.ά.), επιχειρούν να ανασυστήσουν γραπτά μια ολόκληρη ιστορική περίοδο.¹²¹ Επομένως, γίνεται αντιληπτό πως ακόμη και η

¹¹⁵ Η αμιγής αυτοβιογραφία των αριστερών, των ανθρώπων του εαμογενούς χώρου, απουσιάζει πρακτικά μέχρι το 1990, οπότε πλέον η σχέση της Αριστεράς με αυτήν επαναπροσδιορίζεται και εντάσσεται στο βιβλιογραφικό της οπλοστάσιο, καθώς μέχρι τότε προτασσόταν αφηγηματικά το συλλογικό «εμείς», έναντι του «εγώ», βλ. σχετικά Ιωάννα Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 24-25, Ιανουάριος 1996, σ. 257-258.

¹¹⁶ Ενδεικτικό έργο αυτής της κατηγορίας και αυτής της περιόδου για το θέμα που μας απασχολεί, τη ζωή και την δράση του Άρη, είναι το *Άρης, ο πρώτος του Αγώνα* (Κυψέλη, 1964), βασισμένο σε μαρτυρίες παλιών συντρόφων του στον ΕΛΑΣ, των οποίων διατηρείται συνήθως η ανωνυμία (για λόγους προσωπικής τους ασφάλειας στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους, ακόμα και στα μέσα της δεκαετίας του 1960, οπότε παρατηρήθηκε μια σχετική φιλελευθεροποίηση) και σε επιμέλεια του Πάνου Λαγδά.

¹¹⁷ Βλ. Παπαθανασίου (1996), ό.π., σ. 258.

¹¹⁸ Βλ. Παπαθανασίου (1996), ό.π., σ. 259.

¹¹⁹ Βλ. Βόγλης (2007), ό.π., σ. 447.

¹²⁰ Βλ. T.G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper, "The politics of war memory and commemoration: contexts, structures and dynamics", in T.G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, Routledge, London – New York, 2000, p. 36, Βόγλης (2007), ό.π., σ. 447.

¹²¹ Βλ. Βόγλης (2007), ό.π., σ. 447.

μνήμη του αυτόπτη μάρτυρα του πολέμου κατασκευάζεται στην κάθε περίοδο τόσο μέσα από την προσωπική του εμπειρία όσο και μέσα από τα προϋπάρχοντα πολιτικά και πολιτιστικά αφηγηματικά μοτίβα.¹²² Έρευνες μη ακαδημαϊκού χαρακτήρα, γύρω από την ζωή και τη δράση του Άρη και γενικότερα την περίοδο της Αντίστασης, βασισμένες σε μαρτυρίες πρωταγωνιστών της δεκαετίας του 1940, όπως προαναφέρθηκε, εντάσσονται στο σώμα πηγών που χρησιμοποιήσαμε, καθώς ανήκουν στην Δημόσια Ιστορία.¹²³ Αναφορικά με τις πηγές – μαρτυρίες και χρονικά – των αντικομμουνιστών, ανθρώπων του αντιεαμικού χώρου, αξίζει εδώ να σημειωθεί πως δεν είναι λίγες οι φορές που, κατανοώντας και οι ίδιοι πως η κατασκευασμένη εικόνα της δαιμονοποιημένης βίας του Άρη και του ΕΛΑΣ γενικότερα, που αυτός συμβόλιζε και που προωθούν, μέσω υπερβολικών λεκτικών σχημάτων και ανακρίβειών, δεν μπορεί να γίνεται πάντα πιστευτή από τους αναγνώστες, καταθέτουν, για το λόγο αυτό, είτε μαρτυρίες τρίτων είτε πρωτογενείς πηγές, διαστρεβλωμένα όμως, με στόχο απλώς να ενισχύσουν δηλαδή την «ορθότητα» και την «αντικειμενικότητα» του αφηγήματός τους.¹²⁴ Σε ένα βαθμό – αλλά όχι τόσο συχνά όσο των προαναφερθέντων – αυτό συμβαίνει και με πηγές που υπερθεματίζουν στις δυναμικές δράσεις του Άρη, και αφορούν κυρίως την μεταπολιτευτική περίοδο.

Πέρα από τις γραπτές μαρτυρίες τρίτων για την βία του, όμως, εντοπίστηκαν εκθέσεις του ίδιου του Άρη και έντυπα του ΕΑΜ και της Αριστεράς στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Επίσης, μελετήθηκε σημαντικό τμήμα του εθνικού και του τοπικού τύπου όλων των πολιτικών αποχρώσεων και όλης της εξεταζόμενης περιόδου (από αντιστασιακό έως σήμερα), προκειμένου να φανεί το αποτύπωμα της βίας του τόσο στην συγχρονία όσο

¹²² Βλ. Ashplant, σ. 34.

¹²³ Για χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας, βλ. Διονύσης Χαριτόπουλος, *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, 2 τόμοι, Εξάντας, Αθήνα, 1997-2001

¹²⁴ Χαρακτηριστική αυτού είναι η τοποθέτηση του λογοτέχνη Κώστα Καλαντζή, ο οποίος, αφού επιχείρησε να παρουσιάσει με ποικίλους τρόπους τον Άρη ως «αιμοδιψή», παραθέτει, προς επίρρωση του αφηγήματός του, ένα χωρίο της εφημερίδας του ΕΑΜ Μεσσηνίας *Λαϊκή Νίκη*, διαστρεβλώνοντας σκόπιμα αυτό που εκείνη αναφέρει, πως αυτοί που λυντσάρισαν συνεργάτες των κατακτητών στην απελευθερωμένη Καλαμάτα δεν ήταν ο «οργισμένος λαός», που οι αντάρτες έκαναν «απεγνωσμένες προσπάθειες να συκρατήσουν το πλήθος», κατά την πηγή που ο ίδιος σημειώνει, αλλά ο ίδιος ο ΕΛΑΣ, καθώς, κατά αυτόν, «ο ΕΛΑΣ εδώ γίνεκε λαός», βλ. Καλαντζής, ό.π., σ. 64-65. Όπως γίνεται κατανοητό, αφού αμφισβητούν απόλυτα την εγκυρότητα των πηγών που οι ίδιοι παραθέτουν, η χρήση τους κρίνεται εντελώς προσχηματική, προς επίφαση «αντικειμενικότητάς» τους. Ο ίδιος Καλαντζής είχε, μάλιστα, σημειώσει σχετικά: «Ο συγγραφέας όμως εδώ, για να γίνει πιο πιστευτός, πρέπει να παύσει να γράφει. Αυτό απαιτεί ο αυστηρός επαγγελματισμός (sic) και η ιστορική ευσυνειδησία (sic). Γιατί εδώ, αν ο συγγραφέας γράψει, θα πουν ίσως πολλοί ότι γράφει υπερβολές, φαντασίες και ανακρίβειες [...] Παύει, λοιπόν ο συγγραφέας εδώ να γράφει, και για να πείσει περισσότερο, αντιγράφει. Αντιγράφει την πορεία των αιχμαλώτων, την εκτέλεσή τους και το λυντσάρισμά τους από τη «Λαϊκή Νίκη» της Καλαμάτας, 18-9-44 που είναι εφημερίδα καθαρά κομμουνιστική», βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 64.

και οι προσλήψεις της στη διαχρονία. Άλλες πηγές υπήρξαν έντυπα των σωμάτων ασφαλείας (εκδόσεις του ΓΕΣ, *Αστυνομικά Χρονικά*, *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*), μέσω των οποίων διαφαίνεται η άποψη για την βιαιότητα του Άρη επίσημων κρατικών φορέων που εκπροσωπούσαν το σύστημα των εθνικοφρόνων, μέχρι την Μεταπολίτευση του 1974, έντυπα που εξέδιδε το ΚΚΕ (π.χ. *ΚΟΜ.ΕΠ.*, *Νέος Κόσμος*, *Εθνική Αντίσταση*, κομματικές ιστοριογραφικές μελέτες κ.ά.) και εκθέσεις και τηλεγραφήματα μελών της ΒΣΑ και της σουηδικής αποστολής του ΔΕΣ στην Ελλάδα της Κατοχής. Επιπλέον, μελετήθηκε σημαντικό τμήμα του περιοδικού τύπου τόσο του προδικτατορικού όσο και του μεταπολιτευτικού, που πρόσκειτο στην Αριστερά (π.χ. *Αντί*, *Σχολιαστής*, *Πολίτης*, *Επιθεώρηση Τέχνης* κ.ά.), στην φιλελεύθερη Δεξιά (π.χ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* κ.ά.), αλλά και στον ακροδεξιό χώρο (π.χ. *Το Κίνημα*, *Νέα Ενιαία Δεξιά* κ.ά.). Τέλος, πολύτιμη πηγή θεωρούνται τα Πρακτικά της Βουλής, όπου εντοπίστηκαν λόγοι των κομμάτων για την βία του Άρη, ταινίες και τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ που ασχολούνταν είτε αποκλειστικά είτε εν μέρει με την ζωή και τη δράση του, μέσα από μαρτυρίες ανθρώπων που τον έζησαν από κοντά (όπως το «Άρης Βελουχιώτης. Το δίλημμα» του Φώτου Λαμπρινού [1981], το «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης» που προβλήθηκε σε 18 επεισόδια στην ΕΡΤ το 1987 [ιστορική έρευνα: Χάγκεν Φλάισερ – Οντέτ Βαρόν], κ.ά.) και λογοτεχνικά περιοδικά για μια ευρύτερη προσέγγιση του δημόσιου λόγου γύρω από την βία του (π.χ. *Νέα Εστία*, *Διαβάζω*, *Οδός Πανός*, κ.ά.). Το ευρύτατο φάσμα των πηγών που σημειώνουν την βία του Άρη και που αξιοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα εκφράζει εύγλωττα το βαθμό διάχυσης της μυθικής εικόνας του και του συμβολικού αποτυπώματος της βίας του συγκεκριμένα στην ελληνική κοινωνία διαχρονικά.

Αξίζει να σημειωθεί πως υπάρχουν κάποια κομβικά έργα θετικής¹²⁵ έως πολύ θετικής, σχεδόν «αγιοποιητικής», απόκλισης¹²⁶ και κάποια που τηρούν μια σχετικά αμφίσημη, επαμφοτερίζουσα στάση¹²⁷ αναφορικά με τον Άρη (γραμμένα είτε αποκλειστικά για τον ίδιο είτε εντάσσοντάς τον στην καταγραφή της μαρτυρίας τους για το ευρύτερο κίνημα του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ στην Κατοχή), που συνομιλούν έντονα με την έρευνά μας, συνεισφέροντας τα μέγιστα στο να εντοπίσουμε την διαχρονική στάση και τις μεταλλάξεις των προσλήψεων της βίας του

¹²⁵ Ενδεικτικά, βλ. Δημήτρης Δημητρίου (Νικηφόρος), *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης*, Αθήνα, 1965, Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Δωρικός, Αθήνα, 1982, Χουλιάρας (2006), ό.π.

¹²⁶ Ενδεικτικά, βλ. Πάνος Λαγδάς (επιμ.), *Άρης Βελουχιώτης. Ο πρώτος του Αγώνα*, 2 τόμοι, Κυψέλη, Αθήνα, 1964-1965, Γιώργος Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη. Αναμνήσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1965, Παπακόγκος (1975), ό.π., Χατζηπαναγιώτης (1976), ό.π., Μπάμπης Κλάρας, *Ο αδερφός μου ο Άρης*, Δωρικός, Αθήνα, 1983, Χαριτόπουλος, (1997-2001), ό.π., Γερμανός Δημάκος (πάτερ – Ανυπόμονος), *Στο βουνό με τον σταυρό, κοντά στον Άρη*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα, 2004.

¹²⁷ Ενδεικτικά, βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην ελεύθερη Ελλάδα*, 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, Φοίβος Γρηγοριάδης, *Το αντάρτικο, ΕΛΑΣ – ΕΔΕΣ – ΕΚΚΑ (5/42)*, 5 τόμοι, Καμαρινόπουλος, Αθήνα, 1964.

από την πλευρά του εαμογενή χώρου.¹²⁸ Αντίστοιχα, εντοπίζονται πολλά αρνητικής θέασης και κριτικής προς την ακραία βία του καίρια έργα αντικομμουνιστών που διατρέχουν όλη την περίοδο και συνδιαλέγονται με την παρούσα μελέτη. Κάποια από αυτά εστιάζουν στην εγκληματική του φύση, όπως αναδεικνύεται, σύμφωνα με τους συγκεκριμένους φορείς της μνήμης του, από τα παιδικά και τα νεανικά του χρόνια, θεωρώντας πως αυτή ευθύνεται για την μετέπειτα ακραία βίαιη δράση του και συνακόλουθα σε μεγάλο μέρος για την εμφύσηση αντίστοιχου πνεύματος εντός του ΕΛΑΣ,¹²⁹ ενώ τα περισσότερα αποδίδουν την ακραία βία του ως γενικότερο γνώρισμα των κομμουνιστών, που αυτός, λόγω της θέσης του – και συνδυαστικά με την δική του ιδιοσυγκρασία και ψυχοσύνθεση -, άσκησε μέσω του ΕΛΑΣ.¹³⁰ Μεταγενέστερα, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές αυτής του 1990, παρατηρούνται έργα αντικομμουνιστών που τηρούν μια πιο νηφάλια σχετικά κριτική ενάντια στην βία του,¹³¹ αλλά υπάρχουν και κάποια – όχι πάρα πολλά είναι η αλήθεια – έργα κομμουνιστών και παλιών συντρόφων του Άρη της ίδιας περιόδου που στέκονται με ιδιαίτερη ζέση στην ακραία βία του και την στηλιτεύουν σε κάθε τόνο.¹³²

¹²⁸ Θα σταθούμε ενδεικτικά σε δύο μόνο από τα πρώτα εμβληματικά έργα ιδιαίτερα θετικής απόκλισης για την βία του, της προδικτατορικής περιόδου, προκειμένου να δούμε συνοπτικά μηχανισμούς εξιδανίκευσης της βίας του. Πιο συγκεκριμένα, στο έργο υπό την επιμέλεια του Λαγδά, στο πλαίσιο της ωραιοποίησης του οτιδήποτε έκανε ο Άρης σχετικά με αυστηρές αποφάσεις του που κατέληγαν σε βίαιες ενέργειες, επιλέγεται είτε η αποσιώπησή τους είτε η προσπάθεια άμβλυνσής τους – με χρήση ηπιότερου ύφους – είτε η πλήρης νομιμοποίησή τους, με γνώμονα το συμφέρον του αγώνα, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις αυτό όφειλε, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, να τεθεί πάνω από συναισθηματισμούς, βλ. Λαγδάς, ό.π. Ο Κοτζιούλας γενικά δικαιολογεί τα αυστηρά μέτρα πειθαρχίας του Άρη εντός του ΕΛΑΣ συλλήβδην (ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 67-68), αλλά και ενάντια σε κατοίκους χωριών που παρακώλυαν το έργο του (ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 75), στο πλαίσιο προστασίας του αντάρτικου και συνεπαγωγικά, κατά τον ίδιο, του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Ωστόσο, σημειώνει και κάποιες βίαιες εξάρσεις του, φροντίζοντας όμως άμεσα να δηλώσει πως μετάνιωνε μετά για αυτές και ζητούσε συγγνώμη, αναδεικνύοντας ένα πιο «ανθρώπινο» πρόσωπο του Άρη (ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 80-81).

¹²⁹ Ενδεικτικά, βλ. William Jordan, *ΕΑΜ. Η αλήθεια για το ελληνικό δράμα*, Έκδοση Εθνικής Φλόγας, Αθήνα, 1947.

¹³⁰ Ενδεικτικά, βλ. Νικόλαος Μουτούσης, *Και διηγώντας τα να κλαις. Έξη μήνες αιχμάλωτος του Άρη Βελουχιώτη. Οι θηριωδίες των σύγχρονων ιεροξεταστών*, Αθήνα, 1959, Ευστάθιος Θεοδωρόπουλος, *Έγκλημα και προδοσία του ΚΚΕ*, Αθήνα, 1968, Ασημάκης Γκιούσας, *Ο Άρης Βελουχιώτης και το ματωμένο Κρίκελλο*, Αθήνα, 1972, Μιχάλης Μυριδάκης, *Αγώνες της φυλής. Η Εθνική Αντίσταση, ΕΔΕΣ – ΕΟΕΑ, 1941-1944*, 2 τόμοι, Σιδέρης, Αθήνα, 1976-1977, Δημήτριος Χονδροκούκης, *Γκρεμίζω τον θρύλο του Άρη Βελουχιώτη*, Ισοκράτης, Αθήνα, 1982, Θέμης Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της Εθνικής Αντίστασης, Προσωπικές μαρτυρίες 1941-1944*, 2 τόμοι, Παπαζήσης, Αθήνα, 2003. Κάποια, μάλιστα, από αυτά ανήκουν σε «ανανήψαντες» «εθνικόφρονες», πρώην κομμουνιστές, στο πλαίσιο της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου. Χαρακτηριστικό δείγμα: Γιάννης Καραμούζης, *Πατριώτες και προδότες στο Μωρηά*, Η Αθηνά, Τρίπολη, 1950.

¹³¹ Ενδεικτικά, βλ. Αλέξανδρος Ζαούσης, *Οι δυο όχθες: 1939-1945. Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2015 (Α' δίτομη έκδοση: Παπαζήσης, 1987).

¹³² Ενδεικτικά, βλ. Βαγγέλης Παπαδάκης (Λευτεριάς), *Από Την Κοξαρέ στα βουνά Της Ρούμελης. Εθνική Αντίσταση, 1940-1945. Η προσωπική μου μαρτυρία*, Θυμέλη, Αθήνα, 1999.

Να επισημάνουμε, τέλος, πως υπάρχουν, επίσης, αρκετές επιστημονικές συμβολές γύρω από τη ζωή και τη δράση του Άρη, σε επιμέρους όμως θέματα, που δεν άπτονται γενικότερα της διαμόρφωσης του μύθου του, παρά μόνο τμηματικά.¹³³ Παράλληλα, υπάρχει και ο λεγόμενος «ενδιάμεσος χώρος» των πηγών, αυτός δηλαδή ανάμεσα σε αυτές των «επίσημων» φορέων της μνήμης του και των ατομικών ιστοριών πληροφορητών που σχετίζονται τον Άρη (ετεροβιογραφίες, χρονικά κ.ά.) και όπου μπορούν να ενταχθούν μαρτυρίες ανθρώπων που τον έζησαν και τις καταθέτουν στη δημόσια σφαίρα (σε συνέδρια, συμπόσια κ.ά.).¹³⁴ Το προαναφερθέν κενό της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας γύρω από την βία του Άρη επιχειρεί να καλύψει η παρούσα έρευνα, συνεισφέροντας στην συνολική παρουσίαση και ανάλυση των διαφορετικών οπτικών για την βία του, με σκοπό να καταδείξει την μυθοποιητική της πορεία, το πώς δηλαδή και για ποιο λόγο απέκτησε η βία του συμβολική αξία στα εκάστοτε πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα.

Για να το θέσουμε διαφορετικά, λαμβάνοντας υπόψη τη συμβολική διάσταση είτε της ηρωοποίησης της βίας του ΕΛΑΣ και ευρύτερα των κομμουνιστών, είτε την πλήρη απονομιμοποίησή της στο πρόσωπο του Άρη (γεγονότα που αμφότερα συνδέονται άμεσα και κομβικά με τον ζωτικό μύθο του), καθώς και όλες τις διαφορετικές οπτικές που είδαμε, συνοπτικά, ότι έχουν καταγραφεί για το θέμα αυτό διαχρονικά, η σημαντική συμβολή της έρευνας αυτής έγκειται όχι στην επιχείρηση εύρεσης μιας «αντικειμενικής αλήθειας» για το ζήτημα αυτό, αλλά η παρουσίαση της μυθοποιητικής διαδικασίας για την βία του μέσα από τις ούτως ή άλλως υποκειμενικές ματιές, τις προσλήψεις δηλαδή των άλλων για αυτήν,¹³⁵ που αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοεπηρεάζονται μέσα στην εκάστοτε πολιτική

¹³³ Ενδεικτικά, βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η λογική των συγκρούσεων στην ηγεσία του ΚΚΕ, 1945-1948 : Από την "καταδίκη" του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση της κληρονομιάς του ΕΛΑΣ», *Τα Ιστορικά*, τ. 23, Δεκέμβριος 1995, σ. 407-420, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, "Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο", στο Κ. Γιαννακόπουλος - Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σ.267-314, Νίκος Κοταρίδης, «Η ιστορία και η σύγκρουση στο Λόγο της Λαμίας του Άρη Βελουχιώτη», *Τα Ιστορικά*, τ. 23, Δεκέμβριος 1995, σελ.381-406, Σωτήρης Ριζάς, «Η προσέγγιση του Άρη Βελουχιώτη από τους αντιπάλους του», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Φιλίστρω, Αθήνα, 1998, σ. 205-215.

¹³⁴ Ενδεικτικά, βλ. *Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Κριτική εκτίμηση του μεγάλου έργου της* (Σύγχρονη Εποχή, 1985) και *Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα την προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και την Εθνική Αντίσταση* (επιμ. Κλ. Κουτσούκης, Φιλίστρω, 1997), όπου συμμετείχαν και μίλησαν παλιοί αντιστασιακοί για τον Άρη δημοσίως.

¹³⁵ Ο Alessandro Portelli σημειώνει σχετικά πως η «ιερότητα» των γραπτών πηγών συχνά μας οδηγεί να ξεχνάμε πως ποτέ δεν είναι αντικειμενικές, βλ. Alessandro Portelli, "What makes oral history different", in Robert Perks – Alistair Thomson (eds), *The oral history reader*, Routledge, London – New York, 1998, p. 70.

συγκυρία.¹³⁶ Μέσω αυτής της παρουσίας, επιχειρείται να αναδειχθεί η συμβολοποίηση της βίας του Άρη, το πώς διαφοροποιείται και το τι σημαίνει η λειτουργία του συμβόλου αυτού ανά περίοδο και ανά κατηγορία φορέα της μνήμης της.

Σε αυτό το πλαίσιο, κρίνουμε πως είναι σκόπιμο να τεθούν ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα που θα βοηθήσουν να φωτισθεί καλύτερα αυτή η περιοδολόγηση της συμβολοποίησης της βίας του και να κατανοήσουμε πώς διαμορφώνεται, στη διαχρονία, αυτή η σύνθετη πρόσληψη από τόσο ετερόκλητες πλευρές και μετέπειτα η δημόσια διάχυση του βίαιου χαρακτήρα του Άρη, η οποία και συνδιαμορφώνει – σε μεγάλο βαθμό – την μυθοποιητική διαδικασία γύρω από το πρόσωπό του.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα σημειωθεί, σχετικά συνοπτικά, ποιος ήταν Θανάσης Κλάρας, ο μετέπειτα Άρης Βελουχιώτης, πριν το αντάρτικο, κατά την διάρκειά του και μετά τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, συναρθρώνοντας τα κομβικά πραγματολογικά δεδομένα της δράσης του – όσο επιτρέπει τον εντοπισμό τους η μυθική διάσταση που αυτή έχει πάρει, μέσα στον χρόνο – προκειμένου να γίνει πιο κατανοητή έπειτα η διαμόρφωση του μύθου του, με άξονα την βία του.¹³⁷ Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα αναφερθεί η δική του ρητορική γύρω από την βία του συγκεκριμένα και αυτή του ΕΛΑΣ γενικότερα, δεδομένων των συνθηκών της εποχής του Πολέμου και της Αντίστασης, τόσο μέσα από αντικειμενικούς διαύλους (λόγους του που καταγράφηκαν στην συγχρονία, υπηρεσιακές εκθέσεις του κ.ά.) όσο και υποκειμενικούς (δηλαδή σχετικούς λόγους που – σωστά ή καταφανώς άδικα – του έχουν αποδοθεί από αυτόπτες μάρτυρες), με κύριο στόχο να αποτυπωθεί τόσο η δική του οπτική σχετικά με το θέμα αυτό, όσο και, εν μέρει, οι οπτικές των άλλων γύρω από αυτό και να εισαχθούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Στο τρίτο, λοιπόν, θα καταγραφεί και θα αναλυθεί η πλειοψηφία των προσλήψεων της βίας του μέσα στον χρόνο, από τότε που ζούσε μέχρι τις μέρες μας: πώς, από ποιους και πότε αποτυπώθηκαν βίαια περιστατικά της δράσης του στη δημόσια σφαίρα,

¹³⁶ Ο Κωστής Παπακόγκος, που όπως είδαμε, ασχολήθηκε με την ζωή και το έργο του, συγγράφοντας ένα βιβλίο – σταθμό στην μνημονική μεταπολιτευτική του πορεία και στην μυθοποιητική του διαδικασία, φαίνεται αυτό να το αντιλαμβάνονταν, καθώς σχολίασε: «Σα θρύλο λογαριάζω εκείνα τα περιστατικά που δεν τα 'ζησαν εκείνοι που μου τ' αφηγήθηκαν. Αυτό όμως δεν μικραίνει τη σημασία τους. Γιατί ο θρύλος που ζει και βασιλεύει για χρόνια, είναι κι αυτός Ιστορία – άγραφη φυσικά – και δεν κρύβει λιγότερη αλήθεια απ' όση μια προσωπική μαρτυρία», βλ. Κωστής Παπακόγκος, *Καπετάν Άρης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1975, σ. 10.

¹³⁷ Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, όταν μιλούμε για ένα τόσο αμφιλεγόμενο - από πολλές απόψεις - θέμα, όπως η δράση του Άρη, ακόμη και η απλή παράθεσή της αποτελεί ένα σύνθετο ζητούμενο, καθώς άπτεται περισσότερο της επιλογής των ποιων ενεργειών του, ο κάθε φορέας της μνήμης του επιθυμεί να προβάλει στο πλαίσιο του προσωπικού του αφηγήματος και, μάλιστα, σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη – στο σημείο αυτό – και τις ενδεχόμενες διαθλασμένες, σκόπιμα ή μη, μνήμες πάνω στα γεγονότα αυτά που αποτυπώνονται στις οποίες σχετικές μαρτυρίες. Εδώ επιλέγουμε να αναφέρουμε όσα είναι διασταυρωμένα.

από ανθρώπους που είτε τον έζησαν από κοντά ή έστω υπήρξαν συγγενείς "θυμάτων" του,¹³⁸ είτε γενικότερα από ανθρώπους που έζησαν κατά την περίοδο της δράσης του και επηρεάστηκαν από τις "φήμες" της συγχρονίας για την βία του, καθώς και από άτομα που δεν έζησαν την περίοδο αυτή, αλλά ασχολήθηκαν με τη ζωή και τη δράση του (συμπεριλαμβανομένης της βίας του).¹³⁹ Στο τέταρτο κεφάλαιο, θα παρουσιαστούν κάποιες – κομβικής σημασίας για τη διαμόρφωση της μυθοποιημένης βίας του – μελέτες περίπτωσης, όπου, αναδεικνύονται εντελώς διαφορετικές εκδοχές που αφορούν επιλεγμένα, εμβληματικά βίαια περιστατικά όπου, αφηγηματικά (υποτίθεται ή πραγματικά), έχει εμπλακεί ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, ώστε να αποτυπωθούν εύγλωττα οι «υποκειμενικότητες» γύρω από την μυθική πτυχή της βίας που άσκησε. Κατόπιν (πέμπτο κεφάλαιο), θα συμπυκνωθεί η βασική επιχειρηματολογία τόσο των υμνητών της βίαιης δράσης του, όσο και των επικριτών της (αν δηλαδή ήταν νομιμοποιημένη ή όχι, σύμφωνα με τους φορείς της μνήμης της στο πλαίσιο των διαφόρων αφηγημάτων), η οποία, όπως τονίσαμε και παραπάνω, κινείται κυρίως στην κάλυψη του κενού εξουσίας από τον ΕΛΑΣ και στην «εγκληματική φύση» του ίδιου και των κομμουνιστών γενικά, αλλά και οι βασικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις που έχουν δοθεί για την βία του από τους προαναφερθέντες. Ενώ στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της έρευνας, θα αναλυθούν ποιοι είναι οι λόγοι για τους οποίους έχει απασχολήσει, ανά περιόδους, τόσο πολύ και τόσους πολλούς αυτό το κομβικό στοιχείο του μύθου του, η συμβολική του βία.

Οι απαντήσεις σε όλα τα προαναφερθέντα ερωτήματα, τα οποία θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε, όπως είναι εύκολα εννοούμενο, αλληλοδιαπλέκονται αλλά και συνεισφέρουν στην κατανόηση της συνδιαμόρφωσης της εικόνας του Άρη ως ενός εξαιρετικά βίαιου ανθρώπου και ηγέτη της Αντίστασης ή ιδανικού επαναστάτη, εικόνα που, όπως είδαμε παραπάνω, άλλοι την αντιμετωπίζουν με θετικό (έως πολύ θετικό, «αγιοποιημένο») και άλλοι με αρνητικό (έως πολύ αρνητικό, «δαιμονοποιημένο») πρόσημο, καθώς σε αυτή συμβολοποιείται η ευρύτερη βία του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ.

---

¹³⁸ Αναφερόμαστε στην περίπτωση της μετά-μνήμης της βίας του Άρη.

¹³⁹ Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι δεν θα μας απασχολήσει η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία σχετικά με το θέμα αυτό, παρά μόνο όσες μελέτες μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο της Δημόσιας Ιστορίας (έρευνες στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο κ.ά.).

Κεφάλαιο 1

Το πλαίσιο της δράσης του Θανάση Κλάρα / Άρη Βελουχιώτη

Όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, η μυθική διάσταση της βίας του Άρη Βελουχιώτη, της επανασταστικής ή της εγκληματικής δράσης του, ανάλογα με την θέαση του καθενός, συνυπάρχει με την πραγματική, γεγονός που συμβαίνει σε όλους τους μύθους. Η παράθεση, λοιπόν, της πραγματικής διάστασης της δράσης του κρίνεται απαραίτητη για την διερεύνηση της διαμόρφωσης του μύθου της βίας του μέσα στον χρόνο.

Πριν προχωρήσουμε, όμως, στην πλαisiώση της βίας που άσκησε ο Άρης στα βουνά, μέσα από την περιγραφή των βασικών πραγματολογικών δεδομένων της δυναμικής δράσης του, χρήσιμο θα ήταν να παρουσιαστεί – συνοπτικά – η πρότερη ζωή του, μέσω μίας σύντομης επισκόπησης της βιογραφίας του, προκειμένου να γίνει πιο κατανοητή η μετέπειτα δράση του στο αντάρτικο.

Ο Άρης Βελουχιώτης, κατά κόσμο Θανάσης Κλάρας, γεννήθηκε στη Λαμία στις 27 Αυγούστου 1905. Η οικογένειά του, αρκετά εύπορη, ανήκε στην αστική τάξη. Ο πατέρας του Δημήτρης Κλάρας ήταν δικηγόρος, δημοκρατικών φρονημάτων. Ο Θανάσης Κλάρας, πνεύμα ανήσυχο από την παιδική και εφηβική του ηλικία, από το 1919 φοίτησε, ως οικότροφος, στη Μέση Αβερύφειο Γεωργική Σχολή της Λάρισας. Από την σχολή αυτή αποφοίτησε ως πρακτικός γεωπόνος, αλλά το σημαντικότερο – σε ό,τι μας αφορά εδώ – είναι πως εκεί προβληματίστηκε αρκετά, για πρώτη φορά, σχετικά με κοινωνικά ζητήματα και αδικίες της εποχής. Σε αυτό έπαιξε ρόλο ότι επρόκειτο για μια περίοδο με έντονες πολιτικές εξελίξεις τόσο διεθνώς όσο και στην ελληνική πραγματικότητα, στο πλαίσιο της μικρασιατικής περιπέτειας, με τους πρώτους πρόσφυγες να έχουν αφιχθεί στον ελλαδικό χώρο νωρίτερα από το τέλος της. Οι προβληματισμοί του αυτοί γύρω από κοινωνικές ανισότητες και αδικίες ήταν αποτέλεσμα τόσο προσωπικού του διαβάσματος, στο οποίο φαίνεται πως αρεσκόταν, όσο και σχετικών συζητήσεων με διαφόρους, όπως με καθηγητές του και κυρίως με έναν συσπουδαστή του, που ήταν ήδη οργανωμένο μέλος του «Ομίλου» του νεοϊδρυθέντος τότε Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ) στη Λάρισα.

Αποφοιτώντας από την σχολή αυτή το 1922, διορίστηκε άμεσα ως γεωπόνος στη Γεωργική Υπηρεσία, υπηρετώντας αρχικά στα Μπούκια Δράμας (σημερινό Παρανέστι) και έπειτα στα Τρίκαλα, γνωρίζοντας από πρώτο χέρι τα προβλήματα των αγροτών, αλλά και των προσφύγων που μόλις είχαν εγκατασταθεί εκεί, γεγονός που ενίσχυσε περαιτέρω τον προβληματισμό του γύρω από τα κοινωνικά προβλήματα που οι φτωχοί άνθρωποι

αντιμετώπιζαν. Η πρώτη σύγκρουση με την αστική του καταγωγή μπορεί να εντοπιστεί όταν αφενός παραιτήθηκε από δημόσιος υπάλληλος το 1923, καθώς διείδε την αντίθεση συμφερόντων της εξουσίας (μέσω των επιλογών των προϊσταμένων του, με τους οποίους ήρθε αρκετές φορές σε σύγκρουση) και των φτωχών λαϊκών στρωμάτων (γηγενών ή προσφύγων), των οποίων πήρε το μέρος, όσο του ήταν δυνατό. Η δεύτερη – και πιο ριζοσπαστική για την μετέπειτα πορεία της ζωής του – έλαβε χώρα όταν, αμέσως μετά, γυρνώντας στη Λαμία, αρνήθηκε την προσφορά του πατέρα του να αναλάβει οικογενειακά κτήματα πολλών στρεμμάτων στη Στυλίδα (ελαιοτριβείο, σαπωνοποιείο κ.ά.), καθώς όπως χαρακτηριστικά του είπε «Αν γίνω πλούσιος, δεν θα μπορώ να νιώθω την αθλιότητα του φτωχού». Αρνούμενος, λοιπόν, την προσφορά αυτή, ανακοίνωσε στον πατέρα του και την απόφασή του να πάει στην Αθήνα για να εργαστεί. Επρόκειτο όμως ακόμη για έναν όχι συνειδητοποιημένο πολιτικά και ενταγμένο κομματικά άνθρωπο.

Όταν κατέβηκε, λοιπόν στην πρωτεύουσα για να δουλέψει, με την ενθάρρυνση του λίγο μεγαλύτερου, ηλικιακά, συμπατριώτη του και στενού του φίλου μέχρι το τέλος της ζωής του, Τάκη Φίτσου, γνώρισε σημαντικούς ανθρώπους των γραμμάτων της εποχής, όπως τη «φιλολογική παρέα» της πλατείας Κλαυθμώνος (Κώστας Βάρναλης, Δημοσθένης Βουτυράς κ.ά.), επαφές που άνοιξαν περαιτέρω τους πνευματικούς του ορίζοντες. Το κυριότερο όμως ήταν ότι, με την επιρροή του ήδη οργανωμένου στο κομμουνιστικό κίνημα Φίτσου, εντάχθηκε αρχικά στο ΣΕΚΕ και το 1924 στο ΚΚΕ, πιο συγκεκριμένα αρχικά στη νεολαία του, την ΟΚΝΕ. Για την ακρίβεια, ο Κλάρας εντάχθηκε στο ΚΚΕ το 1929, πριν συμπληρώσει μάλιστα το 25ο έτος της ηλικίας του, που αποτελούσε όρο του 3ου Συνεδρίου του κόμματος (1927), αλλά συνέχισε, παράλληλα, να συνδέεται οργανωτικά και με την ΟΚΝΕ.

Στο κόμμα, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, του ανατέθηκαν πολλές εμπιστευτικές και ιδιαίτερα δυναμικές αποστολές, που απαιτούσαν οργανωτικότητα, μαχητικότητα και αποφασιστικότητα. Το βάπτισμά του στη μαχητική κομματική δουλειά (στις οποίες, τα επόμενα χρόνια, μέχρι και τον θάνατό του ήταν συνηθισμένος) μπορεί να θεωρηθεί η οργάνωση ομάδων περιφρούρησης κατά τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς του 1924, των οποίων σκοπός ήταν να απελευθερώνουν διαδηλωτές που έπεφταν στα χέρια της χωροφυλακής. Ακολούθησε, το 1925 – εν μέσω της δικτατορίας του Πάγκαλου – η στρατιωτική του θητεία, κατά την οποία, παρότι δεκανέας πυροβολικού, στάλθηκε ως «επικίνδυνος» κομμουνιστής στον Πειθαρχικό Ουλαμό Καλπακίου, όπου πέρασε τα πρώτα βασανιστήρια της ζωής του. Επιστρέφοντας, με την εμπειρία αυτή, στην Αθήνα, το 1927, επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο και μαχητικότητα στα διάφορα κομματικά καθήκοντα που του ανατέθηκαν. Παράλληλα, κατά τα χρόνια αυτά, δούλεψε στο Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο του

ΚΚΕ, αλλά, από το 1928, και ως συντάκτης του *Ριζοσπάστη*, ενώ διάβαζε μαρξιστικά και άλλα προοδευτικά για την εποχή βιβλία, που ενίσχυσαν την κομμουνιστική του συνειδητοποίηση. Ως δημοσιογράφος του *Ριζοσπάστη* απασχολήθηκε, κατά κύριο λόγο, με το εργατικό ρεπορτάζ, ενώ εκτέλεσε και χρέη αρχισυντάκτη, για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα, καθώς ο τότε αρχισυντάκτης της εφημερίδας, ο Αριστοτέλης Τσουρτσούλης, είχε συλληφθεί. Από το 1934, μάλιστα, και μέχρι την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, το 1936, λόγω της πολύχρονης πλέον εμπειρίας του σε δύσκολα κομματικά καθήκοντα, στάλθηκε ως καθοδηγητής περιφερειακών οργανώσεων και εκτός Αθήνας. Το 1934, λοιπόν, στάλθηκε στην Μυτιλήνη και το 1935, ως γραμματέας της περιφερειακής οργάνωσης του ΚΚΕ Θράκης, στην Ξάνθη, όπου, παρά τις αντιξοότητες, αναδεικνύεται ιδιαίτερα ικανός στην δυναμική ανάπτυξη των τοπικών οργανώσεων.

Λόγω της εμπιστοσύνης που απολάμβανε εντός του ΚΚΕ και της έντονης προσωπικότητάς του, επιλέχθηκε, όπως σημειώθηκε, σε ιδιαίτερα εμπιστευτικές και επικίνδυνες αποστολές. Ανάμεσα σε αυτές, ξεχωρίζει η ανάληψη του καθήκοντος της περιφρούρησης του Ενωτικού Συνεδρίου της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ), τον Φεβρουάριο του 1929 στο θέατρο «Απόλλων», όπου, τελικά, έλαβε χώρα ένοπλη επίθεση στους συνέδρους από αρχειομαρξιστές. Συγκεκριμένα, ο Θανάσης Κλάρας, λοιπόν, μαζί με την ομάδα που είχε συγκροτήσει, παρενέβη δυναμικά, ώστε να αποφευχθούν τα χειρότερα και να συνεχισθεί τελικά το Συνέδριο στην αίθουσα της Εργατικής Λέσχης Αθήνας (Λυκούργου 10). Αντίστοιχα, στα τέλη του 1930, ως συντάκτης του *Ριζοσπάστη*, υπήρξε από τους οργανωτές της απαγορευμένης από την κυβέρνηση συγκέντρωσης του ΚΚΕ της Ενωτικής ΓΣΕΕ που είχε ως αίτημα το φτηνό ψωμί και που έλαβε χώρα στο θέατρο «Παπαϊωάννου», με αποτέλεσμα να συγκρουστεί με τις δυνάμεις ασφαλείας, να δικαστεί και να καταδικαστεί σε φυλάκιση έξι μηνών.

Επίσης, ο Κλάρας θεωρούνταν μέσα στο κόμμα ειδικός στο να βοηθάει συντρόφους του στις αποδράσεις, ένα πολύ χρήσιμο δηλαδή στέλεχος σε αυτού του είδους τις ειδικές αποστολές. Μία από αυτές αφορούσε την απόδραση, το 1929, του τότε ηγετικού στελέχους της ΟΚΝΕ, Νίκου Ζαχαριάδη, που κρατούνταν στις φυλακές της «Παλιάς Στρατώνας» στην Πλάκα, προκειμένου να δικαστεί ως βασικός ύποπτος για τον φόνο του αρχειομαρξιστή Ηλία Γεωργοπαπαδάκου.¹⁴⁰ Ο Κλάρας, λοιπόν, βοήθησε καίρια τον μετέπειτα γενικό γραμματέα

¹⁴⁰ Για την ιστορία αξίζει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με αυτόπτη μάρτυρα της εκτέλεσης Γεωργοπαπαδάκου και ομοϊδεάτη του, ο Ζαχαριάδης, αν και παρών στο δολοφονικό περιστατικό, δεν ήταν ο φυσικός αυτουργός, βλ. Γιάννης Καρύτσας, *Ο σφαγιασμός των αρχειομαρξιστών της περιοχής Αγρινίου από τον ελληνικό σταλινισμό*, Άρδην, Αθήνα, 2013, σ. 133-134. Βλ. σχετικά και Κώστας Παλούκης, «Η Αριστερή Αντιπολίτευση στο ΚΚΕ κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: αρχειομαρξιστές

του ΚΚΕ να αποδράσει από τον ηλεκτρικό σιδηρόδρομο κατά την μεταγωγή του τελευταίου στον Πειραιά προκειμένου να δικαστεί.¹⁴¹ Επίσης, τον Απρίλιο του 1931, όντας κρατούμενος στις φυλακές Συγγρού, βοήθησε καθοριστικά 8 συντρόφους του του ΚΚΕ (κάποιοι εξ αυτών υψηλόβαθμα στελέχη, όπως ο τότε γραμματέας του ΚΚΕ Ανδρόνικος Χαϊτάς, τα μέλη του ΠΓ Κώστας Ευτυχιάδης και Μήτσος Παπαρήγας κ.ά.), με βαριές ποινές, να δραπετεύσουν, χωρίς ο ίδιος να χρειαστεί να το κάνει, καθώς είχε ποινή φυλάκισης μόλις λίγων μηνών και κρίθηκε προτιμότερο να την εκτίσει κανονικά.¹⁴² Ήταν από τους ελάχιστους από τους 60 κρατούμενους τότε κομμουνιστές στη φυλακή του Συγγρού που μύηθηκε στο άκρως συνωμοτικό σχέδιο απόδρασης και βοήθησε καθοριστικά στην εκτέλεσή του. Επιπλέον, τον Μάιο του 1934, είχε σημαντική συνεισφορά στην οργάνωση και εκτέλεση της απόδραση άλλων 8 στελεχών του ΚΚΕ από τις φυλακές της Αίγινας.¹⁴³

Ο προαναφερθείς ιδιαίτερος ζήλος, η αγωνιστικότητα και η αποφασιστικότητα που επέδειξε, αποτυπώνεται στο ότι βρέθηκε, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, πολλές φορές διωκόμενος από τις αρχές, δημιουργώντας έναν πλούσιο φάκελο στην Ασφάλεια, που, όπως θα αναδειχθεί και παρακάτω, σκόπιμα τον χρησιμοποίησαν στο μέλλον πολλάκις οι – κάθε χώρου – αντίπαλοί του, τόσο εν ζωή όσο και - κυρίως – μετά θάνατό του, προκειμένου να διαμορφώσουν ένα «εγκληματικό» προφίλ γύρω από το πρόσωπό του. Εδώ, αξίζει να αναφέρουμε ότι η πρώτη φορά που αξιοποιήθηκε το βεβαρυμένο, ήδη τότε, ποινικό του μητρώο από τους αντιπάλους του δημοσίως, προκειμένου να μειώσουν την προσωπικότητά του, παρουσιάζοντάς τον σαν κοινό εγκληματία, ήταν σε μία δίκη του *Ριζοσπάστη*, το 1931. Επρόκειτο, για μία υπόθεση ηθικής τάξης που προκλήθηκε από ρεπορτάζ του Κλάρα στην εφημερίδα αυτή, στις αρχές Αυγούστου, βάσει του οποίου αποκάλυπτε κρυφές ομοφυλοφιλικές σχέσεις υπουργών της κυβέρνησης (όπως ο τότε υπουργός Δικαιοσύνης Νικόλαος Αβραάμ) με ναύτες, τους οποίους ανάγκαζαν να προβαίνουν σε τέτοιες πράξεις. Η «καταγγελία» ή αποκάλυψη αυτή του *Ριζοσπάστη*, μέσω του ρεπορτάζ του Κλάρα, οδήγησε στην οργή του αστικού κόσμου, στο κλείσιμο της εφημερίδας, στα τέλη Αυγούστου (από την 1η Σεπτεμβρίου κυκλοφορούσε με την επωνυμία *Ο Νέος Ριζοσπάστης*) και στην δίκη της.

Ο συντάκτης του άρθρου Κλάρας παρίστατο στη δίκη για να υπερασπιστεί την εφημερίδα και κατά συνέπεια το ΚΚΕ. Αυτό που έχει, για εμάς, ιδιαίτερη σημασία να σημειωθεί είναι ο λόγος που έβγαλε στο δικαστήριο, προκειμένου να αντικρούσει αυτές τις κατηγορίες της έδρας. Εν

και σπαρτακιστές», στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 220-221.

¹⁴¹ Ενδεικτικά, βλ. Κώστας Γκριτζώνας, *Κόκκινοι δραπέτες, 1920-1940*, Γλάρος, Αθήνα, 1985, σ. 15-20.

¹⁴² Βλ. Γκριτζώνας (1985), ό.π., σ. 21-43.

¹⁴³ Ενδεικτικά, βλ. Λαγδάς, ό.π., σ. 363.

πολλοί, στην κατηγορία που του πρόσαψαν ότι έχει υπάρξει κλέφτης στο παρελθόν, το δέχτηκε, αλλά βρήκε την ευκαιρία να δηλώσει ότι προέβη σε αυτή την πράξη πριν ενταχθεί στο ΚΚΕ, ως «θύμα» δηλαδή διαφθοράς του αστικού πολιτικού συστήματος, που προάγει – κατά αυτόν – τα ποινικά αδικήματα, σε αντίθεση με το ΚΚΕ.¹⁴⁴ Μέσα από τον λόγο που έβγαλε στο δικαστήριο, αναδεικνύεται και η αντίληψη που είχε ήδη από τότε σχηματισμένη για τις βίαιες και παράνομες – για το αστικό νομικό σύστημα – ενέργειες, νόμιμες όμως στο πλαίσιο του επαναστατικού, κομμουνιστικού αγώνα. Αντίληψη που μας είναι χρήσιμη, αν την συνδέσουμε με όσα ανέφερε κάποια χρόνια μετά, στην Κατοχή, ως Άρης Βελουχιώτης πλέον, για τα ίδια θέματα, και τα οποία θα σημειωθούν παρακάτω,¹⁴⁵ αλλά και με ποιους προσπάθησε αρχικά να στελεχώσει τον ΕΛΑΣ, κλαρίτες και γενικότερα ποινικούς, θεωρώντας τους απλώς θύματα του «κεφαλαιοκρατικού συστήματος», οι οποίοι – με τους κατάλληλους χειρισμούς – θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμοι στον αγώνα του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Ανάμεσα σε άλλα, λοιπόν, για την δράση του στο πλαίσιο του ΚΚΕ, είπε στο δικαστήριο: «Διαπαιδαγωγήθηκα ταξικά, έμαθα το συμφέρο μου, πέταξα τον κεφαλαιοκρατικό πολιτισμό στα μούτρα της λωποδύτριας και δολοφόνως μπουρζουαζίας και ρίχτηκα με πίστη, με θέληση, με ηρωισμό στον αγώνα για τις εργαζόμενες μάζες. Έκτοτε δεν έχω στο ενεργητικό μου παρά φυλακίσεις για πάλη επαναστατική. Μιλάν τα γεγονότα, μιλάει αυτή η αλήθεια. Ούτε μια κηλίδα. Είνε αυτό σε βάρος μου; Είνε αυτό στοιχείο ενάντια στο Κομμουνιστικό Κόμμα; Τιμή μου μεγάλη είναι και τιμή μεγαλύτερη στο Κομμουνιστικό Κόμμα μου ανήκει ότι γλύττωσα απ' τη διαφθορά της συνείδησης, στην οποία με οδηγούσε το ληστρικό αστικό καθεστώς και κόσμησα τον Κλάρα που φερόντανε τροχάδην στον γκρεμό με αγνά επαναστατικά στοιχεία και μόνο με τέτοια».¹⁴⁶

¹⁴⁴ «Στους ληστές και δολοφόνους του εργαζόμενου λαού, σ' αυτούς που βρωμάν ανηθικότητα, σ' αυτούς που χτες ακόμα σεμνόνονταν γιατί είχαν μάρτυρες υπεράσπισης διευθυντές μπορντέλων όπως οι ίδιοι το ομολόγησαν, δεν οφείλω καμιά εξήγηση. Μιαν εξήγηση όμως ντόμπρη, σταράτη οφείλω στις εργαζόμενες μάζες της Ελλάδας. Καταδικάστηκα για κλοπή το 1924; Έκανα κλοπή το 1924; Ναι! Και έκανα την κλοπή και καταδικάστηκα! Γιατί έκλεψα; Γεννημένος μέσα στο καθεστώς αυτό της ληστείας, της διαφθοράς, του πνευματικού σκότους και της διαστρέβλωσης της πνευματικής, έχοντας για σύμβουλο τον διεφθαρμένο αστικό πολιτισμό, έφτασα στο σημείο να κλέψω. Όχι αυτό μόνο. Ρωτήστε τον τόπο της καταγωγής μου: Θα μάθετε πως στα μικρά μου χρόνια χαρτόπαιζα, μεθούσα, πιστόλιζα για το τίποτε και τον τυχόντα μέσα στα καφενεία. Αυτά ως το 1924, ακόμα και το '25 σχεδόν, όταν επί τέλους άρχισα με τη βοήθεια κομμουνιστών εργατών και διανοουμένων να βλέπω όχι θολά, μα με κάποια καθαρότητα. Έφτασε λίγος καιρός να απαλλαγώ απ' την επίδραση του διεφθαρμένου αστικού πολιτισμού. Ήμουν πια στους κόλπους του Κομμουνιστικού κόμματος. [...] Δεν πειράζει την κεφαλαιοκρατία το ότι υπάρχουν "κλέφτες" κλπ, άνθρωποι ασυνείδητοι, ταξικά εκμεταλλεόμενοι. Ίσα – ίσα που το επιδιώκει αυτό. Θέλει να 'χει σε μια τέτοια κατάσταση τις εργαζόμενες μάζες για να τις εκμεταλλεύεται αισχρά χωρίς κανένα εμπόδιο. », βλ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 9/9/1931.

¹⁴⁵ Βλ. σχετικά Κεφάλαιο 2.

¹⁴⁶ Βλ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 9/9/1931.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτής της έντονης κομματικής του δράσης, όπως είναι εύλογο στο πλαίσιο της εποχής, οπότε οι κομμουνιστές γενικά διώκονταν έντονα, υπέστη πολλές διώξεις, μέχρι και την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά. Γνώρισε αρκετές φυλακίσεις, όπως στις φυλακές Αίγινας (1930), στο Φρούριο Ιτζεδίν στα Χανιά της Κρήτης (1930) και αρκετές φορές στις φυλακές Συγγρού (1930-1931). Εκτοπίστηκε, μάλιστα, στην Γαύδο δύο φορές (1931-1932 και 1933). Σύμφωνα με συνεξοριστούς του,¹⁴⁷ ο Κλάρας, γραμματέας, κιάλας, το 1933, της κολλεκτίβας τους, υπήρξε ιδιαίτερα δυναμικός και διεκδικητικός προκειμένου να εξασφαλίσει την όσο το δυνατό καλύτερη διαβίωσή τους, η οποία, κατά γενική ομολογία, δεν ήταν καθόλου εύκολη.¹⁴⁸

Κατά τη δικτατορία, πλέον, του Μεταξά, συνελήφθη, για πολλοστή φορά, στα τέλη του 1936, στην Αθήνα, λόγω διανομής αντιφασιστικού υλικού (παρά τους αυστηρούς κανόνες συνωμοτικότητας που εφάρμοζε), εκτελώντας σχετική απόφαση της Κ.Ε. του ΚΚΕ (Αύγουστος 1936). Κρατήθηκε στις φυλακές της Αίγινας. Τον Ιανουάριο του 1937 μεταφέρθηκε, με άλλους συγκρατούμενούς του κομμουνιστές, στα κρατητήρια της Ειδικής Ασφάλειας στην Αθήνα για ανακρίσεις, που συνοδεύτηκαν από άγριους βασανισμούς. Ύστερα από λίγο καιρό, επέστρεψε στις φυλακές της Αίγινας, για να τον ξαναμεταφέρουν αργότερα στην Αθήνα προκειμένου να δικαστεί. Κατά τη διάρκεια της δίκης, μαζί με άλλους συντρόφους του, κατάφερε να αποδράσει και εστάλη, όντας φυγόδικος, στην Δράμα για παράνομη κομματική αποστολή, όπου και, σχετικά άμεσα, συνελήφθη πάλι και επέστρεψε κρατούμενος, για άλλη μία φορά, στις φυλακές της Αίγινας. Ο Κλάρας στην Αίγινα προσπάθησε να ανυψώσει το ηθικό και το μορφωτικό επίπεδο των συγκρατούμενών του. Μία άλλη ασχολία του εκεί, υπήρξε η επιχείρηση αποκάλυψης των διεφθαρμένων από την Ασφάλεια στελεχών του ΚΚΕ. Είναι γνωστό ότι το καθεστώς Μεταξά, υπό την καθοδήγηση του αρμόδιου υπουργού Κωνσταντίνου Μανιαδάκη, προκειμένου να διαλύσει το ΚΚΕ, πέρα από τις απηνείς διώξεις των στελεχών του (φυλακίσεις και εξορίες), είχε εντάξει ως πληροφοριοδότες του αρκετά στελέχη του ΚΚΕ, που έβγαιναν με «δήλωση μετανοίας» από τις φυλακές, προκειμένου να διαφθείρει την γραμμή της κομματικής καθοδήγησης. Έφθασε μάλιστα στο σημείο να δημιουργήσει ένα ολόκληρο, υποτίθεται καθοδηγητικό όργανο του κόμματος, την «Προσωρινή Διοίκηση», που αποτελείτο αποκλειστικά από ανθρώπους που συνεργάζονταν με την Ειδική Ασφάλεια, ακόμα και ανώτατα στελέχη του κόμματος (μεταξύ αυτών

¹⁴⁷ Ανάμεσα σε αυτούς, το 1933, ήταν και ο Ανδρέας Τζήμας, που θα τον ξανασυναντούσε στην αρχή της Κατοχής, το καλοκαίρι του 1941, ζητώντας του να τον εμπιστευτεί το κόμμα για την δημιουργία ανταρτοομάδας ενάντια στους κατακτητές και αργότερα, το 1943, στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ.

¹⁴⁸ Βλ. σχετικά Βασίλης Γιαννόγκωνας, *Γαύδος. Αναμνήσεις εξορίστου*, Δίφρος, Αθήνα, 1973, σ. 47-48, Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Γράμματα για τον Άρη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976, σ. 88-89.

αποδείχτηκε ότι ήταν ο Γιάννης Μιχαηλίδης, μέλος του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, ο Μιχάλης Τυρίμος, μέλος της ΚΕ και βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου, και ο Μανώλης Μανωλέας, επίσης βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου).

Τον Ιούνιο του 1939, ο Κλάρας οδηγήθηκε στις φυλακές Κέρκυρας, σε καθεστώς πλήρους απομόνωσης, στην γνωστή Ακτίνα Θ', όπου κρατούνταν επίσης πολλά υψηλόβαθμα τότε στελέχη του ΚΚΕ (Ζαχαριάδης, Μήτσος Παρτσαλίδης, Βασίλης Νεφελούδης κ.ά.). Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, υπέγραψε «δήλωση μετάνοιας» και αποφυλακίστηκε. Μέχρι σήμερα έχουν γραφτεί πάρα πολλά τόσο για τους λόγους που τον οδήγησαν να την υπογράψει όσο και για τις συνέπειες που αυτή είχε στην μετέπειτα ζωή και δράση του, αλλά κρίνουμε ότι δεν χρειάζεται να αναπτυχθούν περαιτέρω εδώ. Αυτό μόνο στο οποίο αξίζει να σταθούμε εδώ, σχετικά με το θέμα αυτό, είναι ότι, καθώς το ΚΚΕ δεν επέτρεπε σε κανένα μέλος του να υπογράψει τέτοιου είδους δήλωση, η τελευταία τον στιγμάτισε στην υπόλοιπη ζωή του. Αυτό, εν συντομία, συνέβη γιατί, όπως επίσης θα αναδειχθεί παρακάτω, η πράξη του αυτή αξιοποιήθηκε από εσωκομματικούς του (και όχι μόνο) «εχθρούς» αργότερα, τόσο όσο ήταν εν ζωή όσο και μετά το θάνατό του, προκειμένου να πλήξουν την δημόσια θετική εικόνα του.

Παρά την υπογραφή της δήλωσης, με το που επέστρεψε στην Αθήνα, εργαζόμενος παράλληλα το πρωί σε διάφορες δουλειές (ελαιοχρωματιστής, οικοδόμος, τυπογράφος κ.ά.), συνέχισε, με μεγάλη επιμονή και εφαρμόζοντας αυστηρούς κανόνες συνωμοτικότητας, την προσπάθειά του να περιφρουρήσει το ΚΚΕ από όσα μέλη και στελέχη θεωρούσε ότι συνεργάζονταν με την Ασφάλεια. Η Παλιά Κεντρική Επιτροπή ήταν εν μέρει διαβρωμένη από τέτοια στοιχεία, η «Προσωρινή Διοίκηση», όπως ειπώθηκε, υπήρξε απόλυτα όργανο του δικτατορικού καθεστώτος και η Κομματική Οργάνωση Αθήνας (ΚΟΑ), υπό την καθοδήγηση του Σπύρου Καλοδίκη, ήταν σχετικά «καθαρή». Όλες επιχειρούσαν να παρουσιαστούν ως οι σωστοί καθοδηγητές του ΚΚΕ, την στιγμή που η συντριπτική πλειοψηφία των ηγετικών στελεχών του κόμματος βρισκόταν σε φυλακές και εξορίες. Όπως είναι αναμενόμενο, όλα αυτά δημιουργούσαν μια τεράστια σύγχυση σε όποια στελέχη δεν δρούσαν ως «πράκτορες» της Ασφάλειας και δεν γνώριζαν ποια γραμμή να ακολουθήσουν στα κομματικά τους καθήκοντα. Αυτό το θολό για τα μέλη του κόμματος σκηνικό συμπληρωνόταν και από την έκδοση ενός δεύτερου *Ριζοσπάστη* (από το τέλος του 1939) από την «Προσωρινή Διοίκηση», που επέτεινε την ούτως ή άλλως επικρατούσα σύγχυση εντός των λίγων – σε κάθε περίπτωση – ελεύθερων κομμουνιστών που επιθυμούσαν να λάβουν καθοδήγηση. Οι μηχανισμοί του ΚΚΕ, εξαιτίας όλων των παραπάνω, ήταν ουσιαστικά διαλυμένοι.

Ο Θανάσης Κλάρας, λοιπόν, ερχόμενος σε επαφές με κάποιους έμπιστους συντρόφους του, επιχείρησε να αποκαλύψει αυτούς τους μηχανισμούς διαφθοράς του ΚΚΕ, γεγονός που, εν μέρει τουλάχιστον, το κατάφερε, καθώς αποκάλυψε αργότερα όσους υποπτευόταν (π.χ. τον Μιχάλη Τυρίμο κ.ά.) σε ηγετικά στελέχη του κόμματος, που μετά την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα, άρχισαν να δραπετεύουν και από το καλοκαίρι του 1941 να επιχειρούν να επανασυστήσουν μια Κ.Ε. «καθαρή» από όργανα της Ασφάλειας. Παράλληλα, ο Κλάρας, από τα τέλη του 1939 και τις αρχές του 1940, είχε οργανώσει μια δική του ομάδα, αποτελούμενη από λίγους παλιούς του συντρόφους, που του ήταν έμπιστοι, και οι οποίοι, εξαιτίας της «βαθιάς» παρανομίας στην οποία δρούσαν, δεν γνωρίζονταν όλοι ούτε καν μεταξύ τους. Με χρήματα που μάζεψε, μέσω αυτού του μυστικού μηχανισμού, έστησε ακόμη και ένα δικό του τυπογραφείο, για τους σκοπούς του ΚΚΕ μελλοντικά, το οποίο το εγκατέστησε σε ένα πατάρι σε κατάσταση στο κέντρο της Αθήνας (οδός Βουλής), και το οποίο, όπως θα σημειωθεί μετά, όντως το έθεσε τελικά στην διάθεση του κόμματος.

Στον ελληνοϊταλικό Πόλεμο συμμετείχε ως δεκανέας και διακρίθηκε στο πεδίο της μάχης, ως επικεφαλής στοιχείου της 10ης πυροβολαρχίας του 3ου συντάγματος αντιαεροπορικού πυροβολικού στην Θεσσαλονίκη. Μετά την συνθηκολόγηση, οδήγησε συντεταγμένη την πυροβολαρχία, της οποίας ήταν επικεφαλής, μέχρι έξω από την Χαλκίδα, όπου, με εντολή του, κατέστρεψαν ελληνικά αεροπλάνα και τον δικό τους βαρύ οπλισμό, προκειμένου να μην πέσουν στα χέρια των επερχόμενων Γερμανών. Ο ίδιος, όπως και πάρα πολλοί άλλοι στρατιώτες, κατέληξε στην Αθήνα. Η πλειοψηφία των στρατιωτών αυτών βρίσκονταν στην πρωτεύουσα, τις ημέρες εκείνες, σε άθλια κατάσταση, μη έχοντας κυριολεκτικά πού να παν, φτάνοντας ακόμα και στην επαιτεία. Βρισκόμενος, λοιπόν, ο Κλάρας στο κέντρο της Αθήνας, στην οδό Γ' Σεπτεμβρίου, μπροστά σε ένα περιστατικό αυθαίρετης αστυνομικής βίας ενάντια σε κάποιους από αυτούς τους στρατιώτες, έβγαλε επί τόπου, στην πλατεία Λαυρίου, έναν σύντομο, αυθόρμητο λόγο, όπου μεταξύ άλλων, ανέφερε τα εξής, χαρακτηριστικά της αντίληψής του για τον τρόπο που θα έπρεπε να δράσουν στην επερχόμενη Κατοχή: «Όσοι δεν έχετε παραδώσει τον οπλισμό να μην τον παραδώσετε, να τον φυλάξετε. Ο αγώνας για την πατρίδα τώρα αρχίζει».¹⁴⁹ Σε λίγες μέρες, στις 15 Μαΐου, συγκεντρώνοντας, με δική του πρωτοβουλία, μέλη της προαναφερθείσας ομάδας του, στο δασύλιο μεταξύ Ζωγράφου – Καισαριανής – Κουπονίων, τους μιλάει με ένθερμα λόγια για την συνέχιση του ένοπλου αγώνα έναντι των κατακτητών: «Ο Πόλεμος συνεχίζεται. Ναι, συνεχίζεται. Θέλω να πω πρέπει να συνεχιστεί. Με το όπλο στο χέρι. [...] Ακόμα και τα καριοφύλια των προγόνων μας

¹⁴⁹ Βλ. Λαγδάς, ό.π., τ. Α', σ. 409-410.

του Εικοσιένα θα ξεθάψουμε. Θα συμμαζέψουμε κι όσα μπορούμε όπλα από την κατάρρευση του μετώπου. Τα πιο πολλά θα τ' αρπάξουμε απ' τους κατακτητές. [...] Μην αμφιβάλλετε πως γρήγορα θα το σκάσουν και τα παλληκάρια του Κόμματος από τα ξερονήσια και τις φυλακές και θα βρεθούν στις πρώτες γραμμές του εθνικολαϊκού αγώνα, που θα αρχίσουμε».¹⁵⁰

Στο πλαίσιο αυτό, από το καλοκαίρι του 1941 άρχισε να έρχεται σε επαφή με στελέχη του ΚΚΕ, όπως τον Ανδρέα Τζήμα, τον Λευτέρη Αποστόλου και τον Παντελή Σίμο-Καραγκίτση, που είχαν μόλις επιστρέψει από φυλακές (π.χ. Ακροναυπλία) και εξορίες (Κίμωλος, Φολέγανδρος κ.ά.). Βασικός σκοπός του ήταν να τους ενημερώνει για τη διάβρωση των υφιστάμενων κομματικών μηχανισμών, βάσει αυτών που είχε καταλάβει, κατά το προηγούμενο χρονικό διάστημα, και να τους προτείνει η νέα Κ.Ε. του κόμματος να στηριχτεί, σχεδόν αποκλειστικά, στους πρώην εξόριστους. Παράλληλα, έθεσε την προαναφερθείσα ομάδα που είχε συστήσει, καθώς και το τυπογραφείο του, στη διάθεση του κόμματος. Πράγματι, τα πρώτα παράνομα φύλλα του *Ριζοσπάστη*, υπό την καθοδήγηση της Νέας Κεντρικής Επιτροπής, τυπώθηκαν εκεί.

Ο Κλάρας, νιώθοντας, όμως, ότι μπορεί και επιθυμεί να προσφέρει περισσότερα και κυρίως διαφορετικά πράγματα στον αγώνα του ΚΚΕ για την Αντίσταση, ζήτησε από στελέχη του κόμματος, με τα οποία συναντήθηκε, και συγκεκριμένα από τον Τζήμα, που ήταν τότε υπεύθυνος της Κ.Ο.Α. και μέλος της Κ.Ε., επιφορτισμένος για τα ζητήματα του αντάρτικου, να σταλεί στην Λαμία για να διερευνήσει τις δυνατότητες ανάπτυξής του. Πράγματι, παρά τις αντιρρήσεις αρκετών μελών της Κ.Ε., κυρίως αναφορικά με την επιλογή του προσώπου του Κλάρα, αντιρρήσεις στις οποίες έπαιξε ρόλο σίγουρα η δήλωση που είχε υπογράψει στην Κέρκυρα, αλλά, ενδεχομένως, και ο ατίθασος χαρακτήρας του τον οποίο γνώριζαν από τα μεσοπολεμικά χρόνια, αποφασίστηκε, τον Νοέμβριο του 1941, να σταλεί στην περιοχή της Λαμίας. Εδώ, όμως, πρέπει να σημειώσουμε κάποια δεδομένα απαραίτητα για την κατανόηση του πώς εστάλη ο Κλάρας στη Λαμία για ετοιμασίες του αντάρτικου. Στις 27 Σεπτεμβρίου, είχε ιδρυθεί το ΕΑΜ, ενώ, λίγο αργότερα, το ΚΚΕ δημιούργησε ένα εμβρυώδες Στρατιωτικό Κέντρο Αντίστασης (ΣΚΑ), το οποίο αποτελούνταν από κομματικά στελέχη και λίγους αξιωματικούς (π.χ. τον Θόδωρο Μακρίδη και τον Νίκο Παπασταματιάδη), με σκοπό τη μελέτη του ένοπλου αγώνα. Το ΣΚΑ, λοιπόν, παρά την επιμονή του Τζήμα, που εγγυόταν για την αξιοπιστία του Κλάρα, δεν αποφάσιζε να σταλεί αυτός στη Ρούμελη για διερεύνηση των συνθηκών ανάπτυξης ένοπλου αγώνα στην περιοχή. Έτσι, τον Νοέμβριο του 1941, ο Τζήμας, ως γραμματέας της ΚΟΑ, παρακάμπτοντας τα υπόλοιπα κομματικά όργανα, επικαλούμενος

¹⁵⁰ Βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σ. 29-30.

την προαναφερθείσα ιδιότητά του, του ζήτησε να πάει στην περιοχή της Λαμίας. Ο επίσημος λόγος ήταν η προμήθεια τροφίμων της οργάνωσης που ήταν υπεύθυνος (τα τρόφιμα στην Αθήνα βρίσκονταν κατά τον δύσκολο χειμώνα του 1941-42 ήδη σε έλλειψη), αλλά στην πραγματικότητα ο σκοπός ήταν να διερευνήσει το έδαφος για το ένοπλο κίνημα.¹⁵¹ Ο Κλάρας, φθάνοντας εκεί, όργωσε την περιοχή της Φθιώτιδας και ήρθε, τηρώντας αυστηρούς κανόνες συνωμοτικότητας, σε επαφή με αρκετά τοπικά κομματικά στελέχη, μεταξύ των οποίων και τον γραμματέα της Περιφερειακής Επιτροπής του κόμματος στη Λαμία Γιώργο Γιαταγάνα, συζητώντας μαζί τους το ζήτημα της αποστολής του. Για το θέμα αυτό, ο Κλάρας έφθασε, με δική του πρωτοβουλία, μέχρι και τον Βόλο, αλλά, καθώς ο τοπικός κομματικός γραμματέας Γιάννης Γουλιμάρης δεν είχε λάβει εντολή από την ηγεσία για σύνδεση μαζί του, δεν το έπραξε. Εν τέλει, στα τέλη του 1941, ο Κλάρας επέστρεψε στην Αθήνα και εξέθεσε τα δεδομένα στους υπεύθυνους του κόμματος. Στο μεταξύ, στις αρχές Δεκεμβρίου, το ΣΚΑ είχε αναδιοργανωθεί και μετεξελιχθεί σε Κεντρική Στρατιωτική Επιτροπή (ΚΣΕ), που ελεγχόταν από το ΕΑΜ, και, στις αρχές Ιανουαρίου του 1942, η 8η Ολομέλεια του ΚΚΕ, υπό την ηγεσία πλέον του Γιώργη Σιάντου, έδωσε με την απόφασή της βάρος στη δημιουργία ένοπλου κινήματος,¹⁵² με αποτέλεσμα, στις αρχές του Φεβρουαρίου, να ιδρυθεί επίσημα ο ΕΛΑΣ. Η ΚΣΕ μετονομάστηκε σε Κ.Ε. του ΕΛΑΣ.

Η Κ.Ε. του ΕΛΑΣ, στις αρχές της άνοιξης του 1942, έδωσε, τελικά, εντολή στον Κλάρα να αναχωρήσει για την Λαμία, προκειμένου να οργανώσει τις πρώτες ανταρτοομάδες. Συναντήθηκε με πολλούς κομμουνιστές της Φθιώτιδας (π.χ. τον Γιώργο Χουλιάρα – Περικλή), πηγαίνοντας, μάλιστα, σε πολλά χωριά, προκειμένου, κρατώντας συνωμοτικούς κανόνες, να ενημερώσει κάποια συγκεκριμένα στελέχη για το σχέδιο του κόμματος ως προς την ανάπτυξη αντάρτικου, αλλά και να κατανοήσει ο ίδιος καλύτερα τις συνθήκες ανάπτυξής του. Στις 14 Μαΐου σε ένα σπίτι στη Λαμία έλαβε χώρα ένα σημαντικό για το μέλλον του ΕΛΑΣ αχτίφ 15-20 κομμουνιστών, μνημόνων στο σχεδιασμό του αντάρτικου, που είχαν δηλώσει εθελοντικά διαθεσιμότητα. Παρών στη συνάντηση αυτή ήταν και ο Γιώργος Γιαταγάνας, αλλά και ο Θανάσης Κλάρας, ο οποίος, ως απεσταλμένος της Κ.Ε. του ΕΛΑΣ, πήρε κατά βάση τον λόγο, προκειμένου να εμψυχώσει τους συγκεντρωμένους, να τους ενημερώσει για τις κομματικές

¹⁵¹ Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τ. Α', Παπαζήσης, Αθήνα, 1989, σ. 230-232.

¹⁵² Η 8η Ολομέλεια, μεταξύ άλλων, αποφάσισε σχετικά ότι «η οργάνωση ειδικών μαχητικών τμημάτων σ' όλα τα βασικά κέντρα της χώρας, ικανών ν' αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά την ένοπλη βία του κατακτητή, είναι αυτή τη στιγμή το βασικό μας καθήκον [...] Οι κομμουνιστές πρέπει να οργανώσουν, να μαζικοποιήσουν και να επεκτείνουν το αντάρτικο κίνημα στην ύπαιθρο, να περιφρουρήσουν τον εθνικοαπελευθερωτικό του χαρακτήρα και να καταπολεμήσουν αποφασιστικά κάθε τάση που θα οδηγούσε σε αντιλαϊκούς σκοπούς, σε ληστείες και πλιατσικολογήματα», βλ. ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, 1940-1945*, τ. Ε', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981, σ. 67-68.

εντολές πιο συγκεκριμένα, να ορίσει τους σκοπούς του αγώνα και να δώσει τις πρώτες κατευθυντήριες γραμμές που – κατά τη γνώμη του – έπρεπε να ακολουθηθούν, τουλάχιστον αρχικά. Μεταξύ των κατευθύνσεων που έδωσε, οι σημαντικότερες είναι ότι θα χωρίζονταν αρχικά σε δύο ανταρτομάδες, μία που θα δρούσε στη δυτική Φθιώτιδα (όπου θα συμμετείχε και ο ίδιος) και μία στον Παρνασσό, ότι η διοίκηση της κάθε ομάδας θα ήταν τριμελής (καπετάνιος, στρατιωτικός διοικητής και αντιπρόσωπος του ΕΑΜ) και ότι ο σκοπός τους θα ήταν η σύγκρουση με τους Ιταλούς κατακτητές και τους Έλληνες συνεργάτες τους, αλλά και οι δημόσιες εμφανίσεις σε χωριά για την ανύψωση του πατριωτικού αισθήματος των κατοίκων, γεγονότα που σταδιακά ήταν σίγουρος πως θα οδηγούσαν και στην ανάπτυξη του ΕΛΑΣ.¹⁵³ Από εκεί και έπειτα ο Θανάσης Κλάρας βγήκε στο βουνό, με την δική του ανταρτομάδα, για την ακρίβεια με ελάχιστους στην αρχή συντρόφους του, για να ξεκινήσει τον ένοπλο αγώνα του στο πλαίσιο του ΕΛΑΣ, έχοντας επιλέξει για τον εαυτό του πια το όνομα Άρης Βελουχιώτης, με το οποίο θα έμενε για πάντα γνωστός στην ιστορία.¹⁵⁴

Έτσι, ο Άρης Βελουχιώτης, τον Ιούνιο του 1942, όταν εμφανίστηκε για πρώτη φορά δημόσια στην Δομνίστα Ευρυτανίας, μαζί με την μικρή ανταρτομάδα του του ΕΛΑΣ (συστηνόμενος στον κόσμο αρχικά σαν «ταγματάρχης πυροβολικού», προκειμένου να προσδίδεται στον ίδιο και κυρίως στην ομάδα των ανταρτών, των οποίων ήταν επικεφαλής, κύρος), δεν ήταν ακόμη ηγέτης όλου του – μικρού έστω σε αριθμό ανταρτών – ΕΛΑΣ, αλλά λίγο αργότερα ξεκινούσε την ένοπλη δράση του, ακραία βίαιη και άδικη ή δυναμικά αποτελεσματική και δίκαιη, ανάλογα με την θέαση του καθενός. Όσοι αναφέρονται με ιδιαίτερη επιμονή, σχεδόν εμμονή, σε υπέρμετρα ακραία βίαιες ενέργειες του Άρη, τους απασχολεί, κατά κύριο λόγο, η λεγόμενη «εμφύλια βία», δηλαδή η βία που ασκήθηκε από αυτόν απέναντι σε Έλληνες ή συμμάχους τους: αντάρτες του ΕΛΑΣ (νυν και πρώην), μέλη αντίπαλων αντιστασιακών οργανώσεων, Βρετανούς στρατιωτικούς συνδέσμους, ένοπλους και μη συνεργάτες των Ιταλών και των Γερμανών – κυρίως άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας –, αλλά και πολίτες, χωρίς να παραλείπονται και αναφορές σε βιαιότητες που διέπραξε ο Άρης απέναντι σε αιχμαλώτους στρατιωτικούς των δυνάμεων Κατοχής.

¹⁵³ Βλ. Χουλιάρης (2006), ό.π., σ. 110-111.

¹⁵⁴ Για την ζωή του Άρη, του Θανάση Κλάρα για την ακρίβεια, για την περίοδο δηλαδή του βίου του πριν ανέβει στο βουνό για το αντάρτικο του ΕΛΑΣ, έχουν γραφτεί αρκετά. Ενδεικτικά, βλ. Πάνος Λαγδάς (επιμ.), *Άρης Βελουχιώτης. Ο πρώτος του αγώνα*, τ. Α', Κυψέλη, Αθήνα, 1964, Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια. Χρονικά και διηγήματα της Αντίστασης*, Εστία, Αθήνα, 1997 (Α' έκδοση: Γιαννίκος, 1965), σ. 344-387, Μπάμπης Κλάρας, *Ο αδερφός μου ο Άρης*, Δωρικός, Αθήνα, 1983, σ. 13-172.

Σε χρονικό επίπεδο, η ένοπλη δράση του Άρη μπορεί να θεωρηθεί ότι χωρίζεται σε τρεις γενικές περιόδους: η πρώτη διαρκεί από την αρχή του αντάρτικου (καλοκαίρι του 1942) έως τις αρχές Μαΐου του 1943, όποτε ιδρύθηκε το Γενικό Στρατηγείο (Γ.Σ.) του ΕΛΑΣ και ο τελευταίος άρχισε να παίρνει κάποια σχετική μορφή τακτικού στρατού, η δεύτερη μέχρι την άνοιξη του 1944, όποτε αποφασίστηκε να σταλεί στην Πελοπόννησο και η τρίτη μέχρι την Απελευθέρωση τον Οκτώβριο του 1944. Η δεύτερη εξ αυτών δεν αποτελεί προνομιακό πεδίο αναφοράς βίαιων ενεργειών του Άρη, αν εξαιρέσουμε την εμπλοκή, σύμφωνα με ορισμένους, στην υπόθεση δολοφονίας του συνταγματάρχη Ψαρρού (Απρίλιος 1944) και τις εμφύλιες συγκρούσεις με τον ΕΔΕΣ στην Ήπειρο κατά το τέλος του 1943 και τις αρχές του επόμενου έτους, όπου, όμως, δεν σημειώνεται ιδιαίτερα κάποια προσωπική βίαιη ενέργεια του. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και μια τέταρτη περίοδος, αυτή που ακολούθησε την συμφωνία της Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945), όποτε ο ίδιος και λίγοι πιστοί σε αυτόν σύντροφοί του, διαφωνώντας με τους όρους της εν λόγω συμφωνίας, δεν παρέδωσαν τα όπλα τους του ΕΛΑΣ και η οποία διήρκεσε μέχρι τον θάνατό του (Ιούνιος 1945).

Εδώ δεν θα σταθούμε ιδιαίτερα στη δράση του Άρη Βελουχιώτη, κατά την περίοδο της Κατοχής, καθώς αυτό επιχειρείται στα κεφάλαια που ακολουθούν. Στο σημείο αυτό θα επικεντρωθούμε εξαιρετικά συνοπτικά, σε ορισμένα μόνο κομβικά σημεία της. Στην αρχή, η ολιγομελής ανταρτοομάδα του Άρη συνάντησε ιδιαίτερες δυσκολίες στη δράση της, που αφορούσαν ακόμη και θέματα διαβίωσης, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα κάποιοι από τους πρώτους αντάρτες να αποχωρήσουν γρήγορα από τον ΕΛΑΣ. Η πρώτη δυναμική ενέργειά της μπορεί να θεωρηθεί η εκτέλεση του μεγαλογαιοκτήμονα Νίκου Μαραθέα μέσα στο σπίτι του στο χωριό Νέο Μοναστήρι (Τσόμπα) της περιοχής Δομοκού (9/7/1942), με πολλές προεκτάσεις σε διάφορα επίπεδα, που θα αναλυθούν παρακάτω. Ο Άρης σταδιακά, με διάφορες ενέργειές του, προσπάθησε, πέρα από περιοδεία της ομάδας του σε διάφορα χωριά της Ρούμελης, όπου έβγαζε λόγους για το έργο του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, να προσεταιριστεί και διάφορους ποινικούς που κυκλοφορούσαν στα βουνά την περίοδο εκείνη, τους «κλαρίτες», ώστε να τους εντάξει στο αντάρτικο τμήμα του ΕΛΑΣ. Αυτά τα δύο είχαν ως αποτέλεσμα να αρχίσει σταδιακά να αυξάνεται η δύναμη της αντάρτικης ομάδας του. Μία άλλη συχνή δράση της ομάδας του, με πρωτοβουλία του επικεφαλής της, υπήρξε ο αφοπλισμός τμημάτων χωροφυλακής στις περιοχές δράσης της και η ενδεχόμενη ένταξη χωροφυλάκων στις γραμμές του ΕΛΑΣ. Η πρώτη μάχη ενάντια στους κατακτητές Ιταλούς έλαβε χώρα στη Ρικά της Γκιώνας (9 Σεπτεμβρίου 1942) και, λόγω της νικηφόρας έκβασής της, μαθεύτηκε γρήγορα σε όλη την περιοχή. Ακολούθησαν και άλλες μάχες εναντίον ιταλικών αποσπασμάτων (όπως στο Κρίκελλο Ευρυτανίας, 29 Οκτωβρίου 1942) και η

προσπάθειά του για μείωση της ληστείας στις περιοχές δράσης του αντάρτικου τμήματός του, με δυναμικές – πολλές φορές – παρεμβάσεις του σε διάφορα χωριά. Στις 25 Νοεμβρίου, όταν η δύναμη του ΕΛΑΣ είχε ήδη αυξηθεί σημαντικά, συμμετείχε μαζί με τμήμα του ΕΔΕΣ του Ναπολέοντα Ζέρβα και Βρετανούς σαμποτέρ, που είχαν έρθει ακριβώς για τον σκοπό αυτό, στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου. Ακολούθησαν και άλλες μάχες με Ιταλούς (π.χ. στο Μικρό Χωριό Ευρυτανίας, 18/12/1942), ενώ, τον Φεβρουάριο του 1943, αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Αθήνα για να συνομιλήσει με την ηγεσία του ΚΚΕ για την εξέλιξη του αντάρτικου στην περιοχή και να της εκθέσει διά ζώσης τα πεπραγμένα του.

Όταν στις 9 Μαρτίου επέστρεψε στα βουνά της Ρούμελης, βρήκε μια κατάσταση αρκετά διαφορετική, καθώς είχε μεσολαβήσει μια ραγδαία ανάπτυξη των μονάδων του ΕΛΑΣ, ο οποίος μαζικοποιήθηκε πάρα πολύ, σε βαθμό που πλέον χρειαζόταν άλλου τύπου διοίκησή του, πιο στρατιωτική, η οποία θα στηριζόταν βέβαια πάντα στο ΕΑΜ και τις οργανώσεις του. Λίγο αργότερα, στο πλαίσιο αυτό και ως επιβράβευση για την μέχρι τότε δράση του και αναγνώριση των ικανοτήτων του, του ανατέθηκε από την ηγεσία του ΕΑΜ και του ΚΚΕ ο ρόλος του καπετάνιου του νεοσύστατου τότε Γενικού Στρατηγείου (Γ.Σ.) του ΕΛΑΣ (2 Μαΐου 1943). Την τριανδρία της διοίκησης του Γ.Σ. συμπλήρωναν ο συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης (στρατιωτικός αρχηγός), που, μόλις λίγο καιρό πριν, είχε ενταχθεί στις τάξεις του ΕΛΑΣ, και ο Ανδρέας Τζήμας (πολιτικός υπεύθυνος του ΕΑΜ). Ο Άρης, με επίσημα διευρυμένες αρμοδιότητες πλέον, ασχολήθηκε πια με ευρύτερα ζητήματα που αφορούσαν τον αντάρτικο στρατό του ΕΛΑΣ, όπως επαφές με τους ανώτερους Βρετανούς αξιωματικούς της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής (ΒΣΑ) στην Ελλάδα και τις άλλες άλλες αντιστασιακές οργανώσεις (ειδικότερα τον Ναπολέοντα Ζέρβα), προκειμένου να ιδρυθεί ένα Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών – ΚΓΣΑ (ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ). Τελικά, αυτό τυπικά ιδρύθηκε στις 5/7/1943 και υπαγόταν στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής (ΣΜΑ) των συμμάχων. Για διάφορους λόγους, που δεν άπτονται της μελέτης μας, το ΚΓΣΑ δεν καρποφόρησε ως θεσμός και, αντίθετα, τον Οκτώβριο ξεκίνησαν αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ, στις οποίες ο Άρης, με την ιδιότητά του ως καπετάνιος του Γ.Σ. του ΕΛΑΣ είχε ενεργό συμμετοχή. Οι εχθροπραξίες αυτές τερματίστηκαν με τη συμφωνία Πλάκας – Μυροφύλλου (29/2/1944).

Στη συνέχεια, τον Απρίλιο του 1944, η ηγεσία του ΕΑΜ και του ΚΚΕ αποφάσισε να στείλει τον Άρη σε ειδική αποστολή στην Πελοπόννησο, προκειμένου, με το κύρος του και τις αδιαμφισβήτητες οργανωτικές του ικανότητες, να αναδιοργανώσει τον τοπικό ΕΛΑΣ Πελοποννήσου, αλλά και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα τότε εγκαθιδρυμένα στην περιοχή αυτή και επαρκώς εξοπλισμένα από τους Γερμανούς Τάγματα Ασφαλείας (Τ.Α.) της

δοσιλογικής κυβέρνησης του Ιωάννη Ράλλη. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Άρης, στην πορεία του προς την Πελοπόννησο, συνέπεσε χρονικά και χωρικά (στο Κλήμα Δωρίδας) με την τρίτη και τελευταία απόπειρα από τον ΕΛΑΣ διάλυσης του 5/42 Συντάγματος της ΕΚΚΑ, υπό τον συνταγματάρχη Δημήτριο Ψαρρό, στην οποία και αναμείχθηκε ενεργά. Ο Ψαρρός εν τέλει δολοφονήθηκε από τον ΕΛΑΣ εκτός μάχης, αλλά ο ρόλος του Άρη σε αυτή την ενέργεια δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρος, τις οπτικές του οποίου θα παρακαλουθήσουμε αναλυτικά παρακάτω.¹⁵⁵ Φτάνοντας, λοιπόν, ο καπετάνιος του Γ.Σ. στην Πελοπόννησο στις 22 Απριλίου 1944, διασχίζοντας τον Κορινθιακό κόλπο, αφού κατατοπίστηκε για την κατάσταση στην περιοχή αυτή από τους υφισταμένους του στον ΕΛΑΣ, επιχείρησε άμεσα να ανασυντάξει τις δυνάμεις του και να αναπτερώσει το ηθικό των ανταρτών του ΕΛΑΣ, αλλά και των κατοίκων, προκειμένου να περάσουν στην αντεπίθεση αργότερα. Για τον σκοπό αυτό, μεταξύ άλλων, αναδιοργάνωσε τις στρατιωτικές μονάδες του ΕΛΑΣ ώστε να είναι πιο λειτουργικές, επιχείρησε να τιμωρήσει όσες απειθαρχίες εντός του ΕΛΑΣ έπεσαν στην αντίληψή του και έστειλε, στα μέσα Μαΐου, μέσω του παράνομου αντιστασιακού τύπου, ανοικτή επιστολή προς τους κατοίκους της Πελοποννήσου, που βίωναν την τρομοκρατία από Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών, προκειμένου να τονώσει το ηθικό τους.¹⁵⁶ Παράλληλα, το καλοκαίρι πια, ηγήθηκε – και σε προσωπικό επίπεδο – μαχών τόσο έναντι Ελλήνων συνεργατών των Γερμανών, εξοπλισμένων από τα Τάγματα Ασφαλείας (όπως στο Βαλτέτσι, 15/6/1944), όσο και έναντι γερμανικών στόχων (όπως στη μάχη του Βουρλιά, 10/8/1944). Στην τελευταία περίοδο της Κατοχής, τον Σεπτέμβριο, και αφού οι Γερμανοί έχουν αρχίσει να αποχωρούν από την Πελοπόννησο και ο ΕΛΑΣ ήταν πια, σε μεγάλο βαθμό, ανασυνταγμένος και καλύτερα εξοπλισμένος, ο Άρης έδωσε βάρος ξεκάθαρα στην εξόντωση των Ταγμάτων Ασφαλείας, που και πολλά σε αριθμό ήταν και εξαιρετικά καλά εξοπλισμένα από τους Γερμανούς. Σημειωτέον ότι τα τελευταία είχαν ήδη καταδικασθεί ρητά από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας για την προδοτική δράση τους. Με εντολή του, λοιπόν, εφόσον δεν δέχτηκαν να παραδοθούν, δόθηκαν από τον ΕΛΑΣ σκληρές μάχες εναντίον τους σε διάφορες περιοχές (π.χ. Πύργο, Καλαμάτα, Γαργαλιάνους, Μελιγαλά κ.ά.). Ορισμένες από αυτές υπήρξαν εξαιρετικά αιματηρές, αλλά οι διαφορετικές προσεγγίσεις των αντικειμενικά δυναμικών αυτών ενεργειών και του ρόλου του Άρη σε αυτές θα επιχειρηθεί να καταγραφούν επίσης παρακάτω.¹⁵⁷ Η τελευταία μάχη που θα έδινε ο Άρης ενάντια στο ισχυρότατο εξοπλισμένο με βαρύ οπλισμό Τάγμα Ασφαλείας της Τρίπολης δεν δόθηκε τελικά, καθώς, στο μεταξύ, είχε αφιχθεί στην Πελοπόννησο ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης

¹⁵⁵ Βλ. κυρίως Κεφάλαιο 4.

¹⁵⁶ Βλ. Λαγδάς, ό.π., τ. Β', σ. 435-436.

¹⁵⁷ Βλ. κυρίως Κεφάλαιο 4.

υπουργός Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ο Άρης πειθάρχησε απόλυτα στις παραινήσεις του Κανελλόπουλου για κατάπαυση του εμφύλιου πυρός. Έτσι, με παρέμβαση του τελευταίου, διεξάχθησαν διαπραγματεύσεις με τον επικεφαλής του Τ.Α. της Τρίπολης Διονύσιου Παπαδόγγονα, που κατέληξαν σε συμφωνία και παράδοσή τους, ουσιαστικά, στους Βρετανούς, που θα έστελναν άμεσα στρατιωτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Η Πελοπόννησος είχε ελευθερωθεί και ο στρατιωτικός ρόλος του Άρη εκεί είχε στην πραγματικότητα τελειώσει.

Αφού περιόδευσε σε διάφορες πόλεις της Πελοποννήσου, όπου έβγαλε και λόγους, μέσα στο εορταστικό κλίμα της πρώτης μεταπελευθερωτικής περιόδου (Πάτρα, Κόρινθος, κ.ά.), καθώς, βάσει διαταγών του Βρετανού στρατηγού Ronald Scobie (μετά τη συμφωνία της Καζέρτας, είχε οριστεί ως ανώτατος στρατιωτικός διοικητής των βρετανικών αλλά και των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα), δεν επετράπη ούτε στον ΕΛΑΣ ούτε στον Άρη συγκεκριμένα να εισέλθει στην Αθήνα, στα μέσα Οκτωβρίου, ο τελευταίος διέσχισε πάλι τον Κορινθιακό κόλπο και μετέβη στην Στερεά Ελλάδα. Από εκεί αποφάσισε να πάει στην γενέτειρα πόλη του, την Λαμία, από όπου άλλωστε είχε ξεκινήσει και τον αγώνα του ΕΛΑΣ, καθώς οι Γερμανοί, υπό την πίεση δυνάμεων του ΕΛΑΣ, αποχωρούσαν τις ημέρες εκείνες από την Ελλάδα και από την Λαμία ειδικά. Στην Λαμία έφθασε το βράδυ της 20 Οκτωβρίου και δύο μέρες αργότερα έβγαλε, μπροστά σε χιλιάδες συμπολίτες του που χαιρόνταν για την Απελευθέρωση και αποθέωναν τον ξακουστό συμπολίτη τους και πρωτοκαπετάνιο του ΕΛΑΣ, τον διάσημο λόγο του, με το περιεχόμενο του οποίου θα ασχοληθούμε αναλυτικά παρακάτω.¹⁵⁸ Το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ είχε εγκατασταθεί στην πόλη αυτή.

Ο Άρης, εκείνη την περίοδο, με διάφορες αφορμές, δεν έκρυβε την διαφωνία του, την ανησυχία του και τον φόβο του, ακόμα, για το ρόλο των Βρετανών στην Ελλάδα, ερχόμενος σε αντίθεση με τις επιλογές της ηγεσίας του ΚΚΕ, χωρίς όμως εν τέλει να φτάσει στα άκρα και να έρθει σε ανοιχτή ρήξη μαζί της. Ενδεικτικά, στις 31/10/1944, γνωρίζοντας τις εντολές του Scobie να μην εισέλθουν στρατεύματα του ΕΛΑΣ και στην Θεσσαλονίκη, όταν τμήματά του, ύστερα από διαταγή της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας (ΟΜΜ) του ΕΛΑΣ, παραβίασαν τους όρους της συμφωνίας της Καζέρτας και εισήλθαν στην πόλη, ο Άρης έβγαλε ένα έκτακτο ανακοινωθέν με το οποίο έμμεσα δικαιολογούσε την ενέργεια αυτή.¹⁵⁹ Βέβαια, κάποιες μέρες αργότερα, ύστερα, προφανώς, από κομματικές πιέσεις, διέταξε ότι «εφεξής απαγορεύεται είσοδος εις Θεσσαλονίκηνη τμημάτων ΕΛΑΣ».¹⁶⁰ Αντίστοιχα, μέσα και από

---

¹⁵⁸ Βλ. Κεφάλαιο 2.

¹⁵⁹ Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 494, κωδ. 30/2/126. Παρατίθεται και στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 310.

¹⁶⁰ Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 494, κωδ. 30/2/150. Παρατίθεται και στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 311.

άλλες διαταγές που υπέγραψε, μαζί και με τον Σαράφη, την περίοδο αυτή, δείχνει ότι ήθελε να κρατήσει τα τμήματα του ΕΛΑΣ σε μια επαγρύπνηση τόσο πνευματική όσο και υλική (διατήρηση πυρομαχικών, καυσίμων κ.ά.) για επερχόμενη σύγκρουση με τους Βρετανούς, την οποία θεωρούσε αναπόφευκτη. Η κορυφαία ενέργειά του, σε αυτό το πλαίσιο, χωρίς όμως τελικά να βρει κάποια ουσιαστική εφαρμογή, μπορεί να θεωρηθεί η «σύσκεψη των καπεταναίων», που συγκάλεσε, με δική του πρωτοβουλία (χωρίς γνώση της ηγεσίας του ΚΚΕ), στην Λαμία στις 17 – 18 Νοεμβρίου 1944. Ο Άρης είχε καλέσει όλους τους καπετάνιους των Μεραρχιών του ΕΛΑΣ για να συζητήσουν τις εξελίξεις και με βασικό θέμα το πρόβλημα της απόκρυψης μέρους του οπλισμού του ΕΛΑΣ, προκειμένου να προληφθεί μία ενδεχόμενη συμφωνία για αφοπλισμό του, καθώς το ΠΓ του ΚΚΕ βρισκόταν ήδη σε σχετικές διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση Παπανδρέου. Ο Άρης, παράλληλα, έκανε εκεί και κάποιες – αόριστες σχετικά – προτάσεις για ενεργότερη δυναμική εμπλοκή του ΕΛΑΣ στα τεκταινόμενα. Ωστόσο, με παρέμβαση, όπως φέρεται, του καπετάνιου της ΟΜΜ Μάρκου Βαφειάδη, που ήταν και μέλος τότε της Κ.Ε. του ΚΚΕ, ο οποίος αναρωτήθηκε αν αυτές οι ενέργειες ήταν σε γνώση του ΠΓ του κόμματος, και οι υπόλοιποι καπετάνιοι, όντας και αυτοί στελέχη του ΚΚΕ, φοβήθηκαν ενδεχόμενη ανοιχτή αντιπαράθεση με την ηγεσία του κόμματος και δεν υποστήριξαν ουσιαστικά τις ασαφείς (προς βολιδοσκόπηση των απόψεών τους περισσότερο) προτάσεις του Άρη για δυναμικότερη παρέμβαση του ΕΛΑΣ στην παρούσα φάση. Το κλίμα, βέβαια, φάνηκε ευνοϊκό ως προς την υιοθέτηση προληπτικών μέτρων από μέρους του ΕΛΑΣ για ενδεχόμενη σύγκρουση με τους Βρετανούς και, στο πλαίσιο αυτό, ο Άρης έδωσε στους καπετάνιους κάποιες οδηγίες για μέτρα που θα έπρεπε να ληφθούν από τις επιμέρους διοικήσεις του ΕΛΑΣ, ώστε να αποφύγουν αιφνιδιασμό από βρετανικά στρατεύματα.¹⁶¹

Η σύγκρουση με τους Βρετανούς τελικά όντως έλαβε χώρα πολύ σύντομα. Επρόκειτο για την μάχη της Αθήνας, που ξέσπασε στις 3 Δεκεμβρίου 1944 και διήρκεσε περίπου ένα μήνα, τα γνωστά Δεκεμβριανά. Ο γραμματέας του ΚΚΕ Σιάντος αποφάσισε να επανασυστήσει την Κ.Ε. του ΕΛΑΣ (αποτελούμενη από τον ίδιο, τον Εμμανουήλ Μάντακα και τον Μιχάλη Χατζημιχάλη), που δύο χρόνια τώρα δεν είχε κανένα ουσιαστικό στρατιωτικό ρόλο, και να υποβιβάσει την πραγματική μέχρι τότε ηγεσία του ΕΛΑΣ, το Γ.Σ., σε ξεκάθαρα δευτερεύοντα στρατιωτικό ρόλο. Συγκεκριμένα, ο Άρης μαζί με το υπόλοιπο Γ.Σ. (μεταξύ αυτών ο Σαράφης και ο Μακρίδης, που ήταν από τους καλύτερους επιτελικούς αξιωματικούς του ΕΛΑΣ και διευθυντής τότε του 3ου Γραφείου Επιχειρήσεων του Γ.Σ.) εστάλησαν με δυσανάλογο, προς

¹⁶¹ Για την «σύσκεψη των καπεταναίων» έχουν γραφτεί πολλά. Ενδεικτικά, βλ. Θέμης Μοσχάτος, *Η σύσκεψη των καπεταναίων στη Λαμία*, Γλάρος, Αθήνα 1985.

τις δυνάμεις του εχθρού τους, όγκο δυνάμεων (I, VIII, IX και X Μεραρχία του ΕΛΑΣ) στην Ήπειρο για να αντιμετωπίσουν τον ΕΔΕΣ του Ζέρβα¹⁶² και κατόπιν στη δυτική Μακεδονία ενάντια στις εθνικιστικές ομάδες του Αντών Τσαούς (Φωστερίδη) και του Μιχάλ Αγά. Οι μάχες με τον Ζέρβα κράτησαν τέσσερις μόλις μέρες (18 έως 22 Δεκεμβρίου), με συντριβή και οπισθοχώρηση του ΕΔΕΣ, τμήματα του οποίου, για να διασωθούν, αναγκάστηκαν να περάσουν στην Κέρκυρα. Μέχρι τις 27 Δεκεμβρίου είχαν διαλυθεί και οι δύο προαναφερθείσες εθνικιστικές ομάδες στη Μακεδονία. Κατόπιν, το Γ. Σ. και ο Άρης ζητούσαν – έστω και τότε – να φύγουν για την μάχη της Αθήνας, προτάσεις που επανειλημμένα το Π.Γ. του ΚΚΕ απέρριψε.¹⁶³ Μόνο στο τέλος αυτής της πολυήμερης αιματηρής σύγκρουσης, αφού ο ΕΛΑΣ είχε συντριβεί και τμήματά του διαλυμένα οπισθωρούσαν εντελώς άτακτα εκτός Αθήνας, ζητήθηκε από την ηγεσία η συνδρομή του Άρη. Ο Άρης φτάνοντας λίγο έξω από την Αθήνα και βλέποντας τα οπισθοχωρούντα τμήματα του ΕΛΑΣ στην προαναφερθείσα κατάσταση, εξοργίστηκε με τις επιλογές της ηγεσίας του κόμματος, για άλλη μία φορά, αλλά προσπάθησε να τονώσει σχετικά το ηθικό των ελασιτών, να επιβάλει μία πειθαρχία, ώστε να οργανωθεί – σε κάποιο βαθμό – η υποχώρηση. Τελικά, με τις ενέργειές του, πέτυχε να σταματήσει την προώθηση των Βρετανών στη γραμμή Αταλάντη – Μπράλλος – Θερμοπύλες, έξω δηλαδή από τη Λαμία. Έτσι το ΓΣ και το ΚΚΕ θα είχαν ένα χρονικό διάστημα προκειμένου να ανασυνταχθούν και να μεταφέρουν – για λόγους ασφαλείας – την έδρα τους στα Τρίκαλα πλέον. Ο Άρης συνέχιζε προφορικά, σε κάθε τόνο, να τονίζει με όποιον μιλούσε ότι ο αντάρτικος αγώνας ενάντια στους Βρετανούς θα έπρεπε να συνεχιστεί. Ακόμα και σε γραπτό έγγραφο, στις 18 Ιανουαρίου 1945, μετά την βαριά αυτή ήττα του ΕΛΑΣ στην Αθήνα, μεσούσης της ανακωχής, λίγο πριν την έναρξη των διαπραγματεύσεων της Βάρκιζας, ο Άρης επέμενε στην αναγκαιότητα συνέχισης του ένοπλου αγώνα ενάντια στους Βρετανούς, καθώς, μαζί με τον Σαράφη και τον Μακρίδη, γνωμοδότησε θετικά σε σχέση με τις δυνατότητες ανασυγκρότησης του ΕΛΑΣ και εμπλοκής του σε μία νέα σύγκρουση, κάτι που απέρριψε πλήρως το ΠΓ του ΚΚΕ.¹⁶⁴

¹⁶² Η ηγεσία του Σιάντου, προκειμένου εκ των υστέρων να δικαιολογήσει το ότι έστειλε τα πιο αξιόμαχα τμήματα του ΕΛΑΣ με τα πιο έμπειρα στελέχη, μεταξύ των οποίων τον Άρη, στην Ήπειρο ενάντια στον Ζέρβα, στην απόφαση της 11ης Ολομέλειας της Κ.Ε. του ΚΚΕ (5 – 10 Απριλίου 1945) σημείωσε τα εξής: «Αναγκαστήκαμε ακόμα να αντιμετωπίσουμε το Ζέρβα που με τον Ιερό Λόχο ήταν κίνδυνος στις πλάτες μας», βλ. ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, 1940-1945*, τ. Ε', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981, σ. 423.

¹⁶³ Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, Έκθεση Μακρίδη Ξιφ, 16 Αυγούστου 1946, κ. 570, φ. 28/38/19. Παρατίθεται και Μιχάλης Λυμπεράτος, «Τα Δεκεμβριανά και η ερμηνεία τους», στο Προκόπης Παπαστράτης, Μιχάλης Λυμπεράτος, Λη Σαράφη (επιμ.), *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά. Μία τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα, 2016, σ. 586.

¹⁶⁴ Ο Μακρίδης στην γνωστή εσωκομματική έκθεσή του για τον ΕΛΑΣ (1946) σημειώνει τα εξής: «Και ο υποστράτηγος Σαράφης, και ο Θανάσης ο Κλάρας και εγώ [Μακρίδης], κατά την εκτίμηση της

Στις 12 Φεβρουαρίου 1945 υπογράφηκε η συμφωνία της Βάρκιζας, την οποία δεν μπορούμε να αναλύσουμε εδώ. Αυτό που πρέπει να τονίσουμε μόνο είναι ότι προέβλεπε, μεταξύ άλλων, και τον άμεσο αφοπλισμό των τμημάτων του ΕΛΑΣ, την παράδοση των όπλων του. Ο Άρης, παρ' ότι, όπως συνάγεται από τα παραπάνω, διαφωνούσε κάθετα με τους όρους της, δέχτηκε, ως καπετάνιος του ΓΣ, να συνυπογράψει με τον Σαράφη την τελευταία διαταγή του ΕΛΑΣ, αυτή της αποστράτευσής του (16/2/1945).¹⁶⁵ Από εκεί και έπειτα, ξεκινάει η περιπέτειά του μετά την συμφωνία της Βάρκιζας, την οποία θεωρούσε προδοτική και επικίνδυνη για το λαό και τον κόσμο του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, καθώς πίστευε ότι εξαιτίας της θα άρχιζαν οι άγριες διώξεις τους. Γεγονός που επαληθεύτηκε άμεσα είναι η αλήθεια. Πρόκειται για την περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας». Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι ακόμη και μετά την υπογραφή της συμφωνίας, αλλά πριν την διαταγή αποστράτευσης του ΕΛΑΣ, ο Άρης, με υπόμνημά του στο ΠΓ (14/2/1945), επιχείρησε να πείσει την ηγεσία του κόμματος ότι θα έπρεπε να σταλούν άμεσα χιλιάδες αγωνιστές του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ στη Γιουγκοσλαβία, προκειμένου και να γλιτώσουν από τις επερχόμενες σκληρές διώξεις εναντίον τους, αλλά και να προετοιμαστούν για μία μελλοντική στρατιωτική σύγκρουση.¹⁶⁶

Αλλά και μετά την προαναφερθείσα αποστράτευση, ο Άρης αποφάσισε να δράσει πιο δυναμικά πια. Άρχισε, στην περιοχή της Λαμίας, όπου πήγε στα τέλη Φεβρουαρίου, να καταγγέλει σε συγκεντρώσεις κομματικών στελεχών και παλιών του, πλέον, συντρόφων στον ΕΛΑΣ την συμφωνία της Βάρκιζας, ερχόμενος πλέον ανοιχτά σε ρήξη με την ηγεσία του ΚΚΕ, η οποία υποστήριζε – σε κάθε τόνο – ότι έπρεπε, από την πλευρά της Αριστεράς, η συμφωνία να τηρηθεί απαρέγκλιτα, προκειμένου να μην δοθούν δικαιώματα, που θα ήταν – κατά αυτή – μοιραία για τους αντιστασιακούς του ΕΑΜ. Την περίοδο αυτή, ο Άρης κωδικοποίησε, μάλιστα, τις αντιρρήσεις του στην εφαρμογή της συμφωνίας και με έναν θεσμικό τρόπο, καθώς προχώρησε στην ίδρυση του Μετώπου Εθνικής Ανεξαρτησίας (ΜΕΑ), τις θέσεις του οποίου εξεργάστηκε με τον αδελφό του Μπάμπη Κλάρα και τον παλιό του σύντροφο και φίλο, που, όπως είδαμε και παραπάνω, ουσιαστικά τον είχε μυσήσει στο ΚΚΕ, Τάκη Φίτσιο. Μέσω του ΜΕΑ, λοιπόν, ο Άρης καλούσε τους πρώην συναγωνιστές του στον ΕΛΑΣ και τα υπόλοιπα κομματικά μέλη σε ένα νέο αγώνα ενάντια στην βρετανική πια, όπως θεωρούσε,

---

στρατιωτικής κατάστασης που έγινε προ της αναχωρήσεως της αντιπροσωπείας διά τις ελληνοελληνικές διαπραγματεύσεις της Βάρκιζας είμεθα σύμφωνοι ότι, αν δεν επιτευχθούν λογικοί για μας όροι συμφωνίας, γιατί πόλεμο δεν μπορούσαμε να κάνουμε; Ήταν ο ΕΛΑΣ εις θέσιν να εξακολουθήσει τον πόλεμο, επί 6-8 μήνες ακόμη και μάλιστα με σημαντικές δυνατότητες και πιθανότητες επιτυχίας», βλ. Γρηγόρης Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία. Μυστική Έκθεση [1946] και άλλα ντοκουμέντα*, τ. Β', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σ. 399.

¹⁶⁵ Για μία εκδοχή του πώς πείσθηκε ο Άρης να υπογράψει, βλ. Στέφανος Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1979, σ. 15-16.

¹⁶⁶ Βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 333-335.

κατοχή και υπέρ της πραγματικής ανεξαρτησίας της χώρας.¹⁶⁷ Την κίνηση αυτή την γνωστοποίησε, μάλιστα, και στην Κ.Ε. και το Π.Γ. του ΚΚΕ. Στα χωριά της Σπερχειάδας, από όπου ξεκίνησε το αντάρτικο του ΕΛΑΣ, περίπου τρία χρόνια νωρίτερα, επιχειρούσε να πείσει την κομματική βάση ότι έχει δίκιο και ότι θα άξιζε να συνεχίσουν τον ένοπλο αγώνα.

Η ηγεσία του ΚΚΕ θορυβήθηκε έντονα, λόγω του τεράστιου κύρους που είχε στον κόσμο του ΚΚΕ και του ΕΑΜ πλέον ο Άρης. Ο Σιάντος, συγκεκριμένα, του έστειλε επιστολή (3/3/1943), με την οποία, ουσιαστικά, τον προειδοποιούσε ότι με αυτού του είδους τις ενέργειες εξέθετε το κόμμα στην «αντίδραση», εσωτερική και εξωτερική (Βρετανούς), με αρνητικό αντίκτυπο για τους αγωνιστές της Αριστεράς. Του πρότεινε, αν φοβόταν να πάει στην Αθήνα, να παραμείνει σε κάποιο χωριό, με συνοδεία λίγων συντρόφων του, αλλά να μην προβεί σε καμία δυναμική ενέργεια. Στο μεταξύ κάποιες λίγες δεκάδες παλιοί του σύντροφοι (κατά κύριο λόγο ορισμένοι παλιοί, πιστοί του μαυροσκοκούφηδες) και άλλα λίγα κομματικά στελέχη πείσθηκαν από το δίκαιο του αγώνα του και τον ακολούθησαν, χωρίς όμως να προβαίνουν σε κάποια ενέργεια ακόμη. Έμειναν απλώς σε χωριά της Σπερχειάδας. Στη συνέχεια, η ηγεσία του ΚΚΕ έστειλε στην Φτέρη Φθιώτιδας αντιπροσωπεία, αποτελούμενη από τον γραμματέα της Κομματικής Οργάνωσης Περιοχής Στερεάς Αρίστο Βασιλειάδη, τον παλιό αξιωματικό του ΕΛΑΣ Φοίβο Γρηγοριάδη (Φώτη Βερμαίο) και τους καπετάνιους Γιώργο Χουλιάρα (Περικλή), Βασίλη Πριόβολο (Ερμή) και Βαγγέλη Παπαδάκη (Τάσο Λευτεριά), προκειμένου να τον μεταπείσει και να σταματήσει οποιαδήποτε ενέργειά του ενάντια στην Βάρκιζα. Ο Άρης δεν μεταπείστηκε, αλλά δέχτηκε να μην ενεργήσει δυναμικά μέχρι να πάρει απάντηση στις προτάσεις του από αντιπρόσωπο του ΠΓ διά ζώσης, για να συζητήσουν. Τελικά, στις 17-18 Μαρτίου ο Ζήσης Ζωγράφος, ως εκπρόσωπος του ΠΓ, συνάντησε τον Άρη (μαζί του ήταν και ο Φίτσιος) στα Πιτσιωτά Φθιώτιδας και τον έπεισε να μην προχωρήσει σε οποιαδήποτε ενέργεια του ΜΕΑ, υποσχόμενός του, παράλληλα, ένα κομματικό φύλλο πορείας για την Αλβανία ή την Γιουγκοσλαβία, ώστε να εκθέσει τις απόψεις του επίσημα στα εκεί αδελφά κομμουνιστικά κόμματα. Ωστόσο, για λόγους ασφαλείας, όπως ισχυρίστηκε ο Ζωγράφος, δεν θα μπορούσε να του δώσει ο ίδιος άμεσα αυτό το «φύλλο πορείας» για σύνδεση με τους εκτός Ελλάδας συντρόφους, αλλά στην διαδρομή του τμήματός του προς την Αλβανία, θα το έβρισκε μέσω κάποιας, κοντινής στην χώρα αυτή, κομματικής οργάνωσης.

Ο Άρης, λοιπόν, ξεκινούσε την πορεία του, μαζί με λίγους δεκάδες συντρόφους του, προς την Αλβανία προς αναζήτηση του κομματικού φύλλου πορείας από κάποια οργάνωση. Στο ένοπλο αυτό τμήμα, καθώς περνούσε από διάφορα χωριά και συνομιλούσε με κομματικά

---

¹⁶⁷ Βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 340-363.

στελέχη ή έβγαζε κάποιους λόγους, εντάχθηκαν και κάποιοι επιπλέον, όχι πολλοί όμως στον αριθμό. Ο Άρης, σε γενικές γραμμές, τήρησε το λόγο του στο κόμμα και δεν ενήργησε πουθενά δυναμικά – επιθετικά, πλην ελαχίστων περιπτώσεων, όπως για παράδειγμα συνέβη σε μία τυχαία συνάντηση του τμήματος με τον Νίκο Παπαγεωργίου (Διάκο), παλιό αντάρτη του ΕΛΑΣ που λιποτάκτησε, και που μετά τη Βάρκιζα λήστευε, με τη συμμορία του, την ύπαιθρο στο πλαίσιο της «λευκής τρομοκρατίας», τον οποίο και διέταξε να εκτελέσουν. Στο μεταξύ, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι στην Αθήνα έλαβε χώρα η 11η Ολομέλεια του ΚΚΕ (5-10 Απριλίου 1945), η οποία, ανάμεσα σε άλλα, καταδίκασε την δράση του Άρη μετά τη Βάρκιζα και τον αποκέρυξε από το κόμμα, απόφαση όμως που δεν δημοσιοποιήθηκε τότε. Στα τέλη Απριλίου, διατάχθηκε η 10η Ταξιαρχία Εθνοφυλακής του στρατού να καταδιώξει τον Άρη και την ομάδα του, με την βοήθεια και βρετανικών δυνάμεων. Στη συνέχεια, στην καταδίωξή τους ενσωματώθηκαν και τοπικές παρακρατικές ένοπλες ομάδες της Δεξιάς. Η κατάσταση για τον Άρη και τους αντάρτες του δυσκόλεψε περαιτέρω από το γεγονός ότι, πέρα από την «βαθιά» παρανομία στην οποία βρίσκονταν (που τους ανάγκαζε να κάνουν πορείες μόνο τη νύχτα), πολλά τοπικά κομματικά στελέχη, υπακούοντας στις εντολές του ΚΚΕ, ήταν εξαιρετικά αρνητικοί στο να τον συνδράμουν με οποιοδήποτε τρόπο. Όταν βρίσκονταν κοντά στα αλβανικά σύνορα και καμία οργάνωση δεν είχε το επιθυμητό φύλλο πορείας που αναζητούσε ο Άρης, γεγονός που τον προβλημάτιζε πάρα πολύ, έμαθε ότι γύρισε ο Νίκος Ζαχαριάδης στην Ελλάδα από το γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου, όπου κρατείτο κατά την Κατοχή, και αναπτρώθηκαν οι ελπίδες του ότι θα μπορούσε να επικοινωνήσει μαζί του, να συναντηθούν κάπου, να του εκθέσει τα ζητήματα που είχε σχετικά με τις επιλογές της μέχρι τότε ηγεσίας και ιδιαίτερα τους της Βάρκιζας και να τον δικαιώσει. Για τον σκοπό αυτό, άλλαξε πορεία και ξεκίνησε με το τμήμα του να κατεβαίνει προς τα νότια, προκειμένου, χωρίς ιδιαίτερο σχέδιο, να τον συναντήσει. Εν τω μεταξύ, ο κλοιός των διωκτών του είχε αρχίσει να σφίγγει αρκετά γύρω τους. Το χειρότερο όμως για τον Άρη ήταν ότι διάβαζε σε κάποια φύλλα του *Ριζοσπάστη* δηλώσεις του Ζαχαριάδη όχι αρνητικές για την συμφωνία της Βάρκιζας, στις οποίες ζητούσε τουλάχιστον τήρησή της από τα μέλη του ΚΚΕ και κατάλαβε ότι αυτός και το τμήμα του ήταν βασικός στόχος των δηλώσεων αυτών.¹⁶⁸ Το τελειωτικό χτύπημα για τον Άρη υπήρξε το φύλλο του *Ριζοσπάστη* της 12ης Ιουνίου, όπου ο Ζαχαριάδης κατήγγειλλε δημόσια και με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο την δράση του ίδιου μετά την Βάρκιζα, χαρακτηρίζοντάς την ως «τυχοδιωκτική» και,

¹⁶⁸ Μεταξύ άλλων, ο Ζαχαριάδης δήλωσε τα εξής: «Η συμφωνία της Βάρκιζας να εκτελεστεί γρήγορα και 100%. Αν κάποιος μέσα απ' τις γραμμές μας, στις πόλεις είτε στα βουνά, αντιδρά ακόμα, εμείς θα τον χτυπήσουμε ανοιχτά και θα τον διώξουμε», βλ. *Ριζοσπάστης*, 31/5/1945. Είναι φανερό ότι ο Άρης «φωτογραφίζεται» από τον Ζαχαριάδη.

ουσιαστικά, αντιλαϊκή και αντίθετη προς την γραμμή του ΚΚΕ.¹⁶⁹ Μετά από όλα τα παραπάνω, στις 16 Ιουνίου του 1945, πήρε την απόφαση να αυτοκτονήσει. Τον ακολούθησε στο θάνατο ο πιστός του σύντροφος Τζαβέλας. Τα κεφάλια τους κόπηκαν κατόπιν από τις παρακρατικές συμμορίες που τους καταδίωκαν και που τους βρήκαν νεκρούς και εκτέθηκαν σε φανοστάτη πλατείας των Τρικάλων (18-20 Ιουνίου 1945).¹⁷⁰

Αυτό ήταν, εν συντομία, μέσα από πραγματολογικά δεδομένα και χωρίς αναλύσεις, το πλαίσιο δράσης του Θανάση Κλάρα, μετέπειτα Άρη Βελουχιώτη, από την γέννησή του έως το θάνατό του, προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητή η διαμόρφωση του μύθου της βίας του στη διαχρονία.

---

¹⁶⁹ Βλ. Ριζοσπάστης, 12/6/1945.

¹⁷⁰ Για μαρτυρίες μελών αυτού του ένοπλου μεταβαρκιζιανού τμήματος του Άρη, ενδεικτικά βλ. Βασίλης Γκονέζος, *Άρης Βελουχιώτης. Μια μεγάλη και τραγική μορφή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Αυθεντική μαρτυρία για την τελευταία περίοδο της ζωής του, χ.ε.*, Αθήνα, 1986, Δημήτρης Καραθάνος, *Αντίο Καπετάνιε. Μια ζωντανή μαρτυρία για τις τελευταίες στιγμές του Άρη Βελουχιώτη*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, *Ιστορία του Έθνους* («Οι 8 τελευταίες μέρες του Άρη», επιμ. Ιάσωνας Χανδρινός), τ. 5, Έθνος, Ιούνιος 2009, αλλά και το ντοκιμαντέρ του Φώτου Λαμπρινού «Άρης Βελουχιώτης. Το δίλημμα» (1981).

Κεφάλαιο 2

Ο Άρης για την βία του μέσα από τη ρητορική του

Η ρητορική του Άρη κατά την Κατοχή και την Αντίσταση, σχετικά με τη βία του ίδιου, του ΕΛΑΣ, αλλά και γενικότερα, μας είναι χρήσιμη, προκειμένου να κατανοήσουμε αφενός πώς ενέτασσε τη βία στο πλαίσιο της δράσης του και αφετέρου για να αντιληφθούμε το βαθμό συνειδητοποίησής του σχετικά με την εικόνα που είχαν διαμορφώσει για αυτόν πολλοί, τόσο πολιτικοί του αντίπαλοι όσο και σύντροφοί του στο ΚΚΕ, ως ακραία βίαιης προσωπικότητας. Τρεις είναι οι βασικές κατηγορίες λόγων του περί της βίας. Η πρώτη έχει να κάνει με το τι ακριβώς και επιβεβαιωμένα έχει διατυπώσει ο Άρης επί του θέματος. Η δεύτερη αφορά λόγια του καπετάνιου για το ζήτημα της αναγκαιότητας της βίας, που αναφέρονται σε μαρτυρίες ανθρώπων που τον είχαν συναντήσει. Στην συγκεκριμένη κατηγορία οφείλουμε να είμαστε σχετικά επιφυλακτικοί ως προς την πιστή απόδοση των λόγων του Άρη, καθώς πρόκειται για μεταφορές άλλων, και θεωρείται βέβαιο ότι οι αποδιδόμενοι λόγοι του, που σχετίζονται με την βία, διαμεσολαβούνται άμεσα από το πρίσμα αυτού που τον αποδίδει. Από την άλλη, αν υποθέσουμε ότι τηρούν μια σχετική πιστότητα, μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι, επειδή δεν εκφωνούνται δημοσίως και σε ευρύ ακροατήριο, όπως κάποιοι από τους προαναφερθέντες (όπου γνωρίζει ότι οφείλει να είναι και κάπως προσεκτικός στις διατυπώσεις του), εκφράζουν περισσότερο την πραγματική αντίληψή του περί βίας. Ενώ, τέλος, η τρίτη κατηγορία άπτεται λόγων του Άρη για τη βία και το ρόλο της που αφενός έχουν μεταφερθεί πάλι από τρίτους, αλλά που είναι καταφανώς ψευδείς, αφού αποκλείεται να τους διατύπωσε με αυτό τον τρόπο. Αναφορικά με την τελευταία κατηγορία, να σημειώσουμε πως στην ουσία συνεισφέρει περισσότερο στην εικόνα που οι συγκεκριμένοι φορείς των «λόγων» του θέλουν να διαμορφώσουν για τον Άρη ως σύμβολο της βίας. Πάντως, αναμφίβολα, αναφορικά τόσο με την δεύτερη όσο και την τρίτη κατηγορία, τους λόγους δηλαδή του Άρη σχετικά με τη βία που τους του αποδίδουν άλλοι – ψευδώς ή όχι –, δεν είναι δυνατό να πρόκειται για ακριβή αποτύπωση των λεγομένων του και, κατά συνέπεια, αντανακλούν σίγουρα περισσότερο τις δικές τους οπτικές γύρω από τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και το αφήγημα που αυτοί θέλουν να διαμορφώσουν, συνεισφέροντας έτσι στη μυθική εικόνα του γύρω από τη σκληρά βίαιη συμπεριφορά και δράση του, είτε επιχειρώντας να την ενισχύσουν είτε να την αποδομήσουν.

Οπτικές του Άρη για την βία του

Είναι γνωστό ότι ο Άρης δεν άφησε κάποια γραπτά τεκμήρια, πέρα φυσικά από κάποιες διαταγές του ΕΛΑΣ που υπέγραφε και εκθέσεις του προς το ΚΚΕ, που έχουν σωθεί, αλλά δεν μας είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για να αντιληφθούμε πώς έβλεπε ο ίδιος τη βία για την οποία κατηγορείται ότι ασκούσε με ξεχωριστή σκληρότητα προς διάφορες κατευθύνσεις ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ. Παρενθετικά, βέβαια, να σημειώσουμε ότι για το πώς αντιμετώπιζε παλιότερα (ενδεχομένως και ακόμα), ειδικότερα στο Μεσοπόλεμο (1931), ο Θανάσης Κλάρας τότε, τόσο την δική του επαναστατική βία ή σωστότερα δυναμική δράση και γενικότερα των κομμουνιστών, έχουμε το άρθρο του στο *Ριζοσπάστη* με αφορμή τις κατηγορίες που δέχθηκε στο δικαστήριο για το βεβαρημένο ποινικό του μητρώο στο πλαίσιο της εκδίκησης της υπόθεσης του τότε υπουργού Δικαιοσύνης Αβραάμ στην οποία, όντας συντάκτης της εφημερίδας, παρίστατο ως μάρτυρας, και στην οποία αναφερθήκαμε αναλυτικά παραπάνω.¹⁷¹

Επιστρέφοντας στην ρητορική του περί βίας κατά την διάρκεια της Κατοχής, μία σημαντική εξαίρεση στις λιγοστές γραπτές από τον ίδιο πηγές για το θέμα αυτό, αποτελεί η επιστολή του με προτάσεις για την πορεία της Αντίστασης προς το Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ (22/9/1943), όπου αποτυπώνεται και ίσως συμπυκνώνεται – σε μεγάλο βαθμό – η κυνική άποψή του για τη χρησιμότητα της βίας ορισμένες φορές, στις συνθήκες της εποχής, της Κατοχής δηλαδή και της Αντίστασης, χωρίς όμως και να δείχνει να του αρέσει αυτή του η παραδοχή.¹⁷² Πιο συγκεκριμένα, σημείωσε: «Χίλια καλά να 'χουμε κάνει, αν χάσουμε τώρα το παιχνίδι θα μας μουντζώνουν όλοι. Αν το κερδίσουμε όμως και να 'χουμε κάνει και κάτι σκληρότερο θα μας το συγχωρήσουν. Αυτή, δυστυχώς, είναι η ψυχολογία του κόσμου».¹⁷³ Με άλλα λόγια, ο Άρης

¹⁷¹ Βλ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 9/9/1931.

¹⁷² Το 1965, ο λογοτέχνης και παλιό στέλεχος του ΕΑΜ Σωτήρης Πατατζής σχολιάζει σχετικά με το περιεχόμενο της επιστολής γύρω από την πρόθεση του Άρη για δυναμική δράση: «Πολιτικός κυνισμός βέβαια, αλλά και ατράνταχτη ιστορική αλήθεια. Εδώ ξεχάστηκε η ανοιχτή προδοσία της δεξιάς όταν νίκησε [σ.σ. εννοεί την σταδιακή αποκατάσταση των δοσιλόγων από το μεταπολεμικό και κυρίως το μετεμφυλιακό κράτος] και δεν θα ξεχνιόνταν οι “εξτρεμισμοί” του Άρη Βελουχιώτη; Η μνήμη των ανθρώπων είναι τόσο αδύνατη!», βλ. Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια*, Εστία, Αθήνα, 1997 [Α' έκδοση: Γιαννίκος, 1965], σ. 386.

¹⁷³ Βλ. Γρηγόρης Φαράκος, *Άρης Βελουχιώτης. Το χαμένο αρχείο, άγνωστα κείμενα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σ. 273. Αυτό το γράμμα, με ελάχιστες η αλήθεια παραλλαγές, έχει δημοσιευτεί σε πολλά σημεία. Ενδεικτικά, βλ. Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε. Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας '41-'45*, τ. Β', Δωρικός, Αθήνα, 1983, σ. 220-222, Μήτσος Παρτσαλίδης, *Διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978, σ. 79-81. Σύμφωνα με τον Χαριτόπουλο, ο Άρης χρησιμοποίησε αυτή την φράση στην σύσκεψη που τον κάλεσε η ηγεσία του ΚΚΕ στην Αθήνα, στις αρχές του 1943, για να τον ελέγξουν, μεταξύ άλλων, για την αδικαιολόγητη κατά αυτούς, πολλές φορές, βία που επεδείκνυε (εκθέτοντας το ΚΚΕ ή τις πολιτικές οργανώσεις του), βλ. Χαριτόπουλος (2009), ό.π., σ. 198. Η απόδοση της συγκεκριμένης φράσης στον Άρη από τον Χαριτόπουλο στο συγκεκριμένο πλαίσιο αυτής της σύσκεψης είναι ατεκμηρίωτη και – εν πολλοίς

πίστευε ακράδαντα στην αναγκαιότητα βίαιων μεθόδων στο συγκεκριμένο πλαίσιο του αγώνα του ΕΑΜ και του ΚΚΕ και το τόνιζε με ιδιαίτερο τρόπο στην κομματική του ηγεσία, για την οποία ένιωθε πως – λόγω και του ότι ακόμη δεν είχε «βγει στο βουνό» - δεν αντιλαμβανόταν καλά την κατάσταση και ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτική σε ορισμένες δυναμικές δράσεις από την πλευρά του ΕΛΑΣ. Στην ίδια κομβικής – τόσο για την πορεία του αντάρτικου του ΕΛΑΣ όσο και για την κατανόησή μας της ευρύτερης σκέψης του Άρη για αυτή, μεσούσης της Κατοχής – σημασίας επιστολή του προς το Π.Γ. του ΚΚΕ, αποτυπώνεται, επίσης, η πεποίθησή του για τον αρνητικό πολιτικό ρόλο των Βρετανών στην ελληνική υπόθεση και στον ΕΛΑΣ, συνδυασμένη με μία εύστοχη πολιτική διορατικότητα για την μελλοντική στάση τους έναντι της εθνικής κυριαρχίας και απελευθέρωση όπως την όριζε το ΕΑΜ (χωρίς να διστάζει, εκείνη μάλιστα την εποχή, να τους χαρακτηρίσει χειρότερους ακόμα και των Γερμανών),¹⁷⁴ μία ερμηνεία πως ό,τι θετικό αυτοί έκαναν υπέρ της ελληνικής Αντίστασης, το έκαναν μόνο κατόπιν πιέσεων του ΚΚΕ και του ίδιου¹⁷⁵ και μία προτροπή, τέλος, προς την κομματική ηγεσία για μία σθεναρότερη, δυναμικότερη αντιμετώπισή τους, προς όφελος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, όπως ο ίδιος, τουλάχιστον, το εννοούσε.¹⁷⁶ Επιπλέον, βάσει της συγκεκριμένης επιστολής, φαίνεται ότι προκρίνει ως εθνικό συμφέρον την σύμπραξη των τριών μεγάλων αντιστασιακών οργανώσεων (ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ), με παράλληλη δημοσιοποίηση της πρόθεσης και δέσμευσής τους για διεξαγωγή

αυθαίρετη -, καθώς δεν υπάρχουν ντοκουμέντα, ούτε σχετικές μαρτυρίες από τους συμμετέχοντες για το τι ακριβώς ειπώθηκε εκεί, αλλά την εντάσσει σε αυτή, επειδή ταιριάζει με το αφήγημα της ηρωοποίησης του Άρη, που επιχειρεί, έναντι της κομματικής ηγεσίας, γεγονός που θα αναδειχθεί καλύτερα στην έρευνά μας παρακάτω.

¹⁷⁴ «Έχοντας ολόκληρη αλυσίδα από κατελημμένα νησιά μας, οι Άγγλοι μια ωραία πρωία θα κάνουν εντελώς αναίμακτη “απόβαση” στη χώρα μας και θα βρεθούν ανάμεσά μας. [...] Θα φέρουν το βασιλιά με το ζόρι και θα “επιβάλουν την τάξη” - , έτσι δήλωσε ο Ουίλσον – αν “διασαλευθεί” με τον ερχομό του βασιλιά, πριν τις αποφάσεις του λαού μας. Χειρότεροι απ’ τους Άγγλους – μη βαυκαλιζόμεθα – δεν είναι ούτε οι ίδιοι οι Γερμανοί. Θα επιβάλουν ένα φασιστικό καθεστώς μ’ άλλο όνομα αν τελικά επικρατήσουν αυτοί. Αιτία της διασπάσεως του κινήματος στην Ελλάδα είναι αυτοί. [...] Σήμερα είναι κι αυτοί βέβαιοι πως θα φύγουν οι Γερμανοί απ’ εδώ μόνοι τους, ύστερα απ’ το χάσιμο της Ιταλίας και την εξέλιξη των επιχειρήσεων στη Σοβ. Ρωσία και αν κάνουν απόβαση εδώ θα την κάνουν *εναντίον μας* [υπογράμμιση στο κείμενο], γιατί άλλος λόγος δεν συντρέχει. Αν επρόκειτο για άλλο μέτωπο θα πήγαιναν στη Γαλλία. Τους Ιταλούς τους θέλουν ένοπλους και ως “συμπολεμιστές”, για να τους χρησιμοποιήσουν εναντίον μας σε δεδομένη στιγμή. Το ΕΔΕΣ το ενισχύουν ακόμα αολόπλευρα. Προσπαθούν να πιάσουν πόστα και φέρνουν καθημερινώς μ’ αεροπλάνα πράκτορες της κυβέρνησης Καΐρου και Άγγλους αξιωματικούς», βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 271-272.

¹⁷⁵ «Ούτε το συμφωνητικό [στο Λιάσκοβο (5/7/1943) για την δημιουργία του Κοινού Γενικού Στρατηγείου Ανταρτών – ΚΓΣΑ] θα υπέγραφαν [οι Άγγλοι] αν δεν ήθελαν να κερδίσουν χρόνο, αν δεν κρίνατε σεις το πρώτο συμφωνητικό ως απαράδεχτο κι αν δεν τους απειλούσα εγώ προσωπικά. Αν, δηλαδή, η στάση μας έναντί τους δεν ήταν σθεναρά», βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 272.

¹⁷⁶ «Ως τώρα η πολιτική του στρατηγείου μας απέναντί τους ήταν χλιαρή, μην τυχόν τους κακοκαρδίσουμε και περιορίσουν ή σταματήσουν τις ρίψεις υλικών. Απ’ την υπογραφή του συμφωνητικού και ύστερα οι ρυθμοί και οι ποσότητες των ρίψεων μειώθηκαν κατά 50-80% κατά περιοχές. Αν η στάση μας ήταν σθεναρότερη θα έριχναν περισσότερα. [...] Επιβάλλεται δική μας αντίδραση σοβαρή», βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 272.

δημοψηφίσματος για το πολιτειακό ζήτημα πριν την επάνοδο στη χώρα του βασιλιά και της κυβέρνησης του Καΐρου,¹⁷⁷ ενώ θεωρεί πως αν αυτή η δήλωση από την μεριά τους δεν συμβεί, τότε η βίαιη διάλυσή τους από τον ΕΛΑΣ θα είναι αναγκαία.¹⁷⁸ Τέλος, κατανοώντας πως ακούγονται στα αυτιά των μελών του ΠΓ σχετικά ακραία αυτά που τους γράφει (και ενδεχομένως και αντίθετα προς αυτά που θα επιθυμούσαν να διαβάσουν), κρίνει απαραίτητο να δηλώσει πίστη ως προς τις ενέργειές του στην κομματική ηγεσία, ότι τα προαναφερθέντα αποτελούσαν απλώς σκέψεις-προτάσεις του και ό,τι θα δράσει σκληρά αλλά βάσει των εντολών της.¹⁷⁹

Αντίστοιχα, στο έκτακτο ανακοινωθέν του Άρη για την σκληρή, αλλά επιτυχημένη επίθεση του ΕΛΑΣ κατά ένοπλων συνεργατών των Γερμανών στο χωριό Βαλτέτσι της Πελοποννήσου (15/6/1944),¹⁸⁰ εντοπίζεται, για άλλη μια φορά, η αναγνώριση των βίαιων μεθόδων που ακολουθήθηκαν, αλλά και η πίστη του στην αναγκαιότητά τους. Την πίστη του αυτή την εδράζει στο δίκαιο αυτών των δυναμικών ενεργειών για την επίτευξη που το ΕΑΜ είχε θέσει, στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, ορίζοντας αυτούς στους οποίους ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε άγρια ως εχθρούς του έθνους, που είχαν εξοπλισθεί από τα Τάγματα Ασφαλείας για να λειτουργήσουν ουσιαστικά ως προκεχωρημένη γραμμή άμυνας των τελευταίων, με αποτέλεσμα να πολεμήσουν και αυτοί με μεγάλη αγριότητα,¹⁸¹ δέχεται τον παραδειγματικό

¹⁷⁷ «Επιβάλλεται [...] σύγκληση σύσκεψης από ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, υπογραφή και ευρεία δημοσιότητα, δηλώσεις ότι οι ένοπλες εθνικές δυνάμεις εν ουδεμιά περιπτώσει θα δεχθούν επάνοδο Βασιλιά – Κυβέρνησης προ δημοψηφίσματος και ό,τι θ' αντιταχθούν και βιαίως εναντίον πάσης τοιαύτης τυχόν απόπειρας», βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 272.

¹⁷⁸ «Διάλυση άμεση, έστω και αιματηρή, των οργανώσεων ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ αν αρνηθούν να υπογράψουν την ανωτέρω αναφερόμενη δήλωση», βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 273.

¹⁷⁹ «Δεν γράφω για να παραστήσω τον έξυπνο, αλλ' από πόνο και μόνο. [...] Εγώ, βέβαια, ήμουν, είμαι και θα είμαι ο πιστότερος στρατιώτης και θα δουλέψω σκυλίσια και παλικαρίσια για οποιαδήποτε γραμμή κι αν χαράξετε. Νομίζω, όμως, ότι είχα ιερά υποχρέωση να πω το τι νιώθω στις στιγμές τούτες έστω και για την ιστορία», βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 273.

¹⁸⁰ Για μία διαφορετική οπτική της αιματηρής επίθεσης του ΕΛΑΣ στο Βαλτέτσι, σύμφωνα με την οποία ο Άρης υπήρξε υπεύθυνος για τις άδικες σφαγές πολλών, βλ. Κώστας Σαραντόπουλος, *Βαλτέτσι 1944. Μαρτυρία*, Αρμός, Αθήνα, 2003, σ. 220, 324-325.

¹⁸¹ «Στις 15/6/44 συνετρίβησαν [...] οι εθνοπροδότες που φώλιαζαν στο Βαλτέτσι και οι ντόπιοι προσκυνημένοι, από δυνάμεις του ΕΛΑΣ μας. Κατ' εντολήν του Κλιμακίου του Γενικού Στρατηγείου στην Πελ/σο, δυνάμει της VIII Ταξιαρχίας, υπό τη διοίκηση της ΙΙΙ Μεραρχίας, επετέθησαν τις πρωινές ώρες της 15/6/44 εναντίον του Βαλτετσίου, πολέμησαν σκυλίσια και ήταν ταμπουρωμένοι σε χαρακώματα και στα σπίτια, εν τούτοις δεν άντεξαν εμπρός στη [λείπει στο έγγραφο] των στρατιωτών μας. [...] Το Βαλτέτσι εκηλίδωσε για μια φορά ακόμη την ιστορία του λαού του Μωρηά και του Έθνους μας εν γένει. [...] έγινε όργανο της πιο αντιδραστικής μερίδας της κυρίαρχης τάξεως της χώρας μας, αποτέλεσε την πιο ισχυρή βάση των εθνοπροδοτών, των ταγματασφαλιτών στην Κεντρική Πελ/σο και συμμάχησε με το Γερμανό φασίστα, για να παρεμβάλλει προσκόματα στον Ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και γενικότερα στο Συμμαχικό. [...] Η επιχείρησις του Βαλτετσίου αποτελεί την πρώτην εφαρμογήν των εξαγγελθέντων υφ ημών μέτρων εναντίον των ταγματασφαλιτών και εκείνων που τους ενισχύουν ή απλώς τους ανέχονται», βλ. Έκτακτο ανακοινωθέν Κλιμακίου Πελοποννήσου Γενικού Στρατηγείου ΕΛΑΣ υπογεγραμμένου από τον Άρη Βελουχιώτη (20/6/1944),

χαρακτήρα τέττοιων βίαιων ενεργειών¹⁸² και υπόσχεται πως θα συνεχίσει τόσο ο ίδιος όσο και ο ΕΛΑΣ στον ίδιο σκληρό δρόμο.¹⁸³ Τέλος, αναγνωρίζει, βέβαια, και ένα λάθος της επιχείρησης, καθώς «κατά τη διεξαγωγή της μάχης, ανετινάχθη εκ λάθους αποθήκη πυρομαχικών», γεγονός που, χωρίς το αναφέρει ρητά, ενδεχομένως, απέφερε κάποιες άδικες απώλειες του αντιπάλου, σε έμψυχο ή άψυχο υλικό.

Ένα άλλο καίριο σημείο, όπου μπορούμε να εντοπίσουμε στη ρητορική του σχετικά με τη βία που ο ίδιος και ο ΕΛΑΣ γενικότερα (τον οποίο, ως καπετάνιος του ΓΣ, εκπροσωπούσε) επέδειξε στην Αντίσταση, αποτελεί σίγουρα ο διάσημος λόγος που εκφώνησε στην απελευθερωμένη γενέτειρα πόλη του, την Λαμία, στις 22 Οκτωβρίου 1944. Ο λόγος αυτός καταγράφηκε από τον κομμουνιστή δημοσιογράφο Ορφέα Οικονομίδα¹⁸⁴ και δημοσιεύτηκε, λίγες μέρες αργότερα, στην εφημερίδα *Ρούμελη* του ΕΑΜ Στερεάς Ελλάδας, αφού όμως πρώτα τον είχε κοιτάξει και ελέγξει και ο ίδιος. Επομένως, αυτός ο λόγος πραγματικά εκφράζει την προσωπική του άποψη για τη βία που άσκησε, την οπτική του «θύτη», του ίδιου του Άρη, τουλάχιστον όπως ήθελε να γίνει γνωστός δημοσίως και σε ευρύτατο ακροατήριο.¹⁸⁵ Αυτό βέβαια, από όχι ιδιαίτερα αξιόπιστες πηγές, όπως ο Μπέικος, αμφισβητείται,¹⁸⁶ αλλά το γεγονός ότι είναι όμοιος με κάποιους άλλους – λιγότερο γνωστούς – και μικρότερους σε έκταση λόγους του και συνεντεύξεις του,¹⁸⁷ της ίδιας περιόδου, όπου αναφέρεται με παρεμφερή τρόπο σε ζητήματα βίας, καθιστά την αμφισβήτηση αυτή έωλη,

---

ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΠΟΝ, Κεντρικό Συμβούλιο και τοπικές οργανώσεις, Πελοπόννησος <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=52693>

¹⁸² «Η σκληρή αυτή εξουδετέρωση της αντεθνικής εστίας ας παραδειγματίσει όλους και ας τους κάνει να ενοήσουν ότι δεν είναι εύκολο να αμαυρώνουν την ιστορίαν του Έθνους μας και ν' ατιμάζουν την πατρίδα μας ατιμώρητοι», βλ. Έκτακτο ανακοινωθέν, ό.π.

¹⁸³ «Η εκκαθάριση της Ελλάδας μας από τα συχαμερά προδοτικά στοιχεία αποτελεί δι' ημάς ζήτημα τιμής και υπέρτατου καθήκοντος και θα τη συνεχίσωμεν με τον πλέον αδυσώπητον τρόπον και τον πλέον ταχύν ρυθμόν», βλ. Έκτακτο ανακοινωθέν, ό.π.

¹⁸⁴ Ο Ορφέας Οικονομίδης, προπολεμικό στέλεχος του ΚΚΕ και αρχισυντάκτης το 1944 της εφημερίδας *Ρούμελη*, δημοσιογραφικού οργάνου της Επιτροπής του ΕΑΜ Στερεάς Ελλάδας, κατέγραψε από μνήμης την ομιλία του Άρη και του έδωσε τις σημειώσεις του, βλ. Λαγδάς, ό.π., σ. 460. Ο Άρης, τρεις μέρες ύστερα, του επέστρεψε το χειρόγραφο με κάποιες διορθώσεις, βλ. *Νέος Δρόμος*, αρ. φ. 2, 25/6/1945. Να σημειώσουμε ότι ο Οικονομίδης, στις αρχές του καλοκαιριού του 1945, ανέλαβε την έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Νέος Δρόμος*, όργανο του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ) που ανήκε στο ΕΑΜ. Στον *Νέο Δρόμο* ο Οικονομίδης υπέγραφε συνήθως με τα αρχικά Ο.Π. που παρέπεμπαν στο ψευδώνυμό του «Ορφέας Πετράνος», βλ. *Εφημερίδα Συντακτών*, 10/6/2018.

¹⁸⁵ Βλ. *Νέος Δρόμος*, αρ. φ. 2, 25/6/1945

¹⁸⁶ Ο Μπέικος αμφισβητεί ότι ο Άρης ήθελε να γραφτεί ο λόγος του στη Λαμία έτσι ακριβώς, όσον αφορά τη βία. Καταθέτει ότι δεν τον έλεγξε προηγουμένως, πριν δημοσιευτεί στη *Ρούμελη*, και εκνευρίστηκε με τη φράση που αποτυπώθηκε ότι «σφάξαμε». Θεωρεί ότι δεν έπρεπε να γραφτεί, βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ. 361. Προφανώς, σύμφωνα με τη μαρτυρία πάντα του Μπέικου, είχε απόλυτη επίγνωση τόσο της σημασίας που έχουν γενικά τα γραπτά (καθώς μένουν), όσο και του ότι αυτή η φράση θα αξιοποιούνταν εναντίον του ποικιλοτρόπως και από πολλούς και διαφορετικούς «αντιπάλους» του, γεγονός που όντως συνέβη εν μέρει από τους ορκισμένους εχθρούς του.

¹⁸⁷ Ενδεικτικά, βλ. *Νεολόγος* (Πατρών), 6/10/1944, *Ελεύθερη Μεσσηνία*, 20/9/1944 κ.ά.

καθώς δεν θα μπορούσαν όλοι οι καταγραφείς των λόγων να παραχαράσσουν τα λεγόμενά του και μάλιστα με τον ίδιο τρόπο. Επομένως, κρίνουμε ότι ο λόγος του στη Λαμία αποτυπώνει επακριβώς τις σκέψεις του Άρη για το θέμα. Πριν αναφερθούμε στα πραγματολογικά δεδομένα του λόγου, που μας αφορούν, να σημειώσουμε ότι το σύνολο του λόγου επαναδημοσιεύτηκε, λίγες μέρες μετά το θάνατό του, για να τιμηθεί η μνήμη του και να διαδοθεί η σκέψη του στο δημοσιογραφικό όργανο του εαμικού Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ), τον *Νέο Δρόμο*, όπου αρχισυντάκτης ήταν ο Ορφέας Οικονομίδης, σε τρεις συνέχειες.¹⁸⁸

Στον λόγο του, λοιπόν, αυτόν ο Άρης, αφότου έκανε μια σύντομη ανασκόπηση της ελληνικής ιστορίας και κοινωνίας, προχώρησε σε ενός είδους απολογισμό της προσωπικής δράσης του, μέσα από την αντίστοιχη του ΕΛΑΣ, δείχνοντας πως είχε ξεκάθαρη εικόνα του πώς τον περιέγραφαν και τον ΕΛΑΣ γενικά και τον ίδιο προσωπικά, έχοντας δηλαδή πλήρη κατανόηση της κατασκευασμένης για αυτούς εικόνας ως ανθρώπων παραβατικών λόγω των βίαιων μεθόδων που μετέρχονταν («Άλλαξαν τρόπο να μας πολεμήσουν. Μας ονόμασαν πλιατσικολόγους, κατσικοκλέφτες, ληστοσυμμορίτες κλπ. [...] μας κατηγορήσαν ότι σκοτώνουμε [...] τώρα φωνάζουνε ο Άρης σφάζει»). Επίσης, ορίζει ως αντιπάλους στην Κατοχή, που τους άσκησε βία, κάπως γενικόλογα την «αντίδραση», ενώ πιο συγκεκριμένα «κείνους που πρόδιναν στους καταχτητές τους Έλληνες, κείνους που κλέβανε το λαό και διαπράττανε εγκλήματα», δηλαδή τους συνεργάτες των κατακτητών και όσους είχαν παραβατική συμπεριφορά», αναδεικνύοντας έμμεσα και τους στόχους (εθνικοί στόχοι και κάλυψη του κενού εξουσίας) της αναγκαίας βίας του ΕΛΑΣ και του ιδίου. Σε άλλο σημείο του λόγου του επισημαίνει τους στόχους αυτούς ρητά και πως, μέσω της ασκηθείσας βίας, αυτοί επιτεύχθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό («Η ζωοκλοπή είχε καταργηθεί στην ύπαιθρο και η ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας ποτέ δεν είτανε σ' αυτό το σημείο. [...] Για πρώτη φορά το χωριό γνώρισε την εξουσία η οποία βγήκε για να χτυπήσει την εσχάτη προδοσία, το έγκλημα, την ζωοκλοπή κλπ. και να εμπεδώσει την ασφάλεια. [...] χτυπήσαμε τα εγκλήματα αυτά και πατάξαμε την προδοσία»). Επιπλέον, αφού αναγνωρίζει τη νομιμοποιημένη – κατά αυτόν – βία που άσκησε («ναι σφάξαμε»), υπόσχεται να συνεχίσει να την ασκεί έναντι των

¹⁸⁸ Βλ. *Νέος Δρόμος*, 25/6/1945, *Νέος Δρόμος*, 2/7/1945 και *Νέος Δρόμος*, 9/7/1945. Ο διάσημος αυτός λόγος του, που εκφώνησε στη Λαμία, επαναδημοσιεύτηκε έπειτα πολλές φορές. Μία από τις πρώτες, αν όχι η πρώτη μετά το 1945 είναι αυτή στο έργο *Άρης Βελουχιώτης. Ο πρώτος του αγώνα* σε επιμέλεια του Πάνου Λαγδά, βλ. Λαγδάς, ό.π., σ. 461-471. Από εκεί και μετά, ιδιαίτερα κατά τη Μεταπολίτευση εμφανίστηκε πάρα πολλές φορές, είτε ενσωματωμένος σε ευρύτερα έργα που αφορούσαν τη ζωή και τη δράση του είτε και σε αυτοτελείς εκδόσεις, ενώ πλέον διακινείται ευρέως και μέσω του διαδικτύου. Ενδεικτικά, βλ. Κωστής Παπακόγκος, Νίκος Κοταρίδης, *Ο Άρης στη Λαμία*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2006, <https://www.marxists.org/ellinika/archive/velouhiotis/1944/10/22.htm>

προαναφερθέντων αντιπάλων, αν παραστεί ανάγκη, αν δηλαδή η νέα μεταπελευθερωτική εξουσία δεν φροντίσει για τη διατήρηση όσων κερδήθηκαν στην Κατοχή δια της βίας του ΕΛΑΣ προς όφελος του λαού, όπως για παράδειγμα η καταπολέμηση της ληστείας, η λαϊκή δικαιοσύνη και η εθνική κυριαρχία («κι είμαστε έτοιμοι να ξανασφάξουμε αν χρειαστεί»). Τέλος, σε μια αποστροφή του λόγου του για την συνέχιση άσκησης βίας στο μέλλον αν υπάρξει ανάγκη, αναδεικνύει μια ερμηνεία για τη βία του που προσιδιάζει σε κάποια μορφή εκδικητικότητας προς αυτούς που τους δίωξαν με άγριες μεθόδους στο παρελθόν, προφανώς ως κομμουνιστές («Εμείς είμαστε κείνοι που τρώγαμε χρόνια τώρα τις καρπαζιές και καταδιωκόμασταν»), παραπέμποντάς μας σε μια σχετική ερμηνευτική προσέγγιση για την βία του από τον Στέφανο Σαράφη, που θα την αναλύσουμε, όμως, παρακάτω.¹⁸⁹

Αντίστοιχα, ανάλογη φρασεολογία και οπτική αποτύπωσε ο Άρης για τα ίδια θέματα και αλλού, πέρα από τον συγκεκριμένο, διάσημο λόγο του στη Λαμία. Ο Άρης, λοιπόν, δεν διστάζει, σε κάθε ευκαιρία, να κάνει λόγο για το βίαιο χτύπημα ως χρέος του ΕΛΑΣ ενάντια στους κατακτητές και τους Έλληνες συνεργάτες τους, προκειμένου να διασφαλιστούν οι λαϊκές κατακτήσεις των χρόνων της Αντίστασης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ενδεικτικά, μετά τις μεγάλες μάχες που ο ίδιος και ο ΕΛΑΣ γενικά έδωσε ενάντια στα Τάγματα Ασφαλείας τον Σεπτέμβριο του 1944, δήλωσε, μεταξύ άλλων, στη *Φωνή του Μωριά*: «Θα χτυπήσουμε παντού καταχτητές και προδότες [...] Θα εντείνουμε τον αγώνα για την ολοκληρωτική συντριβή του φασισμού, μέσα στη χώρα μας, θα εξασφαλίσουμε την τάξη και την ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας των πολιτών. Θα σταθούμε άγρυπνοι φρουροί των λαϊκών κατακτήσεων [...] Η αντίδραση θα τσακιστεί υπό οποιοδήποτε προσωπίο και αν εμφανιστεί».¹⁹⁰ Ανάλογη ρητορική ως προς την αναγκαιότητα της βίας, την οποία άσκησαν στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, συνδυασμένη με την υπόσχεση ότι θα συνέχιζαν, ως ΕΛΑΣ, να την ασκούν και μετά την Απελευθέρωση, αν παρίστατο ανάγκη, επικαλούμενος τη «λαϊκή κυριαρχία», χρησιμοποίησε και σε άλλους λόγους του, όπως για παράδειγμα στην απελευθερωμένη Κόρινθο (14/10/1944): «Σας δίνουμε το λόγο μας πως δεν θα παρατήσουμε το τουφέκι και τον αγώνα ώσπου να κερδίσουμε και το τρανώτερο αγαθό, τη Λαϊκή κυριαρχία».¹⁹¹ Επιπλέον, το ότι δεν δίσταζε να χρησιμοποιήσει βία, ούτε και να την

¹⁸⁹ Βλ. Στέφανος Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1979, σ. 18. Αντίστοιχα, ο Λευτέρης Αποστόλου, ηγετικό τότε στέλεχος του ΚΚΕ, αναφερόμενος σε μία συζήτηση που είχαν, βρισκόμενοι στις φυλακές της Αίγινας το 1938, για τα βασανιστήρια που είχε δεχτεί από την Ασφάλεια επί καθεστώτος Μεταξά, χωρίς να λυγίσει, σημειώνει πως του ανέφερε χαρακτηριστικά: «Να ξέρεις, Λευτέρη, αυτό δεν θα το ξεχάσω όσο ζω. Αυτό κάποτε θα μου το πληρώσουν», βλ. Λευτέρης Αποστόλου, *Ο Άρης Βελουχιώτης όπως τον γνώρισα, 1923-1994*, Φιλίστωρ/Παρασκήνιο, Αθήνα, 2003, σ. 30.

¹⁹⁰ Βλ. *Ελεύθερη Μεσσηνία*, 20/9/1944

¹⁹¹ Βλ. Νικόλης (1983), ό.π., σ. 345.

παραδεχτεί λεκτικά (έστω εσωκομματικά), εάν την έκρινε αναγκαία για την επίτευξη των στόχων του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, όπως ο ίδιος τουλάχιστον τους εννοούσε, ακόμη και σε λεπτά για την ισορροπία τους ζητήματα, όπως η τρίτη και τελευταία διάλυση του 5/42 Συντάγματος της ΕΚΚΑ, σε συνδυασμό με τον φόνο του διοικητή του συνταγματάρχη Ψαρρού, αποτυπώνεται με τον πλέον καθαρό τρόπο σε έκθεση πεπραγμένων του σχετικά, μεταξύ άλλων, με το προαναφερθέν θέμα, που θα την συναντήσουμε και παρακάτω. Αλλά ας αναφέρουμε συνοπτικά τι έγραψε: «[Δ]ιαφυγή διά μίαν ακόμη φοράν των καθαρμάτων του 5/42 και ιδιαίτερα του εθνοπροδότη Συν/χου Ψαρρού Δ., θα ήτο πράξις εγκληματικώς ασύμφορος. [...] Παραδέχομαι ότι επέδρασα εξαιρετικά και ερυμούλκησα την Ταξ/χίαν προς γραμμής ταχείας και ανηλεούς εξοντώσεως [...]».¹⁹²

Επίσης, καθώς ένα σημαντικό τμήμα του μύθου γύρω από την βία του, ειδικά από τους επικριτές του, αποτελεί το επίλεκτο σώμα των πιστών του συντρόφων, των λεγόμενων μαυροσκούφηδων, οι οποίοι είχαν τη φήμη των ιδιαίτερα σκληρών τόσο στις μάχες όσο και εκτός αυτών, ο ίδιος ο Άρης, με αφορμή τη στάση τους σε μια δύσκολη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί για τον ΕΛΑΣ που οπισθοχωρούσε εξαιτίας της αντεπίθεσης του ΕΔΕΣ και αρκετοί ελασίτες ήταν έτοιμοι να λιποτακτήσουν, εκθειάζει σε σχετική έκθεσή του στο Γ.Σ. του ΕΛΑΣ την αυτοθυσία τους, τη δυναμικότητά τους («μέχρι απανθρωπισμού», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει), την πίστη τους σε αυτόν, τη στοργικότητά τους, το θάρρος και την αποφασιστικότητα, στοιχεία (και κυρίως η βιαιότητα και η αφοσίωσή τους στον ίδιο, όπως σχεδόν όλοι έχουν παρατηρήσει) που τους διέπουν και σε πολλές άλλες περιπτώσεις: «Τούτα τα παιδιά [οι μαυροσκούφηδες] στάθηκαν στο ύψος τους. Στις συμβουλές και στις παρατηρήσεις στους άλλους σα σοφοί. Στη στοργικότητα σα μανάδες. Σκληροί μέχρις απανθρωπισμού όταν τους διέταζα. Αποφασιστικοί και θαρραλέοι μέχρις αυτοθυσίας σ' όλες τις δουλειές».¹⁹³ Εξάιροντας την «στοργικότητα» των μαυροσκούφηδων, ο Άρης συμβάλλει στη διαμόρφωση της συλλογικής εικόνας τους, που έχει αναπαραχθεί διαχρονικά και, παράλληλα, αναγνωρίζει, αναφορικά με το ζητούμενό μας εδώ, ότι αυτοί υπήρξαν ένα βασικό μέσο/εργαλείο για την άσκηση της δικής του βίαιης δράσης.

Ο Άρης, τέλος, όπως θα φανεί αναλυτικά παρακάτω,¹⁹⁴ έχει κατηγορηθεί πολλακώς από τους αντιπάλους του ως φετιχιστής της βίας, ότι δηλαδή ασκούσε άσκοπη βία, προκειμένου να

¹⁹² Βλ. Έκθεση πεπραγμένων του Άρη (Απρίλιος – Μάιος 1944), όπως παρατίθεται στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 292.

¹⁹³ Βλ. «Γενική Έκθεση του Άρη Βελουχιώτη προς Γενικό Στρατηγείο ΕΛΑΣ (Κλιμ. Γ.Σ. ΕΛΑΣ) για την εκστρατεία του ΕΛΑΣ ενάντια στον ΕΔΕΣ», όπως παρατίθεται στο αφιέρωμα *Η απαγορευμένη ιστορία της Αντίστασης*, σε επιμέλεια του Σόλωνα Γρηγοριάδη, *Ελευθεροτυπία*, 7.10.1982.

¹⁹⁴ Βλ. κυρίως κεφ. 5.

ικανοποιήσει δικά του προσωπικά αισθήματα. Η απάντηση σε αυτές τις μομφές έρχεται και από το στόμα του ίδιου του Άρη, πιο συγκεκριμένα από κείμενα που ο ίδιος έχει υπογράψει, άρα πρεσβεύει το πνεύμα και το περιεχόμενό τους. Θα παραθέσουμε δύο τέτοιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις όπου αποτυπώνεται η προσωπική του αντίληψη για την αδικαιολόγητη χρήση βίας ακόμα και απέναντι σε διακηρυγμένους εχθρούς του. Πρώτον, ακόμη και έναντι των Ταγμάτων Ασφαλείας στην Πελοπόννησο, με τους άνδρες των οποίων υπήρξε ομολογουμένως σκληρός, μέσω εγγράφου του προς τη Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή Πελοποννήσου, αναδεικνύει πως – τουλάχιστο σε επίσημο ρητορικό επίπεδο – δεν υπήρξε αδικαιολόγητα βίαιος, καθώς πρωταρχικά εγγυόταν «την ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας των», εφόσον «θα παραδίδονται μετά του οπλισμού των και των πυρομαχικών των εις τα έναντι αυτών τμήματα του ΕΛΑΣ άνευ μάχης και εντός της τασσόμενης υπό των τμημάτων μας προθεσμίας».¹⁹⁵ Η δεύτερη ενδεικτική περίπτωση αφορά την απελευθέρωση κάποιων Γερμανών αξιωματικών, στις αρχές του αντάρτικου. Τον Οκτώβριο, λοιπόν, του 1942, όταν συνελήφθησαν από τον ΕΛΑΣ μέλη των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων, με απόφαση του Άρη οι συγκεκριμένοι αφέθηκαν ελεύθεροι, καθώς αυτή ήταν μια τακτική του ΕΛΑΣ απέναντι στους Γερμανούς κατά την περίοδο βέβαια εκείνη, υπό τον φόβο αντιποίνων που την πρέσβευε στο ακέραιο και ο ίδιος ο Άρης. Αυτό αποτυπώνεται στην επιστολή που, όπως προαναφέρθηκε, συνέταξε ο ίδιος ο Άρης και δόθηκε στον απελευθερωθέντα πρώτο Γερμανό αξιωματικό αιχμάλωτο του ΕΛΑΣ, ταγματάρχη Φον Φαλκενχάουζεν, προς την ανώτερη γερμανική στρατιωτική διοίκηση, όπου φαίνεται ότι η στάση του Άρη για μη βία έναντι των Γερμανών αξιωματικών τότε ήταν μία συνειδητή, στρατηγική επιλογή (υπό τον προαναφερθέντα φόβο), καθώς η επιστολή αυτή καταλήγει, απειλητικά, όσον αφορά τη βία, ως εξής: «Σας γνωρίζουμε όμως ότι στο μέλλον η στάση μας θα είναι διαφορετική [σ.σ. πιο βίαιη] και θα αντεπιτεθούμε χωρίς ενδοιασμούς».¹⁹⁶ Σε άλλα σημεία της εν λόγω επιστολής αναφέρεται η αποφασιστικότητα του Άρη για βίαιη δράση ενάντια στους Ιταλούς και, υπό όρους, απέναντι στους Γερμανούς, στο μέλλον: «Μισούμε όμως την πολιτική τάξη. Έχουμε αποφασίσει να μην δεχτούμε την παραμικρή ανάμιξη των δυνάμεων κατοχής [σ.σ. συμπεριλαμβανομένων των γερμανικών] στην Ευρυτανία. Τις ιταλικές δυνάμεις τις έχουμε θέσει εκτός μάχης. Επίσης θέλουμε να εμποδίσουμε και την υλοτόμηση των δασών μας από τους Γερμανούς. [...] Δεν τους θεωρούμε [σ.σ. τον Οκτώβριο του 1942] αιχμάλωτους πολέμου και γι' αυτό τους αφήνουμε ελεύθερους, αφού τους πληροφορήσαμε για τις απόψεις μας

¹⁹⁵ Βλ. Κωστής Παπακόγκος, *Αρχείο Πέρσον.Κατοχικά ντοκουμέντα του Δ.Ε.Σ. Πελοποννήσου*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1977, σ. 385

¹⁹⁶Βλ. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Η αναζήτηση. Ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα 1941-1944*, Καλέντης, Αθήνα, 1995, ό.π., σ. 71

[...]. Αυτές τις δυνάμεις θα μπορούσαμε να τις περικυκλώσουμε και να τις κατατροπώσουμε με σκληρότητα αν δεν είχαμε αποφασίσει να κρατήσουμε για πολιτικούς λόγους μια παθητική στάση».¹⁹⁷ Με αυτά αναδεικνύεται, με βάση αντικειμενικά δικά του λόγια, ότι δεν έβαζε τη βία πάνω από την πολιτική σκέψη και ότι την ασκούσε με περίσκεψη, μόνο όταν έκρινε ότι ήταν αναγκαία από τις συνθήκες.

Ματιές τρίτων στην ρητορική του για την βία

Αφού σημειώσαμε ποια ήταν η αντικειμενικά δική του οπτική γύρω από τη βία, όπως εκφράστηκε από τον ίδιο, ας προχωρήσουμε στο πώς άνθρωποι, που τον βίωσαν από κοντά στο αντάρτικο, μεταφέρουν στα γραπτά τους δικούς του λόγους σχετικά με το ζήτημα αυτό. Λαμβάνοντας υπόψη πως όλοι εκφράζουν – λίγο έως πολύ – μέσα από τα κείμενά τους που αναφέρονται στη δράση του Άρη, την προσωπική τους άποψη για αυτόν και, επίσης, πως η χρήση βίας έχει πάντα μία λογική, δεν ασκείται χωρίς αιτία, μπορούμε να ταξινομήσουμε την ρητορική αυτή σε τρεις ευρείες κατηγορίες. Να υπογραμμίσουμε, αρχικά, πως και οι τρεις συγκλίνουν στην πίστη του για αναγκαιότητα χρήσης βίας από την μεριά του ΕΛΑΣ μέσα στις επικρατούσες συνθήκες της Κατοχής και του αντάρτικου συγκεκριμένα, καθώς και στην επίγνωσή του για το ότι όντως ήταν σκληρός σε διάφορα θέματα. Με την υποσημείωση ότι, ορισμένες φορές, βάσει αυτών των μαρτυριών, ο Άρης δείχνει να μην την θεωρεί αναγκαία, καθώς, σύμφωνα με τις οπτικές αυτές, δεν ήταν φετιχιστής της βίας, κατηγορία η οποία, όπως προαναφέρθηκε έχει αναπαραχθεί από αντιπάλους του πολλές φορές.

Υπάρχουν, λοιπόν, αυτοί που του αποδίδουν λόγους όπου αναδεικνύεται η αντίληψή του για την βία ως μέσο πειθάρχησης των ανταρτών εντός του ΕΛΑΣ, καθώς δείχνει να αναγνωρίζει ότι, ειδικά από κάποιο χρονικό σημείο ανάπτυξής του και έπειτα, υπήρξαν αρκετά στελέχη του απείθαρχα (όπως για παράδειγμα κάποιοι πρώην κλαρίτες, ορισμένοι μαυροσκούφηδες κ.ά.). Άλλοι τοποθετούν στο στόμα του Άρη λόγους του περί βίας που δείχνουν ότι την θεωρούσε μέσο αποκατάστασης της δικαιοσύνης για τον λαό, όπως, τουλάχιστον, αυτός και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, που εκπροσωπούσε, την εννοούσαν. Τέλος, υπάρχουν και αυτοί που, αποτυπώνοντας στα κείμενά τους σχετικά ρητορική του Άρη, επιθυμούν να παρουσιάσουν την αξιοποίηση της βίας από τον Άρη ως μέσο τρομοκράτησης και επιβολής επί των κάθε είδους αντιπάλων του.

---

¹⁹⁷ Βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σ. 72-73

Αναφορικά με την πρώτη περίπτωση, ενδεικτικά, ο αξιωματικός του ΕΛΑΣ Νικηφόρος (Δημήτρης Δημητρίου), αναδεικνύοντας πόσο συνειδητοποιημένος υπήρξε ο Άρης γύρω από τη βία και την αναγκαιότητά της, κατά τη διάρκεια του αντάρτικου για λόγους πειθαρχίας μέσα στις τάξεις του ΕΛΑΣ, τον παρουσιάζει να προειδοποιεί κάποιον γυρολόγο που συνάντησε το τμήμα του και ζήτησε να ενταχθεί στον ΕΛΑΣ πως «εμείς σκοτώνουμε άνθρωπο για μια βελόνα».¹⁹⁸ Εν τω μεταξύ, καθώς είναι γνωστό ότι ο Άρης ήταν εξαιρετικά αυστηρός τόσο στους λόγους του όσο και στις πράξεις του, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, στα θέματα πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ αναφορικά με οποιαδήποτε σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών από αντάρτες,¹⁹⁹ σύμφωνα με μία μαρτυρία το τόνισε και λεκτικά: «Όποιος δει γυναίκα, θα τον βρει βόλι».²⁰⁰

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μέσα από λόγους του, λοιπόν, γίνεται κατανοητή η αντίληψη του περί αναγκαιότητας της βίας για λόγους πειθαρχίας στους κόλπους του ΕΛΑΣ, χωρίς να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει ότι η άσκησή της, συνήθως, δεν καθίσταται απαραίτητη, καθώς πολλοί αντάρτες, ειδικά οι κομμουνιστές, αλλά όχι μόνο αυτοί, είναι συνειδητοποιημένοι στον στόχο του αγώνα και ως εκ τούτου από μόνοι τους πειθαρχημένοι. Χαρακτηριστικά, στους λόγους του Άρη περί αναγκαιότητας της δικής του βίας και γενικότερα εντός του ΕΛΑΣ για λόγους εσωτερικής πειθαρχίας, αλλά μόνο όταν είναι απαραίτητη, καθώς οι περισσότεροι – λόγω της φύσης του ΕΛΑΣ – δρουν πειθαρχημένα χωρίς επιβολή βίαιων τιμωριών, μπορεί να ενταχθεί μια αφήγηση του ταγματάρχη Ευθύμιου Ζούλα²⁰¹ που έλαβε χώρα το 1956 στο Βουκουρέστι και την κατέγραψε ο παλιός γενικός γραμματέας του ΕΑΜ Θανάσης Χατζής.²⁰² Και εδώ φυσικά οφείλουμε να λάβουμε υπόψη πως δεν πρόκειται για άμεσο λόγο του Άρη, αλλά για ένα διαμεσολαβημένο που καταγράφηκε μάλιστα στην υπερορία χρόνια αργότερα από την εκφορά του, δεκατρία για την ακρίβεια, γεγονός που

¹⁹⁸ Βλ. Νικηφόρος, ό.π., τ. Β', σ. 63. Για την ιστορία, να αναφέρουμε πως ο γυρολόγος αυτός, αφού εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ, βίωσε την σκληρή βία του Άρη για τον λόγο που ακριβώς τον είχε προειδοποιήσει αρχικά ο καπετάνιος, καθώς ήταν ένας από αυτούς που έκλεψαν μια κότα και εκτελέστηκε, βλ. Νικηφόρος, ό.π., τ. Β', σ. 69-72

¹⁹⁹ Είναι γνωστή η φράση του για το θέμα αυτό που έχει αποδοθεί με διαφορετικούς τρόπους: «την ψ... εδώ παν', θα την έχουμε μόνο για κατούρμα», βλ. Ανδρέας Μωραΐτης, «Η Επιμελητεία του Αντάρτη – ΕΤΑ», *Εθνική Αντίσταση*, συλλογή πέμπτη, Αύγουστος 1963, σ. 445. Επίσης, ενδεικτικά, βλ. Σταυριανός (1975), ό.π., σ. 66, Κωστής Ζαχαριάς, *Ο αρχικαπετάνιος Άρης Βελουχιώτης και οι Έλληνες αντάρτες*, Δρόμων, Αθήνα, 2012, σ. 44-45, μαρτυρία Βασίλη Πριόβολου (Ερμή) στην εκπομπή της ΕΡΤ *Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα* (8/11/2007) του Στέλιου Κούλογλου: «Εσείς θα πρέπει, σαν αντάρτες, να ξεχάσετε..., ότι αυτό το εργαλείο που κουβαλάτε θα τό'χετε μόνο για κατούρημα», https://www.youtube.com/watch?v=t5WsEAfl_vU

²⁰⁰ Βλ. Καραθάνος (1996), ό.π., σ. 47.

²⁰¹ Ο Ζούλας υπηρέτησε από το 1943 ως αξιωματικός του ΕΛΑΣ κοντά στον Άρη.

²⁰² Ο Θανάσης Χατζής ισχυρίζεται ότι την κατέγραψε αμέσως για να μην την ξεχάσει, καθώς – όπως ο ίδιος ανέφερε – του έκανε μεγάλη εντύπωση.

σημαίνει πως εκφράζει - σε μεγάλο βαθμό - την οπτική που είχε ο Ζούλας, τον Μάρτιο του 1956, για τον Άρη και όπου αποτυπώνεται με βεβαιότητα ένας θαυμασμός του για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ.²⁰³ Όσον αφορά το θέμα που μας απασχολεί εδώ, ο Άρης δείχνει – μέσω της αφήγησης του Ζούλα – ότι αναγνωρίζει βίαιες ενέργειες τόσο του ίδιου όσο και του ΕΛΑΣ γενικότερα και μάλιστα τις θεωρεί αναγκαίες στο πλαίσιο μιας πειθαρχίας που θα έπρεπε να διέπει τους αντάρτες και μιας «νομιμότητας» ανάμεσα στους πολίτες, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος του ΕΑΜ, να εγκαθιδρυθεί δηλαδή σε κάποιους τουλάχιστον χώρους ένα αίσθημα δικαιοσύνης – όπως ο ίδιος την εννοούσε -, απαντώντας έτσι ουσιαστικά στις αιτιάσεις διαφόρων περί «εξτρεμιστικών» του δράσεων. Συγκεκριμένα, ανέφερε χαρακτηριστικά, αλλά και κάπως γενικόλογα, μεταξύ άλλων, ότι «πρέπει να είμαστε υποδείγματα πειθαρχίας και παληκαριάς, σκληροί στους εχθρούς, φίλοι και μεγαλόψυχοι απέναντι στους απλούς ανθρώπους. Αν συνεχίσουμε – και είμαι βέβαιος ότι θα συνεχίσουμε – έτσι, ασφαλώς θα φτιάξουμε ένα πραγματικά λαϊκό στρατό έτοιμο να πεθάνει αλλά και να νικήσει, κι ένα λαό που τα δίνει όλα για τον πόλεμο κατά των κατακτητών».²⁰⁴ Σύμφωνα με τον Ζούλα (μέσω της καταγραφής και της δημοσίευσης του Χατζή), η φράση αυτή ειπώθηκε από τον Άρη στο πλαίσιο διαλόγου Ζούλα – Άρη το 1943 (όταν προφανώς ο ταγματάρχης ανέβηκε στο βουνό και εντυπωσιάστηκε από τον ΕΛΑΣ) και συγκεκριμένα σε ερώτηση – απορία του πρώτου για το πώς ο δεύτερος καταφέρνει να επιβάλει την πειθαρχία σε ένα τόσο ετερόκλητο, πολυπληθές εθελοντικό αντάρτικο σώμα, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, θυμίζοντας, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, την «επίσημη» θέση επί του ζητήματος αυτού, λίγο καιρό αργότερα, της τότε ηγεσίας του ΚΚΕ,²⁰⁵ σημειώνει πως γενικά δεν ήταν ανάγκη να παρεμβαίνει βίαια για να υπάρξει η επιθυμητή πειθαρχία, καθώς ο ΕΛΑΣ αποτελείτο – ειδικά στην αρχή – από κομμουνιστές που ήταν συνειδητοποιημένοι σε αυτό που είχαν αναλάβει, είτε από εθελοντές που, μέσα όμως από δημοκρατικές διαδικασίες (συνελεύσεις) ή εντάσσονταν στο ΚΚΕ ή αισθάνονταν, λόγω της βιωματικής εμπειρίας τους, που στηριζόταν ακριβώς στον εθελοντισμό, ότι εκτελούσαν μια ύψιστη πατριωτική υπηρεσία: «Όταν πρωτοβγήκαμε στο βουνό [...] όλοι είμασταν κομμουνιστές και γι' αυτό

²⁰³ Χωρίς να γνωρίζουμε αν αυτή η αφήγηση έγινε λίγο πριν ή λίγο μετά την περίφημη 6η Ολομέλεια του ΚΚΕ (11-12 Μαρτίου 1956), το σίγουρο είναι αυτή η θετική οπτική για τον Άρη αποκρυσταλλώνει το νέο πνεύμα του κόμματος. Σε αυτό μπορεί να ενταχθεί μια αρχόμενη τότε (όχι έντονα ακόμη) δημόσια θετική αποτίμηση του ρόλου του Άρη από κομματικά στελέχη που είχαν κάποιο ενεργό ρόλο στην Αντίσταση, καθώς, όπως θα αναδειχθεί και παρακάτω, είχε προηγηθεί μια μακροχρόνια αρνητική κριτική γύρω από το πρόσωπό του από αρκετά κομματικά στελέχη και ακολούθησε μια εξίσου μακροχρόνια σιωπή.

²⁰⁴ Βλ. Χατζής, ό.π., τ. Β', σ. 29-30

²⁰⁵ Ενδεικτικά, βλ. Γιάννης Ζέβγος, «Προβλήματα του ΕΛΑΣ», *ΚΟΜΕΠ*, φ. 29, Αύγουστος 1944 και Λευτέρης Αποστόλου, «Ο ΕΛΑΣ και το έργο του», *ΚΟΜΕΠ*, φ. 33, 1.12.1944

είχαμε συνειδητή πειθαρχία [...] και απ' τους νέους αντάρτες, ακριβώς γιατί ήταν πειθαρχημένοι, γίνονταν πολλοί κομμουνιστές. Έτσι, σε κάθε ομάδα έχουμε πολλούς κομμουνιστές που κρατούν σιδερένια πειθαρχία και έχουν θέληση να την κάνουν σεβαστή απ' όλους. Αυτοί αποτελούν τον πυρήνα γύρω στον οποίο συσπειρώνονται άλλοι και έλκονται ακόμα και παλιοί ληστές, ποινικοί, ανυπότακτοι στη βία, αλλά φιλότιμοι και πρόθυμοι για όλα, όταν καταλάβουν και πουν και τη δική τους γνώμη. Αυτό το ρόλο παίζει η «δημοκρατική συνέλευση της ομάδας». Έχουν συνειδητοποιήσει ότι εκτελούν μια υπηρεσία μεγάλης πατριωτικής σημασίας κατά του φασισμού και ότι οι απεριγράπτες δυσκολίες της αντάρτικης ζωής και της αντιμετώπισης ενός τόσο ισχυρού και αδίστακτου εχθρού, όπως είναι οι κατακτητές, μόνο με σοβαρή οργάνωση και ακλόνητη πειθαρχία μπορεί να έχει το ποθούμενο αποτέλεσμα».²⁰⁶ Αν υποθέσουμε ότι όντως ο Άρης μίλησε έτσι (ή έστω περίπου έτσι) για την πειθαρχία του ΕΛΑΣ και το ρόλο της βίας σε αυτήν, τότε καταλαβαίνουμε ότι οι σχετικές περιπτώσεις βίας του Άρη που υπερτονίζονται (από εχθρούς και φίλους) αποτελούν ελάχιστες εξαιρέσεις, που απλώς σημειώνονται έντονα για να στηρίξουν τα εκάστοτε αφηγήματα γύρω από τον Άρη και τη βία του, ή παρατηρείται μεγάλη αναντιστοιχία μεταξύ λόγων και πράξεων του καπετάνιου του ΕΛΑΣ. Βέβαια πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ ότι αυτά τα λόγια τα είπε στον Ζούλα, σύμφωνα με τον ίδιο, την άνοιξη μόλις του 1943, οπότε ο στρατός του ΕΛΑΣ δεν είχε ακόμη γιγαντωθεί – τουλάχιστον στον βαθμό του επόμενου έτους – και επομένως, ίσως, τέτοιες βίαιες επεμβάσεις από μεριάς του Άρη δεν κρίνονταν τόσο απαραίτητες. Ωστόσο, μια πλειάδα τέτοιων περιστατικών αναφέρονται στη βιβλιογραφία σε αυτήν την περίοδο, δηλαδή μέχρι την άνοιξη του 1943, στα πρώτα δηλαδή βήματα του αντάρτικου.²⁰⁷

---

²⁰⁶ Βλ. Χατζής, τ. Β', σ. 30

²⁰⁷ Εξάλλου, ο ίδιος ο Άρης σε έκθεση πεπραγμένων του Εκστρατευτικού Σώματος Ηπείρου (ΕΣΗ), λίγους μήνες αργότερα (στα τέλη του φθινοπώρου του 1943) προς το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ (Έκθεση που προφανώς ήταν υπόψη της ηγεσίας του ΕΑΜ και του ΚΚΕ) για την επίθεση του ΕΛΑΣ ενάντια στον ΕΔΕΣ, ουσιαστικά αφενός αναγνωρίζει πως δεν υπήρχε πάντα πειθαρχία στα τάξεις του ΕΛΑΣ - γεγονός που ενδεχομένως φαίνεται λογικό και δεν θα ήταν η μοναδική φορά - και αφετέρου παραδέχεται πως για να αντιμετωπίσει τέτοια ζητήματα απειθαρχίας από τους αντάρτες του, όπως της λιποταξίας σε οπισθοχώρηση του ΕΛΑΣ ύστερα από αντεπίθεση του ΕΔΕΣ, μετήλθε βίαιων μεθόδων τόσο ο ίδιος όσο και οι μαυροσκούφηδες, κατόπιν δικής του φυσικά εντολής, προκειμένου να τους συγκρατήσουν με άγριο τρόπο στις γραμμές του ΕΛΑΣ: «Η φάλαγγα σκόρπισε σ' όλες τις κατευθύνσεις. Συνοχή και πειθαρχία μηδέν σχεδόν. Νουθέτησα, φώναξα, έβρισα, απείλησα με το πιστόλι στα χέρια. Το μεγαλύτερο μέρος του όγκου εκκινείτο τώρα τροχάδην και αλογάριαστα μπροστά. [...] Ρίχτηκα και γω μπροστά με τους μισούς μαυροσκούφηδες, γιατί τους άλλους μισούς τους έβαλα σ' επίκαιρα σημεία για ν' απαγορεύσουν το σκόρπισμα των ανδρών και με νουθεσίες ή και αγρίεμα να τους βάλουν στο δρόμο σύντομα ή να τους υποχρεώνουν να σταθούν και να προστατευθούν απ' τα αεροπλάνα», βλ. «Γενική Έκθεση του Άρη Βελουχιώτη προς Γενικό Στρατηγείο ΕΛΑΣ (Κλιμ. Γ.Σ. ΕΛΑΣ) για την εκστρατεία του ΕΛΑΣ ενάντια στον ΕΔΕΣ», όπως παρατίθεται στο

Όσον αφορά ειδικά την περίπτωση των πιστών στον ίδιο μαυροσκούφηδων, για την ακραία βία των οποίων είχε αρκετές φορές κατηγορηθεί, πέρα από το ότι υπήρξαν περιπτώσεις παραδειγματικής τιμωρίας τους για πειθαρχικά παραπτώματα, όπως συνέβη ενδεικτικά με τον Οκτωβριανό που εκτελέστηκε γιατί υπήρξε υπόνοια (όχι απόδειξη) ότι ασέλγησε σε μια γυναίκα,²⁰⁸ ο Άρης θεωρούσε ότι γενικά τους είχε υπό τον έλεγχό του και ότι ήταν χρήσιμη στον αγώνα που διεξήγαγαν μια τέτοια άγρια συμπεριφορά από μέρους τους. Μια ρήση του Άρη που αναδεικνύει την κατανόηση ότι ο ίδιος αλλά και οι μαυροσκούφηδες του ήταν ιδιαίτερα σκληροί, αλλά, σύμφωνα με τον ίδιο, πολλές φορές ήταν αναγκαίο να είναι έτσι, δίνεται, μέσα από τη λογοτεχνίζουσα πένα του Γιώργη Κοτζιούλα και αφορμή κάποια παράπονα που έγιναν στον Άρη από κομματικά στελέχη για την υπέρμετρη – κάποιες φορές – βία που επεδείνυε ο Τζαβέλας, οπότε ο καπετάνιος απάντησε σχετικά: «Δε μου δίνει αφορμή. Είναι διάβολος σωστός. Έπειτα τι νομίζετε πως τον έχω; Μέσα σ' ένα σπίτι είναι λογιών λογιών έπιπλα, ντουλάπες, καθρέπτες, ζωγραφιές. Θα υπάρχει όμως κι ένα καθίκι, τι να γίνει. Σιχαμένο είναι, αλλά χρήσιμο, ε;».²⁰⁹ Εξάλλου, ο αξιωματικός του ΕΛΑΣ Φοίβος Γρηγοριάδης, θέλοντας να επικυρώσει τη δύναμη που ασκούσε ο Άρης στους μαυροσκούφηδες του και τονίζοντας πως τους έβλεπε σαν «εργαλεία» της βίαιης δράσης του σημειώνει μια φράση, που, σύμφωνα με τον ίδιο τους την επαναλάμβανε συχνά ώστε να την εμπεδώσουν οι παλιότεροι εξ αυτών και να την ενστερνιστούν οι νεοεισερχόμενοι, και η οποία αναδεικνυε, σε ένα βαθμό, το πώς αντιμετώπιζε ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ το ζήτημα της βίας, που έπρεπε να ασκηθεί, και στο πλαίσιο αυτής το ρόλο της «προσωπικής φρουράς» του: «Όταν εγώ το θέλω και σας το λέω, θα είστε άγγελοι. Και όταν πάλι εγώ το θέλω, διάβολοι».²¹⁰

Ως προς τη δεύτερη κατηγορία, σύμφωνα με αυτήκοους μάρτυρες κατά τη διάρκεια του αντάρτικου, αυτό που, όπως είδαμε παραπάνω, ειπώθηκε από τον Άρη στον λόγο του στην Λαμία, σχετικά με την επιβολή έστω και διά της βίας της καταπολέμησης της παραβατικότητας και της εγκαθίδρυσης της ασφάλειας ανάμεσα στους κατοίκους της υπαίθρου, είχε επαναληφθεί από τον ίδιο σε διάφορες περιστάσεις και ποικιλοτρόπως κατά την Αντίσταση. Με τον τρόπο αυτό έδειχνε πόσο συνειδητοποιημένος ήταν για το ρόλο της βίας και ως μήνυμα μέσω της δημόσιας επιτέλεσής της προκειμένου να απονεμηθεί μια λαϊκή δικαιοσύνη. Έτσι, ο ΕΛΑΣ θα κάλυπτε το αναμφισβήτητο κενό εξουσίας που υπήρχε

αφιέρωμα *Η απαγορευμένη ιστορία της Αντίστασης*, σε επιμέλεια του Σόλωνα Γρηγοριάδη, *Ελευθεροτυπία*, 7.10.1982».

²⁰⁸ Ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας, *ό.π.*, σ. 126-135.

²⁰⁹ Βλ. Κοτζιούλας, *ό.π.*, σ. 125

²¹⁰ Βλ. Γρηγοριάδης, *Το αντάρτικο*, *ό.π.*, τ. Ε', σ. 40

στις περιοχές αυτές, θέτοντας τη διαδικασία αυτή εξαρχής ως έναν από τους βασικούς του στόχους, μέσο των οποίων θα ήταν και η βία. Όπως, για παράδειγμα, αποδίδεται από τον Φώτη Πανάγο (Σαράνταινας), μετέπειτα αντάρτη του ΕΛΑΣ, ήδη από τον πρώτο λόγο που έβγαλε στη Δομνίστα Ευρυτανίας, ο Άρης στις 7 Ιουνίου 1942 έθεσε ως εχθρούς του πρωτοεμφανιζόμενου στους κατοίκους τότε ΕΛΑΣ, τους ληστές της υπαίθρου. Στο πλαίσιο αυτό, υποσχέθηκε στους χωρικούς να πατάξει με σκληρό, βίαιο προφανώς, τρόπο όσους εκμεταλλεύονται τα «λαϊκά συμφέροντα» χρησιμοποιώντας, η αλήθεια είναι, ένα αρκετά γενικόλογο σχήμα που μπορεί να συμπεριλάβει διάφορους: «Θα χτυπήσουμε τον εχτρό παντού και θα περιφρουρήσουμε τη ζωή σας. Θα εξαλείψουμε τη ληστεία, την κλεψιά και την αυθαιρεσία. Θα χτυπήσουμε σκληρά όλους εκείνους τους παλιανθρώπους που θαρρούν ότι είναι αμπέλι ξέφραγο τα λαϊκά συμφέροντα και παν να το εκμεταλλευτούν. Γι' αυτό, αν παρουσιαστεί κανένα τέτοιο κρούσμα στο χωριό σας, να μας το καταγγείλετε αμέσως».²¹¹

Πιο συγκεκριμένος και αποφασισμένος για τους στόχους της βίας του ΕΛΑΣ, πριν ακόμη ακόμη ξεκινήσει το αντάρτικο, όπως φάνηκε από τον λόγο που έβγαλε στο προαναφερθέν προπαρασκευαστικό για το αντάρτικο αχτίφ κομματικών στελεχών στην Λαμία (14/5/1942), σύμφωνα με μαρτυρία του Γιώργου Χουλιάρρα (Περικλή), υπήρξε ο Άρης από τότε, ορίζοντας ως αρχικούς τουλάχιστον εχθρούς, στους οποίους όφειλαν να ενεργήσουν με βίαιο τρόπο, τους Ιταλούς και τους Έλληνες συνεργάτες τους, που τρομοκρατούν με ληστρικό τρόπο την ύπαιθρο, αλλά και όλους τους κλέφτες: «Ο σκοπός των πρώτων ομάδων είναι να τιμωρήσουν τους προδότες και τους κατσικοκλέφτες, να χτυπήσουν τις ομάδες των Ιταλών που γυρίζουν ελεύθερα μαζί με ιταλοπροσκυνημένους Έλληνες στα χωριά και μαζεύουν όπλα, συντάσσουν καταλόγους ιταλών υπηκόων, πλιατσικολογούν και βασανίζουν κόσμο».²¹² Μέσα από αυτή την φράση που αποδίδεται από τον Χουλιάρρα στον Άρη, αναδεικνύεται πως ο τελευταίος είχε σκεφτεί εκ των προτέρων ποιοι θα έπρεπε να αποτελέσουν τα πρώτα «θύματα» της βίας του, αλλά και του ΕΛΑΣ γενικότερα, και πως, επομένως, αυτή η δράση του ήταν βάσει σχεδίου.

Αντίστοιχα, ο Νικηφόρος σημειώνει για μια εμβληματική φράση που είπε μετά από τα γεγονότα στον Κλεισό Ευρυτανίας, όπου είχε κλαπεί ποσότητα σιταριού από μια αποθήκη, και μια επιτυχημένη, αλλά ακραία βίαιη ανάκριση από τον Άρη που ακολούθησε. Ο Άρης λοιπόν ανέφερε απειλητικά στον κόσμο, προκειμένου να εμπεδωθεί η τάξη στα χωριά και να καταπολεμηθεί – έστω με βίαιο τρόπο – η ληστεία, δείχνοντας ότι κατανοούσε και τόνιζε τη

²¹¹ Αυτά αναφέρονται σε επιστολή του αντάρτη του ΕΛΑΣ Σαράνταινα (Μάρτιος 1971), βλ. Κωστής Παπακόγκος, *Γράμματα για τον Άρη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976. σ. 122

²¹² Βλ. Χουλιάρρας (2006), ό.π., σ. 111.

δημόσια επιτέλεση βίας ως μήνυμα και παραδειγματισμό:²¹³ «Να το πείτε να το μάθουν παντού! Θα περάσω από τη φωτιά και το σίδερο, όποιον απλώνει χέρι σε ξένο πράγμα, προπαντός όποιον κλέβει το λαό. Θα μάθουμε - θα τρέχει το μέλι από τα μουστάκια μας, και αφού θάναι ξένο δεν θα βγάζουμε τη γλώσσα μας να το γλύψουμε!».²¹⁴ Αυτή η φράση έχει αναπαραχθεί - σε διαφορετικές παραλλαγές και σε διαφορετικές χρονικές περιστάσεις - από πάρα πολλούς που ενισχύουν τη θετική εικόνα του και δικαιολογούν τη βία του, τουλάχιστον όσον αφορά την σκληρότητα που επέδειξε τόσο για την πειθαρχία εντός του ΕΛΑΣ όσο και για την επιβολή της τάξης στην ύπαιθρο, που συνεπαγόταν την καταπολέμηση του φαινομένου της ληστείας,²¹⁵ οπότε δεν μπορούμε να είμαστε καθόλου σίγουροι ότι όντως ειπώθηκε έτσι και τότε, αλλά το σίγουρο είναι ότι με κάποιο λεκτικό σχήμα, πέρα από τις πράξεις, και αρκετές φορές είχε προειδοποιήσει τον κόσμο με αυτό τον τρόπο. Η φράση αυτή έχει ενταχθεί στη σφαίρα του μύθου του ως αυστηρού, αλλά δίκαιου ηγέτη. Στην ίδια λογική της κατανόησης από μέρους του της διά των όπλων επιβολής της τάξης στην ύπαιθρο, το στέλεχος του ΕΑΜ και του ΚΚΕ Χρήστος Ραχιώτης,²¹⁶ προκειμένου να αναδείξει την αυστηρότητά του, κατά την εμφάνιση του ΕΛΑΣ, ενάντια στην κλοπή, μάλιστα της περιοχής, την εποχή εκείνη, όπως θα δούμε και παρακάτω, από τους κλαρίτες, αποδίδει στον καπετάνιο του ΕΛΑΣ μια φράση που αποτυπώνει την αποφασιστικότητά του είτε για την βίαιη αντιμετώπισή τους είτε για την ενσωμάτωσή τους στο αντάρτικο: «Όπλα αυτοί, όπλα και μείς. Ή μαζί μας ή ενάντιά μας. Μέση λύση δεν υπάρχει».²¹⁷

Σε άλλα αφηγήματα παρατίθενται λόγοι του Άρη που καταδεικνύουν ότι είχε πλήρη επίγνωση της φήμης του ως εξαιρετικά σκληρού, στο πλαίσιο αποκατάστασης της λαϊκής δικαιοσύνης, όπως ο ίδιος τουλάχιστον την εννοούσε, αλλά και το ότι δεν δρούσε πάντα βίαια, αν δεν έκρινε ότι ήταν ανάγκη. Αυτού του τύπου τους λόγους τους μεταφέρουν αποκλειστικά άνθρωποι που επιχειρούν να εξιδανικεύσουν την εικόνα του, επιχειρώντας να αντιστρέψουν εντελώς τον ήδη δομημένο μύθο γύρω από την ακραία βία του.

²¹³ Όπως εύστοχα έχει διατυπώσει η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «η άσκηση της εμφύλιας βίας, ιδίως όταν αυτή συντελείται σε δημόσιους χώρους, μετατρέπεται σε ένα ορατό και αναγνώσιμο μήνυμα προς όλους τους εμπλεκόμενους φορείς [...] Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου η βία μετατρέπεται σε δημόσιο θέαμα και παίρνει ακόμα και τελετουργικό χαρακτήρα [...] το μήνυμα που μεταδίδεται είναι επίσης ορατό και στην επεξεργασία του συμμετέχει συχνά και το ακροατήριο», βλ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Η εμφύλια βία ως μήνυμα: Η επιτελεστική λειτουργία της βίας στους εμφύλιους πολέμους», στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 432, 436

²¹⁴ Βλ. Νικηφόρος, τ. Α', σ. 378

²¹⁵ Ενδεικτικά, βλ. Γερμανός Δημάκος (Πάτερ Ανυπόμονος) (2004), *ό.π.*, σ. 214, Τα Νέα, 26/9/1975

²¹⁶ Ο Χρήστος Ραχιώτης υπήρξε προπολεμικά μέλος της ΟΚΝΕ, μετέπειτα της ΕΠΟΝ, και μετέπειτα του ΚΚΕ, ενταγμένος στο ΕΑΜ από τα πρώτα του βήματα, στις περιοχές της Ρούμελης όπου έδρασε το αντάρτικο του Άρη.

²¹⁷ Βλ. Χρήστος Ραχιώτης, *Κατοχή. Ρούμελη-Θεσσαλονίκη*, 1983, σ. 58

Παραθέτοντας, λοιπόν, λόγους του που αναδεικνύουν ένα πιο ανθρώπινο πρόσωπο από αυτό που οι διαχρονικοί επικριτές του προσπαθούν να του προσδώσουν, ανατρέπουν το επιχείρημα των τελευταίων ότι ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ ήταν ουσιαστικά φετιχιστής της βίας, τονίζοντας ότι έβλεπε τη βία σε ορισμένες περιπτώσεις, πολλές στην περίπτωση του αντάρτικου, ως αναγκαία και όταν δεν έκρινε ότι δεν ήταν απαραίτητη η άσκηση ιδιαίτερα δυναμικών ενεργειών το απέφευγε. Ενδεικτικά, ο Κωστής Παπακόγκος,²¹⁸ σχολιάζοντας τις επισκέψεις του Άρη σε χωριά της Δυτικής Θεσσαλίας, κατά την μεταβαρκεζιανή του περιπέτεια, καταθέτει τις εκκλήσεις των κατοίκων προς τον Άρη για βίαιη παρέμβασή του ενάντια στις συμμορίες της «λευκής τρομοκρατίας» και στον Άρη, που τα άκουγε αυτά «ταραγμένος», αποδίδει κάποιους λόγους, που αναδεικνύουν το πώς αντιμετώπιζε τη βία, ως μέσο δηλαδή επιβολής, αλλά όχι βασανισμού: «Εγώ δε θα τους πεταλώσω, το πετάλωμα είναι βαρβαρισμός. Θα τους καπιστρώσω μονάχα -γιατί το καπίστρι είναι Νόμος».²¹⁹

Κινούμενοι στο ίδιο μήκος κύματος, εξαιτίας του στόχου της απόδοσης δικαιοσύνης για τον λαό, μέσω ακόμα και βίαιων ενεργειών, κάποιοι του αποδίδουν αναγνώριση κάποιων λαθών από την μεριά του, που όμως, κατά τον ίδιο, στο όνομα του προαναφερθέντα σκοπού και στο πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών του αντάρτικου, δεν θα ήταν δυνατό να διορθωθούν. Σύμφωνα, λοιπόν, με μαρτυρία του Γεωργούλα Μπέικου, ο Άρης είχε απόλυτη επίγνωση του πόσο σκληρά, πλην όμως αναγκαία, ήταν ορισμένα μέτρα που είχε, κατά καιρούς, πάρει, έχοντας ως σκοπό να επιβληθεί μια λαϊκή δικαιοσύνη. Με αφορμή, για παράδειγμα, το περιστατικό του ότι αναγκάστηκε να εκτελέσει τον ανήλικο γιο του Μαραθέα, γνωρίζοντας το πόσο λάθος ήταν αυτό, αλλά και το ότι έπρεπε να διορθωθεί το πρώτο λάθος, αυτό δηλαδή της ομηρίας του, σημειώνει ο Άρης χαρακτηριστικά: «Δυστυχώς, δεν υπήρχε [άλλη λύση]! Το ένα λάθος φέρνει τ' άλλο. Το πρώτο, που το πήραμε. Λάθος μας σε συνέχεια που το κρατήσαμε τόσες μέρες μαζί μας και το γυροφέρναμε. Είδε πολλά, έμαθε πολλά, γνώρισε ανθρώπους, κουτό δεν ήταν. Το έσχατο μέτρο σε βάρος του είχε καταντήσει αναπόδραστο λάθος μας. Μερικοί εξυπνάκηδες νομίζουν ότι ο Άρης είναι αναισθητός και δεν καταλαβαίνει

²¹⁸ Παραθέτουμε εδώ απόσπασμα από το βιβλίο του Παπακόγκου, καθώς, παρότι δεν έζησε τον Άρη στο αντάρτικο, αυτά που καταγράφει είναι, σύμφωνα με τον ίδιο, αποτέλεσμα συλλογής μαρτυριών συντρόφων του στον ΕΛΑΣ.

²¹⁹ Βλ. Παπακόγκος, 1976, σ. 436. Στο ίδιο μήκος κύματος, ότι δηλαδή ο Άρης δεν φερόταν ποτέ βάνουσα, κινείται και ένας άλλος φίλος προσκείμενος σε αυτόν παλιός του σύντροφος, ο Γιάννης Χατζηπαναγιώτου, χρησιμοποιώντας ένα μάλλον υπερβολικό αγιοποιητικό σχήμα: «Ανάμεσα στους λίγους ανθρώπους, που δεν μπορούν να φερθούν βάνουσα και πιεστικά στο λαό, είναι ο Άρης», βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σ. 598

ότι το χάλασμα ενός παιδιού είναι λάθος βαρύ κι αξέπλυτο. Απ' έξω απ' το χορό όλοι σας πολλά τραγούδια λέτε».²²⁰

Υπάρχουν, τέλος, κάποιοι που του αποδίδουν λόγους περί βίας στο πλαίσιο της τρομοκράτησης ή και της επιβολής, μέσω αυτής της ρητορίας, επί όσων θεωρούσε αντιπάλους του. Ορισμένοι εξ αυτών έχουν ως στόχο την ανάδειξή του ως ενός σκληρού, δυναμικού ηγέτη του ΕΛΑΣ και ορισμένοι άλλοι να παρουσιάσουν ένα πιο ανθρώπινο πρόσωπό του. Στην πρώτη περίπτωση εντάσσεται ο Χρήστος Ραχιώτης, που, όντας παρών σε ομιλία του Άρη στο Καρπενήσι, την άνοιξη του 1943, τον παρουσιάζει να είναι απειλητικός, επιθετικός και βίαιος δημόσια έναντι του ΕΔΕΣ, αλλά μόνο σε περίπτωση συνέχισης των προκλήσεων από την πλευρά του: «Αν [...] συνεχίσουν να πιάνουν τα γιοφύρια και να εμποδίζουν τους δικούς μας [...] τους προειδοποιούμε, πως τότε δεν θα χρειαστεί παρά ένα απλό μας φύσημα, για να σαρωθούνε».²²¹ Ωστόσο, θεωρούμε πιο πιθανό να υπερθεμάτισε υπέρ της βίας ενάντια στον ΕΔΕΣ τον Νοέμβριο του 1943 (εν μέσω της εμφύλιας σύγκρουσης) και μάλιστα όχι δημόσια, αλλά σε συναγωνιστή του στον ΕΛΑΣ, τον Γεράσιμο Μαλτέζο, ο οποίος απέδωσε στον καπετάνιο τη φράση «εσείς οι Ηπειρώτες δεν ξέρετε να δέρνετε και για αυτό σας καβάλησε ο Ζέρβας», αφού βασάνισε έναν εδεσίτη προσωπικά, προκειμένου να αποκαλύψει πού βρίσκονταν κάποιες αποθήκες με πολεμικό υλικό (Νεράιδα) που ανήκε στον ΕΛΑΣ.²²² Αυτός ο λόγος που αποδίδεται από τον Μαλτέζο στον Άρη αναδεικνύει την πίστη του στη δύναμη της βίας, αναγάγοντάς την δηλαδή σε κομβικό στοιχείο επιτυχίας σκοπού της επιβολής επί του αντιπάλου. Αντίστοιχα, ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει πως ο Άρης, όταν διαφωνούσε με τον συνταγματάρχη του ΕΛΑΣ Νίκο Παπασταματιάδη για το πώς έπρεπε να διαχειριστούν την κατάσταση της μη λήψης όπλων από τους Βρετανούς, κατά την ίδια περίοδο, ο Άρης παρενέβη προκρίνοντας την εξής λύση: «Θα τα παίρνουμε όλα και θα τους δέρνουμε».²²³ Αναφορικά, με την πρώτη περίπτωση αξίζει να σημειώσουμε πως μπορεί να εκλειφθεί ως επικοινωνιακό μέσο τρομοκράτησης του αντιπάλου, εν προκειμένω του ΕΔΕΣ.

²²⁰ Βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, τ. Β', Θεμέλιο, Αθήνα, 2005 (β' έκδοση), σ. 248

²²¹ Βλ. Χρήστος Ραχιώτης, *Κατοχή. Ρούμελη-Θεσσαλονίκη*, 1983, σ. 84. Προξενεί μια σχετική εντύπωση αυτή η δημόσια, σε ευρύ κοινό (πλατεία Καρπενησίου) απειλή του Άρη (παρόλο που αισθανόταν αμυνόμενος) απέναντι σε τυχόν συνέχιση προκλήσεων στον ΕΛΑΣ από τον ΕΔΕΣ την εποχή αυτή και ίσως εντάσσεται σε μια εκ των υστέρων κατασκευή του Ραχιώτη της δεκαετίας του 1980.

²²² Βλ. Γεράσιμος Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης), *ΕΑΜ – ΕΛΑΣ. Αναμνήσεις και ζητήματα στρατηγικής και τακτικής*, Βόλος, 1987, σ. 256

²²³ Βλ. Μαλτέζος (1987), *ό.π.*, σ. 246

Παράλληλα, ο υπουργός της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας Παναγιώτης Κανελλόπουλος, παρότι, όπως θα δούμε και παρακάτω, τόνιζε – από τη Μεταπολίτευση βέβαια και έπειτα – πολλαπλώς και σε κάθε τόνο, την καλή συνεργασία που είχε με τον Άρη στην Πελοπόννησο και ότι η στάση του τελευταίου οδήγησε στην παύση τότε των εμφύλιων αιματηρών συγκρούσεων στην περιοχή, παραθέτει μια φράση που του την αποδίδει, η οποία μπορεί να ενταχθεί στην προσπάθεια επιβολής του μέσω της βίας. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Κανελλόπουλο, έξω από την Τρίπολη, κατά τις διαπραγματεύσεις για μη επίθεση του ΕΛΑΣ στην πόλη, όπου έδρευε ισχυρότατη δύναμη ταγματασφαλιτών, αναφερόμενος στον διοικητή του εκεί Τάγματος Ασφαλείας Παπαδόγγονα, ο Άρης του είπε «Αν τον συναντήσω, θα τον σκοτώσω».²²⁴ Η φράση αυτή, που δείχνει πως δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση να έρθει σε άμεση επαφή μαζί του, αναδεικνύει σε ένα βαθμό τον τρόπο σκέψης του γύρω από την βία και ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, που εξοργιζόταν με κάτι ή κάποιον πολύ, γινόταν – έστω και λεκτικά – βίαιος.

Στο ίδιο πλαίσιο μπορούμε να ενσωματώσουμε και ένα περιστατικό που συνέβη στο εστιατόριο «Γαλλία» της Καλαμάτας μετά την Απελευθέρωση της πόλης από τους Γερμανούς και την συντριβή του Τάγματος Ασφαλείας. Εκεί ο Άρης, συνομιλώντας με δημοσιογράφους του ΕΑΜ της τοπικής εφημερίδας *Λαϊκή Νίκη*, καθώς δυσαρεστήθηκε από δημοσίευμα του τοπικού στελέχους του ΕΑΜ Τυρταίου, που περιείχε ένα σχόλιο ευνοϊκό για τον προπολεμικό ελληνικό στρατό, του επιτέθηκε λεκτικά, μεταξύ σοβαρού κι αστείου, ισχυριζόμενος: «να του δώσω τόσο ξύλο, όσο είχα φάει εγώ απ' αυτό το στρατό στο Καλπάκι».²²⁵ Ο Άρης είχε απόλυτη επίγνωση του πόσο βίαιος ήταν και, αντίστοιχα, παρουσιαζόταν, και κυρίως του φόβου που προκαλούσε αυτή η βίαιη εικόνα του χαρακτήρα του, ακόμη και σε συντρόφους του του ΕΑΜ, ώστε να αστείεύεται με αυτή, προκειμένου να περνάει πάντα το μήνυμά του.

Στην δεύτερη περίπτωση, αυτών δηλαδή που αναγνωρίζουν την ρητορική του Άρη γύρω από τη βία ως μέσο επιβολής επί αντιπάλων του, αλλά που έχουν ως στόχο, μέσω της παράθεσης σχετικών φράσεων του, να τον αναδείξουν ως ένα δυναμικό ηγέτη ο οποίος κάνει λογική και συνετή χρήση βίας, εντάσσεται, για παράδειγμα, η μαρτυρία του ελασίτη Γεώργιου Κουτρούκη. Κατά τον Κουτρούκη, λοιπόν, ο Άρης δεν ήταν αναγκαστικά ωμά βίαιος, ούτε πρότασε τη βία πάνω από την πολιτική ανάγκη, πράττοντας έτσι και στην υπόθεση της

²²⁴ Βλ. Συνέντευξη του Κανελλόπουλου στον Λευτέρη Παπαδόπουλο, *Τα Νέα*, 18/4/1981. Για την ιστορία, όντως, δεν συνάντησε τότε ο Άρης τον Παπαδόγγονα, καθώς από την μεριά του ΕΛΑΣ προτιμήθηκε να σταλεί ο τότε συνταγματάρχης του ΕΛΑΣ Τσικλητήρας, ώστε να μην δυναμιτιστεί περαιτέρω το κλίμα, βλ. *Τα Νέα*, 15/9/1986.

²²⁵ Βλ. Γιάννης Σχινάς, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μεσσηνία, χ.ε.*, Αθήνα, 1984, σ. 218.

εκτέλεσης Ψαρρού, όπου, αντίθετα με εκδοχές που, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω,²²⁶ τον εμπλέκουν είτε άμεσα είτε έμμεσα με τον φόνο του συνταγματάρχη του 5/42, όχι μόνο διαφωνούσε με την εκτέλεσή του, αλλά στο άκουσμα της είδησης αυτής ταραχτηκε, γνωρίζοντας τι αντίκτυπο αυτή θα είχε για το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και το λαϊκό κίνημα ευρύτερα, καθώς ήταν πεπεισμένος ότι θα την εκμεταλλεύονταν οι πολιτικοί αντίπαλοι αντικομμουνιστές, και δήλωσε σχετικά: «Αυτό θα το πληρώσουμε και θα τα πληρώνουμε διαρκώς στον αιώνα των άπαντα».²²⁷

Στην ίδια λογική, υπάρχουν, επιπλέον, οπτικές που του αποδίδονται, μέσω της ρητορικής του, πιο «ανθρώπινες». Αυτές κατασκευάζουν μια εικόνα του ως σκληρό μεν, αλλά δίκαιο και τίμιο, ότι δεν πρότασε δηλαδή την άδικη βία. Στο πλαίσιο αυτό, ο τότε αντάρτης του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου και μετέπειτα δημοσιογράφος Ηρακλής Τζάθας αναδεικνύει μέσα από μια στιχομυθία που είχε με τον Άρη, μετά από μια σκληρή μάχη (με πολλούς σκοτωμένους αντάρτες και με οξυμένα τα πολεμικά πάθη) το πώς εκείνος αντιμετώπιζε τη βία ακόμη και προς τους αιχμάλωτους αντιπάλους: «Είσαι νεαρός, το αίμα είναι θερμό, σε τρώει όταν το χύνεις ανυπεράσπιστο, έστω και το χειρότερο εχθρός σου». Όταν ο Τζάθας του αντέτεινε πως οι αντίπαλοι φέρθηκαν ιδιαίτερα σκληρά, ο Άρης πάλι ήρεμος, σύμφωνα με το συγγραφέα, του απάντησε: «Δώσε και σ' αυτόν ένα όπλο, και θα γίνω εγώ διαιτητής σας. Εμείς στα βουνά μας, ούτε το λαγό κτυμάμε πισώπλατα», αναδεικνύοντας μια εντελώς διαφορετική εικόνα απ' ό, τι οι περισσότεροι τον παρουσιάζουν.²²⁸ Ο Δημήτρης Καραθάνος, μέλος του μεταβαρκιζιανού στρατιωτικού του τμήματος, τέλος, μέσω μαρτυρίας του των μέσων της δεκαετίας του 1990 στον Γρηγόρη Φαράκο, παραθέτει ότι ο Άρης, σε συζήτηση μαζί του, αναγνώρισε «τις υπερβολές που σημειώθηκαν στο Μοριά [και] ότι ήταν λάθος», υπογραμμίζοντας, παράλληλα, τις πιέσεις που δεχόταν από τα τοπικά κομματικά εαμικά στελέχη,²²⁹ φράση που συνομιλεί έντονα με την προαναφερθείσα καλή συνεργασία που ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ είχε με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο.

²²⁶ Βλ. κεφ. 4.

²²⁷ Βλ. Γεώργιος Κουτρούκης, «*Εν ψυχρώ*». Κατοχή – Βάρκιζα – Εμφύλιος, Καπόπουλος, Αθήνα, 1996, σ. 30.

²²⁸ Βλ. Τζάθας, ό.π., σ. 17

²²⁹ Βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ.78.

Οπτικές των αντιπάλων σχετικά με την αντίληψη του Άρη περί βίας

Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αντίπαλοι του Άρη, στο πρόσωπό του ασκούν κριτική σε αυτό που, για αυτούς, συμβολίζει, την άγρια δηλαδή βία των κομμουνιστών γενικά και του ΕΛΑΣ ειδικότερα, είναι εύκολο να αντιληφθούμε πως οι συγκεκριμένες παραθέσεις λόγων του Άρη σχετικά με την βία του, μπορούν να θεωρηθούν τουλάχιστον υπερβολικές, έως παραπλανητικές ως προς την εγκυρότητά τους, αλλά σίγουρα και ενδεικτικές ως προς την αντίληψη αυτών των φορέων μνήμης του για το πώς αντιμετώπιζε γενικά το ΚΚΕ το ζήτημα της βίας, σε επίπεδο θεωρίας και πράξης.

Ενδεικτικά, ο Μιχάλης Μυριδάκης, στέλεχος του ΕΔΕΣ, στενός συνεργάτης του Ζέρβα, σε μια ξεκάθαρα φανταστική, κατασκευασμένη εκ των υστέρων, στιχομυθία του με τον Άρη στο πλαίσιο – υποτίθεται – του Κοινού Στρατηγείου στην Ήπειρο, πριν αρχίσουν οι εμφύλιες συγκρούσεις (Οκτώβριος 1943), αποτυπώνει μία ακραία βίαιη τοποθέτηση του Άρη, που του την εκμυστηρεύτηκε. Συζητώντας, λοιπόν, για τη μεταπολεμική κατάσταση, ο Άρης του αποκαλύπτει, σύμφωνα με τον Μυριδάκη, που τον ρώτησε «θα τους σφάξης όλους, βρε Άρη;», ότι «δύο εκατομμύρια και τίμιοι αγωνιστές, συναγωνιστή Μιχάλη, φτάνουν να φτιάξουν τη φυλή», χαμογελώντας ουσιαστικά καταφατικά στο ερώτημά του.²³⁰ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η φράση αυτή του Άρη, σε διάφορες μικρές – άνευ ιδιαίτερης σημασίας – παραλλαγές, αποτελεί κοινό τόπο σε πολλά ακραία αντικομμουνιστικά αφηγήματα για τον Άρη, καθώς ενσωματώνει την εικόνα του τόσο ως σκληρού κομμουνιστή όσο και ενός αιμοδιψή ανθρώπου προσωπικά, από τα οποία εμπνεύστηκε ο Μυριδάκης για να παρουσιάσει τον σίγουρα φανταστικό διάλογό του με τον Άρη. Αυτή η φράση, που εμφανίζεται ήδη σε χειρόγραφο έκθεση του αντικομμουνιστή, μέλους της ΒΣΑ, Θέμη Μαρίνου στην Ελλάδα προς τους ανωτέρους του (1944)²³¹ και αναπαράγεται σε διάφορα

²³⁰ Βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., σ. 317. Ο Μυριδάκης, προκειμένου, όπως ο ίδιος προφανώς πίστευε, να φανεί πιο πειστικός, τοποθετούσε και άλλες φορές τον Άρη να του ομολογεί κυνικά άγρια εγκλήματά του. Ενδεικτικά: «Για τις παραπάνω εκτελέσεις μου διηγήθηκε ο ίδιος ο Άρης που είπε ότι έκανε αυτές τις πράξεις για να χτυπήσει τις αποσκιρτήσεις των ανταρτών του», βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., σ. 245.

²³¹ Βλ. Θέμης Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της Εθνικής Αντίστασης, Προσωπικές μαρτυρίες 1941-1944*, τ. Β', Παπαζήσης, Αθήνα, 2003, σ. 352-353

άλλα έργα και δημόσιες ομιλίες,²³² ακόμη και σε μορφές στρατευμένης τέχνης,²³³ μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αποτελεί μία κατεξοχήν φήμη που έτυχε πολύ μεγάλης διασποράς, ήδη από την περίοδο δράσης του Άρη στην Κατοχή από το αντιστασιακό μπλοκ. Αποτελεί ουσιαστικά μια δημοφιλή διαχρονικά φράση όλων των αντικομμουνιστών, με σκοπό να ενισχύσουν το βίαιο προφίλ του Άρη. Ενδεικτικά, ο Ευάγγελος Αβέρωφ, στο προδικτατορικό λογοτεχνικό του έργο *Η Γη της οδύνης*²³⁴ απέδωσε – με μικρές διαφοροποιήσεις – στον Άρη τα ίδια, ουσιαστικά, λόγια: «Οι δικοί μας [σ.σ. εννοεί την ηγεσία του ΚΚΕ] τα 'καμαν θάλασσα. Δεν τόλμησαν να σκοτώσουν όσους έπρεπε. Οι μισοί Έλληνες ή είναι παθιασμένοι με ξεπερασμένες ιδέες για πατρίδα και τα ρέστα ή είναι σάπιοι. Ήθελαν καθάρισμα όλοι. [...] Οι μισοί και λίγοι παραπάνω ακόμα, για ασφάλεια, μην τύχει και ξεφύγει κανένας μεσοβέζικος».²³⁵ Αυτή, λοιπόν, η φράση, που – με διαφορετικές εκδοχές και σε διαφορετικά πλαίσια – αναληθώς αποδίδεται στον Άρη, είναι βαθιά ριζωμένη σε διάφορα αντικομμουνιστικά αφηγήματα της περιόδου και αναπαράγεται σε τέτοιο διαχρονικό βαθμό που μοιάζει – τουλάχιστον σε «ευήκοα ώτα» – να έχει όντως ειπωθεί από τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ.

Προκειμένου οι διαχρονικοί αντίπαλοί του, οι αντικομμουνιστές, να του προσδώσουν την εικόνα του εξαιρετικά άγριου και βίαιου, πολύ συχνά, αναπαράγουν μια φράση που του την αποδίδουν, αλλά είναι δύσκολα πιστευτό ότι – ακόμα και αν την είχε εφαρμόσει – θα την έλεγε δημοσίως: «Καλύτερα να σκοτώσω δέκα αθώους, παρά να μου ξεφύγει ένας ένοχος».²³⁶ Με το να του αποδίδουν αυτή τη φράση, πέρα από το ό, τι επιχειρούν να αναδείξουν την ευκολία ή και τον φетиχισμό του Άρη να εκτελεί ανθρώπους, καταφέρνουν να τονίσουν, παράλληλα, και μια ιδιαίτερη κυνικότητά του, απαραίτητο συστατικό στην διαμόρφωση της εικόνας ενός υπερβολικά άγριου ανθρώπου που επιθυμούν για το πρόσωπό του.

²³² Ενδεικτικά βλ. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Η Εύβοια υπό Κατοχήν*, τ. Α', Αθήναι, 1950, σ. 105: «Ο Αρχηγός αυτού [του ΕΛΑΣ] Άρης είχε την γνώμην ότι έπρεπε να μείνουν δύο εκατομμύρια μόνον Έλληνες διά να είναι πιστοί εις τας αρχάς της Λαοκρατίας και διά να ζήσουν καλύτερα, και οι υπόλοιποι να σφαγούν». Αλλά και σε επετειακούς λόγους του Στυλιανού Παττακού σε «γιορτές μίσους» (Μελιγαλάς, Κιλκίς) κατά την δικτατορία, αναπαράγεται αυτή η φράση από το στόμα – υποτίθεται – του Άρη. Ενδεικτικά, βλ. *Το Βήμα*, 19/9/1967 και 7/11/1967

²³³ Ενδεικτικά, βλ. Στράτης Μυριβήλης, *Απ' την Ελλάδα. Ταξιδιωτικά*, Εστία, Αθήναι, 1949, σ. 107 Ευάγγελος Αβέρωφ - Τσιότσας, *Γη της οδύνης*, Εστία, Αθήναι, 1966, σ.313-314.

²³⁴ Καθώς πρόκειται για χωρίο λογοτεχνικού έργου δεν θα το εντάσσαμε στις αποδόσεις λόγων του από τρίτους, αν ίδιος ο Αβέρωφ δεν ισχυριζόταν δημοσίως ότι τα λόγια αυτά όντως ειπώθηκαν από τον Άρη, βλ. *Το Βήμα*, 26/11/1966.

²³⁵ Βλ. Αβέρωφ, *Γη της Οδύνης*, ό.π., σ. 313-314.

²³⁶ Ενδεικτικά, βλ. ΠΣΕΑΟ, *Η Εθνική...*(2001), σ. 172.

Εδώ πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι έχουν υπάρξει και μη αντικομμουνιστές που, για ιδιαίτερους, προσωπικούς θα λέγαμε λόγους, έχουν τοποθετήσει στο στόμα του Άρη εξόφθαλμα κατασκευασμένες φράσεις γύρω από την αναγκαιότητα άγριας βίας στο αντάρτικο. Σύμφωνα, για παράδειγμα, με το υψηλόβαθμο στέλεχος του ΕΛΑΣ και κομμουνιστή (ακόμα και μεταπολιτευτικά) Βαγγέλη Παπαδάκη (Λευτεριά), του οποίου η εγκυρότητα, όπως θα δούμε παρακάτω, σχετικά με τη βιαιότητα της δράσης και του χαρακτήρα του Άρη, κρίνεται περιορισμένη, λόγω της εμμονής του με αυτήν, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ έλεγε στους «χωριάτες» κάτι που – ακόμα και αν ήταν ακραία βίαιος, όπως πολλοί, μεταξύ των οποίων ο συγγραφέας αυτός, υποστηρίζουν – δύσκολα μπορεί να γίνει πιστευτό ότι διατυπωνόταν με τέτοιο ρητό τρόπο από τα χείλη του: «Όσοι παραβαίνουν τους νόμους της επαναστατικής νομιμότητας θα πρέπει να κάνουν επιλογή. Από πού θέλουν να τους κοντύνω δέκα πόντους, από τα πάνω ή από τα κάτω του σώματός τους».²³⁷ Το ότι ήταν βίαιος ο Άρης θεωρείται δεδομένο, όπως και το ότι ήταν πολύ αυστηρός σε θέματα πειθαρχίας και τάξης τόσο για τους αντάρτες του όσο και για τους κατοίκους των περιοχών που ήλεγχε ο ΕΛΑΣ. Γνωρίζοντας, όμως, το ύφος που χρησιμοποιούσε – από λόγους που αντικειμενικά είτε, καθώς έχουν σωθεί –, κρίνουμε ότι δεν συνάδει με αυτό που παρουσιάζει ότι έλεγε στους «χωριάτες». Επίσης, πάλι με βάση τους σωζόμενους λόγους του, θεωρούμε απίθανο να μιλούσε εξ ονόματος της λεγόμενης «επαναστατικής νομιμότητας», καθώς, προφανώς για λόγους σκοπιμότητας του αγώνα (να μην αποθαρρυνθούν πολλοί), δεν αναφερόταν ποτέ στο ΚΚΕ και στους ενδεχόμενους μεταπολεμικούς σκοπούς του ρητά, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο αναξιόπιστο το χωρίο του Λευτεριά ως λόγο του Άρη.

Στο πλαίσιο, τέλος, πολλών αντικομμουνιστικών αφηγημάτων, αναφορικά με την βίαιη δράση του Άρη στην Πελοπόννησο, κάποιοι επιχειρούν, βάσει ορισμένων αναξιόπιστων πηγών / μαρτυριών, να πείσουν ότι ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ όχι μόνο εκτέλεσε όλα αυτά τα εγκλήματα, που του αποδίδονται στην περιοχή αυτή έχοντας συγκεκριμένο σχέδιο δράσης, δηλαδή συνειδητά – ευθυνόμενος ο ίδιος προσωπικά για αυτά –, αλλά και ότι τα ομολόγησε, μάλιστα υποτίθεται, δημοσίως: «από τον εξώστην ξενοδοχείου του Άργους εξήγγειλε τα μελλούμενα δια την Μεσσηνίαν ειπών: “Και τώρα θα πάμε στη Βανδέα της Μεσσηνίας”».²³⁸ Πρόκειται καταφανώς για μια *a posteriori* κατασκευή.²³⁹ Παρουσιάζουμε αυτή τη μαρτυρία

²³⁷ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 143.

²³⁸ Βλ. Μαρτυρία του Υπτγού Παν. Πόθου που – υποτίθεται – υπήρξε παρών σε αυτή την ομιλία του Άρη στο Άργος, όπως παρατίθεται στο Γεώργιος Τζουβαλάς, *Γιατί ο Εμφύλιος; 1941-1949. Ματιές από προβληματισθέντες*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήναι, 2018, σ. 192.

²³⁹ Η Βανδέα, περιοχή της Γαλλίας, έμεινε γνωστή λόγω μιας εξέγερσης φιλομοναρχικών αντεπαναστατών κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, που καταπνίγηκε στο αίμα τελικά από

η οποία θέλει να αναδείξει τον Άρη ως «αιμοσταγή σφαγέα» που ενεργούσε βάσει σχεδίου, ως αναξιόπιστη, επειδή κυρίως θεωρούμε απίθανο να ομολόγησε κάτι τέτοιο ο Άρης δημόσια και επειδή δεν χρησιμοποιούσε τέτοιες εκφράσεις στους λόγους του – μη κατανοητές από το ευρύ κοινό (που άλλοι ενδεχομένως αξιοποιούσαν για εντυπωσιασμό του ακροατηρίου)-, καθώς και γιατί ο Άρης δεν έβγαλε λόγο στο Άργος πριν την διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας και την ουσιαστική απελευθέρωση της Πελοποννήσου. Στο Άργος μίλησε την 1η Οκτωβρίου, αφότου αποχώρησαν τα Τάγματα Ασφαλείας της πόλης, στο πλαίσιο περιοδείας του σε διάφορα μέρη της Πελοποννήσου, ενώ οι μάχες στην Μεσσηνία είχαν προηγηθεί χρονικά κατά πολύ.²⁴⁰

την πλευρά της Επανάστασης και έχει μείνει διαχρονικά σε συμβολικό επίπεδο μνημονικός τόπος για το ακραία συντηρητικό στρατόπεδο.

²⁴⁰ Βλ. Λαγδάς, ό.π., τ. Β', σ. 449-450.

Κεφάλαιο 3

Προσλήψεις και αποτυπώσεις της βίας του μέσα από τις πηγές

Όπως θα φανεί αναλυτικότερα και παρακάτω, από την περίοδο που ο Άρης ζούσε μέχρι και την Μεταπολίτευση, με κάποιες εξαιρέσεις, διαφοροποιήσεις και περιόδους σιωπής, σύσσωμος σχεδόν ο πολιτικός κόσμος που δεν ανήκε στην Αριστερά (με οποιαδήποτε μορφή της), που ήταν ενταγμένος δηλαδή στο Κέντρο, την Δεξιά και την Ακροδεξιά, έκανε – λίγο έως πολύ – καυστικές αναφορές στην βίαιη προσωπικότητα του Άρη. Ο Άρης συμβόλιζε για όλο αυτό το ιδεολογικό φάσμα το απόλυτο κακό, την προσωποποίηση της βίας. Από τη Μεταπολίτευση και έπειτα, ο κεντρικός χώρος, με κύριο πλέον πυλώνα του, το ΠΑΣΟΚ, υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου, άλλαξε στάση στο ζήτημα αυτό και αντιμετώπιζε, στην πλειοψηφία των μελών του (κατά την πρώτη τουλάχιστον περίοδο, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990), τον Άρη με θετικό πρόσημο και η όποια βίαιη δράση του δεν αποτελούσε πρόβλημα, αλλά αντίθετα ήταν δικαιολογημένη. Η πρόσληψη αυτή του Άρη και της βίας που συμβόλιζε άρχισε να φαίνεται ότι δεν είναι αρραγής στον κόσμο του ΠΑΣΟΚ (τουλάχιστον στα ηγετικά του κλιμάκια), από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, υπό την νέα, «εκσυγχρονιστική» πια ηγεσία του Κώστα Σημίτη και μέσα σε καινούργιες συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας και των προταγμάτων που τίθεντο (είσοδος στην ΟΝΕ, διοργάνωση Ολυμπιακών Αγώνων, κουλτούρα lifestyle κ.ά.), που καθιστούσαν, ενδεχομένως, την ταύτιση τμήματος του χώρου αυτού με τον Άρη τουλάχιστον αναχρονιστική.

Η δεξιά και η άκρα δεξιά παράταξη, ιδιαίτερα μετά τη Μεταπολίτευση, απ' αφορμής και μάλλον εξαιτίας της συχνής θετικής προβολής της εικόνας του Άρη καθώς και της προσπάθειας αναγνώρισης της εαμικής εθνικής Αντίστασης και έπειτα της επίτευξής της, της οποίας ένα από τα καθαρότερα σύμβολα φερόταν να είναι ο Άρης, έδειξε μεγάλη επιμέλεια στην αντιπροβολή της αρνητικής εικόνας του, έχοντας ως «όπλο» της διαχρονικά το «μελανό» του σημείο, τη βία του. Για τον σκοπό αυτό, του απέδιδε βίαιες δράσεις που είτε όντως διέπραξε είτε όμως και όχι, και τον χαρακτήριζε γενικά με ξεχωριστή ευκολία και συχνά χωρίς καν τεκμηρίωση ως «σφαγέα».

Από την άλλη, το ΚΚΕ και τα μέλη του έχουν διαχρονικά μια μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας του Άρη ως εξαιρετικά βίαιου, καθώς οι όποιες, ανά διαστήματα, αρνητικές θέσεις είτε κομματικά «επίσημες» είτε από μεμονωμένα άτομα για την ακραία βία του Άρη έχουν γίνει εύκολα αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους ιδεολογικούς αντιπάλους του Άρη, προκειμένου να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία γύρω

από το «απάνθρωπο» προφίλ του Άρη. Η πλειοψηφία, βέβαια, των δημόσιων αναφορών αυτού του πολιτικού χώρου στο φαινόμενο της βίας του Άρη, ιδιαίτερα από τη Μεταπολίτευση και μετά, είναι ή ουδέτερες ή θετικές. Στην ίδια, ουσιαστικά, κατηγορία, οφείλουμε να εντάξουμε και μαρτυρίες παλιών συντρόφων του Άρη στον ΕΛΑΣ, που τουλάχιστον μετέπειτα δεν ήταν μέλη του ΚΚΕ, ώστε να δεσμεύονται κομματικά και που από την δεκαετία του 1960 και κυρίως μετά την πτώση της δικτατορίας, διαμορφώνοντας μια «αγιοποιημένη» εικόνα του Άρη, συμπεριλαμβανομένης της βίας του, την οποία δικαιολογούν στον απόλυτο σχεδόν βαθμό. Το πιο αξιοσημείωτο όμως είναι πως ένας αριθμός παλιών στελεχών του ΚΚΕ και του ΕΛΑΣ (π.χ. Ιωαννίδης, Λευτεριάς, Μπέικος κ.ά.), που γνώριζαν τον Άρη, είτε συνειδητά (για εσωκομματικούς λόγους) είτε και ασυνείδητα, σκύβουν πάνω στην αποτίμηση του ρόλου του φορώντας γυαλιά της άλλης όχθης, της αντίπαλης ιδεολογικής παράταξης, συμμεριζόμενοι πολλούς μύθους, δαιμονοποιήσεις και αφορισμούς της σχετικά με τη βία το καπετάνιου του ΕΛΑΣ που έχουν καλλιεργήσει η μεταπολεμική αντικομμουνιστική δεξιά παράταξη και ο αστικός κεντρώος χώρος.

Κάνοντας, λοιπόν, μια πολύ συνοπτική χρονική χαρτογράφηση του πώς το ΚΚΕ και ευρύτερα η Αριστερά έχει αντιμετωπίσει τη βία του Άρη πρέπει να σημειώσουμε τα εξής. Η άποψη, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, των ηγετικών στελεχών του κόμματος για την βίαιη δράση του Άρη, δεν υπήρξε ενιαία, αν και οι περισσότεροι εκφράζονταν ανά καιρούς είτε λίγο είτε πολύ αρνητικά σε αυτό το ζήτημα. Επίσης, αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι πολλά από αυτά τα στελέχη στο μέλλον, ανάλογα με τη δική τους πολιτική τοποθέτηση και την κομματική στάση²⁴¹ απέναντι στον Άρη, τοποθετούνταν διαφορετικά πλέον έναντι της βίαιης δράσης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ δικαιολογώντας ή και εξυμνώντας την. Αντίστοιχα, η θέση του ΚΚΕ ως φορέα αναδιαμορφωνόταν, από περίοδο σε περίοδο, ως προς τη θέση του για την κατηγορία του Άρη ως εξαιρετικά βίαιου, όπως αναφάνεται σε επίσημα και ανεπίσημα κείμενα του κόμματος.

Περίοδος αντιστασιακής δράσης του (1942-1944)

Εαμικός χώρος

Όπως θα αποτυπωθεί παρακάτω, ο εαμικός χώρος δεν είχε ούτε ενιαία ούτε γραμμική αντίληψη για την βίαιη δράση του Άρη, κατά την περίοδο αυτή. Υπήρχαν αρκετά

---

²⁴¹ Αυτό ισχύει στην περίπτωση που παραμένουν μέλη του κόμματος την περίοδο που εκφράζουν την άποψή τους για τη βία του Άρη.

υψηλόβαθμα, κατά κύριο λόγο, στελέχη του ΚΚΕ που από την αρχή του αντάρτικου, αλλά και στην συνέχειά του, δεν έκρυβαν – σε εσωκομματικό επίπεδο – τις ανησυχίες τους για ορισμένες βίαιες ενέργειές του που δεν τις έκριναν ούτε σωστές ούτε αναγκαίες και σίγουρα επιζήμιες στο πλαίσιο του ένοπλου αγώνα του ΕΑΜ, όπως αυτοί τον είχαν ορίσει. Ωστόσο, σε πολλά χαμηλότερα, ιδίως, εαμικά στελέχη η δυναμική δράση έγινε, βάσει και της αποτελεσματικότητάς της, πιο θετικά αποδεκτή. Προς το τέλος, βέβαια, της Κατοχής, ακόμη και ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ, δεν φαίνεται – γραπτά τουλάχιστον – να κατηγορούν τον καπετάνιο του Γ.Σ. του ΕΛΑΣ για κάποια βίαιη ενέργειά του.

Μέσα, λοιπόν, από μαρτυρίες στελεχών που πρόσκεινταν ή και συναποτελούσαν την ηγεσία του ΚΚΕ και του ΕΑΜ (καθώς συγκεκριμένα σχετικά κομματικά ντοκουμέντα της εποχής δεν υπάρχουν ώστε να το πιστοποιούν), η τελευταία θορυβήθηκε έντονα από την πρώτη δυναμική ενέργεια του ΕΛΑΣ με επικεφαλής τον Άρη, την «υπόθεση Μαραθέα» (εκτέλεση του μεγαλογαιοκτήμονα και του επιστάτη του, το καλοκαίρι του 1942, και κυρίως από τις φήμες για απαγωγή του ανήλικου γιου του,²⁴² που, τελικά, μάλιστα, εκτελέστηκε, με αποτέλεσμα να σκέφτεται αντικατάσταση του Άρη).²⁴³ Στο σημείο αυτό, καλό είναι να τονίσουμε πως εξ αρχής, πριν ακόμη ξεκινήσει το αντάρτικο, ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ ήταν επιφυλακτικά σε αυτού του είδους τις δυναμικές δράσεις. Αυτός ακριβώς ήταν, ενδεχομένως, ένας από τους λόγους που τους θορύβησαν φαινόμενα «ατομικής τρομοκρατίας» του Άρη, όπως το προαναφερθέν, καθώς, μέσα από φήμες, έτσι έφθασαν ορισμένα από αυτά στα αυτιά τους. Σε γράμμα, λοιπόν, του οργανωτικού τότε γραμματέα του κόμματος Γιάννη Ιωαννίδη (15/11/1941) προς την Κ.Ε. του ΚΚΕ, όντας έγκλειστος ακόμη στην Ακροναυπλία, όπου όμως είχε συχνή επικοινωνία με τα εκτός φυλακών κομματικά στελέχη, έχοντας πληροφορηθεί, μεταξύ άλλων, την κίνηση της ηγεσίας για δημιουργία αντάρτικου στρατού, καθώς ο Άρης (Κλάρας τότε) είχε ήδη σταλεί στη Λαμία και στην Κεντρική Ελλάδα γενικότερα, ως απεσταλμένος του Τζήμα (υπεύθυνου της Κ.Ε. για το αντάρτικο), προκειμένου να διερευνήσει τις συνθήκες για την ανάπτυξη ενός τέτοιου ενόπλου εγχειρήματος,²⁴⁴ σημείωνε σχετικά τα εξής: «να ενισχύσετε με όλες σας τις δυνάμεις κάθε κίνημα παρτιζάνων που έχει μαζικό χαρακτήρα και να καταδικάζετε αποφασιστικά κάθε εκδήλωση ατομικής τρομοκρατίας, που μόνο κακό μπορεί να φέρει και τίποτα

²⁴² Ενδεικτικά, βλ. Χατζής, ό.π., τ. Α', σ. 289-290

²⁴³ Ενδεικτικά, βλ. Βαγγέλης Παπαδάκης (Λευτεριάς), *Από την Κοζαρέ στα βουνά της; Ρούμελης: Εθνική Αντίσταση, 1940-45*, Ουμέλη, Αθήνα, 1999, σ. 135-147

²⁴⁴ Βλ. Κωστής Παπακόγκος, *Γράμματα για τον Άρη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976, σ. 94-95

περισσότερο». ²⁴⁵ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν την εποχή που ο Ιωαννίδης έστειλε την προαναφερθείσα συμβουλή – οδηγία στην Κ.Ε. του κόμματος, γνώριζε για την αποστολή του Άρη στην Λαμία, τον οποίο ήξερε από τον Μεσοπόλεμο και, όπως παραδέχθηκε ο ίδιος δεκαετίες αργότερα, δεν εκτιμούσε ιδιαίτερα ακριβώς για τον βίαιο χαρακτήρα του, καθιστούσε προσεκτικό το κόμμα απέναντι σε «εξτρεμισμούς» τύπου Άρη. Αν ήταν, δηλαδή, εν γνώση του, το Νοέμβριο του 1941, η αποστολή του Άρη στη Ρούμελη για προεργασία του αντάρτικου, τότε μάλλον θα ήταν προκατειλημμένος έναντί του, εξαιτίας της άποψής για το πόσο βίαια δρούσε. ²⁴⁶ Σίγουρα πάντως έδινε ουσιαστικά γραμμή για μια *a priori* εξαιρετικά επιφυλακτική στάση της ηγεσίας του κόμματος, που όντως θα ίσχυε εκ μέρους της, απέναντι στις μεθόδους που μετέληθε ο Άρης αργότερα, πριν ακόμα δηλαδή ξεκινήσει ο ένοπλος αγώνας του ΕΛΑΣ, ο οποίος άλλωστε δεν είχε ιδρυθεί τότε. Με άλλα λόγια, ακόμη και να μην είχε στο νου του ο Ιωαννίδης προσωπικά τον Άρη και τον βίαιο χαρακτήρα του, είναι ενδεικτική αυτή η εκ των προτέρων τοποθέτηση ενός από τα πλέον σημαντικά στελέχη της κατοχικής ηγεσίας του ΚΚΕ για το πώς έβλεπε το κόμμα βίαιες ενέργειες, όπως αργότερα θα έκρινε ορισμένες από αυτές που διενήργησε ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ.

Σε κάθε περίπτωση, ήδη από την πρώτη περίοδο του αντάρτικου, όπως έχει γίνει απόλυτα κατανοητό, τόσο οι φήμες που ευρέως κυκλοφορούσαν στην ηγεσία του ΚΚΕ που βρισκόταν στην Αθήνα για τις ακραία βίαιες ενέργειες του Άρη (π.χ. υπόθεση Μαραθέα κ.ά.) όσο και σχετικές εκθέσεις στελεχών που βρίσκονταν στις περιοχές όπου έδρασε ο Άρης και που υπερθεμάτιζαν σε αυτή (π.χ. εκθέσεις Μπακόλα, Μανιάτη, Λευτεριά, κ.ά.), θορύβησαν έντονα και διάφορα ηγετικά στελέχη του κόμματος γύρω από το βίαιο χαρακτήρα του. Αυτό συνέβη σε τέτοιο βαθμό που κάποιοι εξ αυτών θεωρούσαν ότι ο Άρης περισσότερο ζημίωνε το ΚΚΕ παρά το ωφελούσε, φτάνοντας, μάλιστα, στο σημείο να πιστεύουν ότι είχε δημιουργηθεί άτυπα στον ΕΛΑΣ η λεγόμενη «Σχολή Άρη», που βασιζόταν στον «εξτρεμισμό». ²⁴⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι ορισμένοι, όπως ο Κώστας Καραγιώργης, προχωρούσαν, λόγω της δυσαρέσκειάς τους, ακόμα περισσότερο, χαρακτηρίζοντας τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ «Νταβέλη», λόγω αυτών των μεθόδων που μετερχόταν και που

²⁴⁵ Βλ. Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση, 1940-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ. 429

²⁴⁶ Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτό συνάδει και με την εκφρασμένη άποψή του για τον βίαιο χαρακτήρα του Άρη ήδη από τον Μεσοπόλεμο, όπως την εξέφρασε ο Ιωαννίδης στη μακρά συνέντευξη που έδωσε σχεδόν δυόμισια δεκαετίες αργότερα (1965), εν είδει αναμνήσεων, στον Αλέκο Παπαπαναγιώτου, όταν το ΚΚΕ, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, άρχισε δειλά να ασχολείται με την κομματική ιστορία της δεκαετίας του 1940 στο πλαίσιο μιας ανάταξης που διαχύθηκε στο ΚΚΕ, αποτέλεσμα της ιστορικής 6ης Ολομέλειας του 1956.

²⁴⁷ Βλ. Χατζής (1983), τ. Β', ό.π., σ. 120

προσομοίαζαν, κατά αυτούς, τις αντίστοιχες του διάσημου λήσταρχου.²⁴⁸ Σύμφωνα με τον τότε γραμματέα του ΕΑΜ και στέλεχος του ΚΚΕ Θανάση Χατζή, ένα τέτοιο παράδειγμα ιδιαίτερα αρνητικής άποψης μέσα στο κόμμα, την εποχή εκείνη, για την βία του Άρη, εκπροσωπούσε ο Παντελής Σίμος Καραγκίτσης, μέλος τότε της Κ.Ε. του ΚΚΕ, ο οποίος θεωρούσε ότι ο Άρης είχε εμφυσήσει ένα πνεύμα βίας σε μεγάλα τμήματα ανταρτών του ΕΛΑΣ και ευθυνόταν, ουσιαστικά, για πολλές βίαιες ενέργειές του, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της δεύτερης, αιματηρής διάλυσης διάλυσης του 5/42 του Ψαρρού (Ιούνιος 1943).²⁴⁹ Η άποψη αυτή του Καραγκίτση αποτυπώνεται και σε κομματική έκθεσή του της ίδιας περιόδου, όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνει με ιδιαίτερα αρνητικά χρώματα την βίαιη συμπεριφορά του Άρη.²⁵⁰ Αντίστοιχη πρέπει να ήταν, την ίδια περίοδο, και η ανησυχία και άλλων κορυφαίων στελεχών του ΚΚΕ και του ΕΛΑΣ, που είχαν και καλή – ομολογουμένως –, κατά τα άλλα, συνεργασία μαζί του, όπως ο Ανδρέας Τζήμας και ο Στέφανος Σαράφης, οι οποίοι, σε επιστολή τους προς τον Άρη (Ιούνιος 1943) θίγουν διακριτικά αυτό το ζήτημα, ζητώντας να αποφεύγεται στον ΕΛΑΣ γενικά κάθε υπερβολή, προκειμένου να μην δίνονται δικαιώματα ενάντια στην εικόνα του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ.²⁵¹

Αναλογιζόμενοι την επίκληση ενός ανώνυμου κομματικού καθοδηγητή του ποιητή Γιώργου Κοτζιούλα²⁵² στο χωριό του, κατά τη διάρκεια του 1943 προς όλους τους νεοσύλλεκτους στον ΕΛΑΣ, στην άγρια, τιμωρητική βία του Άρη με την υποψία και μόνο κάποιες παραβατικής συμπεριφοράς,²⁵³ κρίνουμε πως – λαμβάνοντας υπόψη και την υποκειμενική προσέγγιση του

²⁴⁸ Ενδεικτικά, βλ. Βασιλείου, ό.π., σ. 17, *Ελευθερία*, 13/6/1963. Ωστόσο, υπάρχουν και οι αντίθετες μαρτυρίες επ' αυτού, της φήμης δηλαδή ότι ειπώθηκε κάτι τέτοιο, όπως έγινε από τον Θανάση Χατζή, βλ. Χατζής, ό.π., τ. Α', σ. 289. Ο Χατζής αμφισβητεί λοιπόν ότι έφτασαν να τον χαρακτηρίσουν «Νταβέλη», θεωρώντας ότι εντάσσονται περισσότερο σε μεταπολιτευτικές οπτικές της ιστορίας που επιθυμούν να ενισχύσουν την εικόνα της τεράστιας διαφοροποίησης Άρη (και καπετάνιων γενικά) – ΚΚΕ, εξυπηρετώντας φερεγγιστικά ένα άκαμπο σχήμα. Ενδεικτικά έργα αυτού του ύφους είναι η «Πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη» του Χατζηπαναγιώτου, οι «Καπετάνιοι» του Ευδής και το «Καπετάν Άρης» του Παπακόγου, ενώ ακολούθησαν πολλά άλλα που κινούνταν στην ίδια γραμμή.

²⁴⁹ Βλ. Χατζής (1983), τ. Β', ό.π., σ. 120.

²⁵⁰ «Ο Άρης [...] εξακολουθεί να έχει σοβαρά υπολείμματα κακών συνηθειών που επιδρούν επί ζημιά στην εθνική μας υπόθεση. Είναι βίαιος και υβριστικό στις εκφράσεις του, [...] λέει στο περιβάλλον του ότι θα κάψει ορισμένα χωριά κλπ. Έπειτα δεν ξέκοψα ακόμα με το πνεύμα των σκληρών μέτρων, πολύ εύκολα το 'χει να μιλάει να καθαριστούν από αυτούς μερικοί - χωρίς να 'ναι προδότες - για να συνετιστούν οι άλλοι. [...] να μην τον βάζουμε να μας κάνει δουλειές ανακριτικές, δικαστικές, επίλυσης διαφορών κλπ. Και η πολιτική δουλειά Πρέπει να οργανώνεται κολεχτιβίστικα (περιεχόμενο λόγων που θα εκφωνήσει κλπ)», βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 180-181.

²⁵¹ «Εκείνο που και πάλι έχω να συστήσω είναι να είμαστε πολύ προσεκτικοί, να αποφεύγουμε κάθε υπερβολή», βλ. Γράμμα Σαράφη – Τζήμα στον Άρη (7/6/1943), όπως παρατίθεται στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 262

²⁵² Ο Γιώργος Κοτζιούλας εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ και ήρθε πολύ κοντά στον Άρη, με τον οποίο, σύμφωνα με τον ίδιο, είχαν αισθήματα αλληλοεκτίμησης.

²⁵³ «[Ένας] καθοδηγητής μας εκεί πέρα [στο χωριό] [...] άμα έβλεπε καμιά μικροπαράβαση από νεοσύλλεχτο, μεγαλοποιώντας το φταίξιμό του, ακουγόταν να φοβερίζει: "[Ένας] καθοδηγητής μας

Κοτζιούλα υπέρ του Άρη και ότι δεν αναφέρεται σε κάποιο πρόσωπο ονομαστικά (ώστε να ελεγχθεί) – χαμηλόβαθμα στελέχη του ΚΚΕ – είτε συνειδητά (κατόπιν, ενδεχόμενης, προφορικής ίσως εντολής), είτε αυθόρμητα, επηρεασμένα από τις φήμες που ήδη ακολουθούσαν τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ γύρω από την σκληρή αλλά δίκαιη βία του – αξιοποιούσαν, εργαλειακά πλέον, την άγρια εικόνα του που είχε διαμορφωθεί για αυτόν, προς το συμφέρον του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, όπως εκείνα το εννοούσαν. Αυτές οι κρίσεις έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με τις προηγούμενες, προ χρόνου (1942), αντιρρήσεις κι αμφιβολίες που είχε εκφράσει η ηγεσία του κόμματος για αυτή του την βία. Ωστόσο, και το 1943, πέραν της ανοχής, επίσημη κομματική τοποθέτηση υπέρ της άγριας βίας που - υποτίθεται ή πραγματικά – είχε ασκήσει ο Άρης, δεν έχει σημειωθεί γραπτώς πουθενά όπως είναι άλλωστε και λογικό.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί όμως πως, αντίθετα προς τις ενστάσεις ή έστω ανησυχίες που είχε η κομματική ηγεσία για τη βία του Άρη, ο απλός κόσμος του ΕΑΜ στην ύπαιθρο, μάλλον δεν τις συμεριζόταν και, εν πολλοίς, την έβρισκε σωστή και δίκαιη και μάλιστα την τραγουδούσε, όπως αποτυπώνεται στον στίχο «[ο Άρης] [...] προδότες / φασίστες έσφαξε πολλούς με δίκιο μαχαίρι» του αντάρτικου τραγουδιού «Ο Άρης κάνει πόλεμο» ή «Του Μικρού Χωριού» ή «Τραγούδι του Άρη», που γράφτηκε αμέσως μετά τη μάχη του ΕΛΑΣ με τους Ιταλούς στο Μικρό Χωριό Ευρυτανίας (Δεκέμβριος 1942) σε στίχους της κατοίκου του χωριού και λίγο μετέπειτα μέλους της ΕΠΟΝ Ναυσικάς Φλέγκα-Παπαδάκη και μελοποίηση του Αλέκου Ξένου. Το τραγούδι αυτό τραγουδήθηκε πάρα πολύ και τότε από τον απλό κόσμο του ΕΑΜ και αργότερα (π.χ. στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, οπότε, όπως και πολλά άλλα αντάρτικα της Κατοχής, τραγουδήθηκε ιδιαίτερα από πολλούς και σε διάφορες εκτελέσεις). Το γεγονός αυτό, για το θέμα που μας απασχολεί, αναδεικνύει έμπρακτα πως τουλάχιστον μια μεγάλη μερίδα των κατοίκων των χωριών, όπου έδρασε ο Άρης, όχι μόνο δεν είχε πρόβλημα με την βία του Άρη, αλλά επιθυμούσε να την τραγουδήσει, υμνώντας την.²⁵⁴ Τουλάχιστον τη βία απέναντι σε «προδότες» ή «φασίστες», ανάλογα με την εκδοχή που,

---

εκεί πέρα [στο χωριό] [...] άμα έβλεπε καμιά μικροπαράβαση από νεοσύλληχτο, μεγαλοποιώντας το φταίξιμό του, ακουγόταν να φοβερίζει: “Τι να σας κάμω! Έπρεπε νάχουμε δω τον Άρη. Αυτός ξέρει τιμωρεί. Για μια κότα μωρέ – καταλαβαίνεις; Για μια κότα έσφαξε άνθρωπο, και μάλιστα πεινασμένο”», Βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 9-11

²⁵⁴ Για τους στίχους του τραγουδιού αυτού και την σχέση τους με την βία του Άρη, που υμνείται από τους κατοίκους της περιοχής, βλ. και Μαρία Παναγιωτοπούλου, «Μνήμη και Ιστορία: ιχνηλατώντας τη διατήρηση της μνήμης της κατοχικής βίας στην τοπική ιστορία της Ευρυτανίας», στο Στράτος Δορδανάς, Βασιλική Λάζου, Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Κατοχική βία, 1939-1945: Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*, Δήμος Ν. Σκουφά – Ασίνη, Κομμένο Άρτας – Αθήνα, 2016, σ. 367-368.

προφανώς, ήθελε ο καθένας, χωρίς όμως αυτό να αλλάζει ιδιαίτερα το νόημα της σχεδόν απόλυτης «από τα κάτω» δικαιολόγησης της βίαιης δράσης του Άρη.

Προς το τέλος, πια, της Κατοχής (οπότε ο Άρης βρισκόταν πια στον κολοφώνα της δόξας και της δημόσιας επιρροής του στο πλαίσιο του εαμικού χώρου, ενώ ταυτόχρονα είχε μετατραπεί στο πλέον μισητό πρόσωπο για τους αντιπάλους του), η ηγεσία του ΚΚΕ, προκειμένου να μην αναδειχθεί στη δημόσια σφαίρα ούτε δείγμα υπερβολικής βίας του, για την οποία, όπως είδαμε παραπάνω, είχε κατηγορηθεί παλιότερα πολλακίς στα όργανα του κόμματος, προτίμησε να μην υπογραμμίσει γενικά κανένα "ελάττωμα" εντός του ΕΛΑΣ (π.χ. κλοπές από αντάρτες του ΕΛΑΣ, λιποταξίες).²⁵⁵

Αντιστασιακός χώρος

Ο αντιστασιακός χώρος, από την άλλη, φαίνεται να υπήρξε εξαιρετικά συμπαγής σχετικά με την αρνητική πρόσληψη της βίας του Άρη στην συγχρονία, παρότι και σε αυτούς μόνο οι «επίσημοι» αντίπαλοί του (οι Γερμανοί και οι Έλληνες συνεργάτες τους) εξέφραζαν δημοσίως την αρνητική άποψή τους για την ακραία, «εγκληματική», κατά αυτούς, βίαιη δράση του. Αντίθετα, όσοι ήταν πρόσκαιρα ή σε όλη την διάρκεια της Αντίστασης – έστω και σε τυπικό επίπεδο – σύμμαχοί του (Βρετανοί, μέλη άλλων αντιστασιακών οργανώσεων κ.ά.) ένωσαν ότι, στο πλαίσιο του κοινού αγώνα και προς όφελός του, δεν έπρεπε – ακόμα τουλάχιστον – να εκφράσουν στην δημόσια σφαίρα την όποια αρνητική άποψή τους για βίαιες ενέργειές του, αν και υπηρεσιακά το έπρατταν.

Με άλλα λόγια, κατά την διάρκεια της Κατοχής, η βία του Άρη, σε γραπτό πάντα επίπεδο,²⁵⁶ στηλιτεύτηκε, κατά κύριο λόγο, από τους «πραγματικούς» και βασικούς – αρχικά τουλάχιστον – αντιπάλους του, δηλαδή τους Γερμανούς και τους Έλληνες συνεργάτες τους και, κατά δεύτερο λόγο (σε υπηρεσιακό επίπεδο, άγνωστο τότε δημόσια), από πολλά μέλη της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής (ΒΣΑ). Το τελευταίο δείχνει και σε τι βαθμό πρόκειται για επιχείρηση κατασκευής μιας εικόνας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, βασισμένη στον άξονα της βίας, που θα λάμβανε χώρα κατά τα μεταπολεμικά χρόνια. Αυτή η κατασκευή

²⁵⁵ «Σ' αντίθεση με τις ορδές των Ζέρβηδων, ούτε μία περίπτωση πλιατσικολογήματος δεν παρατηρήθηκε στις επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ», βλ. Γιάννης Ζέβγος, «Προβλήματα του ΕΛΑΣ», *ΚΟΜΕΠ*, φ. 29, Αύγουστος 1944.

²⁵⁶ Το σημειώνουμε αυτό σε αντιδιαστολή προς το προφορικό επίπεδο, καθώς η βία του, ήδη κατά την Κατοχή, είχε ενταχθεί στη σφαίρα του μύθου. Ο παπα-Ανυπόμονος αναφέρει σχετικά: «Οι πάντες τον είχαν δαιμονοποιήσει [για τη βία του] σε σημείο υπερφυσικό!», βλ. Παπα-Ανυπόμονος (2004), ό.π., σ. 278.

οφείλεται τόσο σε πολιτικούς λόγους (πολιτική των προαναφερθέντων έναντι του ΚΚΕ και του ΕΑΜ) όσο και σε προσωπικούς, καθώς ο Άρης με την αδιαμφισβήτητη σκληρότητα που άσκησε σε αρκετούς από αυτούς (με διαφορετικό βέβαια τρόπο στον καθένα), τους έδινε το «δικαίωμα» να συμβολοποιήσουν τη βία όλου του ΕΛΑΣ στο πρόσωπό του. Χαρακτηριστικό του ότι ούτε μέλη του ΕΔΕΣ, εξαιρώντας από αυτό την περίπτωση των εμφύλιων συγκρούσεων ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ (που αποτελεί μια ειδική περίπτωση), δεν αντιμετώπιζαν την βία του Άρη στην συγχρονία των γεγονότων ως ακραία, όπως το έκαναν – στην πλειοψηφία τους – μετά τον Πόλεμο, είναι πως, όπως θα φανεί και παρακάτω, ούτε ο ίδιος ο Ζέρβας δεν φώτιζε στο προσωπικό του ημερολόγιο της Κατοχής, που το έγραφε μέρα-μέρα *in situ*,²⁵⁷ τη βία του Άρη με τα μελανά χρώματα που το έκανε σε μεταγενέστερα, επεξεργασμένα κείμενά του για την ίδια περίοδο. Ακόμη, δηλαδή, και όταν ο αρχηγός του ΕΔΕΣ βρισκόταν μπροστά σε κάποια βίαια ενέργεια όπου εμπλεκόταν και ο Άρης (π.χ. κάποια εκτέλεση αιχμαλώτου ή ληστή ή συνεργάτη των κατακτητών) δεν έδειχνε στο παροντικό γραπτό του να την καταδικάζει για οποιοδήποτε λόγο (π.χ. ότι ήταν άδικη, ότι δεν τηρήθηκαν οι πρέπει διαδικασίες ή αναφορικά με τυχόν βασανιστικές μεθόδους θανάτωσης κ.ά.), θεωρώντας προφανώς, όπως άλλωστε συμβαίνει κιόλας, ότι η βία ενέχει έναν ιδιόζοντα ρόλο στις συνθήκες ενός πολέμου και ειδικά ενός ανταρτοπολέμου.²⁵⁸ Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση του απεσταλμένου στην Πελοπόννησο υπουργού Παναγιώτη Κανελλόπουλου, που στο ημερολόγιό του, όπως επίσης θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, καθώς δημοσιεύτηκε αυτούσιο στη Μεταπολίτευση,²⁵⁹ όχι μόνο δεν κάνει αναφορά στη βίαιη δράση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, αλλά αντίθετα εξαίρει μάλιστα την συνεισφορά του στη μείωση της εμφύλιας έντασης.²⁶⁰

Για να επιστρέψουμε, όμως, στις δημοσιοποιημένες κατά τη διάρκεια της Κατοχής αναφορές στη βία του Άρη, να σημειώσουμε πως στην αρχή του αντάρτικου δεν υπήρξαν ιδιαίτερα αποτυπώματα κριτικής σε αυτήν. Ενδεικτική, μάλιστα, της μετέπειτα υποκρισίας του δεξιού χώρου σχετικά με την διαχρονική εμμονή του στο ζήτημα της βίας του Άρη, είναι η θετική αντιμετώπιση της εκτέλεσης του Μαραθέα (που λίγο αργότερα η υπόθεση έγινε σημαία του χώρου αυτού – και όχι μόνο για την δημόσια «εκστρατεία» ενάντια στην βία του) το 1942, όταν ακόμη δεν είχε γίνει ευρέως γνωστή η κομμουνιστική ταυτότητα του ΕΛΑΣ γενικά και του Άρη συγκεκριμένα, καθώς, όπως ομολογούν, θεωρούσαν ότι με αυτό τον βίαιο τρόπο οι

²⁵⁷ Βλ. *Ημερολόγιο στρατηγού Ναπολέοντα Ζέρβα, 1942-1945*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2013

²⁵⁸ Για περισσότερα σχετικά με αυτό, βλ. κεφ. 6.

²⁵⁹ Α΄ έκδοση: Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945*, Κέδρος, Αθήνα, 1977 και β΄ έκδοση (ουσιαστικά επανέκδοση): Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945*, Εστία, Αθήνα, 2003

²⁶⁰ Βλ. Κανελλόπουλος (2003), ό.π., σ. 653

συνεργάτες του εχθρού, που τότε ήταν οι ξένοι κατακτητές, δεν θα ένιωθαν πια ασύδοτοι.²⁶¹ Επίσης, στο ίδιο μήκος κύματος, καταδίκης δηλαδή της κομμουνιστικής βίας, αλλά όχι του Άρη προσωπικά, κινήθηκε, ακόμη και το 1944, ο υπαρχηγός του ΕΔΕΣ Κομνηνός Πυρομάγλου, στην διάσκεψη του Λιβάνου, καθώς, παρότι σημείωσε ορισμένες βίαιες ενέργειες του Άρη,²⁶² σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε στόχο του η προβολή της δικής του βίας συγκεκριμένα, αλλά γενικότερα αυτή των κομμουνιστών του ΕΛΑΣ. Ο Πυρομάγλου, λοιπόν, στηλίτευσε τότε, σε κάθε τόνο, την άγρια βία των κομμουνιστών, τονίζοντας τους πραγματικούς, σύμφωνα με τον ίδιο, σκοπούς του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ, που δεν είναι άλλοι από την «κοινωνική επανάσταση» μεταπελευθερωτικά, με ακραία βίαια μέσα, για την οποία εργάζονταν να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες ήδη από την Κατοχή.²⁶³ Το επιχείρησε παραθέτοντας πολλές «σφαγές» κομμουνιστών του ΕΛΑΣ, που έλαβαν, για τον προαναφερθέντα λόγο, χώρα. Από τις περιγραφές αυτών των «σφαγών» απουσίαζε, όμως, η συμμετοχή του Άρη.²⁶⁴

Επομένως, όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η συνεχής κριτική στην ακραία βία του Άρη από την δεξιά παράταξη έλαβε χώρα περισσότερο στο πλαίσιο του αντικομμουνιστικού της αγώνα, παρά με άξονα αρχές και αξίες, όπως το ζήτημα της βίας του και αυτό μάλιστα μετά την Κατοχή. Ο Άρης δηλαδή, κατά την διάρκεια της Αντίστασης, δεν αποτελούσε ακόμα – σε γραπτό τουλάχιστον επίπεδο – για τον αντιαστικό χώρο, και πιο συγκεκριμένα τους Έλληνες αντικομμουνιστές αντιστασιακούς, το σύμβολο της βίας του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ, όπως θα συνέβαινε αμέσως μετά τον Πόλεμο και την Απελευθέρωση, οπότε όντως η βία του δαιμονοποιήθηκε. Από κάποιο χρονικό σημείο και μετά δηλαδή, μέσα στην Κατοχή, η κομμουνιστική βία ήταν απόλυτα καταδικαστέα από αυτόν τον πολιτικό χώρο, αλλά ο Άρης δεν είχε βρει ακόμη την συμβολική θέση του στο πλαίσιο της ρητορικής αυτής.

²⁶¹ Ενδεικτικά, βλ. *Ελληνικόν Αίμα*, 15/8/1942, *Μεγάλη Ελλάς*, αρ. 12, Οκτώβριος 1942, *Μάχη* (της «Εθνικής Δράσης»), 26/11/1942.

²⁶² Μία από τις ελάχιστες, μέσα στον λόγο του Πυρομάγλου, αναφορές στην βία του Άρη προσωπικά και, μάλιστα, χωρίς άγριες περιγραφές, είναι η εξής: «Την 28ην Δεκεμβρίου 1942 ο Άρης επί κεφαλής 400 ανδρών εκστρατεύει εις Μεγαλόχαρην με τον σκοπόν να συλλάβη το Αρχηγείον μας, να το εκτελέση και να απομακρύνη την Αγγλικήν Αποστολήν, η οποία μας συνόδευεν, έξω της Ελλάδος», βλ. Κομνηνού Πυρομάγλου, *Απάντησι εις το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ. Από πρακτικά του Λιβάνου*, 1944, σ. 22.

²⁶³ «Βαίνομεν [...] προς μίαν κοινωνικήν επανάστασιν, η οποία τας περισσοτέρας φορές [...] λαμβάνει την μορφήν αγριότητος εκτρεπόμενη εις σφαγάς, λεηλασίας και πυρκαϊάς, που ούτε και η Γαλλική Επανάστασις δεν αναφέρει εις την αγριωτέραν της περίοδον [...] Το ΕΑΜ απεργάζεται την κοινωνικήν επανάστασιν κατά την διάρκειαν της κατοχής και δημιουργεί τας προϋποθέσεις της επικρατήσεώς του διά της βίας των όπλων μετά την απελευθέρωσιν», βλ. Πυρομάγλου (1944), ό.π., σ. 14-15.

²⁶⁴ Αναφέροντας πολλές «αγριότητες» των κομμουνιστών, χωρίς συμμετοχή όμως του Άρη, σημειώνει συμπερασματικά το εξής: «Η απελευθέρωσις της Ελλάδος θα επιτρέψη τον σκληρόν και αποτρόπαιον απολογισμόν όλων των αγριοτήτων και φρικαλεοτήτων που εγένοντο από τα όργανα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ», βλ. Πυρομάγλου (1944), ό.π., σ. 34-35.

Από την άλλη, οι Γερμανοί, μέσω του δοσιλογικού αθηναϊκού τύπου, είναι οι πρώτοι που επιχειρήσαν ξεκάθαρα να προβάλουν το «εγκληματικό προφίλ» του Άρη, δημοσιεύοντας το ποινικό μητρώο του με κάποιες ποινικές παραβάσεις από τον Μεσοπόλεμο, προκειμένου να τονίσουν δημοσίως τον παραβατικό του χαρακτήρα.²⁶⁵ Εδώ αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί ότι αυτή η τακτική των Γερμανών και των συνεργατών τους αποτελούσε κοινό τόπο στην αντιμετώπιση των ανταρτών (ιδιαίτερα των αριστερής προέλευσης) μέσω των προπαγανδιστικών μηχανισμών τους σε όλες τις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης,²⁶⁶ Ο Άρης, ως δυναμικό, ηγετικό στέλεχος του ΕΛΑΣ, κατείχε, όπως είναι λογικό, την μερίδα του λέοντος στην σχετική προπαγάνδα τους επί ελληνικού εδάφους. Εξάλλου, όπως έχουμε δει παραπάνω και στον Μεσοπόλεμο, το 1931, σε μια δίκη, όπου ο Άρης (Θανάσης Κλάρας τότε) παρίστατο ως μάρτυρας σε άσχετη υπόθεση για ηθική διαφθορά του υπουργού της κυβέρνησης Βενιζέλου Νικόλαου Αβραάμ, το προεδρείο του δικαστηρίου, προκειμένου να μειώσει την αξιοπιστία του μάρτυρα, έκανε λόγο για το ίδιο βεβαρυμένο ποινικό του μητρώο.²⁶⁷ Εφάρμοσε δηλαδή ίδια με τους Γερμανούς (το 1943) τακτική μείωσης της προσωπικότητάς του, παρουσιάζοντάς τον ως κοινό εγκληματία. Όμως, όπως, επίσης, προαναφέρθηκε, ο Άρης βρήκε την ευκαιρία από αυτό για να υπερασπιστεί τον εαυτό του ως κομμουνιστή, τοποθετώντας αφενός τις προ κομματικής του ένταξης μικροπαραβάσεις του ως απότοκο του αστικού συστήματος που διαφθείρει συνειδητά τους ανθρώπους και τις παραβάσεις για τις οποίες κατηγορήθηκε, αφότου εντάχθηκε στο ΚΚΕ, ως συνεπείς προς την κομμουνιστική του ιδεολογία και αναγκαίες ενέργειες.²⁶⁸

Επιστρέφοντας στην Κατοχή, αντίστοιχα, για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, το καλοκαίρι του 1944, αξιωματούχοι της δοσιλογικής κυβέρνησης Ράλλη, που οι Βρετανοί, μάλιστα, αξίζει να αναφερθεί ότι τους θεωρούσαν απλώς «δεξιούς» (sic), ιδιαίτερα ανήσυχοι από την δράση του Άρη στην Πελοπόννησο εναντίον συνεργατών τους,²⁶⁹ την χαρακτηρίζουν ως "τρομοκρατία", ενισχύοντας σε ευήκοα - τουλάχιστον - ώτα την εικόνα του ως ακραία βίαιου,

²⁶⁵ Ενδεικτικά, βλ. *Το Βήμα*, 24/12/1943.

²⁶⁶ «Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο αντίχτυπος της [Αντίστασης] διευρύνεται από την προπαγάνδα των φασιστικών και ναζιστικών δυνάμεων, οι οποίες δικαιολογούν την καταστολή, τη βία, τις εκτοπίσεις και τις σφαγές με την πρόφαση του αγώνα κατά των παρτιζάνων. Οι κατεχόμενες από τα γερμανικά στρατεύματα χώρες γεμίζουν με αφίσες που απειλούν με θάνατο τους αντιστασιακούς, χαρακτηρίζοντάς τους "συμμορίτες" και "τρομοκράτες"», βλ. Traverso (2013), ό.π., σ. 107.

²⁶⁷ Βλ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 9/9/1931.

²⁶⁸ Βλ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 9/9/1931.

²⁶⁹ Πιθανότατα αυτή η ανησυχία των κυβερνητικών δοσιλόγων – συνεργατών των Γερμανών αναζωπυρώθηκε με αφορμή τη νικηφόρα για τον ΕΛΑΣ, με επικεφαλής τον Άρη, μάχη του Βαλτετσίου (15 Ιουνίου 1944), ενάντια σε κατοίκους του χωριού που ήταν βαριά εξοπλισμένοι από τα τοπικά εκεί Τάγματα Ασφαλείας και τρομοκρατούσαν την περιοχή.

μέσα από πληροφορίες που βρίθουν από προφανείς ανακρίβειες με καταφανή στόχο την σπίλωση του.²⁷⁰

Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, οι Γερμανοί, μέσω της προσκείμενης προς αυτούς εφημερίδας *Νεολόγος Πατρών*,²⁷¹ αναφέρονταν στον βίαιο χαρακτήρα του Άρη, στο πλαίσιο μιας κατασκευασμένης από τους ίδιους ομιλίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, σύμφωνα με την οποία ο Άρης, υποτίθεται απείλησε πως όσοι μετείχαν του ΕΑΜ και των οργανώσεων και δεν εργάζονταν εξολοκλήρου για το καλό του κομμουνισμού, θα εκτελούνταν επιτόπου, μέσω της ΟΠΛΑ.²⁷² Όπως φαίνεται, η βία του Άρη, ως χρήσιμο εργαλείο, εντασσόταν έντονα στον χάρτη της γερμανικής προπαγάνδας και των ντόπιων συνεργατών τους, προκειμένου να επιτύχουν τους όποιους στόχους είχαν πλέον, να μην αναλάβουν δηλαδή μεταπολεμικά οι κομμουνιστές την εξουσία στην Ελλάδα.

Επιπλέον, για την ακραία βία του Άρη μιλούσαν στην συγχρονία ακόμα και αξιωματικοί των ίδιων των Ταγμάτων Ασφαλείας, όπως για παράδειγμα ο Συνταγματάρχης Πεζικού Ν. Κουρκουλάκος, διοικητής του Τάγματος Ασφαλείας Πάτρας,²⁷³ που φρόντισε, από τα μέσα Σεπτεμβρίου 1944 (15/9 1944), με επιστολή του προς την εξόριστη ακόμη κυβέρνηση Εθνικής ενότητας και τον Πρωθυπουργό Παπανδρέου προσωπικά,²⁷⁴ όπως τουλάχιστον παρατίθεται στο έργο του Γεωργίου Ράλλη *Ο Ιωάννης Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου* (1947), να παρουσιάσει, μέσα από τη θυματοποίηση των ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας, εξαιτίας του άγριου ΕΛΑΣ που επιτίθεται σε πολλές πόλεις της Πελοποννήσου εναντίον «αθώων» πολιτών, τον Άρη ως απόλυτα αιμοδιψή και να του αποδώσει έναν απάνθρωπο χαρακτήρα, περιμένοντας μάλιστα

²⁷⁰ «Σύμφωνα με πληροφορίες του Υπουργείου Εσωτερικών της κυβέρνησης Αθηνών ο Άρης, που βρίσκεται στην Πελοπόννησο, ανακήρυξε την περιοχή σοβιετική δημοκρατία (sic). Πηγή δεξιάς απόκλισης της Αθήνας, η οποία τηλεγραφεί την παραπάνω πληροφορία, σημειώνει ότι γεγονός είναι πως ο ΕΛΑΣ [υπό τον Άρη] αυτή άγρια τρομοκρατία στην περιοχή», βλ. Τηλεγράφημα Boxshall προς Laskey, αριθ. EGB/GR/7544, 8 Ιουλίου 1944. F.O. 371/43690/R10923, όπως παρατίθεται στο Μαρία Σπηλιωτοπούλου - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371, 1944*, τ. Β', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2004, σ. 370-371.

²⁷¹ Για το δοσιλογικό προφίλ της εφημερίδας αυτής κατά την Κατοχή, βλ. Μαρία Φιλοσόφου, *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα: κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις* (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πάτρας), Πάτρα, 2010, σ. 296-300.

²⁷² Βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 2/8/1944

²⁷³ Σημειωτέον ότι στο συγκεκριμένο Τάγμα Ασφαλείας ποτέ, εν τέλει, δεν επιτέθηκε ο Άρης ειδικά, και ο ΕΛΑΣ γενικά.

²⁷⁴ Είναι άξιο απορίας πώς ο διοικητής του τάγματος ασφαλείας Πάτρας Κουρκουλάκος, παρότι - τυπικά τουλάχιστον - η κυβέρνηση αυτή είχε καταδικάσει τα τάγματα ασφαλείας, αυτός της στέλνει επιστολή, γεγονός που ουσιαστικά δείχνει και τις μεταπελευθερωτικές εξελίξεις και την θετική αντιμετώπιση που αυτά θα έχουν από την κυβέρνηση.

ο ίδιος οδηγίες από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας για το πώς θα τον αντιμετωπίσουν από κοινού.²⁷⁵

Αλλά και οι ίδιοι οι Γερμανοί είχαν εντάξει τον Άρη στην κατηγορία του «δολοφόνου», του «ακραία βίαιου», καθώς τον υπολόγιζαν ως εχθρό. Βάσει μιας έκθεσης της Βέρμαχτ, οι Γερμανοί μαζί δείχνουν ότι στο θέμα αυτό, σχετικά δηλαδή με το πρόσωπο του Άρη και συγκεκριμένα με την βιαιότητά του και την «εγκληματική του φύση», υπήρχε πλήρης ταύτιση απόψεων με τον ελληνικό αστικό πολιτικό κόσμο, καθώς χαρακτηριζόταν «εγκληματίας, φανατικός κομμουνιστής».²⁷⁶ Αυτή η άποψη των Γερμανών για τη βία του Άρη, ξεκάθαρα πια το 1944, αποτυπωνόταν και στον τύπο. Έτσι, ο συνεργαζόμενος και απόλυτα εναρμονισμένος με τις επιταγές τους ελληνικός τύπος, όπως *Τα Αθηναϊκά Νέα*, ξεχώριζαν τον Άρη ως «αλήτη» και τον ανήγαγαν σε σύμβολο βίας, που σκοπό, όπως και οι υπόλοιποι, κατ' αυτούς, κομμουνιστές, είχαν να επιτελέσουν το «δολοφονικόν και αντεθνικόν έργον των».²⁷⁷

Στο ίδιο πλαίσιο, όμως, κατασκευής μιας εικόνας ακραία βίαιου ανθρώπου για τον Άρη κινούνταν, ήδη από την Κατοχή και οι Βρετανοί σύμμαχοι. Πλέον είναι γνωστό ότι είχε χαρακτηριστεί από αυτούς εγκληματίας πολέμου, που θα δικαζόταν, μετά τον Πόλεμο αν ζούσε. Αυτό στην πραγματικότητα θα γινόταν όχι για τα «εγκλήματα» που – πραγματικά ή όχι – διέπραξε, αλλά για τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στη σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ (από το φθινόπωρο του 1943), στο πλαίσιο της οποίας δεν δίστασε να αφοπλίσει και αξιωματικούς-συνδέσμους της ΒΣΑ, τους οποίους θεωρούσε φιλικά προσκείμενους στον ΕΔΕΣ και ιδιαίτερα μεροληπτικούς έναντι του ΕΛΑΣ (π.χ. τον Θέμη Μαρίνο).²⁷⁸ Έτσι, ήδη από το καλοκαίρι του

²⁷⁵ «Η πόλις των Καλαμών παραδοθείσα άνευ μάχης τη μεσολαβήσει Άγγλου αξιωματικού της Σ.Δ.Α.Π. παρεδόθη και αυτή εις τας φλόγας και την σφαγών [...] Ο Άρης Βελουχιώτης κυρίαρχος, σφάζει, καίει, αρπάζει διότι η Ελλάς διά να γένη τιμαριών του πρέπει να κοκκινίσει εις το αίμα... [...] Είμεθα εδώ, αλλά προς Θεού ελάτε και απαγορεύσατε εις τον Βελουχιωτών να μεταβάλλει την Ελλάδα εις χωρών ερειπίων και πένθους», βλ. Αριθ. Α.Π. 185 (Πάτραι, 15 Σεπτεμβρίου 1944), Γεώργιος Ράλλης (επιμ.), *Ο Ιωάννης Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήναι, 1947, σ. 144-145.

²⁷⁶ Βλ. Έκθεση Βέρμαχτ (26/9/1944), όπως παρατίθεται στο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η ελληνική αντίστασις 1941-1944 : όπως αποκαλύπτεται από τα μυστικά αρχεία της Βέρμαχτ εις την Ελλάδα : μια νεοελληνική τραγωδία*, Εστία, Αθήναι, 1964, σ. 35 και *Το Βήμα*, 5/6/1963

²⁷⁷ Το 1944 σύμφωνα με ανακοίνωση του, δοσιλογικού φυσικά, υπουργείου Εσωτερικών, που προβάλλεται σε πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Αθηναϊκά Νέα* και πιο συγκεκριμένα υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ιδού τα νέα έργα της (sic) ΕΑΜ» αναφέρεται: «Οι δήθεν “πατριώται” που δεν διστάζουν να παραδίδουν ελληνικά εδάφη εις ξένους “συντρόφους”, οι αιμοσταγείς τη γραμμή της υπαίθρου, των πόλεων και των χωριών, που μετέβαλαν τα ιερά των οίκων του Θεού εις στάβλους και καταφύγια των ληστών και των ερωμένων των, οι απερίγραπτοι “Εαμίτες” της ποιότητας γνωστών και μη εξαιρετέων αλητών του τύπου Βελουχιώτη και Σιας, έχουν λάβει φαίνεται την απόφασιν να εξοντώσουν οπωσδήποτε και με κάθε άτιμον μέσον πάντα Έλληνα αντιτιθέμενον εις το αληθινά δολοφονικόν και αντεθνικόν έργον των», βλ. *Αθηναϊκά Νέα*, 27.5.1944.

²⁷⁸ Σχετικά, βλ. Σωτήρης Ριζάς, «Η προσέγγιση του Άρη Βελουχιώτη από τους αντιπάλους του», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίστασις*,

1943, ο David Wallace, ειδικός απεσταλμένος του Foreign Office (F.O.) στην Ελλάδα, όπου έμεινε λίγες εβδομάδες, προκειμένου να συντάξει έκθεση για την κατάσταση στην κατεχόμενη χώρα, αναφέρθηκε, χωρίς να έχει προσωπικό βίωμα βίαιης ενέργειας του Άρη, σε μία τέτοια, στηριζόμενος σε μαρτυρίες Βρετανών αξιωματικών, αναδεικνύοντας ότι η βρετανική προπαγάνδα δημιουργίας προφίλ εγκληματία για τον Άρη βρισκόταν σε εξέλιξη από τότε.²⁷⁹ Παράλληλα, ο Wallace τον χαρακτήριζε «άνθρωπο του αίματος», σε αντιπαράθεση προς τον Ανδρέα Τζήμα («διανοούμενος»)²⁸⁰ και, ενώ ανέφερε κάποια θετικά ως προς την ηγετική φυσιογνωμία του στοιχεία, αντιλαμβανόμενος την αρνητική διάθεση του καπετάνιου έναντι των Βρετανών, συμπαίρανε – με απολυτότητα και χωρίς ιδιαίτερη τεκμηρίωση – ότι «είναι τελείως ανελέητος και, προφανώς σαδιστής».²⁸¹ Η έκθεση Wallace, στα μέσα του 1943, λογικά θα έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την εικόνα που σχημάτιζαν στα ανώτερα κλιμάκια του F.O. και της S.O.E. (Special Operations Executive) για την βία του Άρη και επομένως για τον τρόπο θα την αντιμετώπιζαν στο μέλλον. Γενικά, πάντως, είναι ευρέως γνωστό και αποδεκτό πως οι διαδόσεις – υπηρεσιακές ή μη – για τον Άρη, μεταξύ των οποίων για την ακραία βίαιη δράση του, που οι Βρετανοί σύνδεσμοι εμφάνιζαν μερικές φορές ως γεγονότα, φαίνεται να προέρχονταν ουσιαστικά από κουτσομπολιά, τα οποία αξιοποιούσαν για τη δόμηση του αφηγήματός τους για αυτόν.²⁸²

Ήταν τέτοια, λοιπόν, η σημασία που έδινε η πλειοψηφία των μελών της ΒΣΑ στη βία του Άρη αφενός για την εφαρμογή της πολιτικής της στην Ελλάδα και αφετέρου για να θεμελιώσει την επιχειρηματολογία της, ώστε να δικαστεί, μεταπολεμικά, ο Άρης ως εγκληματίας πολέμου, που, με αφορμή τον αφοπλισμό του 5/42 και την φυσική εξόντωση του συνταγματάρχη Ψαρρού (την οποία ορισμένα μέλη της απέδιδαν με βεβαιότητα στον ίδιο τον Άρη), την άνοιξη του 1944, ώστε ο αρχηγός τότε της βρετανικής αποστολής Woodhouse (καθώς και ο Αμερικανός ταγματάρχης G. K. Wines, υποδιοικητής τότε της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολής - Σ.Σ.Α.) ήταν πεπεισμένοι "ότι η διείδυση συμμαχικής δύναμης,

---

Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σ. 210, Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τ. Β', Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, σ. 234-235, Mazower, *Inside Hitler's Greece*, σ. 126-127.

²⁷⁹ «Μέλη της Βρετανικής Αποστολής τον είχαν δει να μαστιγώνει ανθρώπους ο ίδιος και να τους χύνει βραστό λάδι στα πόδια», βλ. David Wallace, *Βρετανική Πολιτική και Αντιστασιακά Κινήματα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2009, σ. 88

²⁸⁰ βλ. Wallace (2009), ό.π., σ. 90-91

²⁸¹ βλ. Wallace (2009), ό.π., σ. 89

²⁸² Σχετικά βλ. Ole Smith, «Τα απομνημονεύματα και οι αναφορές των Βρετανών συνδέσμων στην Ελλάδα», στο Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σ. 615. Για τις φήμες που διαδίδονταν ανάμεσα στα στρατιωτικά δίκτυα σε πολεμικά μέτωπα «από τα κάτω» και τον ρόλο τους στην διασπορά ψευδών εικόνων και την μετέπειτα κατασκευή τους, βλ. Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1994, σ. 125-126.

μεγέθους ταξιαρχίας, με στόχο να εξοντώσει τον Άρη ή να αναλάβει τη διοίκηση του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ θα ήταν η πλέον ικανοποιητική λύση".²⁸³ Παράλληλα, σε άλλη έκθεσή του ο Woodhouse για το ίδιο θέμα, θεωρούσε πως η δολοφονία Ψαρρού από τον ίδιο τον Άρη που έδρασε αυτοβούλως ενίσχυε τη διαμόρφωση της βίαιης εικόνας του σε σημαντικό βαθμό, καθώς «το έγκλημα αυτό θα πρέπει να τιμωρηθεί αργότερα, με την υποστήριξη επαρκούς Στρατιωτικής δύναμης και να προσμετρηθεί, μεταπολεμικά, στα εγκλήματα [πολέμου] του Άρη».²⁸⁴ Σε αυτό το πνεύμα, οι Βρετανοί του απέδιδαν, την ίδια περίοδο, βίαιες ενέργειες που ουδέποτε έπραξε, καθώς και παρελκόμενα αυτών. Συγκεκριμένα, ισχυρίζονταν διπλωματικά - αλλά σίγουρα ανακριβώς (καθώς ο Άρης βρισκόταν ήδη στην Πελοπόννησο) - ότι στις 3 Μαΐου 1944 «επιτροπή κατοίκων της Ναυπάκτου επισκέφτηκε τον Άρη και του ζήτησε να μην κινηθεί εναντίον της πόλης τους, όπως είχε κάνει στις 9 Απριλίου, για να αποφευχθούν καταστροφές [σ.σ. εννοώντας πιθανόν γερμανικά αντίποινα]». ²⁸⁵ Η προαναφερθείσα αντικειμενικά αναληθής πληροφορία αναδεικνύει είτε την εμμονή πλέον των Βρετανών να κατασκευάσουν μία αρνητικά βίαιη εικόνα του Άρη με κάθε τρόπο, είτε ότι πια, όντως, ο καπετάνιος αντιπροσώπευε για αυτούς συμβολικά το σύνολο του ΕΛΑΣ (με αρνητικό, φυσικά, πρόσημο), είτε και τα δύο ταυτόχρονα.

Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο πως, παρά τις επιθυμίες των περισσότερων μελών της ΒΣΑ και γενικότερα της βρετανικής διπλωματίας για παραπομπή του Άρη μεταπολεμικά σε δίκη ως εγκληματία πολέμου, υπήρχαν και λίγες αντίθετες σε αυτή την προσέγγισή του, φωνές Βρετανών αξιωματικών. Ενδεικτικά να αναφέρουμε τον αντισυνταγματάρχη R. P. McMullen (σύνδεσμος της ΒΣΑ στην Πελοπόννησο), που, αφουγκραζόμενος και αναγνωρίζοντας την δημοφιλία του Άρη, σημείωνε πως "ο πληθυσμός δεν θα ανεχόταν να δικαστεί ο Άρης ως εγκληματίας πολέμου από συμμαχικό δικαστήριο".²⁸⁶ Ίδιο, θετικότερο ακόμα, κλίμα για τον Άρη και τη δράση του, επικρατούσε σε επίπεδο δημόσιο λόγου και σε άλλους Βρετανούς, την

²⁸³Βλ. Τηλεγράφημα Talbot-Rice προς Howard, αριθ. DTR/GR/7261, 1 Μαΐου 1944 F.O. 371/46386/R7186, όπως παρατίθεται στο Σηλιωτοπούλου - Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ.224.

²⁸⁴Βλ. Τηλεγράφημα Talbot-Rice προς Howard, αριθ. DTR/GR/ 7312, 10 Μαΐου 1944, F.O. 371/43687/R7521, όπως παρατίθεται στο Σηλιωτοπούλου - Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 266. Την προσωπική ενοχή του Άρη σχετικά με τον φόνο του Ψαρρού τηλεγράφησε στο Foreign Office και ο πρεσβευτής Leeper, βλ. Τηλεγράφημα 311 Leeper προς F.O., απόρρ., 7 Μαΐου 1944. F.O.371/43688/R9772, όπως παρατίθεται στο Σηλιωτοπούλου - Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 266

²⁸⁵Βλ. Τηλεγράφημα Talbot-Rice προς Howard, αριθ. DTR/GR/7300, 8 Μαΐου 1944. F.O. 371/43687/R7518, όπως παρατίθεται στο Σηλιωτοπούλου - Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 254

²⁸⁶Βλ. Τηλεγράφημα Talbot-Rice προς Howard, αριθ. DTR/GR/7374, 26 Μαΐου 1944. F.O. 371/43687/R8676, όπως παρατίθεται στο Σηλιωτοπούλου - Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 300.

περίοδο εκείνη, που όμως δεν επρόκειτο για μέλη της ΒΣΑ, αλλά για μερίδα του αντιπολιτευόμενου στην πολιτική της κυβέρνησης Churchill και προσκείμενου στο κόμμα των Εργατικών βρετανικού τύπου.²⁸⁷

Προς το τέλος της Κατοχής, αναφορικά με τα αιματηρά γεγονότα του Σεπτεμβρίου 1944, τις μάχες δηλαδή εναντίων των Ταγμάτων Ασφαλείας, οι Βρετανοί σύνδεσμοι στην συγχρονία και χωρίς να το διακηρύττουν αυτό δημόσια, βάσει πάντα ενδοϋπηρεσιακών τους εκθέσεων, δεν αναφέρονταν ρητά σε ασκηθείσα βία από τον Άρη έναντι ταγματασφαλιτών από τον Μελιγαλά στην Καλαμάτα (17/9/1944), αλλά του επέρριπταν έμμεσες ευθύνες, καθώς σημείωναν πως δεν τους προστάτευσε από οργισμένους πολίτες, με αποτέλεσμα πολλοί να σκοτωθούν και άλλοι να τραυματιστούν σοβαρά.²⁸⁸ Εξάλλου, το ότι ήταν πεπεισμένοι για την βία του Άρη και για την επιρροή που ασκούσε, μέσω αυτής, ακόμα και σε αστούς πολιτικούς, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αποτυπωνόταν και σε προσωπικά τους γραπτά. Για παράδειγμα ο Νεοζηλανδός σύνδεσμος της ΒΣΑ λοχαγός Eric Gray²⁸⁹ σημειώνει στις 7 Οκτωβρίου στο ημερολόγιό του: «Ο Κανελλόπουλος είναι εμφανώς αδύναμος άνθρωπος και ο Άρης τον έχει σχεδόν στο τσεπάκι του».²⁹⁰

Οφείλουμε, από την άλλη, να σημειώσουμε πως σε αυτή την ενδοϋπηρεσιακή τακτική των Βρετανών, των τελευταίων κατοχικών ημερών, ως προς τον εντοπισμό ακραίας βίαιης δραστηριότητας του Άρη, υπήρχαν, όμως, και ελάχιστες εξαιρέσεις. Σύμφωνα, για παράδειγμα, με υπηρεσιακές αναφορές του βρετανού συνδέσμου στην Πάτρα Andrews (8/10/1944), δεν αποτυπώνεται η βίαιη εικόνα του Άρη που οι ίδιοι οι Βρετανοί επιθυμούσαν δημοσίως να προωθήσουν, καθώς περιγράφονται οι συμφωνίες ανάμεσα στον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και τον βρετανό αξιωματικό Davy. Με βάση αυτές τις συμφωνίες του Άρη, ο ΕΛΑΣ

²⁸⁷ Ενώ είχαν γράφει, ήδη από βρετανικές πηγές, τόσα αρνητικά για τον Άρη, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ αντιμετωπίζεται από το εβδομαδιαίο περιοδικό *New Statesman and Nation* εκθειαστικά ("περίφημος αντάρτης"), χωρίς καμία αναφορά στην διαβόητη βία του, και αναγνωρίζει ότι η Βρετανική πολιτική είναι που βρίσκεται πίσω από την επίθεση του Ζέρβα (ΕΔΕΣ) στον Άρη (ΕΛΑΣ), τορπιλίζοντας σκόπιμα οποιαδήποτε απόπειρα συμφωνίας των δύο μερών και ειρήνευσης: «Ο Ζέρβας ξαφνικά προχώρησε μέσα στα Τζουμέρκα και χτύπησε τον περίφημο αντάρτη Άρη Βελουχιώτη. Ο Άρης υποχώρησε χωρίς να δώσει μάχη και Η Βρετανική Αποστολή απαγόρευσε στο Ζέρβα να διακόψει την επίθεση του ενάντια στον Άρη, ενώ γινότανε διαπραγματεύσεις για μία διαρκή συμφωνία», βλ. *New Statesman and Nation*, τ. 684, 1/4/1944, σ. 220, όπως παρατίθεται στην *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τ. 20, Ιούλης 1944.

²⁸⁸ «Ο Άρης φτάνει στην Καλαμάτα από τον Μελιγαλά, επικεφαλής της ΙΙΙ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ με 1.000 αντάρτες, και το επιτελείο του, μεταφέρει στην πόλη αριθμό αιχμαλώτων ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας. Όχλος αμάχων απαγχονίζει στους δρόμους 12 από τους αιχμαλώτους και μαχαιρώνει 14», βλ. Τηλεγράφημα Boxshall προς Laskey, αριθ. EGB/GR/7928, 30 Σεπτεμβρίου 1944. F.O. 371/43693/R16026, όπως παρατίθεται στο Σηλιωτοπούλου - Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 558.

²⁸⁹ Μετέπειτα καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

²⁹⁰ Βλ. Ημερολόγιο Eric Gray, όπως παρατίθεται στο Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα...*, ό.π., σ. 613

θα πειθαρχούσε σε μία σειρά αιτημάτων των βρετανών γύρω από θέματα πειθαρχίας και μεταπολεμικής "τάξης".²⁹¹

Ωστόσο, παρά τις δεσμεύσεις αυτές του Άρη, οι Βρετανοί, στο ανώτερο στρατιωτικό επίπεδο στην Ελλάδα (Στρατηγός Scobie) δείχνουν ότι είτε δεν πείθονταν από αυτές είτε ότι ήθελαν *a priori* να δημιουργήσουν τεχνηέντως μία αρνητική δημόσια εικόνα του Άρη σχετικά με την πειθαρχία και την βιαιότητα του. Μία, λοιπόν, μόλις μέρα αργότερα της προαναφερθείσας έκθεσης (στις 9/10/1944) ο Βρετανός στρατιωτικός διοικητής της Ελλάδας Scobie, τηλεγραφώντας στον στρατηγό Σαράφη του ΕΛΑΣ, σημείωνε χαρακτηριστικά ότι ανέμενε αντικατάσταση του Άρη στην Πελοπόννησο, λόγω της βίαιης δράσης του, που υπερέβαινε τα καθήκοντά του, δημιουργώντας προβλήματα σε "ζητήματα πολιτικής υφής", αναγνωρίζοντας – εμμέσως πλην σαφώς – πως το πραγματικό ζητούμενο των Βρετανών ενάντια στον Άρη δεν ήταν η βία του, αλλά η πολιτική του τοποθέτηση σε συνδυασμό με τον δυναμισμό του.²⁹² Όπως φαίνεται και από αυτό το τηλεγράφημα, η βρετανική πολιτική γύρω από τη δημόσια διαμόρφωση της βίαιης εικόνας του Άρη ήταν προειλημμένη και βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη την περίοδο αυτή, προκειμένου να δικαστεί ως «εγκληματίας πολέμου»,²⁹³ αδιαφορώντας ουσιαστικά για την πραγματική δράση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ. Στο ίδιο μήκος κύματος, δύο μέρες αργότερα (11/10/1944) κινούνταν και ο φόβος του πρεσβευτή Leeper, όπως τον εξέφρασε στο F.O. για την βίαιη δράση του Άρη στην Πάτρα, μην πιστεύοντας στην ουσία ότι όντως θα πειθαρχούσε στις εντολές του Scobie και στις δεσμεύσεις που ο ίδιος είχε δώσει στον Davy.²⁹⁴ Από αυτό αναδεικνύεται ότι ο φόβος

²⁹¹ Ανάμεσα σε άλλα, ο Άρης κλήθηκε και συμφώνησε «να αποτρέψει τις διαδηλώσεις [στην Πάτρα]», «να σταματήσει [ο ίδιος ο Άρης] τις απόπειρες ιδιοποίησης της περιουσίας των ταγμάτων ασφαλείας, εν αναμονή σχετικής απόφασης της Κυβέρνησης», «να συντάξει ο ΕΛΑΣ κατάλογο συνεργατών των Γερμανών, καθώς και κατασκόπων, και να τον υποβάλει στον Κανελλόπουλο και στον Jellicoe» κ.ά., βλ. Τηλεγράφημα Boxshall προς Howard, αριθ. EGB/GR/8013, 23 Οκτωβρίου 1944. F.O. 371/43694/R17214, όπως παρατίθεται στο Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 668-669

²⁹² Βλ. Τηλεγράφημα Scobie προς Σαράφη, 9 Οκτωβρίου 1944, F.O. 371/43694/R16401, όπως παρατίθεται στο Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 671

²⁹³ Ενδεικτικό του ότι αυτές ήταν οι προθέσεις των Βρετανών την περίοδο γύρω από τον Άρη και ότι ήταν γνωστές ουσιαστικά στην ηγεσία του ΕΛΑΣ αποτελεί το ότι, στα μέσα της δεκαετίας του 1960 (όταν δηλαδή δεν είχαν ακόμη ανοιχτεί οι υπηρεσιακοί φάκελοι της SOE), ο Φοίβος Γρηγοριάδης παραδέχεται ότι μετά την Απελευθέρωση οι Βρετανοί είχαν ζητήσει επιτακτικά από τον Σαράφη αντικατάσταση του Άρη με έναν στρατηγό (π.χ τον Δ. Φλούλη ή τον Κ. Τσαμάκο), καθότι ήταν τοποθετημένος στη δική τους "μαύρη λίστα", υπονοώντας, προφανώς, το μυστικό φάκελο, βάσει του οποίου θα τον δίκασαν ως εγκληματία πολέμου, γεγονός το οποίο ο Σαράφης, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν το δέχτηκε. «Του εδηλώθη [του Σαράφη] από αγγλικής πλευράς ότι η συνεργασία [τους] με τον Άρη ήταν αδύνατη και ότι τον είχαν γραμμένο σε κάποιον "μαύρο κατάλογο" των μυστικών υπηρεσιών τους», βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Ε', σ. 236.

²⁹⁴ «Οι εξελίξεις στην Πάτρα αποδεικνύουν πως η παρουσία βρετανικών στρατευμάτων είναι απαραίτητη», καθώς "θα εδημιουργείτο κακό προηγούμενο [σ.σ. εννοεί για την βρετανική πολιτική στην Ελλάδα], σε περίπτωση που ο Άρης επιτύγχανε να γελοιοποιήσει την εκτελεστική εξουσία της

της βιαιότητας του Άρη για την Βρετανική πολιτική στην Ελλάδα κατά την περίοδο της απελευθέρωσης ήταν μάλλον και πραγματικός και η διάχυση της βίαιης εικόνας του δεν γινόταν μόνο για επικοινωνιακούς λόγους.

Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Άρης, με εντολή της ηγεσίας του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ, υποκύπτοντας το τελευταίο, ενδεχομένως, και στις πιέσεις του Scobie και ευρύτερα των Βρετανών, όντως αντικαταστάθηκε στην Πελοπόννησο από τον συνταγματάρχη Νίκο Παπασταματιάδη, παρότι, όπως θα είδαμε και παραπάνω, λίγες μέρες νωρίτερα, ο Σαράφης είχε φροντίσει με τηλεγράφημα του στον πρωθυπουργό Παπανδρέου να καλύψει δημοσίως πλήρως τον Άρη σχετικά με ότι είχε ακουστεί για βιαιότητες που είχαν διαπραχθεί υπ' ευθύνη του.²⁹⁵ Πάντως, η – έστω σε υπηρεσιακό ακόμα επίπεδο – πίεση των Βρετανών για παραγκωνισμό από την πλευρά του ΕΛΑΣ του Άρη, με αφορμή την ακραία βία του, έφερε κάποια αποτελέσματα. Μετά την Απελευθέρωση η άποψη αυτή των περισσότερων Βρετανών για την βία του Άρη θα ερχόταν πια και στο δημόσιο προσκήνιο.

Απελευθέρωση έως Μεταπολίτευση (1944-1974)

Ο Άρης από τις σιωπές, δυναμικός ηγέτης της Αντίστασης

Συνοπτικά μιλώντας, κατά την μακρά και πολυσήμαντη αυτή περίοδο για την Αριστερά, που σηματοδεύτηκε κυρίως από την ήττα της στον Εμφύλιο, αλλά και διάφορα άλλα εξίσου κομβικά γεγονότα, που, λίγο έως πολύ, σχετίζονταν – είτε προηγηθέντα αυτής είτε επακόλουθα αυτής – με αυτή (π.χ. Δεκεμβριανά, «λευκή τρομοκρατία», πολιτική προσφυγιά, παρανομία του ΚΚΕ, μετεμφυλιακό, ψυχροπολεμικό αντικομμουνιστικό κλίμα στην Ελλάδα, αντιδικτατορικός αγώνας κ.ά.), οι προσλήψεις του Άρη και της βίας του από τους φορείς των πολλαπλών προσώπων της Αριστεράς (ΚΚΕ, ΕΑΜ, ΕΔΑ, ανένταχτοι αριστεροί, πρώην στελέχη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μέλη άλλων αριστερών ομάδων – ιδιαίτερα μετά την διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 – κ.ά.) πέρασαν από διάφορες φάσεις, θετικές, αρνητικές, σιωπές, ξανά θετικές, αποτυπώνοντας την κάθε υποπερίοδο και την πολιτική τακτική του κάθε φορέα μέσα σε αυτή, για να καταλήξει ο Άρης να θεωρείται, στο τέλος αυτής της εποχής, ο δυναμικός ηγέτης της Αντίστασης.

Ελληνικής Κυβέρνησης και τις αρμοδιότητες του Scobie στην πόλη αυτή», βλ. Τηλεγράφημα 84 (Leeper προς F.O.), important, απόρρ., 11 Οκτωβρίου 1944. F.O. 371/43694/R16325, όπως παρατίθεται στο Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 686.

²⁹⁵ Βλ. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 7/10/1944.

Ξεκινώντας χρονικά από την αρχή, οφείλουμε να τονίσουμε πως η ηγεσία του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, λίγο πριν την Απελευθέρωση αλλά και λίγο καιρό μετά, όταν άρχισαν να ακούγονται, από διάφορες πλευρές, φωνές για την άκρατη βία του Άρη, αναφορικά κυρίως με την δράση του στην Πελοπόννησο, επισήμως και δημόσια, κάλυψε πλήρως τον καπετάνιο του ΓΣ του ΕΛΑΣ.

Ωστόσο, την ίδια περίοδο (τέλη Σεπτεμβρίου), υπουργοί του ΕΑΜ στην κυβέρνηση, σαν τον Αλέξανδρο Σβώλο, που, όπως είδαμε, δεν θεωρούσε ασφαλείς τις πληροφορίες που διέρρεαν από την υπόλοιπη κυβέρνηση γύρω από τις εκτελέσεις πολιτών από τον Άρη στο Μελιγαλά και την Καλαμάτα, δεν τις απέκλειε κιόλας (όπως αποτυπώνεται σε τηλεγράφημα του προς τον στρατηγό Μάντακα), γεγονός που αφενός αναδεικνύει την άποψη που είχαν κορυφαία εαμικά στελέχη για τη βία του Άρη και αφετέρου ενίσχυαν την διαμόρφωση της εικόνας του ως εξαιρετικά βίαιου – ακόμη και εντός του ΕΑΜ.²⁹⁶ Με άλλα λόγια, ο Σβώλος, μη αποκλείοντας την ακραία βία του Άρη στην Πελοπόννησο, την καταδίκασε (έστω και εντός του ΕΑΜ), καθώς θεωρούσε ότι αυτή εξέθετε όλο το εαμικό κίνημα.

Παράλληλα, και ο ΕΛΑΣ, μέσα από τα πλέον επίσημα χείλη, τον αρχηγό του Στέφανο Σαράφη, κάλυπτε, στις αρχές Οκτωβρίου, πλήρως και με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τον ΕΛΑΣ Πελοποννήσου, συμπεριλαμβανομένου φυσικά του διοικητή της τοπικής III Μεραρχίας, του Άρη, ενάντια στις κατηγορίες που ακούγονταν από διάφορες πλευρές ότι εκτελέστηκαν στην Πελοπόννησο άοπλοι, αθώοι πολίτες.²⁹⁷ Η ηγεσία τότε του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, είτε για λόγους πρακτικής, είτε επειδή αυτό πίστευε, είτε γιατί όντως έτσι συνέβη, δεν συμεριζόταν τις κρίσεις πολλών για υπερβάσεις της βίας του Άρη.

Μετά την Απελευθέρωση, όπως και λίγο πριν από αυτή, καθώς σημειώσαμε παραπάνω, στο πλαίσιο ενός εξιδανικευτικού λόγου του ΚΚΕ για τον ΕΛΑΣ και τη δράση του, δεν είχε καμία θέση η παλιότερη (εσωκομματική έστω) κριτική στη βίαιη δράση του Άρη, όπως συνέβη για παράδειγμα στην υπόθεση Μαραθέα, που τόσο είχε συνταράξει στα μέσα του 1942 ακόμα και την ίδια την ηγεσία του κόμματος και είχε σταθεί μέχρι και αφορμή για κλήση του Άρη

²⁹⁶ «Ο Σβώλος τηλεγραφεί στον Μάντακα ότι, εάν αληθεύουν οι πληροφορίες της Κυβέρνησης, γεγονός για το οποίο ο ίδιος αμφιβάλλει. Σχετικά με τις εκτελέσεις στο Μελιγαλά και την Καλαμάτα από τον Άρη, θα πρόκειται για ενέργειες αντίθετες με την κυβερνητική πολιτική, οι οποίες δημιουργούν κακή εντύπωση στο εξωτερικό και εκθέτουν όσους ευθύνονται για αυτές [σ.σ. Εννοεί προφανώς στον Άρη], τους ίδιους τους υπουργούς [του ΕΑΜ] και ολόκληρο το κίνημα», βλ. Τηλεγράφημα Σβώλου προς Μάντακα, 28 Σεπτεμβρίου 1944. F.O. 371/43694/R16401, όπως παρατίθεται στο Σπηλιωτοπούλου - Παπαστράτης (επιμ.) (2004), τ. Β', ό.π., σ. 612

²⁹⁷ «Ο στρατηγός Σαράφης, στρατιωτικός αρχηγός του ΕΛΑΣ έστειλε στον πρωθυπουργό κ. Παπανδρέου το παρακάτω τηλεγράφημα: "Αναφέρουμε ότι δεν αληθεύει η είδηση ότι στην Πελοπόννησο έγιναν εχτελέσεις άοπλων πολιτών [...]», βλ. *Ελεύθερη Αχαΐα*, 7/10/1944.

στην Αθήνα για λεπτομερείς εξηγήσεις σχετικά με τον χειρισμό της συγκεκριμένης υπόθεσης και πιθανή αντικατάστασή του στην ηγεσία του ΕΛΑΣ. Αντίθετα, λίγο πριν την έκρηξη των Δεκεμβριανών, ο Άρης παρουσιαζόταν από την ηγεσία του ΚΚΕ σχετικά ουδέτερα ως απλός εντολοδόχος του ΕΑΜ για την οργάνωση των πρώτων ανταρτοομάδων του ΕΛΑΣ, οι οποίες είχαν απόλυτα θετικό έργο απέναντι στα τότε δεινά της υπαίθρου ("προδότες", "ληστές", "χωροφύλακες", συνεργαζόμενοι με τους κατακτητές), φωτογραφίζοντας ουσιαστικά και τον γαιοκτήμονα Μαραθέα, αλλά αποδίδοντας μόνο θετικό πρόσημο πια απέναντι στην συγκεκριμένη πρώιμη δράση του ΕΛΑΣ και του Άρη.²⁹⁸ Η ηγεσία του ΚΚΕ συνέχιζε την προαναφερθείσα κατοχική προσέγγιση εξιδανίκευσης της εικόνας του ΕΛΑΣ, όπου δεν παρατηρούνταν καθόλου ζητήματα απειθαρχίας (π.χ. κλοπές, λιποταξίες κ.ά.),²⁹⁹ τα οποία θα απαιτούσαν ενδεχόμενη άσκηση βίας, συμπεριλαμβανομένου του Άρη, που όμως, στην πραγματικότητα, και υπήρξαν και ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, ανά περιπτώσεις, όπως έχει ήδη σημειωθεί, όπου τα εντόπιζε, τα αντιμετώπιζε με σκληρά βίαιο τρόπο.³⁰⁰ Στο ίδιο πλαίσιο, παρουσιάζοντας η ηγεσία του ΚΚΕ τον ΕΛΑΣ σε ένα εντελώς ιδεαλιστικό – αξιακό επίπεδο, όπου όλοι οι μαχητές του ήταν συνειδητοποιημένοι στο εθνικοαπελευθερωτικό τους έργο, και δεν προέβαιναν σε καμία απολύτως αρνητική πράξη,³⁰¹ δεν αναγνώριζε καθόλου στο αφήγημά της τη βία του Άρη, ή οποιουδήποτε άλλου, ως μέθοδο επιβολής πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ. Παράλληλα, αλλά πιο εκδηλωτική υπέρ του Άρη, αυτή την περίοδο, όπως θα αναδειχθεί και παρακάτω, υπήρξε η ΕΠΟΝ. Το πόσο δημοφιλής ήταν ο Άρης στις τάξεις της ΕΠΟΝ αποτυπώνεται και στο ότι στο έντυπό της *Έτσι πολεμήσαμε στη Μακεδονία*, των μέσων Δεκεμβρίου 1944, μία από τις μόλις τέσσερις φωτογραφίες που υπάρχουν στο 44σέλιδο αυτό έντυπο, απεικονίζει τον Άρη μαζί με νεαρό ανταρτεπονίτη και η λεζάντα γράφει: «Ο θρυλικός καπετάνιος Άρης Βελουχιώτης με ένα δεκαπεντάχρονο αντάρτη».³⁰² Προφανώς, οι επονίτες ένιωθαν τόσο έντονα τον Άρη ως το απόλυτο σύμβολο

²⁹⁸ «Τον Απρίλη του 1942 αρχίζει ο Άρης Βελουχιώτης, με εντολή της Κ.Ε. του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ να οργανώνει τις πρώτες ελασίτικες ανταρτοομάδες. [...] Τότες στην ύπαιθρο οργιάζαν οι προδότες, οι ληστές, οι χωροφύλακες στην υπηρεσία του κατακτητή. Οι πρώτες ελασίτικες ανταρτοομάδες χτυπούν τους προδότες, τους ληστές, τους κακούς αυτούς χωροφύλακες», βλ. Λευτέρης Αποστόλου, «Ο ΕΛΑΣ και το έργο του, *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τ. 33, 1/12/1944.

²⁹⁹ «Ο ΕΛΑΣ υπήρξε απ' την αρχή του εθελοντικός στρατός. Ο ΕΛΑΣΙΤΗΣ όποτε ήθελε μπορούσε να εγκαταλείψει τον ΕΛΑΣ, κι όμως η λιποταξία απ' τις γραμμές του υπήρξε άγνωστο φαινόμενο», βλ. Λευτέρης Αποστόλου, «Ο ΕΛΑΣ και το έργο του», *ΚΟΜΕΠ*, τ.33, 1/12/1944.

³⁰⁰ Οι λιποταξίες στον ΕΛΑΣ ήταν πολλές. Για παράδειγμα, πανθομολογούμενη είναι αυτή του Νίκου Κωστορίζου (Γκέκα) και άλλων 25, όπως γνωστή είναι αντίστοιχα και η μανία του Άρη να τον συλλάβει και να τον τιμωρήσει παραδειγματικά. Ενδεικτικά, βλ. Γρηγοριάδης, τ.Γ', ό.π., σ. 227.

³⁰¹ «Ο ΕΛΑΣ στηρίζεται στη συνειδητή πειθαρχία των αγωνιστών του και για αυτό και δημιουργήθηκε απ' το τίποτα, και που ο παλιός στρατός, διαθέτοντας ένα σοβαρό οπλισμό, διαλύονταν. [...] Στον ΕΛΑΣ αντίθετα υπάρχει το πιο αναπτυγμένο συναγωνιστικό πνεύμα ανάμεσα στα στελέχη του και τους αντάρτες του [...]», βλ. Λευτέρης Αποστόλου, «Ο ΕΛΑΣ και το έργο του, *ΚΟΜΕΠ*, τ. 33, 1/12/1944.

³⁰² Βλ. *Έτσι πολεμήσαμε στη Μακεδονία*, Λεύτερα Νιάτα, 16/12/1944, σ. 2, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΠΟΝ.

της Αντίστασης, που, τοποθετώντας μία ολοσέλιδη φωτογραφία του με ένα μέλος της ΕΠΟΝ, θεωρούσαν ότι κέρδιζε και η οργάνωσή τους σε κύρος.

Στο μεταξύ υπογράφηκε η Συμφωνία της Βάρκιζας και ο Άρης, ενώ συνυπέγραψε με τον Σαράφη την διαταγή αφοπλισμού του ΕΛΑΣ, αρνήθηκε, σε προσωπικό επίπεδο, να πειθαρχήσει. Με λίγους δεκάδες πιστούς σε αυτόν αντάρτες, συνέχισε τον ένοπλο αγώνα και ήρθε ουσιαστικά σε ρήξη με την ηγεσία του κόμματος, η οποία τον διέγραψε χωρίς, αρχικά, να γνωστοποιηθεί η απόφαση αυτή. Ξεκίνησε έτσι μια μακρά περίοδος επιβεβλημένης «από τα πάνω» εσωκομματικής σιωπής γύρω από τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, που αντιμετωπιζόταν και από την ηγεσία ως βίαιος, προκειμένου να πειστεί η βάση του κόμματος να τον αποκαθλώσει από σύμβολο του αγώνα της Αντίστασης. Ιδιαίτερα ενδεικτική αυτής της γραμμής της ηγεσίας είναι η μαρτυρία του Γιώργου Χουλιάρα για ένα φυλλάδιο που κυκλοφόρησε, την άνοιξη του 1945, στο στρατόπεδο του Τέτοβο στη Γιουγκοσλαβία, όπου κατέφυγαν πολλοί ελασίτες μετά την Βάρκιζα στο δρόμο για το Μπούλκες, το οποίο απεικόνιζε τον Άρη σαν αιμοσταγή σφαγέα.³⁰³

Εδώ οφείλουμε να τονίσουμε την αντίστιξη ανάμεσα στο πώς αντιμετώπισε, μετά το θάνατό του, την εικόνα του ακραία βίαιου, του «σφαγέα», του «αγριάνθρωπου» Άρη το ΚΚΕ και πώς το ΕΑΜ. Το μεν ΚΚΕ, υπό την ηγεσία και πάλι του άρτι αφιχθέντα από το γερμανικό στρατόπεδο του Νταχάου Νίκου Ζαχαριάδη, μετά την δημοσιοποίηση της προαναφερθείσας διαγραφής του Άρη από το κόμμα με ταυτόχρονη καταγγελία της μεταβαρκιζιανής δράσης του, «που μονάχα την αντίδραση μπορούσε να εξυπηρετήσει, γιατί της έδινε όπλα για να κτυπά το ΚΚΕ [...] και να δικαιολογεί τα εγκλήματα της»³⁰⁴ και τη λιτή, αμήχανη αναγγελία του θανάτου του, όπου επαναλαμβάνεται το βασικό, κατά την κομματική ηγεσία, σφάλμα του να μην συμφωνήσει έμπρακτα με την Συμφωνία της Βάρκιζας,³⁰⁵ δεν κάνει καμία περαιτέρω αναφορά στην προσωπικότητά του – είτε θετική είτε αρνητική. Επομένως, δεν αναφέρεται ούτε και στο βίαιο χαρακτήρα του και σε βίαιες ενέργειές του, εγκαινιάζοντας, δηλαδή, μια μακρόχρονη δημόσια σιωπή – με ελάχιστες εξαιρέσεις – για τη δράση του. Αντίθετα, το ΕΑΜ, μέσω του οργάνου του την *Ελεύθερη Ελλάδα*, προσπάθησε να αποδομήσει τον πυρήνα της οπτικής του αντικομμουνιστικού αφηγήματος για τη διαμόρφωση της εικόνας του

³⁰³ «Εκείνες τις μέρες με την ανοχή της ηγεσίας κυκλοφόρησε ανάμεσα στους πρόσφυγες ένα βιβλιαράκι που είχε εκδοθεί στην Ελλάδα και παρουσίαζε τον Άρη σαν σφαγέα. Ήταν ακριβώς το ίδιο σαν εκείνα τα βιβλιαράκια που κυκλοφορούσαν προπολεμικά στην Ελλάδα και πουλιόνταν στα περίπτερα και περιέγραφαν το βίο του Νταβέλη και του Τζατζά, του Γιαγκούλα και του Τζακιτζή. Είχε στο εξώφυλλο τη φωτογραφία του Άρη που τον έδειχνε να κόβει κεφάλια και να γλείφει το αίμα από το μαχαίρι του», βλ. Χουλιάρας (2006), ό.π., σ. 495.

³⁰⁴ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/6/1945

³⁰⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/6/1945

καπετάνιου ως εξαιρετικά βίαιου: «[Ο κόσμος της εθνικής αποσυνθέσεως] ξέρει πολύ καλά πως ο Άρης δεν ήταν, όπως θέλει να τον παραστήσει, ένας φοβερός τρομοκράτης, αλλά ένας φλογερός πατριώτης. Ξέρει πολύ καλά πως ο Άρης δεν ήταν ένας ληστής, αλλά αντίθετα ο άνθρωπος που εξόντωσε ριζικά τη ληστεία στην ύπαιθρο, όταν δεν υπήρχε κανένα ίχνος εξουσίας, ούτε κατοχικής ούτε ελληνικής. Ξέρει πως ο λαός της υπαίθρου όχι μόνο δεν "έτρεμε" τον Άρη αλλά τον λάτρευε και τον τραγουδούσε».³⁰⁶

Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως, παρά τις σιωπές που, όπως είδαμε, η ηγεσία του ΚΚΕ επιχείρησε να επιβάλει γύρω από τον Άρη, ιδιαίτερα μετά τη δημόσια αποκήρυξή του, δεν μπόρεσε να αποτρέψει τη συλλογική μνήμη των απλών μελών του κόμματος σχετικά μια θετική εικόνα που είχε διαμορφωθεί, χρόνια ήδη, για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, συμπεριλαμβανομένης της δικαιολογημένης – εν πολλοίς, για αυτούς – βίας του.³⁰⁷ Ο Άρης για την πλειοψηφία των αριστερών και γενικότερα όσων συμμετείχαν στην Αντίσταση στο πλευρό του ΕΑΜ έγινε θρύλος – με θετικό πρόσημο εννοείται – ήδη κατά την Κατοχή και δεν θα μπορούσε να απαλειφθεί ως τέτοιος εύκολα από την συλλογική μνήμη τους, με αποτέλεσμα να τον εντάσσουν ακόμα και σε ιστορίες της καθημερινότητάς τους.³⁰⁸ Αυτό το αίσθημα λατρείας προς αυτόν από απλούς κομμουνιστές και μαχητές του ΕΛΑΣ, παρά την αντίθετη επιθυμία της κομματικής ηγεσίας, αποτυπώθηκε, με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο, στο πώς οι προαναφερθέντες, στην πλειοψηφία τους, θρήνησαν στο άκουσμα του θανάτου του, συνδέοντάς τον – έστω έμμεσα και άρρητα – και με την τακτική της τότε ηγεσίας.³⁰⁹ Ενδεικτική, επίσης, αυτής της θετικής οπτικής που διατηρούσε η κοινωνική βάση

³⁰⁶ Βλ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/6/1945

³⁰⁷ Ενδεικτικά, για τον θρύλο του Άρη, ανάμεσα στους κομμουνιστές, που δεν μπορούσε να ξεθωριάσει με επιβεβλημένες από τα πάνω «διαταγές» υπάρχει το παράδειγμα των φωτογραφιών του Άρη που ανήρτησαν οι πολιτικοί κρατούμενοι των φυλακών Χατζηκώστα (κομμουνιστές και μέλη του ΕΑΜ στην συντριπτική τους πλειοψηφία) στις 25 Μαρτίου 1946, όπως φαίνεται στο ντοκουμαντέρ της Ομάδας των 4, «Νέος Παρθενώνας» (1975).

³⁰⁸ Ενδεικτικά, ο Γιάννης Μπανιάς (1939-2012), μετέπειτα ηγετικό στέλεχος της Αριστεράς (ΚΚΕεσωτ., ΑΚΟΑ, ΣΥΡΙΖΑ), που από το 1944 ζούσε στον Πειραιά, λόγω των απειλών για την ζωή των μελών της οικογένειάς του, εξαιτίας της συμμετοχής του πατέρα του στον ΕΛΑΣ Ηπείρου, «αναφέρει ότι, αντί για παραμύθια και νανουρίσματα, στα παιδικά του χρόνια άκουγε ιστορίες για τον Άρη [Βελουχιώτη] κι αντάρτικα τραγούδια», βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου (με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου, Αγγελικής Χριστοδούλου), *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ – ΓΓΝΓ – ΙΝΕ – ΕΙΕ, Αθήνα, 2008, σ. 460

³⁰⁹ Ο Γιάννης Χατζηπαναγιώτου σημειώνει σχετικά: «Ακόμα και κομματικά μέλη, μη μπορώντας να κρατήσουν τη θλίψη και την εξανάστασή τους [στην είδηση του θανάτου του], στρέφονταν ανοιχτά κατά της ηγεσίας για την αδικία που έκανε και το κακό στο κίνημα. Κρατούμενοι στις φυλακές αντιστασιακοί αγωνιστές ξήλωναν τις φωτογραφίες του Ζαχαριάδη απ' τους τοίχους και στη θέση τους αναρτούσαν τις εικόνες του Άρη. Ως την πλατεία Ομονοίας έφθαναν οι φωνές και τα τραγούδια του μοιρολογιού από τις φυλακές Χατζηκώστα, όπου κρατούνταν τότε κάπου 1000 αγωνιστές, χωρίς η κομματική γραμματεία, να τολμά να επέμβει και να μπορεί να τους συγκρατήσει», βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σ. 646.

του ΚΚΕ και του ΕΑΜ για την βία του Άρη, ακόμα και στα χρόνια της επιβεβλημένης – από τα πάνω – κομματικής σιωπής για τον πρωτοκαπετάνιο του ΕΛΑΣ είναι η κρίση, σχετικά με το θέμα αυτό, κάποιων πιο νηφάλιων και αντικειμενικών παρατηρητών. Ορισμένοι, λοιπόν, Βρετανοί αξιωματικοί, που είχαν δράσει στην Ελλάδα της Κατοχής, αναγνώριζαν ήδη νωρίς – το 1945 – ότι τον Άρη, λόγω του βίαιου χαρακτήρα και δράσης του, «η νεολαία του ΕΛΑΣ»³¹⁰ τον αντιμετώπιζε σαν «ένα ζωντανό σύμβολο τιμωρίας».³¹¹ Αντίστοιχα, ο λογοτέχνης και μέλος του ΕΑΜ Μάρκος Αυγέρης, αναφερόμενος (κατά την δεκαετία του 1960 βέβαια) σε μια συνεδρίαση της ΕΠΟΝ, που έλαβε χώρα προφανώς μετά το θάνατο του Άρη και σίγουρα το αργότερο μέσα στο 1946, στην οποία ήταν τόσο ο ίδιος όσο και ο Ζαχαριάδης παρόντες, σημείωνε πόσο αγαπητός ήταν ο Άρης στους κόλπους της αριστερής νεολαίας της εποχής, θεωρούμενος ίνδαλμα επαναστατικής δράσης, παρά τον ανοιχτό πόλεμο μνήμης που ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ δεχόταν, κατά τα χρόνια εκείνα, από την κομματική ηγεσία.³¹²

Ο Σαράφης (ή έστω το συλλογικό υποκείμενο της ηγεσίας του ΚΚΕ που βρισκόταν, σύμφωνα με ορισμένους, πίσω από τη συγγραφή του έργου αυτού),³¹³ το 1946, στο έργο του *Ο ΕΛΑΣ*,³¹⁴ έκανε μία αναφορά στην αυθόρμητη επιθυμία του Άρη για βίαιη δράση εναντίον των Βρετανών τον Δεκέμβριο του 1944, όταν συνάντησαν αιχμαλώτους ελασίτες των Βρετανών λίγο έξω από την Αθήνα, χωρίς τελικά να πραγματοποιηθεί η ένοπλη αυτή επίθεση.³¹⁵ Μη αναφέροντας, λοιπόν, περαιτέρω λεπτομέρειες για την αποφυγή της ένοπλης αυτής σύγκρουσης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αναφορά απλώς στην επιθυμία αυτή του Άρη

³¹⁰ Προφανώς εννοεί την ΕΠΟΝ που ήταν η νεολαία του ΕΑΜ.

³¹¹ Βλ. *Τα Νέα*, 27/5/1946, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από το αμετάφραστο στα ελληνικά (μέχρι τις μέρες μας) βιβλίο του W. Byford – Jones *The Greek Trilogy*. Με αυτή την παραδοχή φαίνεται πως, σύμφωνα με τον Βρετανό αξιωματικό Byford–Jones – ενδεχομένως και άλλους – η αριστερή νεολαία του ΕΑΜ αναγνώριζε το δίκαιο των βίαιων –πολλές φορές– ενεργειών του Άρη και καταλαβαίνουμε ακόμη περισσότερο, όπως είδαμε παραπάνω, γιατί η βρετανική πολιτική προσπάθησε με τόσα μέσα να τον βγάλει από το προσκήνιο, λόγω δηλαδή του φόβου που τους προκαλούσε το γεγονός ότι παραδέχονταν πως ο Άρης ήδη αποτελούσε ένα «σύμβολο τιμωρίας» για ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής νεολαίας, σε συνδυασμό με τη δεδηλωμένη και γνωστή και στους ίδιους ποικιλοτρόπως αρνητική στάση του Άρη απέναντι στους Βρετανούς και την παρουσία τους στην Ελλάδα και την εν γένει βρετανική πολιτική.

³¹² «Ο Άρης Βελουχιώτης δεν ήταν μόνο η πιο αγαπητή και θαυμαζόμενη από το λαό μορφή της Εθνικής Αντίστασης. Είχε γίνει το ίνδαλμα και η λατρεία της νεότητας. Βρισκόμουν σε μια συνεδρίαση νέων της ΕΠΟΝ. Όταν άρχισαν να ακούονται οι αποδοκimasίες και οι βρισιές για τον Άρη Βελουχιώτη, οι χυδαίοι χαρακτηρισμοί εναντίον του από τον Ζαχαριάδη, ήταν συγκλονιστική η εντύπωση στους νέους, έμειναν εμβρόντητοι για μια στιγμή και σε λίγο ξέσπασε ένας θρήνος ανάμεσά τους, γοερός και με λυγμούς και άρχισαν ορμητικά να σηκώνονται και να φεύγουν ο ένας μετά τον άλλο, γιατί ντρέπονταν για τα ίδια τους τα κλάματα. Μια πένθημη ατμόσφαιρα μας ετύλιξε όλους και δυσόιωνα αισθήματα μας εκυρίειψαν για το μέλλον του δημοκρατικού κινήματος, για το μέλλον της ίδιας της Ελλάδας», βλ. Λαγδάς, ό.π., τ. Α', σ. 37.

³¹³ Θα αναλυθεί παρακάτω γιατί σημειώνουμε για «συλλογική συγγραφή».

³¹⁴ Βλ. Στέφανος Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1946.

³¹⁵ Βλ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 538.

για σύγκρουση, εντάσσεται σε μία – ήπιας μορφής – προσπάθεια δημιουργίας της εικόνας ενός βίαιου ανθρώπου για τον Άρη από τον Σαράφη το 1946.³¹⁶

Είναι άξιο προσοχής πως, το 1946, το διαγραμμένο, πλέον, στέλεχος του ΚΚΕ, που εντασσόταν στη λεγόμενη «αριστερή αντιπολίτευση» του κόμματος, Γιάννης Πετσόπουλος,³¹⁷ κάνοντας κριτική τόσο στην κατοχική όσο και στην τότε ηγεσία του κόμματος, για την υπογραφή και κυρίως για την τήρηση από μεριάς ΚΚΕ των όρων της συμφωνίας της Βάρκιζας, την οποία θεωρούσε προδοτική για το κομμουνιστικό κίνημα, ανέδειξε δημόσια την σκόπιμη σπίλωση της μνήμης του Άρη από την κομματική ηγεσία και την καταδίκασε.³¹⁸ Ειδικότερα, στο πλαίσιο κριτικής του στα πεπραγμένα της κατοχικής κομματικής ηγεσίας, ιδιαίτερα του Σιάντου, αναφέρθηκε, μάλιστα, στη βία του Άρη, θεωρώντας πως όντως ο καπετάνιος προέβη σε «εξτρεμισμούς».³¹⁹ Δεν τους απέδιδε όμως σε προσωπικά κίνητρα ή στην προσωπικότητα του, παρά στο αντίστοιχο πνεύμα άγριας βίας που επιθυμούσε και είχε καταφέρει να εμψυχήσει στον ΕΛΑΣ η τότε κομματική ηγεσία.³²⁰ Παράλληλα, ο Πετσόπουλος τόνιζε, θυμίζοντάς μας μεταγενέστερες όμοιες κρίσεις για το θέμα αυτό παλιών μη κομμουνιστών μόνιμων αξιωματικών που είχαν ενταχθεί στον ΕΛΑΣ

³¹⁶ Ενδεχομένως της ηγεσίας του ΚΚΕ που ήταν ενήμερη για τα γραφόμενα του Σαράφη.

³¹⁷ Ο Γιάννης Πετσόπουλος, παλιό στέλεχος του ΚΚΕ, στου οποίου το όνομα εκδιδόταν αρχικά και λίγα χρόνια (1918-1921) ο *Ριζοσπάστης*, αν και είχε σύντομα διαγραφεί από το κόμμα, διατηρούσε ιδιότυπα καλές σχέσεις μαζί του και επανεντάχθηκε σε αυτό κατά την Κατοχή, αλλά ξαναδιαγράφηκε μετά την Βάρκιζα, λόγω της επίμονης διαφωνίας του για την υπογραφή της ομώνυμης Συμφωνίας από το ΚΚΕ και την αποστολή κριτικών σημειωμάτων προς το ΠΓ, με τα οποία καλούσε την ηγεσία να μην την εφαρμόσει. Για περισσότερα σχετικά με τις διαχρονικά ιδιότυπες σχέσεις Πετσόπουλου – ΚΚΕ, βλ. Γιώργος Λεονταρίτης, *Η δημοσιογραφία και η λογοτεχνία της Αριστεράς. Αναζητώντας τη χαμένη Αριστερά*, Άγρα, Αθήνα, 2014, σ. 25-27, 57-58. Το 1950, πλέον, ο Ζαχαριάδης, όπως φαίνεται από την εισήγησή του στην ΙΙΙ Συνδιάσκεψη, παρότι θεωρούσε ότι ο Πετσόπουλος με την στάση του έκανε «διαλυτική» δουλειά στο κόμμα («Και ο Πετσόπουλος και ο Άρης [...] δούλευαν προς όφελος του ταξικού εχθρού», βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Συλλογή έργων*, Έκδοση της Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1953, σ. 553), δείχνει να εκτιμάει την άποψή του – εν μέρει τουλάχιστον –, καθώς κρίνει πως σε κάποια σημεία μπορεί και είχε δίκιο στην κριτική του («Μη ξεχνάμε εδώ, ακόμα, ότι τότε είχαμε και τις επιθέσεις που έκαναν η ομάδα Πετσόπουλου, οι αρχαιομαρξιστές και ο Άρης, ο Κλάρας. Ίσως σε ορισμένα σημεία να στηρίζονταν σε σωστή κριτική», βλ. Ζαχαριάδης (1953), ό.π., σ. 553). Αν και το πιθανότερο είναι το να ισχυρίζεται αυτό σε σχέση με την κριτική που ο Πετσόπουλος άσκησε έντονα στην ηγεσία Σιάντου και που ταίριαζε με το αφήγημα του Ζαχαριάδη το 1950 για την μεταθανάτια κατηγορία του στον κατοχικό γραμματέα ως «πράκτορα» του εχθρού.

³¹⁸ Ο Πετσόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά πως τα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ «αφού κατασπίλωσαν [...] στο τέλος πρόδωσαν τον Άρη», βλ. Γιάννης Πετσόπουλος, *Τα πραγματικά αίτια της διαγραφής μου από το ΚΚΕ. Κριτική μιας πολιτικής καιροσκοπίας και προδοσίας*, Αθήνα, 1946, σ. 13. Για να συμπληρώσει μετά σχετικά με την δική του θέση στο ζήτημα: «καταδίκασα την πράξη διασυρμού και κατασπίλωσης του Άρη», βλ. Πετσόπουλος (1946), ό.π., σ. 14. Αλλού πάλι γράφει: «Απέκρουσα με περιφρόνηση τον τρόπο αποκήρυξης του Άρη και την καθύβριση των αγωνιστών, που αμέσως μετά τη Βάρκιζα κατέφευγαν στο βουνό για να σώσουν τη ζωή τους», βλ. Πετσόπουλος (1946), ό.π., σ. 45.

³¹⁹ «Είναι γνωστές οι αδυναμίες και οι εξτρεμισμοί του Άρη», βλ. Πετσόπουλος (1946), ό.π., σ. 225

³²⁰ «Μα δεν ήταν παρά η συμπυκνωμένη εκδήλωση, στον παρτιζάνικο τομέα, του εξτρεμισμού που επικρατούσε στις τάξεις του κόμματός μας, δηλ. της ηγεσίας, και των στελεχών που έπαιρναν από αυτήν τον τόνο», βλ. Πετσόπουλος (1946), ό.π., σ. 225

(π.χ. του Εμμανουήλ Βαζαίου, που θα δούμε παρακάτω), πως, αντίθετα με ό,τι ακουγόταν τότε – εντός και εκτός ΚΚΕ – άλλα κομματικά στελέχη άσκησαν πολύ μεγαλύτερη βία στην Πελοπόννησο από τον Άρη.³²¹ Όπως θα φανεί αναλυτικότερα παρακάτω, οι απόψεις του Πετσόπουλου για την δράση του Άρη και για την καταδίκη της από την κομματική ηγεσία μπορούν να θεωρηθούν πρώιμος προάγγελος αντίστοιχων απόψεων, που θα άρχιζαν δειλά-δειλά να ακούγονται δημόσια και να γράφονται από τμήματα της «αριστερής αντιπολίτευσης» του ΚΚΕ δύο δεκαετίες περίπου αργότερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, και κυρίως κατά την περίοδο της δικτατορίας.

Επιστρέφοντας στην εμφυλιοπολεμική περίοδο, αντίθετα προς τις προαναφερθείσες απόψεις, ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ, όπως ο Κώστας Καραγιώργης, μέσω επιστολής του στο Ζαχαριάδη (18 Μαρτίου 1948), εμμένοντας στην παλιά, κατοχική, ιδιαίτερα αρνητική θεώρησή του για τη βία του Άρη και εναρμονισμένος πλέον με τη γενικότερη «επίσημη» θέση του κόμματος για αυτή, εκφραζόταν άνετα πλέον ενάντια στον Άρη και το ακραία βίαιο πνεύμα που αυτός εμφύσησε στους καπετάνιους του ΕΛΑΣ, αναδεικνύοντας εκ νέου την κόντρα που προϋπήρχε ανάμεσα σε αρκετούς καπετάνιους και κομματικά στελέχη.³²² Τον Ιούνιο του 1950, πλέον, ο Καραγιώργης βρισκόταν ουσιαστικά κρατούμενος της κομματικής ηγεσίας στο σπίτι του, στο Βουκουρέστι, λόγω σοβαρών διαφωνιών του με τις πολιτικές επιλογές της, ήδη από την περίοδο της Κατοχής, και εξαιτίας των οποίων η ηγεσία Ζαχαριάδη οργάνωνε την πολιτική του και έπειτα από κάποια χρόνια και την φυσική του εξόντωση.³²³ Έστειλε, λοιπόν, τότε ένα γραπτό σημείωμα προς την Κ.Ε του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) προκειμένου να λάβουν και οι Σοβιετικοί γνώση των απόψεών του για το κομματικό πρόβλημα της Ελλάδας (γνωστές τότε ως «Πλατφόρμα Καραγιώργη»)³²⁴

³²¹ «Στην Πελοπόννησο, όπου δεν ήταν ο Άρης έγιναν χειρότερα κάτω από την άμεση καθοδήγηση της κομματικής ηγεσίας», βλ. Πετσόπουλος (1946), ό.π., σ. 225

³²² «Είχα ευθύς από τις αρχές του ένοπλου αγώνα στα 1942 διαφωνήσει ανοιχτά για την ανάδειξη του Κλάρα σε "καπετάνιο" πρώτα της Ρούμελης και ύστερα του Γενικού Επιτελείου [...] και γιατί θα αποτελούσε το πρότυπο για την ανάδειξη ανάλογων "καπεταναίων". Στους "ειδικούς" του παλιού Στρατού αντιπαρατάχθηκαν οι "ειδικοί" από την πλευρά μας. Γενειάδα, χαντζάρι, σαδισμός, αυθαιρεσία, διαφθορά. [...] συχνά θεωρούνταν παλικάρια η απείθεια και η απόλυτη στην τρομοκρατική αιμοβορία». Η επιστολή αυτή προφανώς μετά την ήττα του ΔΣΕ έπεσε στα χέρια του εθνικού στρατού και, για λόγους αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, ο τελευταίος την έδωσε στη δημοσιότητα μέσω του τύπου, αλλά επίσης ενσωματώθηκε στο μέλλον και σε διάφορα έντυπα του στρατού, αντικομμουνιστικού χαρακτήρα. Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 20/9/1949 και Αθανάσιος Παυλόπουλος, *Ιστορία του κομμουνισμού εν Ελλάδι*, Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, Αθήνα, 1970.

³²³ Η φυσική του εξόντωση έγινε κάτω από μυστήριες και άγνωστες ακόμη και σήμερα, εν πολλοίς, συνθήκες. Για περισσότερα σχετικά με την υπόθεση αυτή, βλ. Λευτέρης Μαυροειδής, *Φάκελος Καραγιώργη. Οι ανακρίσεις, το μαρτύριο, το τέλος*, Φυτράκης, Αθήνα, 1990.

³²⁴ Οι διαφωνίες του αυτές ήρθαν μετά τις συζητήσεις της 7^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (Μάιος 1950) και εκφράστηκε με την επιστολή του στις 6 Ιουνίου 1950 προς το Π.Γ. του ΚΚΕ, βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η εσφαλμένη γραμμή του κόμματος», *Αρχειοτάξιο*, τ. 14, 2012, σ. 182],

Στο πλαίσιο της κριτικής του στην πολιτική τακτική της ηγεσίας Ιωαννίδη-Σιάντου-Μπαρτζώτα κατά την Κατοχή, ο Καραγιώργης ενέμενε στην απόλυτα εκφρασμένη, από παλιότερα, αρνητική θέση του για τον Άρη, επικεντρώνοντας, για άλλη μια φορά, στην ακραία βία του (καθώς και στο γεγονός ότι είχε υπογράψει «δήλωση μετανοίας») και στον αντίστοιχο σαδισμό των «καπεταναίων» στον ΕΛΑΣ, για τον οποίο ευθυνόταν, σύμφωνα με τον Καραγιώργη, κυρίως ο Άρης που τους τον είχε εμφυσήσει. Υπενθύμισε επιπλέον, μέσω του σημειώματος, ότι αυτή την βίαια συμπεριφορά Άρη και καπετάνιων την καταδίκασε στα κομματικά ηγετικά όργανα ήδη από την Κατοχή, αλλά δεν εισακούστηκε.³²⁵ Μάλιστα, το ότι υπογραμμίζει το γεγονός πως δεν εισακούστηκε τότε από την ηγεσία του ΚΚΕ για την ακαταλληλότητα του Άρη ως επικεφαλής του ΕΛΑΣ, λόγω της ακραία βίαιης συμπεριφοράς του, το συνοδεύει και με άλλες μομφές για την τότε ηγεσία Σιάντου-Ιωαννίδη, αναδεικνύοντας έμμεσα την αξιοποίηση του Άρη, θετικά ή αρνητικά, από την πλευρά της εκάστοτε κομματικής ηγεσίας κατά το δοκούν, ανάλογα δηλαδή με την κάθε χρονική και πολιτική συγκυρία.

Κομβική για την «επίσημη» στάση του ΚΚΕ για τον Άρη στάθηκε η 3η Συνδιάσκεψη του Οκτωβρίου 1950, λόγω του επικυρωτικού χαρακτήρα που έδωσε σε αυτή ο παντοδύναμος τότε γραμματέας του κόμματος Νίκος Ζαχαριάδης, όπου μεταξύ άλλων αρνητικών και μειωτικών για την εικόνα του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, αναφορικά με τον βίαιο τρόπο που έδρασε, σχολίασε πως «είχε στρατιωτικές γνώσεις κατσαπλιαδισμού».³²⁶ Καθώς κεντρικό ζητούμενο για τον Ζαχαριάδη τότε, μετά την ήττα στον Εμφύλιο και την πολιτική προσφυγιά που την ακολούθησε, υπήρξε η δυσφήμιση της κατοχικής ηγεσίας του ΚΚΕ και η απαξίωση του έργου του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, προκειμένου να αναδειχτεί ως σωστός ο ίδιος και ο αγώνας του ΔΣΕ, του οποίου ηγείτο αυτός, η αρνητική στάση του έναντι του Άρη ως αρχηγού του ΕΛΑΣ στην Κατοχή, μέσω των γνωστών «υλικών», όπως η κατηγορία για άκρατη βία του, ήταν η πλέον αναμενόμενη. Το οξύμωρο εντοπίζεται στο ότι, παρακολουθώντας τον καταγγελτικό λόγο του Ζαχαριάδη για τον Άρη και τον βίαιο χαρακτήρα του στην 3η Συνδιάσκεψη, παρά την άβυσσο που τον χώριζε εκείνη την εποχή από τον Καραγιώργη, στο συγκεκριμένο θέμα οι απόψεις των δυο τους ταυτίζονταν πλήρως. Αντίστοιχες για το θέμα αυτό υπήρξαν και κάποιες άλλες τοποθετήσεις στελεχών – συνέδρων. Ενδεικτικά, ο Μαραντίδης σχολίασε πως

³²⁵ «Τάχτηκα αποφασιστικά εναντίον της χρησιμοποίησης επικεφαλής του ΕΛΑΣ του δηλωσία και εξτρεμιστικού στοιχείου Θανάση Κλάρα (Άρη Βελουχιώτη) και του συστήματος των σαδιστών τρομοκρατών «καπεταναίων» που είχε επιβάλει στον ΕΛΑΣ», βλ. Σημείωμα Κ. Καραγιώργη για την Κεντρική Επιτροπή του Μπολσεβίκικου Κόμματος (Βουκουρέστι, 20/7/1950), όπως παρατίθεται στο Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η εσφαλμένη γραμμή του κόμματος», *Αρχειοτάξιο*, τ. 14, 2012, σ. 185.

³²⁶ Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Συλλογή έργων*, ΚΕ του ΚΚΕ, 1953, σ. 596

ο Άρης ήταν «παλιότερα αλήτικο στοιχείο»,³²⁷ ενώ η Β. Παπακόγκου καταδίκασε έμμεσα την άγρια βία του Άρη, μέσω της περιγραφής ενός ακραία βίαιου περιστατικού του Τζαβέλα, θυμίζοντας αντίστοιχες των πλέον φανατικών αντικομμουνιστών για το θέμα, τόσο στη βάνουση μέθοδο όσο και στην ταυτότητα του θύματος (αθώος πολίτης): «Το πρωτοπαλλήκαρο του Άρη Τζαβέλας ήταν ο φόβος και ο τρόμος της περιφέρειας, ήταν ο μεγάλος “χασάπης” πούκοψε το αυτί αθώου πολίτη στην πλατεία στα Θεοδώριανα και τόριξε στα γουρούνια».³²⁸

Λίγο μετά την κρίσιμη μετεμφυλιακή 3η Συνδιάσκεψη και μέσα στο απόλυτα αρνητικό κλίμα που είχε επιβάλει η κομματική ηγεσία Ζαχαριάδη για τον Άρη, τα πιστά σε αυτή στελέχη, προκειμένου να της είναι ακόμη πιο αρεστά, δεν έχαναν ευκαιρία να κατηγορούν εσωκομματικά τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και ένας εύκολος δρόμος για να το πετύχουν ήταν να κατακρίνουν τη «συμμορίτικου» ύφους δράση και τους «εξτρεμισμούς» του, που έρχονταν, βάσει του αφηγήματος αυτού, σε αντίθεση με την ηθική και τη μέθοδο του ΚΚΕ, ανάγοντάς τον, στην ουσία, σε έναν «αποδιοπομπαίο τράγο» της ήττας του ΕΑΜ, που μετέπειτα οδήγησε και στην ήττα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ). Μετά λοιπόν το 1950, οπότε, με εισήγηση του Ζαχαριάδη, η Κ.Ε. του κόμματος κατηγόρησε επίσημα τον Γιώργη Σιάντο ως πράκτορα και κλήθηκαν (κατόπιν μάλιστα της καταδίκης του) να συλληθούν αποδείξεις της ενοχής του (μέσω κομματικών εκθέσεων), ένα από τα πιστότερα στελέχη του ΚΚΕ, που "επιβίωσε" πολλών κομματικών ηγεσιών, ο μόνιμος αξιωματικός Βασίλης Βενετσανόπουλος, προπολεμικό μέλος του ΚΚΕ που εντάχθηκε άμεσα στον ΕΛΑΣ,³²⁹ στο πλαίσιο φυσικά και της κομματικής δυσμένειας που βρισκόταν η μνήμη του Άρη, εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία για να στηλιτεύσει την βία του. Καθώς κατηγορούσε τον κατοχικό γραμματέα του κόμματος Σιάντο, έθιξε και το ζήτημα της απάνθρωπης βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, κρίνοντάς την ουσιαστικά εξτρεμιστική και ασύμβατη με την κομματική ηθική και μεθοδολογία.³³⁰ Αντίστοιχα, ο Ζούλας, το 1951, στο ίδιο πλαίσιο προσπάθειας να είναι αρεστός στην τότε ζαχαριαδική κομματική ηγεσία που είχε ως στόχο την ηθική, πια, εξόντωση εντός του κόμματος, του Σιάντου, παρότι αναλαμβάνει προσωπικά

³²⁷ Βλ. *3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, 10-14/10/1950*, Γλάρος, Αθήνα, χ.χ., σ. 293

³²⁸ Βλ. *3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, 10-14/10/1950*, Γλάρος, Αθήνα, χ.χ., σ. 136

³²⁹ Προπολεμικά, ως κομματικό στέλεχος και ταυτόχρονα μόνιμος λοχαγός του στρατού, υπήρξε μέλος της οργάνωσης "Φίλοι του λαού", ενώ εκτός από τον ΕΛΑΣ, μετά πέρασε στο επιτελείο του ΔΣΕ και το 1968 εκλέχθηκε και μέλος της Κ.Ε. του ΚΚΕ, βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 251.

³³⁰ «Ο Σιάντος διατηρεί τον Άρη Βελουχιώτη αρχιστράτηγο στην ουσία του ΕΛΑΣ. Του επιτρέπει και του συγχωρεί να διατηρεί καθεστώς συμμορίτικης παρανομίας γύρω του (μαυροσκούφηδες που συνεδρίαζαν ξεχωριστά, όχι στα πλαίσια των κομματικών συνελεύσεων) και να εφαρμόζει καθεστώς απάνθρωπων βασανιστηρίων", Βλ. Κομματικό σημείωμα Βενετσανόπουλου για τον Σιάντο, όπως παρατίθεται στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 249

την ευθύνη για την άμεση εκτέλεση Ψαρρού τον Απρίλιο του 1944, δεν δίστασε να σταθεί και στη βία του Άρη, αξιοποιώντας τη συνειδητά δυσμενή θέση της μνήμης του καπετάνιου τότε μέσα στο κόμμα και εμπλέκοντάς τον έμμεσα στην εκτέλεση του Ψαρρού, καθώς τον καθιστά ενήμερο για αυτή και σύμφωνα με την ενέργεια αυτή.³³¹

Με άλλα λόγια, κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, η βία και γενικότερα η δράση του Άρη στον ΕΛΑΣ χρησιμοποιούνταν από τα κομματικά μέλη ως μία εύκολη και δοκιμασμένη δίοδος, προκειμένου να απαξιωθεί το ΕΑΜ. Η απαξίωσή του αποτελούσε, όπως αναφέρθηκε, κεντρικό στόχο της τότε ηγεσίας του ΚΚΕ. Στο πλαίσιο αυτό, δικαιολογούνταν η γενικότερη δυσμένεια στην οποία ο Άρης είχε υποπέσει από τα ηγετικά κλιμάκια μετά θάνατο, ενισχύοντας περαιτέρω την αρνητική «επίσημη» εικόνα του εντός του κόμματος. Για να το πετύχουν αυτό, ζητούσαν και από παλιούς ελασίτες που μάλιστα είχαν βρεθεί αρκετά κοντά στον Άρη και διατηρούσαν καλές σχέσεις μαζί του στο αντάρτικο, όπως κάποιοι καπετάνιοι, σε εσωκομματικές εκθέσεις να τον κρίνουν αρνητικά, γεγονός που δεν γινόταν, βέβαια, πάντα και από όλους.³³² Παρά το τελευταίο δεδομένο, από διαφορετικές, φυσικά, αφετηρίες, η εσωκομματική ρητορική πολλών πλέον μεσαίων και ανώτερων στελεχών του ΚΚΕ για την βία του Άρη μοιάζει να συνταυτίζεται με το κυρίαρχο αντικομμουνιστικό αφήγημα για αυτήν κατά την ίδια περίοδο,³³³ ενσωματώνοντας λόγους για αυτήν που αξιοποιούσε κατά κύριο λόγο η "άλλη όχθη", όπως για παράδειγμα τα βασανιστήρια του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.

³³¹ Βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 296

³³² Ενδεικτικά, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ Νάκος Μπελής, που, σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες, και χάρη στη διαχείρισή του από τον Άρη εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ και διατήρησαν σχέσεις αλληλοεκτίμησης σε όλο το αντάρτικο, σε έκθεσή του ως πολιτικός πρόσφυγας το 1950 προσωπικά προς τον γραμματέα του ΚΚΕ Ζαχαριάδη, αναγνωρίζοντας την λατρεία της κοινωνικής βάσης του κόμματος στο πρόσωπό του και γνωρίζοντας τις απόψεις του, αρνείται να δεχτεί εύκολα τις κατηγορίες που του αποδίδονται άνωθεν, ειδικά για την στάση του μετά την Βάρκιζα, ως «προδότη» και κρίνει πως το πολύ να έπεσε θύμα της πολιτικής του Τίτο, τον οποίο άλλωστε, την περίοδο εκείνη, η κομματική ηγεσία τον κατηγορούσε για όλα σχεδόν τα δεινά του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, όπως για την ήττα στον Εμφύλιο: «Το ζήτημα Άρη σ. Αρχηγέ πρέπει να ξεκαθαρίσει γιατί το ζητάει η μάζα. Αν ήταν προδότης πρέπει να το μάθουμε. Αν πάλι υπάρχει περίπτωση, όπως ελέχθη και συζητείται, πως δόθηκε του τη δούλευε ο προδότης Τίτο, και πήρε τη θέση αυτή, αν τούτο συμβαίνει τότες ο Άρης πρέπει να χαρακτηριστεί σαν απείθαρχος και όχι σαν προδότης. Γιατί ο μεγάλος χαφιές Τίτο κατόρθωσε και μας την δούλευε σε όλους. Ο εαυτός μου σ. Αρχηγέ είχε ζήσει από κοντά στη ζωή τον Άρη, και γνωρίζει τις απόψεις του. Ο Άρης δεν έπαυε να μας λέει για το όνομά σου [...], βλ. απόσπασμα Έκθεσης Νάκου Μπελή (30/7/1950), όπως παρατίθεται στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 447

³³³ Για την ακρίβεια, την περίοδο ακριβώς αυτή, λίγο μετά τον εμφύλιο, οι αντικομμουνιστές είχαν επιλέξει περισσότερο μία σιωπή γύρω από τη βία του Άρη. Άρα μπορούμε να πούμε ότι το κομματικό αυτό αφήγημα ταιριάζει περισσότερο με το αντίστοιχο αντικομμουνιστικό λίγων χρόνων πριν ή λίγων χρόνων μετά.

Ο Τζήμας, σε λίγο διαφορετικό τόνο, σε κομματική έκθεσή του, των αρχών μάλλον της δεκαετίας του 1950, για την περίοδο της Αντίστασης, αναφερόμενος στη βία του Άρη κατά την πρώτη φάση του αντάρτικου, σημείωνε ρεαλιστικά και χωρίς να παίρνει ούτε θετική ούτε αρνητική θέση: «Η εκτέλεση του Μαραθέα επέβαλε πια τον Άρη σ' όλη τη Ρούμελη, μολονότι είχε σαν αποτέλεσμα να εξαπολύσουν τα κόμματα και ιδιαίτερα το φιλελεύθερο κόμμα μια αφηνιασμένη εκστρατεία εναντίον μας».³³⁴

Ιδιάζουσα, αλλά σημαντική – λόγω τόσο του κομβικού ρόλου του στην Αντίσταση όσο και επειδή έζησε από κοντά τον Άρη πάρα πολύ καιρό στα βουνά, αλλά και του κύρους που απολάμβανε από την κοινωνική βάση του ΕΑΜ μεταπολεμικά – σημασία για την διαμόρφωση της δημόσιας πρόσληψης της βίας του, είναι η άποψη για αυτή του στρατηγού Στέφανου Σαράφη και για αυτό θα ασχοληθούμε λίγο αναλυτικότερα με αυτή.³³⁵ Στα μέσα, λοιπόν, της δεκαετίας του 1950, ο Σαράφης επιχείρησε να συγγράψει τον τρίτο ουσιαστικά τόμο των απομνημονευμάτων του,³³⁶ σχετικά με τα όσα έζησε μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, αλλά δεν πρόλαβε ούτε να τον ολοκληρώσει ούτε φυσικά να τον εκδώσει,³³⁷ όπου αναφερόταν στη βία του Άρη. Πέρα από το ότι ο Σαράφης αποτιμούσε πολύ θετικά τη δράση του,³³⁸ δεν προσέγγιζε τη βία του Άρη αποδίδοντάς της μεταφυσικές ή, έστω, υπερβολικές διαστάσεις, όπως διάφοροι επικριτές του είχαν ήδη πράξει, αλλά αντίθετα την ερμήνευε με γείωση στην πραγματικότητα και όσο μπορούσε πιο αντικειμενικά. Ουσιαστικά, η ερμηνεία που έδωσε ο Σαράφης για αρκετές βιαιότητες, στις οποίες επιδόθηκε ο Άρης, περιστρεφόταν γύρω από τρεις βασικούς άξονες: τη δήλωση που είχε – μεταξύ άλλων κομμουνιστών – υπογράψει στη διάρκεια της δικτατορίας Μεταξά, την κατανάλωση αλκοόλ,³³⁹ αλλά και το ψυχικό επίσης τραύμα που του άφησαν διάφορα βασανιστήρια που υπέστη πάλι στη δικτατορία και που εξαιτίας τους είχε σκληρύνει τόσο, ώστε να νιώθει την

³³⁴ Βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 204.

³³⁵ Ο Σαράφης, πέρα από στρατιωτικός διοικητής του ΓΣ του ΕΛΑΣ, εντάχθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής -χωρίς να γίνει αυτό τότε γνωστό- στο ΚΚΕ, μεταπολεμικά εξορίστηκε στη Σέριφο, την Μακρόνησο και τον Άη Στράτη, εκλέχτηκε το 1951 βουλευτής με την ΕΔΑ και σκοτώθηκε σε «ύποπτο» τροχαίο δυστύχημα με Αμερικανό στρατιωτικό (που θεωρήθηκε από την Αριστερά ανθρωποκτονία) το 1957.

³³⁶ Το πρώτο κατά σειρά έκδοσης είναι το Στέφανος Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1946 (μεταπολιτευτική επανέκδοση: Επικαιρότητα, 1979) και το δεύτερο, που αφορά τα χρόνια 1897-1940: Στέφανος Σαράφης, *Ιστορικές Αναμνήσεις*, Μέλισσα, Αθήναι, 1952.

³³⁷ Εκδίδεται τελικά το 1979 από τις εκδόσεις *Επικαιρότητα* υπό την επιμέλεια του Γιώργου Σαράφη, με τον τίτλο *Μετά τη Βάρκιζα*.

³³⁸ «Ήταν ένας γενναίος και ικανός αγωνιστής με καλή αντίληψη και πολλά του οφείλει ο αντάρτικος στρατός του ΕΛΑΣ, ιδιαίτερα στην αρχή της συγκρότησής του», βλ. Στέφανος Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1979, σ. 17.

³³⁹ «Ορισμένες ακρότητες [...] οφείλονταν σ' ένα αίσθημα κατωτερότητας γιατί είχε υπογράψει δήλωση, την εποχή της δικτατορίας Μεταξά, και την ουζοποσία», βλ. Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, ό.π., σ. 18.

ανάγκη να τα επαναλάβει ο ίδιος πλέον σε άλλους.³⁴⁰ Αναφορικά με την έλλειψη κριτικών αναφορών γύρω από τη βία του Άρη στο άλλο έργο του Σαράφη, τον ΕΛΑΣ που εκδόθηκε το 1946,³⁴¹ όπου θα περίμενε κανείς άλλωστε, λόγω ύλης, να συναντήσει, η Μάριον Σαράφη την αποδίδει στο ότι «με νωπό ακόμα τον τραγικό θάνατο του Άρη Βελουχιώτη, δεν ήταν δυνατό να γίνει κριτική αξιολόγηση του χαρακτήρα και του ρόλου του».³⁴² Αυτή η τοποθέτηση της Σαράφη είναι πιστευτή, αλλά αφορά μόνο το δημόσιο λόγο του στρατηγού (ως μέλος πλέον του ΚΚΕ συνταυτίζονταν ενδεχομένως με την επιθυμία της ηγεσίας για μια γενικότερη σιωπή γύρω από το όνομα του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ, όσο αυτό ήταν δυνατό), καθώς σε επιστολές που είχε ανταλλάξει στα τέλη του 1947 – και όπου η Μάριον του απέστειλε κάτι αποκόμματα εφημερίδων που παρουσίαζαν με τον χειρότερο, όπως μπορούμε να φανταστούμε, τον ακραία βίαιο χαρακτήρα του Άρη – με τη μέλλουσα τότε σύζυγό του ο

³⁴⁰ Αναφορικά με την προσέγγιση των βασανιστηρίων ο Σαράφης αναφέρει το εξής χαρακτηριστικό περιστατικό: «Στις 6 Νοέμβρη 1943 στην Καλή Κώμη (Παλιοχώρι) της Αργιθέας Θεσσαλίας [...] άκουσα ένα ή δύο πυροβολισμούς. Πετάχθηκα έξω και είδα παρακάτω στο προαύλιο της εκκλησίας τον Άρη που έδερνε έναν τσέλιγγα. Πήγα εκεί και ο Άρης μόλις με είδε άφησε τον τσέλιγγα. Πήρα τον Άρη, απομακρυνθήκαμε κάπως και τον ρώτησα ποιος πυροβόλησε. Μου απάντησε ότι αυτός πυροβόλησε ένα χωρικό ύποπτο [...] Σ' ερώτησή μου γιατί έδερνε τον τσέλιγγα μ' απάντησε ότι του ζήτησε μερικά πρόβατα για το συσσίτιο από κείνα που είχε ξεκαθαρίσει για πούλημα και αρνήθηκε. Σε παρατήρησή μου πως δεν ήταν σωστό αυτός καπετάνιος του Γενικού Στρατηγείου να δέρνει ανθρώπους, μ' απάντησε με θυμό, ότι ο Μανιαδάκης δε σου 'βαλε εσένα πιπεριά στον πιασιό. Επειδή σου φέρθηκε σένα έτσι ο Μανιαδάκης, πρέπει και συ να φέρνεσαι με ανάλογο τρόπο; του απάντησα. Γι' αυτό ήρθαμε εδώ πάνω ν' αντικαταστήσουμε το Μανιαδάκη; [...] Ο Άρης ηρέμησε και ύστερα από λίγες στιγμές, μου είπε. Έχεις δίκιο αλλά δεν ξέρεις τι μου κόστισαν μένα τα βασανιστήρια του Μανιαδάκη» βλ. Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, ό.π., σ. 18-19. Αυτή η κουβέντα του Άρη στον Σαράφη μας θυμίζει μια μαρτυρία του Λευτέρη Αποστόλου, που προαναφέρθηκε, σύμφωνα με την οποία ο Άρης το 1938 στις φυλακές Αίγινας ένωθε ταπεινωμένος και βαθιά οργισμένος από το συγκεκριμένο βασανιστήριο που είχε υποστεί από την Ασφάλεια του Μανιαδάκη: «[Ο Κλάρας] [α]ντέδρασε απ' την αρχή βίαια, πράγμα που είχε ως συνέπεια να υποβληθεί στον εξευτελισμό του ρετσινόλαδου και στον ακόμα χειρότερο εξευτελισμό της κόκκινης καυτής πιπεριάς. Θυμάμαι και σήμερα την άγρια έκφραση που είχε πάρει το πρόσωπό του όταν μιλούσε για τον εξευτελισμό της πιπεριάς», βλ. Αποστόλου (2003), ό.π., σ. 30. Όταν χρόνια μετά το γεγονός, ο Σαράφης το κατέγραφε, αναστοχαζόμενος, εκμυστηρεύτηκε στη σύζυγό του Μάριον σχετικά: «Τι μπορούσα να πω! Ένωσα ταπεινωμένος!», βλ. *Το Βήμα*, 22/2/1981. Το τελευταίο δείχνει αφενός μια κατανόηση από τη μεριά του Σαράφη και, αφετέρου, καθώς δεν το συμπεριέλαβε στο γραπτό του αλλά το μετέφερε στη δημοσιότητα – δεκαετίες έπειτα – αυτοβούλως η σύζυγός του, ότι ορισμένες οπτικές δεν ήθελε ούτε ο ίδιος να τις δημοσιοποιήσει, ίσως γιατί – ως μέλος τη δεκαετία του 1950 πια του ΚΚΕ – δεν επιθυμούσε να απομακρυνθεί ιδιαίτερα από την επίσημη στάση σιωπής για τον Άρη και να δείξει δημόσια ότι δικαιολογεί τη βία του.

³⁴¹ Κατασχέθηκε από την Ασφάλεια τον Ιανουάριο του 1948 με τον Α.Ν. 509, οπότε έκλεισε γενικά ο εκδοτικός οίκος του ΚΚΕ *Τα Νέα Βιβλία* που ίδρυσε και διηύθη με μεγάλη επιμέλεια το μέλος του κόμματος Γιώργος Ζιούτος. Για περισσότερα σχετικά με αυτό το πρότυπο εκδοτικό του ΚΚΕ με την τόσο βραχύβια «ζωή» (1945-1948), βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Βιβλία χωρίς λάθη» στο σκηνικό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: η εκδοτική εταιρεία *Τα Νέα Βιβλία*, στο Κατερίνα Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου (επιμ.), *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967)*, Παρασκήνιο – ΔΗΚΙ Βόλου, Αθήνα, 2000, σ. 89-106,

³⁴² Βλ. Μάριον Σαράφη, *Ο στρατηγός Σαράφης όπως τον γνώρισα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1990, σ. 195.

Σαράφης,³⁴³ όντας εξόριστος, αποτυπώνεται ότι ο στρατηγός είχε σταθερές απόψεις σχετικά με τη βία του Άρη και τις ερμηνείες της, τις ίδιες με αυτές που διατύπωσε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 και εκδόθηκαν εν τέλει μεταπολιτευτικά στο έργο που είδαμε παραπάνω, το *Μετά τη Βάρκιζα*.³⁴⁴ Άλλωστε, σύμφωνα με την Μάριον Σαράφη το ζήτημα γενικά της βιαιότητας των κομμουνιστών του ΕΛΑΣ, όχι ειδικά του Άρη, ως συνεπαγωγή που άφηνε η «δήλωση μετανοίας» απασχόλησε τον Στέφανο Σαράφη.³⁴⁵ Συμπερασματικά, ο Σαράφης είχε μια κατασταλαγμένη άποψη σχετικά με τη βία του Άρη, που πήγαζε από κάποιους παράγοντες. Πρώτον, ενδεχομένως, από το ότι προπολεμικά δεν ήταν μέλος του ΚΚΕ, οπότε έβλεπε τα σκληρά βιώματα του Άρη, καθώς και άλλων κομμουνιστών, ως εξωτερικός παρατηρητής. Δεύτερον, από το ότι τον έζησε καιρό από πολύ κοντά στο βουνό και, τρίτον, ίσως από μια τάση για αντικειμενικότητα στην παρουσίαση της βίαιης αυτής συμπεριφοράς. Ενώ, όμως, την είχε ερμηνεύσει ήδη από τη δεκαετία του 1940, λόγω του ότι ήταν πλέον ενταγμένος στο ΚΚΕ, δεν μπορούσε να την εκφράσει δημοσίως τότε. Αντίθετα, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950, όταν οι συνθήκες εσωκομματικά εντός και εκτός Ελλάδας είχαν αλλάξει, σκόπευε να τη δημοσιεύσει, αλλά τον πρόλαβε ο θάνατος. Για αυτό, η γνώμη του στο συγκεκριμένο θέμα αποτυπώθηκε μεταπολιτευτικά όταν, επιτέλους, εκδόθηκε το βιβλίο του *Μετά τη Βάρκιζα*, το 1979. Η άποψη αυτή του Σαράφη, λοιπόν, κινούνταν ερμηνευτικά, κατά κύριο λόγο, γύρω από το ψυχικό τραύμα που είχε αφήσει στον Άρη η δικτατορία του Μεταξά (φυλακίσεις, βασανιστήρια και δήλωση μετανοίας).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της επόμενης, κομμουνιστές που είχαν γνωρίσει τον Άρη από κοντά, και πλέον βρίσκονταν είτε στην Ελλάδα (σε φυλακές, εξορίες ή ελεύθεροι) είτε στην υπερορία, στο πλαίσιο του ξεκινήματος τότε αναζήτησης της

³⁴³ Τμήματα των επιστολών αυτών δημοσιεύονται μόνο στην πλήρη αγγλική έκδοση του ΕΛΑΣ (Merlin Press, 1980) και αναδημοσιεύονται μεταφρασμένα αποσπάσματά του στην εφημερίδα *Το Βήμα* (22/2/1981).

³⁴⁴ «Διάβασα τα δύο κείμενα. Ο Άρης δεν ήταν με κανένα τρόπο σαδιστής. Από τη φύση του ήταν καλός κι ευγενικός, αλλά η φυλάκιση, εξορία και τα βασανιστήρια του είχαν μαυρίσει την ψυχή, που να ξέρει τι κάνει. Κι ασφαλώς όσο ήταν μαζί μου δεν αντιλήφθηκα ενδείξεις σαδισμού». Αναφερόμενος στη συνέχεια σε ορισμένα περιστατικά που φέρθηκε βίαια ο Άρης, σημειώνει πως «όλα αυτά συνέβαιναν όποτε ήταν μόνος του [...] Κατόπι έπρεπε να επεμβαίνω για να τα μαλακώσω. Αλλά κι αν ακόμα τα παράκανε σ' ορισμένες περιπτώσεις, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τη δουλειά του για το ξεκίνημα του αντάρτικου και τη γενική του συμβολή στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα», βλ. *Το Βήμα*, 22/2/1981.

³⁴⁵ Χρησιμοποιώντας τα λεγόμενα του Σαράφη, σε ένα σχήμα μάλλον καθ' υπερβολή, προκειμένου να αναδειχθεί περισσότερο η δήλωση ως ερμηνεία για τη βία, η σύζυγός του σημειώνει: «Σε κάθε περίπτωση πράξεις εξτρεμισμού που δικαζόταν, έβρισκε [ο Σαράφης] στο φάκελο του κατηγορούμενου «δήλωση μετανοίας» απ' την εποχή του Μεταξά. «Δεν ήξερα», μου είπε, «πώς να τους δικάσω. Ήταν ολοφάνερο πως είχαν τραυματιστεί ψυχολογικά». Η βία κι ο εξευτελισμός που είχαν υποστεί προκαλούσε τη βίαιη αντίδρασή τους», βλ. Μάριον Σαράφη, *Ο στρατηγός Σαράφης όπως τον γνώρισα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1990, σ. 198.

κομματικής ιστορίας της Αντίστασης,³⁴⁶ μέσω κατάθεσης προσωπικών μαρτυριών, καταδείκνυαν πτυχές ακραίας βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, όντας εναρμονισμένοι με την αρνητική ακόμη θέση του ΚΚΕ για το ζήτημα αυτό.

Ένας από αυτούς υπήρξε ο εξόριστος για χρόνια τότε Γεωργούλας Μπέικος,³⁴⁷ που, καταγράφοντας τις αναμνήσεις του από την Αντίσταση, το 1958-1959, σημείωσε πάρα πολλά περιστατικά που αναδεικνύουν την ακραία βία του Άρη, τα οποία είτε τα έζησε προσωπικά ο ίδιος ως αυτόπτης μάρτυρας είτε τα άκουσε από αφηγήσεις συντρόφων του, χωρίς όμως να μην την δικαιολογεί, ορισμένες φορές, ή να μην σημειώνει την μεγάλη εν γένει προσφορά του Άρη στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ.³⁴⁸ Μία βασική έννοια του Μπέικου στο έργο του, αναφορικά με τη βία του Άρη (π.χ. το επεισόδιο στον Κλεισό Ευρυτανίας όπου ο Άρης προκειμένου να βρεθούν οι ένοχοι κλοπής ποσότητας σιταριού βασάνισε τους υπόπτους),³⁴⁹ ήταν να αναδείξει το ασυμβίβαστο τέτοιων ενεργειών με τις αρχές του ΚΚΕ,³⁵⁰ αλλά και την ανάγκη για την δημιουργία θεσμών λαϊκής αυτοδιοίκησης.

Από την άλλη, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, ανάμεσα στα μέλη του κόμματος και παλιούς ελασίτες που βρίσκονταν στην υπερορία κάτι έδειχνε να αλλάζει ως προς την κρίση τους για τον Άρη και την δυναμική δράση του, με πολύ αργούς ρυθμούς, είναι η αλήθεια, σε επίσημο επίπεδο. Ενδεικτικά, όπως έχει προαναφερθεί, στα τέλη Μαρτίου του 1956, λίγο αφότου δηλαδή είχε ξεκινήσει η διαδικασία της αποζαχαριαδοποίησης του ΚΚΕ, με ό,τι αυτή συνεπαγόταν για την πορεία του κόμματος και την αντίληψη για την δική του ιστορία, σε μία ιδιωτική συνομιλία που είχαν μέλη και στελέχη του κόμματος, όπως κατέγραψε ο παλιός γραμματέας του ΕΑΜ Θανάσης Χατζής, «στο σπίτι μιας συναγωνίστριας», ο ταγματάρχης του ΕΛΑΣ Θύμιος Ζούλας, ανέφερε ένα διάλογο που είχε την άνοιξη του 1943 με τον Άρη. Όπως φαίνεται από τα λόγια του Ζούλα, μεταφέροντας τον διάλογο που είχε στην Κατοχή με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, ο τελευταίος ούτε φετιχιστής της βίας υπήρξε (όπως σχεδόν ακόμα και στελέχη του ΚΚΕ παλιότερα τον είχαν κατηγορήσει), ούτε καν την θεωρούσε – στις

³⁴⁶ Σε αυτή τη διαδικασία καταγραφής της νέας οπτικής της κομματικής ιστορίας για την δεκαετία του 1940, ειδικότερα για την Αντίσταση και την Κατοχή, έπαιξε σημαντικό ρόλο η λεγόμενη «αποζαχαριαδοποίηση» του κόμματος το 1956.

³⁴⁷ Το βιβλίο – ως χειρόγραφες σημειώσεις του Μπέικου – έμεινε βέβαια ανέκδοτο μέχρι το 1979, οπότε εκδόθηκε, μετά το θάνατο του συγγραφέα (1975), από τον εκδοτικό οίκο «Θεμέλιο», βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, τ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα, 2005 (β' έκδοση), σ. 8, 14.

³⁴⁸ Παρόμοια στάση, εστιάζοντας σε ακραία περιστατικά βίας του, αλλά διανοημένα και από πολλούς επαίνους για την πολεμική και οργανωτική δράση του, είναι ένα αδημοσίευτο έργο του αποκλειστικά για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, που γράφτηκε το 1974, βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Ο πολέμαρχος*, Μόσχα, 1974 (αδημοσίευτο κείμενο), ΑΣΚΙ, Αρχείο Γεωργούλα Μπέικου, κ. 10, Φ. 1.

³⁴⁹ Βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ. 327-396

³⁵⁰ Ενδεικτικά, βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ. 323, 404

περισσότερες περιπτώσεις – απαραίτητη.³⁵¹ Σύμφωνα, πάντα με την αφήγηση αυτή, ο Άρης θεωρούσε πως η πειθαρχία εντός των γραμμών του ΕΛΑΣ ήταν σε κάθε περίπτωση σχεδόν δεδομένη, λόγω της συνειδητοποίησης του πατριωτικού καθήκοντος που ένιωθαν όλοι όσοι τον στελέχωναν (μέλη του ΚΚΕ και μη).³⁵² Η μεταφορά της άποψης του Άρη για την βία από τον Ζούλα, το 1956, προσομοιάζει προς την προσέγγιση που είχε για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ στο συγκεκριμένο θέμα η κομματική ηγεσία κατά την τελευταία περίοδο της Κατοχής και κατά την φάση μετά την Απελευθέρωση, όπως αποτυπώθηκε – έστω και μέσα από δεδομένες υπερβολές και εξιδανικεύσεις – σε σχετικά άρθρα της εποχής στο θεωρητικό όργανο της Κ.Ε. του κόμματος, την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜ.ΕΠ.)*.³⁵³

Γενικά, πάντως, παρά τις νέες εσωκομματικές διαδικασίες της περιόδου αυτής, λόγω της «αποζαχαριαδοποίησης», που περιστρέφονταν γύρω από τον αναστοχασμό για τις πολιτικές που οδήγησαν στην ήττα αλλά και τα πρόσωπα που αδίκως κατηγορηθήκαν από την προηγούμενη ηγεσία, η αμηχανία για τον Άρη και την δράση του σε επίσημο, ηγετικό επίπεδο παρέμενε, εκφραζόμενη – εν πολλοίς – από συνέχεια των σιωπών σχετικά με το πρόσωπό του.³⁵⁴ Ενδεικτικά, στο τέλος του 1956, το και τότε ηγετικό στελέχος και θεωρητικός του κόμματος, αλλά και παλαιότερος υμνητής της πολιτικής του Ζαχαριάδη, Πέτρος Ρούσος, στρεφόταν³⁵⁵ πλέον ενάντια στην προσωπολατρία του καθηρημένου πια ηγέτη του ΚΚΕ ή έντονα κριτικά προς τη διαχείριση της ήττας του κινήματος στο πρώτο αντάρτικο από τον ίδιο, ο οποίος, σημειωτέον, τότε ήταν έγκλειστος στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου. Στο πλαίσιο αυτού του κριτικού άρθρου, γινόταν πια αναφορά σε αρκετούς, παραγνωρισμένους από την προηγούμενη ηγεσία, λαϊκούς αγωνιστές – μάρτυρες της Αντίστασης και του κόμματος, ακόμα και κάποιων που ήταν σε δυσμένεια λόγω της στενής σχέσης τους με τον Άρη, όπως ο Τάκης Φίτσιος, αλλά ακόμη κανείς λόγος δεν γινόταν για τον Άρη προσωπικά – ούτε αρνητικός, ούτε θετικός.³⁵⁶ Από αυτό συνάγεται ότι ο Άρης δεν είχε θέση ακόμα στο «επίσημο» κομματικό πάνθεον ηρώων.

³⁵¹ Βλ. Χατζής, ό.π., τ.Β', σ.30

³⁵² Βλ. Χατζής, ό.π., τ.Β', σ.30

³⁵³ Ενδεικτικά, βλ. Γιάννης Ζέβγος «Προβλήματα του ΕΛΑΣ», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, φ.29, Αύγουστος 1944, Λευτέρης Αποστόλου, «Ο ΕΛΑΣ και το έργο του», *ΚΟΜ.ΕΠ.* φ.33, 1 Δεκεμβρίου 1944.

³⁵⁴ Αυτό σημειώνει και ο Γεωργούλας Μπέικος στο προαναφερθέν δημοσίευτο έργο του για τον Άρη (1974): «Και μετά την μεταβολή του 1956 δεν αγγίξανε καν το ζεματιστό γι' αυτούς σίδερο που λεγότανε "περίπτωση Άρη Βελουχιώτη"», βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Ο πολέμαρχος*, Μόσχα, 1974 (δημοσίευτο κείμενο), σ. 1, ΑΣΚΙ, Αρχείο Γεωργούλα Μπέικου, κ. 10, Φ. 1.

³⁵⁵ Εναρμονισμένος και με την επιστροφή του ΚΚΣΕ ενάντια στον Στάλιν, μετά το 20ο συνέδριο.

³⁵⁶ «Σε δύο χρόνια ο Ζαχαριάδης κάνει στροφή 180 μοιρών και από τη χοντρική επικρότηση της γενικής γραμμής μας της χιτλεροφασιστικής Κατοχής και του Δεκέμβρη πέφτει τώρα στην άλλη άκρη. Όλη η γραμμή του κόμματος στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα κατά των χιτλεροφασιστών κηρύσσεται λαθεμένη, όλα τα ανάποδα γυρίσματα της επανάστασης εξηγούνται σαν αποτέλεσμα προδοσίας. [...].

Από την άλλη, ωστόσο, σύμφωνα με άρθρο άλλου ηγετικού στελέχους της ίδιας περιόδου, του Ζήση Ζωγράφου, στο πλαίσιο του νέου πνεύματος διεργασιών που επικρατούσαν πλέον, για ένα «ομαλό εσωκομματικό καθεστώς», όπως τουλάχιστον το όριζε η 6η Ολομέλεια του 1956, έπρεπε να τεθούν στη διάθεση των μελών του κόμματος τα στοιχεία και οι μέθοδοι καθαιρέσεων και διαγραφών, που έγιναν από την προηγούμενη ηγεσία, σημαντικών στελεχών του ΚΚΕ, ώστε να επιταχυνθεί το φώτισμα των υποθέσεων αυτών, καθώς και άλλων γενικότερων, που αποτελούσαν ως τότε, θα λέγαμε, κομματικά ταμπού (όπως το Μπούλκες και η VII Μεραρχία του ΔΣΕ). Μεταξύ των στελεχών αυτών αναφερόταν πια και ο Άρης.³⁵⁷ Η μορφή του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, λοιπόν, άρχιζε εξαιρετικά δειλά – τουλάχιστον σε διακηρυκτικό επίπεδο – να βγαίνει από την «επίσημη» κομματική «ναφθαλίνη», την λήθη ή καλύτερα την άνωθεν επιβεβλημένη σιωπή και να αρχίσει να επανεντάσσεται σταδιακά στο ευρύτερο αφήγημα του ΚΚΕ, βάσει των θεμελιακών αποφάσεων της κομβικής, για την πορεία του κόμματος, 6ης Ολομέλειας, αλλά ακόμα κάπως αφαιρετικά.

Η μνήμη του τίθετο πλέον, θεωρητικά έστω, από τα πάνω (γιατί από τα κάτω είναι μία άλλη υπόθεση) σε κάποια μορφής κομματική επαναδιαπραγμάτευση. Σε καμία περίπτωση, βέβαια, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο Άρης ηρωοποιήθηκε και από τη νέα, μεταβατική ηγετική ομάδα του κόμματος, ώστε να παρατηρηθεί, εκ μέρους των καθοδηγητικών οργάνων του ΚΚΕ (δημόσια έκφραση των οποίων αποτελεί κατεξοχήν ο *Νέος Κόσμος*, κατά την περίοδο εκείνη), κάποια όψη δικαιολόγησης της βίας του, που μας απασχολεί εδώ. Η δικαιολόγηση αυτή, αντίθετα, γινόταν πλέον όλο και πιο φανερά, όπως είδαμε παραπάνω, από πολλά μέλη του κόμματος προφορικά, στο πλαίσιο μεταξύ τους

Η συνοπτική εξήγηση της ήττας μας του 1944-1945 με την προδοσία δεν απέδωσε την αλήθεια. Δεν έδωσε μαρξιστική- λενινιστική εξήγηση στις εναλλαγές των κοινωνικών δυνάμεων του ελληνικού αγώνα μέσα στις περίπλοκες διεθνείς συνθήκες του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. [...] Η 6η Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ της ΚΕΕ του ΚΚΕ επισφράγισε τη χρεοκοπία του Ζαχαριάδη και γκρέμισε το είδωλο της επιζήμιας προσωπολατρίας μέσα στο ΚΚΕ. [...] Απορρίπτοντας και ξεπερνώντας κάθε τι το λαθεμένο, το ανώριμο, το σκουριασμένο, το αντιμαρξιστικό, είμαστε περήφανοι για τον αγωνιστικό δρόμο του κόμματός μας, το δρόμο του Λιγδόπουλου, του Παρασκευαΐδη, του γέρο- Βαλλιανάτου, του Μαρουκάκη, του Μαλτέζου, της Ηλέκτρας, του Τάκη Φίτσου, της Μίρκας, του Διαμαντή, του Τατάκη, του Μπελογιάννη και των μυριάδων μαρτύρων της λαϊκής μας υπόθεσης», βλ. Πέτρος Ρούσος, «Σχετικά με την προσωπολατρία στο ΚΚΕ», *Νέος Κόσμος*, τ.12, Δεκέμβρης 1956.

³⁵⁷ «Μιλώντας για την κατοχύρωση ομαλού εσωκομματικού καθεστώτος πρέπει να τονίσουμε ότι είναι σοβαρές οι ευθύνες της ΚΕ που ως τα σήμερα δεν έβαλε στη διάθεση των μελών του κόμματος τα απαραίτητα στοιχεία για να μπορέσουν να σχηματίσουν αντικειμενική γνώμη για το προηγούμενο εσωκομματικό μας καθεστώς να δουν τις μεθόδους και τους τρόπους που χρησιμοποιήθηκαν, τους βαθύτερους λόγους, που κρύβονται πίσω από κάθε καθαίρεση και διαγραφή κ.λ.π. Χρειάζεται επίσης να επιταχυνθεί το φώτισμα τέτοιων υποθέσεων, όπως είναι του Σιάντου, Βελουχιώτη, Καραγιώργη, Γιαννούλη, Πλουμπίδη, VII Μεραρχίας κλπ., που αποτελούν, ιδιαίτερα ύστερα από την 6η Ολομέλεια ζητήματα ηθικής τάξης πρωταρχικής σημασίας», βλ. Ζήσης Ζωγράφος, «Προβλήματα σχετικά με το εσωκομματικό μας καθεστώς», *Νέος Κόσμος*, τ.12, Δεκέμβρης 1956.

συζητήσεων και αναζητήσεων σχετικά με το γιατί έφτασαν ως την ήττα και την πολιτική προσφυγιά, καθώς αντιλαμβάνονταν την διαχείριση ενός άλλου πνεύματος από τη νέα ηγεσία. Ωστόσο, και η νέα ηγεσία εξακολουθούσε, σε πολλές περιπτώσεις (όπως και σε αυτή του Άρη), να έχει τις δικές της, διαφορετικές και πολύ πιο αργές από την κομματική βάση χρονικότητες, οι οποίες οφείλονταν σε γενικά χρονοβόρες κομματικές διαδικασίες, απότοκες αφενός της δεδομένης «γραφειοκρατίας» και της αρτηριοσκλήρυνσης ενός δυσκίνητου κομμουνιστικού κομματικού μηχανισμού, όπως του ελληνικού, και αφετέρου συγκεκριμένων κομματικών στρατηγικών επιλογών του ΚΚΕ, που λαμβάνονταν με γνώμονα, συν τοις άλλοις, την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική συγκυρία.³⁵⁸ Οι «επίσημες» κομματικές σιωπές γύρω από το πρόσωπο του Άρη, κατά την περίοδο αυτή, από μόνες τους, σε συνδυασμό σίγουρα και με την ευρύτερη κριτική προς την ηγεσία του ΚΚΕ που οδήγησε στην ήττα και στην παρούσα κατάσταση του κινήματος εντός και εκτός Ελλάδας (πολιτική προσφυγιά και ασφυκτικές συνθήκες της μετεμφυλιακής Ελλάδας), έπαιξαν, αναμφίβολα, καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της μυθικής εικόνας του Άρη, συμπεριλαμβανομένης της δυναμικής δράσης του, για την κοινωνική βάση της Αριστεράς (ΚΚΕ, ΕΔΑ) και ειδικότερα για την νεότερη

³⁵⁸ Προκειμένου να γίνουν κατανοητές αυτές οι διαφορετικές «χρονικότητες» σε ζητήματα αποκατάστασης κομματικών στελεχών όπως αυτών που προαναφέρθηκαν, ήδη μετά την 6η Ολομέλεια του 1956, αξίζει να σημειώσουμε ότι για παράδειγμα ο Σιάντος, ο Πλουμπίδης και ο Καραγιώργης αποκαταστάθηκαν στο κόμμα με μία λιτή ανακοίνωση - απόφαση της 9ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (Αύγουστος 1958), η οποία, μεταξύ άλλων ανέφερε: «δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να στηρίζει την κατηγορία του προβοκάτορα και χαφιέ, που απέδωσε στους παραπάνω συντρόφους η παλιά καθοδήγηση μ' επικεφαλής τον Ν. Ζαχαριάδη», οπότε αποφασίζεται η «αποκατάσταση της μνήμης των συντρόφων Γιώργη Σιάντου, Νίκου Πλουμπίδη (Μπάρμπα) και Κώστα Γυφτοδήμου (Καραγιώργη)», βλ. *Επίσημα Κείμενα του ΚΚΕ, 1955-1961*, τ. 8ος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1997, σ. 359]. Αντίθετα, όπως είναι γνωστό, ο Άρης αποκαταστάθηκε, και μάλιστα μόνο πολιτικά - όχι κομματικά - μόλις το 2011 (βλ. Πανελλαδική Συνδιάσκεψη, 16/7/2011), ενώ έπρεπε να περιμένει αλλά εφτά κρίσιμα, προφανώς, χρόνια (στο διάστημα των οποίων επαναγράφηκε το δοκίμιο ιστορίας του κόμματος (1939-1949), όπου μπόρεσαν οι κομματικοί αρμόδιοι να εμβαθύνουν περισσότερο στα ζητήματα του ΚΚΕ της περιόδου και να κατανοήσουν ότι ο Άρης αδικήθηκε στην αντιμετώπισή του από την κομματική ηγεσία μετά τη Βάρκιζα, καθώς είχε διαρρηχθεί η συλλογική λειτουργία του κόμματος (βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/6/2018), μέχρι το 2018 (Απόφαση Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης, 23/6/2018), για να αποκατασταθεί τελικά και κομματικά μαζί με τους τρεις προαναφερθέντες Γιαννούλη και Γεωργιάδη, από την Πανελλαδική Συνδιάσκεψη (Ιούνιος 2018): «Η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ αποφασίζει να αποκατασταθεί ολόπλευρα ο Άρης Βελουχιώτης», βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/6/2018. Αντίστοιχα, αναφορικά με την περίπτωση Γεωργιάδη, το ΚΚΕ το 2018 δείχνει να αντιλαμβάνεται τις υπερβολικές καθυστερήσεις στις κομματικές αποκαταστάσεις, ορισμένες φορές, καθώς και αναγνωρίζει ότι είχε προετοιμαστεί, το 1958, Σχέδιο Αποφάσης προς την 8η Ολομέλεια της ΚΕ, με εισήγηση για αποκατάσταση του Γεωργιάδη (η VII Ολομέλεια [...] θεωρεί άδικη και προμελετημένη δολοφονία την παραπομπή σε στρατοδικείο, καταδίκη και εκτέλεση [...] Γ. Γεωργιάδη [...].[Α]ποκαθιστά την τιμή του Γιώργη Γεωργιάδη ως αφοσιωμένου στο λαό και στο ΚΚΕ αγωνιστού»), χωρίς όμως να έχει επισημοποιηθεί, για κάποιο λόγο, αυτή η απόφαση (« Στο αρχείο του ΚΚΕ δεν έχει βρεθεί η σχετική Απόφαση»), και ότι «το ΚΚΕ [εννοεί ουσιαστικά τη συλλογική μνήμη των μελών και οπαδών του] έχει αποκαταστήσει εδώ και πολλά χρόνια τον Γιώργο Γεωργιάδη, ως τίμιο και γενναίο μέλος του», με αποτέλεσμα η επίσημη κομματική του αποκατάσταση, το 2018, να θεωρείται κάτι παραπάνω από ώριμη, βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/6/2018.

γενιά των αριστερών, που δεν τον είχαν ζήσει και είχαν μόνο προφορικά ακούσματα για αυτόν, αλλά όχι τεκμηριωμένα δεδομένα, όπως θα φανεί και παρακάτω.

Στις αρχές, λοιπόν, της δεκαετίας του 1960, στο πλαίσιο του προαναφερθέντος νέου πνεύματος της αποζαχαριαδοποίησης του κόμματος, αποτέλεσμα της 6ης Ολομέλειας του 1956,³⁵⁹ που είχε ως απότοκο μια νέα οπτική για την Αντίσταση του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ και μια τάση αναζήτησης μαρτυριών παλιών αγωνιστών του ΕΛΑΣ για την καταγραφή της ιστορίας της Αντίστασης υπό νέο, θετικό πλέον, πρίσμα, ο Άρης άρχισε να μπαίνει στον κομματικό χάρτη όχι πια μόνο αρνητικά, σαν «κατσαπλιάς», για να θυμηθούμε την προσέγγιση στην δράση του από τον Ζαχαριάδη και άλλα στελέχη το 1950. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια μνημονική ανάκλησή του εντός της Αριστεράς της περιόδου, όπως θα φανεί και παρακάτω. Στο πλαίσιο αυτό, ενδεικτικά, το 1962 εκδόθηκε, ύστερα από επεξεργασία κάποιων χρόνων, το συλλογικό έργο *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως*.³⁶⁰ Το έργο αυτό, βασισμένο σε μαρτυρίες και αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, παρότι αναφέρεται γενικά με αρκετά θετικό τρόπο σε δυναμικές δράσεις του Άρη, τηρεί μια επαμφοτερίζουσα, κάποιες φορές, στάση, καθώς δεν παραλείπει να στηλιτεύσει ορισμένες βίαιες ενέργειές του, εκφράζοντας σε μεγάλο βαθμό και την πολιτική της τότε ΕΔΑ,³⁶¹ στις συνθήκες της εποχής, μια πολιτική «ειρηνεύσεως», με την οποία το συμβολικό αποτύπωμα της βίας του Άρη δεν ήταν εντελώς συμβατό, αλλά και την μη αποκατάσταση της μνήμης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ από το ΚΚΕ.

Το 1962, όμως, αποτελεί σταθμό στην κομματική προσέγγιση του Άρη, καθώς αποτέλεσμα του νέου προαναφερθέντος πνεύματος εσωκομματικά, υπήρξε μια πρώτη αποκατάσταση της μνήμης του καπετάνιου, μέσω μηνύματος του ραδιοφωνικού σταθμού «Η φωνή της αλήθειας», που αναπαράχθηκε και από τις ελληνικές εφημερίδες της εποχής, αντιμετωπίζοντάς την μάλιστα ως κάτι περίεργο από μέρους του ΚΚΕ, λόγω της πρότερης στάσης του έναντί του, και όπου πλέον αποτιμάται και θετικά η εθνικοαπελευθερωτική δράση του, χωρίς μομφές για τον βίαιο χαρακτήρα του: «Διά της εκπομπής του ο ραδιοφωνικός σταθμός του ΚΚΕ “για τα 17 χρόνια από τον θάνατο του Άρη Βελουχιώτη”, τον αποκαθιστά πλήρως, ετόνισε δε ότι “ο Βελουχιώτης υπήρξε αδιάλλακτος εχθρός των ξένων κατακτητών και των ντόπιων συνεργατών τους” και ότι “όλοι οι Έλληνες θα θυμούνται τον

³⁵⁹ Εκεί εντάσσεται μάλλον και η θετικότερη οπτική για τον Άρη και τη βία του, για την οποία, όπως σημειώσαμε παραπάνω, είχε μιλήσει σε κατ’ ίδιαν συνομιλίες με άλλα στελέχη του κόμματος ο Ζούλας.

³⁶⁰ Βλ. Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως, 1941-1944*, Αναγέννηση, Αθήναι, 1962

³⁶¹ Ενδεικτικό αυτού είναι ότι τους δύο προλόγους της έκδοσης συντάσσουν ο στρατηγός Γεράσιμος Αυγερόπουλος (διοικητής της 8ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ) και ο Κομνηνός Πυρομάγλου (Υπαρχηγός των ΕΟΕΑ – ΕΔΕΣ), αμφότεροι τότε βουλευτές της ΕΔΑ.

θρυλικό πολέμαρχο, που συνέδεσε αδιάρρηκτα το όνομά του με μία από τις ενδοξότερες σελίδες της νεότερης ιστορίας μας».³⁶² Στο θετικό πλέον εσωκομματικό κλίμα για την εικόνα του Άρη εντάσσεται και το πολιτικό μνημόσυνο για αυτόν (μαζί με τον Σαράφη) που διενεργήθηκε στο θέατρο «Κεντρικόν», με πρωτοβουλία επίσημα της Πανελληνίας Ένωσης Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντίστασης (ΠΕΑΤΕΑ) 1941-1944, στις 21 Απριλίου 1964.³⁶³ Ενδεικτικό, επίσης, της νέας κομματικής οπτικής για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ υπήρξε και το μικρό αφιέρωμα, το 1965, στα 20 χρόνια από τον θάνατό του, στο επίσημο θεωρητικό περιοδικό του ΚΚΕ *Νέος Κόσμος* από τον Μήτσο Ρουμελιώτη (ενδεχομένως πρόκειται για ψευδώνυμο), όπου, σε μία σύντομη σχετικά αναδρομή στην δράση του, μπορεί να μην δικαιολογούνταν ρητά διάφορες βίαιες ενέργειές του, αλλά και δεν καταδικάζονται, όπως παλιότερα, και σίγουρα εμφορούνταν από ένα πολύ θετικό πρόσημο για την όλη δραστηριότητά του.³⁶⁴ Παράλληλα, πιο θετικά εκδηλωτικό, σχεδόν διθυραμβικό, υπήρξε το ραδιοφωνικό μήνυμα του κομματικού σταθμού «Η φωνή της αλήθειας» για τον Άρη και την δράση στον αγώνα του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ για την απελευθέρωση της χώρας την ίδια χρονιά, στην επέτειο πάλι από τα 20 χρόνια του θανάτου του (16/6/1965). Μέσω του μηνύματος αυτού, το ΚΚΕ, κάνοντας μια σύντομη, αλλά απόλυτα θετική αποτίμηση της δράσης του (στο πλαίσιο της οποίας τονίζει την ένταξή του στο κομμουνιστικό κίνημα από τη νεότητά του), τον χαρακτηρίζει ξεκάθαρα ως τον απόλυτο ήρωα της Εθνικής Αντίστασης, την «προσωποποίηση της αντιστασιακής δόξας του λαού».³⁶⁵ Του πιστώνει, επίσης, απόλυτα το επιτυχές ξεκίνημα του αγώνα του ΕΛΑΣ, ύστερα από εντολή του ΚΚΕ, και την αποδίδει στην «παληκαριά» του, την «πίστη» του και την «αδάμαστη θέλησή» του.³⁶⁶ Αυτό που είναι το πιο

³⁶² Βλ. *Μακεδονία*, 21/6/1962. Το ότι αναφέρεται ότι «τον αποκαθιστά πλήρως», δεν πρέπει να συγχέεται με «επίσημη» κομματική αποκατάστασή του (που, όπως θα δούμε παρακάτω, έλαβε χώρα μόλις το 2018), αλλά με μία – όντως μεγάλη – μεταστροφή στη δημόσια αποτίμηση από την πλευρά της ηγεσίας του ΚΚΕ, της δράσης του στην Αντίσταση και αναγνώριση της θετικής προσφοράς του.

³⁶³ Βλ. Βάσω Ψιμούλη, «*Η ελεύθερη Ελλάδα*», «*Η φωνή της αλήθειας*». *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, αρχείο 1947-1968*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σ. 311. Επίσης, βλ. *Το Βήμα*, 21/4/1964. Σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός παλιού ελασίτη, παρόντα στην εκδήλωση, συγκεντρώθηκε πάρα πολύς κόσμος, αλλά και οι αστυνομικές δυνάμεις ήταν πολλές έξω από το θέατρο και επιτέθηκαν σε παριστάμενους μετά τη λήξη της, βλ. Αντ. Αντωνόπουλος, *Μνήμες ενός αντάρτη του ΕΛΑΣ*, Αλφειός, Αθήνα, 1993, σ. 171-172.

³⁶⁴ Βλ. Μήτσος Ρουμελιώτης, «*Άρης Βελουχιώτης, 1905-1945*», *Νέος Κόσμος*, τ. 6, Ιούνιος 1965, σ. 891-894.

³⁶⁵ «Το όνομά του ήταν αξεχώριστα δεμένο με τη δόξα και το μεγαλείο της Εθνικής μας Αντίστασης. [...] [Ο] Άρης ήταν η ίδια η περηφάνεια αυτού του λαού. Η προσωποποίηση της αντιστασιακής του δόξας. Ήταν ο πολέμαρχος του μεγάλου αντιφασιστικού σηκωμού, ο θρύλος του μαχόμενου έθνους», βλ. Ραδιοφωνικό μήνυμα (16/6/1965), ΑΣΚΙ, Αρχείο ΡΣ «*Η φωνή της αλήθειας*», κ. 361, φ. 2.

³⁶⁶ «Αφού πήρε επαφή με την ΚΕ του ΚΚΕ, το Γενάρη του 1942 βγήκε στο βουνό πρώτος αντάρτης του ΕΛΑΣ με την εντολή να βοηθήσει για την οργάνωση του αντάρτικου στρατού. [...] Πολύ τολμηρό και ασύλληπτα δύσκολο το πρώτο ξεκίνημα. Ήθελε παληκαριά. Ήθελε πρώτα απ' όλα πίστη. Ήθελε αδάμαστη θέληση. Κι ο Άρης τα διέθετε όλα αυτά. Και φρόντιζε να μεταδίδει την πίστη του και την

αξιοσημείωτο είναι ότι το ΚΚΕ φαινόταν πια να αντιλαμβάνεται και, κυρίως, να αναγνωρίζει δημόσια αυτό που σημειώθηκε παραπάνω, την λατρεία δηλαδή που του έδειχνε μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, σύσσωμη σχεδόν η κοινωνική βάση της Αριστεράς, καθώς είχε ενταχθεί ήδη στην σφαίρα του μύθου.³⁶⁷ Εξάλλου, μάλλον ακριβώς για τον λόγο αυτό τον αντιμετώπιζε πλέον έτσι. Οφείλουμε, βέβαια, να σημειώσουμε ότι δεν γινόταν καμία αναφορά στην κομματική ταυτότητά του προς το τέλος της δράσης του και της ζωής του, μη θέλοντας η ηγεσία να αναφερθεί, σκόπιμα, με κανένα τρόπο στην απειθαρχία του στην συμφωνία της Βάρκιζας και την κομματική διαγραφή του. Ωστόσο, παρουσιαζόταν πλέον και από την ηγεσία του ΚΚΕ ως ο απόλυτος ηγέτης της Εθνικής Αντίστασης και ένας λαϊκός ήρωας.

Έτσι, μέσα στο πλαίσιο που προαναφέρθηκε, ο Άρης άρχισε, κατά τα χρόνια εκείνα, να αντιμετωπίζεται δημόσια από παλιά στελέχη του ΕΑΜ, είτε ανήκαν τότε στο ΚΚΕ είτε όχι, ως ο δυναμικός ηγέτης της Εθνικής Αντίστασης. Χαρακτηριστικό, τέλος, αυτής της αλλαγής δημόσιας οπτικής της ΕΔΑ για τον ρόλο του Άρη στην Εθνική Αντίσταση είναι, για παράδειγμα, ότι ενώ το 1960 στο επετειακό αφιέρωμα της *Αυγής* για τον Γοργοπόταμο δεν γινόταν καμία απολύτως αναφορά στον Άρη προσωπικά,³⁶⁸ αλλά στον ΕΛΑΣ γενικότερα, το 1962, πλέον στο αντίστοιχο αφιέρωμα της εφημερίδας εντασσόταν και ο Άρης.³⁶⁹ Χαρακτηριστική της αμηχανίας της ΕΔΑ για το τι στάση έπρεπε το κόμμα να κρατάει, βάσει και της ιδιόζουσας μεταβατικής τότε αντίληψης του ΚΚΕ, για τον Άρη και το ρόλο του στην Αντίσταση, κατά τα χρόνια εκείνα, είναι μια μαρτυρία του Γεωργούλα Μπέικου, που αφορούσε ένα μικρό αφιέρωμα που του είχε ανατεθεί (μαζί με τον Μίμη Ραυτόπουλο) στην *Αυγή* για την Αντίσταση, το 1961. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μπέικο, οι συντάκτες του αφιερώματος, γράφοντας για το θέμα της Αντίστασης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, αναφέρθηκαν αναγκαστικά, με όχι φυσικά αρνητικό τρόπο, στη συνεισφορά του Άρη στον αγώνα αυτό αρκετές φορές και τους έγιναν αυστηρές συστάσεις για το λόγο αυτό από τον διευθυντή της

αισιοδοξία της επιτυχίας του ιερού σκοπού στους πρώτους αντάρτες συντρόφους του», βλ. Ραδιοφωνικό μήνυμα (16/6/1965), ΑΣΚΙ, Αρχείο ΡΣ «Η φωνή της αλήθειας», κ. 361, φ. 2.

³⁶⁷ «Η είδηση του θανάτου ήρωα [...] είχε γεμίσει με βαθύτατη οδύνη την ψυχή του λαού. [...] Ο λαός τον λάτρευε και τον τραγουδούσε. Και κείνη τη μέρα τον έκλαψε νεκρό. [...] [Η] μορφή του Άρη δεν έπαψε ποτέ να εκπέμπει την ηθική αγωνιστική ακτινοβολία της. Κι η μνήμη του βρίσκεται πάντα θρονιασμένη στην καρδιά του λαού. [...] Ο Άρης ζει στην ψυχή του λαού σαν ο θρυλικός καπετάνιος του ΕΛΑΣ, ο πρωτοπόρος σκαπανέας της Αντίστασης, ο ηρωικός λαϊκός ηγέτης», βλ. Ραδιοφωνικό μήνυμα (16/6/1965), ΑΣΚΙ, Αρχείο ΡΣ «Η φωνή της αλήθειας», κ. 361, φ. 2.

³⁶⁸ Βλ. *Αυγή*, 25/11/1960.

³⁶⁹ Βλ. *Αυγή*, 27/11/1962.

Αυγής. Παρατηρήσεις οι οποίες έδειχναν ξεκάθαρα την αμηχανία που επικρατούσε, την εποχή εκείνη, στα κομματικά στελέχη για το πώς έπρεπε να αντιμετωπίζουν πια τον Άρη.³⁷⁰

Ωστόσο, αντίθετα προς το νέο αυτό θετικότερο, αλλά και σχετικά αμήχανο εσωκομματικό κλίμα για τον Άρη (που γενικότερα αφορούσε την απειθαρχία του στη συμφωνία της Βάρκιζας), το παλιό ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ, που δεν βρισκόταν πλέον σε ηγετικές θέσεις, αλλά όχι και διαγραμμένος, Γιάννης Ιωαννίδης, στις *Αναμνήσεις* του που έγιναν υπό την μορφή συζήτησης με τον Αλέκο Παπαπαναγιώτου, το 1965 στην υπερορία (και που εκδόθηκαν μόλις το 1979),³⁷¹ ήταν πιο ξεκάθαρος στις απόψεις του για τον Άρη και την βίαιη προσωπικότητά του. Ο Ιωαννίδης συνέχιζε στην παλιότερη αρνητική θέση του κόμματος για τη βία του (αλλά και του ιδίου, όπως είχε φανερωθεί κατά την Κατοχή), τονίζοντας μάλιστα, χαρακτηριστικά, μεταξύ άλλων, πως «είχε μια τάση προς την αλητεία» και ανάγοντας, ουσιαστικά, τη βίαιη δράση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ σε «εκ φύσεως» παραβατικά χαρακτηριστικά που τα είχε από νέος.³⁷² Όσον αφορά την «αλητεία» φαίνεται πως ο Ιωαννίδης, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, έμενε πιστός στην σχετική «γραμμή» Ζαχαριάδη της 3ης Συνδιάσκεψης του 1950.

Εντός Ελλάδας όμως, την ίδια χρονιά που ο Ιωαννίδης στην εξορία κατέγραφε με αρνητικό πρόσημο στοιχεία βιαιότητας του Άρη, εκδιδόταν ένα εμβληματικό για την μετέπειτα θετική εικόνα του Άρη βιβλίο, το *Όταν ήμουν με τον Άρη* του ποιητή Γιώργου Κοτζιούλα για τη ζωή του στο αντάρτικο του ΕΛΑΣ, κοντά στον Άρη.³⁷³ Στην απόφαση του εκδότη να το εκδώσει, σίγουρα αποφασιστικό ρόλο έπαιξε, πέρα από τον αναμφίβολο εκδημοκρατισμό του δημόσιου βίου στην χώρα, κατά την περίοδο εκείνη λόγω της κεντρώας διακυβέρνησης, η – άτυπη έστω – προαναφερθείσα αποκατάστασή του του 1962. Παράλληλα, ίσως από τον υπερβολικό θαυμασμό του ποιητή προσωπικά για τον Άρη, όπως αποτυπώνεται σε όλο το βιβλίο του, χωρίς να ισχυριζόμαστε – σε καμία περίπτωση – πως επιχειρεί να τον εντάξει

³⁷⁰ «Η δημοσίευση άρχισε, μια μέρα, αν όχι από την πρώτη κιόλας, το φύλλο είχε Άρη εδώ, Άρη εκεί, Άρη παραπέρα. Με φωνάζει πρωί-πρωί στο Γραφείο του ο διευθυντής της εφημερίδας: -“Τι είναι αυτό στο σημερινό φύλλο; Πολύς Άρης. Υπερβολική αριολογία, θα μας τραβήξουν τ’ αυτιά.” -“Πολύς ήταν, πώς να το κάνουμε; Γίνεται ΕΛΑΣ χωρίς Άρη;”, του απάντησα. -“Τη θέση του Κόμματος δεν την ξέρεις; Επίσημα δεν άλλαξε, κάνω λάθος;” -“Ξέρω, όμως, και την ιστορία της Αντίστασης...” “Εν πάσει περιπτώσει... Το μέτρο. Δε χρειάζεται τόση προβολή.”», βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Ο πολέμαρχος, Μόσχα, 1974* (αδημοσίευτο κείμενο), σ. 1, ΑΣΚΙ, Αρχείο Γεωργούλα Μπέικου, κ. 10, Φ. 1

³⁷¹ Βλ. Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση, 1940-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979. Να σημειωθεί ότι το Μάιο του 1979 αναλυτικά αποσπάσματα του βιβλίου είχαν προδημοσιευθεί στην εφημερίδα *Το Βήμα*, όπου έλαβαν μεγάλη έκταση και προβλήθηκαν οι αρνητικές θέσεις του παλιού οργανωτικού γραμματέα του ΚΚΕ της περιόδου της Κατοχής για τον Άρη και τη βία του.

³⁷² Βλ. Ιωαννίδης, ό.π., σ. 158

³⁷³ Βλ. Γιώργης Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη. Αναμνήσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1965

εκτός κομμουνιστικού πλαισίου, ο ρόλος του ΚΚΕ στο έργο της Αντίστασης σίγουρα δεν υπερτονίζεται.³⁷⁴ Πρόκειται για ένα έντονα προσωποκεντρικό κείμενο γύρω από τον Άρη. Το γεγονός αυτό, ενδεχομένως, να υπήρξε ένας επιπλέον παράγοντας έκδοσης του έργου, καθώς, όπως έχει προαναφερθεί, ο βασικός στόχος του συστήματος εξουσίας καθ' όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο ήταν η καταδίκη του ΚΚΕ και της δράσης του.

Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να σημειώσουμε πως υπήρξαν, λοιπόν, παλιοί σύντροφοί του στον ΕΛΑΣ, αριστεροί, αλλά όχι ενταγμένοι επίσημα στο ΚΚΕ, που τον έζησαν από κοντά, όπως ο λογοτέχνης Γιώργης Κοτζιούλας,³⁷⁵ οι οποίοι έγραψαν άμεσα τις μαρτυρίες τους για τον καπετάνιο του³⁷⁶ και ασχολήθηκαν φυσικά και με την βία του, δικαιολογώντας την όσο τους ήταν δυνατό. Έτσι, ο Κοτζιούλας γράφοντας τις μαρτυρίες του από τη ζωή του με τον Άρη, μόλις λίγους μήνες μετά το θάνατό του, παρότι το έργο του εκδόθηκε μετά και τον δικό του θάνατο, το 1965,³⁷⁷ αναφερόταν σε σκληρές τιμωρίες του Άρη τόσο προς τους δικούς του αντάρτες (για θέματα πειθαρχίας),³⁷⁸ όσο και προς κατοίκους χωριών που παρενοχλούσαν το έργο του ΕΛΑΣ με ένοπλο τρόπο,³⁷⁹ αναγνωρίζοντας παράλληλα (ήδη από το 1946) ότι τα γεγονότα αυτά αξιοποιήθηκαν από τους ιδεολογικούς / πολιτικούς αντιπάλους του Άρη και του ΕΑΜ (π.χ. Βρετανούς, εδεσίτες κ.ά.) για να καλλιεργήσουν τη φήμη του ως "αιμοσταγούς"³⁸⁰ και δικαιολογώντας, από τη μεριά του, σε μεγάλο βαθμό αυτές τις δράσεις

³⁷⁴ Ο Κοτζιούλας, όσο μπορεί, τονίζει το εθνικό προφίλ του Άρη. Ενδεικτικά, αναφερόμενος στον πρώτο δημόσιο λόγο, που ο ίδιος άκουσε τον καπετάνιο, στο χωριό Χόσεψη, του αποδίδει τα εξής λόγια: «Ο κάθε πατριώτης θα προτιμούσε να πεθάνει με τ' όπλο στο χέρι παρά στο δρόμο [από την πείνα] σαν το σκυλί. Τα παραδείγματα του Λεωνίδα με τις Θερμοπύλες, του Διάκου με την Αλαμάνα, είναι παραδείγματα δικά μας, απ' τη δική μας ιστορία», βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 25.

³⁷⁵ Υπήρξε βέβαια μεταπολεμικά συνεργάτης του *Ριζοσπάστη*, μέχρι το αναγκαστικό κλείσιμο της εφημερίδας από τις αρχές το 1947, μέσω του Α.Ν. 509/1947, βλ. *Ριζοσπάστης*, 7/9/2014

³⁷⁶ Ο Κοτζιούλας, όπως φαίνεται από την αρχή του εν λόγω έργου του, το έγραψε ήδη από το 1946, αλλά στις συνθήκες της εποχής, όπως είναι φυσικό, δεν θα μπορούσε να το εκδώσει: «Κοντεύει να κλείσει πια ένας χρόνος από τότε που μαθεύτηκε ο σκοτωμός του Άρη», βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 1.. Βέβαια, την ίδια χρονιά, το 1946, εξέδωσε την μικρή ποιητική του συλλογή *Ο Άρης* (με ξυλογραφίες και σχέδια του ζωγράφου Δημήτρη Μεγαλίδη), αφιερωμένη στον καπετάνιο του ΕΛΑΣ.

³⁷⁷ Ο Κοτζιούλας είχε πεθάνει ήδη, το 1956.

³⁷⁸ Δικαιολογώντας απόλυτα τα αυστηρά μέτρα που είχε πάρει για λόγους πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ ο Άρης, ο Κοτζιούλας, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Εμείς έπρεπε να γίνουμε υπόδειγμα στρατού, στήριγμα και καμάρι του λαού, όχι μπουλούκι από νταήδες, μάστιγες της υπαίθρου. Έτσι έμαθαν ν' ακούν οι αντάρτες τον Άρη. Τον σέβονταν από μακριά και μαζί τον φοβούνταν, χωρίς να τον έχουν ιδεί. Χωρίς αυτή την επιβολή δε μπορούσε να σταθεί ούτε μια μέρα επικεφαλής ατίθασων στοιχείων», βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 11.

³⁷⁹ Ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 76-79, 85-86

³⁸⁰ «Ένα γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν οι αντιδραστικοί και θέλησαν μ' αυτό να αποδείξουν την αιμοβορία του Άρη, ήταν κάτι εκτελέσεις στο ίδιο χωριό [σ.σ. εννοεί το Μυρόφυλλο] [...] Μαθεύτηκε λοιπόν αργότερα πως εκεί στο Μερόφυλλο σκοτώσαν μερικούς χωριάτες από τα Τζουμέρκα που τους σέρναν υπόδικους μαζί τους [...] Σχολίασαν το "έγκλημα" μέχρι Καΐρου», βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 85

του Άρη.³⁸¹ Η δικαιολόγηση αυτή μπορεί να συμπυκνωθεί σε μία του φράση: «Αρχή σοφίας φόβος Κυρίου».³⁸²

Ενδιαφέρουσα, αλλά και ενδεικτική, της (θετικής αλλά όχι απόλυτα) στάσης της Αριστεράς της εποχής αυτής γύρω από την βία του Άρη, ήταν η θετική – κατά τα άλλα – βιβλιογραφική κριτική του αριστερού λογοτέχνη και αρχισυντάκτη, τα χρόνια εκείνα, του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* Κ. Πορφύρη για το προαναφερθέν έργο το Κοτζιούλα. Συγκεκριμένα, πέρα από την θετική, γενικά, αποτίμηση του περιεχομένου του βιβλίου αυτού, ο Πορφύρης, συνδέοντας την βία του Άρη με έναν «πρωτογονισμό των αγωνιστών του 1821», σημείωνε πως, παρά τα προτερήματά του και την συνεισφορά του στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, ο Άρης είχε ελαττώματα μεγάλα, εννοώντας κυρίως την βία του, την οποία εν μέρει την δικαιολογούσε ως «ανθρώπινη», αλλά ταυτόχρονα την απέδιδε στο γενικότερο κλίμα της εποχής, υπονοώντας ως υπεύθυνη για αυτό έμμεσα και την ηγεσία του ΕΑΜ και του ΚΚΕ της Κατοχής.³⁸³ Από την άλλη, κατανοούσε και τόνιζε, με δόση ειρωνίας και καταγγελίας για το δοσιλογικό παρελθόν πολλών από τους κατηγορούς της βίας του Άρη, την υπερβολικά κατασκευασμένη εικόνα του εθνικού ήρωα Άρη, όπως τον χαρακτήρισε,³⁸⁴ από την «αντίδραση», τους νικητές του Εμφυλίου, ως «ανθρωπόμορφου τέρατος».³⁸⁵

Οφείλουμε εδώ να υπογραμμίσουμε πως ακόμα και στα μέσα της δεκαετίας του 1960, παλιοί κομμουνιστές σύντροφοι του Άρη που βρίσκονταν εν ζωή,³⁸⁶ τόσο λόγω της ιδιότυπης «καχεκτικής δημοκρατίας» της εποχής και του συνεχιζόμενου επίσημου αντικομμουνισμού

³⁸¹ «Κι όμως δεν πρόκειται για έγκλημα. Οι χωριάτες αυτή ήταν φταίχτες, με αποδεδειγμένη ενοχή. Βγήκαν από τα παράθυρα τους, στο χωριό, την ώρα που περνούσαν οι αντάρτες και χωρίς να τους πειράξουν σε τίποτα άρχισαν να ρίχνουν στο ψαχνό [...] Οι ελασίτες [...] [έ]πιασαν ένοχους και αργότερα τους εκτέλεσαν [...] Τέτια μέτρα, τέτιες διαταγές φορτώθηκαν όλα στον Άρη. Μα ποιος τίμιος άνθρωπος μπορεί από το παραπάνω να συμπεράνει για αυτόν πως ήταν αιμοβόρος;», βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 86

³⁸² Βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 11.

³⁸³ «Ο Άρης είχε κάτι από τον πρωτογονισμό των αγωνιστών του 1821: ήταν άγγελος μαζί και διάβολος, όπως έλεγε ο Καραϊσκάκης. Είχε μεγάλα προτερήματα και μεγάλα ελαττώματα. Μα στην πλάστιγγα της ιστορίας η εθνική και λαϊκή του προσφορά θα βαρύνει δυσανάλογα προς τις αδυναμίες του – ανθρώπινες ως ένα βαθμό, αλλά και κατά μεγάλο μέρος καλλιεργημένες και σε στενή συνάρτηση με μια αρνητική νοοτροπία και πράξη μιας περιόδου του λαϊκού κινήματος», βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, 1/2/1966, σ. 138.

³⁸⁴ Βλ. σχετικά στην Εισαγωγή.

³⁸⁵ «Κι όμως, η αντίδραση διαγράφοντας τη θετική προσφορά του Άρη, διόγκωσε στο πολλαπλάσιο τις αδυναμίες και τα λάθη του, παρουσιάζοντας – κι από αίσθημα ενοχής για την εξόντωση του εθνικού ήρωα – έναν Άρη – ανθρωπόμορφο τέρας, έναν Άρη – αρχιεγκληματία, που δεν πρόσφερε τίποτα στον εθνικό αγώνα και που βγήκε στο βουνό μόνο και μόνο για να ρουφήξει αίμα, για να σφάξει και να εξολοθρεύσει τις αθώες περισσότερες, τους ακραιφνείς εθνικόφρονες πολίτες που κανένας τους δεν συνεργάστηκε με τον κατακτητή!», βλ. Πορφύρης (1966), ό.π., σ. 138.

³⁸⁶ Για παράδειγμα, ο Κοτζιούλας ενώ έγραψε το έργο του για τον Άρη κατά το πρώτο μεταπολεμικό διάστημα, το βιβλίο τελικά εκδόθηκε μετά το θάνατό του.

της περιόδου από τους νικητές του Εμφυλίου (εξαιτίας ενδεχόμενου στιγματισμού τους), όσο και λόγω του ότι δεν θα υποστηρίζονταν σε ένα τέτοιο εγχείρημα ούτε από το ΚΚΕ, την ΕΔΑ για την ακρίβεια τότε (εξαιτίας του ότι ακόμη δεν είχε επίσημα αποκατασταθεί εσωκομματικά ο Άρης),³⁸⁷ ήταν εξαιρετικά δύσκολο να αποτυπωθούν γραπτά θετικές κρίσεις για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και τη δράση του, συμπεριλαμβανομένης της βίας του, την οποία, προφανώς, θα δικαιολογούσαν. Εξαιρέση σε αυτό αποτελεί ένα δεύτερο εμβληματικό για την θετική πορεία της μνήμης του Άρη έργο, κατά την ίδια περίοδο, το δίτομο, αρχικά, συλλογικό *Άρης, ο πρώτος του Αγώνα* (1964-1965), γραμμένο από παλιούς, «ανώνυμους» συντρόφους του Άρη,³⁸⁸ σίγουρα κομμουνιστές (αν κρίνουμε από πολλά σημεία του κειμένου), που κατέγραψαν το πρώτο ιδιαίτερα θετικό αφήγημα για τον Άρη, στα όρια της αιογραφίας. Λαμβάνοντας υπόψη το τελευταίο, όπως είναι εύλογο, οι σύντροφοι αυτοί του Άρη δικαιολογούσαν – σε πολύ μεγάλο βαθμό – την βία του προσωπικά, στο πλαίσιο δράσης του εντός πάντα του κομμουνιστικού κινήματος και του ΕΛΑΣ. Η έκδοση αυτή για την ζωή και την δράση του Άρη φαίνεται να προκάλεσε θετικά συναισθήματα στην κοινωνική βάση της Αριστεράς και, ιδιαίτερα, της νεολαίας της που δεν τον είχε ζήσει από κοντά, δείχνοντας, όπως προαναφέρθηκε, πως ο θετικός μύθος του δεν είχε σβήσει στους αριστερούς, παρά τις επιβεβλημένες «από τα πάνω» σιωπές γύρω από το πρόσωπό του, κατά τα προηγούμενα χρόνια, και πως τον αντιμετώπιζαν σαν έναν μυθικό ήρωα για τον οποίο δεν γνώριζαν πολλά δεδομένα, ενδεικτικό στοιχείο γενικότερα των μύθων.³⁸⁹ Το ότι υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό το έργο αυτό για την διαμόρφωση της εικόνας του ως μαχητικού, δυναμικού ηγέτη της Αντίστασης στους αριστερούς της εποχής αυτής αποτυπώνεται και στο ότι, όπως θα

³⁸⁷ Παρά την αλλαγή πνεύματος εντός του κόμματος σχετικά με την Ιστορία της Αντίστασης και την έρευνα της (κατάθεση μαρτυριών, περιοδικό *Εθνική Αντίσταση* κ.ά.), που, αναφορικά με τον Άρη, αποτυπωνόταν στο ραδιοφωνικό μήνυμα αποκατάστασης της μνήμης του από το ραδιοφωνικό σταθμό του ΚΚΕ «Φωνή της Αλήθειας» το 1962.

³⁸⁸ Η ανωνυμία των παλιών συντρόφων του Άρη στον ΕΛΑΣ που συνέγραψαν το βιβλίο καταγράφοντας τις μαρτυρίες τους για αυτόν οφείλεται, προφανώς, και σε καθοδήγηση της ΕΔΑ, για λόγους ασφάλειας των ανθρώπων αυτών, καθώς πολλοί από αυτούς ήταν πρόσφατα αποφυλακισθέντες και έπρεπε να δίνουν τακτικό παρόν στις αρχές.

³⁸⁹ Ενδεικτική είναι η περιγραφή που δίνει ο 29χρονος το 1964 και μέλος της ΔΝΛ Λαμίας Τάκης Παληός για την στιγμή που το πρωτοδιάβασε, αναδεικνύοντας πως η θρυλική, ηρωική μορφή του είχε μείνει στην σκέψη πολλών αριστερών της εποχής: «Η θρυλική μορφή του Άρη [...] νόμιζα ότι είχε σβήση από την ψυχή μου. Πόσο γελάστηκα όμως. Φτάσαν οι λίγες γραμμές για να νοιώσω ξανά την έντονη παρουσία του μέσα στην ψυχή μου για να ξαναδακρύσω, για να καταλάβω ακόμα μια φορά πως η ψυχή του λαού δεν πεθαίνει ποτέ», βλ. *Επιστολή Τάκη Παληού προς το Πάνο Λάγδα, τον εκδοτικό οίκο Κυψέλη, τους συναγωνιστές του Άρη, 7/10/1964*, ΑΣΚΙ, Αρχείο Παληού Τάκη, ΔΚΝΓΛ – ΔΝΛ Λαμίας. Αντίστοιχη είναι η περιγραφή του Λεωνίδα Καλλιβερετάκη για το πόση χαρά και συγκίνηση ένιωσαν οι αριστεροί νέοι της εποχής, όπως ο ίδιος (που ήταν έφηβος τότε, αλλά, προφανώς είχε ακούσματα για αυτόν), όταν είδαν τη θρυλική μορφή του Άρη στο εξώφυλλο του προαναφερθέντος βιβλίου του Γιώργου Κοτζιούλα στις προθήκες των βιβλιοπωλείων και του οποίου, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, δεν γνώριζαν καλά-καλά την εικόνα, παρά τις αφηγήσεις για αυτόν. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα για αυτή την πληροφορία.

αναδειχθεί αναλυτικότερα και παρακάτω, τα τεύχη που αρχικά κυκλοφόρησαν και αργότερα ενοποιήθηκαν για την έκδοση του βιβλίου αυτού, βρέθηκαν στον χώρο του πρώτου επίσημου εορτασμού της επετείου του Γοργοποτάμου, τον Νοέμβριο του 1964, όπου ακούστηκαν και συνθήματα υπέρ του.³⁹⁰ Ωστόσο, αναφορικά με αυτό που σημειώσαμε πριν σχετικά με την περίοδο του 1960, δεν είναι τυχαίο ότι και αυτό το διθυραμβικό, εμβληματικό έργο για τη ζωή και τη δράση του Άρη, που στάθηκε έργο αναφοράς επί δεκαετίες για όσους ήθελαν να τον αντιμετωπίσουν με θετικό πρόσημο, δεν γράφτηκε επώνυμα, αλλά από σειρά «ανώνυμων» συντρόφων του καπετάνιου. Επώνυμος υπήρξε μόνο ο επιμελητής του, ο Πάνος Λαγδάς, κομμουνιστής από τη Λαμία, που γνώριζε καλά τον Άρη από παλιά, αλλά και στην αρχή του αντάρτικου του ΕΛΑΣ.³⁹¹

Πιο απλά ήταν τα πράγματα, αναφορικά με το ζήτημα της ανωνυμίας, για παλιά στελέχη του ΕΑΜ στην Κατοχή, που όμως πλέον δεν ήταν οργανωμένα στην Αριστερά, όπως για παράδειγμα ο λογοτέχνης Σωτήρης Πατατζής. Ο Πατατζής, το 1965, στο έργο του *Ματωμένα χρόνια. Χρονικά και διηγήματα της Αντίστασης*,³⁹² μέσα από μια αρκετά εμβριθή και σχετικά νηφάλια παρουσίαση και ανάλυση της προσωπικότητας του Άρη, η οποία στηρίχτηκε σε έρευνά του και μαρτυρίες ανθρώπων που τον έζησαν (εμπεριέχοντας, όμως, κάποιες ανακρίβειες και σε αντικειμενικά ακόμα δεδομένα), σχολίασε ένα από τα πλέον κομβικά, και για τον συγγραφέα αυτόν, στοιχεία του μύθου του, την βία του ή την δυναμική, επαναστατική δράση του. Ο Πατατζής, λοιπόν, χωρίς να επιθυμεί να πάρει ξεκάθαρα θέση υπέρ ή κατά της βίας του (κλίνοντας πάντως προς την θετική αποτίμησή της) επιχείρησε να την ερμηνεύσει, να εντοπίσει «τους λόγους που τον έσπρωξαν προς την επαναστατική ιδεολογία και προς την “φιλοσοφία της βίας”».³⁹³ Αρχικά, την απέδωσε στα παιδικά και νεανικά του χρόνια και στην

³⁹⁰ Βλ. *Μακεδονία*, 1/12/1964. Πρόκειται για τον πρώτο επίσημο, αλλά ιδιαίτερα επεισοδιακό, εορτασμό της επετείου της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου, το 1964, που σημαδεύτηκε από την έκρηξη νάρκης και η οποία οδήγησε στον βαρύ τραυματισμό και την θανάτωση δεκάδων ανθρώπων της Αριστεράς που παρευρίσκονταν στο σημείο.

³⁹¹ Σύμφωνα, εξάλλου, με μαρτυρία του Μπέικου, «στο δωμάτιο [του Λαγδά] στη Λαμία συναντηθήκανε ο Θανάσης Κλάρας κι ο Γιώργος Γιαταγάνας, Γραμματέας της Περιφεριακής Επιτροπής Φθιωτιδοφωκίδας – Ευρυτανίας, όταν ήταν να βγει στο βουνό ο πρώτος», βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Ο πολέμαρχος*, ό.π., σ. 2

³⁹² Βλ. Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια. Χρονικά και διηγήματα της Αντίστασης*, Εστία, Αθήνα, 1997 [Α΄ έκδοση: Γιαννίκος, 1965]. Είχε κυκλοφορήσει πριν εκδοθεί σε βιβλίο, στα τέλη του 1964, σε εβδομαδιαία τεύχη, βλ. *Ελευθερία*, 16/12/1964. Αξίζει να σημειωθεί ότι το βιβλίο αυτό, με τον ίδιο τίτλο, χωρίς όμως το Α΄ μέρος του, τα χρονικά, που μας αφορούν άλλωστε για το θέμα μας, είχε εκδοθεί ήδη το 1946 από τον εκδοτικό οίκο του ΚΚΕ «Τα νέα βιβλία», που, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, έκλεισε υποχρεωτικά τον Ιανουάριο του 1948, λόγω του Α.Ν. 509 που έθετε το ΚΚΕ και όλες τις δραστηριότητές του εκτός νόμου, με αποτέλεσμα να κατασχεθούν όλα τα αντίτυπά του.

³⁹³ Βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 346.

«ηφαιστειώδη ιδιοσυγκρασία» του,³⁹⁴ που συνδεόταν με έναν συναισθηματισμό του εμφανή και στο αντάρτικο και επαρκή ως λόγο για να γίνει επαναστάτης και αναγκαστικά βίαιος.³⁹⁵ Ο άλλος λόγος που, κατά τον Πατατζή, ήταν βίαιος, υπήρξε ακριβώς η απόλυτη μετάβαση από τον συναισθηματισμό για την επανάσταση στη συνειδητή κατάσταση του επαναστάτη, όταν πλέον ήταν οργανωμένος κομμουνιστής, αποφασισμένος να κάνει ο,τιδήποτε ακραία βίαιο, αναγκαίο και «νομιμοποιημένο» με σκοπό την κομμουνιστική επανάσταση και ανατροπή και, μεταφέροντας κατόπιν αυτή την στάση στο πλαίσιο της Αντίστασης.³⁹⁶ Παρ' όλα αυτά, ο Πατατζής, φτάνει να υποστηρίξει κάτι ακραίο και προφανώς αντιφατικό προς δικά του λεγόμενα και ανακριβές ότι δηλαδή ο Άρης «δεν εκφράζει τα ιδανικά της Αντίστασης», καθώς κύριος στόχος του ήταν η κομμουνιστική επανάσταση,³⁹⁷ καθώς και ότι δεν είχε καν εντολή από το ΚΚΕ για να ξεκινήσει αντάρτικο, προκαλώντας άμεσα την οργή της κομματικής ηγεσίας. Σε αυτό επικαλείται μαρτυρία παλιού στελέχους του ΚΚΕ και του ΕΛΑΣ, του «Π.», που από τα συμφραζόμενα αντιλαμβανόμαστε πως πρόκειται για τον Βαγγέλη Παπαδάκη (Λευτεριά) και ο οποίος προλείπει, ήδη από την δεκαετία του 1960, το έδαφος για τις αρνητικές αποτυπώσεις της βίας του Άρη που θα παρακολουθήσουμε στις επόμενες δεκαετίες από τον συγκεκριμένο, σύμφωνα με τις οποίες η ηγεσία του ΚΚΕ επιθυμούσε να αντικαταστήσει τον Άρη λόγω των «εξτρεμισμών» του.³⁹⁸ Στο πλαίσιο αυτό, ο φορέας αυτός (Πατατζής) υποστήριζε ότι οι δυναμικές ενέργειες του Άρη – ειδικά στα πρώτα βήματα του αντάρτικου – υπήρξαν χρήσιμες και αναγκαίες, για παράδειγμα για λόγους πειθαρχίας εντός

³⁹⁴ «Η ηφαιστειώδης ιδιοσυγκρασία του φάνηκε από πολύ νωρίς και ήτανε μία από τις κυριότερες δυνάμεις που τον προσανατόλισαν οριστικά προς την ιδεολογία της ανατροπής. Ορμητικός, καβγατζής, αρνητής και χλευαστής των καθιερωμένων, ήτανε πάντοτε ένας “πονοκέφαλος” για τους καθηγητές του [...] οι ηφαιστειώδικες δυνάμεις που έκλεινε μέσα του, πήραν από πολύ νωρίς κατευθύνσεις για δράση μη αποδοτική κατά τα παραδεγμένα. Με άλλα λόγια, έγινε επαναστάτης», Βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 347-348.

³⁹⁵ «Ακόμα και στα τελευταία χρόνια, όταν πια ήτανε βυθισμένος ως το λαιμό στη νεκρή θάλασσα της πολιτικής σκοπιμότητας και μπορούσε χωρίς κανένα ενδιασμό να σκοτώσει οποιονδήποτε για “ζητήματα αρχών”, είχε μερικές συναισθηματικές εκρήξεις που έδειχναν ότι στο βάθος της ψυχής του διατηρούσε κάτι από την παιδική του τρυφερότητα [...] Ο συναισθηματισμός λοιπόν, ήτανε η δεύτερη μεγάλη παρορμητική δύναμη που τον σπρώχνει προς την επανάσταση», Βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 348.

³⁹⁶ «Ο Κλάρας, πέρασε από την καμπή αυτή – ίσως με προσπάθεια πολύ μεγάλη γιατί ήτανε ιδιοσυγκρασία συναισθηματική, αλλά κατά τρόπο αποφασιστικό κι απόλυτο. Τόσο απόλυτο, ώστε να φτάσει αργότερα στο άλλο άκρο: Στη “φιλοσοφία” της βίας και του πολιτικού κυνισμού – να είναι έτοιμος δηλαδή κάθε στιγμή ακόμα και για το έγκλημα, όταν έκρινε πως αυτό εξυπηρετούσε την υπόθεση της Επανάστασης [...] Η βία και το έγκλημα ακόμα νομιμοποιούνται στη συνειδησή του [Άρη] γίνονται “ιστορικές αναγκαιότητες” και μέσα για την πραγματοποίηση του σκοπού, αποχτούν την “φιλοσοφία” τους. [...] Ήτανε κομμουνιστής φανατικός, πιστός, αλύγιστος, και σίγουρα θα προσπαθούσε να εκτρέψει τον αντιστασιακό αγώνα από την κοίτη του και να τον μεταβάλει σε “ταξικό” για την επικράτηση των πολιτικών του επιδιώξεων», βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 352, 372, 379.

³⁹⁷ Βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 379.

³⁹⁸ Βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 377.

του ΕΛΑΣ, γεγονός που δημιουργούσε και αίσθημα εμπιστοσύνης στον τελευταίο από τους κατοίκους των περιοχών όπου δρούσε,³⁹⁹ αλλά δεν θα ήταν επαρκείς χωρίς να ενταχθούν στο ΕΑΜ, καθώς δεν είχαν ιδεολογικό περιεχόμενο και σταδιακά θα εκφυλίζονταν διολισθαίνοντας σε φαινόμενα ληστείας,⁴⁰⁰ γεγονός που το αντιλήφθηκε, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, ο Άρης νωρίς και «έκανε τα πάντα για να εξασφαλίσει την ανοχή και την έγκριση του Κόμματός του που ήταν ο κύριος μοχλός στο συνασπισμό των δυνάμεων του ΕΑΜ».⁴⁰¹

Μια άλλη, ειδική πηγή θετικών προσλήψεων, μη ενταγμένων στο ΚΚΕ, για τη βία του Άρη αποτελούν παλιοί μόνιμοι αξιωματικοί του στρατού, που υπηρετώντας στον ΕΛΑΣ, έζησαν τον καπετάνιο από κοντά και, καταγράφοντας μεταπολεμικά τις αναμνήσεις τους από την περίοδο της Αντίστασης, αναφέρονται και στην βία του, όχι με αρνητικό τρόπο. Το γεγονός ότι δεν υπήρξαν κομμουνιστές προσδίδει μια επιπλέον ειδική βαρύτητα στις μαρτυρίες τους, καθώς, ορισμένες φορές, τον ξεχωρίζουν, από τις υπόλοιπες βίαιες ενέργειες του ΚΚΕ.

Ένας από αυτούς, ο Εμμανουήλ Βαζαίος, που κυνηγήθηκε αρχικά από το μεταπολεμικό και μετεμφυλιακό καθεστώς, λόγω της συμμετοχής του στον ΕΛΑΣ Πελοποννήσου (όπως και η πλειοψηφία των αξιωματικών που είχαν ενταχθεί σε αυτόν), σε έργο του για την Αντίσταση στην Πελοπόννησο, το 1961, στάθηκε διθυραμβικός ως προς τη δράση συγκεκριμένα του Άρη, σε αντίθεση με άλλα κομματικά στελέχη, αναφορικά με την βία και γενικά εκφράζεται ενθουσιωδώς για αυτόν.⁴⁰² Εκθέτοντας μια διόλου ιδανική κατάσταση στην Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στην περιοχή της Κορίνθου, όπου κυρίως ο ίδιος δρούσε, εξαιτίας της άσκοπης βίας έναντι πολιτών από αρκετά «υπεύθυνα» τοπικά στελέχη του ΚΚΕ, πριν φτάσει ο Άρης, αφότου αυτός ήρθε, σύμφωνα με τον Βαζαίο, οι καταστάσεις αυτές άλλαξαν. Παρουσιάζει τον Άρη αυστηρό στις τιμωρίες του μεν, αλλά δίκαιο και αποφασισμένο να σταματήσει αυτού

³⁹⁹ Ο Πατατζής μιλώντας για τους πρώτους συντρόφους του Άρη τους θεωρεί «"ληστές», μόνο που δεν ήθελαν να κλέψουν τίποτα και το είχαν πάρει απόφαση να πεθάνουν καλύτερα παρά να πάρουν έστω και ένα ξεροκόμματο. Ο Άρης, νιώθοντας πως έπρεπε να ξεχωρίσουν από τους "κλαρίτες" για ν' αποκτήσουνε σιγά-σιγά την εμπιστοσύνη του κόσμου, επέβαλε απ' την αρχή μια σιδερένια πειθαρχία σ' αυτό το ζήτημα κι έφτασε αργότερα ως το σημείο να του φεκίσει αντάρτη που δεν άντεξε στην πείνα κι έκλεψε μια κότα», βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 384-385.

⁴⁰⁰ «Χωρίς το ΕΑΜ το όπλο κίνημα θα περιοριζότανε στις διαστάσεις μερικών μικροομάδων, που, αργά ή γρήγορα, για να συντηρηθούν θα διολίσθαιναν αναγκαστικά προς τον κατήφορο της ληστείας και θ' απογυμνώνονταν από κάθε ιδεολογικό περιεχόμενο», βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 385.

⁴⁰¹ Βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 385.

⁴⁰² «Ο Άρης, κατά την γνώμην μου, ήτο καλύτερος εξ όλων των κορυφαίων κομμουνιστών τους οποίους ε γνώρισα. Είχεν μεγάλην ευθυκρισίαν και τακτικήν αντίληψιν εις τα στρατιωτικά ζητήματα, καίτοι δεν ήτο στρατιωτικός εξ επαγγέλματος», βλ. Εμμανουήλ Βαζαίος, *Τα άγνωστα παρασκήνια της εθνικής αντιστάσεως*, έκδοσις εφημερίδος της Κορίνθου, Κόρινθος, 1961, σ. 93-94

του είδους την βία.⁴⁰³ Συμπερασματικά, για το θέμα αυτό, ο Βαζαίος θεωρεί πως ο Άρης, αντίθετα προς την πλειοψηφία των αντικομμουνιστών της εποχής, υπήρξε καταλυτικός παράγοντας μείωσης της βίας στην Πελοπόννησο, τουλάχιστον αυτής που προερχόταν από στελέχη του ΚΚΕ.⁴⁰⁴

Την ίδια εποχή, ένας άλλος μόνιμος αξιωματικός, και μάλιστα από τους πρώτους, που ανέβηκε στο βουνό στις γραμμές του ΕΛΑΣ, ήταν ο Δημήτρης Δημητρίου (Νικηφόρος), ο οποίος, επίσης, δεν εντάχθηκε, ούτε μεταπολεμικά, στο ΚΚΕ, αλλά που, παρά τις διώξεις που και αυτός υπέστη μετά την Βάρκιζα, δεν εμφορούνταν από αντικομμουνισμό. Με τον Άρη συνυπήρξαν στον ΕΛΑΣ αρκετά, ιδιαίτερα στην πρώτη, κρίσιμη περίοδο του αντάρτικου. Το 1965, λοιπόν, στο τρίτομο έργο του *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης*, εναρμονισμένος, ουσιαστικά, με το νέο πνεύμα που επικρατούσε την εποχή εκείνη για τον Άρη στον χώρο της ευρύτερης Αριστεράς και ανάμεσα σε παλιούς του συντρόφους, ο Δημητρίου αναφέρθηκε αρκετά στον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, χρησιμοποιώντας γενικά ολιγόλογα σχήματα και αποτιμώντας την δράση του με θετικό πρόσημο. Δικαιολογεί, σε μεγάλο βαθμό, στο πλαίσιο των συνθηκών της εποχής, την βία που αυτός είχε ασκήσει και δεν σημειώνει πουθενά κάποια ιδιαίτερα ακραία, σύμφωνα με τον ίδιο, ενέργειά του. Σίγουρα το έργο του, όντας από τα σημαντικότερα της εποχής αυτής, συνεισέφερε ιδιαίτερα στη νέα θετική δημόσια εικόνα του Άρη ως ηγέτη της Εθνικής Αντίστασης, όπου – σε γενικές γραμμές – η βία του θεωρούνταν νομιμοποιημένη στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, που διεξήγαγε το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, πάλι, κάποιοι βετεράνοι αντάρτες του ΕΛΑΣ, προκειμένου να διαμορφώσουν την εικόνα ενός δυναμικού Άρη, χρήσιμη ως σύμβολο αντίστασης στο καθεστώς, άφηναν να εννοηθεί πως «πολλές φορές ξυλοφόρτωσε [ο Άρης] άγγλους "αξιωματικούς" από τις ποικιλόμορφες αποστολές της Ιντέλιτζενς Σέρβις που κατακλύσανε τη χώρα μας και στις διάφορες συστάσεις και παρατηρήσεις που του γίνονταν απαντούσε: "η αλεπού κουτάβι δεν γίνεται. Να τους διώξουμε. Κοπρίτες δεν μας

⁴⁰³ Ενδεικτικά, ο Βαζαίος σημειώνει πως ένας υπεύθυνος του ΚΚΕ στην Κόρινθο, ο Στάθης, «προτίθεται να εκτελέσει εν ποσοστόν 5-10% εκ των κατοίκων εκάστου χωριού (φυσικά εκ των προκρίτων), διά να εξουδετερώσει την παρουσιαζόμενη αντίδραση», βλ. Βαζαίος, ό.π., σ. 79. Ενώ, όταν εφθασε στην περιοχή ο Άρης και ενημερώθηκε σχετικά: «Ο Άρης είπεν απευθυνόμενος εις τον Πελοπίδαν: "Τα έχουν κάμει θάλασσα οι πατριώται σου οι Κορίνθιοι [...] άφηκαν τον Στάθη να αλωνίζει την περιοχόν, εις βάρος του αγώνος, θέλουν μαστίγωμα"», βλ. Βαζαίος, ό.π., σ. 86.

⁴⁰⁴ «Αφ' ης έφθασεν ο Άρης εις την Πελοπόννησον, τα έκτροπα και αι υπερβασίαι εμειώθησα κατά πολύ, ο δε Στάθης ενα μήνα προ της απελευθερώσεως, καθαιρεθείς και [...] παρεπέμπετο εις δίκην διά τας εξτρεμιστικάς του πράξεις», βλ. Βαζαίος, ό.π. σ. 93.

χρειάζονται. Ζημιά μας κάνουν και τελικά θα μας κάψουν"». ⁴⁰⁵ Από το περιεχόμενο του χωρίου αυτού και γενικότερα όλου του κειμένου καταλαβαίνουμε ο συντάκτης του ήταν κάποιος αυτόπτης μάρτυρας, κάποιος στενός σύντροφος του Άρη που τον έζησε αρκετά. ⁴⁰⁶

Την ίδια περίοδο, για λόγους που θα αναδειχθούν παρακάτω, ο Άρης, για ένα τμήμα της εκτός ΚΚΕ Αριστεράς, άρχισε να παίρνει πλέον την μορφή επαναστατικού συμβόλου, μέσω της δυναμικής του δράσης στην οποία έκαναν επίκληση. Ενδεικτικά, τροτσκιστές, σε ανάλυσή τους για τον Εμφύλιο πόλεμο, η οποία εκδόθηκε ανάμεσα στο 1970 και στο τέλος του 1973, ⁴⁰⁷ σύμφωνα με την οποία εντάσσουν σε αυτόν και τις εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής, χωρίς να θεωρούν τον Άρη μαρξιστή, εντοπίζοντας (με αρνητικό πρόσημο, ως διεθνιστές) έναν πατριωτικό ενθουσιασμό στις ενέργειές του, αντιμετωπίζουν θετικά την βίαιη δράση του έναντι της «αντίδρασης». ⁴⁰⁸ Για αυτούς, ο Άρης υπήρξε επαναστάτης, καθώς ήταν «ειλικρινά αφοσιωμένος στο κίνημα των καταπιεζόμενων», ⁴⁰⁹ αλλά όχι συνειδητοποιημένος βάσει μιας θεωρητικής μαρξιστικής κατάρτισης, πιο πολύ από εμπειρισμό και πίστη στην ανάγκη της μαχητικής, δυναμικής δράσης. ⁴¹⁰ Ακόμη και έτσι θα αποτελούσε ένα χρήσιμο σύμβολο ριζοσπαστικής, επαναστατικής δράσης κατά την διάρκεια της δικτατορίας για την ανατροπή της. Εξάλλου, όπως θα αναδειχθεί αναλυτικότερα παρακάτω, πέρα από το ότι ο Άρης, λόγω της τοποθέτησής του σε διάφορα ζητήματα ενάντια στην πολιτική του ΚΚΕ (π.χ. απροθυμία να πειθαρχήσει στη συμφωνία της Βάρκιζας κ.ά.) και του ότι φέρεται να διατηρούσε, από τον Μεσοπόλεμο, φιλικές σχέσεις με κάποιους αρχαιομαρξιστές και τροτσκιστές, γεγονός που τον οδήγησε και στο να προσπαθήσει να προστατεύσει κατά την Κατοχή κάποιους εξ αυτών

⁴⁰⁵ Σ., " Άρης Βελουχιώτης", *Πυρσός*, τ. 37, 1967, σ. 24

⁴⁰⁶ Τόσο από την εποχή που γράφτηκε, όσο και από το ύφος της γραφής καθώς και από το ότι είχε συνεργαστεί και δύο χρόνια νωρίτερα (1965) με το περιοδικό *Πυρσός*, αντιλαμβανόμαστε πως πρέπει να πρόκειται για τον Δημήτρη Δημητρίου (τον Νικηφόρο του ΕΛΑΣ) που αυτή τη φορά προτίμησε να καταθέσει τις μαρτυρίες του με ψευδώνυμο "Σ.", προφανώς λόγω της δικτατορίας που είχε εγκαθιδρυθεί ήδη στην Ελλάδα από τον Απρίλιο του 1967.

⁴⁰⁷ Βλ. Λ. Σκλάβος, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα, 1943-49*, Εργατική Πάλη, Αθήνα, χ.χ. Δεν υπάρχει χρονολογία έκδοσης, αλλά αναφέρεται – ως πηγή – το βιβλίο του Dominique Eudes για τους καπετάνιους (βλ. Σκλάβος, ό.π., σ. 101), που εκδόθηκε στην Γαλλία το 1970 και που θα το συναντήσουμε παρακάτω (καθώς στην Ελλάδα εκδόθηκε μεταπολιτευτικά, το 1974) και αλλού στις «ανάγκες πάλης που διεξάγεται σήμερα ενάντια στη στρατιωτικο-καπιταλιστική δικτατορία» και «το ζυγό της παπαδοπουλικής χούντας» (βλ. Σκλάβος, ό.π., σ. 1) και είναι γνωστό ότι ο Παπαδόπουλος ανατράπηκε από τον Ιωαννίδη, λίγο μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου στα τέλη Νοεμβρίου 1973.

⁴⁰⁸ «Ο Βελουχιώτης δεν είναι μαρξιστής, και είναι πελαγωμένος στην πατριωτική σύγχιση [...] Στα βουνά δεν χαρίζει κάστανα στην αντίδραση, δεν θέλει καμμιά συνεργασία μαζί με τον ΕΔΕΣ και το 5/42», βλ. Σκλάβος, ό.π., σ. 35.

⁴⁰⁹ Βλ. Σκλάβος, ό.π., σ. 103-104.

⁴¹⁰ «Ο Βελουχιώτης ήταν ειλικρινά αφοσιωμένος στο κίνημα των καταπιεζόμενων και, μ' αυτή την έννοια, επαναστάτης, αλλά όπως έχουμε ήδη πει, όχι μαρξιστής. Σ' όλη του την επαναστατική σταδιοδρομία και μέχρι τον θάνατό του τον χαρακτήριζε ο εμπειρισμός και, σα συνέπεια, η ταλάντευση ανάμεσα στην οπορτουνιστική ηγεσία του ΚΚΕ και την μαχητική βάση του ΕΛΑΣ», βλ. Σκλάβος, ό.π., σ. 103-104.

από την φυσική εξόντωσή τους εκ μέρους μελών του ΚΚΕ,⁴¹¹ θεωρούνταν για αρκετούς αριστερούς αυτής της ιδεολογικής τάσης σύμβολο «αντισταλινικότητας» και αρκετά αγαπητός.⁴¹² Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να τοποθετούν και στην δυναμική δράση του, σε γενικό βαθμό, θετικό πρόσημο.

Ο Άρης ως «αιμοσταγής εγκληματίας»

Η προαναφερθείσα μη αναφορά γραπτώς στην βία του Άρη κατά την Κατοχή, εκτός των Γερμανών, των Ελλήνων συνεργατών τους και (σε υπηρεσιακά τους κείμενα) των Βρετανών, σταμάτησε μετά την Απελευθέρωση και γιγαντώθηκε, από την μεριά του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου, σε δυσθεώρητα ύψη, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω. Στον λόγο των ιδεολογικών αντιπάλων του ΚΚΕ, η βία του Άρη έφτασε να συμβολίζει την γενικότερη άγρια βία των κομμουνιστών γενικά και του ΕΛΑΣ ειδικά, μετατρέπόμενος, ουσιαστικά, σε συνώνυμό της. Ο Άρης είχε δηλαδή εξελιχθεί, για αυτούς, στον αρχετυπικό «αιμοδιψή εγκληματία» κομμουνιστή. Ωστόσο, οφείλουμε να σημειώσουμε εδώ πως ο λεγόμενος «εθνικόφρων» πολιτικός χώρος, καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο, δεν υπήρξε συμπαγής αναφορικά με την πρόσληψη και κυρίως την δημόσια διάχυση της ακραίας, κατά αυτόν, βίαιης εικόνας του Άρη, καθώς και σε αυτόν υπήρχαν ποιοτικές ως προς το θέμα μας διαβαθμίσεις, άμεσα εξαρτημένες με την εκάστοτε κοινωνικοπολιτική συγκυρία. Οι διαβαθμίσεις αυτές εκφράζονται μέσω διαφορών στις προσεγγίσεις της βίας του, ανάλογα με τον φορέα μνήμης του και την κοινωνικοπολιτική συγκυρία (διαφορές στην ένταση της καταδίκης της βίας του, στα ποιοτικά χαρακτηριστικά που της αποδίδονταν, στις ερμηνείες της κ.ά.), με κοινό παρονομαστή, πάντως, τον χαρακτηρισμό ως απονομιμοποιημένη. Επίσης, παρατηρήθηκαν και κάποιες σχετικές σιωπές γύρω από την βία του, καθώς, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, για κάποια – όχι μεγάλα βέβαια – χρονικά διαστήματα, η βία του ΕΛΑΣ και των κομμουνιστών αποτυπωνόταν συμβολικά σε άλλα, πιο «επίκαιρα» την εποχή εκείνη μέλη του ΚΚΕ, που όμως δεν επικράτησαν, σε βάθος χρόνου, έναντι του Άρη.

Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να σημειωθεί πως η αποτύπωση της ακραίας βίας του Άρη από τους αντιπάλους του δεν συνέβη άμεσα και ούτε ακολούθησε μια γραμμικά ανοδική πορεία. Για παράδειγμα, κατά τις πρώτες μέρες μετά την Απελευθέρωση, ακόμα και φορείς

⁴¹¹ Βλ. Μάριος Εμμανουηλίδης, *Αιρετικές διαδρομές. Ο ελληνικός τροτσκισμός και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2002, σ. 48-49, Γιάννης Καρύτσας, *Ο σφαγιασμός των αρχαιομαρξιστών της περιοχής Αγρινίου από τον ελληνικό σταλινισμό*, Άρδην, Αθήνα, 2013, σ. 15-16, 88, 136, 147.

⁴¹² Βλ. Πιερ Μπρουέ, «Εισαγωγή», στο Εμμανουηλίδης (2002), ό.π., σ. 21.

διαμόρφωσης κοινής γνώμης που ανήκαν ξεκάθαρα στον μη κομμουνιστογενή και εαμικό, με την ευρύτερη έννοια, χώρο, αντιμετώπιζαν τον Άρη θετικά, για να μην πούμε ενθουσιωδώς, χωρίς φυσικά να του αποδίδουν ένα προφίλ βίαιου ανθρώπου.⁴¹³

Ωστόσο, όλη αυτή η υπέρμετρη ενασχόληση – από την αντίθετη τώρα, σε σχέση με την κατοχική περίοδο – του αστικού πολιτικού χώρου για τον Άρη, χωρίς, όπως προαναφέρθηκε, να σημειώνεται καθόλου η βία του, γεγονός αδιανόητο για λίγο καιρό πιο πριν και κυρίως για τις δεκαετίες που ακολούθησαν – καθώς αυτή είχε γίνει για τον χώρο αυτό σημαία ενάντια στην εικόνα του Άρη και ταυτόσημες έννοιες μεταξύ τους – αποδείχθηκε πολύ πρόσκαιρη και υποκριτική. Ενδεχομένως, οφείλεται τόσο στην ευφορία της εθνικής απελευθέρωσης όσο και, κυρίως, σε έναν φόβο που τους προκαλούσε ο Άρης αν δεν τον παρουσίαζαν έτσι. Αυτό αποδεικνύεται από το ότι οι ίδιοι άνθρωποι (Κέντρο και Δεξιά) ελάχιστο καιρό μετά, ήδη από τα Δεκεμβριανά και κυρίως μετά την ήττα του ΕΑΜ και του ΚΚΕ και ακόμα περισσότερο μετά τον θάνατό του, επανέρχονται στους ίδιους χαρακτηρισμούς για το πρόσωπό του, ταυτίζοντας τον πάλι ανερευθρίαστα με ότι πιο άγριο υπήρξε μέσα στο, ούτως ή άλλως, βίαιο, για αυτούς, από τη φύση του, κομμουνιστικό κίνημα.

Άλλωστε, αυτή η μη δημόσια εκφρασμένη ενασχόληση του αντιεαμικού χώρου με την βία του Άρη, κατά την πρώτη μεταπελευθερωτική περίοδο, παρουσίαζε και εξαιρέσεις, κυρίως από τον ακροδεξιό χώρο. Ήδη, λοιπόν, από το Νοέμβριο του 1944, πριν ακόμα δηλαδή ξεσπάσει η δεκεμβριανή σύγκρουση, η ακραία συντηρητική τότε εφημερίδα της Πάτρας *Πελοπόννησος*, μόλις επανεκδόθηκε με αυτόν τον τίτλο, και με διευθυντή πάντα, μέχρι τον θάνατό του (1951), τον Χαράλαμπο Φραγκόπουλο,⁴¹⁴ αναδημοσιεύοντας από την εφημερίδα *Δημοκρατία*, που, σύμφωνα με την *Πελοπόννησο*, ήταν "όργανον του κ. Σοφ. Βενιζέλου", ένα υπόμνημα, υποτίθεται, διασωθέντων κατοίκων των Γαργαλιάνων (στην ουσία απλώς αντικομμουνιστών) προς την κυβέρνηση, που, όπως είναι προφανές, εξέφραζε απόλυτα τη γραμμή της πατρινής εφημερίδας, απέδιδε προσωπικά στον Άρη την ευθύνη, λόγω δικής του

⁴¹³ Ενδεικτικά: «Τι μας έλεγαν δι' αυτόν; Τόσα και τόσα παραμύθια, τα οποία διαψεύσθησαν παταγωδώς διά των πραγμάτων. Και απεδείχθησαν συκοφαντικάί αι ριπτόμεναι κατ' αυτού και κατεδηλώθη ο σκοπός των κατηγορών του», βλ. *Απογευματινή* (Πατρών), 9/10/1944. Αντίστοιχα, βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 6/10/1944.

⁴¹⁴ Η εφημερίδα *Πελοπόννησος* της Πάτρας ιδρύθηκε το 1886 και από το 1924, με διευθυντή ήδη τον Χ. Φραγκόπουλο, μετονομάστηκε σε *Τηλέγραφος*, ο οποίος έχοντας έντονα αντιβενιζελικό προσανατολισμό, κυκλοφορούσε νόμιμα καθ'όλη τη διάρκεια της Κατοχής, αλλά ακριβώς για τον λόγο, μετά την Απελευθέρωση, εξαιτίας ενός νόμου της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας του Παπανδρέου, που απαγόρευε την κυκλοφορία όσων εφημερίδων υπήρχαν "νόμιμα" κατά την Κατοχή, άλλαξε πάλι όνομα και επανονομάστηκε *Πελοπόννησος*, της οποίας το πρώτο φύλλο βγήκε στις 12 Νοεμβρίου 1944, εκπροσωπώντας το ενιαίο πλέον αντικομμουνιστικό μπλοκ εξουσίας, τοποθετημένη μάλιστα στο χώρο της ακραίας συντηρητικής παράταξης.

διεύθυνσης και εντολής, των ανηλεών σφαγών εκατοντάδων κατοίκων των Γαργαλιάνων μετά την μάχη και όχι κατά την διάρκεια της. Με αυτό ήθελε να αναδείξει το αδικαιολόγητα άγριο προφίλ του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, ο οποίος, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, είχε ως σκοπό την καταλήστευση του χωριού.⁴¹⁵ Εδώ πρέπει να σημειωθούν δύο σημαντικά στοιχεία που αναδεικνύουν τον έντονα αντικομμουνιστικό, εθνικιστικό και εδώ συλλογικό χαρακτήρα του "άρθρου – υπομνήματος" και που ερμηνεύουν το γιατί τότε αυτοί ασχολήθηκαν με την βία του Άρη. Το πρώτο έχει να κάνει με το πώς παρουσίαζε τους ένοπλους κατοίκους των Γαργαλιάνων, σαν υποχρεωτικά δηλαδή αμυνόμενους απέναντι στους κομμουνιστές του ΕΛΑΣ, οι οποίοι, υποτίθεται, σύμφωνα με αυτό το αφήγημα, επέβαλαν εκεί ένα "τοπικό Σοβιέτ", εγκαθιδρύοντας ταυτόχρονα στην περιοχή καθεστώς σκληρής τρομοκρατίας, σαν να μην ήταν η Ελλάδα κατεχόμενη από τους Γερμανούς και χωρίς, παράλληλα, να γίνεται ούτε μία αναφορά στην παρουσία Τάγματος Ασφαλείας στο χωριό, το οποίο, άλλωστε, αποτελούσε και τον πραγματικό στόχο του ΕΛΑΣ, τον λόγο δηλαδή για τον οποίο ο τελευταίος επιτέθηκε στο χωριό αυτό. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει εύγλωττα το φίλα προσκείμενο προς τους δοσίλογους των Ταγμάτων Ασφαλείας ύφος του κειμένου.⁴¹⁶ Και το δεύτερο, που έχει άμεση εξάρτηση από το πρώτο, είναι ότι ακριβώς για τους λόγους που προαναφέρθηκαν και την πολιτική ταυτότητα των ανθρώπων που το συνέταξαν, όπως διατυπώθηκε προηγουμένως, η βία προσωπικά του Άρη προβαλλόταν τόσο έντονα και τόσο νωρίς (Νοέμβριος 1944), πριν δηλαδή ακόμα και από τα Δεκεμβριανά και πριν ακόμα πολλοί άλλοι του κεντρώου και δεξιού χώρου "τολμήσουν" και προλάβουν να δομήσουν δημόσια μία

⁴¹⁵ «Εις τας 17 Σεπτεμβρίου επετέθη εναντίον της πόλεως Ο Άρης Βελουχιώτης μετά τριών συνταγμάτων 8ου, 9ου και 12ου του λεγόμενου Εθνικού Στρατού ΕΛΑΣ [...] Κατά την διάρκειαν της μάχης έκτον υπερασπιστών εφονεύθησαν πέντε και περί τους δέκα πέντε ετραυματίσθησαν. Μετά ταύτα και αφού κατελήφθη η πόλις Από τους κομμουνιστάς και αφού κρεουργήθησαν επί των κλινών των οι τραυματίαι εδόθη Το σύνθημα της σφαγής όλων των κορυφαίων εθνικιστών. Σημειωτέον ότι τόσον την επίθεσιν διηύθυνε προσωπικώς ως ανωτέρω αναφέρομεν Ο Άρης Βελουχιώτης. Περί τους τετρακόσιους είκοσι (420) Γαργαλιανιώτες τους έσφαξαν διά μαχαίρας και κατά τρόπον απάνθρωπον και φρικώδη και διακοσίους (200) έκτον περίξ χωρίων. Μετά την σφαγήν διετάχθησαν Όλοι οι εναπομείναντες κάτοικοι να συγκεντρωθούν εις τα πέντε σχόλια και εις τας τρεις εκκλησίας της πόλεως, αφήνοντες προηγουμένως ανοικτάς τας θύρας των οικιών των. Ο σκοπός ήτο προφανής θα ενδίδετο ως γέρας εις τον "ηρωικόν" ΕΛΑΣ η διαρπαγή όλων των δύστυχων κατοίκων. Πράγματι διηρπάγησαν από του συνόλου σχεδόν των οικιών και των καταστημάτων όλα τα κινητά πράγματα και εμπορεύματα», βλ., *Πελοπόννησος*, 19/11/1944.

⁴¹⁶ «Από της επομένης της συνθηκολογήσεως των Ιταλών εις την πόλιν των Γαργαλιάνων ως και πολλά άλλα μέρη της Ελλάδος εφηρμόσθη τοπικόν Σοβιέτ (sic). Είναι ανήκουστα τα δεινά που επηκολούθησαν έκτοτε και επί εν έτος εις βάρος των συμπολιτών μας όσοι δεν ηδυνήθησαν να φύγουν ερχόμενοι ενταύθα. Παντός είδους τραμπουκισμοί, φόνοι, δηώσεις, στρατόπεδα συγκεντρώσεως και διαρπαγαί της τε ιδιωτικής και δημοσίας περιουσίας. Οι συμπολίται μας καθώς και ημείς που ευρισκόμεθα εδώ, με σπαραγμό ψυχής βλέπαμε τακτικά να κατακρεουργούνται οι καλλίτεροι των συμπολιτών μας χωρίς να δυνάμεθα ν'αντιδράσωμεν [...] Προ της καταστάσεως αυτής και κατά τα μέσα του παρελθόντος Αυγούστου τρεχ. έτους οι συμπολίται μας ηναγκάσθησαν να λάβουν τα όπλα και να απομακρύνουν της εξουσίας τα ανθρωπόμορφα αυτά τα τέρατα Χωρίς όμως και να πειράξουν κανένα εξ αυτών», βλ. *Πελοπόννησος*, 19/11/1944.

τέτοια άγρια εικόνα του Άρη, εφόσον αυτός ανήκε στο ΚΚΕ- ΕΑΜ και το τελευταίο ακόμα στην κυβέρνηση Εθνικής ενότητας. Επρόκειτο για ένα από τα πρώιμα γραπτά δείγματα δαιμονοποίησης της βίας του Άρη μετά την Απελευθέρωση, η οποία βέβαια λίγο καιρό έπειτα, μετά την συμφωνία της Βάρκιζας και ιδιαίτερα μετά τον θάνατό του, αποτέλεσε κλασικό μοτίβο για πολλούς άλλους ομοϊδεάτες τους, που είχαν τον ίδιο σκοπό και πολιτικό πρόταγμα.

Στις εξαιρέσεις αυτές της σύντομης σιωπής, της περιόδου αυτής, σχετικά με την βία του Άρη πρέπει να ενταχθούν και οι Βρετανοί. Μια ειδική, λοιπόν, κατηγορία που αποτέλεσε, άμεσα μετά την Απελευθέρωση, καθοριστικό παράγοντα στη συνδιαμόρφωση της εικόνας του Άρη ως εξαιρετικά βίαιου από την σκοπιά των αντικομμουνιστών αποτελούν τα παλιά μέλη της ΒΣΑ στην Ελλάδα, αλλά και αφιχθέντες τότε Βρετανοί αξιωματικοί και διπλωμάτες. Αυτοί, λοιπόν, άρχισαν χωρίς χρονοτριβή να επεξεργάζονται το σχέδιό τους για την εξόντωσή του μέσω δίκης του εν ευθέτω χρόνω, τόσο όσο βρισκονταν ακόμη στην χώρα (πριν και κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών) όσο και μετά, με την έκδοση ήδη από τότε κάποιων έργων με τις αναμνήσεις τους από την ελληνική τους «περιπέτεια». Όντας, όπως είδαμε, ανήσυχοι, υποτίθεται, από τη βίαιη, κατ' αυτούς, δράση του Άρη στην Πελοπόννησο τον Σεπτέμβριο του 1944 και προκειμένου να επιτύχουν στο βασικό σκοπό τους μεταπολεμικά γύρω από τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, την ενίσχυση δηλαδή της βίαιης εικόνας του για να τον δικάσουν ως εγκληματία πολέμου, συνέχιζαν – σε κάθε τόνο – τις αρνητικές αναφορές σχετικά με τη βίαιη προσωπικότητά του. Ο πραγματικός, βέβαια, λόγος για αυτή την βρετανική στάση έναντί του, δεν ήταν άλλος από το ότι, λόγω της κομμουνιστικής ιδεολογίας του, σε συνδυασμό με τον ιδιαίτερα δυναμικό του χαρακτήρα, που τον έδειξε ποικιλοτρόπως και στους ίδιους κατά την διάρκεια της Κατοχής, τον θεωρούσαν πραγματικά σοβαρό και επικίνδυνο αντίπαλό τους για τη νομή της εξουσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι και το προαναφερθέν ρητορικό *moratorium* της πρώτης μεταπελευθερωτικής περιόδου – από μεγάλο τμήμα του αντιεαμικού πολιτικού χώρου – για την βία του Άρη δεν κράτησε πολύ καιρό. Όπως έχει φανεί και παραπάνω, ήδη από την περίοδο έξαψης των εμφύλιων παθών κατά τα Δεκεμβριανά, το επίσημο «δημοσιογραφικό» όργανο, προπαγάνδας ουσιαστικά, της κυβέρνησης Παπανδρέου, *Η Ελλάς*, έκανε έμμεση αλλά σαφή αναφορά στην βία του Άρη, σημειώνοντας τα βίαια στοιχεία («αμετανόητους ταραχοποιούς», «κακοποιούς», «βαρυποινίτας» κ.ά.) που ο καπετάνιος είχε επιλέξει να έχει δίπλα του στον ΕΛΑΣ, ώστε να αναδείξει και το δικό του βίαιο ποιόν.⁴¹⁷ Τον

⁴¹⁷ Βλ. *Η Ελλάς*, 20/12/1944

χαρακτήριζε επιπλέον «σκοτεινό αρχηγό» και μάλιστα «χίλιες φορές πιο ένοχο κι από τους σφαγείς της ΟΠΛΑ», δείχνοντας σε ποιο μέτρο αναγάγει τη βίαιη προσωπικότητά του.⁴¹⁸ Η ίδια πηγή, η κυβέρνηση, κατά τα Δεκεμβριανά, θέλοντας να αναδείξει την ηγετική εγκληματική του φύση, του αποδίδει κάτι που αποκλείεται να συνέβη από αυτόν: βρέθηκαν, υποτίθεται, οδηγίες του ίδιου του Άρη για το πώς θα γινόταν ακριβώς η επιχείρηση ανατίναξης του ξενοδοχείου της Μεγάλης Βρετανίας, από τον ΕΛΑΣ, σε συνεργασία με Γερμανούς,⁴¹⁹ ενώ είναι γνωστό ότι ο Άρης βρισκόταν εκείνη την περίοδο σε εκστρατεία ενάντια στον ΕΔΕΣ του Ζέρβα και δεν είχε καμία ανάμειξη σε κανένα επίπεδο στην Μάχη της Αθήνας επιχειρησιακά. Για αρκετούς, λοιπόν, αντικομμουνιστές της περιόδου ο Άρης βρισκόταν - ή μάλλον έτσι έπρεπε να φαίνεται - πίσω από πολλές βίαιες ενέργειες του ΕΛΑΣ.

Ο Άρης για τους αντιπάλους του υπήρξε το απόλυτο σύμβολο της βίας του ΕΛΑΣ, ήταν η προσωποποίησή της. Αυτό αποτυπώνεται εύγλωττα στο ότι κατά τη διάρκεια της δεκεμβριανής σύγκρουσης, οπότε τα εμφυλιοπολεμικά πάθη ήταν εξημμένα σε τεράστιο βαθμό, οι κομμουνιστές, λόγω των βιαιοτήτων για τις οποίες κατηγορούνταν από το αντίπαλο στρατόπεδο, είχαν ταυτιστεί – στη ρητορική του τελευταίου – τόσο πολύ με τον Άρη, ώστε τους αποκαλούσαν δηκτικά «Βελουχιώτηδες». Χαρακτηριστικό είναι αυτό που τονίζει η Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων (ΕΔΕΕ), νεολαία του ΕΔΕΣ, ότι το «αναρχοκομμουνιστικό μίasma», οι «Άρηδες Βελουχιώτες, που σφάζουν με μαχαίρες του χασάπη κατά χιλιάδες εις την ύπαιθρον τους φιλήσυχους και νομοταγείς χωρικούς....» ζήτησαν να τους «παραδοθεί χειροπόδαρα η αιμάσουσα από τα εγκλήματά τους χώρα για να την αποτελειώσουν».⁴²⁰

Ωστόσο, πέρα από την ΕΔΕΕ, τον ΕΔΕΣ και γενικότερα την Δεξιά της εποχής, στον Άρη, ήδη από όταν ήταν ακόμα εν ζωή, κατά την περίοδο των δεκεμβριανών, προσωποποιούνταν η βιαιότητα και η "εγκληματική" φύση των κομμουνιστών και ο κίνδυνος που οι τελευταίοι αντιπροσώπευαν για το σύνολο του αστικού πολιτικού συστήματος εξουσίας. Η άποψη αυτή έφτανε μέχρι τις παρυφές του μη κομμουνιστογενούς, εαμικού κόσμου. Με άλλα λόγια, προσωπικότητες του λεγόμενου τότε δημοκρατικού Κέντρου, όπως για παράδειγμα ο μετέπειτα (τοποθετημένος λίγες μέρες αργότερα από τους Άγγλους) πρωθυπουργός Νικόλαος Πλαστήρας, χωρίς φυσικά να έχει προσωπική άποψη για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ,

⁴¹⁸ Βλ. *Η Ελλάς*, 20/12/1944

⁴¹⁹ «Βάσει στοιχείων τα οποία κατείχον αι αρμόδια αρχαί εγένετο έρευνα εις τινα οικίαν επί της οδού Νίκης αριθ. 16 όπου [...] ανευρέθη πλήρες αρχείον ΚΚΕ και ΕΑΜ εντός του οποίου υπάρχουν έγγραφα κατά τα οποία ο Άρης Βελουχιώτης εξήτει κατευθύνσεις περί του χρόνου και καθ' ον θα εστρέφετο κατά των Άγγλων», Βλ. *Η Ελλάς*, 20/12/1944.

⁴²⁰ Βλ. *Μεγάλη Ελλάς*, 3/1/1945

παρά μόνο εξ ακοής⁴²¹, σε συνάντησή του (ανήμερα των Χριστουγέννων του 1944), με το ηγετικό στέλεχος του ΕΑΜ Μιχάλη Κύρκο, που δεν προερχόταν όμως από το ΚΚΕ, εξέφρασε αρνητική άποψη για την βία του Άρη.⁴²² Ο Πλαστήρας, λοιπόν, αποτύπωσε εύγλωττα τη γενικευμένη και αυθαίρετη αντίληψη που είχε ο αστικός πολιτικός χώρος της εποχής για την βία του Άρη. Μέσα από πολλά βερμπαλιστικά σχήματα (που αναδείκνυαν, πέρα από άλλα, και την άγνοια του για την παρούσα πολιτικοκοινωνική μεταπελευθερωτική κατάσταση της χώρας), επιχειρήσε να τονίσει την αναγκαιότητα, σύμφωνα με τον ίδιο, να παρέμβει δυναμικά, με πολιτικοστρατιωτικό ρόλο, για την αναχαίτιση του "κομμουνιστικού κινδύνου" στο πλαίσιο της Μάχης της Αθήνας: "Αυτοί [οι κομμουνιστές] θέλουν ή να επιβάλουν τη δική τους δικτατορία και να κάμουν κομμουνισμό και να σφάξουν όλους τους άλλους ή δεν θέλουν καμία συμφωνία και μόνο ανησυχίες και ανωμαλίες θέλουν να δημιουργήσουν στον τόπο. Απλά θα με κάνουν να βγω απ' την ησυχία και ν' αγριέψω. Δεν θα φήσω γώ το Θανάση το Κλάρα να σφάξη την Ελλάδα, σου λέω πως θα αγριέψω και θα τους κυνηγήσω και τότε θα ιδούμε".⁴²³ Το πιο αξιοσημείωτο όμως, για το θέμα που μας απασχολεί εδώ, δεν είναι τόσο η άποψη του Πλαστήρα για τη βία του Άρη, όσο αυτή ηγετικών (μη κομμουνιστών βέβαια) ηγετικών στελεχών του ΕΑΜ, όπως ο Κύρκος, που στην απάντηση του στα λόγια του στρατηγού, χωρίς να παίρνει άμεσα θέση για τη βία του Άρη, ουσιαστικά την ασπάζεται, καθώς δηλώνει άγνοια για το τι άνθρωπος ήταν ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, εστιάζοντας στην παρουσία άλλων μετριοπαθών στελεχών του Κέντρου και τις θεωρούμενης "καλής κοινωνίας" (σε αντίθεση προφανώς, έμμεσα, προς τον εξτρεμιστή Άρη), που κατείχαν ηγετικές θέσεις στο ΕΑΜ: «Μα γιατί, αρχηγέ, βλέπεις τον Κλάρα που δεν τον ξέρω και τι λογής είναι. Ακούω μόνο και γώ! Γιατί βλέπεις τον Κλάρα και δεν βλέπεις το Γιωργαλά, τον Κόκκαλη, το Σβώλο, τους δεσποτάδες και τόσους άλλους;».⁴²⁴

Επίσης, στο ίδιο πνεύμα, κινούνταν φορείς του κεντρώου και του δεξιού χώρου, όπως ενδεικτικά η πατρινή εβδομαδιαία εφημερίδα *Η Ένωση*, που υποστήριζε πολιτικούς σαν τον

⁴²¹ Ο Πλαστήρας είχε σχεδόν 12 χρόνια καταφύγει στο εξωτερικό και ήταν γενικότερα ξεκομμένος από την ελληνική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα και τους πρωταγωνιστές της, ιδιαίτερα με βάση τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν κατά την Κατοχή.

⁴²² Ο Μιχάλης Κύρκος ανήκει στο φιλελεύθερο δημοκρατικό Κέντρο, αλλά μεσοπολεμικά είχε εκλεγεί βουλευτής ακόμα και με το Λαϊκό Κόμμα το 1935.

⁴²³ Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Μιχάλη και Λεωνίδα Κύρκου, κουτί 9 / φάκελος 4, Πρακτικό τις συναντήσεις του Μιχάλη Κύρκου με τον Νικόλαο Πλαστήρα, 25/12 1944.

⁴²⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο Μιχάλη και Λεωνίδα Κύρκου, κουτί 9 / φάκελος 4, Πρακτικό τις συναντήσεις του Μιχάλη Κύρκου με τον Νικόλαο Πλαστήρα, 25/12 1944

Παναγιώτη Κανελλόπουλο⁴²⁵ και τον Γεώργιο Παπανδρέου.⁴²⁶ Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα το πνεύμα της εφημερίδας αυτής, πρέπει να σημειώσουμε πως εξέφραζε γενικά τα συμφέροντα της μεσαίας τάξης, μέσα από την προώθηση μιας ιδιότυπης σοσιαλδημοκρατίας, μακριά από κάθε τι που συνδέεται με τον κομμουνισμό⁴²⁷ και ενός πολιτικού φιλελευθερισμού.⁴²⁸ Παράλληλα, στηλίτευε τόσο τον κομμουνισμό ως θεωρία και ως πράξη, όσο όμως και την Ακροδεξιά στην κατοχική της εκδοχή,⁴²⁹ αλλά και στη μεταβαρκεζιανή της, καθώς θεωρούσε πως ακροδεξιές, ένοπλες ομάδες, την περίοδο εκείνη, δρούσαν ως τρομοκρατικές συμμορίες, συνεργαζόμενες με κρατικά όργανα.⁴³⁰ Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτού του σχετικά μετριοπαθούς αντικομμουνισμού του κεντρώου χώρου, η εφημερίδα *Η Ένωσις* αναφερόταν με αρνητικό πρόσημο στη βία του ΚΚΕ, του Άρη συμπεριλαμβανομένης, που μας αφορά εδώ, αλλά όχι συνεχώς και αδιαλείπτως. Εστίαζε σε αυτήν κριτικά και μόνο ανάλογα με την συγκυρία, όταν δηλαδή θεωρούσε ότι έτσι προσφέρει υπηρεσίες στην εκάστοτε παρούσα κατάσταση προς όφελος της "εθνικόφρονος" παράταξης. Για παράδειγμα, μετά τη λήξη της μάχης της Αθήνας, όταν τα πάθη ήταν εξημμένα, και λίγο πριν την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, προκειμένου προφανώς να αναδειχθεί το τερατώδες βίαιο πρόσωπο του ΕΛΑΣ γενικά και του Άρη ειδικά ενόψει των διαπραγματεύσεων, δημοσίευσε μία χρήσιμη για την περίπτωση ανώνυμη επιστολή κατοίκου – υποτίθεται – Καλαβρύτων. Ο ανώνυμος συντάκτης, χωρίς να αναφέρει περαιτέρω

⁴²⁵ Ήδη στο δεύτερο φύλλο της η εφημερίδα δημοσίευσε μία επιστολή-μανιφέστο του Κανελλόπουλου που την χαρακτήρισε μάλιστα "ιστορική", βλ. *Η Ένωσις*, 5/11/1944. Ενώ πολλές άλλες φορές δημοσίευε άρθρα ιδιαίτερα επαινετικά για τον δεξιό, αστό πολιτικό, π.χ. βλ. *Η Ένωσις*, 11/12/1944, 18/12/1944 και 5/2/1945.

⁴²⁶ Ενδεικτικά βλ. *Η Ένωσις*, 5/11/1944, 5/2/1945 και 19/2/1945 ("Μια συνομιλία με τον κ. Γ. Παπανδρέου").

⁴²⁷ Προκειμένου να γίνει κατανοητή η γραμμή αυτή, η εφημερίδα έγραψε σχετικά: "Η ζημία συνεπώς της Ιδέας του σοσιαλισμού εκ μέρους του ΚΚΕ είναι ανυπολόγιστος. Ημείς πιστεύομεν ότι ο ελληνικός λαός δεν θα υποπέσει στο σφάλμα να συνταυτίσει τον σοσιαλισμόν προς το ΚΚΕ και ότι θα ακολουθήσει τον νέον δρόμον, τον οποίον θα του υποδείξουν οι πραγματικοί σοσιαλισταί, και ο οποίος είναι ο μοναδικός αληθινός δρόμος", βλ. "Το ΚΚΕ και ο σοσιαλισμός", *Η Ένωσις*, 2/1/1945

⁴²⁸ Για μία εικόνα της πολιτικής ταυτότητας της εφημερίδας, βλ. *Η Ένωσις*, 5/11/1944

⁴²⁹ Ενδεικτικά: "Οι δοσίλογοι: ο λαός αξιολογεί την άμεσον σύλληψιν των ανθρώπων που ησέλησαν κατ' αυτού με τας διαφόρους ποικιλομόρφους συνεργασίας των με τους Ούνους [τους Γερμανούς]. Ο σχετικός νόμος κινδυνεύει να πέσει εις αχρησίαν. [...] Η εφημερίς μας θεωρεί χρέος της να τονίση ότι πρέπει να παραταθή ή εξάμηνος προθεσμία [καταγγελίας ενόχων, δοσιλόγων], διότι υπό τας παρούσας συνθήκας, ιδία εις τας επαρχίας, πολλοί μήνες θα καταναλωθούν βία την δημιουργίαν της απαιτούμενης ψυχολογίας δια την αφοβον υποβολήν των σχετικών μηνύσεων και την πλήρη κατανόησιν του μεγάλης εθνικής σημασίας νομού τιμωρίας των δοσιλόγων [...]", βλ. *Η Ένωσις*, 5/11/1944

⁴³⁰ "Η τρομοκρατία: η προχθεσινή νυχτερινή δράσις των οργάνων της τάξεως εις τα προσφυγικά μας θυμίζει απολύτως την βαρβαρικήν Γερμανοκρατούμενην εποχήν, "τα μπλόκα". Οιαδήποτε περαιτέρω κρίσις νομίζομε ότι θα ήτο περιττή", βλ. *Η Ένωσις*, 18/6/1945.

πληροφορίες γύρω από τον εαυτό του ή το πώς έμαθε αυτά που κατέγραψε,⁴³¹ περιέγραφε πως ο "αρχιεγκληματίας" Άρης, επικεφαλής του Κλιμακίου του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου, οργάνωσε προσωπικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και βασανισμού αθώων, σύμφωνα με τον ίδιο, πολιτών στην Γορτυνία (Βάχλια και Τρόπαια), τα οποία ήταν μάλιστα χειρότερα στις μεθόδους βασανιστηρίων και από αυτό των Γερμανών στο Χαϊδάρι.⁴³² Επίσης, λίγο μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, ίσως για να γίνει κατανοητό από το ΚΚΕ ότι οι όροι από μεριάς του πρέπει να τηρηθούν στο ακέραιο, με αφορμή ειρωνική απάντηση σε δηλώσεις του γραμματέα του ΕΑΜ Δημήτρη Παρτσαλίδη, σύμφωνα με τις οποίες όποιες βιαιότητες, κατά την Κατοχή και μετά την Απελευθέρωση, έγιναν από το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, πραγματοποιήθηκαν από "ανεύθυνα" όργανά τους (αποκλείοντας δηλαδή ο γραμματέας οποιαδήποτε ευθύνη της ηγεσίας), η εφημερίδα αυτή τόνισε και υπενθύμισε βασανιστήρια που διέπραξε ο Άρης μαζί με μαυροσκούφηδες του απέναντι σε «αθώους πολίτες» στην Πελοπόννησο, με στόχο ακόμα και την ψυχαγωγία του, έχοντας μάλιστα καταναλώσει αλκοόλ.⁴³³ Τέλος, αμέσως φυσικά μετά το θάνατό του, όπως έπραξε σύσσωμος, λίγο έως πολύ, ο τύπος, πλην αυτού που πρόσκειτο στο ΕΑΜ και το ΚΚΕ, η συγκεκριμένη εφημερίδα

⁴³¹ Ουσιαστικά, έτσι ανυπόγραφη όπως είναι η εν λόγω επιστολή πρόκειται μάλλον για άρθρο γνώμης της εφημερίδας ή τουλάχιστον την καλύπτει απόλυτα στη γραμμή

⁴³² "Καταχωρούμεν, προκαλούντες την προσοχήν των αρμοδίων επί ενός ακόμη εγκλήματος όπερ διέπραξεν εις βάρος αθώων πολιτών η κλίκα των εκμεταλλευτών και δολοφόνων του Άρη Βελουχιώτη και των λιστών μαυροσκούφηδων [...] Εθεώρησα υποχρέωσιν μου να σας απευθύνω την παρούσαν επιστολήν μου, κατόπιν συγκεκριμένων πληροφοριών [...] από την δράσιν εν Πελοποννήσω του περίφημου κλιμακίου του ΕΛΑΣ, με επικεφαλής τον Αρχιεγκληματία Άρη Βελουχιώτη - Κλάρα. Κατά τον Ιούνιον μήνα του 1944 συνελήφθησαν, υπό των κομ. οργανώσεων, διάφοροι άνθρωποι και κυρίως από τας επαρχίας Πατρών και Αιγειαλείας, οίτινες απεστάλησαν συνοδεία και ενεκλεισθησαν εις τα κρατητήρια του Κλιμακίου εις την Βάχλιαν και τα Τρόπαια Γορτυνίας. Εκεί οι δυστυχείς αυτοί οι άνθρωποι, αφού εβασανίσθησαν κατά τρόπον ανήκουστον και απερίγραπτον, αφού εφηηρόσθησαν πρωτότυποι μέθοδοι βασανιστηρίων, προ των οποίων ωχριά το Χαϊδάρι των Γερμανών, εδικάσθησαν πλείστοι εξ αυτών από το στρατοδικείο - Κομμουνιστοδικείον (sic) από εγκληματικές φυσιογνωμίες συγκροτημένον που τους κατεδίκασαν εις θάνατον. [...] Καλάβρυτα 16-1-1945. Με πολύν (sic) εκτίμησιν", βλ. *Η Ένωσις*, 5/2/1945

⁴³³ «Ωστε λοιπόν, κ. Παρτσαλίδη, τις κατακρεουργήσεις, τις εξορύξεις των οφθαλμών και τις άλλες φρικτές κακουργίες διέπραξαν ανεύθυνα όργανα σας με τον σκοπόν να εκθέσουν το κόμμα σας; [...] [Τ]ο κρέμασμα με σύρμα όχι από το λαιμό - όπως έκαναν οι Γερμανοί και δεν έκανε ο Μανιαδάκης - αλλά από το διάφραγμα της ρινός (κοινώς της μύτης), και μάλιστα επί ημέρες και με την συνοδεία του σφυροκοπήματος - ο καπετάν Τζαβέλας, το πρωτοπαλικάρο του Άρη, εισήγαγε την μέθοδο αυτήν - κλπ. κλπ. τεχνάσματά των. Θέλετε μήπως ένα όνομα ενός βασανισθέντος; Το έχομεν πρόχειρον: Παπανικολάου ή Φτεραίος, εξ Αιγίου, δικό σας μάλιστα αλλά αγνός και τίμιος. [...] Αλλά αν αυτοί ήσαν ανεύθυνοι και - αν θέλετε για να σας κάνουμε μία παραχώρησι - αισχροί φραξιονιστές (μ' εννοείτε ελπίζω κ. Παρτσαλίδη;) ο Άρης, ο Αρχηγός ήταν ανεύθυνος, όταν στα Τρόπαια διέτασσε και κρεμούσαν μία κοπέλα ανάποδα και πίνοντας το ούζο του, από το γεμάτο πάντα παγούρι του, εμαστίζωνε τους γλουτούς της, έτσι για να κάμη χάζι... Φοβούμαι πως [...] θα απαντήσετε και σε μας: "Τότε ήταν ανεύθυνες οι ώρες του Άρη! Βλέπετε η πολλή δουλειά θέλει και διασκέδαση... ψυχαγωγία. Στις ώρες υπηρεσίας ουδέποτε παρεξετράπει!!! ... "ο Άρης μας". Αλλά, κ. Παρτσαλίδη, μόνον καννιβαλική αναισθησία μπορεί να χαρακτηρίζει τις καννιβαλικές πράξεις των "ανεύθυνών σας"!!!», βλ. *Η Ένωσις*, 19/2/1945

συμπύκνωσε, σαν κεντρικό μάλιστα θέμα της πρώτης σελίδας, όλες τις γενικόλογες κατηγορίες που είχαν ακουστεί γύρω από την βίαιη δράση του Άρη, κυρίως στην Πελοπόννησο, λόγω, προφανώς, και εντοπιότητας του εντύπου. Συγκεκριμένα, του απέδωσε διάφορους χαρακτηρισμούς που τόνιζαν τον άγριο, "απάνθρωπο" χαρακτήρα του, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποφύγει να αναφέρει την ήδη θρυλοποίησή του, καθώς τραγουδιόταν από μερίδα ανθρώπων κιόλας.⁴³⁴

Πριν προχωρήσουμε στις προσλήψεις της βίας του Άρη, αμέσως μετά το θάνατό του, και από σύσσωμο τον αντικομμουνιστικό χώρο, αξίζει να κάνουμε μια παρένθεση, σημειώνοντας πως ο φόβος που προκαλούσε στον αντιαμικό χώρο και αμέσως μετά την Βάρκιζα, οπότε αρνήθηκε εν τέλει να παραδώσει τα όπλα μαζί με λίγες δεκάδες συντρόφους του, αποτυπώθηκε στην πληθώρα αναφορών, πολλές φορές εντελώς αντιφατικών μεταξύ τους – πραγματικών ή μη – βίαιων ενεργειών από τον ίδιο και την ομάδα του στα βουνά της δυτικής Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Ηπείρου, όπου κινούνταν. Για παράδειγμα, τουλάχιστον υπερβολικό, αλλά ενδεικτικό της επιχείρησης διαμόρφωσης της βίαιης εικόνας του, εικόνας θα λέγαμε ενός «αιμοδιψούς τέρατος», αποτελεί το εξής: «Ο Άρης Βελουχιώτης εισήλθεν μετά τμήματός του εις το χωρίον Μαυρομμάτα της Φθιώτιδας και κατέσφαξε 22 εθνικιστάς».⁴³⁵ Ωστόσο, ρεπορτάζ της ίδιας ημέρας σε άλλη εφημερίδα επίσης του αντικομμουνιστικού χώρου κατέβαζε τους σκοτωμένους από τον Άρη στο χωριό σε μόλις δύο, «με την πρόφασιν ότι είνε "προδότη"».⁴³⁶

Στο πνεύμα της διάχυσης της βίαιης εικόνας του, κατά την περίοδο αυτή, πριν δηλαδή πεθάνει ο Άρης, κινούνταν και τα πρώτα απομνημονευτικά έργα παλιών μελών της ΒΣΑ, αλλά όχι πάντα με υπερβολικό τρόπο, καθώς υπήρξαν και πιο νηφάλιες προσεγγίσεις της από κάποια από αυτά. Ενδεικτικό αυτής της κατηγορίας είναι το έργο του αξιωματικού της ΒΣΑ Byford-Jones *The Greek Trilogy (Resistance - Liberation - revolution)*, όπου αποτύπωσε τις μαρτυρίες του από την Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, της περιόδου μετά την

⁴³⁴ Η εφημερίδα θεωρούσε, μεταξύ άλλων, πως ο Άρης ήταν: "Ο ληστής και το μίasma της Ελληνικής υπαίθρου, ο σφαγείς αυτόν πατριωτών, ο ανοσιώτερος βασιανιστής της Πελοποννήσου, ο "Αρχηγός", που τόσο τον τραγούδησαν οι άνθρωποι του και τόσο τον κατηράσθησαν τα θύματά του, ο "Αρχηγός", που εξωλόθρευσε κάτι μία και πρωτοπόρα στελέχη του αγώνος Αντιστάσεως εν Πελοποννήσω, ο "άνθρωπος" που ησέληγε με το πρωτοπαλλήκαρό του τον καπετάν Τζαβέλλα και τους λοιπούς μαυροσκούφηδες κατά τον απαισιώτερον τρόπον εις τα Τρόπαια και την Βάχλιαν της Γορτυνίας [...]», βλ. "Ο απαισιώτερος λησταντάρτης Άρης Βελουχιώτης εφονεύθη εν συμπλοκή παρά την Άρταν", βλ. *Η Ένωσις*, 18/6/1945

⁴³⁵ Βλ. *Ελευθερία*, 21/3/1945.

⁴³⁶ Βλ. *Εμπρός*, 21/3/1945. Ανάλογα περιστατικά άγριας τρομοκράτησης της υπαίθρου, κατά την ίδια περίοδο, από τον Άρη αναφέρονται σε πολλά δημοσιεύματα της εποχής. Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 23/3/1945, *Εμπρός*, 4/4/1945, *Εμπρός*, 2/6/1945.

Απελευθέρωση και των Δεκεμβριανών, συνδυασμένες με έναν κριτικό σχολιασμό και ανάλυση σε ένα έργο του,⁴³⁷ και το οποίο ήταν πολύ εγκυρότερο του αντίστοιχου του συναδέλφου του στην ΒΣΑ William Jordan, που εκδόθηκε ένα χρόνο αργότερα και θα το συναντήσουμε παρακάτω. Ωστόσο, το ενδιαφέρον, χρήσιμο σε πληροφορίες και καλογραμμένο έργο του Byford-Jones δεν μεταφράστηκε ποτέ στα ελληνικά. Το πιθανότερο είναι αυτό να συνέβη, γιατί, πέρα από το ότι ο συγγραφέας του δεν ήταν ένα υψηλόβαθμο στέλεχος της ΒΣΑ,⁴³⁸ εντοπίζονται σε αυτό στοιχεία που δεν «εξυπηρετούσαν» το αντικομμουνιστικό αφήγημα της μεταπολεμικής ελληνικής κυρίαρχης τάξης. Αν και επρόκειτο, δηλαδή, για μαρτυρίες Βρετανού αξιωματικού, δεν τοποθετείτο ακραιφνώς έναντι του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ και δεν δαιμονοποιούσε τη δράση τους, τουλάχιστον στο βαθμό που το είχαν πράξει και θα το έκαναν και στο μέλλον άλλοι συνάδελφοί του. Επίσης, επέρριπτε και ευθύνες τόσο στην ελληνική Δεξιά για τις εμφύλιες συγκρούσεις όσο και στη βρετανική πολιτική, την οποία μάλιστα έκρινε μεροληπτική σε βάρος του ΕΛΑΣ.⁴³⁹ Παρά την μη στερεοτυπική, λοιπόν, σκληρά αντι-ΚΚΕ στάση του Byford-Jones, όπως των περισσότερων από τα μέλη της ΒΣΑ που κατέγραφαν τις μαρτυρίες τους από την ελληνική τους περιπέτεια, και αυτός δεν απέφυγε να αναφερθεί, έστω και λίγο, στην διαβόητη βιαιότητα του χαρακτήρα του Άρη. Αρχικά, στην παρουσίασή του ως αρχηγού της μίας από τις δύο κυρίες αντάρτικες ομάδες, δηλαδή του ΕΛΑΣ, τον χαρακτήρισε σαν έναν "βίαιο στην όψη πολεμιστή", ενώ παράλληλα θεωρούσε ότι όσο δραστήριος ήταν, άλλο τόσο ήταν και αγενής (κοινός τόπος στις βρετανικές περιγραφές γύρω από τη βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ), και, τέλος, αναγνώρισε ότι αυτή η βίαιη δράση του οδήγησε στο ότι "η νεολαία στην επικράτεια της χώρας όπου ο ΕΛΑΣ ήταν κυρίαρχος έβλεπε σε αυτόν ένα ζωντανό σύμβολο εκδίκησης χωρίς οίκτο", για ό,τι και όποιο, προφανώς, ένωθε ότι την καταπίεζε.⁴⁴⁰ Θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε – με μία δόση χιούμορ – ότι η τελευταία αυτή τοποθέτηση του Byford-Jones υπήρξε σχεδόν "προφητική" καθώς ειπώθηκε μόλις το 1945 και ο Άρης όντως διαχρονικά αποτέλεσε για τμήμα της νεολαίας (και όχι μόνο) της Ελλάδας – σε διάφορες χρονικές

⁴³⁷ Βλ. W. Byford-Jones, *The Greek Trilogy (Resistance - Liberation - revolution)*, Hutchinson, London, 1945.

⁴³⁸ Αν και αυτό δεν είναι επαρκές ως αιτιολογία, καθώς το έργο του ακραία αντικομμουνιστή William Jordan εκδόθηκε την ίδια χρονική περίοδο.

⁴³⁹ Ενδεικτικό αυτού είναι ότι ο Byford-Jones, αυτόπτης μάρτυρας του ματωμένου συλλαλητηρίου του ΕΑΜ της 3ης Δεκεμβρίου, από όπου ξεκίνησε η μάχη της Αθήνας, περιγράφει, έκπληκτος ων, ότι η ελληνική αστυνομία άνοιξε ξεκάθαρα απρόκλητα πυρ ενάντια στους άοπλους διαδηλωτές του ΕΑΜ στην πλατεία του Συντάγματος και οι βρετανικές δυνάμεις με τανκς ήρθαν άμεσα - όλως τυχαίως - προς υποστήριξη του αστυνομικού τμήματος από όπου προήλθαν οι ριπές και οι - χωρίς όπλα - διαδηλωτές, μέσα σε κλίμα οργής και υστερίας από τον πόνο τους ήθελαν να επιτεθούν λόγω αυθόρμητου αισθήματος εκδίκησης, βλ. Byford - Jones, ό.π., σ. 139-140

⁴⁴⁰ Βλ. Byford - Jones, ό.π., σ. 79

περιόδους- "σύμβολο εκδίκησης χωρίς οίκτο" ή "ανελέητου εκδικητή". Η άλλη, η πιο ρεαλιστική, προσέγγιση έγκειται στο ότι ο συγκεκριμένος Βρετανός αξιωματικός είχε μία διεισδυτική ματιά στον ήδη διαμορφωμένο μύθο του Άρη ως εκδικητή, που τόλμησε μάλιστα να την εκφράσει στο έργο του, και ο οποίος – με διαφορετικές εκδοχές και σε διαφορετικά συμφραζόμενα – διατηρήθηκε για δεκαετίες έπειτα, για ένα σημαντικό, τουλάχιστον, ποσοστό Ελλήνων. Η δεύτερη και τελευταία αναφορά του έργου αυτού στη βία του Άρη είναι έμμεση για δύο λόγους: αφενός γιατί πρόκειται για μία μαρτυρία ενός άλλου Βρετανού, μέλους της SOE και αυτού, που δόθηκε στο συγγραφέα, και παρατίθεται αυτούσια, αφετέρου επειδή δεν αποτυπωνόταν ιδιαίτερα στο περιστατικό που περιγράφεται κάποια μορφή προσωπικής σκληρής βίας από τον Άρη και κυρίως διότι – κατά έναν τρόπο – αναδεικνυόταν μάλιστα σχεδόν δικαιολογημένη αυτή η ενέργεια του καπετάνιου του ΕΛΑΣ από τον ίδιο τον πληροφορητή. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν τον Βρετανό αξιωματικό, ο οποίος υπήρξε σύνδεσμος του Άρη,⁴⁴¹ και του οποίου ο Byford-Jones προτιμάει να διατηρήσει την ανωνυμία,⁴⁴² περιέγραψε την συνάντησή του στα Άγναντα της Ηπείρου, όπου είχε πάει με τον Άρη⁴⁴³ για να αναρρώσει από την ελονοσία.⁴⁴⁴ Το αξιοσημείωτο, όσον αφορά το θέμα που μας απασχολεί εδώ, είναι ότι δεν τον τοποθέτησε σε κάποιο υπερβολικά άγριο πλαίσιο, τουλάχιστον αυτόν προσωπικά. Αντίθετα, του απέδωσε μία ευγένεια στις μεταξύ τους στιχομυθίες⁴⁴⁵ και σχεδόν δικαιολόγησε το γεγονός της γενικότερης αρνητικής στάσης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ έναντι των Βρετανών, καθώς αναγνώριζε ότι δεν τον τροφοδοτούσαν με όπλα όπως έπρατταν με τον ΕΔΕΣ,⁴⁴⁶ συνέπεια του οποίου ήταν ο πρώτος να μην συμπαθεί, δικαιολογημένα – όπως αφήνεται να εννοηθεί από την μαρτυρία – τους Βρετανούς.⁴⁴⁷ Στη συνέχεια, ενώ απέδωσε στην "σύλληψή" του στα Άγναντα από αντάρτες του ΕΛΑΣ κάποια σχετικά "άγρια" χαρακτηριστικά, προκειμένου να εκκενωθεί το χωριό στο

⁴⁴¹ Βλ. Byford-Jones, ό.π., σ. 89

⁴⁴² Επρόκειτο ενδεχομένως για τον ασυρματιστή corporal Ed Lawson, ο οποίος έχει αναφέρει στην υπηρεσία του, την SOE, τα εξής: «Ο Dennis Nicholson ήρθε και είπε: "Είμαστε αιχμάλωτοι του Άρη Βελουχιώτη". Δεν μπορούσαμε να το πιστέψουμε αυτό, αλλά αρκετά σίγουρα υπήρχε μια συνοδεία γύρω μας. Δεν μας πήραν τον ασύρματο, δεν μας πήραν τα πιστόλια, αλλά μας έδωξαν μακριά από τα Άγναντα με αυτή τη συνοδεία των ανταρτών γύρω μας» [μετάφραση δική μας], βλ. Roderick Bailey, *Forgotten Voices of the Secret War. An Inside History of Special Operations in the Second World War*, Ebury Press, 2008, σ. 248

⁴⁴³ Τον περιγράφει μέσα από συνήθειες για Βρετανούς ανακρίβειες, που αναπαρήχθησαν πολλές φορές και αποτέλεσαν κοινούς τόπους για κάποια τουλάχιστον χρονικά διαστήματα, όπως για παράδειγμα ότι πέρασε κάποιο χρόνο στην Ρωσία, βλ. Byford-Jones, ό.π., σ. 89

⁴⁴⁴ Βλ. Byford-Jones, ό.π., σ. 89

⁴⁴⁵ «Αρχίσαμε καλά μαζί αρχικά, μιλούσαμε πολύ ευγενικά και είχαμε ένα πάρτι με ποτά για την Πρωτοχρονιά» [μετάφραση δική μας], βλ. Byford-Jones, ό.π., σ. 89

⁴⁴⁶ «Ο Άρης (του ΕΛΑΣ) δεν έπαιρνε από εμάς όπλα και ήταν θυμωμένος [...] Επίσης παραπονέθηκε πως δεν έπαιρνε εφόδια από εμάς» [μετάφραση δική μας], βλ. Byford-Jones, ό.π., σ. 89-90

⁴⁴⁷ «Η κατάσταση ήταν ξεκάθαρη. Ο Άρης δεν μας ήθελε» [μετάφραση δική μας], βλ. Byford - Jones, ό.π., σ. 90

πλαίσιο της υποχώρησής τους από την αντεπίθεση του ΕΔΕΣ,⁴⁴⁸ στην συνάντησή του με τον Άρη δεν του προσέδωσε βίαια χαρακτηριστικά, αλλά αντίθετα τον παρουσίασε ήρεμο και ειλικρινή (καθώς «η σύλληψή του έγινε για το δικό του καλό»⁴⁴⁹). Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, ο συγκεκριμένος Βρετανός, αναφερόμενος τουλάχιστον στη συγκεκριμένη υπόθεση, εξέθεσε μία αρκετά "πολιτισμένη", σίγουρα μη άγρια εικόνα του Άρη.

Στις 13 Ιουνίου 1945, πολύ λίγες δηλαδή μέρες πριν βρεθεί νεκρός ο Άρης στην κοιλάδα της Μεσούντας, η εμβληματική τότε κεντρία εφημερίδα *Ελευθερία* δημοσίευσε ένα πρωτοσέλιδο αναλυτικό άρθρο για τη ζωή και την δράση του Άρη,⁴⁵⁰ όπου τον παρουσίαζε με τα μελανότερα χρώματα ως εγκληματία και ως ληστή και σαδιστή που θα παρουσιαζόταν για δεκαετίες (μέχρι και τις ημέρες μας) ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ από πολλών ειδών επικριτές του, αν κρίνουμε από τα πόσα στοιχεία του άρθρου αυτού αναπαρήχθησαν ποικιλοτρόπως από διάφορους, ήδη από την επομένη του θανάτου του. Αυτό δεν σημαίνει πως επρόκειτο για καινοφανείς χαρακτηρισμούς σχετικά με τον Άρη και τη βία του, που είτε ακούγονταν (προφορικά) είτε αποτυπώνονταν, ανά καιρούς, σε διάφορα έντυπα ήδη κατά τη δράση του και ιδιαίτερα μετά τα Δεκεμβριανά, αλλά περισσότερο για συγκέντρωση και ποιοτικότερη συμπύκνωσή τους. Το άρθρο αυτό, τέλος, ταύτιζε πλήρως τον Άρη και την αναγνωρισιμότητά του με την βία του, μέσα από λεκτικά σχήματα καθ' υπερβολή.⁴⁵¹

Αξίζει εδώ να σημειώσουμε πως, χωρίς να υποστηρίζουμε ότι το άρθρο αυτό εξέφραζε δημοσίως και επίσημα τη βρετανική θέση για τη βία του Άρη, η εφημερίδα *Ελευθερία* του εκδότη Πάνου Κόκκα εκδιδόταν ήδη από το τέλος της κατοχής (25/8/1944) με βρετανικές δαπάνες, για αυτό και αρχικά μέχρι τις πρώτες μέρες της Απελευθέρωσης διανεμόταν δωρεάν.⁴⁵² Με αυτά δεν μπορούμε να ισχυριστούμε απαραίτητα ότι το άρθρο αυτό

⁴⁴⁸ Βλ. Byford-Jones, ό.π., σ. 89-90

⁴⁴⁹ «Στο Μερόκοβον [σ.σ. μάλλον μπερδεύει το όνομα του μέρους αυτού] είδα τον Άρη και τον ρώτησα αν ήταν υπεύθυνος για τη σύλληψή μου. Είπε: "Ναι". Είπε ότι το είχε κάνει για το δικό μου καλό. Επανέλαβε ότι ο Ζέρβας είχε επιτεθεί με τους Γερμανούς» [μετάφραση δική μας], βλ. Byford-Jones, ό.π., σ.90

⁴⁵⁰ "Ο Μιζέριας", *Ελευθερία*, 13/6/1945. Το άρθρο αυτό έρχεται ως ουσιαστική απάντηση στην αποκήρυξη του Άρη από το ΚΚΕ και τον Ζαχαριάδη συγκεκριμένα που δημοσιεύτηκε μία μέρα νωρίτερα στον *Ριζοσπάστη*.

⁴⁵¹ «Το όνομά του επέρασε τα σύνορα της Ελλάδος. Το έμαθαν εις όλας (sic) ίσως τας χώρας των Ηνωμένων Εθνών και εις τας χώρας του άξονος και των δορυφόρων του. Όσον περισσότερον αίμα έχυνε, τόσοσ περισσότεροι εμάνθανον το όνομά του", βλ. *Ελευθερία*, 13/6/1945. Αξίζει εδώ επίσης να αναφερθεί πως, για να φανεί επικαιροποιημένο και να αποκτήσει το άρθρο μία σοβαροφάνεια (μέσα από καταφανώς υπερβολικές διατυπώσεις), όπως παρατηρούμε στο χωριό αυτό, γίνεται αναφορά στον τότε άρτι ιδρυθέντα Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), ενώ μπορεί εύκολα κάποιος να αντιληφθεί ότι είναι εντελώς αδύνατο να συζητείται η βία του Άρη σε όλες αυτές τις χώρες! Πρόκειται απλώς για ένα πολιτικού χαρακτήρα λεκτικό δημοσιογραφικό τέχνασμα.

⁴⁵² Βλ. Κούκουνας, ό.π., σ. 286. Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε πως ο Κόκκας, κατά την διάρκεια της Κατοχής, εντάχθηκε σε μη εαμικές οργανώσεις και διατήρησε στενή επαφή με τη ΒΣΑ,

αποτύπωνε μία "επίσημη" βρετανική θέση, αλλά σίγουρα πως σε πολλά θέματα, όπως ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» όπου εντασσόταν το "φαινόμενο Άρης" και η βία του, ο χώρος του Κέντρου και η βρετανική πολιτική ταυτίζονταν σε μεγάλο βαθμό, κατά την άμεσα μεταπολεμική τουλάχιστον περίοδο.

Αντίστοιχες ήταν και αποτυπώσεις της βίας του Άρη αυτής της περιόδου από τον στρατό. Στην περίοδο μετά την Βάρκιζα υπήρχαν αρκετές υπηρεσιακές εκθέσεις του στρατού που παρουσίαζαν βίαιες ενέργειες του Άρη, μεταξύ των οποίων ότι σκοπός του «είναι η ανασυγκρότηση των ένοπλων αναρχικών, η τρομοκρατία νομιμοφρόνων πολιτών, η πιθανή προσβολή Τμημάτων Τάγματος εις Καλαμπάκαν», εκτελέσεις και ξυλοδαρμοί «εθνοκφρόνων» πολιτών κ.ά.⁴⁵³ Στις εκθέσεις αυτές αποτυπωνόταν ο φόβος που όντως είχε το κράτος για τη βία του Άρη και πιο πολύ για την εικόνα της, καθώς πολλά από αυτά ουδέποτε τα διέπραξε, και αυτό το τελευταίο του ήταν γνωστό.

Είναι όμως πιο ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κάποιος πώς παρουσιάζεται η εικόνα που είχε ο κόσμος των χωριών για τη βία του Άρη, την οποία ασκούσε κατά την μεταβαρκιζιανή του περιπέτεια, μέσα από υπηρεσιακές εκθέσεις του στρατού και που διαφοροποιούνταν μεταξύ αυτών που συντάχθηκαν πριν το θάνατό του (ή ακριβέστερα πριν πληροφορηθούν το θάνατό του) και μετά από αυτόν.⁴⁵⁴ Στην πρώτη έκθεση γύρω από τη δράση του ένοπλου τμήματος του Άρη, όσο αυτός ήταν ζωντανός, παρουσιαζόταν η χρησιμοποίηση της βίαιης εικόνας του από τον κόσμο ως "φοβητρον" για να κινητοποιηθούν – υποτίθεται – και άλλοι γύρω από την ανατροπή του καθεστώτος και την επιβολή "τρομοκρατίας".⁴⁵⁵ Στη δεύτερη

αναλαμβάνοντας την έκδοση παράνομων εντύπων, όπως η *Μάχη* και το *Ραδιοφωνικό Δελτίο*, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Πάνος Κόκκας (1919- 1974)», στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουστοποανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784 -1974*, τ. Β' σ. 577-578

⁴⁵³ Ενδεικτικά βλ. Έκθεσις της εσωτερικής καταστάσεως μηνός Μαρτίου 1945 (14/4/1945), ΓΕΣ/Διεύθυνσις Πληροφοριών/Τμήμα Δ2, όπως παρατίθεται στο ΓΕΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, 1944- 1949*, τ. Α', ΓΕΣ, Αθήνα, 1998, σ. 537, 567, 577-578, 603 και τ. Β', σ. 92, 102, 111.

⁴⁵⁴ Βλ. Έκθεσις περί της εν γένει Στρατιωτικής Καταστάσεως της Περιοχής Στρατιωτικής Διοικήσεως Λαρίσης (17 Ιουνίου 1945), όπως παρατίθεται στο ΓΕΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, 1944- 1949*, τ. Β', σ. 90-98] και αυτών μετά από αυτόν. Βλ. Έκθεσις περί του τρόπου εξοντώσεως του Άρη Βελουχιώτη και της συμμορίας του (19 Ιουνίου 1945), όπως παρατίθεται στο ΓΕΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, 1944- 1949*, τ. Β', σ. 102-105. Στην έκθεση αυτή αξιοσημείωτο είναι το πώς παρουσιάζεται ότι επήλθε ο θάνατος του Άρη, υποστηρίζοντας ότι έλαβε χώρα μετά από συμπλοκή, χωρίς να αναφέρεται η εκδοχή της αυτοκτονίας του, αλλά αυτό θα μας απασχολήσει σε άλλο κεφάλαιο της έρευνας.

⁴⁵⁵ «Εις άπασαν την περιοχόν της Σ.Δ.Λ. [Στρατιωτική Διοίκηση Λάρισας] και ιδία εις τα χωριά ένθα δεν κατέστη δυνατή η εγκατάστασις Τμημάτων Εθνοφυλακής εξασκείται τρομοκρατία παρά του ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΚΚΕ. Αι συνεδριάσεις συνεχίζονται, η προπαγάνδα διά του τηλεβόα οργιάζει και η απειλή διά τρίτου γύρου και γενικώς σφαγής κατ' αυτών είναι η συνήθης. Ως φόβητρον παρουσιάζουν τους δρώντας καπεταναίους και προπάντων τον Άρην", Βλ. Έκθεσις περί της εν γένει Στρατιωτικής Καταστάσεως της Περιοχής Στρατιωτικής Διοικήσεως Λαρίσης (17 Ιουνίου 1945), όπως παρατίθεται στο ΓΕΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, 1944- 1949*, τ. Β', σ. 95.

περίπτωση, την έκθεση που συντάχθηκε ως αναφορά για την εξόντωσή του, ο κόσμος παρουσιαζόταν πλέον ανακουφισμένος από την "απαλλαγή εκ της θεομηνίας της ληστοσυμμορίας του Άρη", αλλά και αποφασισμένος – πριν τον θάνατό του – να συνδράμει τον στρατό στην σύλληψη ή την θανάτωσή του.⁴⁵⁶ Το σημαντικότερο στα παραπάνω, αναφορικά με τη διαχείριση και διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας του Άρη ως ακραία βίαιου, δεν άπτεται της εγκυρότητας ή μη των γραφομένων στις εκθέσεις αυτές. Όντως θα υπήρχε κόσμος, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, που θα έβλεπε με θετικό τρόπο τη βία του Άρη, καθώς και μία μερίδα πληθυσμού, προσκείμενης στην Δεξιά, που θα την έτρεμαν – ίσως βέβαια όχι στον περιγραφθέντα βαθμό. Ωστόσο, θεωρούμε εξαιρετικά απίθανο έως αδύνατο τόσο οι κομμουνιστές, εξαιτίας της αυστηρής θέσης του ΚΚΕ την περίοδο αυτή για απόλυτη τήρηση των όρων της συμφωνίας της Βάρκιζας, να επιχειρούσαν στρατολογήσεις ενόπλων ενάντια στο τμήμα του Άρη, όσο και "όλοι" οι κάτοικοι να φοβόντουσαν αυτή του την βία, παρά μόνο ορισμένοι φανατικοί "εθνικόφρονες". Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον, λοιπόν, έγκειται στον τρόπο διαχείρισης της ήδη διαμορφωμένης βίαιης εικόνας του Άρη από έναν κρατικό φορέα, όπως ήταν ο στρατός, ανάλογα με την κάθε περίπτωση, εν προκειμένω πριν και μετά το θάνατο του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.

Επιστρέφοντας στον θάνατό του, αυτός είναι που αποτέλεσε αφορμή και κομβικό χρονικό σημείο υπέρμετρης προβολής της βίαιης προσωπικότητάς του, για μία ακόμη φορά, για το σύνολο του τύπου του λεγόμενου "δημοκρατικού" κεντρώου και δεξιού χώρου. Οι εφημερίδες αυτού του χώρου, λοιπόν, στέκονταν, κυρίως, για λόγους «επικαιρότητας», στην "εγκληματική" του δράση μετά την Βάρκιζα, χωρίς να εξαιρούνταν και αυτή της Κατοχής, στο πλαίσιο μιας μακάβριας νεκρολογίας και αποτίμησης της «άγριας» δραστηριότητάς του, από την οποία πλέον η ύπαιθρος και οι κάτοικοί της θα απαλλάσσονταν και θα μπορούσαν επιτέλους να ηρεμήσουν.⁴⁵⁷ Υπήρχαν, βέβαια, και πιο μετριοπαθείς εφημερίδες, που

⁴⁵⁶ «Όλοι οι κάτοικοι είναι πρόθυμοι και παρέχουν πάσαν βοήθειαν και συνδρομήν εις τα Τμήματα της εθνοφυλακής διά την απαλλαγήν εκ της θεομηνίας της ληστοσυμμορίας του Άρη [...] Οι κάτοικοι των χωριών μετά αγαλλιάνσεως επληροφορήθησαν την εξόντωσιν της ληστοσυμμορίας και πανηγυρίζουν την απαλλαγή τους εκ του φάσματος του αρχηγού του ΕΛΑΣ», Βλ. Έκθεσις περί του τρόπου εξοντώσεως του Άρη Βελουχιώτη και της συμμορίας του (19 Ιουνίου 1945), όπως παρατίθεται στο στο ΓΕΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, 1944- 1949*, τ. Β', σ. 103,105.

⁴⁵⁷ "Η ύπαρξις της συμμορίας [του Άρη] ήτο γνωστή από ημερών εις την περιοχήν, εις την οποίαν είχε προβή εις συλλήψεις και εκτελέσεις εθνικοφρόνων πολιτών και εις διαρπαγάς ποιμνίων και κινητών περιουσιών. Διά της εξοντώσεώς του διαβόητου Άρη, απαλάσσεται πλέον ολόκληρος η ύπαιθρος από των ελληνοαλβανικών συνόρων μέχρι της Άρτης της πλέον εγκληματικής μορφής, η οποία συνεκέντρωνε πια την ολεθρίαν προσωπικότητά της τας συμπαθείας των κακοποιών στοιχείων άτινα έδρων από 6 μήνες υπό τας εμπνεύσεις της και έσπειρον τον τρόμον και τον πανικόν εις το αγροτικόν στοιχείον", βλ. *Η Ηχώ των Συντακτών*, 18/6/1945. "[Ο Άρης] είχε γίνει θρύλος της Εθνικής Αντιστάσεως - αιμοστάζων θρύλος, είναι η αλήθεια. [...] οπωσδήποτε, η εξόντωσίς του σημειώνει ένα βήμα προς την αποκατάστασιν της ομαλότητος", βλ. *Η Σημερινή*, 19/6/1945.

υπενθύμιζαν και τόνιζαν ότι το κράτος όφειλε αντίστοιχα προς τις "συμμορίες" των κομμουνιστών, όπως αυτή του Άρη, να αντιμετωπίσει και να λάβει μέτρα ενάντια και στις άλλες, εννοώντας προφανώς τις ακροδεξιές παρακρατικές ομάδες («λευκή τρομοκρατία»)⁴⁵⁸. Οι συγκεκριμένες, με άρθρα τέτοιου ύφους και περιεχομένου, έδειχναν πως όντως ανήκαν στον κεντρώο χώρο και δεν εστίαζαν εμμονικά σε έναν στείρο αντικομμουνιστικό λόγο. Από την άλλη, η συντηρητική *Καθημερινή* συμπύκνωνε την άποψη του αντικομμουνιστικού κόσμου για τον Άρη στα εξής: με αφορμή το θάνατό του, πέρα από το γεγονός ότι ο ίδιος ως προσωπικότητα χαρακτηριζόταν ως «μια μεγάλη πελώρια κηλίσ», η βία του τοποθετείται σε πρώτο πλάνο, καθώς στηλιτευόταν η συνεργασία, στο πλαίσιο του ΕΑΜ, σπουδαίων, σύμφωνα με την εφημερίδα, ανθρώπων (στρατηγών, καθηγητών πανεπιστημίου, πολιτευτών), για να αναδειχθεί γενικόλογα ότι «έσφαξε ο Άρης εις τους κάμπους και εις τα βουνά!»⁴⁵⁹.

Επίσης, ενδεικτική του πώς σύσσωμος ο αντιαμικός κόσμος και κυρίως οι άμεσοι υπαίτιοι του θανάτου του, σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές, αντιμετώπιζε τον Άρη ως βίαιη προσωπικότητα, είναι η ταμπέλα που υποδείκνυε στους περαστικούς το κρεμασμένο από τον φανοστάτη στην πλατεία των Τρικάλων κεφάλι του, που έγραφε με χειρόγραφο σημείωμα: «Άρης Βελουχιώτης. Ο Αρχηγός του ελληνικού λαού»⁴⁶⁰. Αυτοί που έβαλαν αυτό χαρτί επιθυμούσαν αφενός η μεταθανάτια πορεία του Άρη να ξεκινήσει στη δημόσια σφαίρα με τονισμό της βασικότερης διαχρονικά κατηγορίας εναντίον του και αφετέρου, ίσως, να δικαιολογήσουν το μακάβριο θέαμα που πρόσφεραν απλόχερα στο κοινό των Τρικάλων και όσων πανελλαδικά το είδαν μέσω του τύπου.⁴⁶¹

Όπως είναι λογικό, ο θάνατός του, όμως, υπήρξε ακόμη πιο καθοριστικός ως προς τον ούτως ή άλλως, όπως είδαμε προηγουμένως, υπερτονισμό της βίας του. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών*, που αφιέρωσε στο ζήτημα της "εξόντωσης" του Άρη, στην συντριβή της "συμμορίας" του και στην περιγραφή της προσωπικότητάς του μεγάλο τμήμα

⁴⁵⁸ «Αρκεί τα πλήγματα του Κράτους να συνεχιστούν και να στρέφονται προς όλες τας κατευθύνσεις», βλ. *Η Σημερινή*, 19/6/1945.

⁴⁵⁹ Βλ. *Καθημερινή*, 19/6/1945

⁴⁶⁰ Βλ. *Ακρόπολις*, 21/6/1945

⁴⁶¹ Ένα χρόνο αργότερα, το διαγραμμένο στέλεχος του ΚΚΕ με την κατηγορία του «προδότη» από την τότε ηγεσία, ανήκοντας άτυπα στη λεγόμενη εσωκομματική αριστερή αντιπολίτευση, ο Γιάννης Πετσόπουλος, που συναντήσαμε και παραπάνω, συμπυκνώνει αυτά στα εξής: «Η αντίδραση έκαμε τη δουλειά της. Κόβοντας το κεφάλι του Άρη και διαπομπεύοντάς το σαν κεφάλι ληστή επιβεβαίωσε πανηγυρικά το πραγματικό πνεύμα της Βάρκιζας το πνεύμα της άρνησης του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης της εξόντωσης του της διαπόμπευσης και του εξευτελισμού του στο εσωτερικό και στο εξωτερικό», βλ. Γιάννης Πετσόπουλος, *Τα πραγματικά αίτια της διαγραφής μου από το ΚΚΕ*, Αθήνα, 1946, σ. 226-227.

της πρώτης και της δεύτερης σελίδας, παραθέτοντας εκτενές ρεπορτάζ, πέρα από τους γνωστούς ακραίους χαρακτηρισμούς γύρω από τη βία του που συνηθίζει διαχρονικά να το αποδίδει αυτός ο πολιτικός χώρος ("τέρας", "διαβόητος τρομοκράτης της υπαίθρου", "στυγερός εγκληματίας", "βδελυρόν γέννημα του φόνου και της κακουργίας" κ.ά.),⁴⁶² κρίνοντας – με χαρακτηριστική δόση υπερβολής για έμφαση και κατασκευή της απάνθρωπης εικόνας του – ότι αποτελούσε τον χειρότερο εγκληματία της Ελλάδας διαχρονικά,⁴⁶³ θεωρούσε πως η βιαιότητα του χαρακτήρα του οφειλόταν σε σαδισμό και αυτό ήταν που εκμεταλλεύτηκε το ΚΚΕ και για την εν γένει δράση του.⁴⁶⁴ Εκτός από την αναφορά στη βίαιη δράση του σε όλη την κατοχική περίοδο εξαιτίας της οποίας, υποτίθεται, ο θάνατος του έφερε ανακούφιση καθολικά στους πληθυσμούς της υπαίθρου,⁴⁶⁵ το άρθρο αυτό εστιάζει και στη βία που άσκησε κατά την μεταβαρκιζιανή περίοδο⁴⁶⁶ και ειδικά σε αυτή της τελευταίας φάσης της ζωής του, όταν, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, έσφιγγε ο κλοιός των διωκτών του γύρω του και προέβη σε επιπλέον βίαιες ενέργειες σε χωριά (τρομοκρατία, κράτηση ομήρων, βιασμό νεαρών κοριτσιών και άλλα βασανιστήρια).⁴⁶⁷

Λίγο καιρό αργότερα, μετά δηλαδή την έντονη ενασχόληση των αντιπάλων της πολιτικής του ΚΚΕ (Ελλήνων και ξένων), που άρχισε, όπως αναφέρθηκε, κατά κύριο λόγο με την εμφυλιοπολεμικού χαρακτήρα μάχη των Δεκεμβριανών, συνεχίστηκε και κορυφώθηκε με τον θάνατό του, θα ξεκινούσε, εντός Ελλάδας, όπως θα δούμε παρακάτω, μια περίοδος σχετικής σιωπής για τον Άρη και τη βία του από τον πολιτικό αυτό χώρο. Ωστόσο, το 1946, οπότε αυτή

⁴⁶² Βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 19/6/1945

⁴⁶³ "Η ελληνική εγκληματολογία, όλων των εποχών, Ασφαλώς δεν έχει να επιδείξει άλλη παρόμοια περίπτωση", βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 19/6/1945

⁴⁶⁴ «Δι' αυτό ακριβώς τον εχρειάζετο και τον εχρησιμοποίησε το ΚΚΕ. Η σφαγή ήτο δι' αυτόν διασκεδαστικότερον σπορ, το αίμα η γλυκύτερα τέρψις και ο σαδισμός το κυριώτερον γνώρισμά του», βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 19/6/1945

⁴⁶⁵ «Έτσι το τέλος αποτελεί αιτίαν λυτρώσεως, διά τους πληθυσμούς της υπαίθρου, την απαλήν ατμόσφαιραν της οποίας, επί τόνον χρόνον, εμόλυνε με την αναπνοήν του (sic). Ελήστευσεν, εκρεούργησεν, εκρέμασε, ενέσπειρε τον τρόμον, προεκάλεσε τον όλεθρον», βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 19/6/1945

⁴⁶⁶ «[Ο] στυγερός εγκληματίας ανεφέρετο συχνάκις τον τελευταίον καιρόν ως δρων κυρίως εις την περιοχήν των Ελληνοαλβανικών συνόρων μετά πολυμελούς συμμορίας λεηλατών και τρομοκρατών τους πληθυσμούς της υπαίθρου», βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 19/6/1945

⁴⁶⁷ «Ο Βελουχιώτης πιεσθείς και μη δυνάμενος να προβάλη αντίστασιν, συνεκέντρωσε τας γυναίκας και τα παιδιά του χωρίου, τα οποία έθεσεν ως προπύργιον, επέτευχε δε ούτω να διασπάση τον κλοιόν και να διαφύγη προς την Βουκοβίτσαν. Εκεί συνέλαβε τον δημοδιδάσκαλο και δύο νεανίδας. Έχων μαζί του τους ως άνω ομήρους και καταδιωκόμενος κατά πόδας από τα αποσπάσματα, έφθασεν εις το χωρίον Μυριόφυλλον (sic). Ευθύς μετά την είσοδόν του εις το ως άνω χωρίον, ο Βελουχιώτης και οι οπαδοί του επεδόθησαν εις την τρομοκράτησιν του πληθυσμού. Πολλούς κατοίκους συνέλαβον και τους ηπέλιθσαν με άμεσον εκτέλεσιν, άλλους δε συνεκέντρωσαν εις την κεντρικήν πλατείαν και τους υπεχρέωσαν να παραστούν εις τον βιασμόν των δύο νεανίδων, που είχαν πάρει από το χωρίον Βουκοβίτσα. Την σκηνή του βιασμού των νεανίδων, επηκολούθησαν άλλαι σκηναι φρικωδών βασανιστηρίων», βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 19/6/1945.

δεν είχε ακόμη ξεκινήσει, ο Τρύφων Παπαθανασίου, επιθεωρητής δημοτικών σχολείων, σε έργο για τα «εγκλήματα του ΕΑΜ», παρουσίαζε τον Άρη και την βία του με τα μελανότερα χρώματα.⁴⁶⁸

Επίσης, παρότι ο θάνατός του, τον Ιούνιο του 1945, αφαίρεσε τη σκοπιμότητα της κατασκευής μιας εικόνας εξαιρετικά βίαιου ανθρώπου, που θα έπρεπε να δικαστεί ως «εγκληματίας πολέμου», κατά τους Βρετανούς, ορισμένοι από αυτούς συνέχισαν, και αυτή την περίοδο, να ασχολούνται με την ακραία, κατά αυτούς, βία του. Έτσι, γραμμένο το 1946 (στα ελληνικά μεταφρασμένο κυκλοφόρησε το 1947), το ακραία αντικομμουνιστικό λιβελογράφημα⁴⁶⁹ του Νεοζηλανδού αξιωματικού της ΒΣΑ William S. Jordan *ΕΑΜ. Η αλήθεια για το ελληνικό δράμα*,⁴⁷⁰ όπου, ανάμεσα σε άλλα, αναφέρεται με – αβάσιμες βέβαια – λεπτομέρειες και στην βιαιότητα του χαρακτήρα του Άρη, αποτελεί μάλλον το πρώτο και σίγουρα το πιο υπερβολικό, στο θέμα που μας απασχολεί εδώ, από μια σειρά άλλων που θα ακολουθούσαν. Το εν λόγω έργο, λοιπόν, του Jordan⁴⁷¹ εντάσσει την βία του Άρη στο ευρύτερο αντικομμουνιστικό αφήγημα της εποχής, σύμφωνα με το οποίο οι κομμουνιστές γενικά ήταν συνυφασμένοι, ταυτισμένοι με τις ακραία βίες μεθόδους δράσης.⁴⁷² Τον ίδιο, ως

⁴⁶⁸ «[Ο Άρης Βελουχιώτης] ήτο η ψυχή και ο νους του εγκληματικού και ταξικού αυτού στρατού και ουδείς ετόλμα να συζητήσει τας γνώμας του. Οι άλλοι αξιωματικοί του ΕΛΑΣ [...] έτρεμον μπροστά του, όπως ο δούλος ενώπιον ιταμού αυθέντου», βλ. Τρύφων Παπαθανασίου, *Η μαύρη βίβλος των εγκλημάτων του ΕΑΜ*, Αθήναι, 1946, σ. 17.

⁴⁶⁹ Το χαρακτηρίζουμε έτσι, καθώς βρίθεται ανακριβειών αλλά και λόγω του ακραίου αντικομμουνισμού που διέπει όλο το έργο του, αντανακλώντας την ιδεολογία του,

⁴⁷⁰ Βλ. William S. Jordan, *ΕΑΜ. Η αλήθεια για το ελληνικό δράμα*, Αθήναι, 1947. Το χαρακτηρίζουμε ως «ακραία αντικομμουνιστικό λιβελογράφημα», καθώς βρίθεται ανακριβειών, αλλά και λόγω του ακραίου αντικομμουνισμού που διέπει όλο το έργο του, αντανακλώντας την ιδεολογία του συγγραφέα, την οποία αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Ζέρβας: «Ποτέ δεδείχθησεν αγάπησεν με περισσότερο φανατισμό τις Εθνικές Ομάδες [σ.σ. τον ΕΔΕΣ] ούτε και πίστευσε στην ιερότητα του αγώνα τους όσο ο Μπιλ Τζόρνταν. Με τον ίδιο φανατισμό μισούσε το ΕΑΜ και κάθε τι που είχε σχέση με τον κομμουνισμό», Ναπολέων Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, Μέτρον, Αθήνα, 2000, σ. 274. Για το ίδιο θέμα, τον ακραίο αντικομμουνισμό του Jordan, περισσότερο προφανώς από το μέσο όρο των υπόλοιπων ούτως ή άλλων αντικομμουνιστών μελών της ΒΣΑ, βλ. και Ole Smith, «Τα απομνημονεύματα και οι αναφορές των Βρετανών συνδέσμων στην Ελλάδα», στο Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σ. 616. Σε αυτό συνηγορεί και ο επίσης όχι ιδιαίτερα φιλικά διακείμενος έναντι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ συμπατριώτης του Νεοζηλανδός στρατιωτικός σύνδεσμος της ΒΣΑ στην Ελλάδα Άρθουρ Έντμοντς, ο οποίος τονίζει: «Ο Τζόρνταν ήταν ένας πολύ πιστός καθολικός και απέρριπτε, χωρίς συζήτηση, οποιαδήποτε διαπραγμάτευση. Δεν ήθελε να έχει την παραμικρή επαφή με τους άθεους κομμουνιστές» βλ. Χ. Φ. Μάγερ, *Η αναζήτηση...*, ό.π., σ.426. Αργότερα μάλιστα έγινε ιερέας, γεγονός που εξηγεί τη στάση του ενάντια στον κομμουνισμό σε μεγάλο βαθμό, βλ. Ν. Β. «Απο την κατασκοπεία στον άμβωνα», *Αστυνομικά χρονικά*, τ. 472- 473, Οκτώβριος 1975, σ. 658- 659.

⁴⁷¹ Είναι άξιο προσοχής ότι ο εθνικιστικού ύφους εκδοτικός οίκος *Ελεύθερη Σκέψις* προέβη το 2009 σε φωτογραφική ανατύπωσή του, ανταποκρινόμενος στις ιδεολογικές "ανάγκες" του αντίστοιχου αναγνωστικού κοινού.

⁴⁷² "Κατόρθωσε να παρασύρη χιλιάδες Έλληνες στον πόλεμο εναντίον άλλων Ελλήνων, στη σφαγή των αδελφών τους. Με άλλα λόγια, έθεσε σ' εφαρμογή την κομμουνιστική θεωρία", βλ. Jordan, ό.π., σ. 20

αρχηγό του ΕΛΑΣ βέβαια τον δαιμονοποιεί στο έπακρο, μέσα από γενικόλογα υπερβολικά σχήματα⁴⁷³ και ανακρίβειες, όπως για παράδειγμα ότι δήθεν «είχε πάει στη Ρωσία, όπου και είχε εκπαιδευτή στην επαναστατική τακτική».⁴⁷⁴ Δεν θα στεκόμασταν τόσο αναλυτικά σε αυτές τις ξεκάθαρες ψευδολογίες γύρω από τη ζωή του Άρη που συνδέονται – σύμφωνα με τον Jordan – με τη βίαιη δράση του, αν δεν απαντούνταν αργότερα και σε Έλληνες συγγραφείς, που πιθανότατα επηρεάστηκαν και αντέγραψαν άκριτα αυτόν, καθώς εξυπηρετούσε το αφήγημά τους.⁴⁷⁵ Συνοψίζοντας, ο Jordan τον παρουσιάζει σαν ένα ανθρωπόμορφο τέρας, που – εφαρμόζοντας με ζήλο πάντα το πρόγραμμα του ΚΚΕ – εξαιτίας των "σπουδών του" και της ψυχοσύνθεσής του, επεδίωκε όχι απλώς να "σκοτώνη όσους είχαν το θάρρος να διαφωνούνε μαζί του στην πολιτική", αλλά κυρίως να τους βασανίζει.⁴⁷⁶

Όμοια με την αντίληψη των περισσότερων Βρετανών για τη βία του Άρη, όπως αυτή που άρχισε να δημοσιοποιείται άμεσα μετά την Απελευθέρωση, είναι και εκείνη της πλειοψηφίας των Σουηδών εκπροσώπων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (ΔΕΣ), οι οποίοι βρίσκονταν σε υπηρεσιακή αποστολή στην κατεχόμενη Ελλάδα. Στο πλαίσιο, λοιπόν, της ευρύτερα αρνητικής άποψης της πλειοψηφίας των Σουηδών αντιπροσώπων του ΔΕΣ στην Ελλάδα για το ΕΑΜ,⁴⁷⁷ κινείται και η θέση των περισσότερων από αυτούς για τον Άρη και την εξαιρετικά βίαιη δράση του, όπως αποτυπώνεται σε άρθρα και απομνημονευτικά έργα από την δράση τους στην Ελλάδα, που άρχισαν να γράφονται ήδη από το 1945. Για την ακρίβεια εξαίρεση σε αυτή την αρνητική θέση των Σουηδών αντιπροσώπων του ΔΕΣ σχετικά με τον ρόλο του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ γενικά και τη βιαιότητα του Άρη ειδικά, αποτέλεσε μόνο ο Axel Persson. Ωστόσο, και ο τελευταίος ακόμη, όπως θα δούμε αμέσως μετά, είχε μια διαφορετική στάση

⁴⁷³ Ενδεικτικά: «Ήταν ο κόκκινος φύρερ της Ελλάδας", " ένας από τους απαισιώτερους που γέννησε ποτέ, σε ώρα συμφοράς για τους ανθρώπους, Η φύση», βλ. Jordan, ό.π., σ. 20- 21

⁴⁷⁴ Ο Jordan μάλιστα σχολιάζει αυθαίρετα πόσο Άρης βεβαίωνε με καμάρι... τον αυτοαποκαλούμενο "στρατάρχη Τίτο", για να συνεχίσει πώς "στο πανεπιστήμιο [αυτό] του εγκλήματος και της κακουργίας- [ο Άρης] είχε διαπρέψει και αποκτήσει μεγάλη φήμη ως ένας από τους εξυπνότερους σπουδαστές που είχανε περάσει ποτέ από εκεί", βλ. Jordan, ό.π., σ. 21.

⁴⁷⁵ Για παράδειγμα το προαναφερθέν ανακριβές στοιχείο της ζωής του Άρη αναπαραχθεί και με κάποιες παραλλαγές και αλλού. Ενδεικτικά, βλ. *Αθηναϊκή*, 15/2/1965.

⁴⁷⁶ Ενδεικτικά: «Ήταν αναντίρρητα κορυφή στην επιστήμη των βασανιστηρίων", "το μαστίγωμα ήταν η αβρότερη περί από τις εκδηλώσεις του προς εκείνους που είχανε τι δυστυχία να τον δυσανεστήσουν", "το αγαπημένο μαρτύριο του Άρη, η μεγαλύτερή του διασκέδαση, ητανε να χαράξη βαθιά το κορμί των θυμάτων και να χύνη καυτό λάδι μέσα στις πληγές», βλ. Jordan, ό.π., σ. 21-22

⁴⁷⁷ Αντίστοιχη είναι και η άποψη του Άξελ Σωτήρη Βαλντέν: "Οι οι εκτιμήσεις για το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και τους κομμουνιστές διαφέρουν ανάλογα με τον αντιπρόσωπο. Γενικά πάντως, οι περισσότεροι Σουηδοί δεν τους συμπαθούν και τείνουν να υιοθετούν το αφήγημα τον αντικομμουνισμό των για την τρομοκρατία που ασκούσαν σε σχέση με τα όποια αντιστασιακά τους κίνητρα. Οι περισσότερες αφηγήσεις θεωρούν το ΕΑΜ υπεύθυνο για τα Δεκεμβριανά. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, αντιπρόσωποι υιοθετούν και προφανείς συκοφαντίες του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου", βλ. Άξελ Σωτήρη Βαλντέν (επιμ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοική Ελλάδα. Η Σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, 1942 - 1945*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017, σ. 133-134

αναφορικά με την βίαιη προσωπικότητα του Άρη, ανάλογα με το περιβάλλον που την εξέφραζε.

Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε πως ο Hans Ehrenstråhle, αντιπρόσωπος του σουηδικού τμήματος του ΔΕΣ στην Πάτρα από τον Μάρτιο έως τον Δεκέμβριο του 1944, δηλαδή την περίοδο που βρισκόταν και ο Άρης στην Πελοπόννησο, στο βιβλίο του με τις αναμνήσεις του από την Ελλάδα, που εξέδωσε ήδη το 1945,⁴⁷⁸ χαρακτήριζε τον Άρη «αχρείο» με «ένα εγκληματικό παρελθόν, που ταίριαζε με τον τρόπο και την φρίκη που είχε ενσπείρει ως απολυταρχικός αρχηγός του Απελευθερωτικού Μετώπου». Παράλληλα, σύμφωνα με τον Ehrenstråhle, η «φωνή του έδινε την εντύπωση ανθρώπου που σκόρπιζε τη βάρβαρη χαρά και που αισθανόταν ευχαρίστηση να τυραννεί και να σκοτώνει».⁴⁷⁹ Οι εικόνες που δίνει ο Σουηδός αυτός για τον Άρη και την βιαιότητα του χαρακτήρα του, θυμίζουν έντονα την εκδοχή της ελληνικής Δεξιάς αλλά και των περισσοτέρων Βρετανών της περιόδου για αυτόν. Εδώ, βέβαια, οφείλουμε να αναφέρουμε πως ο Ehrenstråhle, παρά την υπογράμμιση του βίαιου χαρακτήρα του, αναγνώρισε, αντιφατικά κάπως, την ηγετική θέση του Άρη στον ΕΛΑΣ,⁴⁸⁰ ερμηνεύοντας το γεγονός αυτό από το θαυμασμό που ενέπνεε σε πολλούς Έλληνες, φέρνοντας ως παράδειγμα την υπηρέτρια του,⁴⁸¹ χωρίς να χάνει ωστόσο την ευκαιρία να στηλιτεύσει για άλλη μία φορά τον ΕΛΑΣ για τη βία που ασκούσε, μέσω σύνδεσής του με την βία του καπετάνιου.⁴⁸² Στο ίδιο μήκος κύματος με τον Ehrenstråhle σχετικά με τη βία του Άρη κινούνταν οι περισσότεροι Σουηδοί που κατέγραψαν τις μαρτυρίες τους από την ελληνική τους περιπέτεια.

Αντίθετα με τους άλλους συναδέλφους του, ο μόνος φιλο-εαμικός Σουηδός εκπρόσωπος του ΔΕΣ στην Ελλάδα, ο Axel Persson, στο άρθρο του που δημοσίευσε σε τρία μέρη στην σουηδική

⁴⁷⁸ Αλλά στα ελληνικά εκδόθηκε μόλις το 2017, βλ. Χανς Ερενστρώλε, *Μεσολαβητής στην Ελλάδα (1944)*, Ariston Books, Lausanne, 2017. Εδώ οφείλουμε να σημειώσουμε πως εκτενή αποσπάσματα από το βιβλίο του με τις αναμνήσεις από την Ελλάδα δημοσιεύτηκαν στα ελληνικά ήδη από τις 27/10/1952, σε συνέχειες στην εφημερίδα *Τα Νέα*, υπό τον τίτλο «Έζησα την τραγωδία της ελληνικής αλληλοσφαγής».

⁴⁷⁹ Βλ. Ερενστρώλε (2017), ό.π., σ. 61 και *Τα Νέα*, 10/11/1952. Λίγο διαφορετική, αλλά στο ίδιο ύφος και πνεύμα είναι η μετάφραση από τα σουηδικά του Βαλντέν: "Ο Άρης ήταν αναμφίβολα ένας πραγματικός παλιάνθρωπος, πού το εγκληματικό του παρελθόν δύσκολα αμβλύνονταν από την τρομοκρατία που ασκούσε ως ηγέτης με μεγάλη επιρροή στο στρατόπεδο της ελευθερίας [...] Δεν μπορώ να φανταστώ έναν πιο ηρωικό, ρομαντικά αιματηρό και ταυτόχρονα υποβλητικό λόγο από τον δικό του. Απευθυνόταν απευθείας στην βάρβαρη χαρά του να βασανίζεις και να σκοτώνεις", βλ. Βαλντέν (2017), ό.π., σ. 144

⁴⁸⁰ Βλ. Ερενστρώλε (2017), ό.π., σ. 61 και *Τα Νέα*, 10/11/1952.

⁴⁸¹ "Η υπηρέτρια μου η Αριστέα είχε αντίθετη γνώμη [για τον Άρη]. Τον είδε μία μέρα για μία στιγμή και τον θαύμασε αποκαλώντας τον Ιησού Χριστό", βλ. Ερενστρώλε (2017), ό.π., σ. 61 και *Τα Νέα*, 10/11/1952.

⁴⁸² "Η παρουσία ενός τέτοιου [βίαιου] ανθρώπου σας έδινε να καταλάβετε ότι ο ΕΛΑΣ θα καταнтоύσε όπως κατάντησε", βλ. Ερενστρώλε (2017), ό.π., σ. 61 και *Τα Νέα*, 10/11/1952.

εφημερίδα της Στοκχόλμης *Dagens Nyheter* (4, 5 και 6 Μαρτίου 1945), πριν δηλαδή πεθάνει ο Άρης, δεν ανέφερε κάτι αρνητικό γενικά και ειδικά για τη βία του, που μας απασχολεί εδώ, αλλά απλώς – και ανακριβώς βέβαια – σημείωνε ουδέτερα ότι "ο αρχηγός της επίθεσης κατά της Αθήνας [του Δεκεμβρίου 1944], ο Άρης είναι κομμουνιστής"⁴⁸³ Ωστόσο, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, είναι ότι ακόμη και ο φιλικός προς το ΕΑΜ Persson (τόσο στη διάρκεια της κατοχής, όσο και στο άρθρο του τον Μάρτιο του 1945), σύμφωνα με τον Άξελ Σωτήρη Βαλντέν, που ερεύνησε τα Σουηδικά αρχεία και συγκεκριμένα αυτό του σουηδικού Υπουργείου Εξωτερικών (UDA), "στην κεκλεισμένων των θυρών ομιλία του όμως στο σουηδικό Υπουργείο Εξωτερικών", τον Ιανουάριο του 1945, " που αποτέλεσε σχεδόν κατά λέξη και το άρθρο" στην *Dagens Nyheter* υπήρχε και η φράση για τον Άρη που ταίριαζε με τις περιγραφές των υπόλοιπων συναδέλφων του σχετικά με την βιαιότητα του χαρακτήρα του, "και ένας μεγάλος παλιάνθρωπος", που απαλείφθηκε από το δημοσιευμένο στην εν λόγω εφημερίδα άρθρο του του Μαρτίου 1945.⁴⁸⁴

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, μεσούντος του Εμφυλίου και κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια είναι μια περίοδος σχετικών σιωπών από τους αντικομμουνιστές όλων των πολιτικών χώρων γύρω από τον Άρη και ειδικά την βία του, που είναι εξίσου σημαντικές για την κατανόηση της διαμόρφωση της μυθικής εικόνας του . Ενδεικτικό αυτού είναι ότι το 1948 ο υπασπιστής, ουσιαστικά, του Ζέρβα στον ΕΔΕΣ και, πλέον, αντικομμουνιστής Μιχάλης Μυριδάκης στο έργο του *Οι αγώνες της φυλής*, αντίθετα, όπως θα δούμε παρακάτω, με την μεταπολιτευτική του επανέκδοση, παρότι είχε θέσει ως διακηρυκτικό του στόχο την τοποθέτηση εκτός εθνικού πλαισίου του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, κάνοντας αναφορές στη βίαιη δράση του, δεν εστίαζε σχεδόν καθόλου στην βιαιότητα του Άρη προσωπικά.⁴⁸⁵ Την ίδια περίοδο, αντίστοιχη με του Μυριδάκη, είναι και η σιωπή για το θέμα που μας αφορά εδώ ενός άλλου φανατικού αντικομμουνιστή, του εθνικιστή, φιλοβασιλικού και μέλους της μικρής δοσιλογικής οργάνωσης Ε.Ε. (Εθνικοκοινωνική Επανάσταση) Νικόλαου Αντωνακέα,

⁴⁸³ Βλ. *Dagens Nyheter*, 6/3/1945, όπως παρατίθεται στο Βαλντέν (2017), ό.π., σ.144 και στο Κωστής Παπακόγκος, *Αρχείο Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του ΔΕΣ Πελοποννήσου*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1977, σ. 374. Όσον αφορά την ψευδή πληροφορία που παραθέτει για το ότι ο Άρης υπήρξε ο αρχηγός της επίθεσης από πλευράς του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ στην Αθήνα, ο Παπακόγκος επισημαίνει - ορθά μάλλον - πως ο Persson παρασύρθηκε σε αυτή την κρίση από "τα αγγλικά πραχτορεία ειδήσεων, [που] μετά την επέμβαση του Δεκέμβρη, [στο πλαίσιο δαιμονοποίησης του απόλυτου εχθρού τους, του Άρη] παρουσίαζαν στο εξωτερικό τον Πολέμαρχο του ΕΛΑΣ σαν "αρχηγό της επίθεσης ενάντια στην Αθήνα", βλ. Παπακόγκος, *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 392

⁴⁸⁴ Βλ. "Bakgrunden till den aktuella situationen i Grekland" Ιανουάριος 1945, UDA (Utrikesdepartementet Arkiv), τόμ. 1742, όπως παρατίθεται στο Βαλντέν (2017), ό.π., σ. 145. Για την ακρίβεια, και σύμφωνα πάντα με τον Βαλντέν, ο Persson για να περιγράψει τον Άρη ως "παλιάνθρωπο", «χρησιμοποιεί τη σουηδική έκφραση "ένα πολύ άσχημο ψάρι"», βλ. Βαλντέν (2017), ό.π., σ. 145, 291.

⁴⁸⁵ Βλ. Μιχάλης Μυριδάκης, *Οι αγώνες της φυλής*, Αθήνα, 1948

που στο ογκώδες έργο του (1947) για την Κατοχή, παρότι εμφορούνταν από άκρατο αντικομμουνισμό, εντόπιζε μόλις μια φορά τον Άρη, χαρακτηρίζοντάς τον, βέβαια, «αιμοσταγή κακούργο».⁴⁸⁶

Στο ίδιο πλαίσιο της εποχής του Εμφυλίου, της σχετικής δηλαδή σιωπής για την βία του Άρη, κινούνταν και οι καταδικασμένοι, από το 1945 (βάσει της Συντακτικής Πράξης, υπ' αριθμ. 6/1945), δωσίλογοι πρωθυπουργοί της κατεχόμενης Ελλάδας Τσολάκογλου,⁴⁸⁷ Λογοθετόπουλος και Ράλλης στα απομνημονεύματα - "απολογίες" τους για την κατοχική τους δράση προς τους "εθνικόφρονες" Έλληνες, που τα συνέγραψαν μέσα από τη φυλακή. Παρότι, λοιπόν, και τα τρία έργα είναι έμπλεα αντικομμουνιστικό μένους, μέσω του οποίου, ειδικά οι δύο τελευταίοι, επιχειρούν να δικαιολογήσουν πλήρως την εμφάνιση και τη δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας, ως οπλισμένο ανάχωμα στον επελαύνοντα τότε κομμουνισμό του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και άρα στις "εθνικές" υπηρεσίες που αυτά πρόσφεραν,⁴⁸⁸ και παρά τη βία του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ που υπερτονίζουν γενικά,⁴⁸⁹ δεν κρίνουν

⁴⁸⁶ Βλ. Νικόλαος Αντωνακέας, *Φως εις το σκοτός της Κατοχής*, Αθήναι, 1947, 389. Και εδώ, όπως θα φανεί και παρακάτω, η ακροθιγής αναφορά στον Άρη και την βία του μάλλον γίνεται αναγκαστικά από τον Αντωνακέα προκειμένου να θίξει αυτό που τον αφορούσε περισσότερο, να βλάψει πολιτικά, μέσω της κατηγορίας της συνοδοπορίας με τον Άρη, την εικόνα του Π. Κανελλόπουλου, τον οποίο, προφανώς, θεωρούσε πολύ 'μετριοπαθή δεξιό, αλλά και ως πολιτικό του αντίπαλο, καθώς ο ίδιος είχε συμμετάσχει στις εκλογές του 1946 ως υποψήφιος βουλευτής Μεσσηνίας με τον Συνδυασμό Εθνικού Κόμματος Ελλάδος του Ζέρβα.

⁴⁸⁷ Πέθανε το 1948, αλλά τα απομνημονεύματά του εκδόθηκαν από τον εκδοτικό οίκο "Ακρόπολις" μόλις το 1959.

⁴⁸⁸ Ενδεικτικά, σχετικά με το θέμα αυτό, ο Λογοθετόπουλος σημειώνει: "[...] [τα τάγματα ασφαλείας] κατόρθωσαν να τηρήσουν στην τάξιν κατά την προαπελευθερωτική περίοδο και συνέβαλον σημαντικώς δια των ηρωικών των αγώνων εις την επιβολήν του νομίμου Κράτους κατά της εαμοκομμουνιστικής Δεκεμβριανής στάσεως του 1944 και έσωσαν την χώραν", βλ. Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, *Ιδού η αλήθεια*, Αθήναι, 1948, σ. 121. Ομοίως βλ. Λογοθετόπουλος, ο.π., σ. 15. Ο Ράλλης, ο εμπνευστής ή πιο σωστά αυτός που πήρε την πολιτική απόφαση της δημιουργίας και της εφαρμογής του θεσμού των Τ.Α. είναι, είναι φυσικό, στο πλαίσιο της "επίσημης" μεταπολεμικής "εθνικοφροσύνης", πιο ενθουσιώδης απέναντί τους και περήφανος και αυτό αποτυπώνεται στην πληθώρα αναφορών του στις εθνικές υπηρεσίες που αυτά προσέφεραν. Ενδεικτικά: "[οι άντρες των ταγμάτων ασφαλείας] αναγκασθέντες να λάβουν στα όπλα κατ' αυτών [εννοεί "των κομμουνιστικών συμμοριών] και κατωρθώσαντες ούτω προστατεύσουν την τιμήν και τη ζωήν πείστων όσων συμπολιτών των. Εξ άλλου ο τρόπος της δημιουργίας των ταγμάτων αυτών αποδεικνύει πόσο μεγάλη ήτο η επιθυμία του Λαού να σχηματισθούν ένοπλα σώματα δια να αναλάβουν την άμυναν του πληθυσμού κατά των δήθεν απελευθερωτικών οργανώσεων του ΕΑΜ", βλ. Ράλλης, ό.π., σ. 57- 58. Ομοίως, βλ. Ράλλης, ό.π., σ. 42, 47- 48, 55- 57, 118, 123.

⁴⁸⁹ Ο Τσολάκογλου, ενδεικτικά, σχολιάζοντας τους μη κομμουνιστές που έχουν ενταχθεί στο ΕΑΜ, αναδεικνύει έμμεσα την άποψή του για τη βία των κομμουνιστών "[...] αυτοί καθόλου δεν αποδοκιμάζουν την τακτική των δολοφονιών, την πολιτική της βίας, ούτε την προσπάθειάν της με κάθε τρόπο καταλήψεως της αρχής και εγκαθιδρύσεως μιας αιμοσταγούς δικτατορίας" βλ. Τσολάκογλου, 1959, ό.π., σ. 242. Αντίστοιχα, ο Λογοθετόπουλος τους χαρακτηρίζει "σφαγείς του ελληνικού λαού", βλ. Λογοθετόπουλος, ό.π., σ. 28, ενώ αλλού σημειώνει σχετικά: " Η ύπαιθρος πάσχει εξ αιτίας των ανταρτών οι οποίοι πλην εξαιρέσεων δεν είναι τίποτα άλλο παρά ληστρικά αναρχικά συμμορία", βλ. Λογοθετόπουλος, ό.π., σ. 130- 131. Για όμοιες κρίσεις του δεύτερου δωσίλογου Πρωθυπουργού περί της κομμουνιστικής βίας, βλ. Λογοθετόπουλος, ό.π., σ.

σκόπιμο τότε (1947- 1948) να σταθούν ιδιαίτερα στη δαιμονοποίηση της βίας ειδικά του Άρη, καθώς θεωρούσαν την εποχή εκείνη πώς ουσιαστικός εχθρός, όπως οι ίδιοι το εννοούσαν, της Ελλάδας ήταν το ΚΚΕ και η βία του, όχι αυτή του νεκρού τότε Άρη, ώστε να την στηλιτεύσουν ειδικά. Πιο συγκεκριμένα, ο Τσολάκογλου δεν αναφέρθηκε, στο ογκώδες απομνημονευτικό έργο του καθόλου στον Άρη. Ο Λογοθετόπουλος, στο πλαίσιο υπεράσπισης των Τ.Α. και της "εθνικής" δράσης τους, παρ' ότι, προκειμένου να είναι καλυμμένος για όλα τα ενδεχόμενα, τόνιζε ότι ήταν αντίθετος η συγκρότησή τους,⁴⁹⁰ αναφέρθηκε έμμεσα στην βία του Άρη που θα είχε – υποθετικά – αυτός ασκήσει στην Ελλάδα, αν είχε επικρατήσει το ΕΑΜ – ΚΚΕ, ταυτίζοντάς τον, μάλιστα με τον Τίτο, εναρμονιζόμενος έτσι με το "κοινό" αίσθημα των "εθνικοφρόνων" την εποχή εκείνη (1948) ενάντια στον Γιουγκοσλάβο κομμουνιστή ηγέτη, που ήταν, κατά αυτούς, συνυπεύθυνος για τη μη συντριβή ακόμη του ΔΣΕ, των "συμμοριτών".⁴⁹¹ Τέλος, ο Ιωάννης Ράλλης, για την ακρίβεια ο γιος του Γεώργιος, αναφέρθηκε σε όλο διαπνεόμενο από αντικομμουνισμό έργο που επιμελήθηκε εξ ονόματος του πατέρα του, μόνο δύο φορές στον Άρη, εκ των οποίων στην βία του μόλις μία.⁴⁹² Η αναφορά του στην βία του είναι έμμεση και αφορά μία παράθεση επιστολής του διοικητή του Τάγματος Ασφαλείας Πάτρας συνταγματάρχη Κουρκουλάκου προς την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας στην Καζέρτα, στην οποία ο τελευταίος σημείωνε, με τα μελανότερα χρώματα, την ακραία βία που είχε ασκήσει ο Άρης προσωπικά στην Πελοπόννησο, επιστολή, το περιεχόμενό της οποίας καταγράψαμε λεπτομερώς παραπάνω.⁴⁹³ Αντίστοιχα, το 1953, ο αντιστράτηγος Θ. Πεντζόπουλος, αξιωματικός που είχε προσχωρήσει στην Κατοχή στον ΕΔΕΣ, στο ογκώδες έργο του για την δεκαετία του 1940, που, πέρα από τις πολυάριθμες, γενικόλογες και αντικομμουνιστικές τοποθετήσεις του, βρίθει αναφορών σχετικά με τη βία που το ΚΚΕ, το

118, 122. Τέλος, ο Ιωάννης Ράλλης συνοψίζει την άποψή του για το θέμα : "Απ' άκρον εις άκρον της Ελλάδος εμείνετο η τρομοκρατία. Είχεν αρχίσει έντονος η δράσις της διαβοήτου οργανώσεως ΕΑΜ", βλ. Ράλλης, ο.π., σ. 33, ενώ αλλού υπογραμμίζει : "δια των υπό το όνομα ΕΛΑΣ συμμοριών του, [το ΚΚΕ] έσφαξεν εν Πελοποννήσω ως αλλαχού, παν εθνικιστικόν στοιχείον, ελήστευσε τας περιουσίας των κατοίκων, επυρπόλει πόλεις και χώρια", βλ. Ράλλης, ό.π., σ. 56. Για σχετικές κρίσεις του Ράλλη επί του θέματος, βλ. επίσης ενδεικτικά Ράλλης, ό.π., σ. 34, 35.

⁴⁹⁰ «Τα υπό τούτον συγκροτηθέντα Τάγματα Ασφαλείας καίτοι ως πρωθυπουργός είχαν αντίθετον γνώμην», βλ. Λογοθετόπουλος, ό.π., σ. 15.

⁴⁹¹ Μιλώντας για την "εθνική δράση" των Ταγμάτων Ασφαλείας στα Δεκεμβριανά, ο Λογοθετόπουλος σημειώνει πως αν αυτή δεν υπήρχε, "θα είχε έκτοτε ασφαλώς και βεβαίως εγκατασταθή ο Βελουχιώτης ως Τίτο της Ελλάδος εν μέσω αιμάτων, ερειπίων και φλογών" βλ. Κ. Λογοθετόπουλος, *Ιδού η αλήθεια*, Αθήναι, 1948, σ. 15

⁴⁹² Αναφορικά με την πρώτη που δεν έχει να κάνει με την βία του άμεσα, πρόκειται για μία αιχμή προς τον κατηγορού του πατέρα του στο δικαστήριο δοσιλόγων του 1945, Π. Κανελλόπουλο, ότι υπήρξε ως απεσταλμένος υπουργός της Κυβέρνησης Εθνικής ενότητας στην Πελοπόννησο τον Σεπτέμβριο του 1944 συνοδοιπόρος του Άρη, αιχμή, όμως, που θα την δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, βλ. Ράλλης, ό.π., σ. 122.

⁴⁹³ Βλ. Ράλλης, ό.π., σ. 144- 145

ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ μετήλθαν για να πετύχουν τον σκοπό τους,⁴⁹⁴ έκανε μόλις μία αναφορά προσωπικά στον Άρη και πάλι όχι στην βία του, καθώς μπορεί να είναι ανακριβής (ως προς τον χρόνο εμφάνισής του στα βουνά, ακόμα και ως προς το όνομά του, μπερδεύοντας τον με τον αδερφό του Μπάμπη), αλλά είναι, για το πλαίσιο αφήγησης του Πεντζόπουλου, ουδέτερη.⁴⁹⁵ Ακόμα και στις επιχειρήσεις, «σφαγές», κατά τους αντικομμουνιστές, στην Πελοπόννησο το καλοκαίρι του 1944, αλλά και ενάντια στα Τάγματα Ασφαλείας αργότερα,⁴⁹⁶ που αποτελούν – μεταγενέστερα τουλάχιστον – προνομιακά πεδία κριτικής του αντικομμουνιστικού χώρου στην άγρια βία του Άρη, ο συγγραφέας επέλεξε να μην «ρίξει τα βέλη του» προσωπικά στον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, αλλά γενικότερα σε αυτή του ΚΚΕ και του ΕΛΑΣ.⁴⁹⁷

Όπως θα δούμε και παρακάτω, άλλοι, πιο «επίκαιροι», «άγριοι» κομμουνιστές «αντικατέστησαν» τον Άρη στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα και την πολυθρύλητη πρωτοκαθεδρία της βίας του, καθώς στο εμφυλιοπολεμικό αντικομμουνιστικό αφήγημα άλλοι θεωρούνταν οι άμεσα επικίνδυνοι εχθροί του τότε παρόντος για το αντικομμουνιστικό μπλοκ εξουσίας. Σε αυτό βοήθουσε φυσικά και η πλήρης απαξίωση της τότε ηγεσίας του ΚΚΕ και η παράλληλη σιωπή του για τον Άρη, ώστε στα μάτια των πολιτικών τους αντιπάλων να μην φαντάζει πλέον ως επικίνδυνος εχθρός, τουλάχιστον στο βαθμό παρελθόντων ετών αλλά και μεταγενέστερων. Ενδεικτικό παράδειγμα της τάσης αυτής, αποτελεί η παρουσίαση, το 1949, του κομμουνιστή καπετάνιου, αρχικά, του ΕΛΑΣ και, έπειτα, του ΔΣΕ Διαμαντή (Γιάννη Αλεξάνδρου)⁴⁹⁸ από τον βετεράνο αξιωματικό του 5/42 Συντάγματος και συνεργάτη τότε της εφημερίδας *Εμπρός* Τάκη Παπαγιαννόπουλου στο ακραία αντικομμουνιστικό και πλήρες ανακριβειών ιστορήμά του για την δράση του, με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ο κόκκινος λύκος». Ξεκίνησε να δημοσιεύεται σε συνέχειες στην εν λόγω εφημερίδα από την ημέρα ακριβώς που έγινε γνωστός ο θάνατός του Διαμαντή από τον κυβερνητικό στρατό (22/6/1949), προς το τέλος δηλαδή των εχθροπραξιών του Εμφυλίου. Λόγω του ότι την εποχή εκείνη ο φόβος που προκαλούσε ο Διαμαντής, με την δυναμική δράση του, στο

⁴⁹⁴ Ενδεικτικά, βλ. Θ. Πεντζόπουλος, *Τραγική πορεία, 1941-1950*, Αθήναι, 1953, σ. 17, 22, 23, 28.

⁴⁹⁵ «Ολίγας μόνο ημέρας (sic) μετά την υποδούλωση της Ελλάδος [...] έχει ήδη εγκαταστήσει [το ΚΚΕ] εις τα βουνά, τους δύο βασικούς πυρήνας του μελλοντικού επαναστατικού στρατού του. Ο πρώτος είναι εις το Βελοούχι, με τον διαβόητον Μπάμπη (sic) Κλάραν (Άρην Βελουχιώτην) και ο δεύτερος εις τα Γεράνεια, με τον Παντελή Λάσκα (Πελοπίδα)», βλ. Πεντζόπουλος, *ό.π.*, σ. 14-15.

⁴⁹⁶ Τα οποία, σημειωτέον, ο Πεντζόπουλος τα αντιμετώπιζε εντελώς θετικά, ως μέσο απόκρουσης του επελαύνοντος τότε στην Ελλάδα κομμουνισμού, βλ. Πεντζόπουλος, *ό.π.*, σ. 33

⁴⁹⁷ Βλ. Πεντζόπουλος, *ό.π.*, σ. 28-29.

⁴⁹⁸ Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Διαμαντή (1914-1949), που υπήρξε από τους πρώτους κομμουνιστές αντάρτες του ΕΛΑΣ, βλ. Γεώργιος Ματζώρος, *Ο καπετάν Διαμαντής, ο σταυραετός της Ρούμελης (Γιάννης Κομνά Αλεξάνδρου)*, χ.ε, Αθήνα, 1994

αντικομμουνιστικό στρατόπεδο ήταν μεγάλος, παρουσιαζόταν στο ιστόρημα αυτό ως ένα «ανθρωπόμορφο τέρας», ακόμα πιο άγριος και από τον ίδιο τον Βελουχιώτη.⁴⁹⁹ Όπως έχει αναδειχθεί ήδη και θα αναδειχθεί περαιτέρω παρακάτω, ο Άρης παλιότερα, αλλά και αργότερα, αποτέλεσε την απόλυτη προσωποποίηση της ακραίας βίας (χωρίς «αντίπαλο») των κομμουνιστών, στα αντικομμουνιστικά αφηγήματα αυτού του ύφους, σε αντίθεση με τον Διαμαντή, που, αναφορικά με την «άγρια» βία του, θα εντοπιζόταν στο μέλλον μόνο από λίγους «εξειδικευμένους» στη δεκαετία του 1940 ακροδεξιούς. Αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κατασκευής μνημονικής εικόνας γύρω από την βία, προσαρμοσμένης στις «ανάγκες» του παρόντος.

Ήδη, λοιπόν, εν μέσω του Εμφυλίου και κατά τη δεκαετία του 1950, οπότε παρατηρούνταν, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, και μεγάλες χρονικά σιωπές γύρω από το όνομά του, ο Άρης είχε μετατραπεί από αντικομμουνιστές όλων των πολιτικών χώρων (Κέντρο, Δεξιά, Άκρα Δεξιά) ουσιαστικά σε ένα σύμβολο βίας του ΕΛΑΣ, όπου τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της δράσης του δεν είχαν τόση σημασία προκειμένου να τον εντάξουν στον λόγο τους και να αναλύσουν περαιτέρω τα στοιχεία αυτά του χαρακτήρα του. Η αξιοποίηση του ονόματός του γινόταν μηχανικά, φορμαλιστικά, σχεδόν πάντα για να αναδείξει τη βία του ΕΛΑΣ. Το όνομα «Άρης» για αυτή τη μεγάλη κατηγορία ανθρώπων είχε μετατραπεί σε συνώνυμο της ακραίας βίας, του άγριου εγκλήματος.⁵⁰⁰ Παρ' όλα αυτά, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ο ίδιος ο Γεώργιος Παπανδρέου μάλλον κυριολεκτούσε σχετικά με τον Άρη και την βία του σε συνομιλία του με τον λογοτέχνη Ηλία Βενέζη, στο σπίτι του στο Καστρί, όπου αναφερόταν έμμεσα στην βία του Άρη, καθώς αφηγούμενος τα γεγονότα της κυβέρνησης Εθνικής ενότητας υπό την πρωθυπουργία του, το 1944, και τη συμμετοχή σε αυτή του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, όσο αυτός ακόμα βρισκόταν στο εξωτερικό, σημείωνε πως πιο πολύ από όλους τους κομμουνιστές που βρίσκονταν τότε στην Ελλάδα τον ανησυχούσε ο

⁴⁹⁹ Το υστερικά αντικομμουνιστικό αυτό ιστόρημα, καθαρά ψυχροπολεμικού ύφους, πέρα από πλήθος ανακριβειών, βρίθει αναφορών στην «ανατριχιαστικώς κακούργου δράς[ιν] του αιμοβόρου δήμιου της Ρούμελης Διαμαντή» (βλ. *Εμπρός*, 9/7/1949), ενώ, πολλές φορές, αυτός παρουσιάζεται ακόμη χειρότερος του Άρη. Ενδεικτικά: «Ο Διαμαντής άρχισε να μαστιγώνει πρώτα εμένα – άλλοι έκαιγαν τις σάρκες των δύο αιχμαλώτων με πυρακτωμένα σίδερα και ο διαβόητος Τζαβέλλας έσχιζε με το μαχαίρι το δέρμα στις πλάτες για να ρίξει αλάτι ...Κι όταν το μαρτύριο πλησίαζε τα όρια της τρέλλας, ο μόνος που έμενε αχόρταγος ήταν ο Διαμαντής. Κι αυτός ο Βελουχιώτης έδωσε εντολή να σταματήσει το αιματηρόν όργιον. Ο «Κόκκινος Λύκος» [ο Διαμαντής] έμενε εκεί, περιμένοντας κι άλλα θύματα ...», βλ. *Εμπρός*, 22/6/1949. Ο Άρης, ως σύμβολο ακραίας βίας, στην προκείμενη περίπτωση αξιοποιείται ως μέτρο για την αποτύπωση της βιαιότητας του Διαμαντή και ο τελευταίος, στα αφηγήματα της περιόδου αυτής, δείχνει τον ξεπερνάει.

⁵⁰⁰ Ενδεικτικά ένας αναγνώστης της *Ελευθερίας*, στην προσπάθειά του να εξυμνήσει τον Γεώργιο Παπανδρέου, σημειώνει: «Αν δεν ήτο ο Παπανδρέου δεν θα υπήρχε σήμερα η Ελλάς. Ημείς δε, υβρίζοντες και υβριζόμενοι, θα είχαμε σφαγή, κατά τον γνωστόν τρόπον, υπό των συντρόφων του Βελουχιώτη», βλ. *Ελευθερία*, 15.2.1963

Άρης.⁵⁰¹ Με αυτή την τοποθέτηση, ο Παπανδρέου αναδεικνύει σε ποιο βαθμό προκαλούσε φόβο, με τις ενέργειές του, ο Άρης στους πολιτικούς του αστικού κόσμου και την περίοδο της δράσης του, αλλά και ως σύμβολο πλέον, δεκαπέντε χρόνια αργότερα, καθώς είχε χαραχθεί στη μνήμη των πρωταγωνιστών της εποχής ως ένας από τους πιο επικίνδυνους αντιπάλους κομμουνιστές, παρά τη μακρά περίοδο σιωπών γύρω από το πρόσωπό του.⁵⁰²

Σε γενικές γραμμές, πάντως, ο «Άρης» ως σύμβολο βίας χρησιμοποιούνταν σε φαινομενικά άσχετες περιπτώσεις, ως έκφραση του καθημερινού αντικομμουνιστικού λόγου, που απέδιδε δηλαδή την ακραία βία.⁵⁰³ Με άλλα λόγια, χρησιμοποιούνταν ως έκφραση, προκειμένου για να εκφράσει λεκτικά την άγρια βία ακόμα και γενικότερα (όχι δηλαδή μόνο των κομμουνιστών), ήταν συνώνυμο της για μεγάλο ποσοστό Ελλήνων της εποχής. Μετά από αυτό, είναι φανερό ότι ο Άρης ως «αιμοσταγής» χρησιμοποιούνταν την ίδια περίοδο και από την ίδια κατηγορία ανθρώπων ως κατεξοχήν «εκπρόσωπος» γενικά της βίας του ΕΛΑΣ.⁵⁰⁴

Στις συνθήκες ακραίας πόλωσης του Εμφυλίου, αλλά και κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, υπήρχαν αρκετοί φιλελεύθεροι διανοούμενοι που, είτε επειδή προσδοκούσαν κάτι

⁵⁰¹ «Μου ενέπνεαν ανησυχία οι κομμουνιστές που ήσαν εις την Ελλάδα, και ιδίως Ο Άρης Βελουχιώτης», βλ. *Νέα Εστία*, τ. 901, 15/1/1965, σ. 104]

⁵⁰² Εδώ αξίζει να τονίσουμε πως ο Γεώργιος Παπανδρέου, όντας το 1944 πολύ κοντά στους Βρετανούς, τόσο όταν ήταν στο εξωτερικό, όσο και αφότου επέστρεψε στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1944, σίγουρα είχε πληροφόρηση από αυτούς για τη δράση του Άρη (με τον οποίο, όπως έχει καταγραφεί, οι τελευταίοι ασχολούνταν ιδιαίτερα) και, προφανώς, επηρεάστηκε από τη βρετανική οπτική για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, ώστε να τον θεωρεί σε τέτοιο βαθμό επικίνδυνο για το σύστημα εξουσίας μετά την Απελευθέρωση.

⁵⁰³ Για παράδειγμα αναγνώστης του δεξιού *Εμπρός* σημειώνει το 1951, σχολιάζοντας τη συζήτηση που γινόταν για την αλλαγή του αναλογικού εκλογικού συστήματος –που προφανώς καμία σχέση δεν έχει με τον Άρη ή τη βία του, αναδεικνύοντας ότι ο Άρης είχε γίνει απολυτα συνώνυμο της ακραίας βίας στον καθημερινό λόγο μεγάλου τμήματος Ελλήνων της εποχής: «Είδον τελευταίως, ότι σχηματίζεται Διακομματική Επιτροπή προς τροποποίηση του ισχύοντος (λέγουν) αναλογικού συστήματος. Δηλαδή ούτε λίγο ούτε πολύ τα κόμματα πρόκειται να συναποφασίσουν κατά ποίον τρόπον θα εκτελέσουν την Ελλάδα. Δι' απαγχονισμού δι' εκτελεστικού αποσπάσματος ή διά της μαχαίρας του Βελουχιώτη», βλ. *Εμπρός*, 18.3.1951.

⁵⁰⁴ Χαρακτηριστικό ως προς την εξομίωση αυτή της βίας του ΕΛΑΣ με το πρόσωπο είναι το καταγγελτικό σχόλιο συντάκτη του *Εμπρός* το 1952 προς βιβλίο που δεν κατονομάζεται και που έγραψε «κάποιος Έλληνας (;) βοηθός καθηγητή Ιστορίας εις το βορειοδυτικόν πανεπιστήμιον του Σικάγου, συνήγορος», υποτίθεται σύμφωνα με τον συντάκτη «του ΕΑΜ και του Βελουχιώτη» και στο οποίο έδωσε σωστή απάντηση ο «γνησιώτατος (sic) αμερικανός δημοσιογράφος κύριος Σουλτσμπέργκερ» για να καταλήξει να δηλώσει για το βιβλίο αυτό πως «πρόκειται περί πραγματικής προδοσίας από ένα ψευδοδιανοούμενον, φίλον του αιμοσταγούς Βελουχιώτη». Το βιβλίο αυτό χωρίς να ονομάζεται, είναι σίγουρα το *Greece: American Dilemma and Opportunity* του Λευτέρη Σταυριανού, που εκδόθηκε μεταφρασμένο στα ελληνικά –με την απαραίτητη πλέον (λόγω όσων είχαν συμβεί) αλλαγή – από τον συγγραφέα στον τίτλο του (*Η Ελλάδα σε Επαναστατική Περίοδο, Σαράντα Χρόνια Αγώνες*) μόλις το 1977. Ο Σταυριανός ουδέποτε γνώρισε προσωπικά τον Άρη, πόσο μάλλον δεν υπήρξε στην πραγματικότητα «συνήγορος» ή «φίλος του αιμοσταγούς Βελουχιώτη». Η χρήση του ονόματός του εδώ από το *Εμπρός* γίνεται, όπως είπαμε, «ποιητική αδειά», για να αντιπροσωπεύσει δηλαδή γενικότερα την αρνητική οπτική του συντάκτη για το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ ή τη βία τους.

από το σύστημα εξουσίας (όπως π.χ. ο λογοτέχνης Στράτης Μυριβήλης),⁵⁰⁵ είτε επειδή έτσι ένιωθαν ότι προσφέρουν «εθνικές» υπηρεσίες, συντάχθηκαν με το κράτος των εθνικοφρόνων.⁵⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτό, διέσπειραν αυθαίρετες, αστήρικτες κατηγορίες, γεμάτες υπερβολές για την βία των κομμουνιστών, χωρίς όμως να εστιάζουν ιδιαίτερα, την περίοδο αυτή, όπως προαναφέρθηκε, σε αυτή του Άρη.⁵⁰⁷ Ένας από αυτούς που έδωσε ένα ειδικό βάρος, μέσω κάποιων γραπτών του, στην ακραία βία του Άρη, υπήρξε ο Στράτης Μυριβήλης. Συγκεκριμένα, το 1949, στις ταξιδιωτικές του αναμνήσεις από την Ελλάδα, στο κεφάλαιο το αφιερωμένο στην Πελοπόννησο, δεσπίζουσα θέση κατέχουν οι περιγραφές του Άρη ως ανθρωπόμορφου τέρατος, σαδιστή (συνδυάζοντάς τες ερμηνευτικά με την υποτιθέμενη τουλάχιστον – ομοφυλοφιλία του), ο οποίος, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, κατέσφαξε, βάσει του σχεδίου του, πάνω από χίλιους ανθρώπους στον Μελιγαλά.⁵⁰⁸

Το 1967 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Νικόλα Παπαδόπουλου – Μεστούση Άρης Βελουχιώτης – Κώστας Ξηρομερίτης, το οποίο εμποτισμένο από αντικομμουνισμό, έκανε αναφορές στην

⁵⁰⁵ Ο Μυριβήλης διεκδικούσε τα χρόνια εκείνα μετ' επιτάσεως την λογοτεχνική έδρα της Ακαδημίας Αθηνών, αλλά τελικά δεν την πήρε, βλ. Κώστας Μίσσιος, *Ένας Μυριβήλης αλλιώςτικός*, Εντελέχεια, Μυτιλήνη, 2008, σ. 145.

⁵⁰⁶ Για περισσότερα σχετικά με αυτή την στροφή του Μυριβήλη και αρκετών άλλων φιλελεύθερων διανοουμένων της περιόδου στον αδιάλλακτο αντικομμουνισμό, καθώς συντάχθηκαν συλλήβδην με το κράτος των εθνικοφρόνων, βλ. ενδεικτικά Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 19-20.

⁵⁰⁷ Ενδεικτικά, βλ. Στράτης Μυριβήλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*. Με την επιμέλεια της Λαϊκής Βιβλιοθήκης, Τυπογραφεία Σημαία, Καλαμάτα, 1948. Αντίστοιχα, βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της Φυλής, ο "διηθητός ιός" του κομμουνισμού και ο ρόλος της "αναμόρφωσης"», *Το εμφύλιο δράμα*, Πρακτικά Ημερίδας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τον Οκτώβριο του 1996, επιμ. Νίκος Κοταρίδης, Αθήνα, Δοκίμες 1997, σ. 106-107, Πολυμέρης Βόγλης, Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 63.

⁵⁰⁸ «Εδώ ο Άρης Βελουχιώτης, ένα χτήνος διεστραμμένο ερωτικά και διψασμένο από τη σαδιστική λαγνεία του αίματος, εξετέλεσε ένα μικρό κεφάλαιο από το πρόγραμμα εξοντώσεως του Εθνικού πληθυσμού της Ελλάδας, που είχε αναλάβει εργολαβικά, με εντολή των σλάβων. Είχε διακηρύξει πως από τα εφτάμισυ εκατομμύρια των Ελλήνων, "αρκετά είναι να ζήσουν τα τρία, και πολύ τους". Μάζεψε λοιπόν μία μέρα σαν και τούτη όσους Μοραΐτες μπόρεσε στο Μελιγαλά, και τους έσφαξε. Έσφαζε επί μέρες και δεν τελείωναν. Μία μαχαιριά στο λαιμό, μία τσεκουριά στην πλάτη και μία σπρωξιά στην πηγάδα. Πολλοί έπεφταν μέσα ζωντανοί ακόμα», βλ. Στράτης Μυριβήλης, *Απ' την Ελλάδα ταξιδιωτικά*, Εστία, Αθήνα, 1949, σ. 107. Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτές οι απόψεις του Μυριβήλη, όπου αποτυπώνεται εύγλωττα η απάνθρωπη βία του Άρη (μέσα από αυθαίρετες κρίσεις του και διαδεδομένες φήμες) αναπαράγονταν για δεκαετίες μέσω εντύπων των σωμάτων ασφαλείας τόσο από το μετεμφυλιακό κράτος της Δεξιάς (*Αστυνομικά Χρονικά*, τ.152, 1959, σ. 7.374) όσο και από τη δικτατορία των συνταγματαρχών (*Επιθεώρησης Χωροφυλακής*, τ. 57, Σεπτέμβριος 1974). Εντάσσουμε αυτό τεύχος στην δικτατορία, καθώς η ύλη του προφανώς είχε οργανωθεί νωρίτερα και επίσης τέτοιου είδους αντικομμουνιστικά κείμενα αποφεύγονταν κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, ακόμη και στο συγκεκριμένο έντυπο, καθώς το ΚΚΕ ήταν πλέον νόμιμο.

βία του Άρη.⁵⁰⁹ Ωστόσο, καθώς, σύμφωνα με τον συγγραφέα, πρωτοεκδόθηκε το 1952,⁵¹⁰ εντάσσεται ξεκάθαρα στην κατηγορία των έργων που αν και τον παρουσιάζουν ως άγριο και τον ίδιο, στόχος τους είναι περισσότερο να καταδικάσουν την εγγενή βία των κομμουνιστών γενικότερα, παρά να δαιμονοποιήσουν την βία ειδικά του Άρη. Πρόκειται για αφήγημα ψυχροπολεμικού ύφους, που παρουσιάζει γενικότερα τους κομμουνιστές ως άγριους. Άλλωστε, ας μην ξεχνούμε, ένας λόγος ένταξης του Άρη σε αντικομμουνιστικά κείμενα της εποχής ήταν επειδή συμβόλιζε γενικά την κομμουνιστική βία. Συγκεκριμένα, στο έργο του Παπαδόπουλου, αφηγητής δεν είναι ο συγγραφέας αλλά κάποιος αντικομμουνιστής ονόματι Βίγλας, που ως «πατριώτης», μη έχοντας άλλη επιλογή για να κάνει αντίσταση στους κατακτητές, εφόσον ο ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο είχε διαλύσει όλες τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, αναγκάστηκε να προσχωρήσει σε αυτόν.⁵¹¹ Ο κεντρικός ήρωας Βίγλας, λοιπόν, παρουσιάζει μεν τον Άρη ως μία γενικά απειλητική μορφή και έναν μόνιμο κίνδυνο που επικρέμεται, κάνοντας και έμμεσες νήξεις για την βία που άσκησε και θα ασκούσε περισσότερο στην Πελοπόννησο, αν δεν παρενέβαινε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.⁵¹² Αναφερόμενος στον θάνατο του έτερου ήρωα του αφηγήματός του, έναν – υποτίθεται, τουλάχιστον – πιστό του μαυροσκούφη και πρώην ληστή, τον Κώστα Ξηρομερίτη, παρουσιάζει τον Άρη σαν «δάσκαλο του εγκλήματος».⁵¹³ Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, η δαιμονοποίηση γενικότερα της βίας των κομμουνιστών και του ΕΛΑΣ ήταν πολύ σημαντικότερη για τον συγγραφέα, καθώς παρουσιάζονται ως διαφθορείς απλών, αγνών ανθρώπων που τους οδηγούν στο να γίνουν εγκληματίες. Τον Άρη, μάλιστα, προσωπικά, σε ορισμένα σημεία, τον παρουσιάζει αρκετά «ανθρώπινο» (π.χ. να βαφτίζει ένα παιδί,⁵¹⁴ κ.ά.) και αρκετά φιλικό στις διαπροσωπικές τους σχέσεις, ενώ τον χαρακτηρίζει – με θετικό πρόσημο – αυστηρό στην πειθαρχία των ανταρτών του σχετικά με τις κλοπές.⁵¹⁵ Του αναγνωρίζονται μάλιστα από τον αφηγητή – συγγραφέα και θετικές πλευρές, όπως μια

⁵⁰⁹ Ο συγγραφέας, από τα λεγόμενά του, φαίνεται υποστηρικτής της ΕΡΕ και δη του τότε αρχηγού της Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

⁵¹⁰ Βλ. Νικόλας Παπαδόπουλος – Μεστούσης, *Άρης Βελουχιώτης – Κώστας Ξηρομερίτης*, Αθήναι, 1967 [α' έκδοση: 1952], σ. 5. Εδώ οφείλουμε να σημειώσουμε πως δεν έχουμε εντοπίσει την πρώτη έκδοση, του 1952, αλλά παίρνουμε ως δεδομένο το τι αναφέρει ο συγγραφέας, κρίνοντας πως δεν έχει λόγο να αποκρύψει την αλήθεια, στο συγκεκριμένο τουλάχιστον θέμα.

⁵¹¹ Βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967), ό.π., σ. 7.

⁵¹² «Σ' αυτόν μάλιστα τον τελευταίο [τον Π. Κανελλόπουλο], οι Μωραΐτες χρωστούν πολλά. Η συνεχής παρουσία του δίπλα στο Βελουχιώτη, έσωσε πολλά κεφάλια Μωραΐτικα», βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967), ό.π., σ. 68.

⁵¹³ «Στο δρόμο σου βρέθηκαν πάντα κακοί δάσκαλοι [όπως ο Άρης], που σε οδήγησαν στο έγκλημα, ενώ αν ήσουν πιο τυχερός και στο διάβα της ζωής σου τύχαιναν καλοί δάσκαλοι θα 'σουν ένας άγιος», βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967), ό.π., σ. 75.

⁵¹⁴ Βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967), ό.π., σ. 43-44

⁵¹⁵ Βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967), ό.π., σ. 47.

μορφή λεβεντιάς, ακόμη και εθνικής αξιοπρέπειας, καθώς αντέδρασε έντονα σε μία ομάδα Ρώσων αξιωματικών, που, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό βρίσκονταν σε αποστολή στα βουνά της Πελοποννήσου και οι οποίοι ζητούσαν ειδική μεταχείριση από τον ΕΛΑΣ, στο όνομα της κοινής κομμουνιστικής τους ιδεολογίας. Από όλα τα παραπάνω συνάγεται πως το έργο αυτό, καθώς σύμφωνα με τον συγγραφέα συντάχθηκε το 1952, την εποχή δηλαδή των σιωπών για την βία του Άρη ή έστω όχι των δαιμονοποιητικών αφηγημάτων σχετικά με αυτή, εντάσσεται στην άμεσα μετεμφυλιακή αντικομμουνιστική προπαγάνδα, όπου εχθρός των Ελλήνων ήταν οι «εγκληματίες» κομμουνιστές γενικά. Ο Άρης, αντίθετα, όντας την περίοδο εκείνη εκτός κομματικού πλαισίου αναφοράς, δεν κρίνεται ως άμεσος «εχθρός» ώστε να μπορεί να παρουσιάζεται, στα αντικομμουνιστικά αφηγήματα της εποχής, και με πιο θετικές πλευρές. Επιστρέφοντας στο συγκεκριμένο έργο, πιο πολύ στόχος του συγγραφέα από το να αναδείξει την βία του ήταν, μάλλον, να γελοιοποιήσει τον ανδρισμό του, καθώς παρουσιάζει τον προαναφερθέντα μαυροσκούφη ως εραστή του Άρη⁵¹⁶ και ευνοούμενό του, παρά τα αυστηρά μέτρα πειθαρχίας που είχε επιβάλει εντός του ΕΛΑΣ.⁵¹⁷

Αντίστοιχης λογικής είναι και το ιστόρημα, δύο χρόνια αργότερα (1954) του Κώστα Τριανταφυλλίδη, δημοσιογράφου και παλιού συνεργάτη του Ζέρβα στον ΕΔΕΣ⁵¹⁸ «Το μυστικό του Άρη Βελουχιώτη», που δημοσιεύτηκε σε 90 συνέχειες (Αύγουστος– Οκτώβριος 1954), στην καθημερινή εφημερίδα του συντηρητικού χώρου *Απογευματινή*. Μέσα από πλήθος ανακριβειών, παρότι κάνει, όπως είναι φυσικό αναφορές σε κάποιες βίαιες ενέργειές του ή των στενών συντρόφων του, δεν επικεντρώνεται σε καμία περίπτωση στη βία του (πιο πολύ ασχολείται με τις τελευταίες μέρες πριν πεθάνει και κάποιες πτυχές της προσωπικότητάς του όπως τον υποτιθέμενο ομοφυλοφιλικό του προσανατολισμό). Επομένως, παρά το ότι γενικά επιχειρεί να μειώσει την ηγετική του φυσιογνωμία (μέσω της «μομφής» για τον ομοφυλοφιλικό σεξουαλικό του προσανατολισμό), δεν το επιχειρεί αυτό μέσω της προβολής μιας υπερβολικά άγριας εικόνας του, καθώς πλέον θεωρείται σχετικά ακίνδυνος. Αντίπαλος

⁵¹⁶ «-Ποιος είν' αυτός ο μαυροσκούφης; ρωτώ το διπλανό φίλο μου, - Είναι ο παρακοιμώμενος του Βελουχιώτη, μου λέει», βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967), ό.π., σ. 44. Αντίστοιχα, βλ. σ. 57.

⁵¹⁷ «Μα ήταν ο μόνος, που γιαυτόν έκαμνε στραβά μάτια ο Βελουχιώτης για πλιάτσικο, γιατί είπαμε παραπάνω, είχε καταλάβει τι άνθρωπος ήταν ο Ξηρομερίτης, αν άλλος, ο οιοσδήποτε, έκαμνε πλιάτσικο, θα αντίκρυζε αμέσως το εκτελεστικό απόσπασμα. Είναι μια αλήθεια αυτή. Και παρά πίσω ερχόντουσαν οι άλλοι μαυροσκούφηδες», βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967), ό.π., σ. 47.

⁵¹⁸ Ο Κώστας Τριανταφυλλίδης, μεταπολεμικά, υπήρξε βασικός συνεργάτης του Ζέρβα και επιμελήθηκε μεταξύ άλλων τα απομνημονεύματα του τα οποία δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες *Ακρόπολις* (1949-1950) και *Απογευματινή* (1957) και τα οποία θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, βλ. Εισαγωγή Βαγγέλης Τζούκα στο *Ημερολόγιο Στρατηγού Ναπολέοντα Ζέρβα 1942-1945*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2013, σ. 23

μεν, αλλά στην σφαίρα της ιστορίας (και όχι στο κομμουνιστικό πάνθεον), γεγονός που οδηγούσε στο να μπορούν να τον αντιμετωπίζουν σχεδόν λογοτεχνικά.

Υπήρχαν βέβαια και κάποιες εξαιρέσεις. Μία από τις πλέον σημαντικές μπορεί να θεωρηθεί το έργο του Κώστα Καλαντζή *Η Δεκεμβριανή Επανάσταση. Το χρονικό μιας τετραετίας, 1941-1945*, ο οποίος, από τα θετικά λεγόμενά του για τον Γεώργιο Παπανδρέου, φαίνεται ότι ανήκε στον κεντρικό χώρο. Στο έργο του ο Άρης συμβολίζει απόλυτα την ακραία άγρια βία του ΕΛΑΣ,⁵¹⁹ αναγάγοντάς τον στον βασικό υποκινητή της βίας του ΕΛΑΣ.⁵²⁰ Τον παρουσιάζει ως προσωπικά υπεύθυνο για την «σφαγή» τόσων ανθρώπων στον Μελιγαλά, καθώς ήταν δική του η εντολή.⁵²¹ Αλλά και οι «σφαγές» σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου (Πύργο, Καλαμάτα) από τον ΕΛΑΣ αποδίδονται έμμεσα στον Άρη, καθώς έλαβαν χώρα για να ικανοποιηθεί το αίσθημα του αιμοδιψούς αρχηγού τους.⁵²² Η πλειοψηφία των κομμουνιστών του ΕΛΑΣ παρουσιάζονταν εξαιρετικά βίαιοι, πλην κάποιων ελαχίστων εξαιρέσεων,⁵²³ αλλά ο Άρης, ως σύμβολό της, είχε ξεχωριστή θέση.⁵²⁴ Η συμβολική βία του Άρη ήταν τόσο ισχυρή, ώστε, στο αφήγημα αυτό, ο ίδιος και οι μαυροσκούφηδες τοποθετούνται ακόμα και στην μάχη του Μακρυγιάννη κατά τα Δεκεμβριανά, όπου, ως γνωστό δεν συμμετείχαν (βρίσκονταν εναντίον του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο).⁵²⁵ Ο Καλαντζής, επίσης, τον παρουσιάζει, μέσω ανώνυμων μαρτυριών αγωνιστών του ΕΛΑΣ που – υποτίθεται – γνώρισαν τον Άρη, ως δάσκαλο, κυριολεκτικά, της άγριας βίας, καθώς τους την δίδασκε και την επέβαλλε όχι μόνο ως πνεύμα, αλλά μεταδίδοντάς τους άγριες μεθόδους εκτέλεσης αντιπάλων και ότι η ζωή δεν έχει καμία αξία.⁵²⁶ Τέλος, ο Καλαντζής, μετά από όλα τα προηγούμενα, αναφερόμενος στην συνέχεια

⁵¹⁹ «Κανείς δεν βρήκε έλεος από τις ορδές του Άρη Βελουχιώτη [...] Εφτάμιση χιλιάδες τάφοι [στον Μελιγαλά], που τους άνοιξαν τα νύχια του Άρη Βελουχιώτη», βλ. Κώστας Καλαντζής, *Η Δεκεμβριανή Επανάσταση. Το χρονικό μιας τετραετίας, 1941-1945*, Μ. Γ. Βασιλείου, Αθήνα, 1954, σ. 59, 76.

⁵²⁰ «Ο Άρης Βελουχιώτης είχε μεταβάλει τους ανθρώπους που τον ακολουθούσαν σε θηρία», βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 31

⁵²¹ Βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 62-63.

⁵²² Βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 64, 69.

⁵²³ Βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 62-63

⁵²⁴ «Πάνω όμως από αυτούς κράδαινε ο λόγος και το σπαθί του τρομερού Άρη», βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 63.

⁵²⁵ «Απόψε τους καθαρίζουμε όλους. Ήρθε ο Βελουχιώτης με τους μαυροσκούφηδες», βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 153. Οι μαυροσκούφηδες, ως σύμβολο της βίας του Άρη, τοποθετούνται γενικά και αόριστα και αλλού στην Μάχη της Αθήνας. Ενδεικτικά, βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 178.

⁵²⁶ «Πειραιώτης υπαξιωματικός του Λαϊκού αυτού στρατού, ο πολύς Γιώργος, που υπηρετούσε στις μονάδες του Άρη Βελουχιώτη, διηγήθηκε με αφέλεια στον γράφοντα ένα σκοτεινό Δεκεμβριανό βράδυ: “Το πιο φθηνό πράγμα σήμερα είναι η ζωή. Ο καπετάν Βελουχιώτης μας έκανε ειδική διδασκαλία πάνω σ’ αυτό το ζήτημα. Όταν επρόκειτο να εκτελέσουμε τίποτα καθάρματα, ο καπετάν Άρης μας έβανε και τους σφάζαμε όλους σαν γουρούνια. Τους βάναμε κάτω κι ο καθένας έμπηγε στο κορμί το μαχαίρι του. Και μετά μας έβαζε να γλύφουμε με τη γλώσσα μας το αίμα του μαχαιριού. Έπρεπε, μας έλεγε, να συνηθίσουμε στο αίμα», βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 161.

του ένοπλου τμήματος του Άρη μετά την Βάρκιζα, δεν χάνει την ευκαιρία να τον χαρακτηρίσει, για άλλη μια φορά, «εγκληματία» και να στηλιτεύσει την ακραία βία του.⁵²⁷

Επιστρέφοντας στις σιωπές της περιόδου γύρω από το πρόσωπό του, αντίστοιχη των προαναφερθέντων ελληνικών για τη βία του Άρη ήταν και η στάση των Βρετανών που έζησαν τα χρόνια της Κατοχής στην Ελλάδα, αναφορικά με την μη δαιμονοποίησή του. Ενδεικτικά, είναι αξιοσημείωτο ότι, το 1949, ο λαλίστατος κατά την περίοδο δράσης του καπετάνιου περι αυτού και συγκεκριμένα της βίας του, έμπειρος πρεσβευτής της Βρετανίας στην Ελληνική Κυβέρνηση Sir Reginald Leeper (1943 - 1946),⁵²⁸ στο 241 σελίδων βιβλίο αναμνήσεών του από την διπλωματική του καριέρα στην Ελλάδα, δεν βρήκε το λόγο να αναφερθεί ούτε μία φορά στον Άρη ούτε καν για τη δολοφονία του Ψαρρού, για την οποία με τόση σιγουριά την κατέγραψε σε τηλεγράφημά του στο Υπουργείο Εξωτερικών της χώρας του στην συγχρονία, το 1944, όπως έχουμε δει παραπάνω. Αυτό προφανώς εντάσσεται σε μία πολιτική λήθης / σιωπής για μεγάλους "αντιπάλους" της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα, που δεν κρίνονταν πλέον "επικίνδυνοι" (καθώς δεν ήταν ζωντανοί), προεξάρχοντα ρόλο στην οποία έπαιξε - σύμφωνα με τους ίδιους - ο Άρης. Η λήθη επιλεγόταν αντί της δαιμονοποίησης, καθώς έτσι, βγάζοντάς τον από το κάδρο της αφήγησης, θεωρούσαν ότι τον καθιστούσαν και ακίνδυνο.

Πολύ χαρακτηριστικό αυτής της βρετανικής στάσης της περιόδου έναντι του είναι ότι ο Woodhouse, μάλιστα, το 1957, με άρθρο του στους *Times*,⁵²⁹ έφτασε στο σημείο να διαφοροποιηθεί, σκόπιμα πλέον,⁵³⁰ εντελώς ως προς τη θέση του για τον Άρη, σε σχέση τόσο με τη γενικότερη παλιότερη βρετανική και ειδικότερα την δική του και να προτείνει με

⁵²⁷ «Η πρώτη παραβίαση [των όρων της συμφωνίας της Βάρκιζας] γίνηκε από τα αδιάλλακτα στοιχεία της αριστεράς. Όλοι εκείνοι που είχαν βουτήξει τα χέρια τους στο αδελφικό αίμα, όλοι οι κακούργοι και οι εγκληματίες, αρνήθηκαν να παραδώσουν τον σπλισμό τους [...] Πρώτος ανάμεσα σ' αυτούς, ο γενικός αρχηγός του ΕΛΑΣ, ο Άρης Βελουχιώτης. Αυτός δεν αναγνώρισε τη συμφωνία της Βάρκιζας και γίνηκε για λίγο με τους Μαυροσκούφηδες του ο τρόμος των ελληνικών βουνών», βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 232.

⁵²⁸ Είναι αρκετές οι υπηρεσιακές αναφορές του Leeper για την βία του Άρη όσο ήταν εν ζωή. Ενδεικτικά, θα σημειώσουμε τηλεγράφημα του (7/5 του 1944) προς το Foreign Office όπου, με απόλυτη βεβαιότητα, σχολιάζει πως "ο Άρης διέταξε την εκτέλεση 200 αιχμαλώτων [της ΕΚΚΑ, μετά τη διάλυση του 5/42], του Ψαρρού συμπεριλαμβανομένου [Leeper προς F.O., τηλ. 311, απόρρ., 7 Μαΐου 1944. F.O. 371/ 43686/R7273, βλ. Μαρία σπηλιωτοπούλου - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), Χρονολόγιο γεγονότων 1940 - 1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371, τ. Β', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2004, σ. 266]

⁵²⁹ Άρθρο του Woodhouse, που γράφτηκε με αφορμή τον θάνατο των Ζέρβα και Καρτάλη, τους οποίους είχε γνωρίσει στην Αντίσταση, και θεωρεί ότι θα βρουν σύντομα από την Ιστορία τη θέση τους στο πάνθεον των εθνικών ηρώων της Ελλάδας.

⁵³⁰ Καθώς αντιλαμβάνεται - ή έστω θεωρεί - ότι «εχθρός» του αστικού μπλοκ εξουσίας πλέον ήταν το ΚΚΕ και όχι η μορφή του Άρη, την οποία θα έπρεπε να εκμεταλλευτεί, λόγω της ιδιότυπης σχέσης που είχε ακόμη το κόμμα με τη μνήμη του, εις βάρος πάντα του ΚΚΕ.

ένθερμα λόγια την «τοποθέτησή του» στο πάνθεον εθνικών ηρώων, χωρίς να αναφέρει τίποτα για το βίαιο χαρακτήρα του και την αντίστοιχη δράση του.⁵³¹

Εξαίρεση σε αυτές τις σιωπές για τον Άρη και τη βία του αποτελεί ο Αμερικανός αναπληρωτής διοικητής⁵³² της Σ.Σ.Α. ταγματάρχης Gerald (“Jerry”) Wines,⁵³³ που στο ανέκδοτο χειρόγραφο του του 1948 με τις αναμνήσεις του από την Ελλάδα⁵³⁴ αποτύπωσε την άποψή του για την ακραία βία του Άρη, μέσα από ένα σχήμα καθ’ υπερβολή, ενδεικτικό όμως των πεποιθήσεών του για την δράση του καπετάνιου. Τον παρομοίασε με τον διαβόητο ανώτατο αρχηγό των ναζιστικών SS και θεωρούμενο εμπνευστή του Ολοκαυτώματος Heinrich Himmler: «[Ο Άρης Βελουχιώτης ήταν] ο Himmler του ΕΛΑΣ [μετάφραση δική μας]».⁵³⁵ Το ενδιαφέρον όμως σε αυτή την τοποθέτηση του Wines του 1948 για τον Άρη, στο πλαίσιο ίσως του αρχόμενου πλέον Ψυχρού Πολέμου, είναι ότι δεν δαιμονοποιούσε προσωπικά μόνο τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ για τη βία του, αλλά ήταν σε τέτοιο βαθμό αντικομμουνιστής, ώστε έβλεπε όλο το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σαν «ένα πραγματικό και κακό δράκο που διψούσε για αίμα και του οποίου τα δόντια το ρουφούσαν από τις φλέβες εκείνων των Ελλήνων που δεν θα μπορούσαν να το αποφύγουν [μετάφραση δική μας]».⁵³⁶ Επομένως, η δαιμονοποίηση, μέσω της ταύτισης με αιμοδιψή τέρατα των Ελλήνων κομμουνιστών και προφανώς όλων εν γένει των ομοϊδεατών τους, από τον Wines, ήταν κάτι παραπάνω από εύγλωττη, στο πλαίσιο της οποίας βέβαια ο Άρης, ως ηγέτης των ανταρτών του ΕΛΑΣ, δεν θα μπορούσε να μην έχει την “τιμητική”, ανώτατη θέση, ταυτίζοντάς τον με έναν από τους χειρότερους ναζιστές εγκληματίες της περιόδου. Ενδεχομένως, ο Wines να μην ήταν καλά ενημέρωτος σχετικά με την ελληνική πλέον πραγματικότητα και συγκεκριμένα με τις σιωπές της περιόδου αυτής γύρω από τον Άρη.

Μία, επίσης, ειδική περίπτωση ανθρώπου, που δεν ακολούθησε την γενικότερη σιωπή για την βία του Άρη κατά τον Εμφύλιο, για λόγους που θα παρακολουθήσουμε παρακάτω, αλλά που προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, λίγο πριν το θάνατό του, ενσωματώθηκε περισσότερο στο κλίμα αυτό, αποτελεί ο πρώην αρχηγός του ΕΔΕΣ Ναπολέον Ζέρβας. Ας

⁵³¹ Βλ. *Το Βήμα*, 21/12/1957.

⁵³² Για το χρονικό διάστημα από τον Δεκέμβριο του 1943 έως τον Ιούλιο του 1944.

⁵³³ Υπήρχαν πολλές και έντονες ενδοϊπηρεσιακές κριτικές για τον Wines, σχετικά με την δράση του στην Ελλάδα, μεταξύ των οποίων τον χαρακτήριζαν σαν μια «αμφιλεγόμενη προσωπικότητα», βλ. OSS Records RG 226 Entry Box 2, όπως παρατίθεται στο Richard Clogg, *Anglo-Greek Attitudes, Studies in History*, MacMillan, London, 2000, σ. 195.

⁵³⁴ Αντίγραφο του κειμένου αυτού του Wines βρίσκεται στο Liddell Hart Centre for Military Archives, King’s College, London.

⁵³⁵ Βλ. Jerry Wines, *A lesson in Greek* [unpublished], 1948, p. 32 in the Woodhouse Papers, Burrows Library, King’s College, London. Εδώ, στην περιγραφή ο Wines μιμείται, ίσως και επηρεασμένος από το βιβλίο του Jordan *The truth about Greece*, που προαναφέρθηκε, όπου παρουσίαζε τον Άρη σαν τον Χίτλερ.

⁵³⁶ Βλ. Wines, ό.π., σ. 121

δούμε λίγο πιο αναλυτικά την περίπτωση του.⁵³⁷ Ο Ζέρβας, λοιπόν, στα χρονογραφήματά του για την Αντίσταση που δημοσίευσε σε συνέχειες υπό μορφή αναμνήσεων, τόσο στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (1949-1950) όσο και στην *Απογευματινή* (1956-1957) (που διεκόπη απότομά λόγω του θανάτου του), παρουσίαζε τον Άρη ως έναν άνθρωπο που προκαλούσε ακόμη και στον ίδιο το φόβο σε κάθε τους συνάντηση. Την άποψή του για τον Άρη πολύ λίγες μέρες μετά την πρώτη τους συνάντηση πριν την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου την εξέθετε ο Ζέρβας ως εξής: «Πίσω από το πράο ύφος [...] εκρύπτετο ένας από τους πλέον διαβόητους εγκληματίες που ε γνώρισε η ανθρωπότητα»,⁵³⁸ «ένα τέρας με ηγετικές και οργανωτικές ικανότητες αληθινά υπερφυσικές, ένα αιμοβόρο σαδιστικό κτήνος».⁵³⁹ Επίσης, αναφορικά με την προσπάθεια του Άρη, στο τέλος του 1942, να τον συναντήσει στην Ήπειρο, ο αρχηγός του ΕΔΕΣ που τον απέφευγε, λόγω φόβου, με κάθε τρόπο, έγραφε το 1956 στην *Απογευματινή*: «Ο Άρης είχε έλθει με κακούς σκοπούς»,⁵⁴⁰ ενώ, καθώς αντάλλαξαν μεταξύ τους επιστολές από κοντινά χωριά, προσπαθώντας ο ένας να κατανοήσει τις προθέσεις του άλλου, ο Ζέρβας σημείωσε: «το έγγραφο ερχόταν να επιβεβαιώσει, και αυτό, τον αρχικό ένστικτο φόβο μου, ότι ο Άρης δεν είχε περάσει τον Αχελώο για καλό»⁵⁴¹. Τέλος, ακόμα και στο πλαίσιο της προσπάθειας ενοποίησης των δύο μεγαλύτερων αντιστασιακών οργανώσεων (Κοινό Στρατηγείο) σε κοινή περιοδεία Άρη-Ζέρβα, τον Αύγουστο του 1943, σε χωριά της Ηπείρου, όπου επικρατούσε σίγουρα και ο ΕΔΕΣ, ο αρχηγός του σημείωνε το 1950 (στην εφημερίδα *Ακρόπολις*) ότι στις πορείες τους, λόγω του φόβου που του προκαλούσε ο Άρης, ο ίδιος βιάδιζε πάντα μπροστά με την ομάδα του ασφαλείας, ενώ ο καπετάνιος του

⁵³⁷ Για τις διαφοροποιήσεις στις περιγραφές της βίας του Άρη από τον Ζέρβα, ανάλογα με την κάθε περίοδο, καθώς και σχετικά με τις αιτίες για αυτές, βλ., επίσης, κεφάλαιο 6.

⁵³⁸ Το ύφος του Ζέρβα που αντικειμενικά φαντάζει υπερβολικό, καθώς και η συγκεκριμένη έκφραση που χρησιμοποιεί το 1949 για να χαρακτηρίσει τον Άρη θυμίζει έντονα χαρακτηρισμούς των πιο ακραίων αντικομμουνιστών συγγραφέων του Ψυχρού Πολέμου, όπου και το κείμενο αυτό βέβαια εντάσσεται, όπως ο William Jordan στο βιβλίο του *Η αλήθεια για το ελληνικό δράμα*, για τον οποίο και ο ίδιος μάλιστα ο Ζέρβας κάποια χρόνια μετά, στις αναμνήσεις του που δημοσίευσε στην *Απογευματινή* σημείωσε χαρακτηριστικά (αναγνωρίζοντας το πόσο αμφιλεγόμενος είναι) τα εξής: «Ποτέ εδεδείχθη δεν αγάπησε με περισσότερο φανατισμό τις Εθνικές Ομάδες ούτε και πίστεψε στην ιερότητα του αγώνα τους όσο ο Μπιλ Τζόρνταν. Με τον ίδιο φανατισμό μισούσε το ΕΑΜ και καθετί που είχε σχέση με τον κομμουνισμό [σ.σ. προφανώς εννοούσε και τον Άρη]», βλ. *Απομνημονεύματα Στρατηγού Ναπολέοντα Ζέρβα*, Μέτρον, Αθήνα, 2000, σ. 274.

⁵³⁹ Βλ. *Ακρόπολις*, 22/12/1949.

⁵⁴⁰ Βλ. *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 62.

⁵⁴¹ Βλ. *Απομνημονεύματα*, ό.π., 68. Παράλληλα, προκειμένου να αναδείξει το πόσο βίαιος και επικίνδυνος ήταν ο Άρης σημειώνει παρακάτω τα εξής: «Δεν ήταν πάντως απαραίτητο να αναλύση κανείς το έγγραφο του Άρη για ν' ανακαλύψει την αλήθεια. Όπως μου ανέφερε ο ανθυπολοχαγός Χρυσοστόμου, ο σύνδεσμός μου που είχε επιδώσει την δική μου "νότα" και είχε πάρει την απάντησι, την διαλαλούσαν οι καπετανέοι και οι αντάρτες του ΕΛΑΣ. "Έφτασε η ώρα του Ζέρβα!" ήταν το σύνθημά τους. Από τον υπολοχαγό Αθανασάκη, εξάλλου, ήξερα τώρα ονομαστικώς τα πρόσωπα – αξιωματικούς των ομάδων του Άρη – που του είχαν αποκαλύψει το σχέδιο των κομμουνιστών και του είχαν πη να με ειδοποιήση να φυλάγωμαι», βλ. *Απομνημονεύματα*, σ.69.

ΕΛΑΣ ακολουθούσε καμιά ώρα πίσω, για να σημειώσει χαρακτηριστικά ως προς την αιτία αυτού: «Τρέμω μην πάθω τίποτα. Τον τρέμω αυτόν τον άνθρωπο».⁵⁴² Χωρίς να αμφισβητούμε εντελώς κάποιους ενδοιασμούς που μάλλον όντως διατηρούσε ο Ζέρβας αναφορικά με την ασφάλεια που ένιωθε δίπλα στον Άρη, ακόμη και φόβους, είτε στο τέλος του 1942 είτε ακόμη και τον Αύγουστο του 1943 στην Ήπειρο, σίγουρα οι προαναφερθέντες λόγοι του υπόκεινται σε μεταγενέστερα κατασκευασμένη⁵⁴³ – στην υπερβολή της – εικόνα ενός απίστευτα βίαιου και κυνικά αδίστακτου ατόμου για τον Άρη από τον αρχηγό του ΕΔΕΣ, αν κρίνουμε από τον αν αποτυπώνεται αυτός ο «φόβος» του για τον Άρη συγχρονικά, όταν τον συναντούσε, στο πραγματικό του *Ημερολόγιο*.⁵⁴⁴ Αρχικά, αναφορικά με την πρώτη τους συνάντηση τη Βίνιανη και την κοινή τους παρουσία μέχρι το Γοργοπόταμο, δεν παρατήρησε πουθενά να του δημιούργησε κάποιο αίσθημα φόβου,⁵⁴⁵ αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αποτυπώθηκε ο φόβος για τη ζωή του να τον κυριεύει στην σκέψη της επικείμενης συνάντησης που επιδίωκε ο Άρης μαζί του.⁵⁴⁶ Τέλος, η κοινή τους περιοδεία, στα μέσα του Αυγούστου του 1943, δεν περιγράφεται στο *Ημερολόγιό* του με αρνητικό τρόπο και σίγουρα ο αναγνώστης του δεν αποκομίζει κάποιο αίσθημα φόβου εκ μέρους του Ζέρβα για τον Άρη, αντίθετα μια σχετικά φιλική ατμόσφαιρα, όπου υπήρχε μια αρκετά καλή συνεργασία και κοινά γεύματα, ενώ ο ύπνος του- που πολλές φορές αναφέρει πως δεν ήταν καλός- στην περίπτωση αυτή πάντα ήταν «καλός», γεγονός που δεν προμήνυε αίσθημα φόβου να τον έχει κυριεύσει.⁵⁴⁷

Κατά τα τέλη, πλέον, της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές αυτής του 1960, οπότε οι σιωπές γύρω από τον Άρη άρχισαν να σπάνε, για λόγους που θα αναφερθούν παρακάτω, άρχισε μια νέα επίθεση, σε ευρύτερα συνήθως έργα για την Αντίσταση (αλλά και σε λίγα αποκλειστικά

⁵⁴² Βλ. και Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως*, Αναγέννηση, Αθήνα, 1962, σ.123.

⁵⁴³ Ας μην ξεχνάμε πως ο Ζέρβας μεταπολεμικά εκτέθηκε πολιτικά είτε με το δικό του κόμμα (Εθνικό Κόμμα Ελλάδος) είτε με το κόμμα των Φιλελευθέρων είτε ανεξάρτητος για να αναλάβει διάφορα υπουργικά χαρτοφυλάκια με το πιο γνωστό αυτό της Δημοσίας Τάξης (23/2-29/8/1947)

⁵⁴⁴ Βλ. *Ημερολόγιο* (2013), ό.π. .Δεν έχει φυσικά καμιά σημασία ότι εκδόθηκε δεκαετίες αργότερα από τη συγγραφή του.

⁵⁴⁵ Βλ. *Ημερολόγιο*, ό.π., σ.162.

⁵⁴⁶ Βλ. *Ημερολόγιο*, ό.π., σ.161-163.

⁵⁴⁷ «Σήμερα το πρωί συνεργάστημε με τον Άρη και καταλήξαμε εις το να βγάλουμε κοινάς διαταγάς», «σήμερα είχαμε κοινή σύσκεψη με του Τομ και Άρη», « Εις Ράμια μιλήσαμε πρώτα εγώ και ύστερα ο Άρης. Μίλησα για τη συμφιλίωση, όπως και ο Άρης», « Το βράδυ φάγαμε μαζί με τον Άρη στου Ευσταθίου Αλεξ.», «Την 17.40' ώρα ανεχωρήσαμε [απο τα Άγναντα] με τον Άρη, όλοι έφιπποι, μισοί δικοί τους και μισοί δικοί μας, και την 19.50' ώρα φθάσαμε εις Πράμαντα», «Κουβέντιασα προ του φαγητού, το βράδυ, με τον Άρη επί των μελλόντων να συμβούν. Συνεφώνησε», «Στο τέλος φύγαμε με τον Άρη και τον παπά του και φάγαμε μαζί», « Το μεσημέρι και το βράδυ φάγαμε με τον Άρη» «Κοιμηθήκαμε εις του Λαμπράκη Ευθυμίου καλά», κ.α., βλ. *Ημερολόγιο*,...,ό.π.,σ. 306-310]

για αυτόν), ενάντια στον Άρη και συγκεκριμένα στην ακραία βίαια δράση του. Πολλοί από αυτούς είναι παλιά στελέχη του ΕΔΕΣ ή άλλων αντικομμουνιστών οργανώσεων.

Το πιο εμβληματικό έργο αυτής της κατηγορίας, με συνεχείς αναφορές στην ακραία βία του Άρη, είναι το *Και διηγώντας τα να κλαις. Έξη μήνες αιχμάλωτος του Άρη Βελουχιώτη. Οι θηριωδίες των σύγχρονων ιεροεξεταστών* του Νικόλαου Μουτούση. Αποσπάσματα αυτού του βιβλίου γίνονταν διαχρονικά αναπαραγωγή από σύσσωμο τον αντικομμουνιστικό χώρο, προκειμένου να αναδειχθεί η απάνθρωπη βία που ασκούσε ο Άρης σε αυτούς που θεωρούσε εχθρούς του. Ο αξιωματικός, λοιπόν, του στρατού και στην Κατοχή μέλος εθνικιστικών, αντικομμουνιστικών ένοπλων οργανώσεων στην Πελοπόννησο Νικόλαος Μουτούσης,⁵⁴⁸ το 1959, αφού κατέγραψε την γενικότερη τρομοκρατία που επέβαλε άμεσα με την άφιξή του στην Πελοπόννησο ο Άρης μαζί με τους μαυροσκούφηδες του,⁵⁴⁹ περιέγραψε με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο άγριους, απάνθρωπους και σαδιστικούς βασανισμούς που υποθετικά ή πραγματικά δέχθηκε αυτός και πολλοί άλλοι από τον Άρη προσωπικά και τους στενούς τους συντρόφους στο στρατόπεδο του ΕΛΑΣ στην Βάχλια.⁵⁵⁰

Λίγα χρόνια μετά (1961), το παλιό στέλεχος του ΕΔΕΣ και μεταπολεμικά βουλευτής, αρχικά του Εθνικού Κόμματος του Ζέρβα και έπειτα της Ε.Κ., ο αντικομμουνιστής Στυλιανός Χούτας, παρότι σημείωνε πως – στην αρχή τουλάχιστον του αντάρτικου – ο Άρης με τη βία που άσκησε επέβαλε μια πειθαρχία στους αντάρτες του και μια ηρεμία στην ύπαιθρο όπου δρούσε,⁵⁵¹ έπειτα προέβαινε σε ακραία βίαιες πράξεις, ξεπερνώντας τα ανεκτά, σύμφωνα με τον ίδιο, όρια. Προς επίρρωση αυτού, πέρα από αρκετές άλλες αντίστοιχες αναφορές, κατέγραψε βασανιστήρια στα οποία υπέβαλε αντιπάλους του, για παράδειγμα κάποιους Ιταλούς αιχμαλώτους, μετά την μάχη του Κρίκελλου Ευρυτανίας (29/10/1942).⁵⁵² Αντίστοιχη, την ίδια περίοδο, υπήρξε και η προσέγγιση του πρώην στελέχους της εθνικιστικής οργάνωσης

⁵⁴⁸ Ο επίσης αξιωματικός θείος του Σωτήριος Μουτούσης είχε διατελέσει υπουργός στην πρώτη (Τσολάκογλου) και στη δεύτερη (Λογοθετόπουλου) δοσιλογική κυβέρνηση, γεγονός το οποίο αναφέρει, όχι έτσι φυσικά, και ο ίδιος, γεγονός ενδεικτικό του πώς αντιμετωπιζόταν το θέμα του δοσιλογισμού από τους ακραίους αντικομμουνιστές στα τέλη της δεκαετίας του 1950, βλ. Νικόλαος Μουτούσης, *Και διηγώντας τα να κλαις. Έξη μήνες αιχμάλωτος του Άρη Βελουχιώτη. Οι θηριωδίες των σύγχρονων ιεροεξεταστών*, Αθήναι, 1959, σ. 19

⁵⁴⁹ Βλ. Μουτούσης, ό.π., σ. 34-35

⁵⁵⁰ Βλ. Μουτούσης, ό.π., σ. 39-58.

⁵⁵¹ Βλ. Στυλιανός Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων, 1941-45*, Αθήναι, 1961, σ. 51.

⁵⁵² «Τους αιχμαλώτους αυτούς, αφού τους εγύμνωσε, τους περιέφερε από χωρίου εις χωρίον και τους επεδείκνυε ως αιχμαλώτους μεγάλης δήθεν και σκληράς μάχης. Εις έκαστον δε εκ των μεγαλύτερων χωρίων συνεκέντρωνε τας ομάδας του και τους κατοίκους της περιοχής και ενώπιον των εξετέλει ανά ένα εκ των αιχμαλώτων, κατόπιν φρικτών βασανισμών (αποκοπή ώτων, ρινός, γλώσσης, εξόρυξις οφθαλμών κλ.)», βλ. Χούτας, ό.π., σ. 51

Ελληνικός Στρατός (Ε.Σ.) και, μετά την διάλυσή της, του ΕΔΕΣ, Κοσμά Αντωνόπουλου,⁵⁵³ ο οποίος, το 1964, αναφερόταν ατεκμηρίωτα στην «τρομοκρατία» που ασκούσε ο Άρης στον πληθυσμό μαζί με τους μαυροσκούφηδες του.⁵⁵⁴

Στην ίδια λογική, ακόμα και αστοί, συντηρητικοί διανοούμενοι σημειώνουν με έμφαση την άγρια βία του Άρη σε όποιο κείμενο τους δίνεται η ευκαιρία. Ενδεικτικό είναι το σύντομο λήμμα για τον Άρη [= Κλάρας] στο συμπλήρωμα που εκδόθηκε τότε της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας - Μ.Ε.Ε.* (πρώην εκδόσεις Πυρσός, μεταπολεμικά εκδόσεις Φοίνιξ) και που συντάχθηκε από τον Κωνσταντίνο Γεωργόπουλο, υφηγητή τότε Συνταγματικού Δικαίου στο ΕΚΠΑ. Ο Γεωργόπουλος, στις ελάχιστες πραγματικά σειρές του συνοπτικού του λήμματος, βρήκε χώρο για να τονίσει την ακραία βία που ασκούσε, σύμφωνα με το αφήγημα του αστικού στρατοπέδου της εποχής, ο Άρης προς οποιονδήποτε διαφωνούσε μαζί του.⁵⁵⁵

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, ακόμα και αντικομμουνιστές του κεντρώου χώρου, θορυβημένοι, προφανώς, από την εμφάνιση τότε στα βιβλιοπωλεία των πρώτων ιδιαίτερα θετικών έργων για τον Άρη, τα οποία σημειώσαμε αναλυτικά παραπάνω⁵⁵⁶ και φοβούμενοι μην επανακάμψει αυτός ως θετικό σύμβολο του παλιού εαμογενούς κόσμου, επανέρχονται στις προ εικοσαετίας – λίγο δηλαδή μετά το θάνατό του – αντιλήψεις τους για τη βία του, δαιμονοποιώντας την σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θεωρούν πως αυτός αποκλειστικά ήταν ο υπεύθυνος για τη γενικότερη βία του ΕΛΑΣ, καθώς τους είχε εμφυσήσει το πνεύμα της.⁵⁵⁷

Λίγο αργότερα, και σε περίοδο ακόμη πιο συμβατή με αυτού είδους τις αρνητικές τοποθετήσεις για τη βία του Άρη, κατά την δικτατορία, ο απόστρατος αξιωματικός Βασίλειος

⁵⁵³ Ο Κοσμάς Αντωνόπουλος που είχε διατελέσει νομάρχης επί ΕΡΕ υπήρξε από τους βασικούς υμνητές της μνήμης των Ταγματων Ασφαλείας στη μετεμφυλιακή περίοδο, βλ. σχετικά Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2005.

⁵⁵⁴ Ενδεικτικά, αναφέρει πως «ο τρόμος» που έφερνε στον πληθυσμό ο Άρης «έφερνε αγαλλίασιν εις το ΚΚΕ» και «[οι μαυροσκούφηδες] ενσπείρουν τον τρόμον και τον θάνατον» βλ. Κοσμάς Αντωνόπουλος, *Εθνική Αντίστασις 1941 – 1945*, Αθήνα, 1964, σ. 1.227.

⁵⁵⁵ "[Ο Άρης] κατέστη δε ονομαστός βία την αγριότητα την οποίαν επέδειξε κατά την διώξιν των αντιφρονούντων", βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια - συμπλήρωμα*, τ. Γ', εκδ. Ο Φοίνιξ, Αθήνα, χ.χ., σ. 352

⁵⁵⁶ Ο πρώτος τόμος, με επιμέλεια του Πάνου Λαγδά, Άρης, ο πρώτος του Αγώνα κυκλοφόρησε το 1964.

⁵⁵⁷ Ενδεικτικά, βλ. *Αθηναϊκή*, 15/2/1965. Ενδεικτική της ιδεολογικής τοποθέτησης του αφηγήματος αυτού, που εξέφραζε ενδεχομένως και τον ευρύτερο κεντρώο χώρο της περιόδου είναι η θετική παρουσίαση του Τσολάκογλου (εξάλλου ως πηγή αναφέρεται ο διαβόητος δημοσιογράφος του ακροδεξιού χώρου Σάββας Κωνσταντόπουλος που συνόδευε – όλως τυχαίως – και τον Τσολάκογλου σε περιοδεία του τότε στην Θεσσαλία) και ο χαρακτηρισμός του ουδέτερα ως «κατοχικού πρωθυπουργού» και όχι δοσίλογου.

Σταυρογιαννόπουλος, που στην Αντίσταση ήταν στις γραμμές του ΕΔΕΣ, ανέφερε αρκετά για την ακραία βία του, συνοψίζοντάς τα στο ότι επρόκειτο για «κακούργον και δολοφόνον».⁵⁵⁸

Μία ειδική κατηγορία ανθρώπων της δεξιάς, συντηρητικής παράταξης, που μετεμφυλιακά και στο πλαίσιο της έντασης στις αρχές δεκαετίας του 1950 του ψυχρού πολέμου, ασχολήθηκαν μετ' επιτάσεως με την κομμουνιστική βία, συμπεριλαμβανομένης αυτής του Άρη, ήταν πρώην στελέχη του ΚΚΕ που, με διάφορους τρόπους (εκβιασμούς, βασανιστήρια, αυτόβουλα κ.ά.) πέρασαν στο αντίπαλο ιδεολογικό στρατόπεδο. Υπήρξαν δηλαδή "εθνικώς ανανήψαντες", για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της εποχής, και εξαργύρωσαν (κάποιες φορές ακόμα και έμμισθα) τη ζωή και την ελευθερία τους γράφοντας λίβελους για την βία του Άρη, αλλά και γενικότερα των κομμουνιστών, αποτελώντας ένα σημαντικό πυλώνα της μετεμφυλιακής, «εθνικόφρονος», κρατικής, αντικομμουνιστικής προπαγάνδας και "ιστοριογραφίας", ιδιαίτερα χρήσιμο, καθώς θεωρούνταν, υποτίθεται ότι διέθεταν "εγκυρότητα" στα λεγόμενά τους, λόγω της βιωματικής τους γνώσης από τις πρακτικές των πρώην συντρόφων τους. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε το στέλεχος από το μεσοπόλεμο του ΚΚΕ, που διετέλεσε και γραμματέας του ΕΑΜ Μεσσηνίας Γιάννης Καραμούζης.⁵⁵⁹ Ο Καραμούζης, αφού "ανένηψε εθνικώς", αντίθετα με πολλούς

⁵⁵⁸ Βλ. Βασίλειος Σταυρογιαννόπουλος, *Πικρές αναμνήσεις περιόδου 1941-1944*, Αθήναι, 1974, σ. 296

⁵⁵⁹ Ο δικηγόρος Γιάννης Καραμούζης (ψευδ. Μπάμπης) ήταν από τους δύο επικεφαλής της επιτροπής που καταδίκασε τους αιχμαλώτους ταγματασφαλίτες του Μελιγαλά σε εκτέλεση (βλ. *Ιός της Ελευθεροτυπίας*, 11/9/2005), ενώ μετά τα Δεκεμβριανά μετέβη στο Μπούλκες, όπου επιτέλεσε ρόλο κομματικού διαφωτιστή, όντας διευθυντής της εφημερίδας *Φωνή του Μπούλκες*, όπως έπραξε και από τον Ιανουάριο του 1948 στον ΔΣΕ Πελοποννήσου, αλλά συνελήφθη την άνοιξη του 1949 και καταδικάστηκε τέσσερις φορές σε θάνατο. Το 1947 το *Εμπρός* έγραφε για τη δράση του το Σεπτέμβριο του 1944: «[Ο Ιωάννης Καραμούζης] κατά την περίοδον της ελασσοκρατίας διηύθυνεν τας εκτελέσεις των εθνικοφρόνων πολιτών, συνέλαβε δε 18 επιφανείς Καλαματιανούς, μεταξύ των οποίων τον νομάρχη Περρωτήν, τον διοικητήν της χωροφυλακής καθώς και πλείστους αξιωματικούς τους οποίους αφού π' ἔδωσεν εις το πλήθος και ελυτσαρίσθησαν εις την πλατείαν Καλαμών κατόπιν διέταξε και τους εκρέμασαν. Ο ίδιος εισήλθεν μετά την απελευθέρωσιν του Μελιγαλά επικεφαλής τάγματος του ενδεκάτου συντάγματος και προέβη εις αγρίας σφαγάς 900 εθνικοφρόνων πολιτών», βλ. *Εμπρός*, 20/5/1947. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την επιστροφή του Καραμούζη και την θετική "νέα" οπτική του για τα Τάγματα Ασφαλείας, που και άλλοι ακόμα εθνικόφρονες, το 1950, δεν τολμούσαν να διατυπώσουν δημόσια, βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2005, σ. 115-117. Αποκήρυξε τον κομμουνισμό, αλλά αν κρίνουμε από την πρότερη έντονη, ηγετική κομμουνιστική δράση του (Μελιγαλάς, Μπούλκες, επικεφαλής της υπηρεσίας τύπου και διαφώτισης του ΔΣΕ Πελοποννήσου κ.ά.), "όφειλε", για να κερδίσει την ελευθερία του και να κατακτήσει μία νέα θέση στην μετεμφυλιακή ελληνική κοινωνία, να υπηρετήσει το ιδεολογικό στρατόπεδο των "εθνικοφρόνων" πιστά, ένθερμα και έμπρακτα, εκδίδοντας δηλαδή πύρινα αντικομμουνιστικά κείμενα ψυχροπολεμικής προπαγάνδας και προηγουμένως, με την απολογία του που το αστικό μπλοκ εξουσίας την αξιοποίησε (βλ. *Εμπρός*, 31/8 1949), και όπου πέρα από ένα σύντομο βιογραφικό της κομμουνιστικής του πορείας, την οποία αποκήρυξε πλήρως προέβη σε "αποκαλύψεις" που το εθνικόφρον κράτος ήθελε να ακούσει ("Κατά την απολογία του ο Καραμούζης, απεκάλυψε την πλήρη συνεργασία των συμμοριτών μετά των "γειτόνων", "στρεφόμενος προς το ακροατήριο ωμίλησε επί ημίωρον ειπών ότι υπήρξε προδότης της Πατρίδος του και ζητήσας να τον συγχωρήσουν

όψιμους ομοϊδεάτες του (του "εθνικόφρονος" πλέον στρατοπέδου) της περιόδου των αρχών της δεκαετίας του 1950, που επέλεξαν τότε μία γενικότερη σιωπή γύρω από τον Άρη και την βία του, επιχείρησε, ίσως λόγω του ότι γνώριζε πρόσωπα και καταστάσεις του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου εκ των έσω, ίσως λόγω και της "εντεταλμένης" υπηρεσίας όπου βρισκόταν και δρούσε, πέρα από την αδιαμφισβήτητη επίθεσή του στην κομμουνιστική βία εν γένει, να στηλιτεύσει ιδιαίτερα το ρόλο του Άρη στην άσκηση αυτής της βίας, τουλάχιστον αναφορικά με την Πελοπόννησο. Εναρμονισμένος, λοιπόν, πλήρως ο Καραμούζης με το δεξιό αφήγημα,

---

και να φρονιματιστούν από το κατάντημα του ιδίως οι νέοι οι οποίοι παρασύρονται από τους διαφωτιστάς του Κόμματος" κ.ά., βλ. *Εμπρός*, 27/5/1949), καθώς και διενεργώντας, ως φυλακισμένος ακόμα (Οκτώβριος 1949), έρανο "υπέρ των συμμοριοπλήκτων" που τον απέστειλαν στον Βασιλιά ("Κατάδικοι των ενταύθα [Τρίπολη] φυλακών τέως συμμορίται, κατ' έμπνευσιν του αρχισυμμορίτου Καραμούζη, δημοδιδασκάλου (sic), έκ της κομμουνιστικής σχολής (sic) Μπούλκες, συνεκέντρωσαν εξ εράνου μεταξύ των το ποσόν των 784.000 δαρχ., το οποίον απέστειλαν προς τον βασιλέα υπέρ των συμμοριοπλήκτων", βλ. *Εμπρός*, 8/10/1949). Λίγοι μήνες τέτοιας δράσης ήταν αρκετοί για να μεταβεί ο Καραμούζης από το καθεστώς του "αρχισυμμορίτου" σε αυτό των "κυρίων" της κοινωνίας και να γίνεται ένθερμη διαφήμιση του βιβλίου του, το οποίο το μετεμφυλιακό μπλοκ εξουσίας θεωρούσε πως πρέπει να διαβαστεί από "όσους αγαπούν την Ελλάδα" ("Εκυκλοφόρησε το νέο βιβλίο "Πατριώτες και προδότες στο Μωρηά" του κ. Γιάννη Καραμούζη (πρώην στελέχους του ΚΚΕ) [...] περιγράφονται και έρχονται εις φως πρόσωπα και γεγονότα για τις ομαδικές σφαγές των πατριωτών της Πελοποννήσου. Είναι το βιβλίο που ξεσκεπάζει τον κομμουνισμό. Πρέπει να διαβασθή από όλους όσους αγαπούν την Ελλάδα", βλ. *Εμπρός*, 4/4/1950). Το πιο αξιοπερίεργο όμως είναι ότι το παλιό και πιστός στην κομμουνιστική ιδέα στέλεχος του ΚΚΕ και συνεργάτης του Καραμούζη στην *Φωνή του Μπούλκες*, Αλέκος Κουτσούκαλης (εξαιτίας του ότι, ενδεχομένως, να μην γνώριζε την πλήρη αντικομμουνιστική στροφή του προαναφερθέντα, λόγω της μακρόχρονης παραμονής του στην υπερορία ως πολιτικός πρόσφυγας, όπου μάλιστα διετέλεσε και διευθυντής της εφημερίδας *Νέος δρόμος* των Ελλήνων κομμουνιστών της Τασκένδης, από όπου επαναπατρίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970), στο όνομα ίσως της αγαστής συνεργασίας τους στο Μπούλκες και της μεγάλης εκτίμησης που του έτρεφε ("Η συμπεριφορά του [Γιάννη Καραμούζη] ήταν υποδειγματική και οι δημοσιογραφικές του ικανότητες μεγάλες", βλ. Αλέκος Κουτσούκαλης, *Το χρονικό μιας τραγωδίας, 1945-1949*, Το Βήμα, Αθήνα, 2011, σ. 149), μιλάει για αυτόν με τα καλύτερα λόγια, δικαιολογώντας τον πλήρως για τη μεταστροφή του και στοργυλεύοντας τα γεγονότα, ίσως βάσει αυτών που ο ίδιος, προς το τέλος της ζωής του, ήθελε να μεταδώσει παρουσιαζόμενος ως θύμα των καταστάσεων (νιώθοντας ίσως και τύψεις στη Μεταπολίτευση πια), καθώς τον συνάντησε αρκετές φορές μετά τον επαναπατρισμό του και συζήτησαν, και τον παρουσιάζει - ούτε λίγο ούτε πολύ - σαν ένα προδομένο και αντικείμενο από την ιστορία απλό λαϊκό αγωνιστή, συγκρίνοντας την υστεροφημία του με αντίστοιχη ηγετών που ενώ έβλαψαν το κίνημα, εννοώντας μάλλον και τον Ζαχαριάδη (αν κρίνουμε και από την τεράστια κριτική που του ασκεί σε όλο το έργο του), μετά το θάνατο δικαιώνονται, σε αντίθεση με τον Καραμούζη που έπεσε στην ανυποληψία, μη δείχνοντας βέβαια να λαμβάνει υπόψη ότι δεν αποκήρυξε απλώς τον κομμουνισμό, αλλά άσκησε λυσσώδη προπαγάνδα εναντίον του ποικιλοτρόπως, όπως είδαμε προηγουμένως ("Ο Μπάμπης [εννοεί τον Καραμούζη] πιάστηκε αιχμάλωτος ως αντάρτης στην Πελοπόννησο, πριν προλάβει, κυκλωμένος από τον κυβερνητικό στρατό, να αυτοκτονήσει. Ύστερα από φρικτά βασανιστήρια, λύγισε [...] όταν επαναπατρίστηκε τον πρόλαβα ζωντανό. Μου διηγήθηκε όλη την περιπέτειά του. Γνώριζε ότι έχει καρκίνο και ότι πολύ σύντομα θα πεθάνει. Τον επισκέφτηκα στο δικηγορικό του γραφείο άλλες τρεις φορές. Δεν πήρα είδηση πότε πέθανε. Δεν έγραψε καμία εφημερίδα. Όταν είσαι ηγέτης και στέλνεις χιλιάδες αγωνιστές στο θάνατο, όταν κάνεις μοιραία λάθη, που έχουν σαν αποτέλεσμα την καταστροφή ολόκληρου του κινήματος [σ.σ. εδώ μάλλον εμπερικλείει πάλι και τον Ζαχαριάδη] όχι μόνο δεν δίνεις λόγο σε κανέναν, αλλά [...] όταν πεθάνεις, σε γράφουν όλες οι εφημερίδες και μάλιστα υμνούν τις "αρετές" σου και λυπούνται για το χαμό σου. Όταν όμως ένας απλός αγωνιστής πιαστεί αιχμάλωτος [σ.σ. όπως ο Καραμούζης, σύμφωνα με τον Κουτσούκαλη] και λυγίσει κάτω από φρικτά βασανιστήρια, χαρακτηρίζεται προδότης και ξεχνιέται ακόμα και το όνομά του", βλ. Κουτσούκαλης, ό.π., σ. 150

απέδωσε ειδικά στον Άρη το πνεύμα της βίας και του «τραμπουκισμού» που μετέδωσε γενικότερα στον ΕΛΑΣ Πελοποννήσου,⁵⁶⁰ ισχυριζόμενος ότι ο λόγος που στάλθηκε από την ηγεσία του ΚΚΕ στην Πελοπόννησο ήταν να επιβάλει με αυτές τις γνωστές βίαιες μεθόδους του τον κομμουνισμό στους Έλληνες αντιφρονούντες της περιοχής, δηλαδή στους "πατριώτες" που συμμετείχαν στα Τάγματα Ασφαλείας, όχι για να κάνει αντίσταση ενάντια στους Γερμανούς,⁵⁶¹ και, ως πρώτο παράδειγμα εφαρμογής του νέου δόγματος βίας του Άρη, αναφέρει την επίθεση στο χωριό Βαλτέτσι.⁵⁶² Αναφορικά με τα γεγονότα του Μελιγαλά και τις βιαιότητες που διεπράχθησαν εκεί ενάντια σε ταγματασφαλίτες και γυναικόπαιδα από τον ΕΛΑΣ, ο Καραμούζης, παράλληλα προς την σημείωση πως υπήρχε εντολή από το ΚΚΕ να σφαιγιαστούν χωρίς δικαστήρια όλοι όσοι θεωρούνταν "αντιδραστικοί"⁵⁶³ και αφού φρόντισε να απενεχοποιήσει τον εαυτό του για τον αδιαμφισβήτητο ρόλο του στην εκτέλεση αμάχων αιχμαλώτων (καθότι επικεφαλής της αρμόδιας επιτροπής), επιρρίπτοντας την ευθύνη για τις εκτελέσεις μόνο σε αντάρτες του ΕΛΑΣ και πολίτες,⁵⁶⁴ που τους είχε εμψυχήσει η ηγεσία του

⁵⁶⁰ «Ο Άρης μετέφερε και μετέδωσε, μα ακόμη καλλιέργησε, στους αντάρτες και στους καπεταναίους τον τραμπουκισμό, την τρομοκρατία, τον δεσποτισμόν», βλ. Γιάννης Καραμούζης, *Πατριώτες και προδότες στο Μωρηά*, Η Αθηνά, Τρίπολις, 1950, σ. 62-63

⁵⁶¹ «Η κομμουνιστική ηγεσία ήθελε, μετά την αποχώρησιν των Γερμανών, να μη βρεθεί ζώσα αντικομμουνιστική ύπαρξις στο Μωρηά. Διά να είναι δε πλήρως εξασφαλισμένη η επιτυχία αυτού του σκοπού απεστάλη στην Πελοπόννησο, κατά τον Ιούνιον (sic), Ο Άρης Βελουχιώτης, με τους μαυροσκούφηδες του. Η παρουσία του Άρη στο Μωρηά, σκοπό είχε να προετοιμάσει και να προπαρασκευάσει τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ δια τι είναι ολοκληρωτικήν εξόντωση των εθνικιστικών στοιχείων. [...] Η πρώτη δουλειά του Άρη σε συνεργασία με το Γραφείο Περιοχής Πελοποννήσου, ήτο να ξεριζωθεί η "αντίδραση". Δηλαδή να φύγει από τη μέση κάθε άτομο που δεν εννοούσε να υποταχθεί στον κομμουνισμό. [...] Το πρόβλημα τώρα ήτο να εξοντωθούν οι πατριώτες εκείνοι, που είχαν ενταχθεί στα "Τάγματα Ασφαλείας" ή έμενον σε περιοχές των "ταγμάτων ασφαλείας" και δεν ήτο δυνατή και εύκολη η εκεί δράσις του κομματικού μηχανισμού», βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 62-63

⁵⁶² «Ως πρώτη ενέργεια του Άρη, κατά την άφιξίν του ήτο να χτυπήσει με τις περισσότερες δυνάμεις του ΕΛΑΣ στο χωριό Βαλτέτσι Αρκαδίας [...] Οι Βαλτετσιώτες εξοντώθησαν, κατά τας μεθόδους και τους τρόπους που είχε αναπτύξει και εφαρμόσει ο Άρης, με το ειδικό τμήμα των μαυροσκούφηδων», βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 64

⁵⁶³ Οστόσο, το 1944, αμέσως μετά τα αιματηρά συμβάντα, η εφημερίδα *Ελεύθερη Μεσσηνία*, όργανο του ΕΑΜ Μεσσηνίας, γραμματέας του οποίου ήταν τότε ο Γιάννης Καραμούζης, πράγμα που δείχνει πως σίγουρα η γραμμή της απηχούσε και τις δικές του απόψεις, διαφορετικά αναδεικνύει τα γεγονότα, τονίζοντας πως ακολουθήθηκαν από τον ΕΛΑΣ και τις αρμόδιες στρατιωτικές υπηρεσίες ό,τι προβλεπόταν, δηλαδή στρατοδικεία: "Όλες οι αποφάσεις που πάρθηκαν και εκτελέσθηκαν για συλλήψεις, απολύσεις, καταδίκες κλπ. ταγματαλητών και προδοτών πάρθηκαν αποκλειστικά και μόνο από τις αρμόδιες στρατιωτικές υπηρεσίες και τα όργανά του ΕΛΑΣ, με απόλυτα δική τους πρωτοβουλία και χωρίς καμία παρέμβαση", βλ. *Ελεύθερη Μεσσηνία*, 29/9/1944.

⁵⁶⁴ Η εφημερίδα του ΕΑΜ *Ελεύθερη Μεσσηνία* αλλιώς παρουσίαζε το λιντσάρισμα των συνεργατών των Γερμανών από αγανακτισμένους πολίτες αναφέροντας βέβαια πως θα ήταν προτιμότερο να αποφευχθούν οι αυτοδικίες και να δικαστούν κανονικά, αλλά λαμβάνοντας υπόψη το τι είχαν περάσει οι ίδιοι και οι συγγενείς τους από αυτούς, παρά τις προσπάθειες του ΕΛΑΣ να αποφευχθούν αυτές, μπορούν να θεωρηθούν δικαιολογημένες: "Πα'όλες τις φροντίδες που πήρε ο ΕΛΑΣ για ν' αποσοβήσει το λιντσάρισμα των αρχιπροδοτών [...] Τελικά δεν μπόρεσε να συγκρατήσει το κύμα αγανάκτησης του Λαού [...] ο Λαός έχει πάντα δίκιο, όταν δεν παρασύρεται από δημοκόπους απατεώνες [...] Θα ήταν προτιμότερο η αρχιεγκληματίες και προδότες, οι βασανιστές του Λαού, οι δολοφόνοι και ληστές να εισαχθούν σε δίκη και να καταδικαστούν σύμφωνα με τη συνηθισμένη την

ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ ένα αίσθημα μίσους,⁵⁶⁵ δεν δίστασε να κατηγορήσει προσωπικά τον Άρη. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, ήδη πριν φτάσει στο Μελιγαλά, είχε δώσει, μέσω ασυρμάτου, ρητές εντολές να μην συλληφθεί κανείς, άρα να εκτελεστούν όλοι από πριν.⁵⁶⁶ Εντολή την οποία επανέλαβε πολλές φορές και όταν πλέον είχε φτάσει στο μέρος αυτό είτε γραπτά,⁵⁶⁷ είτε προφορικά, επισκεπτόμενος το στρατόπεδο συγκέντρωσης αιχμαλώτων στο Μπεζεστένι, όπου εγκαλούσε τα στελέχη του ΕΛΑΣ και του κόμματος να τηρήσουν τη διαταγή του και να εκτελεστούν άμεσα όλοι οι αιχμάλωτοι.⁵⁶⁸ Ο Καραμούζης, μάλιστα, σημείωσε πως, πέρα από τις διαταγές, ο Άρης άσκησε, ανά περιπτώσεις, και

ταχτική διαδικασία των επαναστατικών στρατοδικείων. Όμως κρίνοντας την πράξη αυτή του Λαού, θα πρέπει να πάρουμε υπόψη μας, πώς στο αντίκρουσμα των εγκληματιών, τα θύματά τους, οι χήρες γυναίκες, οι πικραμένες αδερφές, οι χαροκαμμένες μάνες, είτανε φυσικό να μην μπορέσουν να συγκρατήσουν τα νεύρα τους, να εκμανούν και να ζητήσουν άμεσα εκδίκηση για κείνους που δολοφονήθηκαν, για τις γυναίκες που ατιμάστηκαν, για όλους εκείνους που βασανίστηκαν", βλ. *Ελεύθερη Μεσσηνία*, 18/9/1944.

⁵⁶⁵ "Την επόμενη ημέραν 16 Σεπτεμβρίου όσοι είχαν απομείνει οδηγήθησαν στο "Μπεζεστένι" του Μελιγαλά. Κατιρτίσθη μία επιτροπή από τους Βασίλη Μπράβο, Πανταζή Φράγκο, Στέλιο Διακουμογιαννόπουλο και Γιάννη Καραμούζη. Έργο της ήτο να απολύσει τα γυναικόπαιδα. Πράγματι απελύθησαν όσα γυναικόπαιδα υπήρχον. Στο δρόμο όμως πολλοί αντάρτες ή και πολίτες, κατά την κρίση των, εξετέλουν τους απολυθέντας", βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 75.

⁵⁶⁶ «Ο Βελουχιώτης ειδοποιούσε με τον ασύρματο ότι "προκειμένου περί ταγματασφαλιτών δεν πρέπει να γίνεται λόγος περί αιχμαλώτων"», βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 73.

⁵⁶⁷ «Εξεδόθη και εγνωστοποιήθη εις όλες τις μονάδες του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου η υπ' αριθ. ΕΠΕ 330 της 15 Σεπτεμβρίου 1944 διαταγή της ΙΙΙ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου με την υπογραφήν του Άρη. Εις τη διαταγήν αυτήν λέγεται επί λέξει: "Πας συλλαμβανόμενος ταγματασφαλίτης θα τουφεκίζεται επιτόπου"», βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 76. Όπως συνηθίζεται όμως, έτσι και ο Καραμούζης, διά της αποσιώπησης άλλων στοιχείων της διαταγής του Άρη, σχετικά με την μεταχείριση των ανδρών των Τ.Α., ουσιαστικά διαστρεβλώνει συνειδητά την εντολή του Άρη, σύμφωνα με το αφήγημα που θέλει να υπηρετήσει το 1950, αναδεικνύοντας τον Άρη ως ανάλητο και εξαιρετικά άγριο, καθώς αποκρύπτει ότι έδωσε - για πολλοστή φορά - την ευκαιρία σε όποιο μέλος των Τ.Α. να παραδώσει τον οπλισμό του εντός 24ώρου από τότε και εγγύοταν, στην περίπτωση αυτή, την απόλυτη ελευθερία του: "Δια τελευταίαν φόραν διακηρύσσομεν δημόσια ότι πας ανήκων εις τα Εθνοπροδοτικά Τάγματα, όστις ήθελε παραδοθή ημίν και παραδώση τον οπλισμόν του εντός 24ώρου από της κοινοποιήσεως της παρούσης, θα του εξασφαλισθή απολύτως η ζωή και η ελευθερία επανόδου εις την οικίαν του. Μετά την εκπνοήν της ως άνω προθεσμίας εξ αυτών συλλαμβανόμενος κατά διάρκειαν μάχης ή άλλως ένοπλος θα τυφεκίζεται επί τόπου", βλ. *Ελεύθερη Μεσσηνία*, 18/9/1944. Αυτό αναφέρει και ο Χατζηπαναγιώτου: "Προηγίτο, λοιπόν, πρόταση για παράδοση. Κι όταν αυτοί δεν γινότανε δεχτή, άρχιζε η μάχη", βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σ. 599. Παραλείποντας, έτσι τα παραπάνω, που μόνο λεπτομέρειες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν, ο Καραμούζης διαστρεβλώνει πλήρως την περί βίας εικόνα του Άρη.

⁵⁶⁸ "Ο Άρης με τον Κουλαμπά επεσκέφθησαν το στρατόπεδον [στο Μπεζεστένι]. Ο αριθμός των κρατουμένων τους έκανε εντύπωσιν. Οι κρατούμενοι θα ήσαν περίπου 1.200. Ο Άρης τα έβαλε με τα στελέχη, τα κομματικά, του ΕΛΑΣ, γιατί δεν είχαν τηρήσει και εκτελέσει σχετική διαταγή του, που έλεγε ρητώς" ότι δεν έπρεπε να πιάνονται αιχμάλωτοι ταγματασφαλίτες" [...] Τόσον ο Άρης όσο και ο Κουλαμπάς έβαλαν πόστα τα στελέχη του ΕΛΑΣ, γιατί δεν "εξετελέσθησαν όλοι επιτόπου, αλλά τους έπιασαν ζωντανούς" [...] Το "Μπεζεστένι", παρά το συνεχές άδειασμα του, είχε ακόμη εκατοντάδες κρατούμενους. Ο Άρης και οι αντιπρόσωποι του κόμματος Κουλαμπάς και Ν. Μπελογιάννης είχαν πάρει την απόφασιν. Όλοι έπρεπε να εκτελεστούν. [...] Οι εντός του στρατοπέδου εναπομείναντες, με διαταγή του Άρη και εφόσον οι οργανώσεις των χωριών τους δεν ζητούσαν ν' απολυθούν, άρχισαν να εκτελούνται", βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 75-76, 78, 80.

προσωπικά βία σε κρατούμενους.⁵⁶⁹ Τέλος, αναφορικά με τη μάχη ενάντια στο Τάγμα Ασφαλείας Γαργαλιάνων, ο Καραμούζης έγραψε πως ο Άρης τόνισε, για άλλη μία φορά, ότι δεν πρέπει να συλληφθεί κανείς, αλλά να εκτελούνται όλοι επί τόπου.⁵⁷⁰

Μια άλλη ιδιότυπη περίπτωση αντικομμουνιστών, του κεντρώου μάλλον χώρου, που στην Κατοχή είχαν συνεργαστεί με το ΕΑΜ και που ασχολήθηκαν, στα μέσα της δεκαετίας του 1960 με την βία του ΚΚΕ τότε και κατ' επέκταση με αυτή του Άρη, αποτελεί ο Διονύσης Μπενετάτος.⁵⁷¹ Ο Μπενετάτος επηρεασμένος από την σύγκρουσή του με την ηγεσία του ΚΚΕ στα χρόνια της Κατοχής και από το ότι θεωρούσε πως "η ανεξάντλητη πηγή θηριωδίας βρίσκεται στον ίδιο τον σταλινισμό και στην σταλινική θεωρία ότι η σκοπιμότητα δικαιολογεί κάθε έγκλημα που είναι υποταγμένος στην κομματική σκοπιμότητα", πίστευε ότι η βίαιη συμπεριφορά του Άρη (για την οποία, όπως αναφέρει και ο ίδιος, συχνά κατηγορείται) δεν οφειλόταν σε κάποια προσωπικά ελαττώματα του (δικαιολογώντας την μάλιστα σε μεγάλο βαθμό, λόγω των δύσκολων συνθηκών του αντάρτικου), αλλά αντίθετα στην απόλυτη προσήλωση του στην εφαρμογή της πολιτικής του ΚΚΕ.⁵⁷² Σύμφωνα με τον Μπενετάτο, οι μοναδικές βίαιες ενέργειες, τα μόνα εγκλήματα που βαρύνουν τον Άρη – όχι βέβαια προσωπικά, αλλά ως εκτελεστικό όργανο της κομματικής ηγεσίας – υπήρξαν η βίαιη αιχμαλωσία του Σαράφη,⁵⁷³ η ταυτόχρονη επίθεση του ΕΛΑΣ και του Άρη με τους Γερμανούς εναντίον του Ζέρβα τον Οκτώβριο του 1943 ("ολίσθημα του Άρη", που "εγγύζει τα όρια της προδοσίας") και "η εξόντωση του συνταγματάρχη Δημητρίου Ψαρρού".⁵⁷⁴ Όπως γίνεται κατανοητό, η κριτική του Μπενετάτου στην βία του Άρη περιοριζόταν αποκλειστικά στην

⁵⁶⁹ "Όλοι οι αξιωματικοί, όσοι δεν είχαν εκτελεσθεί, ωδηγήθησαν κατόπιν προσωπικής διαταγής του Άρη και με συνοδεία μαυροσκούφηδων, στο χωριό Μερόπη. Εκεί ενεκλείσθησαν σε μία αποθήκη. Ο Άρης, με τον υπασπιστή του Τζαβέλλα και 4-5 μαυροσκούφηδες, τους επεσκέφθη. Τους έβρισε και ο ίδιος προσωπικώς έδωσε το σύνθημα για άγριο ξυλοδαρμό μέχρι αίματος. Μόλις βράδυνασε τους παρέδωσε στους μαυροσκούφηδες και με τη βοήθεια και άλλων ανταρτών εσφαγιάσθησαν όλοι, λίγο έξω από τη Μερόπη", βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 74.

⁵⁷⁰ "Ο Άρης και ο Κουλαμπάς, που παρακολουθούσαν τα τμήματα, πήραν όλα τα μέτρα, ώστε να μην δημιουργηθεί η κατάσταση του Μελιγαλά. Δηλαδή να μη "συλληφθούν" αιχμάλωτοι. Οι διαταγές που δόθηκαν στους αντάρτες ήταν ρητές: "να εκτελούνται επιτόπου οι συλλαμβανόμενοι", βλ. Καραμούζης, ό.π., σ. 81.

⁵⁷¹ Ο Μπενετάτος, από τα ιδρυτικά στελέχη του ΕΑΜ, προερχόμενος από το σοσιαλιστικό, μη κομμουνιστικό χώρο, χώρισε από το σχηματισμό αυτό είδη από τα τέλη του 1942, καθώς διαφώνησε με την απόπειρα διάλυσης από το ΚΚΕ της μικρής αντιστασιακής οργάνωσης Κεφαλλονιτών «Συνεχιστές», που δρούσε στην Αθήνα στο πλαίσιο του ΕΑΜ, καθώς και ευρύτερα με την επιχείρηση της ηγεσίας του ΚΚΕ να μονοπωλήσει τον αντιστασιακό αγώνα "με σκοπό να καταλάβει την εξουσία", βλ. Διονύσης Μπενετάτος, *Το χρονικό της Κατοχής*, χ.ε., Αθήναι, 1965, σ.88 και Γαβρίλης Λαμπάτος, *ΚΚΕ και εξουσία, 1940 - 1944*, Μεταίχιμο, Αθήνα, 2017, σ. 38-39

⁵⁷² Βλ. Μπενετάτος (1965), ό.π., σ. 86

⁵⁷³ "[Α]νεξάρτητα από την λύση που δέχθηκε να δώσει ο ίδιος ο Σαράφης στην περιπέτειά του και ανεξάρτητα από την αναγκαστική ή αυτόβουλο προσχώρηση του Σαράφη στον ΕΛΑΣ", βλ. Μπενετάτος (1965), ό.π., σ. 86

⁵⁷⁴ Βλ. Μπενετάτος, ό.π., σ. 86-87.

κριτική του στη σταλινική θεώρηση της ηγεσίας του ΚΚΕ γύρω από τη βία και στο ότι ο καπετάνιος, μέχρι ενός σημείου, της ήταν πιστός, αναγνωρίζοντας μάλιστα ότι κάποιες βίαιες ενέργειές του ήταν απολύτως δικαιολογημένες.

Παράλληλα, υπήρξαν την εποχή εκείνη και παλιοί μόνιμοι αξιωματικοί του στρατού που υπηρέτησαν στον ΕΛΑΣ που δεν ήταν ενταγμένοι στο ΚΚΕ, γνώρισαν τον Άρη και εξέφρασαν αρνητικές απόψεις για την βία του, χωρίς όμως να φτάνουν στο βαθμό δαιμονοποίησής της άλλων.⁵⁷⁵ Ένας από αυτούς ήταν ο Δημήτρης Μίχος, από τους πρώτους ανώτερους μη κομμουνιστές αξιωματικούς, που εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ και μεταπολεμικά εκδιώχθηκε από το στράτευμα.⁵⁷⁶ Ο Μίχος στα, ανέκδοτα από τον ίδιο, "Τετράδιά" του, όπου σημειώνονται τα απομνημονεύματά του,⁵⁷⁷ παρατήρησε πως η έλευση στην Πελοπόννησο του Άρη, και προφανώς και ο ίδιος ο Άρης, υπήρξε παράγοντας εμφάνισης μιας αδικαιολόγητης μάλλον βίας και τρομοκράτησης του ντόπιου πληθυσμού, από την αρχή ήδη ακόμα της παρουσίας του εκεί.⁵⁷⁸ Συνεχίζοντας ο Μίχος τις σημειώσεις του, ενώ παρατηρεί πως ήδη η βία αυτή του Άρη και των συντρόφων του γίνεται άμεσο αντικείμενο κριτικής από άλλους αξιωματικούς του ΕΛΑΣ,⁵⁷⁹ ο ίδιος αρχικά την δικαιολογούσε.⁵⁸⁰ Ωστόσο, ενώ ζούσε περισσότερο τη νέα

⁵⁷⁵ Όπως είδαμε παραπάνω, κάποιοι άλλοι συνάδελφοί τους στον στρατό και στον ΕΛΑΣ εξέφρασαν, την ίδια περίοδο, διαφορετική άποψη, ιδιαίτερα θετική, για την βία του Άρη. Ενδεικτικά, βλ. Βαζαΐος, ό.π.

⁵⁷⁶ Ο Μίχος υπήρξε από τους πρώτους ανώτατους πρώην μόνιμους αξιωματικούς του στρατού που υπηρέτησε ως αρχηγός του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου. Το 1939 η δικτατορία Μεταξά τον είχε απομακρύνει με το βαθμό αντισμήναρχου, ανακλήθηκε στην ενεργό υπηρεσία κατά τον πόλεμο. Το 1942 μιλήθηκε στο ΕΑΜ και αφότου διετέλεσε ηγέτης του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου στην πρώτη φάση του αντάρτικου, ουσιαστικά την άνοιξη του 1944 (καθώς εκλέχθηκε και εθνοσύμβουλος της ΠΕΕΑ) παραγκωνίστηκε στην ηγεσία του τοπικού ΕΛΑΣ λόγω της καθόδου την ίδια περίοδο στην Πελοπόννησο του Άρη. Μεταπολεμικά κυνηγήθηκε από το κράτος και φυλακίστηκε για «δοσιλογισμό» και «προδοσία», όπως συνηθιζόταν για την πλειοψηφία των μόνιμων αξιωματικών του στρατού που είχαν ενταχθεί στον ΕΛΑΣ, και πέθανε στην Αθήνα το 1963 σε ηλικία 73 ετών.

⁵⁷⁷ Επειδή, σύμφωνα με τον Γιάννη Πριόβολο που τα παραθέτει, πρόκειται για απομνημονεύματα και όχι ημερολόγιο που το έγραφε στη συγχρονία, χωρίς να αναφέρεται πότε ακριβώς συντάχθηκαν από τον Μίχο, εντάσσουμε τις μαρτυρίες του εδώ, δηλαδή μετά την Κατοχή, βλ. Γιάννης Πριόβολος, *Μια αλυσίδα μνήμες. Αχαΐα και Βόρεια Πελοπόννησος*, Αλφειός, Αθήνα, 2007, 18. Συγκεκριμένα εδώ αναφερόμαστε στο έκτο "τετράδιο".

⁵⁷⁸ «Στην Αράχωβα της Αιγιάλειας [ο Άρης] άρχισε κιόλας τους βασανισμούς και αφού κρέμασε μερικούς ανάποδα σκότωσε κι έναν, γιατί λέει πως έκλειψε μια οκά λάδι" [...] στην Δυτική ορεινή επαρχία όμως υπήρχε κάποια αναταραχή με την άφιξη του Άρη με τους μαυροσκούφηδες και οι οργανώσεις ήταν ανίστατες [...] Εις την Αράχωβα που είχαν εγκατασταθεί, έκαναν κάμποσε συλλήψεις, αρκετούς ξυλοδαρμούς άγριους και ένα δύο εκτελέσεις. Ένα κύμα τρομοκρατίας εξαπολύθηκε στα γύρωχωριά εκείνης της περιοχής», βλ. Πριόβολος (2007), ό.π., σ. 134.

⁵⁷⁹ «Είδα ένα από τους μόνιμους αξιωματικούς [...] [και] μου απαντούσε θαρρετά, ότι δεν θα ανεχθούμε να μας υποδουλώσουν οι μαυροσκούφηδες του Άρη [...] απ' την πρώτη μέρα που ήρθανε φροντίζουν να επιβληθούν στο Μωριά, ιδίως στο λαό, με το ξύλοκαι την κρεμάλα, βλ. Πριόβολος (2007), ό.π., σ 134.

⁵⁸⁰ Απαντώντας στον προαναφερθέντα αξιωματικό και τις κατηγορίες του για τη βιαιότητα του Άρη, ο Μίχος γράφει: "[Τ]ου έκαμα τις ανάλογες συστάσεις και του είπα ότι ο Άρης δεν ήταν ένας τυχαίος

κατάσταση μάλλον, άλλαξε άποψη σχετικά με την βίαιη δράση του Άρη.⁵⁸¹ Κάνοντας μία υπόθεση, ενδεχομένως η αλλαγή οπτικής του Μίχου για το θέμα που μας απασχολεί εδώ, να οφείλεται σε κάποιο αίσθημα λύπης για τον ουσιαστικό παραγκωνισμό του στην ηγεσία του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου από τον καπετάνιο του γενικού στρατηγείου του ΕΛΑΣ, χωρίς όμως – όπως είδαμε – να θέλει να δημοσιοποιήσει γραπτά αυτές τις σκέψεις του.⁵⁸² Προφορικά όμως τότε, είχε φροντίσει να κάνει γνωστές στα τοπικά στελέχη του ΕΑΜ της περιοχής τις αρνητικές απόψεις του για την άκρατη βία που – κατά αυτόν – ασκούσε ο Άρης, όπως φαίνεται από διάφορες σχετικές μαρτυρίες.⁵⁸³

Ο Μιλτιάδης Στεργιόπουλος που ήταν από τους ελάχιστους παλιούς μόνιμους αξιωματικούς του στρατού οι οποίοι εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ και επανεντάχθηκαν στο στράτευμα μετά τη Βάρκιζα, ζώντας από κοντά τον Άρη στην τελευταία φάση του αντάρτικου στην Πελοπόννησο ενάντια στα Τ.Α., χωρίς να αναφέρει κάποια συγκεκριμένα γεγονότα προσωπικής εμπλοκής του καπετάνιου σε σφαγές, ενδεχομένως και λόγω της θέσης του στον μεταπολεμικό εθνικό στρατό, τον παρουσιάζει στις (ανέκδοτες από τον ίδιο) αναμνήσεις του ως "δυναμικό και πολύ σκληρό"⁵⁸⁴ και αφήνει να εννοηθεί, όπως είδαμε και παραπάνω, ότι το πνεύμα οδηγίων που είχε δώσει στους στενούς συνεργάτες του (τους μαυροσκούφηδες) και γενικότερα στους αντάρτες του ΕΛΑΣ οδήγησε σε ακρότητες ή τουλάχιστον τις επικροτούσε όταν συνέβαιναν.⁵⁸⁵

Το 1964, ο Φοίβος Γρηγοριάδης (ο Φώτης Βερμαίος του ΕΛΑΣ), από τους πρώτους μόνιμους αξιωματικούς του στρατού που ανέβηκαν στο βουνό και συνεργάστηκε στενά από την άνοιξη του 1943 με τον Άρη, αντιπαρέβαλε τον τελευταίο προς την "μετριοπάθεια" και την συνέπεια λόγων και πράξεων του Ανδρέα Τζήμα, του οποίου την μνήμη και

αγωνιστής και δεν θ' ανεχόταν να γίνονται αδικίες από το περιβάλλον του", βλ. Πριόβολος (2007), ό.π., σ. 134- 135.

⁵⁸¹ "Κάποιο πρωινό πέρασε από το χωριό που ήμουν μια αποστολή από κρατούμενους [του Άρη], άνθρωποι νοικοκυραίοι, ερείπια από τις ταλαιπωρίες, που οδηγούνταν συνοδεία για ένα αρτισύστατο στρατόπεδο", βλ. Πριόβολος (2007), ό.π., σ. 135.

⁵⁸² Εκδόθηκαν μόλις το 2018, βλ. *Απομνημονεύματα "τετράδια" του Δημητρίου Μίχου αρχηγού του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου*, Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, Καλάβρυτα, 2018.

⁵⁸³ Ενδεικτικά, αναφέρουμε τμήμα της αφήγησης του τότε υπευθύνου του ΕΑΜ στο χωριό Μελίτσια Αιγιαλείας, Καίσαρα Πριοβόλου, που σημειώνει τι τους είπε ο Μίχος: "τα πράγματα άλλαξαν και να φροντίσετε να προσαρμοστείτε με αυτά που λέει αυτός ο άνθρωπος" – εννοούσε τον Άρη – "γιατί είναι πολύ των άκρων και για το παραμικρό πράγμα και χωρίς δικαστήριο σκοτώνει", βλ. Πριόβολος (2007), ό.π., σ. 137.

⁵⁸⁴ Βλ. Πριόβολος (2009), ό.π., σ. 174.

⁵⁸⁵ Βλ. Πριόβολος (2009), ό.π., σ. 175

υπερασπίζεται,⁵⁸⁶ συμπυκνώνοντας σε μία φράση μία γενικευμένη στο έργο του κριτική στην βίαιη δράση και προσωπικότητα του καπετάνιου του ΕΛΑΣ. Αλλού, πέρα από τις πολυάριθμες αναφορές στη βία του καπετάνιου σε όλο του το έργο, με αφορμή την υπόθεση Ψαρρού⁵⁸⁷ τόνιζε το πάθος του για τη βία το οποίο τον οδηγεί, πολλές φορές, να παραφέρεται και να καταλήγει σε «εξτρεμισμούς», παρουσιάζοντάς τον έρμαιο των παθών του, που προσιδιάζει στις κατηγορίες ακραίων αντικομμουνιστών, που τον παρουσίαζαν ως φετιχιστή της βίας.⁵⁸⁸

Επίσης, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, στο πλαίσιο της αναβίωσης της κρατικής προπαγάνδας ενάντια στον κομμουνισμό και του φόβου για ενδεχόμενη (επ)άνοδό του στο πολιτικό προσκήνιο, παρατηρούνταν εκδόσεις πραγματικών ή κατασκευασμένων (σύλλογοι – σφραγίδες) «εθνικώς ανανηψάντων», πρώην κομμουνιστών, που εκμεταλλευόμενοι την μεταπολεμικά αρνητική κριτική της ηγεσίας του ΚΚΕ για τον Άρη, με σκοπό να πλήξουν όχι μόνο την εικόνα του Άρη, όσο και – κυρίως – αυτή του ΚΚΕ αναφορικά με τα βίαια μέσα που μετερχόταν για να πετύχει τους σκοπούς του, την κατάληψη της εξουσίας, αναφέρονται και στην βία του.⁵⁸⁹

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αποτελεί μια ειδική υποκατηγορία στο μπλοκ του αστικού κόσμου για το πως αντιμετώπιζε τη βία του Άρη, καθώς είχε βρεθεί μαζί με τον Άρη, με τον οποίον συνεργαστήκαν, τις κρίσιμες μέρες πριν την Απελευθέρωση κατά τη διάρκεια των μαχών του ΕΛΑΣ με τα Τάγματα Ασφαλείας στην Πελοπόννησο.

Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Βρετανού αξιωματικού Byford –Jones, όπως τις δημοσίευσε στο βιβλίο του *The Greek Trilogy (Resistance - Liberation - revolution)*,⁵⁹⁰ αποσπάσματα του οποίου δημοσιεύτηκαν το 1946 στην εφημερίδα *Τα Νέα*, ο Κανελλόπουλος είχε δηλώσει, κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, πως ο Άρης ευθυνόταν για χιλιάδες θανατώσεις ανθρώπων στην Πελοπόννησο όταν βρισκόταν εκεί ως ηγέτης του ΕΛΑΣ στο τέλος της

⁵⁸⁶ "Ο πρώτος "πολιτικός του ΕΛΑΣ" (ο Τζήμας) όμως, είχε συνέπεια στα λόγια και τις πράξεις του, είχε "το πάθος της μετριοπάθειας", και αποτελούσε τον αντίποδα του Βελουχιώτη", Γρηγοριάδης, *Το αντάρτικο...*, ό.π., τ. Α', σ. 295.

⁵⁸⁷ Την εκτέλεση του Ψαρρού, όπως θα αναδειχθεί διεξοδικά παρακάτω, ο Γρηγοριάδης την αποδίδει έμμεσα και στον Άρη.

⁵⁸⁸ «Ο Άρης, διοικητής των τμημάτων του ΕΛΑΣ εκεί πια, είχε παρασυρθεί από το πολεμικό του μένος, βρισκόταν στην κατάσταση εκείνη των πολεμιστών, που ξεχνούν ακόμη και το γιατί ξεκίνησαν και κάνουν - όπως λέει και ο θεωρητικός [σ.σ. προφανώς εννοεί τον Κλαούσεβιτς] - τον πόλεμο για τον πόλεμο», βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', ό.π., σ. 36.

⁵⁸⁹ Ενδεικτικά, ο «Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Εκ Του Παραπετάσματος», αναπαράγοντας από το τεύχος του περιοδικού *Νέος Κόσμος* (τ.10, Οκτώβριος 1950) σημειώνει: «Ο Κλάρας ήταν γνωστός για τις αλήτικες εκδηλώσεις του», βλ. Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Εκ Του Παραπετάσματος, *Βίβλος της εθνοπροδοσίας*, Αθήναι, 1961, σ. 113.

⁵⁹⁰ W. Byford-Jones, *The Greek Trilogy (Resistance - Liberation - revolution)*, Hutchinson, London, 1945

Κατοχής.⁵⁹¹ Ωστόσο, μεσούντων των Δεκεμβριανών, ως υπουργός τότε των Οικονομικών στην κυβέρνηση Παπανδρέου, σε συνέντευξή του στους ανταποκριτές του ξένου τύπου, όπως διαβάζουμε στην προπαγανδιστική της κυβέρνησης εφημερίδα *Η Ελλάς*, ενώ περιέγραψε με τα μελανότερα χρώματα εγκλήματα του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο (στρατόπεδα συγκέντρωσης, σφαγές κ.ά.), τόσο πριν την αφιξή του εκεί όσο και λίγο μετά από αυτή, δεν έκανε κάποια ειδική μνεία σε ευθύνη του Άρη για αυτά.⁵⁹²

Παρά την καταδίκη της βίας του ΕΛΑΣ από τον Κανελλόπουλο, το γεγονός ότι συνυπήρξε και συνεργάστηκε με τον Άρη κατά τον ερχομό του τότε, ως υπουργός, στην Πελοπόννησο, στα τέλη Σεπτεμβρίου 1944, σε συνδυασμό με το ότι ο καπετάνιος είχε πλέον ταυτιστεί στο φαντασιακό όλων των αντικομμουνιστών με την απόλυτη βία, ως δηλαδή σύμβολό της, είχε μία αρνητική συνέπεια για τον δεξιό πολιτικό, όταν ο τελευταίος, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, έγινε αρχηγός της συντηρητικής παράταξης, της ΕΡΕ. Συγκεκριμένα, δημοσιεύτηκαν από τον αντιπολιτευόμενο στην ΕΡΕ τύπο φωτογραφίες που τους απεικόνιζαν μαζί σε ομιλία σε εξώστη της Πάτρας, αλλά και κατά την κοινή είσοδό τους στην Τρίπολη μετά την παράδοση του εκεί Τάγματος Ασφαλείας, με προφανή σκοπό να γίνουν αντικείμενο πολιτικής, λασπολογικής καλύτερα, εκμετάλλευσης, στο πλαίσιο του προεκλογικού αγώνα, από τους πολιτικούς του αντιπάλους, κυρίως την Ένωση Κέντρου.⁵⁹³ Οι δημοσιεύσεις αυτές έφεραν σε φανερή αμηχανία, ως προς την διαχείριση του θέματος για την δημόσια εικόνα του, τόσο τον ίδιο όσο και ομοϊδεάτες του στο κόμμα του.⁵⁹⁴

⁵⁹¹ «Όπως εδηλώθη απο τον κύριο Κανελλόπουλο, υπουργόν των Ναυτικών, κατά την έναρξιν της επαναστάσεως, ο Κλάρας υπήρξεν υπεύθυνος δια την εξόντωσιν χιλιάδων ατόμων εις την Πελοπόννησον», βλ. *Τα Νέα*, 27/5/1946.

⁵⁹² Βλ. *Η Ελλάς*, 20/12/1944

⁵⁹³ Ενδεικτικά: «Έχει ο καιρός γυρίσματα...», *Ελευθερία*, 2/2/1964 και «Ο Βελουχιώτης και ο άλλος. Τι έπραττε τότε και τι λέγει τώρα ο κ. Κανελλόπουλος», *Ελευθερία*, 4/2/1964

⁵⁹⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι η "καταδίκη της συνοδοιπορίας" του Κανελλόπουλου με τον Άρη στην Πελοπόννησο είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα, σχεδόν δύο δεκαετίες πριν, από έναν ομοϊδεάτη του και τότε συνεργάτη του -την περίοδο που ανακινήθηκε ξανά έντονα το θέμα από την Ε.Κ.- καθώς και οι δύο ήταν υψηλόβαθμα στελέχη και υπουργοί της ΕΡΕ, του Γεωργίου Ράλλη, ο οποίος, το 1947, γράφοντας ένα απολογητικό ή καλύτερα απολογιστικό βιβλίο για το έργο του ήδη πεθαμένου πατέρα του, τρίτου κατά σειρά δοσίλογου πρωθυπουργού, Ιωάννη Ράλλη, και επιχειρώντας να μιλήσει εξ ονόματός του, χαρακτηρίζει ειρωνικά και καυστικά τον Κανελλόπουλο, ο οποίος είχε παραστεί στη δίκη του Ι. Ράλλη (1945) ως μάρτυρας κατηγορίας, "αντισυμβαλλόμενον τον Κλάρα", προκειμένου να μειώσει την "εθνικόφρονα" υπόσταση του με το να τον παρουσιάζει ως συνομιλητή του "απόλυτου κακού", τον Άρη, βλ. Γεώργιος Ράλλης (επιμ.), *ο Ιωάννης Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήναι, 1947, σ. 122. Την ίδια χρονιά, ακόμη πιο καυστικός εμφανίζεται για «συνεργασία» Άρη με Κανελλόπουλο, αναφορικά με την χορήγηση στον πρώτο όπλων, ο εθνικιστής Νικόλαος Αντωνακέας: «Ο υπουργός [...] Παναγής Κανελλόπουλος [...] αφοπλίζει τα Τάγματα Ασφαλείας και τον οπλισμόν τούτων χορηγεί εις τας ορδάς του αρχιελασίτου Άρη Βελουχιώτη, μετά του οποίου εμφανίζεται ενηγαλισμένος (sic) επί εξωστών των Πατρών, του Πύργου και της Τριπόλεως και αποθανατίζει διά του φωτογραφικού φακού την "προσωπικότητά" του, μετά της τοιαύτης του αιμοσταγούς κακούργου Βελουχιώτη», βλ. Αντωνακέας (1947), ό.π., σ. 389.

Εδώ, βέβαια, πρέπει να σημειωθεί πως υπήρχαν φορές, πριν την δικτατορία, που δόθηκαν αφορμές στον Κανελλόπουλο να αναφερθεί δημόσια με τα μελανότερα χρώματα στην ακραία βία που βίωσε το Σεπτέμβριο του 1944 στην Πελοπόννησο από την πλευρά του ΕΛΑΣ, προκειμένου να ενισχύσει το "εθνικόφρον" προφίλ του. Γενικά, όταν εκδηλώνονταν, κατά την περίοδο αυτή, ένας πραγματικός ή κατασκευασμένος φόβος για δυναμική επέμβαση της Αριστεράς, το αντικομμουνιστικό αφήγημα επανεμφανιζόταν άμεσα στο δημόσιο λόγο του αστικού πολιτικού συστήματος σαν εξαρτημένο αντανάκλαστικό. Στο πλαίσιο αυτό, η δόμηση ενός «εθνικόφρονος» προφίλ αποτελούσε απαραίτητο συστατικό επιτυχίας για έναν πολιτικό της Δεξιάς ή του Κέντρου της εποχής αυτής. Έτσι, με αφορμή τέτοιες περιστάσεις, ο Κανελλόπουλος ξεχνούσε σκόπιμα τα όσα θετικά είχε δηλώσει για την δράση του ΕΛΑΣ και του Άρη, πριν την Απελευθέρωση. Ενδεικτικά, λοιπόν, μετά την έκρηξη των Ιουλιανών το 1965 και την πολιτική / κυβερνητική κρίση που ακολούθησε (κυβερνήσεις «αποστασίας», κ.ά.), ο αρχηγός τότε της ΕΡΕ, στο πλαίσιο του λόγου του στο Συμβούλιο του Στέμματος (Σεπτέμβριος 1965), έκανε καυστική αναφορά στην ακραία, «τρομοκρατική» βία που συνάντησε από τον ΕΛΑΣ και τους κομμουνιστές στην Πελοπόννησο το 1944, χωρίς όμως να στοχεύει λεκτικά ειδικά σε αυτή του Άρη.⁵⁹⁵ Λόγω, δηλαδή, της υποτιθέμενης αμεσότητας τότε (1965), του «κινδύνου» της κομμουνιστικής ένοπλης βίας στην Ελλάδα, έκρινε ότι πρέπει να στηλιτευθεί γενικά η ροπή των κομμουνιστών προς τη βία, όχι συγκεκριμένα αυτή του Άρη.

Πάντως, όπως παρατηρείται, σε όλη την περίοδο μετά τα Δεκεμβριανά, ο Κανελλόπουλος (πέρα από αναφορές τρίτων για αυτόν) δεν εξέφραζε – δημοσίως τουλάχιστον – αρνητικές απόψεις για τη βία του Άρη ειδικά, ενώ για την αντίστοιχη γενικά του ΕΛΑΣ το έκανε, όταν υπήρχε ανάγκη. Είτε από φόβο μήπως οποιοσδήποτε δηλώσεις του – έστω και αρνητικές – ανακινήσουν πάλι το υποτιθέμενο θέμα της «συνοδοιοπορίας» του μαζί του είτε γιατί δεν είχε προσωπική αντίληψη για την πραγματικά ακραία βία του ίδιου του Άρη, δεν την δαιμονοποιούσε ούτε κατά την προδικτατορική περίοδο.

Το καθεστώς των συνταγματαρχών, στο πλαίσιο του ακραία αντικομμουνιστικού πνεύματος από το οποίο εμφορούνταν, φρόντισε από τον πρώτο καιρό να καταστήσει δημόσια την «επίσημη» θέση του καθεστώτος σχετικά με την επιβεβλημένη πρόσληψη της βίας του Άρη συγκεκριμένα, από τα πλέον επίσημα χείλη, αυτά του υπουργού των Εσωτερικών, πραξικοπηματία Στυλιανού Παττακού, ο οποίος, τον Σεπτέμβριο του 1967, στην ομιλία του

⁵⁹⁵ «Εγώ συνήθισα να αντιμετωπίζω τρομοκρατικές ομάδες [κομμουνιστών] και [...] εις την Πελοπόννησον, ως απεσταλμένος της κυβερνήσεως του κ. Παπανδρέου» βλ. *Πρακτικά-Συμβούλιον Στέμματος (1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965)*, Αθήνα, 1965, σ. 31.

με αφορμή την εκδήλωση στον Μελιγαλά, η οποία είχε αποκτήσει ειδική βαρύτητα επί δικτατορίας, δήλωσε σχετικά: «Αποτρόπαιος εις την όψιν, θηριώδης εις έκφρασιν κακούργων ενστίκτων, προβάλλει μεταξύ αυτών, ο εκτελεστής του Μελιγαλά. Ο διεστραμμένος την φύσιν καθ' όλα και διψασμένος από την σαδιστικήν λαγνείαν του αίματος ο Άρης Βελουχιώτης είχεν αναλάβει προθύμως να εκτελέση την ξένην εντολήν, της εξοντώσεως του εθνικού πληθυσμού της Ελλάδος».⁵⁹⁶ Το δικτατορικό καθεστώς, ως ετεροχρονισμένη κορύφωση του μετεμφυλιακού κράτους των νικητών, έχοντας επίγνωση και της νέας θετικής δημόσιας, πια (από τα μέσα της δεκαετίας του 1960) πρόσληψης του Άρη από την Αριστερά της εποχής, που είδαμε παραπάνω, φρόντισε να μετατρέψει τον Άρη στο απόλυτο σύμβολο της άγριας βίας των κομμουνιστών γενικά και του ΕΛΑΣ ειδικά.

Στη διάρκεια της επταετίας, σε πλήρη αρμονία με την γραμμή του καθεστώτος για το θέμα αυτό, πολλοί ήταν οι δημόσιοι λειτουργοί που έκαναν μνεία στην βία του Άρη ακόμα και σε – φαινομενικά – άσχετες περιπτώσεις. Ενδεικτικά, ο χουντικός Βασιλικός Επίτροπος του Έκτακτου Στρατοδικείου Αθηνών στη δίκη του ΠΑΜ (Πατριωτικό Μέτωπο), τον Νοέμβριο του 1967, στην προσπάθειά του να ενισχύσει το κατηγορητήριο σε βάρος του μέλους του ΠΑΜ και του ΚΚΕ Κώστα Φιλίνη, αναφέρθηκε στην ακραία βία του Άρη στην Πελοπόννησο, χαρακτηρίζοντάς τον παράλληλα «αιμοβόρο» «κακούργο».⁵⁹⁷ Κάτι που επιβεβαιώνει ότι ο μύθος του Άρη έχει πλέον εδραιωθεί.

Όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, και όπως είναι φυσικό, η ακραία βία του Άρη εντασσόταν και στην «επίσημη» ιστορία του καθεστώτος, μέσω της ιστορίας της περιόδου, που εξέδωσε το ΓΕΣ. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό το αφήγημα, που βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό σε έργα ακραίων «θεωρητικών» του αντικομμουνισμού της εποχής και βασικών προπαγανδιστών του καθεστώτος,⁵⁹⁸ όπως ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου,⁵⁹⁹ ο

⁵⁹⁶ Βλ. *Μακεδονία*, 19/9/1967

⁵⁹⁷ Βλ. *Το Βήμα*, 19/11/1967. Αντίστοιχα, βλ. *Μακεδονία*, 7/7/1970. Όμοια το διορισμένο – όπως και όλα τα άλλα της χώρας – δημοτικό συμβούλιο Λαμιέων, σε πρακτικό του που αφορούσε την τοπική γιορτή του Αγίου Λουκά, τον παρουσίαζε μαζί με άλλους τοπικούς «δαίμονες του ΕΛΑΣ» (π.χ. τον Μπελή, τον Μπεγνή κ.ά.) ως «αιμοσταγή», βλ. Λευτέρης Παπαδόπουλος, «Φθιώτιδα. Ο λαός θα ξεπεράσει τη φοβία», *Τα Νέα*, 24/10/1974.

⁵⁹⁸ Για περισσότερα σχετικά με τους προπαγανδιστές του απριλιανού καθεστώτος, βλ. Αντώνης Κλάψης, «Η προπαγάνδα της δικτατορίας, 1967-1974», στο Σπύρος Βλαχόπουλος, Δημήτρης Καιρίδης, Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019, σ. 82-109.

⁵⁹⁹ Ο Παπακωνσταντίνου θεωρούνταν «θεωρητικός» του κομμουνισμού, καθώς, εκτός των άλλων, προπολεμικά - για μικρό χρονικό διάστημα – υπήρξε μέλος της νεολαίας του ΚΚΕ, οπότε – υποτίθεται είχε «μελετήσει» τον κομμουνιστικό μηχανισμό εκ των έσω. Ενδεικτικά, βλ. Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, *Ανατομία της Επαναστάσεως*, χ.ε., Αθήνα, 1952.

Γεώργιος Γεωργαλάς⁶⁰⁰ και ο Αχιλλέας Κύρου,⁶⁰¹ ο Άρης υπήρξε υπεύθυνος, καθώς αυτός έδωσε αντίστοιχη εντολή, για τις σφαγές εκατοντάδων αμάχων σε διάφορες πόλεις της Πελοποννήσου, μετά την διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας, κυρίως του Μελιγαλά και της Καλαμάτας.⁶⁰² Αντίστοιχη πρόσληψη με τον στρατό, στα χρόνια της δικτατορίας, παρουσίαζαν για την ακραία βία του Άρη και τα υπόλοιπα ένοπλα σώματα ασφαλείας,⁶⁰³ αλλά και μεμονωμένοι αξιωματικοί. Για παράδειγμα, ο συνταγματάρχης ε.α. Ευστάθιος Θεοδωρόπουλος, συμπύκνωσε την δαιμονοποίηση της βίας του Άρη, θέτοντάς την σαν φυσικό του γνώρισμα, στα εξής: «Ο Άρης Βελουχιώτης αποτελεί στίγμα διά την νεωτέραν ιστορίαν του ανθρωπίνου γένους, επειδή υπήρξε το εγκληματικώτερον στοιχείον, εξ όσων η φύσις εδημιούργησε μέχρι σήμερα». ⁶⁰⁴ Στην φράση αυτή για την βία του Άρη αποτυπώνεται εύγλωττα η γενικότερη άποψη των αντικομμουνιστών της περιόδου για την βία του, καθώς τα ίδια πρεσβεύουν ουσιαστικά για όλους ανεξαιρέτως τους κομμουνιστές, αλλά στο πρόσωπο του Άρη συμβολοποιείται η άγρια βία τους, αποτελεί το απόλυτο σύμβολό της.

Το ακραιφνώς αντικομμουνιστικό αφήγημα της δικτατορίας σχετικά με τον ιστορικό ρόλο και την πορεία του ΚΚΕ βρήκε την πιο εύγλωττη και σημαντική – σε επίπεδο δημόσιας διάχυσης – έκφρασή του μέσω του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας ("Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, 1914- 1968") του Γρηγορίου Δάφνη για την ΣΤ΄ Γυμνασίου (χρονιά έκδοσης 1970). Στο πλαίσιο του αντικομμουνισμού, από τον οποίο εμφορείται, σε απόλυτο βαθμό, το εν λόγω βιβλίο, εναρμονισμένο πλήρως με το πνεύμα της δικτατορίας των συνταγματαρχών, βρήκε τη θέση της – όπως είναι φυσικό – και η "βία" του Άρη. Τον παρουσίαζε ως έναν

⁶⁰⁰ Αντίστοιχα και ο Γεωργαλάς διετέλεσε μεταπολεμικά και για κάποια χρόνια μέλος του ΚΚΕ, ζώντας μάλιστα μέχρι το 1956 στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ουγγαρίας. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οπότε «ανένειψε εθνικώς», «δίδασκε» ως «ειδήμων» τον «κομμουνισμό» σε στρατιωτικές σχολές και από τις αρχές της επόμενης, εξέδιδε και το περιοδικό *Σοβιετολογία*, έργο αναφοράς στο βιβλίο ιστορίας του ΓΕΣ του 1973 που προαναφέραμε.

⁶⁰¹ Ενδεικτικά, βλ. Αχιλλέας Κύρου, *Η νέα επίθεση κατά της Ελλάδος : το ελληνικόν πρόβλημα ενώπιον του Ο.Η.Ε. (Ιανουάριος 1946-Δεκέμβριος 1948)*, Αετός, Αθήναι, 1949 και *Η συνομωσία εναντίον της Μακεδονίας 1940-1944*», Δήλος, Αθήναι, 1950.

⁶⁰² Βλ. Γενικών Επιτελείων Στρατού/Διεύθυνσεις Ιστορίας Στρατού, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα (Ιούλιος 1944- Δεκέμβριος 1945)*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι, 1973, σ. 60-62.

⁶⁰³ Ενδεικτικά, βλ. *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, τ. 6, Ιούνιος 1970, σ. 20, όπου παρουσιάζεται ως "άξεστος και αιμοχαρής". Επίσης, βλ. Χαρ. Σταμάτης, «Γοργοπόταμος», *Αστυνομικά χρονικά*, τ. 374, 15 Δεκεμβρίου 1968, σ.1.157. Ενώ ενδεικτικό της πρόσληψης αυτής είναι το ιστόρημα του τότε Αστυνομικού Διευθυντή Σωτήριου Κουβά *Η ιστορία του ΚΚΕ. Το ανθελληνικόν προδοτικόν κόμμα*, που δημοσιεύτηκε σε πολλές συνέχειες στα *Αστυνομικά Χρονικά*, και που βρίθει περιγραφών άγριας βίας του Άρη. Ενδεικτικά, βλ. *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 443, Απρίλιος 1973, σ. 262-262, *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 449, Οκτώβριος 1973, σ. 828 κ.ά. Ο Κουβάς συμπυκνώνει την άποψη του για τον Άρη, έχοντας ως βασικό άξονα την βία του στο εξής: «Ούτος υπήρξε μία παράδοξος μορφή, συνδυάσασα τον φανατισμόν, την έξαρσιν, την αγριότητα, τον μυστικισμόν και την τραγικότητα του τέλους του», βλ. *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 441, Φεβρουάριος 1973, σ. 124.

⁶⁰⁴ Βλ. Ευστάθιος Θεοδωρόπουλος, *Έγκλημα και προδοσία του ΚΚΕ*, Αθήναι, 1968, σ. 251.

αδίστακτο δολοφόνο των "προκρίτων" της Λαμίας (υπονοώντας εμμέσως, πλην σαφώς, την περίπτωση εκτέλεσης του συνεργάτη των Ιταλών, μεγαλογαιοκτήμονα Μαραθέα), οποιουδήποτε του αντιστεκόταν, αλλά και οποιουδήποτε αξιωματικού επιθυμούσε να οργανώσει αντιστασιακή ομάδα, εκτός του ΕΛΑΣ (τον οποίο, άλλωστε, ο Δάφνης δεν αναγνώριζε ως αντιστασιακή οργάνωση, αλλά ως ένοπλο τμήμα του ΚΚΕ για την κατάληψη της εξουσίας), με μόνο σκοπό να είναι αρεστός στο ΚΚΕ (εξαιτίας της "δήλωσης μετανοίας" που είχε υπογράψει) και να αποκατασταθεί κομματικά, αλλά και να ενισχύσει το κόμμα του στην προσπάθεια του τελευταίου να αποκτήσει την εξουσία μετά την αποχώρηση των κατακτητών από τη χώρα.⁶⁰⁵ Μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο Δάφνης, με ιδιαίτερα «διδασκτικό» τρόπο για τους μαθητές, στο πλαίσιο του αναγκαίου επίσημου αντικομμουνισμού του δικτατορικού καθεστώτος, συμπυκνώνει, μέσα σε ελάχιστες σειρές, όλο το μεταπολεμικό αφήγημα των επικριτών της βίας του Άρη.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, η βίαιη εικόνα του Άρη αποτέλεσε ένα προνομιακό πεδίο εκμετάλλευσης από το ιδεοληπτικά αντικομμουνιστικό δικτατορικό πλέγμα εξουσίας της επταετίας. Ωστόσο, επειδή οι χρονικές περιοδολογήσεις, ακόμα και με σημαντικά, κομβικά όρια όπως η Μεταπολίτευση του 1974, ενέχουν συμβάσεις χρήσιμες μεν για ιστορική ανάλυση, αλλά όχι απόλυτες, αξίζει εδώ να τονιστεί ότι και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 1976 συγκεκριμένα, και μάλιστα σε δίκη για τους βασανιστές της Χούντας, ο επίτροπος του αναθεωρητικού δικαστηρίου Αθηνών ταξίαρχος Χρήστος Μπέλκας, στην αγόρευσή του – ζητώντας την καταδίκη του κατηγορουμένου –, δεν δίστασε να αναφερθεί, σε μια αποστροφή του λόγου του, προκειμένου να στηλιτεύσει τις μεθόδους των κατηγορουμένων, στο βίαιο χαρακτήρα του Άρη.⁶⁰⁶ Το γεγονός αυτό αναδεικνύει ότι στο στράτευμα – ακόμα και αυτό το τμήμα του που καταδίκασε, κυριολεκτικά και μεταφορικά, τις βίαιες δικτατορικές μεθόδους – τουλάχιστον στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια – η αρνητικά βίαιη εικόνα του Άρη ήταν τόσο καλά δομημένη που επανερχόταν σε πρώτη διάταξη στο δημόσιο λόγο.

⁶⁰⁵ "[ο Άρης] είχε υπογράψει "δήλωσιν μετανοίας" και ήθελε να αποκατασταθή "κομματικώς" [...] Ο Κλάρας είχαν ως μοναδικόν σκοπόν την απόκτησιν δυνάμεως δια την υπό των κομμουνιστών κατάκτησιν της εξουσίας, αμέσως μετά την απελευθέρωσιν της χώρας. Δι' αυτό και από της πρώτης στιγμής ήρχισε να φονεύη προκρίτους (sic) της περιοχής Λαμίας, ως και πάντα αρνούμενον να υποταχθή εις την θέλησίν του. Επίσης, εφόνευεν κάθε αξιωματικόν ο οποίος απειράτο να οργανώση αντάρτικη ομάδα", βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, 1914- 1968*, ΟΕΔΒ, Αθήναι, 1970, σ. 133-134

⁶⁰⁶ «Αλλά μήπως και ο Άρης Βελουχιώτης δεν έγινε σφαγεύς [...]»;», βλ. *Μακεδονία*, 20/9/1976.

Πρώτη φάση Μεταπολίτευσης (1974-1990)

Ο Άρης ως λαϊκός, επαναστατικός ηγέτης της Εθνικής Αντίστασης

Κατά την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, η μνημονική πορεία της εικόνας του Άρη από την ευρύτερη και πολυδιασπασμένη πια Αριστερά πήρε μία σχετικά «αυτόνομη» πορεία από την «επίσημη» γραμμή του ΚΚΕ για το θέμα αυτό. Η νέα δημόσια πρόσληψη της εικόνας του Άρη γενικά και της βίας του ειδικά ήταν, μάλιστα, ιδιαίτερα θετική. Ούτως ή άλλως η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα σημαντικών τμημάτων της νεολαίας, μετά την πτώση της δικτατορίας και την κατάρρευση του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας, υπήρξε αρκετά ριζοσπαστικοποιημένη. Κομβικό, όμως, ρόλο συγκεκριμένα στη νέα θετική πρόσληψη της εικόνας του Άρη έπαιξαν και κάποιοι, επιπλέον, παράγοντες, όπως διάφορες δυναμικές δράσεις μικρών αριστερών κομμάτων και ανένταχτων αριστερών, η προώθηση, κυρίως από το ΠΑΣΟΚ (αλλά όχι μόνο), ενός εθνολαϊκιστικού λόγου, που βασιζόταν στο ότι για τα «δεινά» των Ελλήνων φταίνει διαχρονικά οι ξένοι, η ωρίμανση του αιτήματος στην ελληνική κοινωνία για αναγνώριση της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης – συμπεριλαμβανομένου δηλαδή του ΕΑΜ – κ.ά. Στεκόμενοι λίγο περισσότερο στον εθνολαϊκισμό της περιόδου αυτής, εκφρασμένου κυρίως από το ΠΑΣΟΚ,⁶⁰⁷ να τονίσουμε ότι μετεξελίχθηκε σταδιακά από λόγος της «παραδοσιακής» εθνοκροσύνης σε μια νέα αφήγηση, γύρω από το κεντρικό σύνθημα «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες». Αποτέλεσμα αυτού ήταν ο «εθνικός λόγος» να απενοχοποιηθεί στη συλλογική συνείδηση των αριστερών, αφού το έθνος ταυτίστηκε με τον λαό.⁶⁰⁸

Οι παράγοντες αυτοί κατέληγαν σε δύο διαφορετικές, αλλά και αλληλοσυμπληρούμενες – κατά μία έννοια – όψεις, αμφότερες θετικές για την δυναμική δράση του Άρη: την ένταξή του αφενός στο πάνθεον των εθνικών ηρώων και αφετέρου στο επαναστατικό. Η πρώτη εξέφραζε, κατά κύριο λόγο, τον πολιτικό χώρο του ΠΑΣΟΚ και η δεύτερη μεγάλα τμήματα της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς και μέρος της κοινωνικής βάσης των δύο μεγαλύτερων κομμουνιστικών κομμάτων, των οποίων οι ηγεσίες δεν την εξέφραζαν στο συγκεκριμένο θέμα ιδιαίτερα, για λόγους που θα αναδειχθούν παρακάτω. Κοινός παρονομαστής και των

⁶⁰⁷ Για περισσότερα σχετικά με τον εθνολαϊκισμό της περιόδου και τις σχέσεις του με το ΠΑΣΟΚ, βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991, Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος. Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα, 2001, Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός, 1965-2005. Απορίες και κίνδυνοι μιας μαχητικής συμβίωσης*, Εστία, Αθήνα, 2011, Σοφός (2000), ό.π, σ. 133-157.

⁶⁰⁸ Βλ. Έφη Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ. 248.

δύο (πέρα από την επιχείρηση οικειοποίησης του συμβόλου του), ήταν η θέαση του Άρη ως λαϊκού πλέον ήρωα, στο πλαίσιο μιας ερμηνευτικής προσέγγισης αντίστιξης, μανιχαϊστικού τύπου, της θετικής δυναμικής δράσης του προς τις αρνητικές επιλογές της «δογματικά ορθόδοξης» ηγεσίας του ΚΚΕ στην Κατοχή.⁶⁰⁹ Με άλλα λόγια, η αντιπαλότητα μεταξύ της στρατιωτικής ηγεσίας του ΕΛΑΣ (που συμβόλιζε σε ανώτατο επίπεδο ο Άρης) και του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ αποτελούσε μία ερμηνεία για την ήττα του κινήματος στη δεκαετία του 1940 ιδιαίτερα δημοφιλή κατά την πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο και ίσως και ένα επιπλέον επιχείρημα για να απομακρυνθούν παλιοί αγωνιστές της εαμικής αντίστασης από την κομμουνιστική Αριστερά, χωρίς όμως να είναι δυνατό να τεκμηριωθεί ιστορικά.⁶¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό, μέσω των προβληματικών σχέσεων του με την ηγεσία ΚΚΕ, ο Άρης και η δυναμική δράση του, για το συντριπτικό τμήμα της πληθυστικής Αριστεράς της εποχής,⁶¹¹ εντάσσεται στη σφαίρα του μύθου, αποτελώντας μία βολική ερμηνευτική απάντηση – κλειδί στο ερώτημα «γιατί χάσαμε;».⁶¹²

Ξεκινώντας, όμως, από τα δύο ΚΚΕ της εποχής (ΚΚΕ και ΚΚΕεσωτ.), να σημειώσουμε πως αυτά τηρούσαν, σε σχέση με την βία του Άρη, μια σχετικά επαμφοτερίζουσα στάση, καθώς ναι μεν την δικαιολογούσαν σε ένα βαθμό, επιχειρώντας να ακολουθήσουν και το θετικό κλίμα του κόσμου της Αριστεράς για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, αλλά από την άλλη κρατούσαν δημοσίως και κάποιες επιφυλάξεις σχετικά τουλάχιστον με ορισμένες βίαιες ενέργειές του που είχαν χαρακτηριστεί, τόσο από αντιπάλους όσο και από τους ίδιους παλιότερα, ακραίες.

Ενδεικτικά, ο Μήτσος Παρτσαλίδης, σε συνέντευξη του, το 1978 πλέον, που ήταν ιστορικό στέλεχος του ΚΚΕ εσωτερικού, και από τους πρωτεργάτες της διάσπασης του 1968, φαίνεται να δικαιολογεί ουσιαστικά τους όποιους «εξτρεμισμούς» του Άρη, καθώς ισχυριζόταν «ότι το γεγονός πως βρισκόταν επικεφαλής του στρατού, τον έκανε να βλέπει τα προβλήματα από τη δυναμική τους πλευρά».⁶¹³ Αυτή η τοποθέτηση του Παρτσαλίδη, που ερχόταν σε αντίθεση με κριτικές που ασκήθηκαν στον Άρη από τον ίδιο στο παρελθόν (σχετικά με τη βία του,

⁶⁰⁹ Κεντρικό ρόλο στην ευρύτατη διάδοση αυτού του σχήματος στην ελληνική Αριστερά της περιόδου έπαιξε η κυκλοφορία στα ελληνικά του βιβλίου του Dominique Eudes *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1949* (Εξάντας, 1974), που είχε κυκλοφορήσει αρχικά, το 1970, στα γαλλικά (Fayard, 1970). Για μία αναλυτική κριτική αυτού του βιβλίου και του σχήματος «κακό κόμμα – καλοί καπετάνιοι», στηριζόμενο στην αντίστιξη «πόλη – βουνό», που αξιοποιεί, βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Οι καπετάνιοι», *Ο Πολίτης*, τ. 1, Μάιος 1976, σ. 93-97.

⁶¹⁰ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Από τις κάννες στις κάμερες: ο Εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του πολέμου*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2006, σ. 113.

⁶¹¹ Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί παλιοί καπετάνιοι του ΕΛΑΣ και άλλοι αγωνιστές του εντάχθηκαν τα χρόνια εκείνα στο ΠΑΣΟΚ και ίδρυσαν, μάλιστα, την Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΟΑΕΑ).

⁶¹² Βλ. Βόγλης (2006), ό.π., σ. 112-113.

⁶¹³ Βλ. *Το Βήμα*, 14/5/1978.

φαίνεται να εναρμονίζεται (ή και να δίνει «γραμμή») με τη γενικότερη στάση του ΚΚΕ εσωτερικού απέναντι στον καπετάνιο του ΕΛΑΣ ήδη από τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, στάση εν γένει θετική, με σιωπές γύρω από τη βία του, ενώ και όπου γινόταν λόγος για αυτή, όπως στην περίπτωση που προαναφέρθηκε, παρατηρούνταν μια επιχείρηση σχετικής δικαιολόγησής της, προκειμένου να προταχθούν τα αναμφισβήτητα θετικά σημεία της δράσης του.⁶¹⁴ Ωστόσο, στο βιβλίο του για την Εθνική Αντίσταση, παρότι έκρινε πως λόγω πειθαρχίας «τα σκληρά [του] μέτρα για να επικρατήσει πραγματικά το πνεύμα αυτό ήταν αναγκαία και προπαντός στην πρώτη περίοδο του αντάρτικου κινήματος», σχολίασε δεικτικά πως «[υ]πήρξαν βέβαια και περιπτώσεις που οι ακρότητες [του Άρη] ήταν η εύκολη λύση».⁶¹⁵

Στο ίδιο πνεύμα με το ΚΚΕεσωτ. φαίνεται να κινείται, κατά την ίδια περίοδο, και το ΚΚΕ σχετικά με την βία του Άρη. Από τη μία επιχειρούσε να την δικαιολογήσει, αλλά ορισμένες φορές την καταδικάζει, ενώ κάποιες άλλες, πάλι, την απέκρυβε, όπως αποτυπώνεται σε σχετικά αφιερώματα του *Ριζοσπάστη* αλλά και άλλες κομματικές εκδόσεις ντοκουμέντων από την περίοδο της Αντίστασης.

Παλιοί, λοιπόν, συναγωνιστές του στον ΕΛΑΣ, που ήταν παράλληλα μέλη του ΚΚΕ και στη μεταπολιτευτική περίοδο, εκφράζοντας και την επαμφοτερίζουσα, ουσιαστικά, και σχετικά αμήχανη, στάση του κόμματος κατά την περίοδο αυτή για τον Άρη όσον αφορά συγκεκριμένες πτυχές της βίας του, όπως ο Νίκος Καρκάνης,⁶¹⁶ ενώ απέδιδαν πολλά θετικά στη δράση του Άρη και θεωρούσαν πολλές φορές δικαιολογημένη την σκληρότητα που επεδείκνυε κυρίως στους αντάρτες του για λόγους πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ (π.χ. εκτέλεση αντάρτη για την κλοπή μιας κότας),⁶¹⁷ αναγνώριζαν ταυτόχρονα πως ο «πλούσιο[ς] δυναμισμό[ς] και η μεγάλη πίστη [του Άρη] στο δίκιο του λαού [...] μερικές φορές τον έκαναν υπερβολικά σκληρό απέναντι στους εχθρούς του λαού»,⁶¹⁸ όπως αυτός τουλάχιστον τους

⁶¹⁴ Η στάση αυτή του συγκεκριμένου κομματικού χώρου, την περίοδο αυτή, θα λέγαμε ότι κορυφώνεται τότε με την εκδήλωση στο Σπόρτινγκ του ΚΚΕ εσωτερικού για την αποκατάσταση της μνήμης του, όπου παρευρέθηκαν πολλοί παλιοί συναγωνιστές του στις 27/6/1979, βλ. *Το Βήμα*, 22/6/1979 και 28/6/1979. Στο πλαίσιο αυτής της εκδήλωσης, παρουσία παλιών καπετάνιων του ΕΛΑΣ, το ΚΚΕ εσωτ. δικαιολόγησε τις δυναμικές του ενέργειες στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, βλ. *Ελευθεροτυπία*, 27/6/1979.

⁶¹⁵ Βλ. Μήτσος Παρτσαλίδης, *Διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978, σ. 41

⁶¹⁶ Τα πρώτα αρκετά χρόνια της νόμιμης μεταπολιτευτικής επανέκδοσης του *Ριζοσπάστη*, ο Καρκάνης υπήρξε σταθερός αρθρογράφος της εφημερίδας του ΚΚΕ τόσο στα επετειακά, κάθε Ιούνιο, αφιερώματα για τον Άρη με αφορμή τον θάνατό του όσο και γενικότερα σε πολλά θεματικά για την Αντίσταση.

⁶¹⁷ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1978

⁶¹⁸ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1978

εννοούσε ως τέτοιους. Και μέσω μιας προσωπογραφίας για τον Άρη του παλιού συντρόφου του στον ΕΛΑΣ και νυν στελέχους του ΚΚΕ Ηλία Καρά αποτυπώνεται η γενικά θετική οπτική του «επίσημου» κομμουνιστικού χώρου της περιόδου για τον καπετάνιο, συμπεριλαμβανομένης της βίας του ή έστω της δυναμικής δράσης του, αλλά εντοπίζεται και στο κείμενο αυτό μια σχετική αμηχανία.⁶¹⁹

Αυτή η διφορούμενη θέση του ΚΚΕ, κατά τα πρώτα χρόνια της νόμιμης δράσης του μετά τη δικτατορία, απέναντι στη βία του Άρη, ειδικά όταν επρόκειτο για πολιτικούς του αντιπάλους, πήγαζε, ενδεχομένως, από τρεις κύριες αφετηρίες. Πρώτον, ότι δεν είχε αποκατασταθεί ακόμη «επίσημα» στο κόμμα, με συνέπεια να μην έχει ενταχθεί στο κομματικό πάνθεον ηρώων ώστε να του δικαιολογείται κάθε δράση του. Δεύτερον, ότι στο ερμηνευτικό σχήμα για την ανάλυση της ιστορίας του που ακολουθούσε σε όλη την συγκεκριμένη περίοδο το ΚΚΕ, ο (πραγματικά) σημαντικός ρόλος του κόμματος, παρουσιασμένος ως αποκλειστικά καταλυτικός, καταργούσε ουσιαστικά όλες τις άλλες πραγματικότητες που εμπεριέχονται στο ίδιο το κίνημα, αναγάγοντας το κόμμα ουσιοκρατικά και κάπως μεταφυσικά στον μοναδικό υπεύθυνο για την συγγραφή της ιστορίας του και ιδιαίτερα των θριαμβευτικών αγώνων του (όπως η Εθνική Αντίσταση), γεγονός που αποτυπωνόταν και στις μαρτυρίες της πλειοψηφίας των κομμουνιστών της εποχής εκείνης, όπου το «εγώ» υποχωρούσε, θρυμματιζόταν και σίγουρα διαχεόταν στο συλλογικό «εμείς» του κόμματος.⁶²⁰ Τρίτον, και ίσως σημαντικότερο για την περίοδο αυτή, ότι είχε το «άγχος» μήπως, δικαιολογώντας τις συγκεκριμένες βίαιες ενέργειες του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, δώσει δικαιώματα στους αντιπάλους να ταυτίσουν και το ίδιο το ΚΚΕ, κατά τα κρίσιμα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, με την «ακραία» βία που για τους αντιπάλους συμβόλιζε ο Άρης. Κρίνοντας το ΚΚΕ ότι οι συγκεκριμένες βίαιες ενέργειες του Άρη θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν από ιδεολογικούς τους αντιπάλους ουσιαστικά ως τμήμα του Εμφυλίου (με τον οποίο άλλωστε στα αφηγήματα των αντικομμουνιστών ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ ήταν άμεσα συνδεδεμένος), η αποφυγή αναφορών σε αυτές τις βιαιότητες ή η μη δικαιολόγησή τους από τη μεριά τους λειτουργούσε ως απόδειξη αποδοχής της νομιμότητας και του κοινοβουλευτισμού και ταυτόχρονα καταδίκης της ένοπλης εμφύλιας βίας (όποια ταυτότητα και αν είχε το θύμα), καθώς μόνο η Αντίσταση ενάντια στον ξένο κατακτητή αποτελούσε νομιμοποιητικό παράγοντα του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος.⁶²¹ Σε κάθε πάντως περίπτωση αυτή η σχετικά αρνητική στάση του ΚΚΕ της

⁶¹⁹ Βλ. Γεωργίου (επιμ.) (1979), ό.π., τ. Β', σ. 477-481.

⁶²⁰ Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Άρης Βελουχιώτης. Το ξεκενούργωμα των μύθων», *Ενθέματα Αυγής*, 8/2/1998, Παπαθανασίου (1996), ό.π., σ. 258.

⁶²¹ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτουρά,

εποχής αυτής έναντι των συγκεκριμένων βίαιων ενεργειών, για τις οποίες κατηγορείτο από ιδεολογικούς του αντιπάλους διαχρονικά, ερχόταν σε πλήρη αρμονία με το γενικότερο «νομιμόφρον» προφίλ που το κόμμα αυτό επιχειρούσε την περίοδο εκείνη να καλλιεργήσει ως δημόσια εικόνα του.

Η ανησυχία αυτή του ΚΚΕ και η ευαισθησία του σε θέματα δικαιολόγησης ακραίας βίας του Άρη έναντι Ελλήνων και δη πολιτικών αντιπάλων, αποτυπώνεται εύγλωττα, με τον πλέον καθαρό τρόπο, στην σκόπιμη απάλειψη από κομματική έκδοση (Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ) του 1981 συλλογής ντοκουμέντων της Εθνικής Αντίστασης από Έκθεση πεπραγμένων του Άρη (Απρίλιος - Μάιος 1944) προς την ΠΕΕΑ (την οποία, κατά άλλα παρουσιάζει αυτούσια),⁶²² στοιχείων όπου ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ ομολογεί ότι διαπράχθηκαν τόσο από τον ίδιο όσο και από τον ΕΛΑΣ γενικότερα βιαιότητες και συγκεκριμένα την προσωπική του εμπλοκή στην βίαιη διάλυση του 5/42 και στην δολοφονία Ψαρρού, τον οποίο, μάλιστα, χαρακτηρίζει «εθνοπροδότη».⁶²³ Καθώς ο Άρης έμπαινε πλέον σταδιακά στο κάρδο των ηρώων του κόμματος δεν γινόταν να φανεί βίαιος έναντι των πολιτικών του αντιπάλων.

Στο ίδιο πνεύμα, και η άποψη του παλιού ηγετικού στελέχους και μέλους του ΠΓ του ΚΚΕ κατά την Κατοχή Πέτρου Ρούσου που από τη μια καταδίκασε κάποιες βίαιες ενέργειές του (π.χ. την εκτέλεση του γιου του Μαραθέα), ενώ από την άλλη αναγνώριζε το θετικό αντίκτυπο που κάποιες από αυτές είχαν στην ανάπτυξη του αντάρτικου.⁶²⁴ Πιο πολύ βέβαια φαίνεται να στηλιτεύει τη βία του από την σκοπιά της κομματικότητας, δηλαδή ότι αυτός και οι μαυροσκούφηδες του (στους οποίους αφιερώνει ένα κεφάλαιο), λόγω του πνεύματος που τους είχε εμψύσει, ήταν απείθαρχοι προς το κόμμα και αυτό τους οδηγούσε σε «υπερβασίες».⁶²⁵

Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 78, Γιαννιτσιώτης (2010), ό.π., σ. 271-272.

⁶²² Βλ. Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, τ. Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981, σ. 345.

⁶²³ «Υπ' ευθύνη μου διετάχθη η Ταξ/ρχία ν' απαντήσει εις τον Ψαρρόν [...] διαφυγή διά μίαν ακόμη φοράν των καθαρμάτων του 5/42 και ιδιαίτερα του εθνοπροδότη Συν/χου Ψαρρού Δ., θα ήτο πράξις εγκληματικώς ασύμφορος. [...] Παραδέχομαι ότι επέδρασα εξαιρετικά και ερυμούλκησα την Ταξ/χίαν προς γραμμήν τοιαύτης ταχείας και ανηλεούς εξοντώσεως. Πιστεύω, όμως, ότι ενήργησα απολύτως προς το συμφέρον του αγώνος και αναλαμβάνω ακεραίαν την ευθύνην», βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 496, φ. 30/4/147, όπως παρατίθεται στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 292.

⁶²⁴ «Μια τέτοια λαθεμένη πράξη θεωρήθηκε από τους χωριάτες και το κόμμα μας η εκτέλεση του γιου του τσιφλικά Μαραθέα στην περιφέρεια Δομοκού. Έτσι, πάντως, δυνάμωνα στην αρχή το αντάρτικο», βλ. Πέτρος Ρούσος, *Η μεγάλη πενταετία*, τ. Α', Αθήνα, 1976, σ. 240-241.

⁶²⁵ «Καλλιεργεί ανάμεσα στους μαυροσκούφηδες ένα καθεστώς, που μαζί με την ορμητικότητα (καλό), δεν τούλειπαν ούτε στοιχεία ανώφελης σκληράδας, ούτε ορισμένους αέρας αναρχισμού [...] [Οι μαυροσκούφηδες] ήταν ο φόβος και ο τρόμος των εχθρών του λαού. [...] Από τα πρώτα βήματα του

Παράλληλα, κατά την δεκαετία του 1980, το ΚΚΕ, μέσα από «επίσημες», κομματικές ιστορικές αναλύσεις του, δεν επιθυμούσε, όπως προαναφέρθηκε, να ξεχωρίσει τον Άρη περισσότερο από τον υπόλοιπο ΕΛΑΣ και να του αποδώσει κάποια προσωπικά ιδιαίτερη συνεισφορά στην ανάπτυξη του αντάρτικου, μέσω της δυναμικής δράσης του ειδικά της πρώτης περιόδου, γεγονός που εντάσσεται και στην ευρύτερη λογική του ότι ο ΕΛΑΣ ήταν αποκλειστικό δημιούργημα των αποφάσεων του κόμματος και δεν έπαιζαν τα πρόσωπα κάποιο ιδιαίτερο ρόλο.⁶²⁶ Παρότι δηλαδή αναγνώριζε το πόσο σημαντικές ήταν η δράση των πρώτων ανταρτοομάδων για την Αντίσταση, όπως για την καταπολέμηση του φαινομένου της ληστείας και η δυναμική αντίδρασή τους έναντι των Ελλήνων συνεργατών των δυνάμεων Κατοχής, δεν αναγνώριζε ακόμη ότι σε αυτό συνέβαλε αποφασιστικά ο Άρης ως προσωπικότητα, δείχνοντας, πέρα από την προαναφερθείσα γενικότερη πρόταση παλιών αγωνιστών του ΕΛΑΣ στο πλαίσιο του συλλογικού «εμείς» έναντι του «εγώ», που κυριαρχούσε στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, ότι είχε και μια ειδική στάση αμηχανίας έναντι του Άρη, που εκφραζόταν γραπτά με μια αποσιώηση γύρω από το πρόσωπό του, ίσως, πέρα από τα άλλα, επειδή αισθανόταν και την οικειοποίησή του από άλλους πολιτικούς και κομματικούς χώρους.⁶²⁷

Άξιο προσοχής είναι ότι υπήρξαν και παλιοί σύντροφοί του στον ΕΛΑΣ, είτε ενταγμένοι ακόμα στο ΚΚΕ (όπως ο Βαγγέλης Παπαδάκης – Λευτεριάς), είτε όχι (όπως ο Κώστας Δεσποτόπουλος), που, την ίδια περίοδο, αντί της προαναφερθείσας σιωπής για αυτόν, επέλεξαν να αναφερθούν σε αυτόν και να υπερτονίσουν, μάλιστα, την ακραία βία του σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, ακολουθώντας στο θέμα αυτό μια σχετικά αυτόνομη

Άρη η πολιτική καθοδήγηση του ΚΚΕ ήταν υποχρεωμένη να τον συγκρατεί από υπερβασίες σε βάρος του αγώνα και υποτίμηση των τοπικών κομματικών οργανώσεων», βλ. Ρούσος, ό.π., σ. 242, 245.

⁶²⁶ Η αμηχανία (ή και φόβος ακόμα) του ΚΚΕ για την ευρύτερη αποδοχή του Άρη, ως συμβόλου επαναστατικότητας από την ευρύτερη Αριστερά της εποχής αυτής, αποτυπώνεται, όπως θα φανεί παρακάτω, και σε εσωκομματικές διεργασίες, βλ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 22/9/2019.

⁶²⁷ Ενδεικτικά: «Η ως τότε δράση του ΕΛΑΣ απόβλεψε, κυρίως στο ξεκαθάρισμα της υπαίθρου από τους λεγεωνάριους και τα άλλα όργανα των κατακτητών, από τους ληστές, ζωοκλέφτες και από τους σταθμούς χωροφυλακής. Χωρίς αυτό το ξεκαθάρισμα δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος για επέκταση του ένοπλου κινήματος στην υπαίθρο», βλ. Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, 1940-1945. Δοκίμιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981, σ. 114. Αντίστοιχα: «Με την καθοδήγηση της Κεντρικής Επιτροπής ο ΕΛΑΣ παρουσίαζε όλο και αναπτυσσόμενη επιχειρησιακή δραστηριότητα. Μέχρι το φθινόπωρο του 1942 περιοριζόταν σε προσβολή κινούμενων φαλάγγων του εχθρού, φυλακίων, έκανε σαμποτάζ και μεταφορικών αυτοκινήτων, δρούσε για το ξεκαθάρισμα της υπαίθρου από οπλισμένους λεγεωνάριους, συνεργάτες του εχθρού, ζωοκλέφτες, ληστές και άλλες επιχειρήσεις», βλ. Βασίλης Βενετσάνοπουλος, «Το ένοπλο κίνημα του ΕΛΑΣ», στο Συλλογικό, *Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Κριτική εκτίμηση του μεγάλου έργου της*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985, σ. 67. Για όμοιες θέσεις βλ. *Σύντομη Ιστορία του ΚΚΕ. Σχέδιο, 1918-1949*, Μέρος Α', Έκδοση της Κ.Ε. του ΚΚΕ, Αθήνα, 1988, σ. 175. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ο Άρης δεν έχει θέση στα κομματικά – θετικά κατά τα άλλα – αφηγήματα της εποχής αυτής για το αντάρτικο του ΕΛΑΣ.

από το κόμμα τους πορεία, συμβάλλοντας στην διαμόρφωση της αρνητικής για την βία του εικόνας, οπότε θα τους παρακολουθήσουμε παρακάτω. Εδώ μόνο να σημειώσουμε πως, από άλλη βέβαια αφετηρία, ασκήθηκε κριτική και από άλλους ανθρώπους σε κάποιες δυναμικές ενέργειες του Άρη ακόμη και από πρώην στελέχη του ΕΛΑΣ που γενικά εξέφραζαν μια θετική άποψη για την δράση και τον ρόλο του Άρη στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, αλλά δεν ανήκαν στο ΚΚΕ. Ένας από αυτούς ήταν ο Δ. Δημητρίου (Νικηφόρος), που, παρότι δεν τα περιέγραψε έτσι προδικτατορικά, όπως είδαμε παραπάνω, το 1975 άσκησε έντονη κριτική σε κάποιες δυναμικές ενέργειες του Άρη και στην εμμονή του σε αυτές ενάντια σε πολιτικούς αντιπάλους του ΕΑΜ (Ζέρβα, Ψαρρό), όχι μόνο από την σκοπιά του ότι ήταν πράξεις ενάντια στον εθνικό αγώνα, αλλά και από το ότι δεν είχαν καν νόημα, καθώς η Αριστερά δεν θα μπορούσε να πάρει την εξουσία.⁶²⁸

Την ίδια εποχή, στις αρχές της Μεταπολίτευσης, υπήρχαν ακόμη τμήματα του λεγόμενου δημοκρατικού αστικού, αλλά «προοδευτικού» κόσμου της χώρας, που όμως κινούνταν στις παρυφές των κομμουνιστικών κομμάτων, τα οποία στέκονταν εξίσου αμήχανα σε ορισμένα βίαια περιστατικά όπου εμπλεκόταν ο Άρης, δείχνοντας να μην αντιλαμβάνονται ιδιαίτερα τις ιδιότητες συνθήκες της Κατοχής και της Αντίστασης και των δυσκολιών που αυτές έκρυβαν. Ένα πεδίο που έδειχνε την δυσκολία να αντιληφθούν τις συνθήκες αυτές είχε να κάνει με το ζήτημα απονομής δικαιοσύνης από τον ΕΛΑΣ (ιδιαίτερα στην πρώτη περίοδο του αντάρτικου) και το πώς ο Άρης επιχειρούσε να το διευθετήσει, ασκώντας, πολλές φορές, εξαιρετικά αυστηρή βία. Αναπαρήγαγαν έτσι – συνειδητά ή ασυνείδητα – σχετικές κατηγορίες πολιτικών αντιπάλων του καπετάνιου, αλλά και κάποιων παλιών του συντρόφων στον ΕΛΑΣ για την ακραία και άσκοπη, κατά αυτούς, βία του. Ενδεικτικά, το 1978, ο πρώην τότε εισαγγελέας εφετών Παύλος Δελαπόρτας, που πρόσκειτο την εποχή εκείνη στην Αριστερά,⁶²⁹ και οποίος, σε συνέντευξή του στον δημοσιογράφο Βάσο Μαθιόπουλο, στο

⁶²⁸ «Σε ποιον αδιανόητο βαθμό ήταν αναπτυγμένη η αντίληψη αυτή στον Άρη, φαίνεται από το γεγονός ότι ο τόσο δαιμόνιος αυτός άνθρωπος επέμενε στις ωμές δυναμικές ενέργειες κατά παράβαση και της ίδιας της λογικής που περιείχαν οι ίδιες του οι εκτιμήσεις [...] Ήταν λοιπόν απολύτως απλό – και ταυτόχρονα δραματικά αναγκαίο – [...] ο Άρης να βγάλει το συμπέρασμα ότι καμιά δική του δυναμική ενέργεια, οσοδήποτε “αποτελεσματική” και ριζική, δεν ήταν δυνατό να ανεβάσει την Αριστερά στην εξουσία. Έπρεπε, συνεπώς, να σταματήσει αποφασιστικά κάθε δυναμική ενέργεια [...] Όμως ο δαιμόνιος εκείνος άνθρωπος, συνέχιζε ως την τελευταία στιγμή την τακτική της δυναμικής εξοντώσεως των αντιπάλων του», βλ. Δημήτρης Δημητρίου, *Γοργοπόταμος. Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμμελ. Τα φοβερά ντακουμέντα*, Φυτράκης, Αθήνα, 1975, σ. 268-269.

⁶²⁹ Ο Δελαπόρτας είχε εκδιωχθεί από τη θέση του από την Χούντα, πληρώνοντας την επιμονή του προδικτατορικά να προχωρήσει δικαστικά σε βάθος η υπόθεση Λαμπράκη, να διαλευκανθεί πλήρως και να τιμωρηθούν οι ένοχοι (παρακράτος της Δεξιάς), παρά τις ασφυκτικές πιέσεις που δεχόταν άνωθεν να μην το πράξει. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι στη Μεταπολίτευση πια, χωρίς να είναι επίσημα οργανωμένος στο ΚΚΕεσωτ., προσέγγιζε τον πολιτικό αυτό χώρο. Ένδειξη αυτού ότι το βιβλίο

πλαίσιο ανάλυσής του για την λαϊκή νομιμοποίηση της ΠΕΕΑ ως κυβερνητικού σχηματισμού, για την οποία σημειώνει θετικά σχόλια,⁶³⁰ στάθηκε (με μία μάλλον δόση ειρωνείας), χωρίς να υπάρχει αναγκαιότητα στη ροή της συζήτησης⁶³¹ στο γνωστό περιστατικό εκτέλεσης ενός αντάρτη για την κλοπή μιας κότας.⁶³² Αυτή η περίπτωση αναφοράς σε βίαιες πράξεις του Άρη αναδεικνύει με εύγλωττο τρόπο ότι, ακόμα και εκείνη την περίοδο, ένα σημαντικό τμήμα της προοδευτικής διανόησης του κεντρώου και του αριστερού θα λέγαμε χώρου, ήταν προσκολλημένο στις βίαιες ενέργειες του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, αναπαράγοντάς τες άκριτα και χωρίς κάποια ιδιαίτερη προβληματοποίηση σχετικά με τις ειδικές συνθήκες κατά τις οποίες αυτές λάμβαναν χώρα, ενισχύοντας έτσι – συνειδητά ή μη – τη διαιώνιση μιας εικόνας του Άρη ως βίαιου στη δημόσια σφαίρα. Δεν θα στεκόμασταν τόσο αναλυτικά σε ένα τέτοιο μικρό χωρίο, αν δεν κρίναμε πως πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάδειξης των φοβιών που ακόμα τότε κυριαρχούσε σε σημαντικό μέρος του αστικού πολιτικού χώρου γύρω από τη λεγόμενη «βιαιότητα» που επέδειξε ο Άρης στην Κατοχή και που διατηρήθηκε στον χώρο αυτό έντονα, τουλάχιστον, μέχρι και την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση το 1981.⁶³³

Επίσης, κάποια παλιά μέλη του ΚΚΕ, δυσареστημένα με τις κομματικές ηγεσίες μετά την λεγόμενη αποζαχαριαδοίση του 1956, που ενώ παρέμεναν ενεργοί κομμουνιστές, δεν ανήκαν στο ΚΚΕ, και έγραψαν τις αναμνήσεις τους από την περίοδο της Αντίστασης, αναφέρθηκαν στον Άρη και τη βία του, χωρίς να επιχειρούν να ωραιοποιήσουν την εικόνα του, αλλά και χωρίς να θέλουν να την αμαυρώσουν. Ένας από αυτούς, ο Γεράσιμος Μαλτέζος

του *Το ημερολόγιο ενός Πιλάτου* (Θεμέλιο, 1978) το παρουσίασε ο ίδιος στο Φεστιβάλ του Θούριου – Αυγής (24/9/1978), βλ. *Αυγή*, 5/11/2009.

⁶³⁰ Αντίθετα, όπως είναι αναμενόμενο, προς την αντίστοιχη των δύο άλλων κυβερνητικών σχημάτων της εποχής, της κυβέρνησης του Καΐρου και φυσικά των συλλογικών κυβερνήσεων της Αθήνας.

⁶³¹ Εδώ αναδεικνύεται και η δυσκολία του να ενταχθεί ως σκέψη στο σκληρό πλαίσιο ενδεχομενικότητας της απονομής δικαιοσύνης της περιόδου της κατοχής.

⁶³² «Δεν αναφέρω τα ανταρτοδικεία, που λειτουργούσαν υπό την διεύθυνση των ανταρτικών οργανώσεων. Σ' αυτά υπάρχει περίπτωση καταδίκης σε θάνατο ενός αντάρτη του ΕΛΑΣ, κατ εντολή του Άρη Βελουχιώτη και εκτέλεσή του, γιατί έκλεψε... Μία κόττα! Στάθηκε αδύνατο να του χαρίσει τη ζωή ο Βελουχιώτης, παρά τις παρακλήσεις των αξιωματικών του», βλ. *Το Βήμα*, 23/5/1978. Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Δελαπόρτας, παρότι λογικά γνώριζε - για να το αναφέρει - το συγκεκριμένο περιστατικό, υποπίπτει, σκόπιμα φανταζόμαστε (προκειμένου να παρουσιάσει τον Άρη ως αδίστακτα βίαιο άνθρωπο), σε δύο σφάλματα: πρώτον, σε καμία μαρτυρία γύρω από τη συγκεκριμένη - τουλάχιστον - περίπτωση δεν αναφέρονται " παρακλήσεις των αξιωματικών του" η ανάκληση της σκληρής αυτής απόφασης για εκτέλεση (εκτός αν απλά την μπερδεύει με άλλες περιπτώσεις) και δεύτερον και σπουδαιότερο, δεν λαμβάνει υπόψη του στην αφήγησή του ότι η εκτέλεση του αντάρτη για την κλοπή μιας κότας συνέβη περίπου ενάμιση χρόνο πριν από την ίδρυση της ΠΕΕΑ και την άσκηση από αυτήν διοίκησης και απονομής δικαιοσύνης μέσω "τακτικών πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων".

⁶³³ Το χρονικό αυτό όριο είναι σχηματικό.

(Τζουμερκιώτης),⁶³⁴ πιστός στο πνεύμα της ζαχαριαδικής ηγεσίας σχετικά με τον Άρη, έκανε μία έμμεση αναφορά στην βιαιότητα του χαρακτήρα του (κυρίως σε σχέση με τις αποφάσεις της ηγεσίας του κόμματος), μέσα από μία σύγκριση/ταύτιση στον τομέα αυτό με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ Κόζιακα (Θωμά Πάλλα).⁶³⁵ Παράλληλα, όμως, ο Μαλτέζος, που έζησε τον Άρη από κοντά, κάνει και πιο άμεσες αναφορές στην βία του, όπως τα βασανιστήρια που είδε να ασκεί σε ένα στέλεχος του ΕΔΕΣ στη Νεράιδα, προκειμένου να αποκαλύψει την αποθήκη με τα πυρομαχικά⁶³⁶ και την επιθυμία που εκδήλωσε για εφαρμογή βίας στους βρετανούς, ώστε να μην Παρέχουν εφόδια μόνο στον ΕΔΕΣ,⁶³⁷ καθώς και τον ελαφρύ ξυλοδαρμό του βρετανού συνδέσμου Θέμη Μαρίνου που απειλούσε τον Άρη.⁶³⁸ Ο Μαλτέζος, ως παλιός και πιστός μέχρι τη στιγμή που έγραψε το βιβλίο του (1987) ζαχαριαδικός, διαγραμμαμένος από το ΚΚΕ, δεν επιχειρήσε ωραιοποίηση της εικόνας του Άρη και, στο πλαίσιο αυτό, σημείωσε περιστατικά βίας του καπετάνιου, τα οποία βίωσε, χωρίς όμως και να διάκειται γενικά αρνητικά απέναντί του, καθώς πολλές πράξεις του (βίαιες ή μη) τις δικαιολογούσε. Ωστόσο, δεν μπορούμε, σε κανένα επίπεδο, να ισχυριστούμε ότι η οποιαδήποτε κριτική του Μαλτέζου στον Άρη, τον οποίο άλλωστε αναγνωρίζει σε μεγάλο

⁶³⁴ Ο Γεράσιμος Μαλτέζος, μόνιμος αξιωματικός του στρατού προπολεμικά, εντάχθηκε στη διάρκεια της κατοχής στο ΕΑΜ και το ΚΚΕ και συμμετείχε στην αντίσταση ως αξιωματικός του ΕΛΑΣ και στον εμφύλιο του ΔΣΕ, έζησε την υπερορία μετά την ήττα του τελευταίου και πιστός είναι η ηγεσία του ζαχαριάδη και μετά την απομάκρυνση του (το 1956) υπέστη κομματικές διώξεις Ζώντας στην λαϊκή δημοκρατία της Βουλγαρίας και όντως ιδεολογικά κοντά στο Κόμμα Εργασίας Αλβανίας, μέχρι τον επαναπατρισμό του το 1983, οπότε ήρθε κοντά στην ΟΚΜΛΕ και από τη δεκαετία του 1990 στη μετεξέλιξη της τελευταίας, την Κίνηση για την Ανασύνταξη του ΚΚΕ (1918-1955). Για περισσότερα βλ. και http://anasintaxi.blogspot.com/2013/07/blog-post_7312.html. Ο ίδιος, άλλωστε, το 1987 αυτοχαρακτηρίζεται ως κομματικά ανένταχτος κομμουνιστής από το 1956, επιρρίπτοντας τεράστιες ευθύνες για το κομμουνιστικό κίνημα σε όλες τις επόμενες του ζαχαριάδη "οπορτουνιστικές, κατ' αυτόν, κομματικές ηγεσίες: "Ένας λόγος που εμείς οι ανένταχτοι χωρίσαμε τις ευθύνες μας από την οπορτουνιστική ηγεσία του ΚΚΕ μετά το 1956, είναι η εκτίμηση Ότι η πολιτική γραμμή, στρατηγική και τακτική της ηγεσίας του ψεύτικου ΚΚΕ μετά το 1956 είναι καθαρός Δεξιός οπορτουνισμός που στάθηκε η βασική αιτία της συντριβής της ενότητας του ΚΚΕ [...] Γι' αυτό μας καταδίωξαν και μας καταδιώκουν, γιατί είναι ανίκανοι να αντιμετωπίσουν τα επιχειρήματά μας με πολιτικά μέσα και καταφεύγουν στην ωμή τρομοκρατία και το γκαϊμπελίστικο ψεύδος", βλ. Μαλτέζος, ό.π., σ. 382. Ενώ στη δεκαετία του 1980 οπότε επαναπατρίστηκε φαίνεται να προσέγγισε το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου όπως αποτυπώνεται στα εξής: «Μόνο το ΠΑΣΟΚ και ο φωτισμένος πρόεδρος του Ανδρέας Παπανδρέου κατάλαβαν ότι με τη βία δεν μπορεί να υποταχθεί και να εξοντωθεί ένας ολόκληρος Λαός και πρόσφεραν στο λαό μία πρώτο ιδιώτη Ελευθερία και Δημοκρατία, επίσης μία φιλολαϊκή πολιτική παροχών προς τους μη προνομιούχους, παρά τις αντίξοες οικονομικές συνθήκες που κληρονόμησαν από το αντιλαϊκό παρελθόν των δεξιών κυβερνήσεων», βλ. Μαλτέζος, ό.π.σ. 396.

⁶³⁵ «Ο Κόζιακας ήταν αυτοδημιούργητο στέλεχος, του τύπου Άρη Βελουχιώτη. Διακρίνονταν για τις πρωτοβουλίες του, το θάρρος του και την αποφασιστικότητα του, αλλά και αυθαιρεσίες προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του», βλ. Μαλτέζος, ό.π., σ. 285.

⁶³⁶ Βλ. Μαλτέζος, ό.π., σ. 235

⁶³⁷ Βλ. Μαλτέζος, ό.π., σ. 246

⁶³⁸ Βλ. Μαλτέζος, ό.π., σ. 251

βαθμό ως λαϊκό ηγέτη,⁶³⁹ επικεντρωνόταν στη βιαιότητά του, την οποία, όπως είδαμε παραπάνω, την ανέφερε ανά περίπτωση, αλλά συνήθως την δικαιολογούσε.⁶⁴⁰

Στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, εκδόθηκαν τρία έργα – σταθμοί (αποκλειστικά για την δράση του) στην διαμόρφωση της ηρωικής, εξιδανικευμένης εικόνας του, στο πλαίσιο των οποίων κάθε βίαιη ενέργεια του Άρη ήταν απόλυτα δικαιολογημένη. Και οι τρεις συγγραφείς ανήκαν στην Αριστερά, αλλά δεν ήταν τότε μέλη του ΚΚΕ. Το πρώτο ανήκει στον Κωστή Παπακόγκο, που δεν τον έζησε από κοντά, αλλά βασίστηκε για να το γράψει σε μαρτυρίες συντρόφων του Άρη και την ελλιπέστατη ακόμη βιβλιογραφία, ενώ τα δύο άλλα στον αδερφό του Μπάμπη Κλάρα και τον Γιάννη Χατζηπαναγιώτη (Θωμά), που και οι δύο είχαν ζήσει την αντάρτικη δράση του Άρη, καθώς ήταν ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ, ενώ προπολεμικά ανήκαν και στο ΚΚΕ. Υπήρχε βέβαια και ένα τέταρτο έργο της ίδιας περιόδου, εξίσου σημαντικό για την θετική πρόσληψη της βίας του, που δεν ήταν αποκλειστικά γραμμένο για τον Άρη, αλλά είχε κεντρικό ρόλο, και ήταν του Γάλλου δημοσιογράφου Dominique Eudes.

Αναφορικά με τον Κλάρα και τον Χατζηπαναγιώτη, στο πλαίσιο των αγιοποιητικών έργων τους για τον Άρη, μέσω κατάθεσης της υποκειμενικής εμπειρίας από αυτόν,⁶⁴¹ αναγνώριζαν πολύ καλά ποιο είναι το "μελανό" σημείο του "ήρωά" τους, τουλάχιστον ποια είναι η βασική κατηγορία εναντίον του στα αφηγήματα των "εχθρών" του (τόσο της ηγεσίας δηλαδή του ΚΚΕ, κυρίως τότε, όσο και των αντικομμουνιστών όλων των πολιτικών αποχρώσεων διαχρονικά, με κάποια διαλείμματα γενικής σιωπής για το πρόσωπό του), που δεν είναι άλλη από την υπέρμετρη βία που σύμφωνα με αυτούς, άσκησε σε πλήθος Ελλήνων κατά την Κατοχή. Για αυτό, και ένας από τους βασικούς τους στόχους υπήρξε η ανάληψη της αποδόμησης αυτού του αρνητικού στοιχείου της εικόνας του, που είχαν έντονα και εμμονικά διαμορφώσει και οι δύο πλευρές, τόσο η κομμουνιστική ηγεσία,⁶⁴² όσο και οι πολιτικοί του αντίπαλοι. Ο μεν Χατζηπαναγιώτης, εντοπίζοντας, όπως προείπαμε, την κατηγορία τόσο των πολιτικών του αντιπάλων (Ελλήνων αντί κομμουνιστών και βρετανών) όσο και της τότε

⁶³⁹ «[Ο Άρης] στάθηκε ο κύριος εκφραστής των λαϊκών πόθων για λευτεριά και κοινωνική δικαιοσύνη στην μεταπολεμική περίοδο, σωστός Λαϊκός ηγέτης των εργαζομένων λαϊκών μαζών της πόλης και του χωριού», βλ. Μαλτέζος, ό.π., σ. 261. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι στο εξώφυλλο του βιβλίου του έχει βάλει φωτογραφία του Άρη.

⁶⁴⁰ Βλ. Μαλτέζος, ό.π., σ. 261

⁶⁴¹ Το τελευταίο αφορά κυρίως στο έργο του Μπάμπη Κλάρα, που το έγραψε σαν χρέος στη μνήμη του διάσημου αδερφού του, βλ. σχετικά και την εκπομπή «Μονόγραμμα» της ΕΡΤ (14/12/1982) <https://www.youtube.com/watch?v=MPZKuXsC3KA&t=1200s>

⁶⁴² Για το πώς η κατοχική κομματική ηγεσία διαμόρφωσε αυτή την εικόνα, αλλά και πώς η επόμενη (Ζαχαριάδης) βολεύτηκε σε αυτήν και συνέχισε, για άλλους πλέον λόγους, να την καλλιεργεί έχουμε μιλήσει παραπάνω

κομματικής ηγεσίας για απάνθρωπη βία του Άρη,⁶⁴³ αρχικά αναγνωρίζει – με ειρωνικό, καυστικό τρόπο – την διάχυση στην κοινωνία της παραμορφωτικής, κατά αυτόν, διαδικασίας δαιμονοποίησης της βίας του⁶⁴⁴ και έπειτα επιχειρεί να αναμορφώσει αυτή την εικόνα. Αυτό το κάνει, ρίχνοντας αφενός την ευθύνη για τις "ωμότητες" στους κατηγορούς, θεωρώντας πως αυτοί ήταν που έπρατταν άμεσα και έμμεσα όσα μέμφονταν τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ - αναφορικά με τις "ακρότητες" της κομματικής ηγεσίας σημειώνει την στάση της, ιδιαίτερα στα Δεκεμβριανά, ακρότητες του ΕΛΑΣ για τις οποίες ο Άρης δεν ευθυνόταν (παράλληλα υπήρχαν "κρυφοί πράκτορες του εχθρού" μέσα στον ΕΛΑΣ για τους οποίους η ηγεσία όχι μόνο δεν πήρε μέτρα αλλά και προλείανε το έδαφος για την εισχώρηση τους) - ενώ η "αντίδραση" προέβαινε σε τέτοιες πράξεις σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής.⁶⁴⁵ Αφετέρου, επιχειρώντας να διαλύσει την πειστικότητα των κατηγοριών ενάντια στη βία του μία προς μία (βιαιότητες κατά προδοτών και ληστών, κατά του λαού στις εμφύλιες συγκρούσεις με τον ΕΔΕΣ και κατά της "αντίδρασης" στην Πελοπόννησο), ισχυριζόμενος τότε ότι επρόκειτο για αβάσιμες και διαστρεβλωμένες αφηγήσεις και τότε για απόλυτα δικαιολογημένες συλλογικές αποφάσεις για το συμφέρον του αντάρτικου και του λαού.⁶⁴⁶ Με άλλα λόγια, η βασική «υπερασπιστική» γραμμή του Χατζηπαναγιώτου για τη βία του Άρη κινείται στο ότι πραγματικά και αδικαιολόγητα εγκλήματα (φόνους, λεηλασίες, ληστείες, ομηρίες, κ.ά.) διενέργησαν αυτοί, που, από όλους τους πολιτικούς χώρους, εγκαλούν για αυτό ακριβώς το θέμα τον Άρη, με συνέπεια να έχουν χάσει το δικαίωμα και τη νομιμοποίηση να το πράξουν

⁶⁴³ «Όχι μόνο η διεθνής και η ντόπια αντίδραση, αλλά και η ηγεσία του Κόμματος στον Άρη φορτώνει όλες τις "αμαρτίες" όλου του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και μέσα σε αυτές ξεχωριστή θέση δίνουν στις "ωμότητες" του», βλ. Χατζηπαναγιώτου, σ. 596

⁶⁴⁴ «Έτσι που αυτό κατάντησε πια κοινή αντίληψη, στην οποία ο Άρης παρουσιάζεται φοβερός και τρομερός, που μόνο για πρωινό του θέλει τουλάχιστο... δυο- τρία κεφαλάκια μωρών παιδιών! (Πόσο αλήθεια παραξενεύτηκε ένας αιχμάλωτος λοχαγός του Ζέρβα, που αντί [ο Άρης] να τον καταπιεί, τον περιποιήθηκε!)», βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σ. 596

⁶⁴⁵ «Πρόκειται για τις ωμότητες. Βέβαια, κανένας λόγος δεν πέφτει στην αντίδραση, διεθνή και εσωτερική, να μιλάει για αυτές. Έχει βουτηγμένα τα χέρια της στο αίμα. Είναι φορτωμένη με σωρό από ομαδικά και ατομικά εγκλήματα. Χιλιάδες είναι τα θύματα της εθνικής της προδοσίας στην κατοχή, χιλιάδες είναι τα θύματα της και σε αυτά τα γεγονότα του Δεκέμβρη. Έργο της είναι άπειρες ωμότητες, φριχτά βασανιστήρια, ομαδικές εκτελέσεις, εξοντώσεις, ερειπώσεις, λεηλασίες κλπ. [...] Αν τώρα,, εκτός από τα παραπάνω που την ευθύνη τους την παίρνει απάνω του ο Άρης, έγιναν και ακρότητες και λάθη και παρεκτροπές, αυτά, αναπόφευκτα, σε ένα τόσο γιγαντιαίο κίνημα αποτελούν μεμονωμένες εξαιρέσεις, που δεν αναιρούν καθόλου την καθολική ορθότητα της γραμμής του Άρη. Τι έκανε όμως και υιός στα τώρα ηγεσία του Κόμματος Τον Δεκέμβρη, πάνω στο ίδιο ζήτημα; Δεν έπεσε απλώς σε εξτρεμιστικές ακρότητες, όπως πολλές φορές κατηγορήσε τον Άρη, αλλά εδώ σε γραμμή εξτρεμιστική, αντίθετη προς τις αρχές του Κόμματος. Βεβαίως πολλές ακρότητες, θηριώδεις εκτελέσεις, λεηλασίες και λοιπά, έγιναν από κρυφούς πράκτορες του εχθρού, μέσα στις γραμμές μας. Αλλά και για αυτές ακόμα, ευθύνεται η ηγεσία. Όχι μόνο γιατί δεν τις τσάκισε με τις πρώτες τους εκδηλώσεις, αλλά και δημιούργησε με τη γραμμή της, το έδαφος για να γίνουν. Συγκεκριμένα, η ως τα τώρα ηγεσία αποφάσισε και διέταξε πάρα κάθε κομματική αρχή την ομηρία. [...]», βλ. Χατζηπαναγιώτου, σ. 595, 599-600.

⁶⁴⁶ Βλ. Χατζηπαναγιώτου, σ. 597-598

και, από την άλλη, στην πλήρη και λεπτομερή δικαιολόγηση οποιασδήποτε βίαιης ενέργειάς του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, καθώς, σύμφωνα με τον συγγραφέα, όλες αυτές γίνονται προς το συμφέρον του λαού, στο πλαίσιο του αγώνα του κατά την Κατοχή.

Αντίστοιχα, ο Μπάμπης Κλάρας,⁶⁴⁷ αναγνωρίζοντας ότι δεχόταν άδικα "φίλια" (από την ηγεσία του ΚΚΕ),⁶⁴⁸ αλλά και εχθρικά πυρά, για διάφορες υποθέσεις όπου, υποτίθεται, είχε δράσει υπερβολικά βίαια (π.χ. "υπόθεση Μαραθέα" και γενικότερα), αντέστρεψε την κατηγορία προς αυτούς που την εξαπολύουν έναντι του Άρη. Θεωρώντας πως αυτοί είναι οι πραγματικοί "σφαγιαστές" του εντός και εκτός Ελλάδας,⁶⁴⁹ επιχείρησε αφενός να αναδείξει πως ό,τι έκανε το έκανε πειθαρχώντας στις εντολές του κόμματος, με ένα αίσθημα δικαιοσύνης, σε συνεργασία πάντα με άλλους, μέσω δηλαδή λαϊκών δικαστηρίων, και για λόγους πειθαρχίας.⁶⁵⁰ Αφετέρου, να ανασκευάσει όλες τις κατηγορίες περί απάνθρωπης, αδικαιολόγητης βίας του σε γνωστές υποθέσεις. Για παράδειγμα σε αυτή της εκτέλεσης του Μαραθέα δικαιολόγησε στον Άρη τα πάντα (μη αναφέροντας βέβαια τίποτα για τον μεταγενέστερο φόνο του γιου του, ισχυριζόμενος μάλιστα ότι ο επιστάτης του γαιοκτήμονα δεν εκτελέστηκε από τον Άρη και την ομάδα του),⁶⁵¹ ή σε αυτή της εκτέλεσης του Ψαρρού, δεν δεχόταν καμία συμμετοχή του Άρη⁶⁵² ή, τέλος, στα βίαια γεγονότα της Πελοποννήσου εναντίον φυσικά των Γερμανών και κυρίως έναντι των ταγματασφαλιτών και της ευρύτερης ντόπιας "αντίδρασης", τον παρουσίαζε ιδιαίτερα μεγαλόψυχο πριν τις μάχες, καθώς τους καλούσε να παραδοθούν, αλλά, λόγω της άρνησης αυτών, έκρινε ότι ήταν αναγκασμένος να δώσει το σύνθημα των αιματηρών επιθέσεων. Τόνιζε δηλαδή ότι ήταν σκληρός αποκλειστικά στις μάχες και όχι μετά από αυτές, όντας μάλιστα ιδιαίτερα στοργικός με γυναίκες και παιδιά.⁶⁵³ Επίσης, πρότασε την ευαισθησία του Άρη ακόμη και απέναντι στους αιχμαλώτους του στρατοπέδου του ΕΛΑΣ στον Φενεό, καθώς υπήρχε κίνδυνος να συλληφθούν από τους Γερμανούς (παρότι η εντολή του αυτή δεν εκτελέστηκε και επακολούθησαν όπως - ουσιαστικά - ομολογεί και ο ίδιος, έκτροπα).⁶⁵⁴ Παράλληλα, προκειμένου να ενισχύσει το λόγο του περί ενός μη άσκοπα βίαιου Άρη, σημείωνε ότι όταν οι παραινέσεις του για

⁶⁴⁷ Ας σημειωθεί εδώ ότι, Εξάλλου, και στο προαναφερθέν βιβλίο του Χατζηπαναγιώτου την εισαγωγή και τον επίλογο αλλά και την επιμέλεια όλου του έργου την είχε αναλάβει ο Μπάμπης Κλάρας, με λογικό αποτέλεσμα να υπάρχει ταύτιση απόψεων, τουλάχιστον το πνεύμα που διατρέχει τα δύο έργα.

⁶⁴⁸ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 214

⁶⁴⁹ Για την υπόθεση Μαραθέα, βλ. Κλάρας, σ. 181. Σχετικά με τις γενικότερες κρίσεις αντιπάλων του Άρη που τον θεωρούν "σφαγιαστή" τους επιστρέφει τον χαρακτηρισμό, βλ. Κλάρας, σ. 435

⁶⁵⁰ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 214, 269-270

⁶⁵¹ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 181- 183, 379

⁶⁵² Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 233

⁶⁵³ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 236-238, 270.

⁶⁵⁴ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 238

παράδοση των ταγμάτων ασφαλείας εισακούστηκαν όπως έγινε στην Τρίπολη και την Πάτρα, τα πάντα κύλησαν ήρεμα και κυρίως αναίμακτα.⁶⁵⁵ Τέλος, στο πλαίσιο αγιοποίησης του και αναγνωρίζοντας μία άλλη πτυχή των κατηγοριών ενάντια στη βία του, αυτή που αφορά το ποινικό του μητρώο του μεσοπολέμου,⁶⁵⁶ όταν ήταν ακόμη Θανάσης κλάρας, στέλεχος ήδη τότε του ΚΚΕ, και το οποίο πρόβαλλαν συχνά οι ιδεολογικοί αντίπαλοι του ΚΚΕ (ενισχύοντας έτσι το «εγκληματικό» του προφίλ), ο Μπάμπης Κλάρας επιχείρησε να αποδομήσει αυτή την αρνητική πλευρά, ισχυριζόμενος πως αυτοί που το αναδημοσιεύουν έχουν κάνει χειρότερες ποινικές πράξεις. Σύμφωνα πάντα με τον Κλάρα, αυτοί απλώς φροντίζουν να τις καλύπτουν,⁶⁵⁷ τονίζοντας πως, ούτως ή άλλως, οι λαϊκοί αγωνιστές – αντίθετα προς τους προηγούμενους – λογικό είναι να έχουν «μαύρο» ποινικό μητρώο.⁶⁵⁸ Σχολιάζοντας συγκεκριμένα το μητρώο του Άρη, υποστηρίζει πως αυτό "μαύρισε", πρώτον γιατί δεν μίλησε στις αρχές για να μην αποκαλύψει τις πράξεις φίλων και επειδή αναγνώρισε ως ένθερμος κομμουνιστής τις πράξεις του τόσο αυθόρμητα (προκειμένου να αναδείξει ότι ο καπιταλισμός είναι αυτός που οδηγεί τα κατώτερα στρώματα στην παρανομία)⁶⁵⁹ και δεύτερον, σε συνειδητό πια επίπεδο, ως μάχιμος κομμουνιστής, θυσιαζόταν για το καλό των συντρόφων του και του αγώνα, αδιαφορώντας για τις συνέπειες, όπως, βέβαια, έκαναν και άλλα στελέχη του ΚΚΕ τότε.⁶⁶⁰ Ο Κλάρας, δηλαδή, κινούμενος στο ίδιο πνεύμα με αυτό του Χατζηπαναγιώτου, αλλά με εμφανώς λιγότερα αντικειμενικά επιχειρήματα έναντι του τελευταίου, προσπάθησε, με σχεδόν δογματικό τρόπο, να πείσει τον αναγνώστη του για την συλλήβδην αποχή του Άρη από οποιαδήποτε αδικαιολόγητη βίαιη ενέργεια, τοποθετώντας τον "ήρωά" του σε ένα ξεκάθαρα αγιοποιημένο πλαίσιο. Αναμφίβολο όμως είναι ότι και οι δύο προαναφερθέντες επιχείρησαν έντονα, πλέον, να αλλάξουν το δημόσιο "παράδειγμα" γύρω από τη βία του Άρη.

Ο Κωστής Παπακόγκος, κινούμενος στον ίδιο στόχο με τους δύο προηγούμενους, εξιδανίκευσε δηλαδή της εικόνας του Άρη, αλλά χωρίς να το αναφέρει διακηρυκτικά μέσα στο έργο του, μέσω μιας ιδιότυπης λογοτεχνικής διαλέκτου, παρουσίαζε με γλαφυρό τρόπο

⁶⁵⁵ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ.238

⁶⁵⁶ Όπως έχουμε δει παραπάνω το θέμα του ποινικού μητρώου του Άρη εμφανίστηκε ήδη από την κατοχή, με εντολή των κατοχικών δυνάμεων γιατί διάβολοι της προσωπικότητας του πρώτου καπετάνιου του ΕΛΑΣ (βλ. *Το Βήμα*, 24/12/1943) και συνεχίζεται η αναπαραγωγή του από τους ακραίους αντικομμουνιστές μέχρι τις μέρες μας.

⁶⁵⁷ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., 435

⁶⁵⁸ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 435

⁶⁵⁹ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 435-436. Ουσιαστικά, αναπαράγει το περιεχόμενο του λόγου και τα επιχειρήματα του ίδιου του Άρη στο δικαστήριο το 1931 στην δίκη του *Ριζοσπάστη*, που αναφέρθηκαν παραπάνω, βλ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 9/9/1931.

⁶⁶⁰ Βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 436

την δράση του κεντρικού ήρωα, κατά αυτόν, της Αντίστασης, του Άρη, δικαιολογώντας πλήρως κάθε βίαιη ενέργειά του. Προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητός ο λόγος που παρουσιάζεται τόσο εξιδανικευμένα η βίαιη δράση του Άρη, την συγκεκριμένη μάλιστα περίοδο που γράφτηκε το έργο, πρέπει να δοθούν κάποιες εξηγήσεις από τον ίδιο τον συγγραφέα του. Ο διάσημος, λοιπόν, εγκατεστημένος στην Σουηδία από τη δεκαετία του 1960, λογοτέχνης Κωστής Παπακόγκος,⁶⁶¹ το 2000, σε συνέντευξή του, στην ομογενειακή εφημερίδα των Ελλήνων της Σουηδίας *Μεταναστευτικά Νέα*⁶⁶² και συγκεκριμένα τον Ξενοφώντα Παγκαλιά (όπου όμως ποτέ δεν δημοσιεύτηκε),⁶⁶³ αναφερόμενος στην έρευνα και τη συγγραφή του, μνημειώδους και εμβληματικού για το ελληνικό κοινό της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, έργου του για τον Άρη που δημοσιεύτηκε, μεταφρασμένο από τα Σουηδικά στα ελληνικά το 1976, εξηγεί ότι η όλη έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Για το λόγο αυτό σημειώνει τη βία του Άρη όχι απλώς με θετικό τρόπο, αλλά και ως αναγκαία, ώστε να υπενθυμισθεί στους Έλληνες, προκειμένου να χρησιμεύσει ως οδηγός για "πατριωτική αναθέρμανση" και δράση στον αντιστασιακό αγώνα ενάντια στη Χούντα.⁶⁶⁴ Εδώ οφείλουμε να σημειώσουμε πως την έκδοση, όπως προαναφέρθηκε, την πρόλαβε η πτώση της δικτατορίας, καθώς τόσο στα σουηδικά (1975) όσο και στα ελληνικά (1976) εκδόθηκε αργότερα αυτής, αλλά η πρόθεση του συγγραφέα να παρουσιάσει το ελληνικό κοινό τη βία του Άρη ως πρότυπο/ ίνδαλμα για τον αντιδικτατορικό αγώνα⁶⁶⁵ έχει μεγαλύτερη σημασία για εμάς εδώ, καθώς αναφάνεται το πώς πολλοί

⁶⁶¹ Ο Κωστής Παπακόγκος γεννήθηκε το 1936 στο Παχτούρι της Πίνδου και βίωσε ως παιδί την Κατοχή, την Αντίσταση και αργότερα τον Εμφύλιο

⁶⁶² Η συνέντευξη δόθηκε με αφορμή την πρόσφατη τότε έκδοση του βιβλίου του "Καπετάν Μάρκος" για τον Μάρκο Βαφειάδη και τον εμφύλιο, βλ. Κωστής Παπακόγκος, *Καπετάν Μάρκος. Ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα 1945- 1949*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.

⁶⁶³ Δεν δόθηκε κάποια εξήγηση για τη μη δημοσίευση της συνέντευξης στο έντυπο αυτό, αλλά αναδημοσιεύτηκε τελικά τον Μάιο της ίδιας χρονιάς στην *Εποχή* και επαναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Τρικαλινά Νέα* (22/7/2000), βλ. επίσης σχετικά την ιστοσελίδα των Ελλήνων της Σουηδίας <http://www.toxotis.se/logokrimena/emfilios.html> (τελευταία επίσκεψη 11/11/2019) και το περιοδικό *Διαβάζω*, τ. 415, Φεβρουάριος 2001, σ. 116.

⁶⁶⁴ «Προσάναμμα θα το έλεγα [το βιβλίο για τη δράση του Άρη], πατριωτική αναθέρμανση για το μελλούμενο ξεσηκωμό. Κατά πρώτο λόγο, όμως, θα 'ταν σπουδή για τη συνειδητοποίηση της ιστορικής αλήθειας», βλ. *Τρικαλινά Νέα*, 22/7/2000. Εφόσον, λοιπόν, ο Παπακόγκος πίστευε ότι η ήπια κριτική στη Χούντα (π.χ. Αν ήταν υπέρ ή κατά του Ελληνικού τουρισμού) και ότι η βία που ασκούσε, έπρεπε να απαντηθεί με βία για την ανατροπή της, όφειλε ο ίδιος να ασχοληθεί περαιτέρω με την επαναστατική παράδοση της Ελλάδας (για να μεταδοθεί αυτή στους Έλληνες αντιστασιακούς), οπότε αναγκαστικά οδηγήθηκε στη μελέτη τις δράσεις του Άρη, ως παράδειγμα, λόγω της επαναστατικής βίας που αυτός άσκησε στην κατοχική Αντίσταση, βλ. *Τρικαλινά Νέα*, 22/7/2000.

⁶⁶⁵ Είναι προφανές ότι ακόμη και η ολοκλήρωση του βιβλίου του Παπακόγκου στα σουηδικά να είχε προλάβει την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, το έργο δεν θα μπορούσε να έχει εκδοθεί κατά τη διάρκεια της στην Ελλάδα.

αριστεροί, εκτός ΚΚΕ, αντιμετώπιζαν πλέον, μεσούσης της χούντας, τον Άρη και την βίαιη δράση, ως παραδειγματικό " όχημα" για την ανατροπή της.

Το προαναφερθέν, εμβληματικό για την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, λόγω της πολύ μεγάλης εκδοτικής επιτυχίας που γνώρισε, έργο του Dominique Eudes *Οι καπετάνιοι*,⁶⁶⁶ αξιοποιώντας το διπολικό, μανιαϊστικό ερμηνευτικό σχήμα για την ανάλυση της εαμικής αντίστασης «πόλης/βουνού», που μετατρέπεται στο «κομματική ηγεσία/καπετάνιοι» και αντίστοιχα «κακό/καλό», με έναν απλοϊκό, άρα εύληπτο και γοητευτικό τρόπο, επανέφερε στο δημόσιο προσκήνιο τον ρομαντισμό για τους καπετάνιους της Αντίστασης. Ο Άρης, όντας ο πρώτος από αυτούς και έχοντας τις γνωστές προβληματικές σχέσεις με την κομματική ηγεσία, που συνεχίστηκαν με υπευθυνότητα της δεύτερης και για πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του, δεν θα μπορούσε να μην έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στο βιβλίο αυτό. Στο πλαίσιο αυτό, ο Eudes αναγόρευσε τον Άρη (αλλά και τους υπόλοιπους ορεισίβιους αντάρτες) σε ιδεότυπο της αντίστασης και της επαναστατικής αυθεντικότητας, σε αντίθεση προς τον μουχλιασμένο γραφειοκράτη,⁶⁶⁷ δίνοντάς του μια ιδιαίτερη αίγλη δυναμικότητας, που υπήρξε εξαιρετική βάση για την μυθοποίησή του ως λαϊκός, επαναστατικός ήρωας, κατά τα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο, υπήρχαν άνθρωποι που ανήκαν στον ΕΛΑΣ, έζησαν τον Άρη από κοντά, αλλά δεν ήταν ποτέ ενταγμένοι στο ΚΚΕ, οπότε δεν ένιωθαν επιρροές και δεσμεύσεις λόγω κομματικής ένταξης, όπως για παράδειγμα ο Σόλων Γρηγοριάδης, αδερφός του Φοίβου Γρηγοριάδη, που συναντήσαμε παραπάνω, και για το λόγο αυτό είχαν μια πιο αυτόνομη, σχετικά θετική αντιμετώπιση της βίαιης δράσης του. Στα μέσα, λοιπόν, της δεκαετίας του 1980, ο Γρηγοριάδης αναγνώριζε ότι ο Άρης, κάποιες φορές, υπήρξε ιδιαίτερα σκληρός, γεγονός που έφερνε «σε δύσκολη θέση την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία», αλλά οι πράξεις του αυτές ήταν δικαιολογημένες, καθώς επρόκειτο «στην πραγματικότητα [για] αφοσίωση στο καθήκον», όπως ο ίδιος ο Άρης το αντιλαμβανόταν αυτό, και «όταν κατά την κρίση του το επέβαλλε η αγωνιστική σκοπιμότητα»⁶⁶⁸. Ο Γρηγοριάδης, γνωρίζοντας αρκετά καλά τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και τονίζοντας πόσο «αγαθός, τρυφερός άνθρωπος, με συμπόνια και κατανόηση» ήταν,⁶⁶⁹ πήρε μάλιστα ρητά θέση στο ζήτημα, θεωρώντας πως

⁶⁶⁶ Βλ. Eudes (1974), ό.π.

⁶⁶⁷ Βλ. Ελεφάντης (1976), ό.π.

⁶⁶⁸ Βλ. Σόλων Γρηγοριάδης, *Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, 1941-44*, Καπόπουλος, Αθήνα, χ.χ., σ. 139

⁶⁶⁹ Στο σημείο αυτό, προκειμένου να μας πείσει για την κρίση του αυτή, ο Γρηγοριάδης αναφέρει: «Λάτρευε τα βρέφη των χωρικών, συγκλονιζόταν από τη δυστυχία των απλών ανθρώπων και κάποτε, στα πρώτα βήματα του αντάρτικου, όταν η πείνα βασάνιζε την ομάδα του, δεν δίστασε να δώσει την ισχνή μερίδα του από μπομπότα στο άλογό του», βλ. Γρηγοριάδης (χ.χ.),ό.π., σ. 139.

αυτές οι «εκρήξεις» του Άρη, «όχι σπάνιες σε ανθρώπους της δράσης [...] δεν θα έπρεπε να τ[ις] αποδώσουμε σε ιδιαίτερα ψυχολογικά συμπλέγματα που οφείλονταν όπως λέγεται από πολλούς στη “δήλωση μετανοίας” που είχε υπογράψει προπολεμικά», αλλά στην αίσθηση του καθήκοντος, όπως προαναφέρθηκε.⁶⁷⁰ Ωστόσο, δεν παραλείπει να τονίσει ορισμένες αδικαιολόγητες ακρότητές του, όπως στην υπόθεση του φόνου του γιου του Μαραθέα, που θα μπορούσε, σύμφωνα με τον συγγραφέα αυτόν, να τον αποφύγει, καθώς τον θεωρούσε «επιζήμιο εξτρεμισμό», προκαλώντας «την καταφορά της ηγεσίας του εαμικού απελευθερωτικού κινήματος κατά του Άρη», χωρίς όμως να «επισκιάζ[ει] το δημιουργικό του έργο»⁶⁷¹.

Πιο θετικός από τον Γρηγοριάδη, αλλά περίπου στο ίδιο κλίμα, απέναντι στην βία του Άρη ήταν ένα άλλο στέλεχος του ΕΛΑΣ, που επίσης δεν υπήρξε μέλος του ΚΚΕ. Πρόκειται για τον αρχίατρο της XIII Μεραρχίας του ΕΛΑΣ Γιώργο Σαμαρά, που, στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, ενώ είχε πεθάνει, αναφερόταν, μέσω της διαμεσολαβημένης μαρτυρίας της συζύγου του Βαγγελίτσας, που βρισκόταν ακόμη στη ζωή, στα βίαια μέτρα για λόγους πειθαρχίας που έπαιρνε ο Άρης, τα οποία, παρότι τα έβρισκε πολύ σκληρά, τα δικαιολογούσε σε απόλυτο βαθμό, καθώς αναγνώριζε τις συνθήκες της εποχής και ότι ήταν δίκαια και αποτελεσματικά.⁶⁷²

Απόλυτα ενθουσιώδης, όσον αφορά την εκφρασμένη άποψή του για την βία του Άρη, εμφανίστηκε ο ελληνοαμερικανός αξιωματικός του Γραφείου Στρατηγικών Υπηρεσιών (Office of Strategic Services – OSS) Κώστας Κουβαράς, όντας εκθειαστικός για τη δράση του Άρη γενικότερα, εναρμονισμένος ουσιαστικά με την κυρίαρχη γνώμη για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ στον εαμογενή κόσμο, κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Αναφορικά λοιπόν με την βία του που του προσάπτουν, ο Κουβαράς, δικαιολογώντας πλήρως τα σκληρά και δίκαια, όπως τόνιζε, μέτρα για την πειθαρχία και την μείωση της παραβατικότητας, μεταξύ άλλων, σημείωσε χαρακτηριστικά πως «δεν ήταν ο “κακός άνθρωπος” ή ο “φονιάς”, όπως τον παρίσταναν η γερμανική και η βρετανική προπαγάνδα»,⁶⁷³ δείχνοντας να αντιλαμβάνεται πλήρως την κατασκευή μιας εικόνας αγρίου που, όπως είδαμε παραπάνω, επιχειρούσαν αμφότεροι.

⁶⁷⁰ Βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., σ. 399

⁶⁷¹ Βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., σ. 143-145

⁶⁷² Βλ. Αντί, τ.119, 7/2/1979, σ. 33.

⁶⁷³ Βλ. Κώστας Κουβαράς, *O.S.S. με την Κεντρική του ΕΑΜ. Αμερικανική Μυστική αποστολή Περικλής στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1976. Βλ. <http://web.stanford.edu/~ichriss/Couvaras.htm>. Ενδεικτικό της γνώμης του Κουβαρά για τον Άρη είναι ότι στο εξώφυλλο της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του έχει μια φωτογραφία μαζί του στα Τρίκαλα στις 2 Φεβρουαρίου του 1945.

Στις θετικές προσλήψεις της βίας του Άρη, κατά αυτή την περίοδο, που ενίσχυσαν την διαμόρφωση της επαναστατικής φυσιογνωμίας του Άρη εντάσσονται και θετικές κρίσεις για την δράση του από κάποιες ηγετικές προσωπικότητες κομμουνιστικών κομμάτων όμορων βαλκανικών χωρών, που έζησαν και έδρασαν ταυτόχρονα με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ. Ο ένας τον έζησε και από κοντά, ενώ ο άλλος όχι, αλλά είχε σχηματίσει άποψη για αυτόν από άλλους διαύλους, καθώς η δράση του Άρη, όπως ο ίδιος αναφέρει, είχε καταστεί ήδη μυθική. Αναφορικά με τον πρώτο, επρόκειτο για το θρυλικό στέλεχος των Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων του Τίτο, τον Σβέτοζαρ Βουκμάνοβιτς, τον γνωστό Τέμπο, που είχε συναντήσει τον Άρη τον Ιούλιο του 1943 (στη διάρκεια του Πανθεσσαλικού Συνεδρίου των ανταρτών του ΕΛΑΣ στην Καστανιά) και ο οποίος τον χαρακτήρισε, σε ελληνικό μέσο ενημέρωσης, ως «γνήσιο ηγέτη» και την «σημαντικότερη επαναστατική προσωπικότητα που γνώρισ[ε] τα χρόνια εκείνα στα ελληνικά βουνά ανάμεσα στους Έλληνες κομμουνιστές».⁶⁷⁴ Ο δεύτερος ήταν ο μεταπολεμικά κομμουνιστής ηγέτης της Αλβανίας και γραμματέας του Αλβανικού Κόμματος Εργασίας Ενβέρ Χότζα, ο οποίος σε βιβλίο του με κείμενά του για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις, για τις αγαστές, κατά αυτόν, σχέσεις των δύο λαών, που εκδόθηκε λίγο πριν το θάνατό του, το 1985, αρχικά παρουσίασε τον Άρη, αναφερόμενος στην συνάντηση που είχε με τους ηγέτες του ΚΚΕ, τον Ζαχαριάδη και τον Παρτσαλίδη, μετεμφυλιακά, το 1950 στη Μόσχα, κατ' αντιπαραβολή με τον Στάλιν στην προσπάθεια αναζήτησης των αιτιών της ήττας του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, χωρίς να έχει γνωρίσει, όπως προαναφέρθηκε, τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ προσωπικά ποτέ, με τα θερμότερα λόγια, σαν «ένα γενναίο αγωνιστή του ελληνικού λαού», σαν έναν δηλαδή λαϊκό ήρωα, που τον θαύμαζε για την δυναμική δράση του μέσω της φήμης του.⁶⁷⁵ Επιπλέον, το 1981, σε απαντητική – ευχαριστήρια επιστολή προς τον Κωστή Παπακόγκο για την αποστολή προς τον ίδιο του προαναφερθέντος βιβλίου του *Καπετάν Άρης*, μίλησε με ακόμα θερμότερα λόγια για αυτόν και την δράση του, χαρακτηρίζοντάς τον «ένδοξο γιο του ελληνικού λαού» και ως έναν γενναίο μαχητή και αφοσιωμένο στον κομμουνισμό ηρωικό επαναστάτη, που αγωνίστηκε μέχρι του θανάτου του «για την απελευθέρωση του αδερφού ελληνικού λαού», αναγόντάς

⁶⁷⁴ Βλ. *Το Βήμα*, 24/12/1980 [αναδημοσίευση από συνέντευξή του στον Βάσο Μαθιόπουλο για το περιοδικό *Ταχυδρόμος* (Μάιος 1977)]. Για περισσότερες λεπτομέρειες της συνάντησής του με τον Άρη εκεί, βλ. την συνέντευξη που έδωσε στην Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν το 1989 και που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Αρχειοτάξιο* (τ. 11, Ιούνιος 2009, σ. 103).

⁶⁷⁵ «Έχω εκφράσει στο σύντροφο Νίκο Ζαχαριάδη την άποψή μας πως, μη θέλοντας κατ' ουδέναν τρόπο να επεμβούμε στις υποθέσεις τους και μη γνωρίζοντας προσωπικά τον Άρη, μονάχα έχοντας υπόψη ότι ήταν ένας γενναίος αγωνιστής του ελληνικού λαού, αυτός δεν έπρεπε να τιμωρηθεί», βλ. Ενβέρ Χότζα, *Δυο φίλοι λαοί. Από το πολιτικό ημερολόγιο και άλλα ντοκουμέντα, 1941-1984*, Ινστιτούτο Μαρξιστικών – Λενινιστικών Μελετών της Κ.Ε. του Κ.Ε.Α., Τίρανα, 1985, σ. 319.

τον, με άλλα λόγια, ξεκάθαρα σε σύμβολο κομμουνιστικής επανάστασης, στο πλαίσιο της ελληνικής Αντίστασης ενάντια στους ξένους κατακτητές και τους Έλληνες συνεργάτες τους.⁶⁷⁶

Όπως προαναφέρθηκε, όμως, καθοριστική για την νέα, θετική πρόσληψη του Άρη και της δράσης του, συμπεριλαμβανομένης της όποιος βίαιης ενέργειάς του, στην περίοδο αυτή υπήρξε η στάση του ΠΑΣΟΚ έναντί του. Το ΠΑΣΟΚ των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, στο πλαίσιο ενός ιδιότυπου εθνολαϊκισμού του που βασιζόταν στην «εθνική κυριαρχία»,⁶⁷⁷ συνδυασμένου με έναν λαϊκισμό, όπου ο λαός, όντας πάντα «καλός» και «αγνός»,⁶⁷⁸ ταυτιζόταν με το έθνος,⁶⁷⁹ προσεταιρίστηκε ένα πολύ μεγάλο τμήμα του παλιού εαμογενούς κόσμου,⁶⁸⁰ καθώς παρουσιαζόταν – σε αντιδιαστολή προς το «γραφειοκρατικό» ΚΚΕ, που χρεωνόταν τις ήττες του κινήματος –, ως η ηγιής συνέχεια του ΕΑΜ,⁶⁸¹ αφήνοντας τα λάθη, την ήττα και γενικότερα τα αρνητικά στοιχεία για τα οποία έχει κατηγορηθεί (ακραία βία κλπ.) στην κομμουνιστική Αριστερά.⁶⁸² Από την άλλη, ο αντι-ιμπεριαλιστικός εθνικισμός της

⁶⁷⁶ «Τον γενναίο καπετάν Άρη Βελουχιώτη, δεν πρόλαβα να τον γνωρίσω προσωπικά, αλλά είχα γνώση για την πολιτική και αγωνιστική του δραστηριότητα που ανέπτυξε ενάντια στους κατακτητές εχθρούς και τους Έλληνες συνεργάτες τους, γι' αυτό και τον αγαπούσα και τον θεωρούσα ως συναγωνιστή, που πολέμησε ηρωικά μέχρι την υπέρτατη θυσία για την απελευθέρωση του αδερφού ελληνικού λαού. Τις απόψεις μου για την προσωπικότητα και την φυσιογνωμία του καπετάν Άρη είχα εκθέσει και στον Ι. Β. Στάλιν. Έχω κάνει υψηλή εκτίμηση του επαναστατικού του έργου, της αφοσίωσής του προς τον ελληνικό λαό και τον κομμουνισμό και έχω καταδικάσει με αγανάχτηση εκείνους που επιχειρήσαν να σπιλώσουν αυτόν τον εξαιρετο αγωνιστή της Ελληνικής Αντίστασης», βλ. Χότζα (1985), ό.π., σ. 352-353.

⁶⁷⁷ Βλ. Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2013*, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2015, σ. 242.

⁶⁷⁸ Σύμφωνα με τον Σπύρο Σοφό, μέσω «της απλούστευσης του κοινωνικού και πολιτικού πεδίου και της διχοτόμησής του σε απολύτως κακά, μη λαϊκά, αντι-λαϊκά, και απολύτως καλά, λαϊκά στοιχεία [από το ΠΑΣΟΚ] ο λαός ουσιοποιείται και αναπαρίσταται ως “ηθική κοινότητα” χαρακτηριζόμενη από αγνότητα και αυθεντικότητα, ενώ ο εχθρός “δαίμονοποιείται” και αναπαρίσταται ως απειλητικός και μασματικός», βλ. Σοφός (2000), ό.π., σ. 140.

⁶⁷⁹ «Ανασημασιοδοτήσεις του “εθνικού” προβάλλουν στο προσκήνιο και συνδέουν το έθνος με το λαό», βλ. Ελένη Στριφτόμπολα, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό κοινοβούλιο. Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 “Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944”», στο Αντρέας Ανδρέου, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 241.

⁶⁸⁰ Ο Στέφανος Πεσματζόγλου ερμηνεύει τον προσεταιρισμό του κόσμου του ΕΑΜ από το ΠΑΣΟΚ, μέσω της οικειοποίησης των συμβόλων του, ένα από τα οποία (και από τα πιο εμβληματικά μάλιστα) ήταν αναμφίβολα ο Άρης: «Όμως το δύσκολο εξηγήσιμο είναι το πώς ένας ολόκληρος κόσμος της εαμικής Αντίστασης οδηγήθηκε να συνδέσει κάποια στιγμή το λαϊκιστικό κίνημα του ΠΑΣΟΚ με το λαϊκό κίνημα του ΕΑΜ. Ίσως αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί σαν αποτέλεσμα της οικειοποίησης όλων των συμβόλων, αιτημάτων και συνθημάτων μιας γενιάς και πολλών γενεών», βλ. Στέφανος Πεσματζόγλου, «Η αινιγματική φύση μιας διπλής ασυνέχειας», *Ο Πολίτης*, τ. 52, Ιούνιος – Ιούλιος 1982, σ. 31.

⁶⁸¹ Βλ. Έφη Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ. 251.

⁶⁸² Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991, σ. 183, Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη

περιόδου, που εκφράστηκε κυρίως από το ΠΑΣΟΚ, μετατοπισμένος σταδιακά από τον λόγο της εθνοκφοσύνης σε μια νέα αφήγηση (συγκροτημένη γύρω από το κεντρικό σύνθημα «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες»), ταυτίζοντας, δηλαδή, όπως ειπώθηκε, το έθνος με τον λαό, ουσιαστικά πέτυχε κάτι στο οποίο η Δεξιά τόσα χρόνια είχε αποτύχει: την ευρύτερη νομιμοποίηση του εθνικού λόγου,⁶⁸³ με συνέπειες που θα φαίνονταν αργότερα στην ελληνική κοινωνία, κατά την δεκαετία του 1990 (εθνικιστική έξαρση), όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω. Ο βασικός λόγος επιτυχίας αυτού του εθνολαϊκιστικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, καθώς και άλλων (διανοητικών) ρευμάτων της εποχής, όπως οι «νεοορθόδοξοι»,⁶⁸⁴ ήταν ότι η κατασκευή ενός έθνους με λαϊκό χαρακτήρα δύσκολα θα μπορούσε να απαξιωθεί είτε από τη Δεξιά είτε από την Αριστερά.⁶⁸⁵ Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, είναι εύκολα κατανοητό πως η Αντίσταση, μέσω αυτής της ρητορικής και της πρακτικής του ΠΑΣΟΚ, έγινε (θεσμικά και ουσιαστικά, για το μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας) εθνική και παρατηρήθηκε απόπειρα ώστε τα θετικά της στοιχεία – όσο είναι δυνατό – να απεμπλακούν από την κομμουνιστική ιστορία και να θεωρηθεί παλλαϊκή. Μετατράπηκε έτσι η Αντίσταση σε μια «ιερή» ιστορία του μικρομεσαίου λαϊκισμού.⁶⁸⁶

Στο ζήτημα που μας αφορά, της βίας, δυναμικής δράσης του Άρη και γενικότερα της προσωπικότητάς του, το κόμμα αυτό εκμεταλλεύτηκε, σε μεγάλο βαθμό, το προαναφερθέν σχήμα του Eudes περί «καλών καπετάνιων / κακού ΚΚΕ», που το προσάρμοσε στο «αγνό

δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ. 33.

⁶⁸³ Βλ. Κύρκος Δοξιάδης, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, τ. 13, 1993, σ. 144, Γαζή (2015), ό.π., σ. 248.

⁶⁸⁴ Οι «νεοορθόδοξοι», ως άτυπη ομάδα διανοουμένων της εποχής με αρκετά μεγάλη επιρροή τότε (π.χ. Κωστής Μοσκόφ, Κώστας Ζουράρις, Χρήστος Γιανναράς κ.ά.), ανήκαν στο λεγόμενο ρεύμα του εθνορομαντισμού. Για περισσότερα σχετικά με αυτό το ρεύμα, βλ. Νικόλας Σεβαστάκης, *Κοινότητα χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004, σ. 123-155. Επίσης, βλ. συνέντευξη του Μοσκόφ, *Σχολιαστής*, τ. 5, Αύγουστος 1983, σ. 20-21. Για τις ιδεολογικές συγκλίσεις γύρω από τον εθνικό λόγο της πατριωτικής – αριστερής συνθηματολογίας του ΠΑΣΟΚ με τους «νεοορθόδοξους» και γενικότερα σχετικά με τις απόψεις των τελευταίων, βλ. Δημήτρης Αγγελής, «Η πρόσληψη των νεοορθόδοξων από τα περιοδικά λόγου και στοχασμού», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014) : οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία* (Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014 : πρακτικά), τ. Α', Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, 2015, σ. 197-208. Σύμφωνα, με τον Σεβαστάκη, λοιπόν, στο πολιτικό μαρτυρολόγιο του εθνορομαντισμού της περιόδου αυτής συναντούμε επιλεκτικά και παράδοξα παραδείγματα αντιστασιακών στιγμών τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς, μεταξύ των οποίων τον Άρη, τα οποία «εμφανίζονται συχνά ως φορείς αυθεντικότητας μέσα σε μια ιστορία που χαρακτηρίζεται από τη λήθη και την κατ' εξακολούθηση διάψευση του ελληνικού Είναι», βλ. Σεβαστάκης (2004), ό.π., σ. 131.

⁶⁸⁵ Βλ. Γαζή (2015), ό.π., σ. 248.

⁶⁸⁶ Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Αντίσταση μετά την αντιφασιστική Αντίσταση», *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος*, τ. 7, 16/6/1995, σ. 35

λαϊκό κίνημα» / «ξεπερασμένη “παραδοσιακή” Αριστερά», διότι έτσι καθιστούσε την τελευταία ιστορικά αφερέγγυα και το ίδιο εξέφραζε τις σωστές λαϊκές δυνάμεις.⁶⁸⁷ Αναφορικά, λοιπόν, με την διαχείριση της μνήμης του Άρη στη Μεταπολίτευση, το ΠΑΣΟΚ προσάρμοσε στα προαναφερθέντα πρότυπα πολιτικής του το σύμβολό του, επιχειρώντας να το οικειοποιηθεί ποικιλοτρόπως,⁶⁸⁸ αναγάγοντάς τον σε ένα από τα δικά του ιστορικά σύμβολα της πορείας του πολιτικού χώρου που, την περίοδο εκείνη, επιθυμούσε να δείξει πως εκπροσωπεί. Εν γένει για μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, και δη του παλιού εαμικού κόσμου, τελικά το κατάφερε σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που, ιδιαίτερα μετά την απόπειρα του ΚΚΕ να απαγκιστρωθεί από τον επιβεβλημένο από το ΠΑΣΟΚ άξονα «Δεξιά / Αντιδεξιά» (από το 1985-1986), το τότε κυβερνών κόμμα έστρεψε κάποιες φορές το οικειοποιημένο από το ίδιο σύμβολο του Άρη ενάντια στο ΚΚΕ.⁶⁸⁹ Βέβαια, το γεγονός της οικειοποίησης του συμβόλου του Άρη από το ΠΑΣΟΚ έγινε, με διάφορους τρόπους και εντάσεις, και αντικείμενο καυστικής κριτικής από μέρος της κομμουνιστικής Αριστεράς.⁶⁹⁰

Στο πλαίσιο αυτό, ήταν φυσικό, το ΠΑΣΟΚ, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, αλλά και κατά τη δεκαετία του 1980, να μην ασχοληθεί άμεσα και ιδιαίτερα με τη βία του Άρη. Όποτε άνθρωποι του εαμογενούς μπλοκ, που είχαν προσχωρήσει στο ΠΑΣΟΚ ποικιλοτρόπως, αναφέρονταν στη βία του Άρη, την αντιμετώπιζαν με θετικό τρόπο και απόλυτα δικαιολογημένη. Λαμβάνοντας, δηλαδή, υπόψη αυτή την τάση «εθνικόποιήσής» του, καθώς ο Άρης αντιμετωπιζόταν δημοσίως πλέον και από ηγετικά στελέχη του κόμματος αυτού ως «λαϊκός» ήρωας της Εθνικής Αντίστασης,⁶⁹¹ η όποια βίαιη δράση του είτε δεν αναφερόταν

⁶⁸⁷ Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Το ξεκαινούργωμα των μύθων», *Ενθέματα Αυγής*, 8/2/1998.

⁶⁸⁸ Δεν είναι τυχαία η ανάρτηση φωτογραφιών του Άρη σε πολλά γραφεία Τοπικών Οργανώσεων και σε γραφεία της νεολαίας ΠΑΣΟΚ ανά την χώρα (βλ. *Το Βήμα*, 15/1/1980), ύστερα από σχετική εσωκομματική προτροπή από τα ηγετικά κλιμάκια, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω. Βέβαια, το πιο σημαντικό και ενδεικτικό της θολής πολιτικής ταυτότητας του ΠΑΣΟΚ, τα χρόνια εκείνα, και της επιφανειακής επιχείρησης οικειοποίησης του συμβόλου «Άρης» για επικοινωνιακούς λόγους, είναι ότι, παράλληλα με την συγκεκριμένη φωτογραφία, υπήρχαν στους ίδιους χώρους, πέρα από εικόνες του Μαρξ και του Τσε Γκεβάρα (γεγονός όχι αντιφατικό προς αυτή του Άρη), και αντίστοιχες του Γεωργίου Παπανδρέου αλλά και του Ελευθέριου Βενιζέλου, που καταδεικνύει την «ιδεολογική βαβέλ», η οποία επικρατούσε τότε στο ΠΑΣΟΚ, όπως χαρακτηριστικά σημειώνουν, δεκαετίες αργότερα, ηγετικά στελέχη του κόμματος που δεν ανήκαν στην αριστερή πτέρυγά του, αλλά στην μετέπειτα αυτοχαρακτηριζόμενη «εκσυγχρονιστική» και που, ενδεχομένως, και τότε ενοχλούνταν (αλλά όχι δημοσίως) από αυτή την εσωκομματική κατάσταση. Ενδεικτικά για αυτό βλ. Αυγερινός (2013), ό.π., σ. 37., Σημίτης (2019), ό.π., σ. 23.

⁶⁸⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Ημερήσια* (εφημερίδα Βέροιας), 28/12/1988.

⁶⁹⁰ Ενδεικτικά, βλ. Παπαδημητρόπουλος (1979), ό.π., Γιώργος Καρράς, «Λήθη αλαλάζουσα», *Ο Πολίτης*, τ. 53, Αύγουστος 1982, σ. 17, Άγγελος Ελεφάντης, «Αντιφασισμός, γεροντική αρρώστια του κομμουνισμού», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 45, 28/6/1985, σ. 15.

⁶⁹¹ Ενδεικτική της αντιμετώπισης του Άρη ως «λαϊκού εθνικού ήρωα» είναι η φράση που χρησιμοποίησε ο τότε αρμόδιος για την αναγνώριση από το Κράτος της Εθνικής Αντίστασης υπουργός Εσωτερικών Γιώργος Γεννηματάς στην σχετική συζήτηση στην Βουλή κατά την ψήφιση του Ν. 1285/82 και που την αναλύσαμε και στην Εισαγωγή: «Ναι, για μας ο Άρης Βελουχιώτης είναι η συνέχεια του

είτε εξαγνιζόταν *de facto* στο βωμό του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ (και σε αντιπαράθεση, βάσει αυτού του αφηγήματος, προς τις επιλογές της κατοχικής ηγεσίας του ΚΚΕ), τον οποίο ο Άρης συμβόλιζε με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο. Δεν επρόκειτο δηλαδή για βία, αλλά για αναγκαιές, πατριωτικού χαρακτήρα, ηρωικές δυναμικές ενέργειές του.

Στις αρχές, λοιπόν, της δεκαετίας του 1980, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, αλλά και πριν την επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, υπήρχαν πολλοί άνθρωποι που ανήκαν στον λεγόμενο εαμογενή χώρο και που πλέον ήταν φίλα προσκείμενοι στην κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, στο οποίο και εναπόθεταν τις ελπίδες τους για την εκπλήρωση των στόχων του ΕΑΜ, με τον τρόπο που αυτοί (ρομαντικά και μέσα στην αχλή του εαμικού μύθου) τους έβλεπαν.⁶⁹² Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο λογοτέχνης και δημοσιογράφος Δημήτρης Νικόλης,⁶⁹³ που το 1982,⁶⁹⁴ στο πλαίσιο μιας εξιδανικευμένης, σε μεγάλο βαθμό, εικόνας του Άρη, όπου τον ενέτασσε, μεταξύ άλλων, στο πάνθεον εθνικών ηρώων, μέσα σε πλείστες αναφορές στην δράση του (προφανώς σε κάποιες από αυτές σημειώνονται και βίαια περιστατικά), δεν σημείωνε πουθενά ότι ενήργησε με κάποια ιδιαίτερη, απάνθρωπη σκληρότητα. Το αντίθετο. Ακόμα και σε «αμφιλεγόμενα», σχετικά με τη βία που επέδειξε, γεγονότα, ο Νικόλης είτε τα παρουσίαζε ωραιοποιημένα είτε τον δικαιολογούσε πλήρως είτε τα απέδιδε σε άλλους.⁶⁹⁵ Αντίστοιχα, λίγα χρόνια νωρίτερα (1976), σε ένα άλλο έργο, του δημοσιογράφου και παλιού στελέχους του ΕΛΑΣ Ρίζου Μπόκοτα, που εκεντρωνόταν, βέβαια, σε άλλο θέμα, τις τελευταίες μέρες της ζωής του Άρη, οπότε βρισκόταν σε καταδίωξη από τις αρχές, παρότι αναγνώριζε ότι, με βάση τον μύθο του, υπήρχαν αρκετοί που τον αντιμετωπίζουν ως «εγκληματία»,⁶⁹⁶ σημείωσε πως για την συντριπτική πλειοψηφία του

Κολοκοτρώνη και του Καραϊσκάκη και δεν έχουμε κανένα πρόβλημα να το βροντοφωνάξουμε και κανείς δεν μπορεί να μας φέρει σε δύσκολη θέση γι' αυτό», βλ. Ομιλία στη Βουλή του Γιώργου Γεννηματά, 18 Αυγούστου 1982, στην συζήτηση για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (ψήφιση του νόμου 1285/1982), όπως παρατίθεται στο Τούλα Μαστρογιάννη (επιμ.), *Γιώργος Γεννηματάς*, Λιβάνης, Αθήνα, 1995, σ. 17, 20 και Γιαννόπουλος (1999), ό.π., σ. 628-629.

⁶⁹² «Με τις εκλογές του 1981, ο ελληνικός λαός έδωσε μία μεγάλη νίκη στα δημοκρατικά κόμματα, με την πρώτη θέση στο ΠΑΣΟΚ, για αλλαγή. Στην πολιτική ηγεσία των δημοκρατικών δυνάμεων, στο σύνολό τους, εναπόκειται να μην προωθούν για μία ακόμη φορά [σ.σ. όπως του ΕΑΜ] οι πόθοι του λαού για εθνική ανεξαρτησία και κοινωνική δικαιοσύνη», βλ. Νικόλης (1983), ό.π., σ. 931.

⁶⁹³ Ο Νικόλης υπήρξε συντάκτης και διευθυντής της εφημερίδας *Ελεύθερη Μεσσηνία*, όργανο της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ Μεσσηνίας, βλ. Νικόλης, σ. 234.

⁶⁹⁴ Τον πρόλογο του έργου του, που εκδίδεται το 1983, τον υπογράφει «Χαϊδάρι 20.2.1982», βλ. Νικόλης, ό.π., σ. 6

⁶⁹⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς αυτό το ότι καταγράφει συγκεκριμένα πως για το φόνο του γιου του Μαραθέα ευθύνονταν αποκλειστικά ο Άθως Ρουμελιώτης και ο Αχιλλέας και όχι ο Άρης, βλ. Νικόλης, ό.π., σ. 354.

⁶⁹⁶ «Για χιλιάδες ανθρώπους [...] ήτανε [...] ένας εγκληματίας συγγερός! Τίποτα άλλο», βλ. Ρίζος Μπόκοτας, *Έτσι χάθηκε ο Άρης*, Κόδρος, Αθήνα, 1976, σ. 28.

λαού η εικόνα της δυναμικής δράσης του ήταν εντελώς διαφορετική, απόλυτα θετική,⁶⁹⁷ άποψη την οποία και ο ίδιος ασπαζόταν, τοποθετώντας τον, μάλιστα, δίπλα στους εθνικούς ήρωες της Επανάστασης του 1821.⁶⁹⁸

Επίσης, δίκην προπαρασκευής της επίσημης από το ΠΑΣΟΚ αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης στο σύνολό της το 1982, ήδη στην πρώιμη φάση της Μεταπολίτευσης, υπάρχουν αρκετές έρευνες δημόσιας ιστορίας με μαρτυρίες παλιών αγωνιστών στον προσκεείμενο στον κεντρώο και κεντρο-αριστερό χώρο Τύπο, που ήταν γενικά θετικά διακείμενες τότε προς τον Άρη και που επιχειρούσαν, σε μεγάλο βαθμό, τη δόμηση ενός θετικού πλέον μύθου για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, μέσα από μια σχετική εξιδανίκευση της δράσης του (*Τα Νέα, Ελευθεροτυπία*). Αξίζει, βέβαια να τονιστεί ότι και σε αυτές ακόμα δεν αποφεύγονται απόλυτα ρητές αναφορές σε βίαιες ενέργειές του, που συνοδεύονται από καταδίκη, καθώς κρίνονται δυσσεμνήεντες. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η αναφορά, στο πλαίσιο έρευνας για την Εθνική Αντίσταση της εφημερίδας *Τα Νέα* (επιμέλεια Γιάννη Καψή και Γιώργου Γάτου), με αφορμή την εξιστόρηση της υπόθεσης Μαραθέα, που κατέληξε στην «άδικη» και «αδικαιολόγητη» εκτέλεση του γιου του γαιοκτήμονα από τον Άρη, στην «αντιφατικότητα του χαρακτήρα του», η οποία, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, ερμηνεύει ικανοποιητικά μια πλειάδα «αλόγιστων» και «ανεξήγητων» βιαιοτήτων του κατά τη διάρκεια της Αντίστασης.⁶⁹⁹

Μία αξιοσημείωτη, λόγω της ιδιομορφίας της, περίπτωση ανθρώπου που έζησε τον Άρη από κοντά και που εκφράστηκε για τη βία του μεταπολιτευτικά υπήρξε ο υπαρχηγός, ουσιαστικά, του ΕΔΕΣ Κομνηνός Πυρομάγλου, ο οποίος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σε καμία περίπτωση αντικομμουνιστής, καθώς μεταπολεμικά διετέλεσε και βουλευτής της ΕΔΑ, και ο οποίος, τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης διατύπωσε μια από τις ψυχραιμότερες και μάλλον πιο ρεαλιστικές απόψεις – προσεγγίσεις της βίας του Άρη, τονίζοντας αφενός την

⁶⁹⁷ «Τούτος εδώ ο λαϊκός αγωνιστής [...] [γ]ια τους άλλους, τους πιο πολλούς, τη συντριπτική πλειοψηφία του πολύπαθου και πολύχθου λαού [...] ήταν ο μεγαλοφυής αρχηγός της ένοπλης αντίστασης. [...] Ένας με δυνάμεις κι αρετές, με "όσφρηση" και σίγουρη πατημασιά», βλ. Μπόκοτας (1976), ό.π., σ. 28-29.

⁶⁹⁸ «Ένας πολέμαρχος γεννημένος κατ' ευθείαν απ' τον πιο μεγάλο απ' τους μεγάλους του 21. Και πιο πάνω», βλ. Μπόκοτας (1976), ό.π., σ. 29.

⁶⁹⁹ Βλ. *Τα Νέα*, 14/10/1975. Παρά τις ορισμένες αναφορές, λοιπόν, σε βίαιες ενέργειές του, υπάρχουν αντιδράσεις στην προσέγγιση των ερευνών αυτών και συγκεκριμένα αυτής της εφημερίδας *Τα Νέα* για την Εθνική Αντίσταση, καθώς πολλοί αντιστασιακοί, που δεν ανήκαν στον ΕΛΑΣ, θεωρούν πως επιχειρείται ο εξωραϊσμός της βίας του ΕΛΑΣ και του Άρη ειδικά. Ενδεικτική είναι η επιστολή που έστειλε στην εφημερίδα ο οπλαρχηγός του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων Χρ. Βασβατος όπου, μεταξύ άλλων, σχολιάζει σχετικά: «Από τα μέχρι σήμερα δημοσιεύματα φαίνεται καθαρά ότι ο σκοπός της όλης προσπάθειας είναι όπως ο Άρης Βελουχιώτης και μερικοί ηγέτες του ΕΛΑΣ να εξαγιστούν από τα εγκλήματα, που διέπραξαν κατά την Κατοχήν εις βάρος άλλων εθνικών οργανώσεων και ατόμων ακόμη και παρουσιαστούν ως ήρωες εις τους νεότερους Έλληνες που δεν έζησαν τα γεγονότα εκείνα» βλ. *Τα Νέα*, 30/12/1975.

αποτελεσματικότητα των αυστηρών μέτρων που έπαιρνε – εντός και εκτός ΕΛΑΣ –, υπογραμμίζοντας, ταυτόχρονα πως η πειθαρχία αυτή ήταν αποτέλεσμα και φόβου, ενώ, παράλληλα δεν παρέλειψε να σημειώσει και ότι ορισμένες φορές φερόταν άγρια.⁷⁰⁰

Ο Άρης ως «αιμοσταγής εγκληματίας»

Κατά την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, η όλη θετική περιρρέουσα ατμόσφαιρα γύρω από το πρόσωπο του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, δημιούργησε αρχικά, προφανώς, μια αμηχανία στο δεξιό στρατόπεδο, αναφορικά με τη βία που συμβόλιζε, για αυτούς, κατά απόλυτο τρόπο, ο Άρης. Άλλωστε, αφού, μέσω της καταδίκης της άγριας, «εγκληματικής» βίας του Άρη, ο δεξιός πολιτικός χώρος, όπως έχει αναφερθεί, είχε συνηθίσει να καταδικάζει επίσημα, καθ' όλη την μετεμφυλιακή περίοδο, την «σταλινικού τύπου» βία του ΚΚΕ, πλέον, λαμβάνοντας υπόψη νομιμοποίηση του ΚΚΕ θα είχε μια επιπλέον «δυσκολία» να εκφραστεί δημόσια – στον ίδιο τουλάχιστον βαθμό – έναντι της βίας του.

Σύντομα όμως, τόσο από κάποια ηγετικά στελέχη της ΝΔ όσο και από ανένταχτους ή και ενταγμένους στην ΝΔ φανατικούς αντικομμουνιστές, που είχαν ζήσει την Αντίσταση, ως αντίπαλοι του Άρη, άρχισε να δίνεται απάντηση, έχοντας ως στόχο την αποδόμηση της θετικής εικόνας του που διαμορφωνόταν, διαδικασία που είχε ως κύριο άξονα την ακραία βία του. Έτσι, το 1974, το προδικτατορικά και πρώιμα μεταπολιτευτικά ηγετικό στέλεχος της συντηρητικής παράταξης και λίγο αργότερα αρχηγός της Νέας Δημοκρατίας Ευάγγελος Αβέρωφ στο γνωστό βιβλίο του *Φωτιά και τσεκούρι*⁷⁰¹ καυτηρίασε έντονα τη βία του Άρη, σημειώνοντας, μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικά, ότι "σκότωνε με μεγάλη ευκολία".⁷⁰² Από την άλλη, όμως, αναγνώρισε ότι αυτά ο Άρης τα έκανε για να υπηρετήσει ένα δικό του "πνεύμα δικαιοσύνης",⁷⁰³ δείχνοντας μια πιο μετριοπαθή πρόσληψη της βίας του Άρη (σχετική ένδειξη κατανόησης συνθηκών της εποχής και αναγνώριση μιας ηθικής του), σε σύγκριση με τους ανάλογους με το θέμα αυτό, εσωκομματικούς (στη Ν.Δ.) λόγους του ιδίου, λίγα χρόνια

⁷⁰⁰ «Αυτός επέβαλε τη σιδηρά πειθαρχία στα τμήματα του ΕΛΑΣ, προ παντός στη Ρούμελη. Ήταν πανταχού παρών, εμπνέων τον θαυμασμό και το φόβο [...] Σε άλλες περιπτώσεις ήταν άγριος και ανένδοτος σκληρός», βλ. Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Δούρειος Ίππος. Η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την Κατοχή, Δωδώνη*, Αθήνα, 1978, σ. 82.

⁷⁰¹ Βλ. Ευάγγελος Αβέρωφ – Τοσίτσας, *«Φωτιά και τσεκούρι!»*. *Ελλάς, 1946-49 και τα προηγούμενα*, Εστία, Αθήνα, 2010 [Α' ελληνική έκδοση: 1974]. Η πρώτη γαλλική έκδοση είναι του 1973.

⁷⁰² Βλ. Αβέρωφ, ό.π., σ. 97. Αναφέρει, για παράδειγμα, σε μία πολλοστή έκδοσή, τον αντάρτη που εκτελέστηκε από τον Άρη λόγω της κλοπής ενός κοτόπουλου.

⁷⁰³ Βλ. Αβέρωφ, ό.π., σ.97.

έπειτα, που θα τους αναφέρουμε παρακάτω, καθώς, προφανώς στη δεύτερη περίπτωση επιχειρεί να αξιοποιήσει τη βία του Άρη πολιτικά, σε εκλογικό επίπεδο.

Αντίστοιχα, άνθρωποι που ανήκαν στο δεξιό πολιτικό χώρο ιδεολογικά και που είχαν ζηήσει τον Άρη από κοντά, ως μέλη άλλων αντιστασιακών οργανώσεων (εκτός του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ) δεν μπορούσαν να μείνουν άπραγοι στη μεγάλη και επιδραστική διάχυση στην ελληνική κοινωνία εικόνων θετικών ως προς τη βία του Άρη κατά την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης. Αυτοί, μάλιστα, κατέγραψαν, σε αντίθεση με τον Αβέρωφ, με εξαιρετικά μελανά χρώματα τη βίαιη δράση του Άρη. Ένας από αυτούς υπήρξε ο Μιχάλης Μυριδάκης, στέλεχος του ΕΔΕΣ, που το 1976 και το 1977 εκδίδει το δίτομο έργο του *Οι αγώνες της φυλής*, το οποίο βρίσκεται μομφών – αμφιβόλου αξιοπιστίας – σχετικά με την βία του ΕΛΑΣ και συγκεκριμένα την άγρια, απάνθρωπη βία του Άρη.⁷⁰⁴ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Μυριδάκης κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, το 1948, όταν οι σιωπές για τον Άρη ειδικά ήταν μεγάλες, είχε εκδόσει ένα έργο με τον ίδιο τίτλο και με εξίσου αντικομμουνιστική διάθεση, αλλά εντελώς διαφορετική ύλη, στο πλαίσιο της οποίας ο Άρης δεν είχε θέση, καθώς δεν αναφερόταν σχεδόν καθόλου και σίγουρα δεν δαιμονοποιούνταν η βία του, σε αντίθεση σε το ομώνυμό του της Μεταπολίτευσης, όπου οι ακραία βίαιες ενέργειές του γεμίζουν τα γραφόμενά του. Το 1983 εξέδωσε ένα ακόμα βιβλίο για την επιχείρηση του Γοργοποτάμου, εξίσου αντικομμουνιστικού ύφους, όπου αναπαράγονται πολλές από τις βιαιότητες που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο έργο, εμπλουτίζοντάς το και με ορισμένες καινούργιες – φανταστικές και αυτές.⁷⁰⁵

Αντίστοιχα, ο χωροφύλακας Γιώργης Ζάρας⁷⁰⁶ στις αναμνήσεις του που εμπιστεύτηκε το 1978 στην *Επιθεώρηση Χωροφυλακής* αναφερόταν στην ψυχρή βία του Άρη που την έζησε ως έγκλειστος σε στρατόπεδο ελασιτών στην Πελοπόννησο, χωρίς όμως να αποκαλύψει για ποιο

⁷⁰⁴ Τις ανακρίβειες του Μυριδάκη σχετικά με την ακραία βία του ΕΛΑΣ και του Άρη συγκεκριμένα έχουν σημειώσει και πολλοί παλιοί καπετάνιοι του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ. Ένας από αυτούς, ο Βασίλης Γκανάτσιος (Χείμαρρος), με αφορμή μία αναφορά του Μυριδάκη σε βίαιη ενέργεια του Άρη, ότι δηλαδή πυροβολούσε αντάρτες στην γέφυρα του Μυρόφυλλου, μετά την υπογραφή της ομώνυμης συμφωνίας [βλ. Μυριδάκης (1977), ό.π., τ. Β', σ. 81], γεγονός που κανείς άλλος συγγραφέας δεν έχει αναφέρει, σχολιάζει χαρακτηριστικά: «Τα βιβλία του Μυριδάκη βρίθουν ανακρίβειών και διαστρεβλώσεων και δεν αξίζουν τον κόπο να ασχοληθεί κανείς πολύ μ' αυτά. Προσωπικά πιστεύω ότι ο Μυριδάκης έγραψε τους δύο τόμους του βιβλίου του "Αγώνες της Φυλής" κάτω από μεγάλη συναισθηματική φόρτιση, ευρισκόμενος σε κατάσταση εντονότατης αντιελαστικής εμπάθειας, τυφλού φανατισμού και μίσους προς τον ΕΛΑΣ και τον Άρη», βλ. Βασίλης Γκανάτσιος (Χείμαρρος), *Ένας δάσκαλος καπετάνιος καταγράφει και αξιολογεί τη δεκαετία 1940-1950*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 191.

⁷⁰⁵ Βλ. Μιχάλης Μυριδάκης, *Η επιχείρηση του Γοργοποτάμου και το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ*, Αθήνα, 1983.

⁷⁰⁶ Ο Ζάρας υπήρξε στην Κατοχή μέλος των αντικομμουνιστικών Εθνικών Αντάρτικων Ομάδων, μετέπειτα της οργάνωσης Ελληνικός Στρατός (Ε.Σ.) Πελοποννήσου και, μεταπολεμικά, χωροφύλακας.

στρατόπεδο επρόκειτο. Πιο συγκεκριμένα, σημείωνε πώς, αφού είχε υποφέρει διάφορα βασανιστήρια εκεί, στο πέρασμά του από εκεί, ο Άρης καθώς ρώτησε τον υπεύθυνο για το ποιόν των κρατουμένων, λαμβάνοντας την απάντηση "αντιδραστικοί", ο καπετάνιος έδωσε διαταγή να εκτελεστούν όλοι χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις,⁷⁰⁷ χωρίς όμως να γίνεται ιδιαίτερα πειστικός στην αφήγηση του. Πέρα από την αποσιώπηση του χρόνου και του τόπου που, υποτίθεται, συνέβησαν αυτά, αφού περιγράφει το βίαιο τρόπο εκτέλεσης άλλων κρατουμένων,⁷⁰⁸ δεν είναι καθόλου πιστευτός ο τρόπος διάσωσης τους από τους "άγριους" ελασίτες και επιλέγει ουσιαστικά να μην τον περιγράψει καθόλου.⁷⁰⁹ Πρόκειται για ένα ακόμη χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιου ύφους προσέγγισης της βίας του, που επιβίωσε και σε συγκεκριμένα κρατικά έντυπα (ιδιαίτερα των σωμάτων ασφαλείας) – μειωμένη βέβαια, συγκριτικά προς τις προηγούμενες χρονικές περιόδους – ως κατάλοιπο της ψυχροπολεμικής, μετεμφυλιακής εποχής κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, μέχρι ουσιαστικά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η αναγνώριση της Αντίστασης, όπου ο Άρης εντασσόταν, οι πολλαπλές εκδόσεις με θετικό πρόσημο για αυτόν, ακόμα και ταινίες γύρω από τη ζωή του (π.χ. «Άρης Βελουχιώτης, το δίλημμα», σε σκηνοθεσία του Φώτου Λαμπρινού), όλη αυτή η πολυεπίπεδη θετική έκρηξη μνήμης γύρω του, προφανώς θα προκαλούσε και αντιδράσεις σε ευρεία συντηρητικά στρώματα, με διατηρούντα τα αντικομμουνιστικά τους αντανακλαστικά. Ένας από αυτούς ήταν ο Λουκάς Τσαγκάρης, γιατρός στη Λαμία και πατέρας του μετέπειτα βουλευτή της ΝΔ Φραντς Τσαγκάρη που θα μας απασχολήσει παρακάτω, ο οποίος στο αυτοβιογραφικό του έργο τον χαρακτηρίζει «αρχισφαγέα», «αιμοσταγή κακοποιόν και δολοφόνον».⁷¹⁰ Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και άλλοι άνθρωποι του συντηρητικού χώρου, όπως ο ποιητής και κριτικός κινηματογράφου Δημήτρης Χαρίτος, που δεν φαίνεται να τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση για τη ζωή και τη δράση του,⁷¹¹ στο πλαίσιο μίας γενικά θετικής – ως προς τα τεχνικά της χαρακτηριστικά – κριτικής του στο κινηματογραφικό

⁷⁰⁷ «Με κλείσανε σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως, όπου υπέφερα απερίγραπτα μαρτύρια, πείνα, δίψα, ξυλοδαρμός και πολλά άλλα.[...] Είχε περάσει ο Βελουχιώτης, από την άλλη μεριά, για να συντονίσει τον αγώνα στην Πελοπόννησο. Ρώτησε τον στρατοπεδάρχη για μας, τους κρατούμενους. Εκείνος απάντησε: Αντιδραστικοί! Κι ο Βελουχιώτης έδωσε διαταγή να μας σκοτώσουν, αφήνοντας μία διμοιρία για εκτελέσεις», βλ. *Επιθεώρησις Χωροφυλακής*, τ. 103, Ιούλιος 1978, σ. 506.

⁷⁰⁸ «Εγώ ανέβηκα στους ώμους ενός παπά, να δω πού τους πάνε και είδα που τους σπάραζαν με τα μαχαίρια», βλ. *Επιθεώρησις Χωροφυλακής*, τ. 103, Ιούλιος 1978, σ. 506.

⁷⁰⁹ «Είπα στους άλλους τι συμβαίνει και μία και είμασταν στην πραγματικότητα νεκροί, πήραμε την απόφαση να πάρουμε μπροστά το σκοπό, μη και γλυτώσουμε. Ο θεός μας βοήθησε και σωθήκαμε», *Επιθεώρησις Χωροφυλακής*, τ. 103, Ιούλιος 1978, σ. 506.

⁷¹⁰ Βλ. Λουκάς Τσαγκάρης, *Μια ζωή, ένας αγώνας*, Λαμία, 1985, σ. 160-161

⁷¹¹ Θεωρεί πως αν γνωρίζαμε περισσότερα στοιχεία για την προσωπικότητα του πρωτοκαπετάνιου, «ίσως [...] να αποδεικνυόταν ότι ο θόρυβος γύρω από το όνομα Βελουχιώτης είναι πιο μεγάλος από ό,τι του άξιζε», βλ. *Νέα Εστία*, τ. 1313, 15/3/1982, σ. 403-404.

έργο του Φώτου Λαμπρινού «Άρης Βελουχιώτης. Το δίλημμα» στο λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Εστία*,⁷¹² αναφέρθηκε στην άγρια βία του Άρη, αποδίδοντάς την σε κρίση των αστικών κομμάτων, αλλά στην ουσία υποστηρίζει και ο ίδιος την άποψη αυτή, καθώς θεωρούσε ότι οι «άγριες σφαγές» του ήταν «γνωστές», επομένως και δεδομένες.⁷¹³ Παράλληλα, και στην περίοδο αυτή, τμήμα της κοινωνικής βάσης της δεξιάς παράταξης συνέχισε, στο πλαίσιο όσων διακατέχονται από έντονο αντικομμουνισμό, να χρησιμοποιεί στο καθημερινό της λεξιλόγιο τον Άρη ως συνώνυμο της άγριας βίας των κομμουνιστών, καθώς ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ εξακολουθούσε να συμβολίζει, στο σκεπτικό αυτών των ανθρώπων, την ακραία κομμουνιστική βία.⁷¹⁴

Μια αρκετά ξεχωριστή περίπτωση επώνυμου αντικομμουνιστή, που αντιμετώπιζε δημόσια τον Άρη ως «σφαγέα», κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1980, αποτελεί ο απόστρατος αξιωματικός και νυν βουλευτής Δημήτριος Χονδροκούκης. Η περίπτωση του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν αναλογιστούμε ότι, ενώ έγραψε ένα ολόκληρο βιβλίο, συμπλήρωμα παλιότερων αντικομμουνιστικών στερεοτύπων, συνδυασμένο με ορισμένα (πραγματικά ή φανταστικά) βιώματά του από τον καπετάνιο, για την αποδόμηση της θετικής εικόνας του Άρη (όπως αποτυπώνεται, σχεδόν διακηρυκτικά στον τίτλο του, *Γκρεμίζω τον θρύλο του Άρη Βελουχιώτη*),⁷¹⁵ υπήρξε βουλευτής του ΠΑΣΟΚ, το οποίο είχε αναγάγει, τα χρόνια εκείνα, τον Άρη σε σύμβολό του και εθνικό, σχεδόν, ήρωα, αλλά παραιτήθηκε και ενσωματώθηκε στην κοινοβουλευτική ομάδα της Ν.Δ., με την οποία και επανεκλέχτηκε το 1985.⁷¹⁶ Στο έργο του,

⁷¹² Για την συντηρητικότητα της *Νέας Εστίας*, βλ. Sophia Vafiadou – Pashalinou, «Η Νέα Εστία του Γρ. Ξενόπουλου και τα Ιταλικά Γράμματα», στο E. Close, M. Tsanikas, G. Frazis (eds.), *Greek Research in Australia. Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies*. Flinders University – April 2003, Flinders University Department of Languages – Modern Greek, Adelaide, 2005, pp. 549-564 και Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σ. 36.

⁷¹³ «Για την παρρέκλιση του αυτή [σ.σ. εννοεί από την Συμφωνία της Βάρκιζας] δεν έχει αποκατασταθεί (ακόμα) από κανένα από τα δύο ΚΚΕ, ενώ για τα αστικά κόμματα εξακολουθεί να είναι ο υπαίτιος για τις γνωστές άγριες σφαγές», βλ. *Νέα Εστία*, τ. 1313, 15/3/1982, σ. 404.

⁷¹⁴ Ενδεικτικά, βάσει μιας μαρτυρίας – καταγγελίας δύο νεαρών υποστηρικτών του ΚΚΕ από το Καρπενήσι, το 1982, ένας καταστηματάρχης, στο μαγαζί του οποίου πήγαν να αγοράσουν κάτι, όταν αντιλήφθηκε ότι έφεραν μαζί τους τον *Ριζοσπάστη*, τους επιτέθηκε άγρια σε λεκτικό επίπεδο και τους έδιωξε, επειδή ακριβώς αντιλήφθηκε ότι ήταν κομμουνιστές και, προκειμένου να τους κατηγορήσει για αυτό, μεταξύ άλλων, έκανε επίκληση στην άγρια βία του Άρη, που, στο σκεπτικό του, αντικατόπτριζε όλους τους κομμουνιστές: «Έβριζε τον Άρη Βελουχιώτη “σφαγέα”», βλ. *Ριζοσπάστης*, 26/8/1982.

⁷¹⁵ Βλ. Δημήτριος Χονδροκούκης, *Γκρεμίζω τον θρύλο του Άρη Βελουχιώτη*, Ισοκράτης, Αθήνα, χ.χ.

⁷¹⁶ Ο αξιωματικός του στρατού Δημήτριος Χονδροκούκης στην Κατοχή συμμετείχε σε ένοπλες εθνικιστικές, αντικομμουνιστικές ομάδες της Βόρειας Ελλάδας (όπως στην ΠΑΟ), μεταπολεμικά συνταυτίστηκε ιδεολογικά με την Ε.Κ. του Γεωργίου Παπανδρέου, ενώ μεταπολιτευτικά εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ από το οποίο παραιτήθηκε μετά την ψήφιση του νόμου για την αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης, ίσως και σε ένδειξη διαμαρτυρίας για αυτή, και προσχώρησε στη Ν.Δ.. Ωστόσο, πιο ρεαλιστικές ερμηνείες, καθώς φαίνεται περίεργο τότε να αντιλήφθηκε την φιλοεαμική τάση του ΠΑΣΟΚ της εποχής και την αντίστοιχη τάση ηρωοποίησης του Άρη συγκεκριμένα, αποδίδουν

που το εξέδωσε ακριβώς μετά την ψήφιση του Ν. 1285/1982 και την αποχώρησή του από το ΠΑΣΟΚ, αναφέρεται πολυεπίπεδα στην «άγρια φύση» του Άρη, μέσα από απόλυτες εκφράσεις και ερμηνείες ψυχολογικού τύπου, αναφερόμενες στην ψυχοσύνθεσή του (μεταξύ των οποίων στον – υποτιθέμενο – ομοφυλοφιλικό του σεξουαλικό προσανατολισμό),⁷¹⁷ συνδυάζοντάς τες με το ότι δρούσε έτσι από αίσθηση καθήκοντος ως «διεθνιστής κομμουνιστής».⁷¹⁸ Προκειμένου να ενισχύσει την κατασκευή του εγκληματικού του προφίλ, παρουσίασε μια βίαιη ιστορία του που την έζησε ως αυτόπτης μάρτυρας, σύμφωνα με την οποία ο Άρης, υποτίθεται, σε «κάποιο σημείο της Κεντρικής Μακεδονίας» (δεν αναφέρει πού ακριβώς) κάποτε (δεν αναφέρει ούτε τον χρόνο), ενώ συζητούσαν, εκτέλεσε εν ψυχρώ τον αξιωματικό της Πανελληνίας Απελευθερωτικής Οργάνωσης (ΠΑΟ) Μπουλογιάννη, γεγονός που δεν αναφέρεται από κανέναν άλλο επικριτή της βίας του, για τον απλούστατο λόγο ότι ουδέποτε προέβη σε αυτή την ενέργεια στην πραγματικότητα.⁷¹⁹

Κατά την ίδια, πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο, υπήρξε και μία εξαιρετικά ιδιότυπη προσπάθεια αντικομμουνιστή να μειώσει τον Άρη, πάλι μέσω της βίας του, αλλά αυτή τη φορά από εντελώς αντίθετη σκοπιά. Ο πρώην μόνιμος αξιωματικός, μετέπειτα εργολάβος,⁷²⁰ στην Κατοχή μέλος της ΕΚΚΑ Σπύρος Βλάχος επιχειρήσε, μέσα από στιχομυθίες που είχαν λάβει υποτίθεται χώρα στο Περούλι το φθινόπωρο του 1943 και που μπορούν να χαρακτηριστούν το λιγότερο υπερβολικές, να τον παρουσιάσει ως ένα φοβισμένο άνθρωπο, που όχι μόνο δεν ήταν ακραία βίαιος, αλλά μάλλον έτρεμε ο ίδιος υπερβολικά. Ο Βλάχος καταλήγει να τον εμφανίσει – αντίθετα με τις περισσότερες περιγραφές αντιπάλων και μη – ως έναν αδύναμο χαρακτήρα, σίγουρα όχι ηγετική φυσιογνωμία, αλλά υποχείριο του ΚΚΕ.⁷²¹ Αυτού του τύπου οι αντικομμουνιστικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη «βία» του Άρη έρχονται στην πρώιμη Μεταπολίτευση προφανώς ως σπασμωδικές και αγωνιώδεις απαντήσεις ενός κόσμου της συντηρητικής παράταξης που ανησυχούσε έντονα τόσο από την «αγιοποίηση» του Άρη όσο και από τη γενικότερη περιρρέουσα άνοδο της αριστερής

την αλλαγή κομματικής στέγης από τον Χονδροκούκη σε δυσαρέσκειά του προς τον πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου που δεν του ανέθεσε το υπουργείο Εθνικής Άμυνας (παρότι προεκλογικά προαλειφόταν για αυτό) και η ψήφιση του Ν. 1285/1982 στάθηκε απλώς η αφορμή για αποχώρησή.

⁷¹⁷ Ενδεικτικά: «Ένας απαίσιος, ανώμαλος σφαγιαστής συνανθρώπων Ελλήνων, ένας άνθρωπος σεξουαλικά, ψυχικά και ελληνικά (sic) ανώμαλος να μπαίνει στο πάνθεον των ηρώων της πατρίδας!!! Ένας εξολοθρευτής, ακριβώς, ηρώων πατρίδας να γίνεται ήρωας πατρίδας!», Χονδροκούκης, ό.π., σ. 255

⁷¹⁸ Ενδεικτικά: «[Ο] Άρης απέβηκε ένας θηριώδης τιμωρός οποιουδήποτε ανθρώπινου πλάσματος που δεν βιάδιζε στην γραμμή της δικιά του νοοτροπίας, του διεθνιστή κομμουνιστή», βλ. Χονδροκούκης, ό.π., σ. 19

⁷¹⁹ Βλ. Χονδροκούκης, ό.π., σ. 26-28.

⁷²⁰ Είχε - υποτίθεται τουλάχιστον - γνωρίσει τον Άρη (τότε Θανάση Κλάρα) ως ελαιοχρωματιστή στην Αθήνα το 1939, αφότου είχε υπογράψει την περίφημη δήλωση μετανοίας.

⁷²¹ Βλ. Σπύρος Βλάχος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα, 1975, σ. 118-126

ιδεολογίας την περίοδο αυτή, επιχειρώντας να μειώσει ταυτόχρονα και το κύρος του ηγέτη που είχε αποδοθεί στον Άρη ευρέως και αυτό του ΚΚΕ.

Ας δούμε τώρα, συνοπτικά, πώς «εκμεταλλεύονταν» ορισμένα από τα κορυφαία στελέχη της Ν.Δ. την βία του Άρη σε προεκλογικό επίπεδο το 1980-1981. Ενδεικτικά, στο 8ο Περιφερειακό Συνέδριο της Ν.Δ., το 1980, λόγω και της άτυπης ακόμα προεκλογικής, ουσιαστικά, περιόδου, ως «απάντηση» στην ανάρτηση φωτογραφιών του Άρη σε γραφεία τοπικών οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ, ο Αβέρωφ σε λόγο του «αξιοποίησε» την βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, κάνοντας αναφορά στους μαυροσκούφηδες του και στις άγριες μεθόδους τους.⁷²² Αντίστοιχα, στο 9ο Περιφερειακό Συνέδριο του κόμματος της Δεξιάς, που έλαβε χώρα στην Αλεξανδρούπολη την ίδια χρονιά, ο Κωστής Στεφανόπουλος, ο μετέπειτα Πρόεδρος της Δημοκρατίας, γνωστός από τη δεκαετία του 1990 για την μετριοπάθεια του και τον εκφρασμένο αναστοχασμό του γύρω από την βία του Εμφυλίου,⁷²³ αναφέρθηκε και αυτός στον Άρη με αρνητικό τρόπο, σχολιάζοντας το πόσο βίαιος ήταν, χαρακτηρίζοντάς τον, μάλιστα, «πρωτοσφαγέα του ελληνικού λαού».⁷²⁴ Ενώ και ο αρχηγός τότε της ΝΔ Γεώργιος Ράλλης σε προεκλογική ομιλία του στη Θεσσαλονίκη (1981) αξιοποίησε τον Άρη, ως σύμβολο βίας, εκφράζοντας την αποστροφή του προς αυτόν, καθώς και προς άλλα επαναστατικά σύμβολα, που για αυτόν εξέφραζαν την βία, αλλά τα οποία είχε οικειοποιηθεί, τα χρόνια εκείνα, το ΠΑΣΟΚ.⁷²⁵ Ηγετικά, λοιπόν, στελέχη της ΝΔ χρησιμοποιούσαν την οικειοποίηση του Άρη από το ΠΑΣΟΚ (και ό,τι

⁷²² Βλ. Αντί, τ. 154, 20/6/1980, σ. 15.

⁷²³ Ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας ο Κωστής Στεφανόπουλος είναι γνωστό ότι ταξίδεψε σε πολλά κράτη του κόσμου όπου έμεναν Έλληνες δεύτερης και τρίτης γενιάς. Ανάμεσα στις επίσημες αυτές επισκέψεις ήταν και σε μέρη όπου έμεναν πολιτικοί πρόσφυγες και απόγονοί τους. Ενδεικτικά, το 1998 πήγε στο χωριό Μπελογιάννης της Ουγγαρίας, όπου, μεταξύ άλλων στην ομιλία του, ανέφερε τα εξής: «Αν ξέραμε το τι κακά φέρνει ένας Εμφύλιος, αν ξέραμε πόσους νεκρούς προκαλεί και πόση δυστυχία σκορπίζει, αν ξέραμε την καταστροφή του και κυρίως πόσους σπουδαίους ανθρώπους εξοντώνει, θα 'χαμε σκεφθεί πολύ πριν ξεκινήσουμε τη διαμάχη [...] Πόσους μεγάλους Έλληνες θρηνήσαμε και οι δύο πλευρές. Και ήρθε η ώρα να κλείσουν όλες οι πληγές, όχι με τη λήθη της ιστορίας αλλά με τη γνώση για όσα ζήσαμε, και κυρίως με αγάπη και ενότητα», βλ. *Τα Νέα*, 25/4/1998. Σημειωτέον ότι δρόμος στο εν λόγω χωριό φέρει το όνομα του Άρη. Επίσης, στις αρχές του 1999, επισκέφτηκε την Τασκένδη του ανεξάρτητου πια Ουζμπεκιστάν (πρώην ΕΣΣΔ), όπου υπήρχαν ακόμη εναπομείναντες πολιτικοί πρόσφυγες και στο θέατρο του Κέντρου Ελληνικού Πολιτισμού Τασκένδης ήταν αναρτημένες φωτογραφίες του Άρη αλλά και του Λένιν, βλ. Σιμόνη Ζαφειροπούλου, «Οι Έλληνες της Τασκένδης», στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη* (Πρακτικά ημερίδας – Αθήνα, 13 Δεκεμβρίου 2011), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2017, σ. 144

⁷²⁴ Βλ. Αντί, 26/9/1980, τ. 161, σ. 19

⁷²⁵ «Εμείς είμαστε οπαδοί, εργάτες και λειτουργοί της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και όχι των μονοκομματικών λαϊκών δημοκρατιών. Η δημοκρατία που εμείς πιστεύουμε, δεν έχει καμία σχέση ούτε με τον Τσε Γκεβάρα ούτε με τον Βελουχιώτη. Ούτε με την Ισλαμική δημοκρατία που αυτοί ενθουσιωδώς ζητωκραύγασαν και σήμερα κολυμπάει στο αίμα», βλ. Προεκλογική ομιλία Ράλλη στην Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1981), όπως παρατίθεται στο Γιώργος Μπιντάκος, *Ανάλυση των Προεκλογικών Λόγων των Αρχηγών Κομμάτων της Περιόδου 1974 -1985, με Μεθόδους Πολυδιάστατης Στατιστικής* (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο), Αθήνα, 2018, σ. 481

αυτός συμβόλιζε στο φαντασιακό του δικού τους πολιτικού ακροατηρίου για την βιαιότητα των μεθόδων της Αριστεράς γενικά) στο πλαίσιο εξυπηρέτησης της δικής τους πολιτικής, ανεβάζοντας, συχνά, τους τόνους, μέσω αυτού του «εργαλείου».⁷²⁶

Βέβαια, δεν ήταν μόνο προεκλογικοί οι λόγοι αναφοράς κάποιων, τουλάχιστον, ηγετικών στελεχών της ΝΔ, στην βία του Άρη και της επιχείρησης εμπλοκής της στην κριτική τους προς το ΠΑΣΟΚ, αλλά και βαθύτερα ιδεολογικοί. Επίσης, σίγουρα ένιωθαν ότι έτσι συνεισφέρουν στην κομματική συνοχή, καλλιεργώντας το εμφυλιοπολεμικό κλίμα και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, έστω και τεχνητά. Ένας από τους θιασώτες αυτού του είδους της πόλωσης ήταν, όπως είδαμε προηγουμένως, ο Αβέρωφ, ο οποίος ως αρχηγός πλέον της ΝΔ, το 1983, σε κομματική εκδήλωση έκανε λόγο στην ακραία βία του Άρη.⁷²⁷ Αλλά η αρνητική στάση στην συμβολική βία του Άρη από την Νέα Δημοκρατία της εποχής, ακόμη και από τα πιο φιλελεύθερα τμήματά της, αποτυπώνεται και σε άρθρο του θεωρητικής επιθεώρησης του ελληνικού φιλελευθερισμού *Επίκεντρα*, οργάνου του ΚΠΕΕ (Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας), που αποτελούσε ένα – τυπικά ανεξάρτητο – αλλά ουσιαστικά άμεσα εξαρτώμενο από την ΝΔ, “think tank” («δεξαμενή σκέψης») φιλελεύθερων ιδεών,⁷²⁸ όπου, το 1978, σημειωνόταν ότι ο Άρης Βελουχιώτης «φρόντισε να κρατήσει τους αντάρτες του μακριά από τη μάχη που δόθηκε» στο Γοργοπόταμο, γιατί «οι άντρες αυτοί χρειάζονταν για να χρησιμοποιηθούν έπειτα από λίγο καιρό για να επιτεθούν εναντίον του ΕΔΕΣ, [γ]ια να σφάξουν τον συνταγματάρχη Ψαρρό και για να στρέψουν τελικά τα όπλα τους εναντίον της

⁷²⁶ «Για περίπου ένα χρόνο [από το 1980 έως το 1981, όταν είχε γίνει γνωστό δηλαδή ότι είχαν ανέβει φωτογραφίες του σε τοπικές οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, με προτροπή μάλιστα της ηγεσίας του] Ράλλης, Αβέρωφ, ακόμη και ο Κωστής Στεφανόπουλος, καθώς και άλλα σημαντικά στελέχη της παράταξης κατήγγελλαν την “επιβολή της μαρξιστικής πτέρυγας στο ΠΑΣΟΚ”, αναδείκνυαν ως τέχνασμα την “αστική του προσήλωση” και περιέγραφαν την επικείμενη εκλογική αναμέτρηση ως μάχη της ελευθερίας έναντι του αυταρχισμού/ολοκληρωτισμού», βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, Ιάσωνας Ζαρίκος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1917-2017. Η αδιαμφισβήτητη Δημοκρατία. Η πρώιμη Μεταπολίτευση (1974-1981) και η μάχη της Ηγεμονίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 112-113.

⁷²⁷ Βλ. *Σχολιαστής*, τ. 5, Αύγουστος 1983, σ. 3.

⁷²⁸ Το ΚΠΕΕ ιδρύθηκε το 1976 με την φιλοδοξία να αποτελέσει μια φιλελεύθερη «δεξαμενή σκέψης», εν είδει κομματικής σχολής στα πρότυπα αντίστοιχων που διέθεταν ομογάλακτα της ΝΔ κόμματα της δυτικής Ευρώπης (όπως το δυτικογερμανικό CDU), που θα τροφοδοτούσε την παράταξη με θεωρητικές αναλύσεις, ιδεολογικές θέσεις, προγραμματικές θέσεις και πολιτικά στελέχη και που εξέδιδε από το 1978 την επιθεώρηση *Επίκεντρα*. Για περισσότερα σχετικά, βλ. Ευθύμιος Παπαβλασόπουλος, *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας, 1974-1993* (διδακτορική διατριβή – Νομική Σχολή ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 39

ίδιας της πατρίδας τους». ⁷²⁹ Ο Άρης φαίνεται να συνεχίζει για την ΝΔ να εκφράζει συμβολικά την ακραία, αντεθνική βία του ΕΛΑΣ και στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. ⁷³⁰

Κάνοντας μια παρένθεση στην οπτική της βίας του Άρη από την δεξιά παράταξη, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ιδιαίτερα αρνητική – τουλάχιστον μέχρι ενός χρονικού σημείου – στάση της ηγεσίας του ΚΚΕ ⁷³¹ καθώς και, κυρίως, μεμονωμένων παλιών ηγετικών στελεχών του κόμματος και του ΕΑΜ σε αναμνήσεις τους που δημοσιοποιήθηκαν κατά την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης (π.χ. του Ιωαννίδη, του Δεσποτόπουλου, του Μπέικου, του Λευτεριά κ.ά.) σχετικά με την βίαιη δράση και προσωπικότητα του Άρη, ⁷³² καθώς η – για πολλά χρόνια – επαμφοτερίζουσα θέση της επίσημης Αριστεράς γύρω από το ζήτημα αυτό, αποτέλεσαν καταλυτικό παράγοντα αξιοποίησης από την πλευρά του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου για την ενίσχυση διαμόρφωσης της αρνητικής δημόσιας εικόνας του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ. Παλιοί κομμουνιστές, δηλαδή, από άλλες αφετηρίες, "συναντιούνταν" στο θέμα της βίας του Άρη με τις αφηγήσεις περι βίας του από αντικομμουνιστές, που ασχολήθηκαν με αυτό.

Ένα χαρακτηριστικό, λοιπόν, παράδειγμα αποτελεί η άποψη επί του θέματος του Κώστα Δεσποτόπουλου, παλιού στενού συνεργάτη – ως νομικός σύμβουλος – του γραμματέα του ΚΚΕ Γιώργη Σιάντου επί Κατοχής και μετέπειτα βουλευτή της ΕΔΑ, ο οποίος, παρότι σημείωσε κάποιες πιο «ανθρώπινες» πλευρές του Άρη, ⁷³³ τον παρουσίαζε, πολλές φορές, ως ακραία βίαιο (επικαλούμενος μάλιστα φήμες που κυκλοφορούσαν τότε), αλλά το πιο σημαντικό για την αρνητική διαμόρφωση της εικόνας του γενικά είναι ότι συνέδεσε αυτή του την βιαιότητα με κάποιου τύπου σεξουαλική ανεπάρκεια, κατάλοιπο βασανιστηρίων από την περίοδο της

⁷²⁹ Βλ. *Επίκεντρα*, τ. 5, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1978, σ. 41

⁷³⁰ Για τον έντονο, ανά σημεία, αντικομμουνισμό της ΝΔ της περιόδου και συγκεκριμένα του ΚΠΕΕ, βλ. ενδεικτικά Γιώργος Καρράς, «Συζήτηση με τα "Επίκεντρα". Ξανά "από το κονσερβοκούτι στον κοντυλοφόρο"», *Ο Πολίτης*, τ. 31, Δεκέμβριος 1979, σ. 17-21.

⁷³¹ Ενδεικτικό παλιότερης εκμετάλλευσης αρνητικής θέσης της κομματικής ηγεσίας για την βία του Άρη από αντικομμουνιστές είναι, όπως είδαμε και παραπάνω, η χρησιμοποίηση της κρίσης του Ζαχαριάδη στην επίσημη εισήγησή του στη μετεμφυλιακή Γ' Συνδιάσκεψη του 1950, όπου ανέφερε ότι «ο Κλάρας ήταν γνωστός για τις αλήτικες εκδηλώσεις του», βλ. Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Εκ Του Παραπετάσματος, *Βίβλος της εθνοπροδοσίας*, Αθήναι, 1961, σ. 113

⁷³² Ενδεικτικά για την εκμετάλλευση των κατηγοριών του Ιωαννίδη για τη βία του Άρη από ακραίους αντικομμουνιστές, βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18/3/1993

⁷³³ «Ο "τρομερός" Άρης έδειχνε μεγάλη συμπόνια προς τους φτωχούς και τους πάσχοντες, συμπαθούσε τα μωρά των χωρικών, λάτρευε τη μητέρα του και "στεκόταν σούζα" μπροστά στον αυστηρό πατέρα του», βλ. *Ελευθεροτυπία*, 11/1/1982

δικτατορίας, που, όπως επίσης θα παρακολουθήσουμε πιο κάτω, έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης έναντι στη μορφή του Άρη από τους αντιπάλους του.⁷³⁴

Ένας άλλος ήταν ο Βαγγέλης Παπαδάκης (Τάσος Λευτεριάς), μέλος ακόμα τότε του ΚΚΕ,⁷³⁵ που με επιστολή – παρέμβασή του στην εφημερίδα *Το Βήμα*⁷³⁶ άσκησε αυστηρή κριτική, όπως θα δούμε αναλυτικά και παρακάτω, σε δύο κομβικές υποθέσεις, για τις οποίες μάλιστα παραδεχόταν ότι δεν είχε ιδία αντίληψη τότε των ενεργειών του Άρη.⁷³⁷ Επρόκειτο, για την υπόθεση της δολοφονίας του Ψαρρού για την οποία επέρριψε την ευθύνη προσωπικά σε πρωτοβουλία του Άρη (σε συνεργασία με τον Ζούλα), χωρίς να είναι με εντολή της ηγεσίας του ΚΚΕ και για την αιματηρή αντιμετώπιση από τον Άρη των Ταγμάτων Ασφαλείας στο Μελιγαλά και γενικότερα στην Πελοπόννησο, όπου πάλι η τότε ηγεσία του κόμματος δεν είχε καμία ευθύνη για ό,τι βίαια συνέβη από τον Άρη.⁷³⁸ Αντίστοιχα, σχετικά με τους «εξτρεμισμούς» του Άρη, εξαιτίας των οποίων αντιμετωπίστηκε αρνητικά από την ηγεσία του ΚΚΕ από την αρχή του αντάρτικου, κινείται γενικότερα ο Λευτεριάς αυτήν την περίοδο.⁷³⁹ Συνοψίζοντας τα παραπάνω, ο Λευτεριάς, με το να τονίζει τη βίαια δράση του Άρη και χωρίς να τοποθετείται ερμηνευτικά πάνω σε αυτή, ουσιαστικά καταλήγει, εμμέσως πλην σαφώς, όμοια με πολλούς αντικομμουνιστές επικριτές της βίας του Άρη διαχρονικά, να την αποδώσει σε μία έμφυτη τάση του προς αυτή, το λιγότερο σε λάθος πολιτικό αισθητήριό του, έχοντας σαν κύριο στόχο να αποσείσει οποιαδήποτε ευθύνη για τις προαναφερθείσες βιαιότητες από το ΚΚΕ.

Στο ίδιο κλίμα κινούνταν, την περίοδο αυτή, και αστοί διανοούμενοι, όπως ο καθηγητής Θεατρολογίας στο ΑΠΘ Βάσιος Παγκουρέλης,⁷⁴⁰ που με αφορμή την προβολή της ταινίας «Άρης Βελουχιώτης. Το δίλημμα», στα τέλη του 1981, παρότι δεν στέκεται γενικά αρνητικός

⁷³⁴ «Εξάλλου η λειτουργική του ανεπάρκεια για την οποία μου είχε μιλήσει ο ίδιος του προκαλούσε ψυχική αντίδραση και τότε φαίνεται ότι γινόταν ένας επιθετικός σκληρός και αδυσώπητος άνθρωπος όπως κυκλοφορούσε η φήμη στο ανταρτικό και στον πληθυσμό», *Ελευθεροτυπία*, 11/1/1982. Αντίστοιχα, βλ. *Καθημερινή*, 5/3/1980.

⁷³⁵ Ο Βαγγέλης Παπαδάκης διετέλεσε μάλιστα και αντιπρόεδρος της ΠΕΑΕΑ, της οργάνωσης αντιστασιακών του ΚΚΕ, από το 1978 έως το 1989, βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/2002.

⁷³⁶ Βλ. *Το Βήμα*, 7/4/1978. Αντίστοιχα αφηγήματα ο Λευτεριάς κατέθεσε, την ίδια εποχή, και στο Βάσος Γεωργίου (επιμ.), *Ιστορία της Αντίστασης, 1940-45*, τ. Α', Αυλός, Αθήνα, 1979, σ. 416-418 και σε επιστολή του (8/4/1975) στον Hagen Fleischer, βλ. H. Fleischer, «Πώς έβλεπε το ΚΚΕ την Αντίσταση», *Αντί*, τ. 18, 3/5/1975, σ. 15.

⁷³⁷ Η κατακριτική στάση του Λευτεριά προς την βία του Άρη, ήδη από την πρώτη μεταρολιτευτική περίοδο, είναι συνεπής προς την πρότερη άποψή του για το ίδιο θέμα, καθώς όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, τα ίδια ουσιαστικά ισχυριζόταν από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 377.

⁷³⁸ Βλ. *Το Βήμα*, 7/4/1978.

⁷³⁹ Ενδεικτικά, βλ. Βάσος Γεωργίου (επιμ.), *Ιστορία της Αντίστασης, 1940-45*, τ. Α', Αυλός, Αθήνα, 1979, σ. 415-418.

⁷⁴⁰ Για περισσότερα γύρω από τη ζωή του Παγκουρέλη, βλ. *Διαβάζω*, τ. 386, Ιούνιος 1998, σ. 14.

απέναντι σε πολλά στοιχεία της δράσης του, ως μύθου, δεν παραλείπει να παραθέσει τις απόψεις της Δεξιάς για την ακραία βία του, ασπαζόμενος τες έμμεσα.⁷⁴¹

Επιστρέφοντας στην Δεξιά, θα παρουσιάσουμε μια εξαίρεση, αρχικά, σε αυτή την στάση, τον αμήχανο δηλαδή και σίγουρα κατασκευασμένο υπερτονισμό της βίας του Άρη από πολλά ηγετικά στελέχη της Ν.Δ., κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Πρόκειται για το ιστορικό στέλεχος της δεξιάς παράταξης και πρώην πρωθυπουργό Παναγιώτη Κανελλόπουλο, του οποίου τη δημόσια στάση έναντι της βίας του Άρη, κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, την σημειώσαμε παραπάνω. Ήδη από την επαύριο της Μεταπολίτευσης, ο Κανελλόπουλος διαφοροποιήθηκε τόσο από την πλειοψηφία ακόμη των μελών της ΝΔ επί του θέματος όσο και από τον ίδιο του τον εαυτό στο παρελθόν και, σε συνέντευξή του, αφηγήθηκε την καλή συνεργασία του με τον Άρη στην Πελοπόννησο ώστε να σταματήσει η αιματοχυσία.⁷⁴² Κάποιοι αντικομμουνιστές της εποχής βέβαια, αφού ομολογεί ο ίδιος ο Κανελλόπουλος την καλή συνεργασία που είχε με τον Άρη για την ειρήνευση στην Πελοπόννησο, προκειμένου να μην του αφαιρέσουν πλήρως το απρόβλεπτα σκληρό προσωπείο που διαχρονικά του έχουν προσδώσει, ισχυρίζονταν – αυθαίρετα – πως ο Άρης έδειξε υπακοή και πειθαρχία στον Κανελλόπουλο εκ του πονηρού, για να επιδείξει «καλή διαγωγή» τότε και να αντιδράσει ένοπλα αργότερα.⁷⁴³

Συγκεκριμένα, ο Κανελλόπουλος παραδέχτηκε ότι πριν φτάσει στην Πελοπόννησο, έχοντας ακούσει τόσα για τον Άρη και τις θηριωδίες του στην Πελοπόννησο και αλλού, περίμενε ότι ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ όχι μόνον δεν θα συνεργαζόταν για την κατάπαυση του πυρός, αλλά μπορεί και να ασκούσε βία εναντίά του.⁷⁴⁴ Ωστόσο, παρά αυτή την εικόνα που προκαταβολικά είχε σχηματίσει για το πρόσωπό του, λόγω της φήμης του «σφαγέα» που τον ακολουθούσε, αναγνώρισε ότι τίποτα από αυτά δεν συνέβη στην πραγματικότητα, καθώς, όπως ομολόγησε σχετικά με το βίαιο χαρακτήρα του Άρη, διαψεύστηκε πλήρως από την

⁷⁴¹ «Κατά τη δεξιόστροφη Ιστορία και τα αστικά κόμματα, ο πολέμαρχος του ΕΛΑΣ, εξακολουθεί – δίκαια ή άδικα – να είναι υπαίτιος μεγάλων σφαγών», βλ. Β. Παγκουρέλης, «Πόσο δίκιο είχε ο Άρης;», *Το Βήμα*, 20/12/1981.

⁷⁴² Βλ. *Τα Νέα*, 27/10/1975. Αντίστοιχα: «Μίλησα μαζί του και συνεργάστηκα μαζί του. Και πρέπει να πω ότι διεξήχθησαν όλα κανονικά και με βοήθησε στο να σταματήσει η αιματοχυσία», βλ. *Τα Νέα*, 15/9/1986.

⁷⁴³ Ενδεικτικά, βλ. Αλέξανδρος Ζαούσης, *Οι δύο όχθες, 1939-1945. Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2015 (α' έκδοση: 1987), σ. 692-693, 750.

⁷⁴⁴ «Φυσικό θα 'ταν να είχα σκεφτεί ότι ο Άρης Βελουχιώτης, ύστερα από 25 μέρες σκληρών μαχών, αθρών σφαγών και εκτελέσεων, θα 'ταν τόσο αναστατωμένος και αγριεμένος, που μπορεί όχι μόνο να είχε αρνηθεί να υπακούσει στην κυβέρνηση της εθνικής ενότητας, που εκπροσωπούσα, αλλά ακόμα και να με έδερνε, όταν θα του έλεγα να σταματήσει η αιματοχυσία», βλ. *Τα Νέα*, 29-10- 1975 (αποσπάσματα από το ημερολόγιό του).

συμπεριφορά του.⁷⁴⁵ Σύμφωνα, λοιπόν, με την μεταπολιτευτική μαρτυρία του Κανελλόπουλου, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ έδειξε πλήρη νομιμοφροσύνη στον εκπρόσωπο της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας πριν ακόμη αυτός αφίχθη στην Πελοπόννησο και αφότου έφτασε εκεί και συνεργάστηκαν, δεν υπήρξε μάρτυρας καμιάς βιαιότητάς του.⁷⁴⁶ Αντίθετα, όπως σημειώνεται στο ημερολόγιο που κρατούσε σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής και που εκδόθηκε αυτούσιο μόλις το 1977 (με επανέκδοση το 2003), ο ίδιος ο Άρης συνεισέφερε στο να μειωθούν βιαιότητες από την πλευρά του αγανακτισμένου κόσμου έναντι των συνεργατών των Γερμανών.⁷⁴⁷ Στο ίδιο αρκετά θετικό πνεύμα για τη βία του Άρη, βάσει της μαρτυρίας του, ο Κανελλόπουλος συνέχισε σε κάθε ευκαιρία που του δόθηκε και κατά τη δεκαετία του 1980.⁷⁴⁸

Το 1977, σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Αντί*, μέσω μαρτυρίας του αναδεικνύει μάλιστα ένα πιο «ανθρώπινο» προφίλ του Άρη, περιστατικό στο οποίο δεν είχε αναφερθεί ούτε στο *Ημερολόγιό* του.⁷⁴⁹ Ο Κανελλόπουλος, λοιπόν, στην προσπάθειά του να δικαιολογηθεί η λειτουργία του στρατοπέδου της Μακρονήσου επί υπουργίας του κατά τον Εμφύλιο πόλεμο,⁷⁵⁰ υπογραμμίζει την χρήση αντίστοιχων στρατοπέδων από τον ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο κατά τις εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής υπό την ανοχή, αν όχι την προτροπή του Άρη, κάνοντας μία έμμεση αναφορά στη βία του καπετάνιου ή έστω στην ανοχή του σε αυτή από την πλευρά του ΕΛΑΣ.⁷⁵¹ Στην μαρτυρία μάλιστα αυτή που καταθέτει ο Κανελλόπουλος για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του ΕΛΑΣ, αναφέρει ως ένας λόγος

⁷⁴⁵ Όπως είναι φυσικό, εντελώς αντίθετο είναι το ακραία αντικομμουνιστικό αφήγημα της δικτατορίας για το θέμα αυτό, όπως αποτυπώνεται στο προαναφερθέν σχολικό βιβλίο Ιστορίας του Δαφνή: «Ο Κανελλόπουλος [...] στερούμενος δυνάμεως παρέστη ανίσχυρος θεατής της παραλαβής του εν λόγω οπλισμού [του παραδοθέντος Τάγματος Ασφαλείας Τρίπολης] από τον Άρη Βελουχιώτην, ο οποίος είχε διορισθή υπό του Ελάς διοικητής (sic) της Πελοποννήσου», βλ. Δαφνής (1970), ό.π., σ. 176.

⁷⁴⁶ «Και όμως [...] δεν πέρασε ούτε στιγμή από το νου μου μία τέτοια σκέψη [...] Ο Άρης Βελουχιώτης, αφού διατύπωσε την εντολή να σταματήσουν οι εκτελέσεις, μου δήλωσε, ότι με την είδηση, που πήρε ότι θα 'φτάνα, Σταμάτησε τη λειτουργία των στρατοδικείων [...] που δίκαιαν πολίτες και ταγματασφαλίτες και ότι έδωσε διαταγή να μην εκτελεστούν όσοι, έχοντας καταδικαστεί σε θάνατο, δεν έχουν ακόμα εκτελεστεί, και να μην συνεχιστούν συλλήψεις πολιτών [...] Ο Άρης συμμορφώθηκε με όλες τις οδηγίες μου», βλ. *Τα Νέα*, 29/10 1975.

⁷⁴⁷ «Ακόμα και ο Βελουχιώτης έδωσε ρητές εντολές να αποτραπεί το πλήθος από το να λιντσάρει τους άντρες των ταγμάτων», βλ. Κανελλόπουλος (2003), ό.π., σ. 653.

⁷⁴⁸ Ενδεικτικά, βλ. ντοκιμαντέρ «Το χρονικό της Εθνικής Αντίστασης» - 1987 (επεισόδιο 18), που προβλήθηκε από ΕΡΤ (ιστορική έρευνα : Χάγκεν Φλάισερ, Οντέτ Βαρόν).

⁷⁴⁹ Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945.*, Κέδρος, Αθήνα, 1977. Γεγονός που καταδεικνύει πως η μαρτυρία του διαμεσολαβείται από την ενδιάμεση βιωμένη εμπειρία του και εξυπηρετεί και προσωπικές ή πολιτικές ανάγκες του παρόντος (1977), όπως ο ίδιος τις εννοούσε.

⁷⁵⁰ Αποψη του είναι ότι σε περίοδο πολέμου και ειδικά εμφυλίου, σε αντίθεση με περιόδους ειρήνης (υπονοεί την περίοδο της δικτατορίας) δεν μπορείς να αποφύγεις τη δημιουργία τέτοιων στρατοπέδων, βλ. *Αντί*, τ. 87, 3/12/1977, σ. 23.

⁷⁵¹ Βλ. *Αντί*, τ. 87, 3/12/1977, σ. 23

ύπαρξής τους ήταν η τοποθέτηση σε αυτά αντιφρονούντων – προς την ηγεσία του ΕΛΑΣ – ανταρτών του, όπως για παράδειγμα συνέβη και με έναν ανιψιό του που σκοτώθηκε έγκλειστος εκεί και για τον οποίο ο Άρης σχεδόν απολογήθηκε στον Υπουργό τότε Κανελλόπουλο, αναδεικνύοντας ίσως έτσι ένα – έστω και καθυστερημένα - πιο "ανθρώπινο" πρόσωπο του καπετάνιου.⁷⁵²

Όλη αυτή η ρητορική του Κανελλόπουλου για τον Άρη στη Μεταπολίτευση αποτελεί βασικό ενισχυτικό παράγοντα μιας σταδιακής αποδόμησης της εικόνας ενός «άγριου», έξω από τα ανθρώπινα, ακραία βίαιου Άρη για το ευρύτερο κοινό της συντηρητικής παράταξης της περιόδου (πλην φυσικά κάποιων ακραιφνών αντικομμουνιστών της ΝΔ και εννοείται όλης της Ακροδεξιάς), ώστε να αρχίσουν να αντιμετωπίζουν κριτικά μεν την βίαιη δράση του, αλλά όχι πια στον απόλυτα δαιμονοποιημένο βαθμό του παρελθόντος.⁷⁵³

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο γιατρός Αλέξανδρος Ζαούσης, μέλος, κατά την Κατοχή, της μικρής δεξιάς αντιστασιακής οργάνωσης «Ιερά Ταξιαρχία», ο οποίος, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, επιχείρησε να δει κριτικά μεν, αλλά πιο νηφάλια πλέον το ρόλο της βίας του ΕΛΑΣ και του Άρη συγκεκριμένα. Η σχετική αυτή νηφαλιότητα στην οπτική του Ζαούση, εναρμονισμένη με το πνεύμα της εποχής εκείνης, αυτό της «εθνικής συμφιλίωσης» και της τεχνητής κατασίγασης των παθών της δεκαετίας του 1940, δεν σημαίνει ότι δεν κάνει, αυστηρή μάλιστα, κριτική στον βίαιο χαρακτήρα του Άρη. Ο Ζαούσης, λοιπόν, αναπαράγοντας – με αρνητικό πρόσημο – ρήσεις συντρόφων του Άρη γύρω από την αναγκαία, σύμφωνα με τους τελευταίους, βία του τόσο έναντι ανθρώπων που εμπόδιζαν το έργο του ΕΛΑΣ όσο και εναντίον συντρόφων του.⁷⁵⁴ Τον παρουσιάζει ως αδίστακτο, απάνθρωπο ηγέτη που δεν τηρεί καμία τυπική διαδικασία δίκης. Στόχος του ήταν να σπλώσει τη μνήμη γύρω από την προσωπικότητα και δράση του Άρη, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό και τις "κόκκινες γραμμές" στις προσεγγίσεις παλιών δεξιών αντιστασιακών

⁷⁵² «Εγώ βρήκα στην Πελοπόννησο, όταν έφτασα, στρατόπεδα συγκέντρωσης του ΕΛΑΣ. Και τότε ρώτησα σχετικά τον Άρη τον Βελουχιώτη - δεν το χω γράψει αυτό στο ημερολόγιό μου - γιατί είχα ακούσει κάτι για έναν ανιψιό μου ο οποίος ήταν στον ΕΛΑΣ αρχικά. Έπειτα δεν ξέρω τι συνέβη. Και υπήρξε κάποια διαφωνία και τον έστειλαν σε στρατόπεδο έμαθα ότι κάποια τραγωδία συνέβηκε και ο Άρης Βελουχιώτης, ο οποίος τον ήξερε, μου λέει, κατεβάζοντας το κεφάλι του, " δυστυχώς τον χάσαμε". Έχω μάθει τις συνθήκες στις οποίες χάθηκε. Κι ήταν ελασίτης αυτός ο άνθρωπος. Στα στρατόπεδα εκείνα ήταν και μερικοί ελασίτες οι οποίοι ήρθαν σε κάποια διαφωνία - ποιος ξέρει τι συνέβη, ποιος ξέρει το λάθος τους [...]», βλ. Αντί, τ. 87, 3/12/1977, σ. 23.

⁷⁵³ Στη διαδικασία αυτή της απόλυτης ταύτισης του Άρη με την βία, μεέσω της δαιμονοποίησής του, έπαιξε ρόλο και η νέα σχεδιαζόμενη, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, πολιτική της ΝΔ υπό την ηγεσία πλέον του Κωνσταντίνου Μητσotάκη για την λεγόμενη τα χρόνια εκείνα «εθνική συμφιλίωση», που επικυρώθηκε με τον πιο εμβληματικό τρόπο στο κάψιμο των φακέλων και στην συγκυβέρνηση Δεξιάς – Αριστεράς το 1989.

⁷⁵⁴ Ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 76-79, 85-86.

σχετικά με το φαινόμενο της βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.⁷⁵⁵ Εδώ, βέβαια, πρέπει να σημειώσουμε ότι λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1980, ο Ζαούσης σε ένα αυτοβιογραφικό έργο του, όπου αφηγείται τη ζωή και την δράση του ως παιδί και νέος μέχρι την Απελευθέρωση (1944), αναπαράγει απόλυτα την εικόνα του ιδεολογικού του στρατοπέδου για τον Άρη και το βίαιο προφίλ του, χωρίς να έχει βιώσει την βία του προσωπικά.⁷⁵⁶ Ο Ζαούσης, λοιπόν, γόνος καλής οικογένειας της Αθήνας (ο πατέρας του ήταν επίσης γιατρός), όντας τότε φοιτητής ιατρικής ο ίδιος, σύμφωνα με το αφήγημά του, τον Αύγουστο του 1944, αποφάσισε, μέσω του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού, να πάει στην Ήπειρο για να ενταχθεί στον ΕΔΕΣ του Ναπολέοντα Ζέρβα.⁷⁵⁷ Χωρίς να χρειάζεται να μπούμε σε λεπτομέρειες, συνελλήφθη από τον ΕΛΑΣ τον Σεπτέμβριο του 1944 και κρατήθηκε σε ένα σπίτι στα Φουρνά Ευρυτανίας. Αυτό που έχει σημασία για εμάς είναι ότι, ενώ δεν έχει ο ίδιος ο Ζαούσης βιώσει (ως θύμα ή ως αυτόπτης μάρτυρας) την ακραία βία του ΕΛΑΣ γενικά ή του Άρη ειδικά, παρουσιάζει έμμεσα ένα εξαιρετικά άγριο προφίλ του τελευταίου. Συγκεκριμένα, χωρίς να έχει (ακόμα) συναντήσει τον Άρη, παρουσίασε τον φρούραρχο του ΕΛΑΣ στα Φουρνά (χαρακτηρίζοντάς τον μάλιστα «μαυροσκούφη»⁷⁵⁸), με τον οποίο συνομίλησε λίγο, αλλά δεν του φέρθηκε με καθόλου βίαιο τρόπο, ως αγριάνθρωπο, ταυτίζοντάς τον με τον Άρη και τον φόβο που αυτός προκαλούσε.⁷⁵⁹ Ακόμα και η εμφανισιακή περιγραφή του φρούραρχου γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να φαίνεται ότι όλοι οι ελασίτες ήταν σαν τον Άρη, άρα το ίδιο άγριοι. Πρόκειται για μια συνηθισμένη συμπύκωση, από το συντηρητικό ιδεολογικό στρατόπεδο, της βίας του ΕΛΑΣ στο πρόσωπο του Άρη. Όταν, μάλιστα, λίγες μέρες αργότερα από την φυλάκισή του στα

⁷⁵⁵ «Στις κρίσιμες ώρες [ο Άρης] έδειχνε και το απάνθρωπο προσωπίο του. Το Μυρόφυλλο, μόλις μαθεύτηκε ότι οι ένοπλοι χωρικοί είχαν πυροβολήσει αντάρτες του ΕΛΑΣ, ο Άρης διέταξε την εκτέλεσή τους χωρίς καμία διαδικασία. Αυτά αποκαλύφθηκαν αργότερα, από τους ίδιους τους συντρόφους του... Και την ίδια σκληρότητα έδειχνε και στους δικούς του αντάρτες [...] Ο Άρης μεταβλήθηκε σε ανήμερο θηρίο. Όταν τρεις χωρικοί, σύνδεσμοι του ΕΛΑΣ, στάλθηκαν να ανοίξουν δρόμο μέσα σε τρία μέτρα χιόνι για να περάσουν τα εφόδια και ζήλια σαν μπροστά στη θεομηνία, ο Άρης διέταξε την εκτέλεση τους χωρίς διαδικασία. Τους είπε επί λέξει: "...Εκεί που (θα) πηγαίνατε μπορούσατε και να γλιτώσετε. Εδώ (που γυρίσατε) δεν έχετε σωτηρία. Εκεί αν πεθαίνατε, θα πεθαίνατε σαν άνδρες. Εδώ θα πάτε σαν σκυλιά!..." Την τελευταία στιγμή η εκτέλεσή τους αναστάλη με την παρέμβαση ενός ανταρτόπαπα που μονίμως συνόδευε τον Άρη. Του γνωστού σε όλους τους αντάρτες πάτερ-Ανυπόμονου», βλ. Ζαούσης (2015), ό.π., σ. 568-569

⁷⁵⁶ Βλ. Αλέξανδρος Ζαούσης, *Αναμνήσεις ενός αντιήρωα (1933-1944)*, Εστία, Αθήνα, 1980.

⁷⁵⁷ Βλ. Ζαούσης (1980), ό.π., σ. 115-123.

⁷⁵⁸ Προφανώς πρόκειται για επιχείρηση στερεοτυπικής προσέγγισης της βίας του ΕΛΑΣ και του Άρη συγκεκριμένα, καθώς, ως γνωστό, οι μαυροσκούφηδες ήταν συνεχώς μαζί με τον Άρη και αυτός δεν βρισκόταν τότε στην Φουρνά, αλλά στην Πελοπόννησο. Ο όρος «μαυροσκούφης», λόγω της ταυτότητάς τους με τον Άρη είναι, επίσης, συνώνυμο της βίας.

⁷⁵⁹ «Ο "φρούραρχος" όμως καταφθάνει το απόγευμα. Στέκεται έξω απ' τη φυλακή. Είναι ένας μαυροσκούφης του Άρη Βελουχιώτη (σήμερα, άμα βλέπω φωτογραφίες του Άρη, νομίζω ότι είναι ο ίδιος ο φρούραρχος που γνώρισα στα Φουρνά!). Μόνο που τον αντικρίζω, τρομάζω. Τώρα έμπλεξα, σκέφτομαι. Κάτω απ' το μαύρο σκούφο από αστραχάν, δυο γαλανά μάτια, μισοπαρανοϊκά, με κοιτάνε σαν περίργο ζώο. Απόκατω μια μακριά, μαύρη γενειάδα. Ακόμα πιο κάτω, στη ζώνη, το κλασικό μαχαίρι. Στο τέρμα του κορμού, μαύρες μπότες», βλ. Ζαούσης (1980), ό.π., σ. 179-180.

Φουρνά, όντας ελεύθερος πια, συνάντησε τυχαία στο απελευθερωμένο από τους Γερμανούς Αίγιο τον Άρη, σε περιοδεία του μαζί με τον υπουργό της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας Κανελλόπουλο, φροντίζει να υπενθυμίσει στον αναγνώστη του την ταύτιση του προαναφερθέντος φρούραρχου με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, προκειμένου να τονίσει, για άλλη μια φορά, την βία του ΕΛΑΣ.⁷⁶⁰ Τέλος, αναδεικνύει την ήδη σχηματισμένη τότε αντίληψη της πλειοψηφίας των ομοϊδεατών του, του δεξιού στρατοπέδου (στην ουσία και του εαυτού του), για την ακραία βία του Άρη, που τον θεωρούσαν «σφαγέα», και προβάλλοντας, παράλληλα, εντέχνως, την δική του αφέλεια, ωριμότητα σκέψης ή αντικειμενικότητα σε σχέση με το ζήτημα αυτό.⁷⁶¹

Ας προχωρήσουμε τώρα στις προσλήψεις της βίας του Άρη – άλλες αρνητικές, άλλες λιγότερο αρνητικές, καθώς τις δικαιολογούν στο πλαίσιο της Κατοχής – κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, από ξένους που βρίσκονταν στην Ελλάδα της Κατοχής σε κάποια αποστολή (Βρετανούς και Αμερικανούς αξιωματικούς συνδέσμους και Σουηδούς του ΔΕΣ), εντοπίζοντας κάποιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Το 1976 ο Woodhouse στο έργο του *The Struggle for Greece, 1941-1949*, που μεταφράστηκε στα ελληνικά σχεδόν 40 χρόνια αργότερα, αναφέρεται στην βία του Άρη, τοποθετώντας την καταρχήν στο πλαίσιο του ότι ο ΕΛΑΣ κάλυπτε το κενό εξουσίας και άρα υπονοεί πως επρόκειτο ουσιαστικά για «νομιμοποιημένη» βία, αναφέροντας, για άλλη μια φορά την εκτέλεση ενός αντάρτη για την κλοπή ενός κοτόπουλου, αλλά από την άλλη, χωρίς να παίρνει ο ίδιος σαφή θέση, παραθέτοντας ανώνυμες μαρτυρίες (ουσιαστικά όμως τις ασπάζεται), επικεντρώνεται σε μια ερμηνεία της βίας του γύρω από ένα σαδισμό (ακόμα και λόγω ενδεχόμενης ομοφυλοφιλίας του), ενώ παρουσίαζε υπερβολικά σκληρό τόσο τον ίδιο, όσο και τους μαυροσκούφηδες του.⁷⁶² Μέσα από γενικόλογες κατηγορίες περί βίας, ο στόχος του Woodhouse να μειώσει την προσωπικότητά του είναι προφανής.

⁷⁶⁰ «Έρχεται ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Άρης Βελουχίωτης μαζί! Τους βλέπω τώρα να πλησιάζουν την πλατεία. Ο Κανελλόπουλος, ωχρός, συγκινημένος, χαιρετάει με καπελαδούρα το πλήθος. Δίπλα του ο Άρης, πιο κοντός από ό,τι τον φανταζόμουν με την πασίγνωστη αμφίεση. Αστραπιαία θυμάμαι το μαυροσκούφη του, το φρούραρχο στα Φουρνά. Ανατριχιάζω, αλλά είναι δίπλα στον «δικό μας», της επίσημης Κυβέρνησης», βλ. Ζαούσης (1980), ό.π., σ. 222.

⁷⁶¹ «Οι αντιδράσεις του πλήθους είναι ανάμεικτες. Μερικοί σιωπούν επιδεικτικά. Άλλοι, παρασυρμένοι από την ιστορικότητα της στιγμής, ζητωκραυγάζουν. Ζητωκραυγάω κι εγώ, κάπως συγκρατημένα. Οι γύρω μου με κοιτούν περίεργα, σαν να σκέφτονται: “Ζητωκραυγάεις κι εσύ τον Άρη, τον σφαγέα”. Σκέφτομαι κι εγώ. Τι να κάνω βρε παιδιά; Εγώ ήμουν στα χέρια τους και τους γνώρισα. [...] Αλλά τι να κάνω; Τώρα που φεύγει ο Ούννος, πρέπει να μονοιάσουμε», βλ. Ζαούσης (1980), ό.π., σ. 222.

⁷⁶² «Κάποτε ισχυρίστηκε ότι προτιμούσαν να εκτελέσει 10 αθώους παρά να αφήσει ελεύθερο έναν ένοχο. Ο κόσμος έλεγε ότι ήταν σαδιστής και, παρεμπιπτόντως (sic) ομοφυλόφιλος. Ο Σαράφης αρνείται τον σαδισμό, Υπάρχουν όμως πολλοί αυτόπτες μάρτυρες του ότι ήταν έτοιμος να σκοτώσει

Σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Τα Νέα*, λίγα χρόνια αργότερα (1983), ο Woodhouse, δεν αναφέρεται άμεσα στη βία του Άρη. Απλώς πιθανολογούμε πως την υπονοεί, καθώς, παρότι σημειώνει πως "είχε σπάνια προσόντα", τονίζει ότι είχε και "μεγάλα ελαττώματα".⁷⁶³ Σύμφωνα όμως με την μαρτυρία του Θανάση Χατζή, της ίδιας περιόδου, ο Woodhouse, όταν ήρθε σε επαφή με την ηγεσία του ΚΚΕ και του ΕΑΜ στην Αθήνα, ήδη στις αρχές του 1943, τους ομολόγησε πως ο Άρης «δημιουργεί φόβο» στα μέλη της ΒΣΑ,⁷⁶⁴ γεγονός, που, αν ίσχυε και δεν επρόκειτο για πρώιμη προσπάθεια κατασκευής της βίαιης εικόνας του (όχι ιδιαίτερα πιθανό, κατά την γνώμη μας, λόγω του ότι ήταν ιδιαίτερα νωρίς), δικαιολογεί και την όλη αρνητική βρετανική στάση απέναντί του, αλλά και τις ανησυχίες της κομματικής ηγεσίας για τους «εξτρεμισμούς» του Άρη, επιτείνοντας, παράλληλα, τις προθέσεις της για αντικατάστασή του στην ηγεσία του αντάρτικου.

Ένα χρόνο νωρίτερα (1982)), στο αυτοβιογραφικό του έργο *Something Ventured*, το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά μόλις το 2020,⁷⁶⁵ παρότι δικαιολογούσε ορισμένες βίαιες ενέργειες του (στις οποίες άλλωστε συμμετείχε και ο ίδιος), στεκόταν, σχετικά διακριτικά, καυστικά όμως, κριτικός σε αρκετές άλλες, αμφιλεγόμενες, ως προς το αν καν συμμετείχε ο ίδιος ο Άρης σε αυτές,⁷⁶⁶ ενώ για πολλές από αυτές επικαλείτο μαρτυρίες μη αξιόπιστων κατωτέρων του στη ΒΣΑ, όπως ο λοχαγός Nat Barker,⁷⁶⁷ ενώ, παράλληλα, αναπαρήγαγε γενικόλογες κατηγορίες ενάντια στον καπετάνιο του, στεκόμενος σε μια εκδικητική βία του έναντι όλων όσων δεν ανήκαν στο ΕΑΜ στην Πελοπόννησο.⁷⁶⁸ Τέλος, επικαλούμενος υποτίθεται σχετικά θετικές κρίσεις για τα Τάγματα Ασφαλείας του τότε παρόντα στην Ελλάδα Βρετανού δημοσιογράφου της *Daily Telegraph* Richard Capell,⁷⁶⁹ αλλά ουσιαστικά

με τα χέρια του ή να παρακολουθήσει σκοτωμούς. Είχε μαζέψει γύρω του μία σωματοφυλακή από άντρες που ξεχώρισαν σε αγριότητα από τον υπόλοιπο ΕΛΑΣ (μερικοί από αυτούς ήταν επαγγελματίες ληστές). Σύμμαχοι αξιωματικοί είδαν τον Άρη ή σωματοφύλακες του να εκτελούν Ιταλούς κρατούμενους, ζωοκλέφτες, πράκτορες του εχθρού, με όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα της απόλαυσης», βλ. C. M. Woodhouse, *Ο Αγώνας για την Ελλάδα, 1941-1949*, Τουρίκη, Αθήνα, 2012, σ. 136. Είναι χαρακτηριστικό, όπως φαίνεται από το απόσπασμα αυτό, ότι, ενώ βρισκόταν μπροστά σε κάποιες από αυτές τις εκτελέσεις (π.χ. του Ιταλού αιχμαλώτου που θα την συναντήσουμε παρακάτω, και για την οποία δεν ευθύνεται αποκλειστικά ο Άρης, σύμφωνα και με εκδοχή του Woodhouse), δεν βάζει τον εαυτό στο κάδρο για να φανεί αντικειμενικότερος, ότι δηλαδή συνέλεξε μαρτυρίες πολλών.

⁷⁶³ Βλ. *Τα Νέα*, 13/7/ 1983

⁷⁶⁴ Βλ. Χατζής (1983), ό.π., τ. Β', σ. 24

⁷⁶⁵ Βλ. C. M. Woodhouse, *Μια ζωή γεμάτη τόλμη. Από τον Γοργοπόταμο και τον Εμφύλιο στο Ιράν και στο βρετανικό κοινοβούλιο*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2020.

⁷⁶⁶ Βλ. Chris Woodhouse, *Something Ventured*, Granada, London, 1982, σ. 49, 55.

⁷⁶⁷ Βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 55.

⁷⁶⁸ Βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 92.

⁷⁶⁹ Βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 94. Ο δημοσιογράφος Richard Capell παρών στις ελληνικές εξελίξεις, από την αποχώρηση των Γερμανών, καθώς και το 1945 ως ανταποκριτής της *Daily Telegraph*, δημοσίευσε τις αναμνήσεις του στο βιβλίο *Simiomata, a greek notebook, 1944-1945*, Macdonald, London, 1946.

εναρμονισμένος με την επαμφοτερίζουσα έως θετική, επίσημη βρετανική θέση για τα Τ.Α., ο Woodhouse ούτε λίγο ούτε πολύ αμφισβήτησε ότι επρόκειτο για προδοτικούς μηχανισμούς και σχεδόν κατέκρινε την βία την οποία άσκησε ο ΕΛΑΣ και ο Άρης ειδικά εναντίον τους.⁷⁷⁰ Την ίδια εποχή, σε όμοιο μήκος κύματος και ίσως αυστηρότερο, σχετικά με την προσέγγιση της βίας του Άρη, κινείται και μία Ελληνίδα μεν, αλλά μεγαλωμένη στην Αγγλία, και εργαζόμενη, κατά την δεκαετία του 1940 στην Ελλάδα, ως δημοσιογράφος – ανταποκρίτρια αμερικανικών εντύπων (των περιοδικών *Time* και *Life*), η Mary Xenia Henderson – Cawadias.⁷⁷¹ Η Henderson, λοιπόν, το 1988, χωρίς η ίδια να έχει βιώσει (είτε ως θύμα είτε ως αυτόπτης μάρτυρας) την βία του Άρη, αλλά βασισμένη σε αφηγήσεις Βρετανών αξιωματικών και αναπαράγοντας τις προσεγγίσεις τους, παρουσιάζει τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ εξαιρετικά άγριο τόσο έναντι Ελλήνων όσο ακόμη και Βρετανών. Ενδεικτικά, περιγράφει τον Άρη μαινόμενο σε ένα χωριό να βασανίζει, ως παραδειγματική τιμωρία, έναν Έλληνα, έναν Βρετανό αξιωματικό, που ήταν παρών, να παρεμβαίνει δυναμικά (πυροβολώντας στον αέρα) σταματώντας το μαρτύριο του συλληφθέντα και τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ να είναι τόσο εξοργισμένος με τον Βρετανό που να θέλει άμεσα να τον σκοτώσει, αλλά, ύστερα από παρέμβαση ψυχραιμότερων, συγκρατήθηκε.⁷⁷²

Την ίδια περίοδο, ο Σουηδός αντιπρόσωπος του ΔΕΣ στην Ελλάδα της Κατοχής Sture Linnér καταγράφει σε βιβλίο που εξέδωσε τότε με τις αναμνήσεις του από την Ελλάδα, όμοια με συναδέλφους που είχαν εκδώσει, όπως είδαμε παραπάνω τις μαρτυρίες του δεκαετίες νωρίτερα, αρκετά αρνητικά για την βία του Άρη, αλλά σημειώνει και αυτός (όπως και ο Woodhouse) και για ηγετικά του χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, ο Linnér, στο αυτοβιογραφικό του βιβλίο *Min Odyssé [Η Οδύσειά μου]*⁷⁷³ του 1982, που κυκλοφόρησε στη Σουηδία, μάλλον συμπτωματικά, λίγο μετά την αναγνώριση της εαμικής

⁷⁷⁰ Βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 94.

⁷⁷¹ Η Mary Xenia Henderson (το γένος Καββαδία), γόνος μεγαλοαστικής οικογένειας (ο πατέρας της Α. Π. Καββαδίας ήταν καθηγητής Ιατρικής και προσωπικός γιατρός της τότε βασιλικής οικογένειας της Ελλάδας), γεννήθηκε στην Αθήνα το 1919. Το 1924, με την εγκαθίδρυση της Β' ελληνικής Δημοκρατίας, μετακόμισαν οικογενειακά στο Λονδίνο. Αφού φοίτησε σε διάσημα βρετανικά σχολεία, μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας στην Ελλάδα και κατά την μεταξική δικτατορία, επέστρεψε στην γενέτειρά της, υπηρετώντας ως νοσηλεύτρια του Ερυθρού Σταυρού, κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Κατά την Κατοχή συνελήφθη από τις γερμανικές αρχές και καταδικάστηκε σε θάνατο για συμμετοχή στην Αντίσταση, στο πλευρό των Συμμάχων. Κατά τον Εμφύλιο εργάστηκε ως ανταποκρίτρια των αμερικανικών περιοδικών *Time* και *Life*. στην Ελλάδα γνώρισε τον Βρετανό διπλωμάτη Nicholas Henderson, με τον οποίο παντρεύτηκε το 1951 στο Λονδίνο, βλ. *Independent*, 15/4/2004.

⁷⁷² Mary Xenia Henderson, *A Memoir, Greece 1919-1949*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1988, σ. 61, όπως παρατίθεται στο André Gerolymatos, *Κόκκινη Ακρόπολη, μαύρος τρόμος. Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο, 1943-1949*, Κοχλίας, Αθήνα, 2005, σ. 131.

⁷⁷³ Δεν μεταφράστηκε ποτέ στα ελληνικά το συγκεκριμένο.

Εθνικής Αντίστασης από το ΠΑΣΟΚ,⁷⁷⁴ όταν δηλαδή ο μύθος του ΕΑΜ είχε "θεσμοποιηθεί" και ο Άρης βρισκόταν στον κολοφώνα της μεταθανάτιας δόξας του. Συνυπογράφει στην "υπερβολική βία του" και στο "αδυσώπητο μίσος του για όλους τους αντάρτες, εκτός από τους δικούς του", στηριζόμενος - υποτίθεται τουλάχιστον - σε προσωπικές του μαρτυρίες, συνδυάζοντας, σε ερμηνευτικό επίπεδο, την ακραία αυτή βία που ασκούσε με τον κομμουνιστικό φανατισμό του.⁷⁷⁵ Ωστόσο, όπως και ο Ehrenstrale, που είδαμε παραπάνω, αλλά κάπως πιο ένθερμα, ο Linnér δεν στέκεται μόνο στα βίαια χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του Άρη και του πιστώνει και θετικά γύρω από την ηγετική του φυσιογνωμία, επικεντρώνοντας και αυτός στη ρητορική του δεινότητα, τις σωματικές αντοχές του, την οργανωτικότητά του και άλλα,⁷⁷⁶ ενώ αλλού σημειώνει ένα περιστατικό που προαναφέρθηκε και όπου - όλως περιέργως, κατά την δαιμονοποιημένη βίαιη εικόνα που του είχαν καλλιεργήσει - στη διάρκεια σκληρών διαπραγματεύσεων μαζί του σε ένα απρόσμενο και αψυχολόγητο τράβηγμα της γενειάδας του από ένα συνάδελφό του, τον Σουηδό Dag Bergman, ο Άρης όχι μόνο δεν αντέδρασε άσχημα και βίαια, αλλά, αντίθετα το αντιμετώπισε με χιούμορ.⁷⁷⁷

Στο πλαίσιο αναφορών στην ακραία βία του αλλά δικαιολογώντας την εξαιτίας των ειδικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, ο πρώτος αρχηγός της ΒΣΑ E. C. W. Myers στο έργο του, που γράφτηκε το 1955, αλλά εκδόθηκε στα ελληνικά μόλις στη Μεταπολίτευση (1975), σημειώνει αναφορικά με τη βία του Άρη, περιγράφοντας μία βίαιη εκτέλεση αντάρτη του για κάποια κλοπή (χωρίς ο ίδιος να είναι παρών), την δικαιολογεί κυνικά, καθώς την κρίνει αναγκαία τηρουμένων των συνθηκών.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ Βλ. Βαλντέν (2017), ό.π., σ. 143

⁷⁷⁵ «Οι πληροφορίες για την υπερβολική βία του Άρη [...] [σ.σ. π.χ. του Ehrenstrale, που είδαμε παραπάνω, κ.ά.] συμπίπτουν πλήρως με τις δικές μου εντυπώσεις και εμπειρίες από τα χρόνια αυτά, βασισμένες, επαναλαμβάνω, σε όσα είδα και άκουσα σε εκατοντάδες χωριά στη ζώνη των επιχειρήσεων του. Ο Άρης δεν πάλευε κατά πρώτο λόγο για την ελευθερία του λαού του. Με κομμουνιστικό φανατισμό και με τη δική του αποκλειστικά ξεροκεφαλιά, διηύθυνε μία ταξική πάλη στην οποία θεωρούσε επιτρεπτά όλα τα μέσα - περιλαμβανομένης και της δολοφονίας», βλ. Sture Linnér, *Min Odyssé*, Norstedts, Στοκχόλμη, 1982, σ. 197-198, όπως παρατίθεται στο Βαλντέν (2017), ό.π., σ.145.

⁷⁷⁶ «Αλλά ο Άρης, ως ηγέτης των ανταρτών είχε και στοιχεία μεγαλείου. Η εξουσία που ασκούσε κατά καιρούς πάνω στις μάζες δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από τη ρομαντική όψη του ή τη συναρπαστική τέχνη του ως ρήτορας. Ήταν αναμφίβολα ένας ισχυρός ηγέτης, ένας καλός οργανωτής, εξαιρετικά ικανός στην τακτική του ανταρτοπόλεμου, παραδειγματικά τολμηρός, έτοιμος να υποστεί οποιαδήποτε κακουχία. Είχε χιούμορ, Χάρη και πληθωρική λαϊκότητα», βλ. Linnér (1982), .ο.π., σ. 198, όπως παρατίθεται στο Βαλντέν (2017), ό.π., σ. 145

⁷⁷⁷ Βλ. Linnér (1982), .ο.π., σ. 215-216, όπως παρατίθεται στο Βαλντέν (2017), ό.π., σ. 145]

⁷⁷⁸ «Έτσι διατηρούσε την τάξη ο Άρης στη Ρούμελη εκείνη την εποχή. [...] ήταν μία σκληρή πειθαρχία, αλλά και η μόνη που θα μπορούσε να βγάλει τους απλούς εκείνους ανθρώπους από τον λήθαργο που τους είχε βυθίσει η φασιστική κατοχή και να βοηθήσει αποτελεσματικά το δυνάμωμα της ενεργητικής

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται, την ίδια περίοδο, και ο Βρετανός Antony Andrewes (σε συνέντευξή του στην *Φωνή των Καλαβρύτων*, 3/3/1975), ο οποίος, χωρίς να αναφέρεται ειδικά στην βία του Άρη, αν και καθόλου φίλα προσκείμενος απέναντί του και στον ΕΛΑΣ γενικότερα, αναγνωρίζει πως στον ανταρτοπόλεμο, λόγω της ειδικής φύσης του, κάποιες φορές η βία είναι αναγκαία και ότι ούτε οι Βρετανοί δεν διέθεταν κάποια πραγματική και ρεαλιστική λύση ώστε να αποφευχθεί.⁷⁷⁹

Από την άλλη, η αντιμετώπιση της βίας του Άρη από την Ακροδεξιά, την περίοδο αυτή, δεν άλλαξε πολύ σε σχέση με παλιότερα, αλλά δεν ήταν τόσο πυκνή σε αναφορές. Όπως είναι φυσικό όλη αυτή η θετική περιρρέουσα ατμόσφαιρα της Μεταπολίτευσης γύρω από το πρόσωπο του Άρη, που αποκρυσταλλωνόταν στην έκρηξη μνήμης υπέρ του και σε μια εκδοτική έξαρση έργων εξιδανικευτικών για τη ζωή του, προκάλεσε αντιδράσεις. Πέρα από το χώρο της συντηρητικής δεξιάς παράταξης, που τα πρώτα χρόνια στεγαζόταν κομματικά σε μαζικό επίπεδο στη Ν.Δ. του Κωνσταντίνου Καραμανλή, και στην «επίσημη» ακροδεξιά πτέρυγα του πολιτικού φάσματος, που γενικότερα ήταν – σε φανερό επίπεδο –⁷⁸⁰ σχετικά αμήχανη μετά το σοκ της πρόσφατης πτώσης του απριλιανού καθεστώτος και αρκετά διασπασμένη (βασιλοχουντικοί, «αντιδημοκράτες», «εθνικιστές και εθνικόφρονες», «οπαδοί της 21ης Απριλίου και της 25ης Νοεμβρίου [της Χούντας του Ιωαννίδη]» κ.ά).⁷⁸¹

Όσον αφορά το θέμα που μας απασχολεί, προκειμένου να καταδικάσει την προσωπικότητα και την συμβολική θετική εικόνα του Άρη, στάθηκε στον προφανή – για τον χώρο αυτό – στόχο, την ακραία βία του. Ενδεικτικά, το 1977, σε ανυπόγραφο – όπως συνηθίζει ο ακροδεξιός χώρος – άρθρο του βραχύβιου ακροδεξιού δημοσιογραφικού οργάνου του «Πατριωτικού Συνδέσμου Αθηνών Ιωάννης Καποδίστριας» (που στέγαζε όλο το ακροδεξιό

αντίστασης ενάντια στον εχθρό», Βλ. E. C. W. Myers, *Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975, σ. 71

⁷⁷⁹ Εδώ αξίζει να σταθούμε πολύ συνοπτικά στην εξεφρασμένη άποψη του Andrewes μέσω υπηρεσιακών του αναφορών κατά την Κατοχή για την ακραία βία του Άρη που έφερε με την άφιξή του στην Πελοπόννησο, καθώς τότε, όπως είδαμε και παραπάνω, λειτουργούσε και αυτός βάσει σχεδίου για την «εγκληματοποίηση» του καπετάνιου του ΕΛΑΣ από την πλευρά πολλών μελών της ΒΣΑ στην Ελλάδα, βλ. Antony Andrewes, "Report on the Peloponnese, June to Oct. '44", όπως παρατίθεται στο Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Από την Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα, 2003, σ. 546, καθώς αντίγραφο της αναφοράς βρίσκεται στο προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

⁷⁸⁰ Σημειώνουμε «φανερά», καθώς υπήρχαν παρακρατικές ομάδες του ακροδεξιού χώρου που, πάρα την δημόσια αμηχανία, δρούσαν ιδιαίτερα δυναμικά (τοποθετήσεις βομβών κ.ά.).

⁷⁸¹ Τα τελευταία ειδικά χρόνια η βιβλιογραφία γύρω από τις διάφορες εκφάνσεις και πρακτικές του ακροδεξιού χώρου στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης έχει εμπλουτιστεί πολύ. Ενδεικτικά, βλ. Βασιλική Γεωργιάδου, *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965 - 2018*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2019, Γιώργος Αλεξάτος, *Οι Ελλαδέμποροι. Άκρα Δεξιά και φασισμός στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Άπαρσις, Αθήνα, 2019, Δημήτρης Ψαρράς, *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Πόλις, Αθήνα, 2012, «Αφιέρωμα: Η ακροδεξιά στο φως της Ιστορίας», *Αρχαιοτάξιο*, τ. 16, Νοέμβριος 2014, κ.α.

φάσμα του πολιτικού κόσμου – από νοσταλγούς της Χούντας και φιλοβασιλικούς έως εθνικιστές και νεοφασίστες) του περιοδικού *Νέα Ενιαία Δεξιά*,⁷⁸² ο ανώνυμος συντάκτης, εξοργισμένος από τη συχνή θετική προβολή ως πρότυπο – κυρίως στο χώρο της νεολαίας – του Άρη, καταδίκασε (στο πρόσωπο του Άρη όλη την Αριστερά) το προφανές, όπως έχουμε αναδείξει μέχρι τώρα, την ακραία βία του, χαρακτηρίζοντάς τον απερίφραστα «σφαγέα».⁷⁸³

Αντίστοιχα, την ίδια ακριβώς περίοδο, ακροδεξιό εθνικιστές του περιοδικού *Το κίνημα* (υμνητές της 4ης Αυγούστου, της χούντας του Παπαδόπουλου κ.ά.),⁷⁸⁴ με αφορμή άρθρο τους για το "στρατόπεδο συγκέντρωσης του ΕΛΑΣ στον Φενεό", αναπαρήγαγαν τη διαδεδομένη, στον πολιτικό χώρο της Δεξιάς και φυσικά της ακραίας πτέρυγας της, άποψη ότι ο Άρης πηγαίνοντας στην Πελοπόννησο για να ενισχύσει εκεί τη δράση του ΕΛΑΣ είχε ως βασικό σύνθημά του το "φωτιά και τσεκούρι στους αντιδραστικούς", παρακινώντας δηλαδή σε ακραία βίαιες πράξεις τους ελασίτες εναντίον όσων δεν άνηκαν στην οργάνωσή τους.⁷⁸⁵ Αλλά και στην δεκαετία του 1980, δεν έλειψαν οι αναφορές του ακροδεξιού χώρου στις «σφαγές» του Άρη,⁷⁸⁶ καθώς ο πολιτικός αυτός χώρος έμεινε σταθερός στις απόψεις του.

Δεύτερη φάση Μεταπολίτευσης (1991-2011)

Ο Άρης ως εθνικός ήρωας

Κατά την περίοδο αυτή, στο πλαίσιο της μεταψυχροπολεμικής εποχής, αποδυναμώνεται τόσο διεθνώς όσο και εντός Ελλάδας η αίγλη του κομμουνιστικού κινήματος. Παράλληλα,

⁷⁸² Στον «Ιωάννη Καποδίστρια» και το έντυπό του, ηγετικά στελέχη, μεταξύ άλλων, φέρεται να ήταν ο Σπύρος Σταθόπουλος, ο Θόδωρος Καραμπέτσος, ο Παναγιώτης (Τάκης) Μιχαλόλιας (υπεύθυνος δημοσίων σχέσεων του περιοδικού) καθώς και ο αδελφός του τελευταίου – γνωστός ήδη στις αρχές για «δυναμικές» του ενέργειες – όπως τοποθετήσεις βομβών κ.ά.- και μετέπειτα-μέχρι τις μέρες μας- Αρχηγός Της Χρυσής Αυγής, Νίκος Μιχαλολιάκος. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δράση της ακροδεξιάς οργάνωσης «Ιωάννης Καποδίστριας» και το περιοδικό τους *Νέα Ενιαία Δεξιά* που είχε ακραιφνώς αντικομμουνιστικό και εθνικιστικό προσανατολισμό και εμμέσως, πλην σαφώς, φιλοναζιστικό, αν κρίνουμε από το σχέδιο μας υψωμένης παλάμης (σε χιτλερικό χαιρετισμό), που υπάρχει στο εξώφυλλο του τ.χ. 2-3 (Δεκέμβριος 1976), βλ. *Αντί*, τ.6, 5/3/1977, σ. 6-7, Δημήτρης Ψαράς, *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Πόλις, Αθήνα, 2012, σ.48 και 9+1 σκηνές από την ιστορία της ελληνικής ακροδεξιάς που ρίχνουν φως στην άγνωστη Χρυσή Αυγή, XYZ Contagion, Θεσσαλονίκη, 2014, σ.49-53 <https://xyzcontagion.wordpress.com/2014/11/01/e-book-of-9-1-scenes-bibliography/>

⁷⁸³ «Γεμίσανε τα πεζοδρόμια και οι προθήκες των βιβλιοπωλείων με φωτογραφίες του Βελουχιώτη και άλλων σφαγέων», βλ. *Νέα Ενιαία Δεξιά*, τ. 4-5, Απρίλιος- Μάιος 1977, σ. 17.

⁷⁸⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ακροδεξιό από το έντυπο της πρώτης περιόδου της μεταπολίτευσης που εξέδιδαν νοσταλγοί παλαιότερων δικτατορικών καθεστώτων βλ. Γεωργιάδου (2019), ό.π., σ. 69-83.

⁷⁸⁵ Βλ. *Το Κίνημα*, τ. 39, 1/7/1977

⁷⁸⁶ Ενδεικτικά, βλ. «Ο Μελιγαλάς δεν ξεχνά τις σφαγές του Άρη Βελουχιώτη», *Ακρόπολη*, 22/9/1985.

παρατηρείται μια έξαρση του εθνικισμού στην Ελλάδα, με βασικό όχημα το «Μακεδονικό». Λαμβάνοντας αυτά τα δύο υπόψη, η λεγόμενη «πατριωτική Αριστερά», αλλά και ένα μικρό τμήμα της αντίστοιχης Δεξιάς, επιχειρεί, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, μέσω της επαναπροσέγγισης από άλλους όρους του παλιότερου ερμηνευτικού σχήματος «καπετάνιοι/κόμμα», όπου ο πρώτος ήταν ο πόλος του «καλού» και ο δεύτερος του «κακού», να εντάξει τον Άρη σε ένα ακόμη περισσότερο εθνικοποιημένο πλαίσιο, πιο α-χρονικό και, σίγουρα, πιο αποκομμουνιστικοποιημένο. Ο κόσμος προς τον οποίο απευθύνεται η «νέα» πρόταση είναι έτσι πλέον διαμορφωμένος ιδεολογικά, που δεν έχει δυσκολίες να την προσλάβει, καθώς το έδαφος για την αποδοχή της «νέας» προβληματικής του Άρη έχει καλλιεργηθεί από τις νέες συνθήκες που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία και οι προηγούμενες κατασκευές εντάσσονται σε νέα ιδεολογικά συμφραζόμενα.⁷⁸⁷ Αναφορικά με το θέμα μας, στο πλαίσιο ενός «εθνικού ήρωα», η δυναμική δράση δεν είναι μόνο δικαιολογημένη, αλλά και αναγκαία, όπως δηλαδή συνέβη με τα σχετικά αφηγήματα αυτής της περιόδου γύρω από τον Άρη, που γνώρισαν μάλιστα μεγάλη διάδοση.

Πριν, όμως, προσεγγίσουμε την «νέα», εθνική εικόνα του Άρη, ας δούμε πώς έβλεπε το ΚΚΕ την βία του Άρη κατά αυτή την μεταβατική περίοδο, μετά δηλαδή την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και κατά τα επόμενα χρόνια, γεγονότα που συντέλεσαν και στην δομική και ριζική αλλαγή και της δικής του στρατηγικής εν γένει. Το ΚΚΕ, λοιπόν, από τη δεκαετία του 1990, στο πλαίσιο αλλαγής της στρατηγικής του, θέλοντας να καλλιεργήσει ένα αδιάλλακτο ριζοσπαστικό προφίλ, έδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον στις δυναμικότερες πτυχές της κομματικής του ιστορίας, αποτέλεσμα του οποίου ήταν να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του περισσότερο στον Εμφύλιο με εκδόσεις, ομιλίες, παραγωγή οπτικοακουστικού υλικού και εκδηλώσεις.⁷⁸⁸ Παρότι ο Άρης δεν ανήκει με την στενή έννοια στην περίοδο του Εμφυλίου και της δράσης του ΔΣΕ, το ΚΚΕ, αναγνωρίζοντας ουσιαστικά τις δυναμικές του ενέργειες και ότι, μέσω της βίας του και κυρίως εντοπίζοντας κάποιους από τους οποίους αντιμετώπισε βίαια (π.χ. μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας), αρχίζει δειλά –δειλά να θεωρεί ότι εκεί ανήκει. Βέβαια αυτή η επανεξέταση των δυναμικών ενεργειών του Άρη από το ΚΚΕ δεν έγινε ούτε άμεσα ούτε εύκολα, και σε αυτή την μετατόπιση έπαιξε σίγουρα καθοριστικό ρόλο η έκρηξη δημόσιας θετικής μνήμης για τον Άρη από τα τέλη του 1997, που θα την δούμε παρακάτω. Από τον φόβο, λοιπόν, της καπηλείας του συμβολικού αγωνιστικού φορτίου του Άρη από

⁷⁸⁷ Βλ. Ελεφάντης (1998), ό.π.

⁷⁸⁸ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτουρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 80.

τους πολιτικούς ανταγωνιστές του ΚΚΕ, σε συνδυασμό, βέβαια, και με την προαναφερθείσα νέα στρατηγική του κόμματος της καλλιέργειας ενός ριζοσπαστικότερου προφίλ την περίοδο αυτή, προσπαθεί να τον εντάξει στην κομματική του ιστορία πιο έντονα, καθώς λίγο νωρίτερα δυσκολευόταν να το πράξει καθαρά.⁷⁸⁹

Στο πλαίσιο, λοιπόν αυτής της νέας πολιτικής του ΚΚΕ, αποτυπώνεται και η νέα μορφή ένταξής του στα αφηγήματά του. Παραδειγματικά και αντίθετα, λοιπόν, προς ό,τι προαναφέρθηκε για την προηγούμενη χρονική περίοδο σχετικά με την αποσιώπηση από την μεριά του ΚΚΕ της ιδιαίτερα θετικής συνεισφοράς του Άρη προσωπικά (ονομαστικά) στο ξεκίνημα του αντάρτικου μέσω των δυναμικών δράσεών του, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 αυτό δείχνει να αλλάζει και να του αποδίδεται πλέον ένας πρωταγωνιστικός ρόλος.⁷⁹⁰ Αυτή η τάση αποτυπώνεται και στην επεξεργασμένη από το ίδιο το ΚΚΕ επίσημη ιστορία του κόμματος, το 1995, όπου, πλέον αφενός η δυναμική δράση του ηρωοποιείται και αφετέρου διεκδικείται, πιο ξεκάθαρα από ό,τι στο παρελθόν, η κομματική ένταξη του Άρη.⁷⁹¹ Παράλληλα, στην λογική αυτή, με αφορμή την έκρηξη μνήμης, μέσω εκδόσεων και τηλεοπτικών εκπομπών για τον Άρη το 1997,⁷⁹² η ηγεσία του ΚΚΕ αναγνωρίζει με όλο και μεγαλύτερο σθένος στην δημόσια σφαίρα την κομματική ταυτότητα του Άρη, καθώς θεωρεί πως κύριος και πραγματικός σκοπός αυτού του αυξημένου θετικού δημόσιου λόγου γύρω από τον Άρη ήταν η μείωση του πολιτικού κύρους του κόμματος.⁷⁹³ Υπερασπίζεται την

⁷⁸⁹ Ενδεικτικό αυτού (όπως εύστοχα επισημαίνει και ο Γρηγόρης Φαράκος, βλ. *Τα Νέα*, 30/10/1997) είναι ότι, λίγο νωρίτερα της θετικής έκρηξης μνήμης για τον Άρη, το ΚΚΕ, μέσω ενός μεγάλου ιστορικού αναγνώσματός του (που δημοσιεύτηκε σε 91 συνέχειες στον *Ριζοσπάστη* από το 1996 έως το 1997) για την κομματική ιστορία και συγκεκριμένα για την προσπάθεια ανασυγκρότησης του λαϊκού κινήματος κατά τα χρόνια 1944-1947 – που οδήγησε και στην δημιουργία του ΔΣΕ – διατήρησε μια απόλυτη, σχεδόν ένοχη, σιωπή για τον Άρη (δράση, θάνατος, διαγραφή κλπ.). Είναι φανερό ότι ακόμα, στα μέσα της δεκαετίας του 1990, σύμφωνα με τις ανάγκες του κόμματος, ο Άρης δεν «χωράει» ικανοποιητικά στο κομματικό αφήγημα που έδινε πλέον αρκετό βάρος στην «ανασυγκρότηση του λαϊκού κινήματος μέσω του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας».

⁷⁹⁰ Ενδεικτικά: «[Ο Άρης] πειθάρχησε και ξεκαθάρισε το έδαφος από τους κλαρίτες – ανθρώπους αγράμματους, που είχαν βγει στο βουνό για λόγους προσωπικούς ο καθένας, εμπέδωσε την τάξη και δημιούργησε στον αγροτικό πληθυσμό της περιοχής το αίσθημα της ασφάλειας», βλ. Συλλογικό, *Σελίδες από την εαμική Εθνική Αντίσταση, 1941-1944, Κίνηση Αντιστασιακών Εκπαιδευτικών*, Αθήνα, 1992, σ. 100.

⁷⁹¹ «Ο Άρης ζυμωμένος και ατσαλωμένος στο ΚΚΕ και στο λαϊκό κίνημα αναδείχτηκε με την ηρωική δράση του, σε ατρόμητο πολεμιστή και σε γνήσιο λαϊκό ηγέτη. Η τραγική θυσία του συγκίνησε βαθιά τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και όλους τους πατριώτες», βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, 1918-1949*, τ. Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1995, σ. 517.

⁷⁹² Το ΚΚΕ αντιτίθεται στην επιχείρηση αποκομμουνιστικοποίησης της δράσης του Άρη από διαφόρους, με βασικό εκφραστή αυτής της τάσης τον Διονύση Χαριτόπουλο και το έργο που αυτός εξέδωσε, αλλά ακόμα περισσότερο το ενοχλεί το βιβλίο του πρώην Γ.Γ. του κόμματος Γρηγόρη Φαράκου.

⁷⁹³ Αναφερόμενο στο βιβλίο του Γρηγόρη Φαράκου, το ΚΚΕ σημειώνει χαρακτηριστικά πως «οι δε αντικομμουνιστές, όπως ο αποστάτης Φαράκος, καπηλεύονται τον Άρη για να χτυπήσουν το ΚΚΕ, αν και συμφωνούν με τη Βάρκιζα!», βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/10/1997. Αντίστοιχα, το ηγετικό στέλεχος του

δυναμική δράση του Άρη και την ένταξή της στην κομματική ιστορία,⁷⁹⁴ κρίνοντάς τον φορέα της, και θεωρώντας τον ξεκάθαρα πια ως ηρωική μορφή του ΚΚΕ.⁷⁹⁵ Έτσι, και η δυναμική δράση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ αρχίζει να μπαίνει ξανά στο κομματικό αφήγημα με θετικό πρόσημο,⁷⁹⁶ γεγονός που στην πραγματικότητα – και με εντελώς διαφορετικούς όρους – μόνο όταν ήταν εν ζωή και συγκεκριμένα στην τελευταία περίοδο της κατοχικής δράσης του, συνέβη σε επίσημο κομματικό επίπεδο και όχι πάλι στον ίδιο βαθμό.

Επιστέγασμα, λοιπόν, των προηγουμένων ήταν, σε επίσημο, κεντρικό κομματικό επίπεδο, το ΚΚΕ να αναγνωρίσει αρχικά, το 2011, πολιτικά την δυναμική πολιτική του τοποθέτηση ενάντια στην συμφωνία της Βάρκιζας. Συγκεκριμένα, το ΚΚΕ, βάσει της απόφασης της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης με θέμα «Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ. Β' τόμος, περίοδος 1949-1968. Αποκαταστάσεις» (16/7/2011), αφού προσπάθησε, μέσα από μία συνοπτική παράθεση της κομματικής ιστορίας του Άρη, να τον επανεντάξει στο πάνθεον των ηρώων του, αποφάσισε την «επίσημη πολιτική αποκατάσταση του Άρη Βελουχιώτη», καθώς θεωρούσε ότι «είχε δίκιο ως προς την εκτίμηση που έκανε για τη Συμφωνία της Βάρκιζας».⁷⁹⁷ Αλλά δεν τον αποκατέστησε και κομματικά, καθώς θεωρούσε πως η ρήξη του με την ηγεσία του κόμματος λόγω της διαφωνίας του στην εφαρμογή της εν λόγω συμφωνίας, που μεταφράστηκε σε συνέχιση του ένοπλου αγώνα από μέρους του, δεν συμφωνούσε με τις

ΚΚΕ Μάκης Μαΐλης σημειώνει σχετικά: «Ο Άρης έγινε θρύλος υλοποιώντας την πολιτική του ΚΚΕ ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ. Έγινε θρύλος ως κομμουνιστής αντάρτης. Ποτέ δε στράφηκε κατά του ΚΚΕ. Και όταν ακόμα διαφώνησε για τη Βάρκιζα, και τότε δεν ήταν πολέμιος του ΚΚΕ. [...] Ο Άρης - και απειθαρχώντας - πονούσε για το ΚΚΕ, ενώ ο Φαράκος πολεμάει λυσσασμένα το ΚΚΕ», *Ριζοσπάστης*, 26/10/1997.

⁷⁹⁴ «[Ο Άρης] στηριγμένος στο ΚΚΕ, είχε τη δική του συμβολή στη νεοελληνική ιστορία και το Έπος της Αντίστασης. Ξεχωρίζει ανάμεσα στους χιλιάδες επώνυμους και ανώνυμους που έγραψαν ιστορία, όχι γιατί υπήρξε απλώς μια ηγετική φυσιογνωμία ενός μεγαλειώδους κινήματος, αλλά γιατί υπήρξε ηγετική φυσιογνωμία ενός συγκεκριμένου κινήματος με συγκεκριμένη ιδεολογικοπολιτική ταυτότητα. Ο Άρης ήταν κομμουνιστής, ήταν γέννημα – θρέμμα του ΚΚΕ, πιστός στρατιώτης του ακόμη κι όταν ερχόταν σε σύγκρουση με επιλογές του Κόμματος. Ακόμη κι όταν διαγράφηκε απ' αυτό γιατί διαφώνησε με τη Βάρκιζα, δεν πολέμησε το Κόμμα», βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1998.

⁷⁹⁵ Το 1998, με αφορμή την επέτειο για τα 80 χρόνια από την ίδρυση του ΚΚΕ, τον εντάσσει καθαρά πια στους ήρωες – μάρτυρες του κόμματος: «80 χρόνια μετά το Νοέμβρη του 1918, το Κόμμα του Μαλτέζου, του Λιγδόπουλου, της Ηλέκτρας, του Σουκατζίδη, του Βελουχιώτη, του Μπελογιάννη, του Πλουμπίδη, του Βιδάλη, της Βασιλακοπούλου στέκει όρθιο και δυνατό», βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/11/1998.

⁷⁹⁶ Ενδεικτική της νέας αντιμετώπισης του ΚΚΕ προς τον Άρη, αντίθετα προς ό,τι θα σημειωθεί παρακάτω σχετικά με ιδιαίτερα αυστηρή κριτική της κομματικής ηγεσίας στην ηγεσία της ΚΝΕ, το 1988, για προβολή ντοκιμαντέρ με πλάνα του Άρη στο πλαίσιο του 4ου Συνεδρίου της τελευταίας, είναι η προβολή, κατά την διάρκεια του 17ου Συνεδρίου του κόμματος (2005), βίντεο με την δράση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ σε γιγαντοσθόνη, βλ. *Τα Νέα*, 10/2/2005.

⁷⁹⁷ βλ. *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τ. 5, 2011 <https://www.komep.gr/m-article/GIA-TIN-POLITIKI-APOKATASTASI-TOY-ARI-BELOUXIOTI/> Η επίσημη εκδήλωση του ΚΚΕ για την πολιτική αποκατάσταση του Άρη έγινε στη Λαμία στις 9/10/2011 και κεντρικός ομιλητής ήταν το μέλος του ΠΓ Τηλέμαχος Δημουλάς, βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/10/2011, *Ριζοσπάστης* 11/10/2011.

Επίσης, βλ. https://www.youtube.com/watch?v=pAslfZ3vY_o

αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού που διέπουν το κόμμα και, επομένως η κομματική του αποκατάσταση δεν κατέστη τότε δυνατή.⁷⁹⁸ Αυτή η «μισή», όπως χαρακτηρίστηκε από κάποιους την εποχή εκείνη, αποκατάσταση του Άρη από το ΚΚΕ, σε αντίθεση, μάλιστα, με άλλα στελέχη του ΚΚΕ που διαχρονικά αλλά και τότε αποκαταστάθηκαν και κομματικά,⁷⁹⁹ έγινε αντικείμενο έντονης κριτικής και από άλλες τάσεις της Αριστεράς.⁸⁰⁰ Υπό την πίεση αυτών των κριτικών και, ενδεχομένως, και μελών του ίδιου του κόμματος, αυτή η, φαινομενικά τουλάχιστον, αντιφατική απόφαση του ΚΚΕ «αποκαταστάθηκε» το 2018 πια, οπότε η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της 23ης Ιουνίου 2018 προχώρησε και στην κομματική του αποκατάσταση, αναγνωρίζοντας, ουσιαστικά, το προηγούμενο «λάθος» της.⁸⁰¹ Το επίσημο σκεπτικό αφορούσε το ότι μέσα στα 7 χρόνια που μεσολάβησαν από το 2011, τα αρμόδια όργανα του κόμματος για την συγγραφή της ιστορίας του κατανόησαν και αναγνώρισαν πως, «δίχως να δικαιώνεται η απειθαρχία του [Άρη]», λόγω εσωκομματικών λαθών της τότε (1945) ηγεσίας, που συνεπάγονταν «υποβάθμιση της συλλογικής λειτουργίας» των καθοδηγητικών οργάνων του κόμματος, δεν δόθηκε η ευκαιρία να συζητήσει ο Άρης τις διαφωνίες του εντός του ΚΚΕ.⁸⁰² Όπως είναι εύλογο, με βάση τα προαναφερθέντα, αναφορικά με το θέμα μας, η δράση του Άρη στον αντιστασιακό αγώνα δικαιολογείται πια πλήρως και εντάσσεται, με κάθε επιστημότητα, στο πάνθεον των ηρώων του ΚΚΕ. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στο πλαίσιο των νέων οπτικών για τον Άρη, το ΚΚΕ παίρνει

⁷⁹⁸ Ως προς την αιτιολογία της μη, συμβολικής και τιμητικής εννοείται, απόδοσης ταυτότητας κομματικού μέλους στον πρωτοκαπετάνιο του ΕΛΑΣ, το ΚΚΕ υπήρξε σαφές: «[Η] Πανελλαδική Συνδιάσκεψη σημειώνει ότι η διαφωνία του Άρη με τη συμφωνία της Βάρκιζας, δε δικαιώνει τη στάση του απέναντι στη συλλογική θέση του Κόμματος και την παραβίαση από αυτόν της κομματικής πειθαρχίας, καθώς και την αξιοποίηση από τον Άρη της φήμης και του σεβασμού που είχε κατακτήσει την προηγούμενη περίοδο ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ και στέλεχος του ΚΚΕ. Η στάση του αυτή, που αποτέλεσε ρήξη με τη θεμελιώδη αρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, δεν καθιστά δυνατή τη μετά θάνατο αποκατάσταση και της κομματικής του ιδιότητας», βλ. *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τ. 5, 2011 <https://www.komep.gr/m-article/GIA-TIN-POLITIKI-APOKATASTASI-TOY-ARI-BELOXYIOTI/>

⁷⁹⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 2011, βάσει της απόφασης της ίδιας Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ, έγιναν «δεκτοί» στο κόμμα οι Νίκος Ζαχαριάδης και Νίκος Βαβούδης, βλ. *Ριζοσπάστης*, 2/10/2011.

⁸⁰⁰ Ενδεικτικά, βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «"Αποκαταστάσεις" με νόημα», *Αυγή*, 30/10/2011.

⁸⁰¹ «Η μη κομματική αποκατάσταση του Άρη Βελουχιώτη δεν εναρμονίζεται με την πολιτική του αποκατάσταση που έγινε το 2011. Η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ αποφασίζει να αποκατασταθεί ολόπλευρα ο Άρης Βελουχιώτης», βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/6-1/7/2018.

⁸⁰² «Στο διάστημα που πέρασε από την Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του 2011, [...] [μ]ελετήθηκαν παραπέρα η λειτουργία του Κόμματος και η σχέση του με το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ σε συνθήκες επαναστατικής κατάστασης. Τεκμηριώνεται το συμπέρασμα ότι η συλλογική λειτουργία των καθοδηγητικών οργάνων (ΠΓ και ΚΕ) ήταν ανεπαρκής, με ανάλογη επίδραση σε όλη τη δομή του ΚΚΕ. [...] Η υποβάθμιση της συλλογικής λειτουργίας του ΠΓ και της ΚΕ συνεχίστηκε και μετά από την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ενώ εκφράστηκε χαρακτηριστικά και στον τρόπο αντιμετώπισης του Άρη Βελουχιώτη από το ΠΓ. Δίχως να δικαιώνεται η απειθαρχία του, συνάγεται ότι η διαρρηγμένη συλλογική λειτουργία όχι μόνο δεν προσέφερε στον Άρη, καθώς και σε χιλιάδες άλλα κομματικά μέλη, πεδίο για μια ουσιαστική συζήτηση, αλλά και τροφοδοτούσε εξ αντικειμένου φυγόκεντρες κινήσεις, που βεβαίως είχαν πολιτική βάση», βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/6-1/7/2018.

πλέον μία αρκετά σαφή υπέρ του Άρη θέση ακόμα και στο ζήτημα της εκτέλεσης του Μαραθέα, που, όπως έχει φανεί και παραπάνω, τόσο έχει διαταράξει την κομματική κρίση σε σχέση με τη βιαιότητά του ήδη από την Κατοχή, δικαιολογώντας την ουσιαστικά λόγω της πρακτικής που αυτός εφάρμοσε, να στείλει δηλαδή προειδοποιητικά τρεις επιστολές, στην χωροφυλακή, στη χήρα του κτηματία και στον τύπο, όπου εξηγούσε τους λόγους εκτέλεσης του Μαραθέα και προειδοποιούσε έτσι κάθε άλλο επίδοξο συνεργάτη των κατακτητών, προτού παρθεί οποιαδήποτε απόφαση σχετικά με την μοίρα του ομήρου ανήλικου γιου του.⁸⁰³ Εκεί όμως που κυρίως διαφοροποιείται το ΚΚΕ σε σχέση με την παλιότερη δική στάση του είναι η «δικαίωση» του Άρη αναφορικά με το ακανθώδες διαχρονικά και για πολλούς (ακόμα και για το ίδιο το κόμμα) ζήτημα της εκτέλεσης του γιου του, που αποδίδεται ως φυσική πράξη, ξεκάθαρα πια, όπως και από αρκετούς άλλους, καθώς θα φανεί παρακάτω, στον Άθω Ρουμελιώτη και στον Αχιλλέα.⁸⁰⁴

Στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι παλιοί του σύντροφοι στον ΕΛΑΣ που ανήκαν τότε στο ΚΚΕ, αλλά όχι πλέον κατά τη δεκαετία του 1990 και του 2000, και που τον είχαν ζήσει από πολύ κοντά, όπως ενδεικτικά ο Γιώργος Χουλιάρας (Περικλής),⁸⁰⁵ ο Σπύρος Μπέκιος (Λάμπρος),⁸⁰⁶ ο Κωστής Ζαχαριάς,⁸⁰⁷ ο Κώστας Γκέκας,⁸⁰⁸ ο καθένας με το δικό του ύφος γραφής, στο πλαίσιο μιας γενικά εξιδανικευμένης εικόνας του αντάρτικου του ΕΛΑΣ (αλλά όχι και της ηγεσίας του ΚΚΕ απαραίτητα),⁸⁰⁹ στάθηκαν ιδιαίτερα θετικοί έναντι της βίας που άσκησε κατά την Αντίσταση, δικαιολογώντας την στο μεγαλύτερο βαθμό, κρίνοντάς την αποτελεσματική και αναγκαία.⁸¹⁰

Στο σημείο αυτό είναι άξιο προσοχής ότι αναφορικά με την αποτίμηση της προσωπικότητας του Άρη, συμπεριλαμβανομένης της βίαιης δράσης του, στα τέλη της δεκαετίας του 1990

⁸⁰³ Βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, 1939-1949*, τ. Β' 1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2018, σ. 166

⁸⁰⁴ Παρ' όλα αυτά, προκειμένου να είναι καλυμμένο το ΚΚΕ σημειώνει: «Δεν είναι τεκμηριωμένο αν ο Άρης Βελουχιώτης είχε δώσει τη συγκατάθεσή του για την εκτέλεση του γιου του Μαραθέα», βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, 1939-1949*, τ. Β' 1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2018, σ. 166-167

⁸⁰⁵ Βλ. Γιώργος Χουλιάρας (Περικλής), *Ο δρόμος είναι άσωτος... ΕΛΑΣ, Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία, 1941-1958*, Οικνός, Αθήνα, 2006

⁸⁰⁶ Βλ. Σπύρος Μπέκιος (Λάμπρος), *Η πικρή γεύση της αλήθειας. Έρευνα των αγώνων της Αντίστασης, 1941-44*, Δωρικός, Αθήνα, 1994

⁸⁰⁷ Βλ. Κωστής Ζαχαριάς, *Ο αρχικαπετάνιος Άρης Βελουχιώτης και οι Έλληνες αντάρτες, Δρόμων*, Αθήνα, 2012

⁸⁰⁸ Βλ. Κώστας Γκέκας, *Ένας ανταρτάκος απ' το Παλιόκαστρο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006

⁸⁰⁹ Ειδικά ο Μπέκιος είναι λάβρος ενάντια στην ηγεσία Σιάντου – Ιωάννιδη σε όλο του το έργο.

⁸¹⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος, της δικαιολόγησης της βίας του Άρη κατά την ίδια περίοδο κινούνται και παλιοί αξιωματικοί που είχαν υπηρετήσει στον ΕΛΑΣ και μεταπολεμικά εκδιώχθηκαν από το στράτευμα, όπως για παράδειγμα Θεοφάνη Λιάγκα, ο οποίος θεωρεί πως με τις πράξεις του Άρη σταμάτησαν στη Ρούμελη οι ζωκλοπές και κάθε άλλη παρανομία, βλ. συνέντευξη Θεοφάνη Λιάγκα (7.4.2005), στο Γ. Πριόβολος, *Μόνιμοι...*, ό.π., σ. 381.

πλέον, δεν υπήρχε η παλιά ομοθυμία μέσα στο ΠΑΣΟΚ σχετικά με αυτή. Υπήρξαν κορυφαία στελέχη της νεότερης από τα ιστορικά γενιάς στο κόμμα, που αμφισβητούσαν και δημοσίως πια το σύμβολο «Άρης», καθώς, προφανώς, θεωρούσαν ότι ο Άρης δεν εξυπηρετούσε συμβολικά την πολιτική της λεγόμενης εκσυγχρονιστικής πτέρυγας του και τα προτάγματά της, τουλάχιστον στο βαθμό που αυτό γινόταν στην προηγούμενη χρονική περίοδο. Παραδειγματικά, στις αρχές του 1998, με αφορμή τον πολιτικό σάλο που είχε ξεσπάσει αναφορικά με την προβολή στη δημόσια τηλεόραση για τη ζωή και τη δράση του Άρη και τις αντιδράσεις από την πλευρά της Ν.Δ. τόσο μαζικά,⁸¹¹ όσο και μεμονωμένα,⁸¹² ο αρμόδιος υπουργός Τύπου τότε του ΠΑΣΟΚ Δημήτρης Ρέππας είχε χαρακτηρίσει τον Άρη «αμφιλεγόμενη προσωπικότητα»,⁸¹³ γεγονός αδιανόητο για κορυφαίο στέλεχος του κόμματος αυτού λίγα χρόνια νωρίτερα, τουλάχιστον σε επίπεδο δημόσιου λόγου.⁸¹⁴ Ωστόσο, αυτή η άποψη στα στελέχη του ΠΑΣΟΚ της εποχής για τον Άρη και τη βία του δεν ήταν η μοναδική, καθώς υπήρχαν πολλοί που συνέχιζαν να εκφράζουν δημόσια μια μεγάλη και απόλυτη εκτίμηση στο πρόσωπο του καπετάνιου του ΕΛΑΣ,⁸¹⁵ όπως ο τότε υπουργός Εθνικής Άμυνας Άκης Τσοχατζόπουλος, ο οποίος με μακροσκελές κείμενό του για την Εθνική Αντίσταση επαίνεσε το ρόλο του Άρη, μη κάνοντας καμιά αναφορά-ούτε άμεση, ούτε έμμεση-στη βία του.⁸¹⁶ Στο ίδιο μήκος κύματος, τρία χρόνια νωρίτερα (1995), ο τότε υπουργός Εσωτερικών Κώστας Σκανδαλίδης, ο οποίος χαιρετίζοντας ιστορικό συμπόσιο για την ζωή και την δράση του Άρη, μίλησε με τα θερμότερα λόγια για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, εντάσσοντας ξεκάθαρα στο πάνθεον εθνικών ηρώων.⁸¹⁷ Ενώ, παράλληλα, κάποιοι απλοί οπαδοί του κόμματος αυτού

⁸¹¹ Βλ. παρακάτω για την ερώτηση των 57 βουλευτών του κόμματος της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης.

⁸¹² Ο ακροδεξιός, βουλευτής τότε ακόμα της Ν.Δ. «κ.Καρατζαφέρης σε ερώτηση που είχε καταθέσει προ καιρού στη Βουλή για εκπομπή της NET για την Εθνική Αντίσταση και τον Άρη Βελουχιώτη, είχε ζητήσει [...] να μην μεταδίδονται τέτοιες εκπομπές», βλ. *Τα Νέα*, 16/1/1998.

⁸¹³ Βλ. *Τα Νέα*, 16/1/1998.

⁸¹⁴ Αυτή η δήλωση του Δημήτρη Ρέππα προκάλεσε αντιδράσεις, μεταξύ των οποίων και θετικά σχόλια στο δημόσιο λόγο. Για παράδειγμα ο Χρ. Νταβάκος από τη Βοιωτία παραθέτει το προσωπικό του βίωμα και πώς –κατά τύχη– γλίτωσε την εκτέλεση από τον Άρη, επειδή δεν άνηκε στον ΕΛΑΣ, σε αντίθεση με άλλους, όπως ο υπολοχαγός Βαρδουλάκης (Βάρδας), παραθέτοντας όμως όχι ιδιαίτερα αξιόπιστα στοιχεία. Ενδεικτικό αυτούότι αναφέρει πως το συμβάν αυτό έλαβε χώρα «τον μήνα Μάρτιο 1942 (sic)», ενώ –ως γνωστό– τότε δεν είχε ξεκινήσει ο Άρης τον αντάρτικο αγώνα του, βλ. *Τα Νέα*, 26/5/1998.

⁸¹⁵ Το 2002, μάλιστα, ο βουλευτής τότε και παλιότερα υπουργός και κορυφαίο στέλεχος του ΠΑΣΟΚ Θεόδωρος Πάγκαλος, σε παρουσίαση του βιβλίου του Χαριτόπουλου για τον Άρη, έφτασε να προτείνει δημόσια να στηθεί ανδριάντας του Άρη στην Αθήνα, βλ. *Τα Νέα*, 12/4/2002.

⁸¹⁶ Βλ. *Τα Νέα*, 16/1/1998.

⁸¹⁷ Για τον χαιρετισμό βλ. Γιάννης Καψάλης, *Ο Άρης Βελουχιώτης και η εποχή του*, τόμος Α', Ήβος, Αθήνα, 1997, 10-11. Επρόκειτο για επιστημονικό συμπόσιο του Ελληνικού Κέντρου Πολιτικών Ερευνών του Παντείου Πανεπιστημίου υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εσωτερικών, με θέμα: «*Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*» (Αθήνα, 15-16 Ιουνίου 1995), για τα πρακτικά του οποίου βλ. Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση* (Επιστημονικό Συμπόσιο, Πάντειο Πανεπιστήμιο), Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997.

δεν ανέχτηκαν την τοποθέτηση του Δημήτρη Ρέππα και αντέδρασαν δημοσίως εναντίον του, θεωρώντας την όντως αδιανόητη.⁸¹⁸ Θα τολμούσαμε, πάντως, να πούμε πως στις διαφορετικές απόψεις στελεχών του ΠΑΣΟΚ για το Άρη και συνεπαγωγικά για τη βία του αποτυπώνονται διαφοροποιήσεις στις πολιτικές κουλτούρες που ενυπήρχαν στο κόμμα αυτό στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και ότι έστω και δειλιά είχε ανοίξει πλέον και στον πολιτικό αυτό χώρο ένας δημόσιος διάλογος γύρω από την βία του.

Σε παρόμοιο πλαίσιο συνδυασμού εθνικού και επαναστατικού ήρωα, όπως η δεύτερη προαναφερθείσα τάση στο ΠΑΣΟΚ, ενέτασσαν, κατά την ίδια περίοδο, τον Άρη και κάποιοι παλιοί τροτσκιστές. Ενδεικτικά, ο ιστορικός γραμματέας της Δ΄ Διεθνούς μεταπολεμικά Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο), που είχε ακολουθήσει από την δεκαετία του 1960 έναν κάπως πιο μοναχικό δρόμο στο διεθνές επαναστατικό κίνημα, το 1995, αναφερόμενος στον Άρη, κατά την διάρκεια του προαναφερθέντος ιστορικού συμποσίου για την ζωή και την δράση του τελευταίου,⁸¹⁹ τον παρουσιάζει, θυμίζοντάς μας εν μέρει την άποψη τροτσκιστών για τον Άρη επί δικτατορίας που σημειώθηκε παραπάνω,⁸²⁰ ως το πραγματικό σύμβολο επαναστατικότητας του ΕΛΑΣ.⁸²¹

Παράλληλα, όμως, την ίδια περίοδο, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990, υπήρξαν και κάποιοι εθνικιστές, πιο οξυδερκείς, που ανήκαν στον λεγόμενο χώρο της «πατριωτικής Δεξιάς» και που άρχισαν – εκμεταλλεύομενοι όσα στοιχεία του μύθου του Άρη τους ταίριαζαν προς την ιδεολογία τους – να επιχειρούν δειλιά-δειλιά την οικειοποίησή του για να τον εντάξουν, έξω από το κομμουνιστικό πλαίσιο δράσης – πιο συγκεκριμένα σε αντιπαράθεση με αυτό - στο πάνθεον εθνικών ηρώων. Ένας από τους πιο επιφανείς εκπροσώπους αυτού του ρεύματος, ο φιλόλογος Σαράντος Καργάκος,⁸²² σε μία προσπάθεια

⁸¹⁸ Ενδεικτικά ένας αναγνώστης της εφημερίδας *Τα Νέα* έγραψε οργισμένος: «Ο κ. Ρέππας μπορεί να έχει οποιαδήποτε γνώμη για την Αντίσταση ή για τα Τάγματα Ασφαλείας ως άτομο. Ως εκπρόσωπος όμως μιας σοσιαλιστικής κυβέρνησης είναι απαράδεκτο να έχει αυτή την θέση», βλ. *Τα Νέα*, 12/3/1998.

⁸¹⁹ Πρόκειται για το επιστημονικό συμπόσιο του Ελληνικού Κέντρου Πολιτικών Ερευνών του Παντείου Πανεπιστημίου: «*Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*» (Αθήνα, 15-16 Ιουνίου 1995).

⁸²⁰ Βλ. Σκλάβος (χ.χ.), ό.π.

⁸²¹ «Εκείνος, που εξέφραζε τις πραγματικές επαναστατικές τάσεις και τις εθνικές σωστές τάσεις της Αντίστασης, ήταν κυρίως ο Άρης Βελουχιώτης», βλ. Ομιλία-παρέμβαση του Πάμπλο στο προαναφερθέν συμπόσιο, https://www.youtube.com/watch?v=3mB_d8WljHA

⁸²² Ας μην ξεχνούμε ότι ο Σαράντος Καργάκος υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του εθνικιστικού, ακροδεξιού think tank "Δίκτυο 21", στην ενακτήρια δημόσια παρουσία του οποίου, το 1997, ο ίδιος προσδιόρισε «ότι στόχος του "Δικτύου 21" είναι η δημιουργία ενός μετώπου κατά του ενδοτισμού και όσων ενοχοποιούν τον πατριωτισμό», βλ. *Τα Νέα*, 15/12/1997. Για περισσότερα σχετικά με την ταυτότητα του «Δικτύου 21», βλ. *Ιός Ελευθεροτυπίας*, 20/12/1997

εθνικής εξιδανίκευσης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ,⁸²³ δεν τον κατηγορεί καθόλου για τη βία του, που απλώς την παραθέτει,⁸²⁴ χωρίς να την παρουσιάζει πουθενά αρνητικά,⁸²⁵ ενώ αλλού μάλιστα, όταν πρόκειται για άσκηση βίας ενάντια στους Βρετανούς, δείχνει να την επικροτεί κιόλας emphaticά.⁸²⁶ Είναι δεδομένο ότι για μία, τουλάχιστον, μερίδα εθνικιστών διανοουμένων, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η βία του Άρη, πλέον, δικαιολογούνταν για "εθνικούς" λόγους, καθώς μέσα από αυτό το εθνικό πρίσμα ήθελαν να την βλέπουν, προκειμένου να εξυπηρετούνται τα δικά τους αφηγήματα.⁸²⁷ Όπως είναι αναμενόμενο, αυτή η τάση "εθνικοποίησης" του Άρη και, στο πλαίσιο αυτής, ωραιοποίησης της βίας του, δεν θα μπορούσε να γίνει εύκολα κατανοητή και, κατά συνέπεια, αποδεκτή, από όλη την ακραία δεξιά πτέρυγα και δη από πολλούς παλιούς εδεσίτες, δημιουργώντας ένα δημόσιο διάλογο γύρω από το θέμα, που θα τον παρακολουθήσουμε συνοπτικά παρακάτω. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η διάχυση της εικόνας της εθνικής δράσης του Άρη, ως λαϊκού ήρωα, κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, υπήρξε πολύ μεγάλη στην δημόσια σφαίρα, καθώς η παρουσίαση της δυναμικής και αποκλειστικά θετικής δράσης του εκτός πλαισίου του ΚΚΕ και ταύτισής του με ήρωες της Επανάστασης του 1821 ήταν εξαιρετικά συχνή.⁸²⁸

⁸²³ «Στον πυρήνα [ο Άρης] ήταν βαθύτατα εθνικιστής», βλ. Σαράντος Καργάκος, «Πρωτοχρονιάτικο ανάγνωσμα - το ελληνικό 1945», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 28/12/1995, σ. 91

⁸²⁴ «[Ο Άρης] [ή]ταν συμμιγής προσωπικότητα. Συνεδύαζε γενναιότητα και σκληρότητα [...] παραμένει ζωντανό στην ψυχή του λαού, είτε ως θρύλος, είτε ως ίσκιος θανάτου», βλ. Καργάκος (1995), ό.π., σ. 90

⁸²⁵ Σε ένα βίαιο περιστατικό που έλαβε χώρα μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, κατά το οποίο διέταξε την εκτέλεση των Θεού και Διάκου, ληστών και παλιών λιποτακτών του ΕΛΑΣ, ενώ παλιότεροι εθνικιστές, δεξιοί, αντικομμουνιστές (όπως για παράδειγμα ο Μυριδάκης κ.ά). παρουσίαζαν, με αυτή την αφορμή, για πολλοστή φορά, τον Άρη ως εκδικητικό και απάνθρωπο για την εκτέλεση των προαναφερθέντων, ο Καργάκος τον παρουσιάζει τον ως αμυνόμενο και ότι τους εκτέλεσε με τον πιο σωστό τρόπο: «δέχθηκε επίθεση από την ομάδα Θεού-Διάκου, τέως ελασιτών, που είχαν προσχωρήσει στον ΕΔΕΣ. Ο Άρης απέκρουσε την επίθεση, συνέλαβε τους επιτιθέμενους, πέρασε από ανταρτοδικείο, για παραβίαση της συμφωνίας της Βάρκιζας και τους εκτέλεσε», βλ. Καργάκος (1995), ό.π., σ. 91-92

⁸²⁶ Αναφερόμενος στους άγγλους αξιωματικούς που βρίσκονταν στην Ελλάδα τότε, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ήθελε να τον σέβονται. Να τον φοβούνται. Του άρεσε να τους ταπεινώνει. Χαρακτηριστικό το περιστατικό της Λαμίας που χαστούκισε τον Άγγλο λοχαγό, που παρουσιάστηκε ακάλυπτος μπροστά του. Η στάση αυτή απηχούσε και απηχεί στο λαϊκό αίσθημα», βλ. Καργάκος, ό.π., σ. 91

⁸²⁷ Στο ίδιο πνεύμα για το θέμα αυτό κινείται, το 1996, και ένα ακόμα ιδρυτικό μέλος του προαναφερθέντος, προσεχώς τότε σχηματιζόμενου, εθνικιστικού think tank «Δίκτυο 21» και παλιός αριστερός Χρύσανθος Λαζαρίδης, ο οποίος χαρακτηρίζει απερίφραστα – και εξίσου αυθαίρετα και ατεκμηρίωτα (κατά το δοκούν) – τον Άρη «εθνικιστή», διεκδικώντας τον για την δική του ιδεολογική παράταξη: «Όλο και κάποιος θα θυμηθεί ότι και το ΚΚΕ ως “εθνικιστή” αποκήρυξε κάποτε και τον Άρη Βελουχιώτη», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23/5/1996.

⁸²⁸ Ενδεικτικά, βλ. Σταύρος Καλφιώτης, «Άρης Βελουχιώτης. Ο θρυλικός αρχικαπετάνιος», *Ημερήσια (Βέροιας)*, 29/6/1997, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται σχετικά: «Η ιστορία της νεότερης Ελλάδας ανέδειξε δύο μεγάλους πολέμαρχους: το στρατηγό Μακρυγιάννη, στον πρώτο ξεσηκωμο ενάντια στους τούρκους στα 1821 και τον Άρη Βελουχιώτη στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα ενάντια στους γερμανοφασίστες στα 1941-45. Τόσο ο στρατηγός Μακρυγιάννης, όσο και ο Άρης δεν ανήκουν σε

Άλλωστε, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, ήδη από την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, η ευρύτερη Αριστερά (με προεξάρχον τότε, στο θέμα αυτό, το ΠΑΣΟΚ) προσπάθησε γενικότερα να μην αφήσει πλέον ελεύθερο το πεδίο της «εθνικής» ρητορικής και του «πατριωτισμού» στην Δεξιά. Στο πλαίσιο αυτό, λαμβάνοντας υπόψη και μια άνοδο του εθνικισμού, από τις αρχές τις δεκαετίας του 1990, στην οποία θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω, εντάσσεται, ενδεχομένως, και η απόπειρα να επανανακαλυφθούν και να δομηθούν σε πιο στέρεες βάσεις εθνικοί ήρωες από την πλευρά της Αριστεράς, όπως ο Άρης. Από τα μέσα, λοιπόν, της δεκαετίας του 1990, ο πιο κομβικός και πλέον καθοριστικός παράγοντας της τάσης «εθνικοποίησης» του Άρη, από αυτή τη σκοπιά, αποτελεί η έκδοση του Α' τόμου του βιβλίου του Χαριτόπουλου Άρης, *ο αρχηγός των ατάκτων* το 1997 (ακολούθησε ο Β' τόμος το 2001),⁸²⁹ που, για έργο ιστορικού ενδιαφέροντος (άσχετα με την ποιότητα της έρευνάς του),⁸³⁰ αποτέλεσε εκδοτικό φαινόμενο, ερχόμενο για μήνες πολύ ψηλά στις πωλήσεις,⁸³¹ αλλά και προκάλεσε, όπως προαναφέρθηκε, μια ευρύτερη δημόσια έκρηξη μνήμης και διαλόγου γύρω από το πρόσωπο του καπετάνιου του ΕΛΑΣ. Οι δύο βασικοί στόχοι του

τζάκια [...] Κι οι δυο ξεπήδησαν μέσα από την πάλη του λαού μας για την λεφτεριά και την ανεξαρτησία της πατρίδας μας. Αυτοί οι ηρωικοί πολέμαρχοι ανέβηκαν στην κορυφή του Έθνους μας χάρις στη δράση τους και τους αγώνες τους δίπλα στο λαό και για το λαό. [...] Ο Άρης Βελουχιώτης, όπως κι ο στρατηγός Μακρυγιάννης, ήταν μια πολύπλευρη και πολύμορφη προσωπικότητα που ξεχώριζε για την ευστροφία σκέψης, την ψυχραιμία, την τόλμη και την απaráμιλλη αποφασιστικότητά του. [...] Μπροστάρης πάντα στις μάχες ενάντια στον εχθρό με την παλικαριά του εμπύχωνε τους συναγωνιστές του κι έκανε όλους να νιώθουν σιγουριά κι ασφάλεια. Όμως ο Άρης δεν ήταν μόνο στρατιωτικός, μα σαν τον Μακρυγιάννη, ήταν κι αυτός ένας πολιτικός με καθαρό μάτι. [...] [Η] ζωή και το έργο τους [πρέπει] να γίνεται ιστορικό ανάγνωσμα για τις νεότερες γενιές. Γιατί μέσα στις καρδιές αυτών των λαϊκών ηρώων είναι κλεισμένη ολόκληρη η ιστορία του λαού μας».

⁸²⁹ Βλ. Διονύσης Χαριτόπουλος, Άρης, *ο αρχηγός των ατάκτων. Ιστορική βιογραφία*, τ. Α', Εξάντας, Αθήνα, 1997, Διονύσης Χαριτόπουλος, Άρης, *ο αρχηγός των ατάκτων. Ιστορική βιογραφία*, τ. Β', Εξάντας, Αθήνα, 2001. Η δεύτερη έκδοση ήταν εξής: Διονύσης Χαριτόπουλος, Άρης, *ο αρχηγός των ατάκτων. Ιστορική βιογραφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003. Επίσης, επανεκδόθηκε το 2009 από τρίτο εκδοτικό οίκο: Διονύσης Χαριτόπουλος, Άρης, *ο αρχηγός των ατάκτων. Ιστορική βιογραφία*, Τόπος, Αθήνα, 2009. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι ότι το 2012 εκδόθηκε και στα αγγλικά: Dionysis Charitoropoulos, *Aris, lord of the mountains*, Topos, Athens, 2012.

⁸³⁰ Παρουσιάζει πολλά ιστοριογραφικά προβλήματα, όπως για παράδειγμα ιστορικές ανακρίβειες, έλλειψη παραπομπών και, κυρίως, επιλογή συγκεκριμένης βιβλιογραφίας και αντίστοιχη ανάλυσής της ώστε να ταιριάζει με το «νέο» εθνικό προφίλ πατριώτη ήρωα που επιθυμεί να κατασκευάσει για τον Άρη.

⁸³¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με τις λίστες του περιοδικού *Διαβάζω*, ο Α' τόμος (1997) βρισκόταν στις πρώτες θέσεις πωλήσεων βιβλίων για τουλάχιστον έξι μήνες, γεγονός σπάνιο για έργα ιστορικού ενδιαφέροντος, βλ. *Διαβάζω* (τ. 380 έως 385, Δεκέμβριος 1997 έως Μάιος 1998). Σύμφωνα με τον Νίκο Δεμερτζή, μέχρι και την τρίτη έκδοσή του (2009) είχε πουλήσει 180.000 αντίτυπα, βλ. Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 83. Σύμφωνα με ισχυρισμούς του ίδιου, στη συζήτηση – παρουσίαση του έργου του («Συναντήσεις κορυφής» στο βιβλιοπωλείο Ιανός στην Αθήνα), το 2019, συνυπολογίζοντας προφανώς και τα αντίτυπα του έργου του που διανεμήθηκαν το 2013, ως προσφορά της εφημερίδας *Real News*, θεωρεί πως στα σπίτια των Ελλήνων υπάρχουν περίπου 500.000 αντίτυπα του εν λόγω βιβλίου του βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=WZhOSXPr9vU>

βιβλίου μπορούν να συνοψισθούν στους εξής. Πρώτον, ένταξη του Άρη στο πάνθεον εθνικών ηρώων επαναστατών, γύρω από τον οποίον, σχεδόν προσωπικά, συνασπίστηκε ουσιαστικά σύσσωμο το ελληνικό έθνος, ο «αγνός λαός»⁸³² στον αγώνα του ενάντια στους ξένους, κυρίως τους Βρετανούς. Δεύτερον, αφαίρεση – όσο είναι δυνατό – της κομμουνιστικής του ταυτότητας, εκμεταλλευόμενος και προσαρμόζοντας ο συγγραφέας στα δικά του ιδεολογικά συμφραζόμενα το παλιό ερμηνευτικό σχήμα του Dominique Eudes, που ήταν, όπως έχουμε δει, αρκετά δημοφιλές στην Ελλάδα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Αποτέλεσμα ήταν ο Άρης να εμφανίζεται από τον Χαριτόπουλο ως ο «αρχιάτακτος», κυνηγημένος από την Δεξιά, την Αριστερά και τους Βρετανούς, αποτελώντας ουσιαστικά την προσωποποίηση του αείποτε ατίθασου, του ασυμβίβαστου Έλλαδα και χρησιμεύοντας, έτσι, για την οικειοποίηση της Αντίστασης, και μάλιστα της ένοπλης μορφής της, από σύγχρονους εθνικιστικές ως ίνδαλμά τους.⁸³³ Οφείλουμε, μάλιστα, να παρατηρήσουμε πως αυτού του είδους η παρουσίαση του Άρη, ξεκάθαρα πλέον ως εθνικού ήρωα από τον Χαριτόπουλο, με μια δράση αυτόνομη, εκτός δηλαδή κομμουνιστικού πλαισίου, προβάλλεται από τον συγγραφέα ποικιλοτρόπως εκείνη την περίοδο στην δημόσια σφαίρα, πέρα από το βιβλίο του.⁸³⁴ Εκθέτει συνειδητά διαστρεβλωμένα τις καταστάσεις, συγχέοντας τις – όντως υπάρχουσες – πολιτικές της μνήμης ή σωστότερα της λήθης, για παράδειγμα, της μετεμφυλιακής Αριστεράς (κατά τη δεκαετία του 1950), που αναφέραμε παραπάνω, για την Αντίσταση, κατά συνέπεια και για τον Άρη, με την ίδια την δράση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, επιχειρώντας να αποδείξει ότι ο τελευταίος δεν ενεργούσε στο βουνό στο πλαίσιο του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ και βάσει αποφάσεων του ΚΚΕ. Διεκδικεί για τον (εθνικό) ήρωά του ένα υπέρμετρο ποσοστό αυτονομίας δράσης.⁸³⁵

⁸³² Είναι πάμπολλες οι σχετικές αναφορές μέσα στο κείμενο. Ενδεικτικά αναφέρουμε: «Χωρικοί, αξιωματικοί, ληστές, κομμουνιστές, βασιλόφρονες, δημοκρατικοί, παπάδες, χωροφύλακες κι ανήλικα θα ενωθούν πίσω του, σε μια αγριεμένη για ελευθερία πομπή, και θα τον λατρεύουν έως θανάτου», βλ. Χαριτόπουλος (1997), ό.π., τ. Α', σ. 88

⁸³³ Βλ. Ελεφάντης (1998), ό.π.

⁸³⁴ Παρά το υποτιθέμενο «αντισυστημικό» προφίλ που ο ίδιος ο Χαριτόπουλος επιθυμεί να περάσει για τον εαυτό του, έχει δώσει πολλές συνεντεύξεις σχετικά με το έργο του για τον Άρη και υπάρχουν διθυραμβικά άρθρα για την ζωή του συγγραφέα. Ενδεικτικά, βλ. *Τα Νέα*, 2/1/1998, *Τα Νέα*, 13/10/1999, *Το Βήμα*, 19/3/2006. Πιο έντονα (και ίσως πιο απενοχοποιημένα) παρουσιάζει τον Άρη ως εθνικό ήρωα σε συνέντευξή του στον γνωστό διανοούμενο της «πατριωτικής Αριστεράς» Γιώργο Καραμπελιά, βλ. *Αρδην*, τ. 11, 22/12/1997. Παράλληλα, ο Καραμπελιάς, ως οικοδεσπότης, συζήτησε με τον Χαριτόπουλο (ως καλεσμένο) στις «Συναντήσεις κορυφής» στο βιβλιοπωλείο Ιανός στην Αθήνα (2015), όπου, μεταξύ άλλων, για το «εθνικό προφίλ» του Άρη, αναφέρει τα εξής: «Ο Άρης άνοιξε την πόρτα [του ΕΛΑΣ] και είχαμε βασιλόφρονες, είχαμε διξιούς, είχαμε κεντρώους, είχαμε και αριστερούς, όσοι καταλαβαίνουν τι σημαίνει το ένα και το άλλο. [...] Με τον Άρη είχαμε το ίδιο πάθος. [...] Αν μπορούσες να χαρακτηρίσεις τον Άρη με μία λέξη αυτή είναι “πατριδολάτρης”. Με την ίδια λέξη μπορείς να χαρακτηρίσεις και μένα» Ο Καραμπελιάς, αντίστοιχα, ανάμεσα σε άλλα, χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «ο Άρης ξανασήκωσε ένα αντάρτικο το οποίο παρέπεμπε σε όλη τη μεγάλη ιστορική παράδοση αυτού του έθνους» <https://www.youtube.com/watch?v=P-nnM6KQV9k&t=4s>

⁸³⁵ Στην προαναφερθείσα συζήτηση στο βιβλιοπωλείο Ιανός, ο Χαριτόπουλος, προκειμένου να ρίξει το ανάθεμα (για την μοίρα του ήρωά του και κατά συνέπεια του έθνους) γενικότερα στους πολιτικούς

Ωστόσο, η ένταξη του Άρη σε ένα πάνθεον εθνικών ηρώων από τον Χαριτόπουλο, σχετικά α-ιστορικό και απόλυτα από-κομμουνιστικοποιημένο, γίνεται εύκολα αντιληπτή και αντικείμενο αυστηρής κριτικής από ανθρώπους της Αριστεράς, χωρίς όμως να παίρνουν θέση στο ζήτημα προσέγγισης της βίας του.⁸³⁶

Ας παρακολουθήσουμε τώρα συνοπτικά πώς προσέγγιζε ο Χαριτόπουλος συγκεκριμένα το ζήτημα της βίας του Άρη. Στο πλαίσιο της γενικότερης αγιοποιητικής οπτικής του για αυτόν, που αρμόζει σε οποιονδήποτε εθνικό ήρωα, όπως είναι φυσικό, παρότι σημειώνει αρκετές από τις δυναμικές του ενέργειες, πάντα τις δικαιολογεί πλήρως, ακόμη και αυτές που περιγράφει ως άγριες, όπως για παράδειγμα αυτή των Ιταλών αιχμαλώτων μετά την μάχη της Ρικάς (9/9/1942), επικαλούμενος ακόμη και τον γνωστό θεωρητικό του πολέμου Clausewitz.⁸³⁷ Το θέμα, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, είναι ότι πλέον ο συγγραφέας δεν αρκείται στην δικαιολόγηση της βίας του, καθώς ένας εξιδανικευμένος πατριώτης

και δη στην ηγεσία του ΚΚΕ, αφήνοντας εμμέσως να εννοηθεί ότι το τελευταίο συμμετείχε σε απόπειρες δολοφονίας του, αναφέρει παραδειγματικά την παρατήρηση που έκανε – υποτίθεται τουλάχιστον – η ΕΔΑ στον Δημήτρη Δημητρίου για την εμπλοκή του Άρη στο βιβλίο του *Το χρονικό του Γοργοπόταμου*, το 1954, που κακώς το τοποθετεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960: «Πέρα από τις απόπειρες δολοφονίας εναντίον του, κάνανε ό,τι μπορούσαν οι πολιτικοί για να τον διώξουν, να μην υπάρχει, να σβήσει από το μυαλό των ανθρώπων [ο Άρης]. Όταν βγήκε ο [...] Δημητρίου από τη φυλακή, τέλος δεκαετίας '50, αρχές του '60, έγραψε ένα μικρό βιβλιαράκι, το *Το χρονικό του Γοργοπόταμου* και τον καλέσανε στην τότε ΕΔΑ και άκουσε τα σχολιανά του. Γιατί [...] είχε μέσα τον Άρη. [...] Και του είπανε “κακή τη τύχη βρέθηκε εκεί που βρέθηκε. Άσ' τονε να ξεχαστεί να ησυχάσουμε”. Αυτή ήταν η λογική απέναντι στον Άρη». Προκειμένου, μάλιστα, να ενισχύσει διαφημιστικά το δικό του βιβλίο, συνδέσει αυθαίρετα αυτή την κριτική της ΕΔΑ στο βιβλίο του Δημητρίου, στο πλαίσιο της πολιτικής της λήθης που εφάρμοζε το κόμμα αυτό τότε για την Αντίσταση (του Άρη συμπεριλαμβανομένου), με την κριτική που ο ίδιος δέχθηκε, τέσσερις δεκαετίες αργότερα από την Αριστερά (ΚΚΕ, Συνασπισμό), κριτική που όμως την δέχθηκε για εντελώς διαφορετικούς πλέον λόγους, εκ των οποίων ο βασικότερος ήταν ότι τον έβγαζε από το πλαίσιο της κομμουνιστικής ιστορίας. Ενδεικτικό, τέλος, είναι ότι σε όλη τη μακρύτερη συζήτηση, ο Χαριτόπουλος δεν ανέφερε ούτε μια φορά την λέξη ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, αναφέροντας απλώς την λέξη «αντάρτες», θέλοντας να περάσει στο κοινό του ακριβώς αυτό, την πλήρη αυτονομία δράσης – υποτίθεται – του Άρη από την πολιτική οργάνωση στην οποία πραγματικά ανήκε.

⁸³⁶ Ενδεικτικά, ο Φίλιππος Ηλιού σχολιάζει για το θέμα αυτό: «Ο Άρης παρουσιάζεται περισσότερο ως εθνικιστής πολέμαρχος – ενδέχεται να εκληφθεί και ως σοβινιστής – παρά ως κομμουνιστής αντάρτης. Για να υποστηρίξει αυτή την εικόνα του αρχηγού του ΕΛΑΣ ο Χαριτόπουλος προβαίνει σε αποσιωπήσεις. Μολονότι το βιβλίο είναι ρητώς βιογραφία, από αυτό απουσιάζουν εντελώς τα νεανικά χρόνια του Άρη, η σύνδεσή του με το Κομμουνιστικό Κόμμα, η συνδικαλιστική δράση του, οι φυλακίσεις, οι εξορίες, τα βασανιστήρια που υπέστη», βλ. *Το Βήμα*, 3/2/2002.

⁸³⁷ «Ο Άρης ανταπαντά άγρια. Συγκροτεί εκτελεστικό απόσπασμα με μαχαίρια. "Ο πόλεμος είναι μία πράξη βίας, και δεν υπάρχει όριο στην εκδήλωση αυτής της βίας. Καθένας από τους δύο αντιπάλους ακολουθεί το νόμο του άλλου, κι απ' αυτό προκύπτει μία αλληλεπίδραση που, ως έννοια, οφείλει να φτάσει στα άκρα" [από Clausewitz] όπως οι νεοσύλλεκτοι στον τακτικό στρατό ασκούνται με την ξιφολόγη τρυπώντας αχυρένια ομοιώματα εχθρών, οι άνδρες του πρέπει να βάψουν κυριολεκτικά τα χέρια τους με αίμα. Να εξαγριωθούν όσο και αυτός με τους κατακτητές, να μάθουν να είναι αλύπητοι. Να σκοτώσουν το χωρικό που κουβαλάνε μέσα τους και κάθε σκέψη επιστροφής στην προηγούμενη ζωή τους. Η μεταπολεμική ρετσίνα "σφαγείς", από τους άκαπνους και τους μηδίσαντες, έχει ήδη θεμελιωθεί», βλ. Χαριτόπουλος (1997), ό.π., σ. 140.

ήρωας, όπως επιθυμεί να τον παρουσιάσει, αναγκαστικά ασκεί βία, η οποία όμως είναι *de facto* εθνικά ωφέλιμη και άρα εξαγνισμένη. Εν τω μεταξύ, ο Χαριτόπουλος, όπως φαίνεται και σε ραδιοφωνική συνέντευξή του (το 2013) για το βιβλίο του, καθώς κατανοεί την μεροληπτικά θετική αντιμετώπισή του προς τον Άρη και την πλήρη δικαιολόγηση κάθε βίαιης ενέργειάς του και από άγχος μην κατηγορηθεί για αυτή, δείχνει προφορικά (γιατί στο γραπτό του δεν αποτυπώνεται αυτό, το αντίθετο μάλιστα) να μην συμφωνεί τόσο με τον τρόπο εκτέλεσης των Ιταλών αιχμαλώτων μετά την μάχη της Ρικάς.⁸³⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι επιλέγει να αναφέρει αυτή ακριβώς την βιαιότητα του Άρη που έγινε εναντίον Ιταλών και όχι Ελλήνων, προκειμένου να ενισχύσει την προσπάθειά του ένταξης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ στο πάνθεον εθνικών ηρώων.⁸³⁹ Παράλληλα, σε άλλη συνέντευξή του, τονίζει ότι δεν ήταν πολλές οι βίαιες ενέργειες στις οποίες ενεπλάκη ο Άρης.⁸⁴⁰ Παράλληλα, στο πλαίσιο ανάδειξης της αυτονομίας δράσης του σε σχέση με το υπόλοιπο ΕΑΜ και το ΚΚΕ (κομβικός άξονας που διατρέχει ως πνεύμα όλο το έργο του), του σεβασμού του στις λαϊκές και εθνικές παραδόσεις και, φυσικά, της δικαιολόγησης οποιασδήποτε βίαιης ενέργειάς του, προσπαθεί να ταυτίσει αποκλειστικά τις δυναμικές δράσεις του με το λαϊκό αίσθημα των χωρικών, ως μια απλή συνέχιση απονομής της δικαιοσύνης, όπως δηλαδή την ασκούσαν οι ίδιοι οι κάτοικοι και μη κάνοντας καμία αναφορά σε υπερβολική ή άδικη άσκηση βίας από μέρους του.⁸⁴¹

Πέρα από τις αρνητικές κριτικές στην προαναφερθείσα προσέγγιση της βίας του Άρη από τον Χαριτόπουλο, που θα τις παρακολουθήσουμε και παρακάτω, υπήρξαν και θετικές δημόσιες κριτικές για το έργο αυτό και όχι απαραίτητα από τον χώρο της «πατριωτικής Αριστεράς».

⁸³⁸ «Αποκαλύπτω δυσάρεστες πτυχές [του Άρη], όπως την σφαγή των Ιταλών αιχμαλώτων. Δεν λέω τον θάνατο. Αυτούς έπρεπε να τους σκοτώσουνε, τι να τους κάνουνε; Δεν υπήρχε κάποιο στρατόπεδο να τους εξασφαλίσει τις... αυτές που έχει ένας αιχμάλωτος, αλλά ο τρόπος που έγινε», βλ. συνέντευξη του Χαριτόπουλου στον Νίκο Χατζηνικολάου (Real Fm – 13/9/2013), με την κυκλοφορία του βιβλίου του, σε συνέχειες, ως προσφορά με την εφημερίδα *Real News*.

⁸³⁹ Ο Χαριτόπουλος δέχθηκε αρκετές κριτικές, μεταξύ των οποίων από τον φιλελεύθερο χώρο, κυρίως για το ότι τον εξιδανίκευσε και στο πλαίσιο αυτό ότι ωραιοποίησε την βία του, όχι για την επιχειρούμενη «εθνικοποίησή» του. Ενδεικτικά, βλ. Ριχάρδος Σωμερίτης, «Ο Άρης, η Αριστερά, η αναμενόμενη Ιστορία...», *Το Βήμα*, 30/11/1997, Δημοσθένης Κούρτοβικ, «Η μετακομιδή της καράς του Άρη», *Τα Νέα*, 9/12/1997

⁸⁴⁰ «Οι εκτελέσεις του Άρη είναι μετρημένες στα δάχτυλα, δεν είναι αυτά τα τέρατα που του φορτώνουν», βλ. *Άρδην*, τ. 11, 22/12/1997 (συνέντευξη στον Γιώργο Καραμπελιά).

⁸⁴¹ «Ο Άρης σεβάστηκε τις παραδόσεις [...] Ο Άρης απέδωσε μια δικαιοσύνη [...] με τον τρόπο που την αντιλαμβάνονταν ο χωρικός. Πριν ο Άρης εκτελέσει έναν ζωοκλέφτη [...] είχαν εμφανιστεί πριν εμφανιστεί ο Άρης, στα Γρεβενά, στην Ευρυτανία [...] περίπολοι από τους χωρικούς οπλισμένες για να προστατεύουν το χωριό και τις οικογένειές τους από τους ζωοκλέφτες και τους ληστές με εντολή “σκοτώστε τους όπου τους βρείτε”. Ο Άρης δεν έκανε τίποτε άλλο. Ακολούθησε τη λογική του χωρικού που έπρεπε να υπερασπίσει τη ζωή και την τιμή του. Και την περιουσία του βεβαίως», βλ. *Άρδην*, τ. 11, 22/12/1997.

Για παράδειγμα ο ποιητής και κριτικός λογοτεχνίας Σπύρος Τσακνιάς,⁸⁴² θεωρεί πως «ο συγγραφέας δεν συγκαλύπτει κάποια επεισόδια που αμαυρώνουν την εικόνα του, όπως την άστοχη απαγωγή του γιου του μεγαλογαιοκτήμονα Μαραθέα και την ακόμη πιο άστοχη εκτέλεσή του, που έγινε περισσότερο από αμυχανία παρά από εγκληματική πρόταση».⁸⁴³ Ο Τσακνιάς, λοιπόν, μη εντοπίζοντας – συνειδητά ή μη – και κυρίως μη κατακρίνοντας την τάση «εθνικοποίησης» του Άρη από τον Χαριτόπουλο, αποτιμά θετικά την παρουσίαση της βίας του καπετάνιου από αυτόν, και μη λαμβάνοντας υπόψη ότι, λόγω του ότι πρόκειται υποτίθεται για βιογραφία, είναι υποχρεωμένος να αναφέρει και βίαια περιστατικά όπου ενεπλάκη εφόσον όντως έλαβαν χώρα, όπως το προαναφερθέν, ενώ, τέλος, δεν φαίνεται να τον προβληματίζει ότι στο έργο του Χαριτόπουλου όλες οι βίαιες ενέργειές του δικαιολογούνται, καθώς, προφανώς, και ο ίδιος ταυτίζεται με αυτή τους την απολύτη δικαίωση.⁸⁴⁴

Έμμεση αποδοχή της «νέας» οπτικής του Άρη από τον Χαριτόπουλο παρατηρείται και από έναν «αιρετικό» της αριστερής διανόησης στην Ελλάδα, τον Βασίλη Ραφαηλίδη. Ο Ραφαηλίδης, από άλλη αφετηρία, βγάζει τον Άρη ουσιαστικά – όχι τυπικά – από το κομμουνιστικό πάνθεον, ισχυριζόμενος, μέσα από ένα μεταφορικό σχήμα, πως, εξαιτίας του ότι προσεταιρίστηκε στον ΕΛΑΣ αρκετούς ληστές (εστιάζοντας μάλιστα επίτηδες σε αυτούς για την εξυπηρέτηση του αφηγήματός του), δείχνει πως δρούσε περισσότερο σαν αναρχικός, παρά σαν κομμουνιστής.⁸⁴⁵ Παράλληλα, προς επίρρωση των προηγουμένων, ο Ραφαηλίδης θεωρεί σωστές τις περιγραφές του Άρη από τον Χαριτόπουλο ως «αριστεριστή» και «αναρχίζοντα»,⁸⁴⁶ κρίνοντας, μάλιστα πως αυτό ακριβώς το «αριστεριστικό» προφίλ του Άρη,

⁸⁴² Ο Τσακνιάς, συμπολίτης του Άρη και παλιό μέλος της ΕΠΟΝ, έχοντας προσωπικά βιώματα ως νεαρός κατά την Κατοχή από τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, χωρίς να επιχειρεί, τουλάχιστον στο συγκεκριμένο άρθρο, να «αγιοποιήσει» τον Άρη, καθώς παρουσιάζει και αρνητικά του στοιχεία, εκθέτει γενικότερα μία ιδιαίτερα θετική του εικόνα μέσα από όμορφες – και οικογενειακές – μνήμες μαζί του.

⁸⁴³ Βλ. Σπύρος Τσακνιάς, «Άρης: της ιστορίας ή του θρύλου», *Αντί*, τ. 649, 5/12/1997, σ. 53-55.

⁸⁴⁴ «Ο Άρης στην προσπάθειά του να κερδίσει την εμπιστοσύνη των δύσπιστων χωρικών, που είχαν δεινοπαθήσει από όλες τις ένοπλες και μη εξουσίες, ιδιαίτερα από τους κάθε λογής κατσαπλιάδες, όφειλε να δείξει με τρόπο παραδειγματικό την προσήλωση των αντάρτικων ομάδων στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και στη νομιμότητα που απέρριε από την φύση αυτού του αγώνα», βλ. Τσακνιάς (1997), ό.π., σ. 54

⁸⁴⁵ «Η αναρχία έχει βαθιές και δυνατές ρίζες στη μάζα. Αυτό το ήξερε καλά και ο αναρχικός μάλλον παρά κομμουνιστής κατ' ουσίαν Άρης Βελουχιώτης, όταν μάζευε γύρω του ένα πλήθος "παρανόμων"», βλ. Βασίλης Ραφαηλίδης, *Η μεγάλη περιπέτεια του μαρξισμού*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1999, σ. 67.

⁸⁴⁶ «Βλέπε επί του θέματος και το συναισθηματικά υπερφορτισμένο βιβλίο του Διονύση Χαριτόπουλου Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων, που ευτυχώς ο συγγραφέας, που είναι και λογοτέχνης, ούτε το σιδέρωσε, ούτε το αποστείρωσε και άφησε τον Άρη μ' όλους τους αριστεριστικούς και αναρχίζοντες χυμούς του, πράγμα που εξόργισε τους "καθαρούς" του "καθαρού" κόμματος και της

που εκφράστηκε μέσα από μια βουλευσιαρχία του και μια σύγκρουση με την κομματική γραφειοκρατία,⁸⁴⁷ ήταν το πραγματικά χρήσιμο στοιχείο της δράσης του για το κομμουνιστικό κίνημα, χωρίς όμως και να προβαίνει και σε «αγιοποίηση» του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.⁸⁴⁸ Τέλος, αναφορικά με την βία του την δικαιολογεί πλήρως, θεωρώντας πως υπήρξε πολιτικά αναγκαία στο πλαίσιο μιας επανάστασης⁸⁴⁹ και ότι την ασκούσε στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης.⁸⁵⁰ Σε πρωιμότερο έργο του, μάλιστα, των αρχών της δεκαετίας του 1990, ο Ραφαηλίδης, στάθηκε στην βία που ο Άρης άσκησε για αυτούς τους λόγους, ενάντια στους άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας.⁸⁵¹ Αντίστοιχα, κατά την ίδια περίοδο, ένας άλλος ανένταχτος κομματικά διανοούμενος της Αριστεράς, ο κινηματογραφιστής Ροβήρος Μανθούλης, χαρακτήριζε τον Άρη ως σύμβολο «επαναστατικού ρομαντισμού»⁸⁵² και τοποθετούσε την δράση του – με διακριτικό τρόπο – εκτός κομμουνιστικού πλαισίου, τονίζοντας, μεταξύ άλλων, μία φράση του, που την είχε αποδόσει (ελαφρώς διαφορετικά) ο Γιώργος Κοτζιούλας: «Ένας πατριώτης προτιμάει να σκοτωθεί με το όπλο στο χέρι, παρά να πεθάνει σα σκυλί στο δρόμο».⁸⁵³ Αναφορικά με την βία του, τον παρουσιάζει δίκαιο ως προς

“καθαρής” κομματικής ιστορίας, που “καθαρίζεται” κάθε τόσο ανάλογα με την εκάστοτε ισχύουσα “καθαρή γραμμή”», βλ. Ραφαηλίδης (1999), ό.π., σ. 287.

⁸⁴⁷ «Στην πράξη ο μαρξισμός ήταν πάντα αρκούντως βουλευσιαρχικός. Η βούληση του Λένιν, του Στάλιν, του Μάο, του Κάστρο, του Γκεβάρα, του Βελουχιώτη έπαιξε πολύ πιο σοβαρό ρόλο στις επαναστατικές διαδικασίες απ’ ό,τι οι αντικειμενικοί νόμοι κίνησης της ιστορίας», βλ. Ραφαηλίδης (1999), ό.π., σ. 120-121,

⁸⁴⁸ «Κανείς λογικός κομμουνιστής δεν θα μπορούσε να καταδικάσει βιαστικά τους αριστεριστές, οι οποίοι, παρά τη βιασύνη τους, που συχνά συνεπάγεται τραγικά λάθη τα οποία συνήθως έχουν δυσάρεστες συνέπειες για το κομμουνιστικό κίνημα, είναι χρήσιμοι κυρίως κατά τις δύσκολες περιόδους, οπότε μια κάποια δόση απερισκεψίας και τρέλας καθίσταται αναγκαία προκειμένου να μπορεί κανείς να μπει ευκολότερα στη μάχη. [...] Η περίπτωση του Άρη Βελουχιώτη είναι ενδεικτική επ’ αυτού. Ήταν υπεραριστερός σε σχέση με το κόμμα του, όμως κανένας κομματικός δεν τα κατάφερε καλύτερα απ’ αυτόν στην αντάρα της μάχης», βλ. Ραφαηλίδης (1999), ό.π., σ. 287.

⁸⁴⁹ «Η επαναστατική βία είναι βία πολιτικής τάξεως και συνεπώς δεν θα ήταν δυνατό να έχει σχέση με ένστικτα ή στρεβλωμένα συναισθήματα. Η επαναστατική βία είναι αποτρόπαιη σε επίπεδο ηθικό ή συναισθηματικό, αλλά είναι μια πολιτική ανάγκη που ξεπερνάει την ηθική [...] Μόνο οι ανόητοι θα χαρακτήριζαν απάνθρωπο [...] τον Βελουχιώτη για μόνο το λόγο ότι σκότωσε[ε] ανθρώπους», βλ. Ραφαηλίδης (1999), ό.π., σ. 288.

⁸⁵⁰ Βλ. Ραφαηλίδης (1999), ό.π., σ. 544.

⁸⁵¹ «Και ο Άρης βρίσκει την ευκαιρία να τους ρημάξει. Περισσότερο κυνηγάει τους ταγματασφαλίτες, παρά τους Γερμανούς τώρα πια», βλ. Βασίλης Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους, 1830-1974*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1993, σ. 181.

⁸⁵² Υπάρχουν μερικές τραγικές φυσιογνωμίες που μπορεί να μην είναι τέλειες και να αμφισβητούνται στην εποχή τους, αλλά γίνονται με το χρόνο σύμβολα επαναστατικού ρομαντισμού στην Ιστορία ενός λαού. [...] [Α]ψηφούνε το θάνατο και αφήνουν πίσω τους ένα θρύλο, αυτόν που έχει ανάγκη η ανθρωπότητα για να διατηρήσει την αξιοπρέπειά της. [...] Ένα τέτοιο σύμβολο ήταν και ο Άρης», βλ. Ροβήρος Μανθούλης, *Το ημερολόγιο του Εμφύλιου Διχασμού, 1900-1974. Ξένες επεμβάσεις, δικτατορίες, πόλεμοι και εμφύλιοι πόλεμοι*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2006, σ. 329.

⁸⁵³ Βλ. Μανθούλης (2006), ό.π., 330. Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, ο Κοτζιούλας είχε παραθέσει ελαφρώς διαφορετικά την ρήση του Άρη – χωρίς να αλλάζει βέβαια το νόημά της – και, αντίθετα με τον Μανθούλη που ισχυρίζεται πως την είχε πει σε αυτόν, ο ποιητής την τοποθετεί σε έναν δημόσιο λόγο του σε ένα χωριό, βλ. Κοτζιούλας, ό.π., 25.

την άσκησή της προς όλους και την θεωρεί κομβικό παράγοντα για την κρίση τους για αυτόν.⁸⁵⁴

Η προαναφερθείσα, λοιπόν, οπτική του Χαριτόπουλου για τον Άρη φαίνεται ότι επηρέασε και άλλους που έγραψαν για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ αργότερα, εντάσσοντάς τον, πλέον, ξεκάθαρα στο πάνθεον εθνικών ηρώων και, αναφορικά με το ζήτημα που μας απασχολεί, κρίνοντας ότι η βία που άσκησε ήταν δίκαιη, αλλά και αναγκαία στο πλαίσιο του εθνικού αγώνα που διεξήγαγε. Ενδεικτικά, ο Βασίλης Καραποστόλης, τονίζοντας την οξύνουσα της εθνικής σκέψης⁸⁵⁵ και δράσης του Άρη απέναντι στους εχθρούς του λαού, που, σύμφωνα με το αφήγημά του, διαχρονικά δεν ήταν άλλοι από τους ξένους και στην περίπτωσή αυτή οι Βρετανοί,⁸⁵⁶ αντιδιαστέλλοντάς τες, παράλληλα, προς το ΚΚΕ που δεν τις διέθεταν,⁸⁵⁷ τον τοποθετεί σε ένα καθαρά εθνικό κάδρο.⁸⁵⁸ Στο πλαίσιο αυτό, η όποια βίαιη, δυναμική ενέργειά του εξαγνίζεται και παρουσιάζεται ως άψογη. Σύμφωνα με αυτή, λοιπόν, την θέασή του, η αμείλικτη βία του ασκήθηκε σε όσους, πέρα από τους προαναφερθέντες Βρετανούς, ο Άρης θεωρούσε εχθρούς του έθνους-λαού, επιβάλλοντας αυστηρή (μόνο όταν χρειάζεται) πειθαρχία εντός και εκτός ΕΛΑΣ⁸⁵⁹ με δημόσιες εκτελέσεις για παραδειγματισμό,⁸⁶⁰ με σκοπό την μείωση γενικότερα της παραβατικότητας,⁸⁶¹ που ήταν απόλυτα απαραίτητη διαχρονικά

⁸⁵⁴ «Ο Άρης είχε όψη γλυκιάτου ανδρός, αλλά ήταν σκληρός τόσο με τους εχθρούς όσο και με τους συντρόφους του. Τον σέβονταν, τον λάτρευαν ή τον μισούσαν ανάλογα», βλ. Μανθούλης (2006), ό.π., σ. 330.

⁸⁵⁵ «Όραμα του Βελουχιώτη είναι [...] το πώς θα οικοδομηθεί, θα οργανωθεί η ανεξάρτητη πατρίδα-κράτος», βλ. Βασίλης Καραποστόλης, *Διχασμός και εξιλέωση. Περί πολιτικής ηθικής των Ελλήνων*, Πατάκης, Αθήνα, 2010, σ. 258-259.

⁸⁵⁶ «Απέναντι στους Βρετανούς ο Βελουχιώτης θέλει να φανεί αδιαπέραστος, αμετάλλακτος, έτσι ώστε αργά ή γρήγορα να τους υποβάλει την εντύπωση ότι δεν είναι υπό συνεχή διαμόρφωση η ελληνική κατάσταση, και δεν εναπόκειται στους όποιους μεγαλόσημους αλλοδαπούς πολιτικούς και στρατιωτικούς ο προσδιορισμός της.[...] Για εκείνον ο ξένος παράγων ήταν πάντα ένα εμπόδιο στην ανάπτυξη της λαϊκής πρωτοβουλίας και κυρίως αυτής που θα κατευθυνόταν προσεκτικά προς τους εγχώριους αντιπάλους της διερευνώντας τα περιθώρια κάποιας συνδιαλλαγής», βλ. Καραποστόλης (2010), ό.π., σ. 263.

⁸⁵⁷ «Ο αιφνιδιασμός της ηγεσίας του ΚΚΕ από την ανοικτή αυτή επέμβαση [των Βρετανών] ήταν ολοφάνερος κι αυτό σημείωνε μια από τις κυριότερες διαφορές ανάμεσα στην πολιτική αντίληψη του Βελουχιώτη και σ' εκείνη των κομματικών υπευθύνων», βλ. Καραποστόλης (2010), ό.π., σ. 263.

⁸⁵⁸ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι παρουσιάζει το βιβλίο του σε διαδικτυακή εκπομπή του Γιώργου Καραμπελιά, γνωστού, τα τελευταία χρόνια, για την τοποθέτησή του στον χώρο της «πατριωτικής Αριστεράς», βλ. https://www.youtube.com/watch?v=hZ3_-FoM-o.

⁸⁵⁹ «[Ο Βελουχιώτης] μπορεί να χρησιμοποιεί εξίσου καλά και το ματσούκι όταν τα λόγια του αδυνατίζουν, αλλά μόνον τότε, - γιατί διαφορετικά θα αποτύγχανε οπωσδήποτε - έχοντας πετύχει να βάλει χαλινό σ' αυτούς τους απειθαρχητους άνδρες και να τους πείσει να στραφούν κατά του κατακτητή», βλ. Καραποστόλης (2010), ό.π., σ. 246-247.

⁸⁶⁰ «Θα επιβάλει τιμωρίες που θα εκτελεστούν δημοσίως, στις πλατείες των χωριών, θα καταδιώξει, θα στείλει παντού μηνύματα ότι στο θέμα της τάξης οι αντάρτες θα είναι άψογοι», βλ. Καραποστόλης (2010), ό.π., σ. 248.

⁸⁶¹ Βλ. Καραποστόλης (2010), ό.π., σ. 247.

και συγχρονικά για τον απλό κόσμο της υπαίθρου,⁸⁶² αλλά και, κυρίως, «ακονίζοντας τα όπλα του ενόψει της γενικής επίθεσης» έναντι των δοσιλόγων και των λοιπών Ελλήνων συνεργατών των κατακτητών, καθώς, σύμφωνα με τον τρόπο που το αφήγημα αυτό προσεγγίζει την σκέψη του Άρη, οι τελευταίοι δρούσαν εθνικά και άρα κοινωνικά ζημιογόνα.⁸⁶³ Η επιχείρηση ένταξης του Άρη από τον Καραποστόλη εκτός στενού κομμουνιστικού πλαισίου και η δικαιολόγηση της βίας του, λόγω της ενσωμάτωσής της σε εθνικά κριτήρια, έγιναν, όπως συνέβη και με τον Χαριτόπουλο, αντικείμενα κριτικής.⁸⁶⁴

Ο Άρης ως «αιμοσταγής εγκληματίας»

Αναφορικά με τον δεξιό και τον ακροδεξιό χώρο, των οποίων τα όρια, κάποιες φορές, λόγω και κάποιων προσώπων, είναι δυσδιάκριτα και οι προσλήψεις τους για τη βία του Άρη αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοσυμπληρώνονται, κατά την μεταψυχροπολεμική δεκαετία του 1990, υπήρξαν κάποιοι γενικοί παράγοντες και κάποιες συγκεκριμένες αφορμές που, καθώς συνδυάστηκαν, πυροδότησαν μια έκρηξη αρνητικής υπόμνησης της βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ και, συμπυκνώνοντάς τους, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τους εξής: εθνικιστικός παροξυσμός λόγω «Μακεδονικού», ανέγερση ανδριάντα του Άρη στη Λαμία, εκδοτική έξαρση με βιβλία «νέας» προσέγγισης στον Άρη, γενικότερη και συνεχή μονομερώς θετική παρουσίασή του στη δημόσια τηλεόραση, ακόμη και η πτώση του Τείχους. Από την δεκαετία του 2000 και έπειτα, παρά την προαναφερθείσα προσπάθεια οικειοποίησης του συμβόλου του Άρη από τμήμα του «πατριωτικού» χώρου (ή ίσως και εξαιτίας της), που δεν βρήκε άλλωστε ισχυρή ανταπόκριση στον χώρο της συντηρητικής παράταξης, λαμβάνοντας υπόψη και την συνέχιση θετικής έκρηξης μνήμης ενός από-ιδεολογικοποιημένου βέβαια πλέον Άρη και κάποιες άλλες αφορμές (σύλληψη μελών της «Ε.Ο. 17Ν», κ.ά.), οι κριτικές στην

⁸⁶² Βλ. Καραποστόλης (2010), ό.π., σ. 247.

⁸⁶³ Βλ. Καραποστόλης (2010), ό.π., σ. 252.

⁸⁶⁴ Ενδεικτικά, ο Νίκος Δεμερτζής σημειώνει σχετικά: «Για τον Καραποστόλη φαίνεται ότι ήταν η “δίνη της συγκυρίας” και η “αριστερή ιδεοκρατία” που εξηγούν τα “βίαια ξεσπάσματα των ανταρτών” και που παρασύρουν τελικά τον ίδιο τον Βελουχιώτη σε δεινοπραξίες, οι οποίες κατά τα άλλα απάδουν προς τους υψηλούς του στόχους. Το να εκλαμβάνει κανείς τα γεγονότα εκείνα (ίσως δε, και στην οπτική του Καραποστόλη, τον ίδιο τον Εμφύλιο) ως ατυχήματα διαδρομής είναι, κατά την άποψή μου, μια ερμηνεία που παραχωρεί στον εαυτό της μεγάλα περιθώρια σχετικής αυτονομίας. Αν θυμηθεί κανείς ότι ο Βελουχιώτης ήταν μέλος ενός μαρξιστικού-λενινιστικού κόμματος σε επαναστατικές συνθήκες και ότι ο ΕΛΑΣ ασκούσε οινωεί κρατική εξουσία στις περιοχές που ήλεγχε, ίσως δώσει άλλο περιεχόμενο στην ερμηνεία του», βλ. Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 84.

ακραία βία του βρίσκονταν συχνά στην δημόσια σφαίρα, ακόμα και από ανθρώπους του κεντρώου ή φιλελεύθερου χώρου.

Αυτό, όμως, που είναι εξίσου σημαντικό να σημειωθεί είναι ότι, την ίδια περίοδο, εμφανίζεται στο δημόσιο λόγο, μέσω και του Τύπου αρχικά, μια «νέα» στροφή στην ιστοριογραφία, που βασικό στόχο της έχει την ανάδειξη της βίας της Αριστεράς στη δεκαετία του 1940,⁸⁶⁵ καθώς όπως ισχυρίζονται οι θιασώτες της οπτικής αυτής σε όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο «δίνεται έμφαση στη βία της μίας παράταξης [της Δεξιάς] και αποσιωπάται η αντίστοιχη βία της άλλης [της Αριστεράς]».⁸⁶⁶ Οι θέσεις αυτές προκάλεσαν έντονη δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ ιστορικών, αλλά δεν θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα με αυτή, καθώς ξεφεύγει από τα όρια της μελέτης μας. Επίσης, δεν θα στεκόμασταν σε αυτή την «νέα» οπτική της ιστοριογραφίας αν δεν αναγνωρίζαμε ότι επηρέασε ως προς την θεματολογία και την ιδεολογική προσέγγιση, πέρα από την παραγωγή ιστορικών έργων της περιόδου,⁸⁶⁷ ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας σε επίπεδο δημόσιου λόγου, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω. Το μόνο που χρειάζεται να σημειωθεί εδώ είναι ότι αυτή η τάση, αποσιωπώντας την βία που ασκήθηκε από την δεξιά παράταξη σε όλη την περίοδο της δεκαετίας του 1940, εστιάζει μονόπλευρα στην βία της Αριστεράς, ισχυριζόμενη ότι η τελευταία είχε ως στόχο να πάρει την εξουσία αποκλειστικά με την βία, όχι με άλλες, ειρηνικές μεθόδους.⁸⁶⁸ Αυτή προσέγγιση της βίας της Αριστεράς προσομοιάζει απόλυτα με

⁸⁶⁵ Στάθης Καλύβας, Νίκος Μαραντζίδης, «Νέες τάσεις στη μελέτη του εμφυλίου πολέμου», *Τα Νέα*, 20/3/2004, όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνουν ότι «πρόσφατες έρευνες δείχνουν πως η βία δεν υπήρξε μονοπώλιο μίας παράταξης [σ.σ. εννοούν της Δεξιάς]», ενώ αλλού ότι «ο Άρης Βελουχιώτης εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται με όρους ήρωα στην ελληνική βιβλιογραφία».

⁸⁶⁶ Στάθης Καλύβας, «Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1949: το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», *Επιστήμη και κοινωνία*, τ. 11, Φθινόπωρο 2003, σ. 39.

⁸⁶⁷ Ενδεικτικά, βλ. Σάκης Μουμτζής, *Η κόκκινη βία, 1943-1946. Η μνήμη και η λήθη της Αριστεράς*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2013, Στέλιος Περράκης, *Φαντάσματα του Εμφυλίου. Πλάκα Αργολίδας, 1943-44*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2013, Σοφία Ηλιάδου – Τάχου, *Τα χρώματα της βίας στη δυτική Μακεδονία, 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2017.

⁸⁶⁸ Αναφερόμενοι οι Στάθης Καλύβας και Νίκος Μαραντζίδης στα Δεκεμβριανά και στην άρνηση, κατά αυτούς, από το ΚΚΕ να οδηγηθεί η Ελλάδα, μετά την Απελευθέρωση, σε κανονικές εκλογές, σημειώνουν τα εξής χαρακτηριστικά: «Σε μια τέτοια περίπτωση [ελευθέρων και δημοκρατικών εκλογών], εφόσον όλα κυλούσαν ομαλά, δεν θα υπήρχε κανένας λόγος για βίαιη σύγκρουση. Το ΚΚΕ θα καταλάμβανε την εξουσία, θα άλωνε τους μηχανισμούς ασφαλείας και τον στρατό και σύντομα θα πετύχαινε την επιβολή λαϊκής δημοκρατίας χωρίς να “ανοίξει ρουθούνι” [...] Σε περίπτωση που αποτύγχανε αυτός ο δρόμος, το επόμενο βήμα ήταν [...] η ένοπλη δράση, κατά το παράδειγμα των Δεκεμβριανών, και η δημιουργία κατάστασης έκτακτης ανάγκης από την οποία το ΚΚΕ θα μπορούσε από προνομιακή θέση να επιβάλει τους όρους του. Πολλά στελέχη του κόμματος, όπως ο Άρης Βελουχιώτης, τοποθετούνταν στο στρατόπεδο των “ανυπόμονων”, που επιδίωκαν την κατάληψη της εξουσίας παρά τις συμφωνίες του Λιβάνου και της Καζέρτας», βλ. Στάθης Καλύβας, Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη. 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2015, σ. 302-303. Για μια εύστοχη κριτική στην θέση αυτή για την βία της Αριστεράς και γενικότερα στο προαναφερθέν βιβλίο, βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «“Εμφύλια Πάθη”: Μια (όχι τόσο) νέα αφήγηση για τη δεκαετία του 1940», *Ενθέματα Αυγής*, 14/2/2016.

την αντίστοιχη της της εμφυλιοπολεμικής ρητορικής, που παρουσίαζε την βία ως εγγενές χαρακτηριστικό των κομμουνιστών και των αριστερών γενικότερα. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με το θέμα μας, βάσει του ρεύματος αυτού, η καταγγελία της βίας του Άρη – σε προσωπικό επίπεδο – ξεθωριάζει και εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο ανάδειξης της βίας ευρύτερα της Αριστεράς. Με άλλα λόγια, η διαμάχη φεύγει – σε μεγάλο βαθμό – από το πρόσωπο του Άρη και αφορά, πλέον, ρητά όλη την Αριστερά. Ωστόσο, όπως θα φανεί και παρακάτω, ο Άρης, ως πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ και διαχρονικό σύμβολο της βίας του αριστερού χώρου για τους αντιπάλους του, δεν είναι δυνατό να ξεχαστεί εντελώς και, αν και μη έχοντας πια την κεντρική θέση στο αφήγημά τους (λόγω της «νέας» στοχοθεσίας τους), συνεχίζει να διατηρεί ένα σημαντικό ποσοστό των κατηγοριών όσων ασπάζονται αυτές τις απόψεις για την άσκηση βίας από την πλευρά της Αριστεράς.

Ξεκινώντας από την αρχή της περιόδου, να σημειώσουμε πως ακόμη και η πτώση του Τείχους του Βερολίνου και ό,τι επακολούθησε στην ανατολική Ευρώπη, με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και τις κοσμογονικές αλλαγές που συντελέστηκαν σε διεθνές επίπεδο, στάθηκαν αφορμή για να ασχοληθούν εκ νέου με την βία του Άρη, αλλά πλέον με ένα, μάλλον, αίσθημα αλαζονείας του «νικητή» και ενός ρεβανσισμού, άνθρωποι του συντηρητικού αντικομμουνιστικού ιδεολογικού στρατοπέδου. Ένα τέτοιο ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο δημοσιογράφος (ειδικευμένος στο εκκλησιαστικό ρεπορτάζ) Σπύρος Αλεξίου,⁸⁶⁹ ο οποίος με αφορμή τις ραγδαίες εξελίξεις το 1991 της κατάρρευσης της ΕΣΣΔ, δεν παρέλειψε σε άρθρο του, όπου υπέθετε τι θα γινόταν η Ελλάδα αν είχε επικρατήσει κατά τη δεκαετία του 1940 και συγκεκριμένα στον εμφύλιο το ΚΚΕ (στερεοτυπικό μοτίβο του εν λόγω πολιτικού χώρου), να στηλιτεύσει με το χειρότερο τρόπο την βία του Άρη.⁸⁷⁰ Ήδη όμως από το τέλος της δεκαετίας του 1980, στο ίδιο πλαίσιο, με αφορμή το παραπαίον από το 1989 ανατολικό μπλοκ και τον έντονο δημόσιο διάλογο που αναπτυσσόταν για το θέμα αυτό, ο Άρης παρουσιαζόταν από διαφόρους θιασώτες της επικείμενης κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού ως «αιμοσταγής εγκληματίας». Ενδεικτικά, λοιπόν, στο όνομα των ανθρωπίνων

⁸⁶⁹ Ο θεολόγος Σπύρος Αλεξίου, ειδικός στο εκκλησιαστικό ρεπορτάζ, εργάστηκε από το 1955 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1990 σε διάφορες εφημερίδες της Δεξιάς αλλά και του Κέντρου, και θεωρείται άνθρωπος της Εκκλησίας, καθώς έλαβε μέρος σε μεγάλες αποστολές της και παρασημοφορήθηκε με παράσημα της Εκκλησίας της Ελλάδας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων κ.ά., ενώ βραβεύτηκε και από την Ακαδημία Αθηνών, βλ. *Τα Νέα*, 22/3/1999.

⁸⁷⁰ «Ο Άρης ο Βελουχιώτης [...] είχε διακριθεί όχι μόνο στους αγώνες του κατά των Δυνάμεων της κατοχής, αλλά και εναντίον των Ελλήνων που αυτός θεωρούσε εχθρούς του λαού και έπρεπε δια στόματος μαχαίρας να φύγουν από τη μέση για να μην είναι εμπόδιο στην "λαϊκή επανάσταση". [...] Ποιος θα ήταν κατά τη σοβιετική έκφραση ο "πατερούλης" μας; Χωρίς καμία αμφιβολία ο Άρης ο Βελουχιώτης. Ο Μάρκος και η άλλη δεν θα είχαμε εμφανισθεί. [...] θα είχαμε πλατείες Άρη Βελουχιώτη [...] και πολλές φυλακές και αμέτρητες εκτελέσεις», βλ. *Καθημερινή*, 8/9/1991.

δικαιωμάτων (με αφορμή, για παράδειγμα, την αιματηρή καταστολή της φοιτητικής εξέγερσης στην πλατεία Τιεν Αν Μεν του Πεκίνου τον Ιούνιο του 1989), διάφορες αυτοχαρακτηριζόμενες σοσιαλδημοκρατικές οργανώσεις, όπως ο «Δημοκρατικός Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος», στο προαναφερθέν πνεύμα, ενέτασε τον Άρη στους μεγάλους, κατά αυτόν, «σφαγείς» της ανθρωπότητας, δίπλα δηλαδή σε διάσημους κομμουνιστές ηγέτες, όπως ο Στάλιν και ο Μάο.⁸⁷¹

Στις αρχές, επίσης, της δεκαετίας του 1990, στο πλαίσιο της έξαρσης ενός εθνικιστικού κύματος, με βασικό αρχικά όχημα το «Μακεδονικό»,⁸⁷² αλλά και ζητήματα της επικαιρότητας (π.χ. μεταναστευτικό, που, ως αφορμή, πυροδότησε περαιτέρω τον εθνικισμό της εποχής), παρατηρήθηκε μια έντονη κινητικότητα στον ακροδεξιό χώρο, που δεν είχε βέβαια ιδιαίτερα αποτυπωθεί εκλογικά, καθώς η ΝΔ διατηρούσε τα μεγάλα πρότερά της ποσοστά,⁸⁷³ και περιορίστηκε περισσότερο στο επίπεδο διασποράς των ιδεών του στη δημόσια σφαίρα. Εδώ πρέπει να τονισθεί ότι ο εθνικισμός της περιόδου δεν περιορίστηκε πλέον μόνο στον ακροδεξιό ή έστω στον ευρύτερο δεξιό χώρο, αλλά διαχύθηκε και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα ετερόκλητων ιδεολογικών απόψεων,⁸⁷⁴ με αποτέλεσμα να είναι απόλυτα απενοχοποιημένος ως έννοια.⁸⁷⁵ Με άλλα λόγια, τα σπέρματα του διάχυτου εθνικισμού της

⁸⁷¹ «Ας απομονώσουμε τις οργανώσεις των σταλινο-μαοϊκών (ΕΚΚΕ, Σάκε, Οάκκε, μ-λ κλπ.) που έχουν ως πρότυπα τους μεγάλους κρετίνους εγκληματίες Στάλιν, Μάο, Χότζα, Βελουχιώτη», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 13/7/1989.

⁸⁷² Για την ιστορία του «Μακεδονικού ζητήματος» τόσο στην ιστορική του πορεία όσο και στην συγχρονία, των αρχών της δεκαετίας του 1990, και της εθνικιστικής έξαρσης που παρατηρήθηκε τότε, με όχημα αυτό το θέμα, στην ελληνική κοινωνία, η βιβλιογραφία είναι πλούσια. Ενδεικτικά, βλ. Loring Danforth, *Η μακεδονική διαμάχη. Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999, Στρατής Μπουρνάζος, Αθηνά Σκουλαρίκη, Λεωνίδα Εμπειρίκος, «Το Μακεδονικό από τη Μεταπολίτευση ως την κρίση της δεκαετίας του 1990», *Αρχαιοτάξιο*, τ. 11, 2009, σ. 144-160, Γαζή (2015), ό.π., σ. 252-260, Άγγελος Ελεφάντης, «Μακεδονικό: από την εθνικιστική έξαρση στο περιθώριο», στο Άγγελος Ελεφάντης, Αντώνης Λιάκος, Αντώνης Μανιτάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, *Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 31-62.

⁸⁷³ Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στους κόλπους της ΝΔ της εποχής δεν έβρισκαν πολιτική στέγη διάφοροι ακραίοι δεξιοί και αντικομμουνιστές, παρά και την λεγόμενη «στροφή στο μεσαίο χώρο», μέσα από μια ασάφεια, που επιχείρησε να πραγματοποιήσει από το 1997 η νέα τότε ηγεσία του κόμματος υπό την ηγεσία του Κώστα Καραμανλή.

⁸⁷⁴ «Ο εθνικισμός του 1992 φάνηκε έτσι να δίνει το κατάλληλο πλαίσιο, αρκετά ευρύχωρο, και προπαντός έναν αφηγηματικό τρόπο εύληπτο από ευρύτατες μάζες. Το Μακεδονικό χρησίμευσε ως ευκαιρία για να ανασυνταχθούν, να νομιμοποιήσουν το λόγο τους και να συναρθρώσουν τις ιδεολογικές τους προκαταλήψεις αφ' ενός δυνάμεις αναχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας – που είχε φανεί πως σπρώχθηκαν στο περιθώριο κατά την τελευταία εικοσαετία – και αφ' ετέρου δυνάμεις που επιχειρούν την ανατροπή των ιδεολογικών και κοινωνικών ισορροπιών που θα επιτρέψουν τις νέες οικονομικές προσαρμογές», βλ. Αντώνης Λιάκος, «Βαλκανική κρίση και εθνικισμός», στο Άγγελος Ελεφάντης, Αντώνης Λιάκος, Αντώνης Μανιτάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, *Ο Ιανός του εθνικισμού και ελληνική βαλκανική πολιτική*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 22.

⁸⁷⁵ Ο Αντώνης Λιάκος παρατηρεί εύστοχα: «Η στιγμή της απενοχοποίησης του εθνικισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1990 είναι πάρα πολύ σημαντική. Ενώ μέχρι τότε ο εθνικιστής ήταν οπαδός της

υπό εξέταση περιόδου βρίσκονται στην απενεχοποίηση από αυτός υπέστη, κυρίως από το ΠΑΣΟΚ, αλλά και εν μέρει της υπόλοιπης Αριστεράς, των πρώτων μεταδικτατορικών χρόνων.⁸⁷⁶ Επιστρέφοντας στο θέμα που μας απασχολεί άμεσα εδώ, να σημειωθεί ότι, βέβαια, ο ακροδεξιός χώρος της εποχής, που συνέχιζε – παρά τα προαναφερθέντα – να αποτελεί τον κυρίαρχο εκφραστή του εθνικιστικού ρεύματος, μόνο ενιαίος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, παρά τον εγγενή, στον χώρο αυτό, αντικομμουνισμό που αποτελεί αναμφίβολα μια βασική συγκολλητική του ουσία.⁸⁷⁷ Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούμε πως υπήρχαν και σε αυτό τον ιδεολογικοπολιτικό χώρο, πλέον, διαφορετικές προσεγγίσεις για τον Άρη και τη βία του που μας αφορά εδώ.

Ενδεικτικά, ο αντικομμουνιστής και "μακεδονομάχος" της δεκαετίας του 1990 αντιστράτηγος Ευστράτιος Νταηλάκης,⁸⁷⁸ με επιστολή του σε οικονομικό περιοδικό μεγάλης κυκλοφορίας που ανήκε στο συντηρητικό χώρο, προσπάθησε να αναδείξει τον "αντεθνικό" ιστορικά ρόλο του ΚΚΕ στο «Μακεδονικό ζήτημα», και στο πλαίσιο αυτό ανέφερε μία βίαια (και ταυτόχρονα αντεθνική για αυτόν) ενέργεια του Άρη, αμφισβητήσιμη, καθώς πουθενά αλλού δεν την έχουμε συναντήσει: διαταγή – υποτίθεται – του Άρη για σύλληψη του Μητροπολίτη Κορυτσάς και προσαγωγή του σε στρατόπεδο κρατουμένων – κατόπιν εντολής του Στάλιν (sic) –, καθώς ο Μητροπολίτης, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, συμμετείχε στο ΜΑΒΗ (Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου).⁸⁷⁹ Η επιστολή του Νταηλάκη έχει τον χαρακτηριστικό για αυτόν τον πολιτικό χώρο τίτλο, που θεωρεί ότι οι κομμουνιστές έχουν αποκρύψει προς όφελός τους την πραγματική ιστορία "Πόσο ξέρουμε τη σύγχρονη ιστορία;".⁸⁸⁰ Αυτό που μας ενδιαφέρει για το θέμα μας εδώ είναι ότι οι ακροδεξιοί, όπως ο

δικτατορίας, της Δεξιάς κ.ο.κ., ήταν ταυτισμένος μαζί τους, από τη δεκαετία του 1990 και μετά μπορεί να λείπει ανοιχτά "είμαι εθνικιστής" και αυτό να θεωρείται ευρύτερα αποδεκτό», βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Μεταπολίτευση, σαράντα χρόνια μετά. Από την πτώση της Δικτατορίας στην κρίση της Δημοκρατίας*, Η Αυγή – ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2014, σ. 49.

⁸⁷⁶ «Ο διάχυτος αντιμπεριαλισμός π.χ. πρώτων μεταδικτατορικών χρόνων διασπείρεται και, μέσα από την αποθέωση καθετί "λαϊκού" και "ελληνικού", προετοιμάζει το εθνικιστικό ρεύμα της δεκαετίας του '90», βλ. Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή», στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010, σ. XXXVI.

⁸⁷⁷ Για περισσότερα σχετικά με αυτόν τον πολιτικό χώρο της περιόδου, βλ. και Γεωργιάδου (2019), ό.π., σ. 132-169.

⁸⁷⁸ Πρώην διευθυντής του 2ου ΕΓ του ΓΕΣ.

⁸⁷⁹ Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26/8/1993

⁸⁸⁰ Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26/8/1993. Το ΜΑΒΗ ιδρύθηκε μεν στην κατοχή από Έλληνες μειονοτικούς της Αλβανίας και είχε –όπως φαίνεται– δεσμούς με τον ΕΔΕΣ, ενώ μετά το τέλος του πολέμου επικράτησε στη χώρα το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο του Εμβέρ Χότζα και, καθώς το πρώτο εκπροσωπούσε ελληνικούς, αλυτρωτικούς, εθνικιστικούς σκοπούς καταπνίγηκε από τη νέα κομμουνιστική κυβέρνηση και έπαυσε τη δράση, αλλά στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και κυρίως στις αρχές της επόμενης επανεμφανίστηκε μία παρακρατική, εθνικιστική και παραστρατιωτική οργάνωση που έδρασε και ένοπλα ακόμα μέσα στην Αλβανία (το 1994 όπου σκότωσε στο στρατόπεδο

προαναφερθείς, στο πλαίσιο της γενικότερης, υστερικής έξαρσης του εθνικισμού από ένα τμήμα της κοινωνίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ("Μακεδονικό ζήτημα", επανεμφάνιση του ΜΑΒΗ με αλυτρωτικούς στόχους και σαφείς τρομοκρατικές μεθόδους κ.ά) και με αφορμή την μνημειοποίηση του Άρη κατά τα χρόνια εκείνα (π.χ. στη Λαμία, αλλά και αλλού),⁸⁸¹ σκεπτόμενοι με στείρο αντικομμουνισμό "παλαιάς κοπής", ενοχλούνταν σφόδρα από αυτή τη μερική ηρωοποίηση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ και στιγματίζουν (πέρα από την υποτιθέμενη αντεθνική του δράση), το προσφιλές τους θέμα ως προς το πρόσωπό του: τη βία του.

Τον Αύγουστο του 1991, με αφορμή την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Λαμιέων⁸⁸² να αναγερθεί τελικά ο ανδριάντας του Άρη στην πλατεία Λαού της πόλης, πυροδοτήθηκε μία έκρηξη μνήμης, με κεντρικό άξονα την ακραία βία του απέναντι σε Έλληνες σε τοπικό κυρίως επίπεδο, που μεταφέρθηκε, μέσω του τύπου και ομιλιών στην Βουλή, και σε εθνικό, από πολλούς ακροδεξιούς, με προεξάρχοντα τον ακροδεξιών φρονημάτων βουλευτή Φθιώτιδας της Νέας Δημοκρατίας Φραντς Τσαγκάρη, γιο του προαναφερθέντα γιατρού Λουκά Τσαγκάρη. Ο βουλευτής Τσαγκάρης αντέδρασε υπερβολικά έντονα στην απόφαση αυτή, αποστέλλοντας επιστολή διαμαρτυρίας στον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Μητσοτάκη (όπου ουσιαστικά απειλούσε ότι αν δεν αντιτίθετο η κυβέρνηση την ανέγερση αυτή, αυτός θα αποχωρούσε από την ΝΔ), ενώ, μεταξύ άλλων, τον χαρακτήρισε "αιμοσταγή δολοφόνο με εκατοντάδες θύματα".⁸⁸³ Οι αντεγκλήσεις στο επίπεδο της Λαμίας, μέσω του τοπικού τύπου (εφημερίδες, ραδιοφωνικούς σταθμούς) από τις δύο αντιμαχόμενες κοινότητες μνήμης, αυτούς που ήταν υπέρ και όσους ήταν κατά, συνεχίστηκαν. Οι δεύτεροι είχαν ως κύριο άξονα κριτικής στον Άρη την ακραία βία του που δεν θα μπορούσε να επιτρέψει την μνημειοποίησή του και η οποία αποτυπωνόταν ακόμα και σε συνθήματα (π.χ. «Άρη φονιά ληστή») σε τοίχους κεντρικών και συνοικιακών δρόμων της πόλης.⁸⁸⁴

της Επισκοπής έναν Αλβανό στρατιώτη, έναν αξιωματικό και τραυμάτισε τρεις, κλέβοντας και οπλισμό) με το ίδιο όνομα. Η εθνικιστική οργάνωση ΜΑΒΗ της δεκαετίας του 1990 είναι αποδεδειγμένο ότι χρηματοδοτείτο από μυστικά κονδύλια του Υπουργείου Εξωτερικών, βλ. *Ιός της Ελευθεροτυπίας*, 11/12/1999.

⁸⁸¹ Στην ίδια επιστολή: «και εμείς "σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για την αντεθνική προσφορά του" του στήσαμε ανδριάντα για να παραδειγματίζονται οι νέοι μας και να καταθέτουν στεφάνια!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26/8/1993

⁸⁸² Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Λαμιέων, αριθμός πράξης 178/17.6.1991. Σημειωτέον η συγκεκριμένη απόφαση για τον ανδριάντα του Άρη είχε παρθεί ομόφωνα από το προηγούμενο δημοτικό συμβούλιο της Λαμίας το 1985, βλ. Γιαννιτσιώτης (2010), ό.π., σ. 268

⁸⁸³ Βλ. *Τα Νέα*, 21/8/1991

⁸⁸⁴ Βλ. Γιαννιτσιώτης (2010), ό.π., σ. 268

Τελικά, στις 9 Νοεμβρίου 1991, ο ανδριάντας – κάπως αιφνιδιαστικά (προς αποφυγή επεισοδίων) – στήθηκε. Ωστόσο, ο πόλεμος μνήμης γύρω από την ακραία βία του Άρη από την μεριά των ακροδεξιών συνεχίστηκε και μάλλον αυξήθηκε. Ενδεικτικά, ο Φραντς Τσαγκάρης μετέφερε μάλιστα την ρητορική περί «σφαγέα» και «αιμοβόρου» Άρη σε μια συνεδρίαση της Βουλής που, εξαιτίας των χαρακτηρισμών αυτών για τον Άρη υπήρξε ιδιαίτερα επεισοδιακή, καθώς αντέδρασαν στις εκφράσεις αυτές βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ και του ΣΥΝ, απαιτώντας από τον βουλευτή της ΝΔ να ανακαλέσει. Ο τελευταίος δεν το έπραξε, ισχυριζόμενος πως μετέφερε την «αντικειμενική» ιστορική αλήθεια, ο πρόεδρος του σώματος Αθανάσιος Τσαλδάρης ζήτησε να απαλειφθούν οι χαρακτηρισμοί αυτοί για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ από τα πρακτικά.⁸⁸⁵ Επιπλέον, και σε δημοσιευμένα κείμενά του, τον χαρακτήριζε «αιμοχαρή και αδίστακτο δολοφόνο, ανέντιμο και ανάξιο Έλληνα και του Κοινού Ποινικού Δικαίου».⁸⁸⁶ Παράλληλα, ο ακροδεξιός χώρος πέρασε και σε πιο «δυναμικές» ενέργειες, καθώς εξήντα περίπου «εκδρομείς» από το Μελιγαλά, μέλη του Συλλόγου «Σφαγιασθέντων από τους Κομμουνιστοσυμμορίτες», με οργάνωση μάλλον του Τσαγκάρη, επιχείρησαν να προκαλέσουν επεισόδια μπροστά στον ανδριάντα, φωνάζοντας «Άρη Βελουχιώτη σφαγέα».⁸⁸⁷ Τα πολιτικά κόμματα και οι ηγεσίες τους σε όλη τη διάρκεια της διαμάχης απέφευγαν να πάρουν θέση και παρέμεναν ουσιαστικά αμέτοχα.⁸⁸⁸ Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και η επίσημη Ν.Δ., μέσω και του νομάρχη Φθιώτιδας Γεώργιου Καλαντζή, χωρίς όμως να λείπουν και οι εξαιρέσεις αυτών που ασπάζονταν δημοσίως τον λόγο περί «σφαγέα» για τον Άρη τόσο από στελέχη του κόμματος (π.χ. Παναγιώτης Ψωμιάδης) όσο και από τον ακροδεξιό τύπο (π.χ. *Ελεύθερη Ώρα*). Κατά τα επόμενα χρόνια, η ρητορική της ακραίας δεξιάς παράταξης στο δημόσιο λόγο περί του «σφαγέα» Άρη, με αφορμή τον ανδριάντα του στην Λαμία τόσο σε τοπικό⁸⁸⁹ όσο και εθνικό επίπεδο⁸⁹⁰ υπήρξαν πολλές. Αξίζει, όμως, εδώ να σημειωθεί ότι στο ίδιο κλίμα της εποχής και με αφορμή την ανέγερση του αγάλματος του Άρη στην Λαμία, πέρα από πολιτικούς της δεξιάς και ιδιαίτερα της ακροδεξιάς παράταξης, που, όπως είδαμε, αντέδρασαν, υπήρξαν και στον ευρύτερο

⁸⁸⁵ «ΠΡΟΕΔΡΟΣ (Αθανάσιος Τσαλδάρης): Κύριε Τσαγκάρη, είπατε μερικές φράσεις, δεν θελήσατε να τις ανακαλέσετε. Ομιλήσατε [σχετικά με τον Άρη] περί αιμοσταγών, δολοφόνων. ΦΡΑΝΣ ΤΣΑΓΚΑΡΗΣ: Μα ήταν κύριε Πρόεδρε. ΠΡΟΕΔΡΟΣ (Αθανάσιος Τσαλδάρης): Κύριε Τσαγκάρη, ήταν δεν ήταν, το πιστεύετε δεν το πιστεύετε, δεν επιτρέπονται αυτά στη Βουλή. [...] ΦΡΑΝΣ ΤΣΑΓΚΑΡΗΣ: Μα δεν τα λέω εγώ αυτά κύριε Πρόεδρε, η ιστορία είναι γραμμένη.», βλ. Πρακτικά Βουλής, Ζ' Περίοδος, Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΛΣΤ', Παρασκευή 29 Νοεμβρίου 1991

⁸⁸⁶ Βλ. *Τα Νέα*, 28/11/1991

⁸⁸⁷ Βλ. *Τα Νέα*, 16/12/ 1991

⁸⁸⁸ Βλ. Γιαννιτσιώτης (2010), ό.π., σ. 272

⁸⁸⁹ «Είναι το στήσιμο του ανδριάντα του κίναιδου, του εθνοπροδότη, του σφαχτιά της Ρύμελης και της Πελοποννήσου, του επονομαζόμενου Θανάση Κλάρα ή Βελουχιώτη ή Δηλωσία ή Μιζέρια», βλ. *Εθνικός Αγών*, 11/2/1992.

⁸⁹⁰ Ενδεικτικά βλ. Επιστολή Γιάννη Καπράλου, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4/1/1996

δημόσιο διάλογο πολίτες, ιδεολογικά προσανατολισμένοι στον συντηρητικό χώρο, που, διαφωνώντας με την πράξη αυτή του δημοτικού συμβουλίου της Λαμίας, εστίασαν στην «εγκληματική», κατά αυτούς, δράση του Άρη, προκειμένου να επιχειρηματολογήσουν ενάντια στην μνημειοποίησή του, ακόμη και σε – φαινομενικά, τουλάχιστον – άσχετες περιπτώσεις.⁸⁹¹

Το 1997 υπήρξε, λόγω της εκδοτικής έκρηξης (αναφερόμαστε κυρίως στο βιβλίο του Χαριτόπουλου, το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω) και του γενικότερου συλλογικού ενδιαφέροντος για τη ζωή και τη δράση του Άρη, ορόσημο για τη μνημονική αποτύπωσή του, γεγονός που δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη την ενασχόληση στο δημόσιο λόγο με τη βία του.

Αυτό αποτυπώθηκε με εύγλωττο τρόπο στο χώρο της δεξιάς, συντηρητικής παράταξης σε ερώτηση που έκανε μεγάλο τμήμα του κόμματος της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης, της ΝΔ, στην Βουλή (με αφορμή κάποιες εκπομπές αφιερωμένες στον Άρη στη Δημόσια Τηλεόραση - NET) στις 4 Δεκεμβρίου 1997. Στην ερώτηση – καταγγελία 57 (από τους 108 τότε) βουλευτών της ΝΔ, με την οποία διαμαρτύρονταν για υπερβολική «προβολή από τους τηλεοπτικούς σταθμούς ταινιών που διαφημίζουν τον Άρη», δεν θα μπορούσαν να λείπουν χαρακτηρισμοί του καπετάνιου του ΕΛΑΣ ως «αδίστακτου δολοφόνου»,⁸⁹² ως «αιμοβόρου και αιμοσταγή» (καθώς και των μαυροσκούφηδων του), ενώ οι υπογράφωντες την ερώτηση βουλευτές δεν παρέλειψαν να τονίσουν το προαναφερθέν μεσοπολεμικό ποινικό του μητρώο, προκειμένου να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία τους γύρω από το εγκληματικό προφίλ του Άρη.⁸⁹³ Επίσης, θεωρούσαν πως οι εν λόγω εκπομπές «με ανακρίβειες ηρωοποιούν τον Άρη Βελουχιώτη, που ήταν ο χειρότερος κατακτητής που πέρασε από το ελληνικό έδαφος και που ως γενικός αρχηγός του ΕΛΑΣ έβαψε την Ελλάδα με αίμα».⁸⁹⁴ Στο κείμενο της ερώτησής τους – καταγγελίας, μεταξύ άλλων, τάσσονταν έμμεσα υπέρ της λήθης στις εμφύλιες διαμάχες της δεκαετίας του 1940 και ανήγαγαν, για πολλοστή φορά (στον χώρο της Δεξιάς διαχρονικά), τον Άρη σε απόλυτο πρωταγωνιστή αυτής της εμφύλιας βίας,

⁸⁹¹ Μια τέτοια ενδεικτική περίπτωση αποτελεί η επιστολή ενός κατοίκου της Κυψέλης, του Γ. Ορφανουδάκη, σε ευρείας κυκλοφορίας οικονομικό περιοδικό, όπου συζητώντας πώς – υποτίθεται – «θα ανορθωθεί η παιδεία μας» και διαμαρτυρόμενος γιατί η Εκκλησία δεν αντέδρασε στην ανέγερση του ανδριάντα του Άρη, τον χαρακτηρίζει «κοινό εγκληματία» και, στο πλαίσιο αυτό, βρίσκει ευκαιρία να τον κατηγορήσει συγκεκριμένα για την δολοφονία του Ψαρρού, αλλά και των κατοίκων του Μελιγαλά, βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26/3/1992.

⁸⁹² Βλ. *Τα Νέα*, 5/12/1997.

⁸⁹³ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 5/12/1997.

⁸⁹⁴ Βλ. *Ημερήσια* (Βέροιας), 5/12/1997.

αναδεικνύοντας το πόσο ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, στο αφήγημά τους για την εποχή αυτή, συνέχιζε να συμβολίζει την καταδικαστέα βία από την πλευρά της Αριστεράς.⁸⁹⁵

Η αλήθεια είναι ότι αυτή την "σκληρή" γραμμή για τη βία του Άρη και την επερώτηση αυτή δεν την ασπαζόταν όλη η ΝΔ της περιόδου και ιδιαιτέρως τα ηγετικά της στελέχη. Ενδεικτικό αυτού είναι ότι ο πρόεδρος τότε του κόμματος Κώστας Καραμανλής διαφώνησε και επέπληξε τους βουλευτές του, όχι όμως τόσο για το περιεχόμενο της ερώτησης και την τοποθέτησής τους, όσο για τον λάθος χρόνο που, κατά αυτόν, επέλεξαν να την κάνουν, καθώς θεωρούσε πως την εποχή αυτή η ανακίνηση ενός τέτοιου ζητήματος θα ευνοούσε το ΠΑΣΟΚ.⁸⁹⁶ Βέβαια, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, στην μετά Παπανδρέου εποχή του ΠΑΣΟΚ και με την τεράστια αλλαγή πολιτικής του κόμματος, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, υπήρχαν, καθ'όλο το 1997, αντιπαραθέσεις μεταξύ κορυφαίων στελεχών του για το συμβολικό ρόλο του Άρη και το τι σήμαινε ιστορικά αυτός για την πολιτική πορεία του ΠΑΣΟΚ,⁸⁹⁷ ενώ μετά την επερώτηση των 57 της ΝΔ και άλλη μία του Γιώργου Καρατζαφέρη (ο οποίος είχε συνυπογράψει και την πρώτη) ο υπουργός τύπου Δημήτρης Ρέππας, όπως είδαμε παραπάνω, σε γραπτή του απάντηση, αναφερόμενος στον Άρη τον χαρακτήρισε "αμφιλεγόμενη προσωπικότητα" δημιουργώντας νέες αντιπαραθέσεις εντός του ΠΑΣΟΚ.

Επανερχόμενοι στον χώρο της Δεξιάς, αλλά πέρα από την επίσημη κομματική εκδοχή της ΝΔ, αξίζει να παρατηρήσουμε πως η πρωτοβουλία των 57 βουλευτών της ΝΔ για τον Άρη επικροτήθηκε από τον ευρύτερο συντηρητικό χώρο, όπως φαίνεται και από επιστολή του ΔΣ

⁸⁹⁵ «Η κυβέρνηση δεν φείδεται της εθνικής μνήμης των χιλιάδων θυμάτων μιας απαίσιας και τραγικής εποχής στην οποία είχε βάλει την αιματηρή σφραγίδα του ο Άρης», βλ. *Το Βήμα*, 30/11/2003.

⁸⁹⁶ Ο Κώστας Καραμανλής σε συνεδρίαση των τομεαρχών του κόμματός του, δήλωσε ότι δεν ήταν η καλύτερη στιγμή αυτή που επέλεξαν οι βουλευτές να θέσουν το θέμα Βελουχιώτη γιατί έδωσαν πάλι σωσίβιο στο ΠΑΣΟΚ την ώρα που βουλιάζει, βλ. *Τα Νέα*, 10/12/1997 και *Τα Νέα*, 9/12/1997. Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινούνται και άλλα, σχετικά μετριοπαθή ηγετικά στελέχη της ΝΔ της περιόδου, όπως ο Γιώργος Σουφλιάς που, στην παρουσίαση του βιβλίου του Γρηγόρη Φαράκου "Άρης Βελουχιώτης. Το χαμένο αρχείο - άγνωστα κείμενα" δήλωσε ότι «ο Άρης ήταν μία σημαντική φυσιογνωμία που έγραψε ιστορία ξεπερνώντας τον εαυτό του και το κόμμα του», βλ. *Τα Νέα*, 28/11/1997 και 7/1/1998. Αυτή η στρατηγική ηγετικών στελεχών της ΝΔ απέναντι στη μνήμη του Άρη δεν ήταν άστοχη και όσον αφορά την εκμετάλλευση του συμβόλου "Άρης" από το ΠΑΣΟΚ προκειμένου να περάσει την πολιτική του, αν κρίνουμε και από λόγο του πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη στην Βουλή για την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης, όπου έμπλεκε - χωρίς καμία προφανή νοηματική σύνδεση - τον Άρη: "Αν δει κανένας πρόσφατα ποιοι προσπαθούν να σπάσουν αυτό το πλέγμα, π.χ. Τις πελατειακές σχέσεις... Ποιοι όρισαν αντικειμενικά κριτήρια στο Δημόσιο; Εμείς είμαστε. Τη νοοτροπία του παρελθόντος την έχει η συντηρητική παράταξη και το θυμηθήκαμε αυτές τις ημέρες με την ερώτηση για τον Άρη Βελουχιώτη", βλ. Πρακτικά Βουλής, Τρίτη 9 Δεκεμβρίου 1997.

⁸⁹⁷ Ενδεικτική η έντονη δημόσια διένεξη του Στέφανου Τζουμάκα με τον Νίκο Σηφουνάκη, καθώς ο τελευταίος κατηγορήσε τον πρώτο για την πολιτική του στο Υπουργείο Γεωργίας, τονίζοντας χαρακτηριστικά ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1970 «κατέβαζε τη φωτογραφία του Βενιζέλου από τις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ και έβαζε του Βελουχιώτη», ενώ «τώρα κατεβάζει του Βελουχιώτη και βάζει... του Άνταμ Σμιθ», βλ. *Τα Νέα*, 12/2/1997 και *Τα Νέα*, 13/2/1997.

των Συνεργαζόμενων Εθνικών Οργανώσεων, οργάνωσης αντιστασιακών του αντιεαμικού χώρου, όπου στάθηκε ιδιαίτερα στην βία του Άρη τονίζοντας ότι «ως αρχηγός του ΕΛΑΣ έβαψε την Ελλάδα με αίμα»⁸⁹⁸. Επίσης να σημειώσουμε πως η εκδοτική έκρηξη για τη ζωή και τη δράση του Άρη το 1997 (κυρίως λόγω της δημοσιότητας και της εμπορικής επιτυχίας που τα βιβλία αυτά έτυχαν) πυροδότησε ευρύτερες αντιδράσεις στη δημόσια σφαίρα από την πλευρά της συντηρητικής παράταξης, Όπως συνέβη με επιστολή του θεολόγου Παναγιώτη Φούγια,⁸⁹⁹ ο οποίος με επιστολές του σε καθημερινή εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας του κεντρικού χώρου επικεντρώθηκε ιδιαίτερα σε εγκλήματα του Άρη στην Πελοπόννησο, συγκεκριμένα στον Μελιγαλά και στο βάραθρο του Φενεού, από όπου κατάγεται.⁹⁰⁰ Όπως είναι φυσικό, για τους αναγνώστες της συγκεκριμένης εφημερίδας, την περίοδο εκείνη της δεκαετίας του 1990, υπήρξαν πολλές αντιδράσεις στις επιστολές αυτές, όπου επιχειρήθηκε να αντικρουστούν οι όποιες κατηγορίες για σκληρή βία του Άρη προσωπικά.⁹⁰¹

Παράλληλα, η έκρηξη Δημόσιας Ιστορίας με θετικές κρίσεις για τον Άρη προκάλεσε ποικίλες δημόσιες αντιδράσεις από πολίτες και παράγοντες που ανήκαν στο χώρο της δεξιάς παράταξης. Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Γιάννης Σπ. Καπράλος,⁹⁰² ο οποίος το 1999, σε απάντησή του σε άρθρο του καθηγητή Ιστορίας του ΑΠΘ Γιώργου

⁸⁹⁸ Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 15/1/1998. Χαρακτηριστικό είναι ότι την επιστολή υπογράφει ο τότε αντιστράτηγος ε.α. Ιωάννης Αντωνιάδης, τον αδερφό του οποίου θα συναντήσουμε παρακάτω για άρθρα του ενάντια στον Άρη στο περιοδικό *Τότε*.

⁸⁹⁹ Γεννήθηκε το 1931 στα Καλύβια Φενεού, διδάκτωρ του πανεπιστημίου του Μάντσεστερ, ενώ μεταξύ άλλων δίδαξε ως καθηγητής της Ιστορίας της φιλοσοφίας και της Θρησκείολογίας στο πανεπιστήμιο της Αντίς Αμπέμπα της Αιθιοπίας (1970- 1976) οπότε και χρημάτισε και Μορφωτικός Σύμβουλος στην εκεί ελληνική πρεσβεία, εκπροσώπησε την εκκλησία της Ελλάδας σε διάφορες διεθνείς συναντήσεις - αποστολές και τέλος από το 1978 έως το 1981 και από το 1989 μέχρι τη συνταξιοδότησή του υπηρέτησε στην Κ.Υ. Του Υπουργείου Παιδείας σε διευθυντικές θέσεις, βλ.

https://www.public.gr/search/public/searchResultsRefinementsAuthors.jsp;jsessionid=CnF5TWmECu_aDhv-

[2NjHjPNaj.node?Ntt=%CE%A6%CE%BF%CF%8D%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%82+%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%93.&Ns=product.publicNewRank%7C1%7C%7Csku.publicActualPrice%7C0&Nr=AND\(book.writer%3A%CE%A6%CE%BF%CF%8D%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%82+%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%93.%2Cproduct.siteid%3A90001\)&N=1625489613& dyncharset=UTF-8&Ntk=book.writer](https://www.public.gr/search/public/searchResultsRefinementsAuthors.jsp;jsessionid=CnF5TWmECu_aDhv-2NjHjPNaj.node?Ntt=%CE%A6%CE%BF%CF%8D%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%82+%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%93.&Ns=product.publicNewRank%7C1%7C%7Csku.publicActualPrice%7C0&Nr=AND(book.writer%3A%CE%A6%CE%BF%CF%8D%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%82+%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%93.%2Cproduct.siteid%3A90001)&N=1625489613& dyncharset=UTF-8&Ntk=book.writer) Τα αναφέρουμε όλα αυτά τα στοιχεία του βιογραφικού του, προκειμένου να δείξουμε ότι διατήρησε και οργανικές νευραλγικές θέσεις στον τομέα της παιδείας επί κυβερνήσεων της ΝΔ.

⁹⁰⁰ Για την περίπτωση του Φενεού αναφέρει πως επειδή δεν είχαν οι κάτοικοι, στην πλειοψηφία τους, ενταχθεί στον ΕΛΑΣ, ο Άρης νευρίασε και διέταξε τα μέλη της ΟΠΛΑ: «Πιάστε και σφάξτε 10 από κάθε χωριό [του Φενεού] και θα δείτε πώς βγαίνουν [στο βουνό]» (βλ. *Τα Νέα*, 29/11/1997), ενώ για τον Μελιγαλά σημειώνει: «μπροστά στα μάτια του Άρη δεν σφαγιαστήκαν ταγματασφαλίτες αλλά αθώοι πολίτες και παιδάκια 7 και 10 χρονών», βλ. *Τα Νέα*, 29/11/1997] ενώ γενικά τον χαρακτηρίζει απερίφραστα ως ένα «συγερό εγκληματία», βλ. *Τα Νέα*, 25/10/1997

⁹⁰¹ Ενδεικτικά, βλ. *Τα Νέα*, 12/11/1997, 6/12/1997 και 13/1/1998.

⁹⁰² Είχε διατελέσει σύμβουλος και πρόεδρος του ΕΒΕΑ, στηριζόμενος από την ΝΔ.

Μαργαρίτη στην εφημερίδα *Τα Νέα* (17/11/1999) για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ,⁹⁰³ δήλωνε με βεβαιότητα, μέσω επιστολής του στην ίδια εφημερίδα, ότι ο Άρης υπήρξε εξαιρετικά βίαιος και, σε ορισμένες περιπτώσεις, δρούσε κατά του εθνικού αγώνα, φέρνοντας ως παράδειγμα την εκτέλεση του Ψαρρού από τον ίδιο.⁹⁰⁴ Να σημειώσουμε ότι ο Γιάννης Καπράλος, είχε αντιδράσει καυστικά και νωρίτερα, το 1997, σε τηλεοπτικές εκπομπές δημόσιας ιστορίας της ΕΡΤ,⁹⁰⁵ όπως το ντοκιμαντέρ του Ροβήρου Μανθούλη για τον Εμφύλιο ("Βίοι παράλληλοι του εμφυλίου"), το οποίο προβλήθηκε τότε από την ΕΤ2 και το οποίο, σύμφωνα με τον Καπράλο, χαρακτηριζόταν από «σκοπίμη απόκρυψη γεγονότων φρικιαστικών που προηγήθηκαν το 1942-44", μεταξύ των οποίων αναφέρει "τις εκτελέσεις του Βελουχιώτη στον Μελιγαλά, στους Γαργαλιάνους, στην Καλαμάτα, στην Πύλο»,⁹⁰⁶ χωρίς – όπως είναι ευνόητο – να τεκμηριώνει τις απόψεις του.⁹⁰⁷ Αντίστοιχα, στις έντονες αντιδράσεις της συντηρητικής παράταξης σχετικά με την απόπειρα ένταξης του Άρη στο πάνθεον εθνικών ηρώων, μέσα από τις ωραιοποιημένες, σύμφωνα με αυτούς, αφηγήσεις που παρατηρήθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές αυτής του 2000, μπορεί να σημειωθεί και αυτή του δικηγόρου Μιχάλη Γκόρη, ο οποίος, αντιτιθέμενος κυρίως στον Άρη και στην επιχειρούμενη «εθνικοποίησή» του από όψιμους υμνητές του (στους οποίους δεν ενέτασσε το ΚΚΕ),⁹⁰⁸ επικεντρωνόταν, προκειμένου να τον απομυθοποιήσει, βασικά στην

⁹⁰³ Το οποίο ο Καπράλος προφανώς θεωρεί ότι αγιοποιούσε τον Άρη.

⁹⁰⁴ Βλ. *Τα Νέα*, 31/12/1999

⁹⁰⁵ Πιο πριν από τις τηλεοπτικές εκπομπές του ίδιου έτους που αναφέρονταν στον Άρη τις οποίες σημειώσαμε παραπάνω και που προκάλεσαν την οργή των 57 βουλευτών της ΝΔ.

⁹⁰⁶ Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 13/3/1997

⁹⁰⁷ Είναι φανερό ότι ο Καπράλος θέλει να τονίσει την βία του Άρη ως έλλειψη από το ντοκιμαντέρ του Μανθούλη για τον Εμφύλιο ακόμα αξιοποιώντας το ιστοριογραφικό σχήμα της Δεξιάς σχετικά με τους "τρεις γύρους" της βίας της Αριστεράς για την κατάληψη - υποτίθεται - της εξουσίας, όπου εντάσσεται και η δράση του Άρη, ενώ ο δημιουργός του ντοκιμαντέρ, μη ενστερνιζόμενος το προαναφερθέν σχήμα ακόμα βλέπει την περίοδο του Εμφυλίου (1946-49) ως χωριστή περίοδο, όπου - όπως είναι φυσικό και χρονολογικά - δεν μπορεί να συμπεριληφθεί η δράση του Άρη - βίαια ή μη. Την αντίδραση βέβαια της Δεξιάς και του Καπράλου συγκεκριμένα, δεν την συμεριζόνταν όλοι, καθώς "για πρώτη φορά η ΕΡΤ δέχτηκε 2.000 τηλεφωνήματα που ζητούσαν την επανάληψη του", γεγονός που έλαβε χώρα τρεις μέρες μετά και δείχνει και το κλίμα της εποχής, βλ. <https://tvxs.gr/webtv/ntokimanter/o-ellinikos-emfyllos-polemos>

⁹⁰⁸ «Κατά καιρούς διάφοροι επιδίδονται στη συγγραφή βιβλίων και άλλων δημοσιευμάτων για τον Άρη. [...] Μερικοί μάλιστα αναλύονται σε μία λογοπλημμύρα παραληρημάτων υμνολογίας του. Ξεκινώντας λοιπόν με την προϋπόθεση της λατρείας που καλλιέργησαν μέσα τους για τον υμνούμενο, είναι επόμενο και αυτή να αγκυλώνει σε αυτούς τη χρήση της ορθής κρίσης. Στήνουν λοιπόν στο ίνδαλμά τους ένα βάθρο ισουψές με εκείνο που η ιστορία μας έχει τοποθετήσει τους ήρωες της επαναστάσεως του 1821. Τον συγκρίνουν μάλιστα ως ισάξιο με τον Κολοκοτρώνη, τον Καραϊσκάκη και ... Οι συγγραφείς αυτοί κατεχόμενοι προφανώς από βαθιά θλίψη και απογοήτευση για την τότε αποτυχία της ιδεολογικής τους παράταξης, να επιβάλουν δηλαδή στην Ελλάδα το κομμουνιστικό καθεστώς, θεωρούν υπεύθυνη την ηγεσία του ΚΚΕ. Χωρίς λοιπόν και τώρα ακόμη να έχουν αποβάλει από μέσα τους τα τότε "ιδανικά τους" και εξοργισμένοι για την δίωξη που υπέστη ο "ασυμβίβαστος" καπετάνιος από το επίσημο ΚΚΕ, τον αντιπαρατάσσουν εναντίον του ΚΚΕ. [...] Και πλάθουν στη φαντασία τους έναν ήρωα, έναν πλαστό ήρωα. Τον Άρη Βελουχιώτη», βλ. Μιχάλης Γκόρης, «Άρης Βελουχιώτης», *Μακεδονική* (εφημερίδα της Βέροιας), 28/3/2002.

ακραία βία που επέδειξε, την οποία άσκησε, μάλιστα, μόνο έναντι Ελλήνων,⁹⁰⁹ γεγονός που αναδεικνύει ότι δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί εθνικός ήρωας, αλλά ένας «πλαστός ήρωας» της φαντασίας ομοϊδεατών του που ονειρεύονται την επανάσταση.⁹¹⁰ Την κομμουνιστική βία συμβολίζει ο Άρης και σε αυτή την περίπτωση, την οποία θα ασκούσε περαιτέρω αν ζούσε και άλλο.⁹¹¹

Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, η επιχείρηση οικειοποίησης του Άρη από τμήμα του εθνικιστικού ή «πατριωτικού» χώρου (αριστερού ή δεξιού), που αναφέρθηκε προηγουμένως, σύμφωνα με την οποία έγινε προσπάθεια ωραιοποίησης της βίας του στο πλαίσιο ένταξής του σε ένα «εθνικό αφήγημα» (π.χ. από τον Καργάκο και τον Χαριτόπουλο), δεν θα μπορούσε να γίνει εύκολα κατανοητή και, κατά συνέπεια, αποδεκτή, από όλη την ακραία δεξιά πτέρυγα και δη από πολλούς παλιούς εδείς. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το παλιό στέλεχος του ΕΔΕΣ και μετέπειτα Γενικός Γραμματέας της αντιεαμικής Πανελληνίας Συνομοσπονδίας Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων (ΠΣΕΑΟ)⁹¹² Νικόλαος Κουτσούκαλης, ο οποίος, με επιστολή στο περιοδικό, όπου ο Καργάκος είχε εκφράσει τον θαυμασμό του για δυναμικές ενέργειες του Άρη, δυσανασχετούσε έντονα από «την προσπάθεια του κ. Καργάκου να εξωραΐσει τον

⁹⁰⁹ «Ελευθέρωσαν ένα τμήμα της πατρίδας μας. Αυτοί ήταν οι ήρωες. Και όχι αυτός που παραθέριζε στα ορεινά του Τυμφριστού, περιμένοντας να ηρωοποιηθεί με τη γενειάδα του, την παχυλογία του, τα σταυρωτά στο στήθος φυσεκλίκια, το μαχαίρι στη ζώνη, καβάλα στο άλογο και να χειροδικεί άνανδρα εναντίον μεμονωμένων βρετανών εκπροσώπων στον ΕΛΑΣ. [...] Ο Βελουχιώτης ήταν πράγματι αυτός που διεξήγαγε μάχες. Αλλά ο πόλεμος του αυτός δεν στρεφόταν κατά του κατακτητή, ώστε να ελευθερώσει την πατρίδα από τον ξενικό ζυγό. Ο πόλεμός του στρεφόταν κατά των μισητών εχθρών της επανάστασης. Κατά του εσωτερικού εχθρού. Κατά των οπαδών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Δηλαδή κατά των Ελλήνων», βλ. Μιχάλης Γκόρης, «Άρης Βελουχιώτης», *Μακεδονική* (εφημερίδα της Βέροιας), 29/3/2002.

⁹¹⁰ «Προκαλώ όλους αυτούς τους συγγραφείς και λοιπούς λάτρεις του Βελουχιώτη ακόμα να μας αναφέρουν έστω και μία μάχη. Μία μάχη, που ως πολέμαρχος αυτός, να ηγηθεί μεγάλων μονάδων του ΕΛΑΣ, να κατέβει στις πεδιάδες, να επιτεθεί κατά γερμανικών βάσεων για να κατατροπώσει τους κατακτητές. Αλλά για να ανακηρυχθεί και ήρωας, θα πρέπει να έχει διεξαγάγει διαδοχικές κατά μέτωπο νικητήριες μάχες κατά του εχθρού, να τον διαλύσει, να τον αναγκάσει να τραπέι σε φυγή εκτός Ελλάδος και να ελευθερώσει την πατρίδα. Όμως ο "ήρωας" τους, ούτε μία τέτοια μάχη δεν έδωσε. Για αυτό και ο Βελουχιώτης είναι ένας "πλαστός ήρωας". [...] κάποιος παρουσιάζουν τον Άρη Βελουχιώτη ως μεγάλο πολέμαρχο! Αυτό που έτσι το σχηματοποιούν στη φαντασία τους, έχουν τους δικούς τους μύχιους λόγους. Ο οπαδός, ο συνοδοιπόρος, ως συμπαθών μιας επανάστασης, ανακηρύσσει ήρωα αυτόν που με αναρίθμητες ανθρωποσφαγές αντιφρονούντων συμβάλει αποφασιστικά στην επιτυχία της. Στην εξάλειψη δηλαδή του Παλαιού καθεστώτος και επιβολής νέου. Σε εμφύλιο πόλεμο δηλαδή», βλ. Μιχάλης Γκόρης, «Άρης Βελουχιώτης», *Μακεδονική* (εφημερίδα της Βέροιας), 29/3/2002.

⁹¹¹ «Ως ένας κομμουνιστής ο Άρης ακόμα ένα κομμουνιστικό καθεστώς θα επέβαλλε ο Άρης. Και αυτό θα το επιτύγχανε ο Άρης, αλλά και με τη συμμετοχή των νοσταλγών του, αν θα σκότωναν αρκετούς, ώστε να μην αφήσουν ζωντανούς αντιδραστικούς. Και ας γίνονταν τα ποτάμια κόκκινα από αίμα... Αίμα ελληνικό...», βλ. Μιχάλης Γκόρης, «Άρης Βελουχιώτης», *Μακεδονική* (εφημερίδα της Βέροιας), 30-31/3/2002.

⁹¹² Είναι χαρακτηριστικό ότι η οργάνωση αυτή εξέδωσε το 2001 ένα εντελώς "εθνικόφρον" έργο, όπου, μεταξύ άλλων, στόχος ήταν η καταγγελία της "τρομοκρατίας" και της "εθνοπροδοσίας" του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ, καθώς και η αναγνώριση, τελικά, του "αδιαμφισβήτητου πατριωτισμού" των Ταγμάτων Ασφαλείας, βλ. *Ιός της Ελευθεροτυπίας*, 26/10/2003.

κομμουνιστή Θανάση Κλάρα»,⁹¹³ Δείχνοντας, λοιπόν, να μην μπορεί να αντιληφθεί την "στροφή" που ένα τμήμα του εθνικιστικού κόσμου της χώρας επιχειρούσε, τα χρόνια εκείνα, να κάνει, ως προς την ανάγκη οικειοποίησης προς όφελός του του συμβόλου "Άρης", ο Κουτσούκαλης στην επιστολή του υπογράμμισε εμφατικά και με ξεκάθαρα σχήματα υπερβολής την ακραία και απάνθρωπη βία που τον χαρακτήριζε, αναπαράγοντας το μοτίβο της εμφυλιοπολεμικής αντικομμουνιστικής ρητορικής.⁹¹⁴ Επίσης, κατηγόρησε ουσιαστικά τον Καργάκο είτε σαν υποκριτή είτε σαν "τυμβωρύχο".⁹¹⁵ Με αυτό τον τρόπο εξώθησε και τον Καργάκο σε μία αμυντική και αμήχανη σχετικά αρχικά στάση, όπως φαίνεται από την απάντησή του, όπου δεν έκανε κάποια σαφή αναφορά στις κατηγορίες του Κουτσούκαλη για τη θετική αντιμετώπιση της βιαιότητας του Άρη.⁹¹⁶ Ο Κουτσούκαλης όμως, μη πειθόμενος από την απάντηση Καργάκου, επέμενε να θεωρεί τον Άρη "εγκληματία", σχολιάζοντας πως μόνο ο φόβος που προκαλούσε στους ανθρώπους τον έκανε θύλο, ταυτίζοντάς τον, μάλιστα, με τον Μογγόλο Τσένγκις Χαν και τον Καργάκο με τον Αμερικανό λογοτέχνη και ιστορικό που είχε γράψει τη βιογραφία του, με θετικό – κατά τον συντάκτη της επιστολής – τρόπο.⁹¹⁷ Φαίνεται πως ο Κουτσούκαλης συνέχιζε να μην αντιλαμβάνεται, ή τουλάχιστον να μην αποδέχεται, την σχεδιαζόμενη στροφή τμήματος του "εθνικόφρονος" κόσμου για ένταξη του Άρη στο εθνικό αφήγημα, και μία συνεπακόλουθη επαναξιολόγηση – θετική αυτή τη φορά – της βίας του, γεγονός που το επισημαίνει και ο Καργάκος στην ανταπάντησή του.⁹¹⁸ Αναφέραμε με τόσες λεπτομέρειες τον δημόσιο διάλογο Καργάκου – Κουτσούκαλη γιατί κρίνεται ενδεικτικός των εσωτερικών αντιφάσεων

⁹¹³ Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/4/1996.

⁹¹⁴ «[Η]ταν ένας στυγνός εγκληματίας που διψούσε για αίμα και δόξα», «αν ο Άρης ζούσε θα αναλάμβανε αρχηγός των συμμοριτών και όπως ήταν τελείως αδίστακτος και φυσικά καταλληλότερος από τον Μάρκο Βαφειάδη για εγκλήματα, η κατάσταση θα ήταν πολύ χειρότερη και πολλές χιλιάδες Ελλήνων και από τις δύο πλευρές θα θρηνούσε αυτή η άμοιρη χώρα», «διέπραξε εγκλήματα φρικτά [...] βάλθηκε να εξοντώσει όχι μόνο τους αντιπάλους, αλλά και τους ομοϊδεάτες του που δεν του πήγαιναν. Αν μπορούσε θα εξόντωνε ολόκληρο το ανθρώπινο γένος», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/4/1996.

⁹¹⁵ «Όσοι σήμερα χύνουν κροκοδείλια δάκρυα για τον χαμό του, κοροϊδεύουν μερικούς οι τυμβωρύχους», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/4/1996.

⁹¹⁶ «Ως προς τον Άρη. Φοβάμαι ότι δεν κατάλαβε τι προσπάθησα να δείξω. Το λέω σαφώς. Δεν έχω πρόθεση να τον ωραιοποιήσω και να τον ηρωοποιήσω», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/4/1996.

⁹¹⁷ «Ο Άρης ασκούσε φόβο όχι μαγνητισμό», «Γιατί να μην μείνουν στη μνήμη τα ονόματα των εγκληματιών, ως ήταν ο "Άρης Βελουχιώτης", αφού δόκιμοι ιστορικοί καίνε τόννους λιβάνι στη μνήμη τους», «Ο Άρης περιφέρεται το ως άγριο θηρίο», «Ο κ. Καργάκος με την εκτενή περιγραφή που κάνει στα... θεϊκά προσόντα του Άρη προσπαθεί να συναγωνιστεί τον Harold Lamb, που με τον ίδιο σχεδόν τρόπο και ενθουσιασμό, περιγράφει τα προσόντα του Τζίγκις Χαν (sic)», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 30/5/1996.

⁹¹⁸ «Όσον αφορά στη δύσκολη περίπτωση του μελετήματος για τον Βελουχιώτη, δεν έχω την απαίτηση ο επιστολογράφος να κατανοεί, αλλά να μην παρανοεί, κυρίως να μην παραποιεί τις σκέψεις και τις προθέσεις μου, απομονώνοντας λέξεις και να κάνει παραλληλισμούς που δεν τον τιμούν», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 30/5/1996.

του εθνικιστικού χώρου ως προς την πρόσληψη της βίας του Άρη από αυτούς, όπως παρατηρήθηκε από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990.

Παράλληλα, υπήρχαν και άλλοι, παλιοί αντιστασιακοί, που ανήκαν στον δεξιό πολιτικό χώρο, όπως μέλη της μικρής αντικομμουνιστικής αντιστασιακής οργάνωσης Ε.Σ. (Ελληνικός Στρατός), που, μη ενταγμένοι στο «νέο» αφήγημα της ευρύτερης παράταξής τους, για μη όξυνση των εμφύλιων παθών με αναφορές σε εμφύλιες βίαιες συγκρούσεις, το 2001, αναφέρονταν στην βία του Άρη, εξακολουθώντας να την χαρακτηρίζουν ακραία. Συγκεκριμένα, τον κατηγόρησαν ότι γενικότερα ασκούσε «τρομοκρατία και στους εντός και στους εκτός ΕΛΑΣ», ασχολούμενος αποκλειστικά «με την κατάπνιξη κάθε Έλληνα, που [...] δρούσε εκτός γραμμής του Κομμουνιστικού Κόμματος» και όχι με τη μάχη ενάντια στους κατακτητές, τονίζοντας, παράλληλα, ότι «κάποιες φορές δρούσε βίαια με δική του πρωτοβουλία ξεπερνώντας στις βίαιες ενέργειές του ακόμα και τις εντολές που είχε». Με την τελευταία κρίση τους, οι συγκεκριμένοι δείχνουν ότι ενώ αρχικά τοποθετούν την βία του Άρη στο σχήμα που χρησιμοποιούσε η Δεξιά, κατά κόρον μέχρι την δικτατορία και πιο διστακτικά μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (πλην της Ακροδεξιάς που συνέχιζε να το αξιοποιεί διαρκώς), για να καταδικάσει συλλήβδην την βία των κομμουνιστών, αναλογιζόμενοι προφανώς αυτό, προσπάθησαν, κάπως, έπειτα, να προσωποποιήσουν την καταδίκη τμήματος της ακραίας αυτής βίας στον Άρη, όχι απαραίτητα σε όλο το ΚΚΕ.⁹¹⁹

Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε πως στο ίδιο μήκος κύματος και εντελώς διαφορετικά προς την οπτική των περισσότερων παλιών αντιστασιακών του ΕΛΑΣ αλλά και του ίδιου του ΚΚΕ της περιόδου αυτής, όπως προαναφέρθηκε, κινείται ο Βαγγέλης Παπαδάκης (καπετάν Λευτεριάς). Το 1999, οπότε εκδίδει το πρώτο αυτοβιογραφικό του έργο για τα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης,⁹²⁰ κατά τα οποία άλλωστε γνώρισε τον Άρη, δεν ωραιοποιεί σε κανένα βαθμό την εικόνα του Άρη, το αντίθετο. Στο πλαίσιο αυτό το βιβλίο του βρίθει αναφορών περί ακραίας βίας του Άρη, την οποία θεωρούσε ως ένα από «τα πιο κατηγορηματικά ανεπίτρεπτα χαρακτηριστικά [ενός] ηγέτη λαϊκού κινήματος που καθοδηγούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα», χωρίς, από την άλλη να παραγνωρίζει και θετικά στοιχεία του, όπως ότι «τον λάτρευε ο κόσμος», ορίζοντάς τον εν τέλει ως μια «δυσυπόστατη

⁹¹⁹ Στο πλαίσιο αυτό κινείται και ο δάσκαλος Σαράντος Σαραντόπουλος, που έζησε τα γεγονότα στην κεντρική Πελοπόννησο ως παιδί, και σημειώνει την εξής κρίση: «[Ο Άρης Βελουχιώτης] [ε]ξαπέλησε πρωτοφανείς σφαγές σε όλη την Πελοπόννησο, όπου πέρασε, ώστε να τρομοκρατηθεί ο λαός και να υποταχθεί ολοκληρωτικά στον ΕΛΑΣ», βλ. Σαράντος Σαραντόπουλος, *Οδοιπορικό ενός δασκάλου*, Γλυφάδα, 2014, σ. 340.

⁹²⁰ Βλ. Βαγγέλης Παπαδάκης (Λευτεριάς), *Από την Κοζαρέ στα βουνά της Ρούμελης. Εθνική Αντίσταση 190-1945. Η προσωπική μου μαρτυρία*, Θυμέλη, Αθήνα, 1999.

μορφή».⁹²¹ Όλη αυτή η κριτική του Βαγγέλη Παπαδάκη στον Άρη και ειδικά στην βία του μπορεί να συνοψισθεί σε αυτό που ορισμένοι ισχυρίζονται, ότι δηλαδή «είναι, ίσως ο μόνος από τους μεγαλοκαπετάνιους του ΕΛΑΣ που δεν μετέχει στη γενική “αρηολατρεία”» και που «δεν αξιοποιεί, προς όφελος υστερογενών πολιτικών εκτιμήσεων, το τραγικό τέλος του Άρη»,⁹²² με άλλα λόγια δεν διαθλάται η αποτύπωση της μνήμης του για την βία του από την χρονική συγκυρία καταγραφής της. Την εξαιρετικά δυσμενή και άδικη, κατά αυτούς, κριτική του Βαγγέλη Παπαδάκη γενικότερα για την δράση του Άρη και ειδικά για την βία του είχαν εντοπίσει αρκετά παλιά στελέχη του ΕΛΑΣ, που ήταν φίλα προσκείμενα στον Άρη.⁹²³

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και τις αρχές αυτής του 2000 υπάρχουν πολλοί άνθρωποι με δημόσιο λόγο (δημοσιογράφοι, κοινωνικοί αναλυτές, διανοούμενοι, εκδότες κ.ά.) που, ανήκοντας κυρίως στον κεντρώο και δεξιό φιλελεύθερο πολιτικό χώρο, ακόμα και στον ευρύτερο προσδευτικό χώρο, που δεν ανήκουν επίσημα όμως σε κάποιον αριστερό κομματικό χώρο, επαναφέρουν στο προσκήνιο μετ’ επιτάσεως την βιαιότητα του χαρακτήρα και της δράσης του Άρη. Αφορμή για την έξαρση αυτή αρνητικών αναφορών στην βία του Άρη στάθηκαν κυρίως δύο κομβικά σημεία της επικαιρότητας, πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, που θα μπορούσαν να ενταχθούν στη σφαίρα της μετα-πολιτικής, η οποία τα χρόνια εκείνα είχε αρχίσει να εισχωρεί δειλά-δειλά στην ελληνική πραγματικότητα. Το πρώτο, πιο άμεσο, άπτεται της προαναφερθείας κυκλοφορίας των δύο τόμων για τη δράση του Άρη από τον Διονύση Χαριτόπουλο (1997 και 2001), αφενός λόγω της τεράστιας εκδοτικής επιτυχίας του (που μπορεί να χαρακτηριστεί και γενικότερο κοινωνικό φαινόμενο) και αφετέρου λόγω της νέας, ιδιότυπα «εθνικιστικής» προσέγγισής του προς τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ που προωθεί (όπου συμπεριλαμβάνεται και η απόλυτη, σχεδόν, δικαιολόγηση της βίας του), αλλά και ευρύτερα μια έκρηξη θετικής μνήμης στην δημόσια σφαίρα γύρω από το όνομα

⁹²¹ Σύμφωνα με την σχετικά διακριτική βιβλιοκριτική προσέγγιση του Φίλιππου Ηλιού «ο λόγος του Λευτεριά για τον Άρη είναι αυστηρός», βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες Ιστορίας και Πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2007, σ. 484.

⁹²² Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Τα απομνημονεύματα του καπετάν Λευτεριά», *Τα Νέα*, 23/9/2000. Ωστόσο, πιστεύουμε ότι από αυτούς τουλάχιστον και ο Μάρκος Βαφειάδης (όπως φαίνεται από τα «Απομνημονεύματά» του [εκδ. Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη] δεν εντάσσεται σε αυτή την «αρηολατρεία», μη εξωραϊζοντας υπερβολικά την εικόνα του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ.

⁹²³ Ένας από αυτούς ήταν το παλιό στέλεχος του ΕΛΑΣ και, για χρόνια, διατελέσας πρόεδρος του «Πανελληνίου Συλλόγου Μνήμης Άρης Βελουχιώτης» Βασίλης Πριόβολος (καπετάνιος Ερμής). Ο Πριόβολος, το 2002, αρνήθηκε να παρευρεθεί στα εγκαίνια μουσείο Εθνικής Αντίστασης στην Βίνιανη Ευρυτανίας από την ΕΔΙΑ (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων), λόγω του ότι κεντρικός ομιλητής θα ήταν ο Παπαδάκης και σε επιστολή που απέστειλε για να δικαιολογήσει την απουσία του, τον χαρακτήρισε «φλεγματικό και μικρόψυχο υβριστή και συκοφάντη του ιδρυτή του ΕΛΑΣ, του Άρη», βλ. Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Βίνιανη Ευρυτανίας», Αθήνα 5 Μαΐου 2002, επιστολή Βασίλη Πριόβολου προς δήμαρχο Βίνιανης, όπως παρατίθεται στο Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα, 2014, σ. 457.

του. Το δεύτερο, πιο έμμεσο, άπτεται της σύλληψης των μελών της «Ε.Ο. 17Ν» και της συνεπακόλουθης εξάρθρωσής της. Αυτό συνέβη για δύο λόγους αλληλοδιαπλεκόμενους. Αφενός, όπως θα αναδειχθεί αναλυτικότερα παρακάτω, η ένοπλη αυτή οργάνωση, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, μέσω μιας ιστορικής φωτογραφίας που απεικόνιζε τμήμα του οπλισμού της συνοδευόμενου από εικόνες ηγετικών μορφών της Αριστεράς, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Άρης, επιχείρησε να οικειοποιηθεί ό,τι συμβόλιζε για μεγάλο τμήμα της Αριστεράς, προκειμένου να νομιμοποιήσει την δική της δράση στις συνειδήσεις τμήματος της κοινωνίας. Αφετέρου, για κάποιους τουλάχιστον από τους φορείς της αρνητικής για την βία του εικόνας του, ίσχυε η προαναφερθείσα αναδυόμενη τότε τάση ταύτισης της Αριστεράς, μέσα από την πορεία της στη δεκαετία του 1940, με την βία και ο Άρης ως δυναμικός ηγέτης στο πρώτο μισό της δεκαετίας αυτής αλλά και σύμβολο της δράσης της, δεν θα μπορούσε να ξεφύγει από την κριτική τους. Θα παρακολουθήσουμε, λοιπόν, αυτή την έξαρση αναφορών με αρνητικό πρόσημο για την βία του Άρη μέσα από κάποια ενδεικτικά άρθρα γνώμης κορυφαίων – την εποχή εκείνη – συνεργατών τεσσάρων εντύπων μεγάλης κυκλοφορίας, των εφημερίδων *Τα Νέα* και *Το Βήμα* και του περιοδικού *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη και τα τρία) και της εφημερίδας *Καθημερινή*, που ανήκαν στον κεντρώο και δεξιό πολιτικό χώρο αντίστοιχα.

Το 1998, λοιπόν, με αιτία, ουσιαστικά, την πρόσφατη θετική έκρηξη μνήμης και την ηρωοποίηση του Άρη – και σε εθνικό πλέον πλαίσιο – στο δημόσιο λόγο, αλλά με αφορμή μια αρνητική δήλωση του τότε ηγέτη του Δημοκρατικού Κόμματος της Αριστεράς της Ιταλίας, και παλιότερα γραμματέα του ΚΚΙ, Μάσιμο Ντ' Αλέμα, για την πορεία του κομμουνιστικού κινήματος,⁹²⁴ ο γνωστός δημοσιογράφος, οικονομικο-κοινωνικός σχολιαστής και μετέπειτα ευρωβουλευτής της ΝΔ Γιάννης Μαρίνος,⁹²⁵ προκειμένου να καυτηριάσει όλη αυτή την «αρηολογία» της εποχής και κυρίως τους θιασώτες της, βρήκε την ευκαιρία να τονίσει την ακραία βία που ασκούσε ο Άρης, όπως και το υπόλοιπο – κατά αυτόν – διεθνές κομμουνιστικό κίνημα έπραττε, ενάντια στους ιδεολογικούς του αντιπάλους συλλήβδην για να εγκαθιδρυθεί κομμουνιστικό καθεστώς στην Ελλάδα.⁹²⁶ Βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη το περιρρέον κλίμα

⁹²⁴ «Το κομμουνιστικό κίνημα ενώ γεννήθηκε σαν ένα σχέδιο απελευθέρωσης του ανθρώπου, ταχύτατα μετατράπηκε σε μια καταπιεστική δύναμη, υπεύθυνη ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος, που κηλιδώθηκε με πελώρια εγκλήματα», βλ. *Αυγή*, 20/1/1998.

⁹²⁵ Μέχρι πρότινος από τη δημοσίευση αυτού του σχολίου (το 1996) ο Γιάννης Μαρίνος υπήρξε μακροβιότατος και επιδραστικός διευθυντής του περιοδικού *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, που υπέγραφε, μεταξύ άλλων, όπως και στο εν λόγω σχόλιο, και με το ψευδώνυμο «Κριτόβουλος».

⁹²⁶ «Όλοι αυτοί που τιμούν με μαχητικότητα τον Άρη Βελουχιώτη δεν το κάνουν επειδή πολέμησε τους καταχτητές, αφού όπως δηλώνουν είναι γενικώς εναντίον του πολέμου, επιθετικού ή αμυντικού, αλλά επειδή έσφαζε τους ιδεολογικούς του αντιπάλους και προσπαθούσε να επιβάλει το καθεστώς του υπαρκτού σοσιαλισμού και στην Ελλάδα», βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9/4/1998. Ο Μαρίνος,

και τους λόγους «εθνικοποίησης» του Άρη,⁹²⁷ την εποχή αυτή, η τοποθέτηση αυτή του Γ. Μαρίνου κρίνεται τουλάχιστον άστοχη, εμφορούμενη απλώς από στείρο και ετεροχρονισμένο αντικομμουνισμό, μηχανιστικά τοποθετημένο σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο και άρα αναντίστοιχο προς την «πραγματικότητα», καθώς όσοι τον πρόβαλλαν έντονα τότε ιδιαίτερα θετικά – με όποιες στρεβλώσεις – δεν πρότασσαν την εξόντωση από μέρους του των ιδεολογικών του αντιπάλων, τουλάχιστον εντός συνόρων, αλλά έναν εθνικά σημαντικό ρόλο που αυτός επιτέλεσε με την πανθομολογουμένως δυναμική δράση του.

Αντίστοιχα, στο πλαίσιο της κριτικής του για την αγιογραφική προσέγγιση του Χαριτόπουλου, που την παρακολουθήσαμε παραπάνω, ο δημοσιογράφος Ριχάρδος Σωμερίτης, που ανήκε παραδοσιακά στον πολιτικό χώρο του Κέντρου, σχολιάζοντας την υπερβολικά ωραιοποιημένη εικόνα του Άρη από τον συγγραφέα αυτό και κατά συνέπεια την δικαιολόγηση όλων των βίαιων περιστατικών στα οποία είχε εμπλακεί, συνδέει την βία του είτε με την κατάποση αλκοόλ, είτε με ψυχολογικά τραύματα που του είχαν αφήσει βασανισμοί της Ασφάλειας επί Μεταξά οι οποίοι – κατά τον Σωμερίτη – τον είχαν καταστήσει σεξουαλικά ανίκανο.⁹²⁸ Επίσης, προκειμένου να γίνει πιο πιστευτός ο λόγος του για τη βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, μας υπενθυμίζει μόνο κάποιες ανησυχίες της κατοχικής ηγεσίας του και γύρω από βίαιες ενέργειές του, χωρίς όμως να προχωράει σε περισσότερη ανάλυση σχετικά με αυτές.⁹²⁹

σκοπίμως μάλλον, δεν σημειώνει ότι αυτοί ίσως στους οποίους αναφέρεται – γενικά και αόριστα – ως θαυμαστές του Άρη, το πιθανότερο είναι να είναι εναντίον ενός εθνικού πολέμου. Στο ίδιο μήκος κύματος για την βία του Άρη κινείται ο Μαρίνος και στην εφημερίδα με την οποία συνεργαζόταν («ο αντιφατικός αυτός αντάρτης [σ.σ. ο Άρης] κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διακρίθηκε για την εξόντωση κυρίως ελλήνων ιδεολογικών του αντιπάλων παρά των στρατευμάτων κατοχής», βλ. *Το Βήμα*, 11/1/1998), κατηγορώντας τον ουσιαστικά για αντεθνική δράση και, παράλληλα, επιχειρώντας να ταυτίσει ατυχώς την συχνή τότε προβολή της «νέας» εικόνας του Άρη ως πρότυπο με την υποτιθέμενη, σύμφωνα με τον ίδιο, μη καλλιέργεια δυνατής εθνικής συνείδησης στα παιδιά, μέσω των σχολικών βιβλίων. Αντίστοιχα, ο Μαρίνος τοποθετείται και σε πολλά άλλα άρθρα του της ίδιας περιόδου. Ενδεικτικά, βλ. *Το Βήμα*, 25/1/1998 και *Το Βήμα*, 24/8/2003 («[Ο Άρης] είχε τάξει ως κύρια αποστολή του ΕΛΑΣ την εξόντωση των αντιστασιακών δυνάμεων του ΕΔΕΣ και του μη αριστερού Ζέρβα αντί των ναζιστών»).

⁹²⁷ Κατά την περίοδο εκείνη, ο Γιάννης Μαρίνος υπήρξε από τους πιο ένθερμους αντιπάλους, με δημόσιο λόγο, της «εθνικοποίησης» του Άρη. Ενδεικτικά, βλ. *Το Βήμα*, 29/4/2001.

⁹²⁸ Με αυτά μας θυμίζει διαχρονικές «κατηγορίες» γύρω από το πρόσωπό του Άρη που είχαν αξιοποιήσει επί δεκαετίες φανατικοί δεξιοί και ακραίοι αντικομμουνιστές, καθώς δεν φροντίζει να τεκμηριώσει - ούτε στο ελάχιστο - τις υποθέσεις του, παραπέμποντας έστω σε κάποια πηγή.

⁹²⁹ «Ο συγγραφέας αναφέρει ότι έπινε άκριτα,, αποφεύγει όμως κάθε συσχέτισμό του γεγονότος αυτού με τους τυφλούς, αγρίους, επικίνδυνους θυμούς του. Υπάρχει εξήγηση και δικαιολογία σχεδόν για όλα και για τα πιο απαράδεκτα [...] το είχε υποψιαστεί και το ΚΚΕ, προς τιμή του, έστω και από πολιτική σκοπιμότητα, όταν ανησυχούσε για τις μεθόδους του Βελουχιώτη, τους άσκοπους φόνους, τα βασανιστήρια, την τρομοκρατία. [...] ο συγγραφέας δεν ερεύνησε καν τις πιθανές συνέπειες πάνω στην ψυχολογία του Άρη από το σεξουαλικό σακάτεμα που του προκάλεσαν Οι άνδρες της μεταξικής ασφαλείας», βλ. *Το Βήμα*, 30/11/1997.

Λίγες μέρες έπειτα, στο ίδιο μήκος κύματος, ο κριτικός λογοτεχνίας Δημοσθένης Κούρτοβικ, παίρνει και αυτός θέση για την ακραία βία του Άρη, αναπαράγοντας όσα αρνητικά στοιχεία είχαν κατά καιρούς γραφεί για αυτήν, με τη μορφή ερωτήσεων βέβαια, αλλά, καθώς δεν παραθέτει την άλλη οπτική, ουσιαστικά δείχνει να τα ασπάζεται όλα αυτά ως ερμηνεία (δήλωση και βασανισμοί επί Μεταξά που τον κατέστησαν σεξουαλικά ανίκανο), δικαιολογώντας μάλιστα την αστική προπαγάνδα εναντίον της βίας του, χωρίς να δείχνει να προβληματίζεται ποια τμήματα του λαού «βλέπουν με καλό μάτι την αγγλική επέμβαση» και χωρίς να επιδιώκει καθόλου να μπει στο κλίμα και το πνεύμα μιας ιδιαίτερης περιόδου, προσεγγίζοντάς την δηλαδή αναχρονιστικά.⁹³⁰

Από την άλλη, το καλοκαίρι του 2002, με αφορμή την εξάρθρωση της «Ε.Ο. 17Ν», πολλοί δημοσιογράφοι της συντηρητικής παράταξης, όπως ο εμβληματικός διευθυντής επί χρόνια της παραδοσιακά συντηρητικής εφημερίδας *Καθημερινή* και παλιός αριστερός Αντώνης Καρκαγιάννης,⁹³¹ στο πλαίσιο διαφόρων αρνητικών και προκατειλημμένων αναλύσεων τους για το προφίλ της ένοπλης οργάνωσης, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν, με επιφανειακό και συλλήβδην καταδικαστικό τρόπο τη βίαιη δράση της, υποπίπτουν στην εύκολη, λόγω και των δύο διάσημων φωτογραφιών της οργάνωσης (όπου στην πρώτη απεικονίζεται και ο Άρης, μαζί τον Καρλ Μαρξ, ενώ στην δεύτερη και πιο εμβληματική, πλέον, εντάσσεται και αυτή του Τσε Γκεβάρα), σύνδεσής της με τη βία του.⁹³² Κάνοντας μία πολύ σύντομη αναδρομή, η

⁹³⁰ «Στο βουνό περιγράφεται από συντρόφους και αντιπάλους ως βίαιος, αδίστακτος, άσπλαχνος, [...], κυνικός. [...] Βασάνιζε προσωπικά κρατούμενους. Εκτελούσε ο ίδιος ή διέταζε να εκτελέσουν όχι μόνο προδότες (πραγματικούς ή υποτιθέμενους), αλλά και αιχμαλώτους, ζωοκλέφτες, ακόμα και συναντάρτες για ασήμαντα παραπτώματα. Καυχιόταν για τους μαυροσκούφηδες ότι ήταν " σκληροί μέχρις από ανθρωπισμού όταν τους διέταζα". [...] μήπως τότε το κόμπλεξ του " δηλωσια", που οδηγούσε σε ένα εξιλεωτικό εξτρεμισμό; Ο αχρηστευμένος από τους βασανιστές του Μανιαδάκη ανδρισμός, που γέννησε μία καταστροφική και αυτοκαταστροφική μανία; [...] η συχνά άσκοπη βιαιότητά του έδινε πρώτης τάξεως τροφή στην γερμανική, την αγγλική και την ελληνική αστική προπαγάνδα, αποξενώνοντας από τον αγώνα του σημαντικά τμήματα του λαού και αναγκάζοντας τα να βλέπουν με καλό μάτι την αγγλική επέμβαση", βλ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, «Η μετακομιδή της καράς του Άρη», *Τα Νέα*, 9/12/1997

⁹³¹ Τονίζουμε το «από κάποια στιγμή της Μεταπολίτευσης», καθώς ο Αντώνης Καρκαγιάννης (1932-2010) προέρχεται από τον χώρο της προδικτατορικής Αριστεράς, οποίος, όντας οργανωμένος στις τάξεις του παράνομου τότε ΚΚΕ της δεκαετίας του 1950, φυλακίστηκε από το 1959 έως το 1966, για να εκτοπιστεί επί Χούντας στη Γυάρο και τη Λέρο, ενώ και κατά τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης υπήρξε συνιδρυτής εμβληματικών σημαντικών εντύπων της ευρύτερης αριστερής πολιτικής κουλτούρας, μεταξύ των οποίων το *Αντί* και ο *Πολίτης*. Από το 1983 εργαζόταν στην *Καθημερινή*, αρχικά ως συντάκτης, μέχρι που έφτασε να γίνει και διευθυντής της.

⁹³² Η πρώτη εκ των διάσημων αυτών φωτογραφιών απεικόνιζε τα κλεμμένα, λίγες μέρες νωρίτερα, όπλα από το ΙΘ΄ Αστυνομικό Τμήμα Βύρωνα, συνοδευόμενη από πορτρέτα του Μαρξ και του Άρη, με προφανή συμβολικό σκοπό, δημοσιεύτηκε αρχικά από την εφημερίδα *Έθνος* μαζί με την προκήρυξη την οποία η οργάνωση απέστειλε στην συγκεκριμένη εφημερίδα, βλ. *Έθνος*, 17/8/1988. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι σε συνέντευξη τύπου που παραχώρησε στους δημοσιογράφους και σε σχετική ερώτηση («Μαζί με την προκήρυξη, αυτή τη φορά η "17 Νοέμβρη" έστειλε και φωτογραφία με τα όπλα των αστυνομικών και φόντο τη σημαία της και τα πορτρέτα του Μαρξ και του Άρη

σύνδεση του Άρη, συγκεκριμένα της επαναστατικής βίας που αυτός συμβόλιζε με την δράση της «Ε.Ο. 17N» από την ίδια, έγινε αντικείμενο έντονης και αυστηρής κριτικής στον δημόσιο λόγο, ιδιαίτερα από παλιούς αριστερούς. Ήδη από τα πρώτα χρόνια δημοσιοποίησης των εν λόγω φωτογραφιών από την ένοπλη οργάνωση, οι οποίοι διαφωνούσαν κάθετα με την επιχείρηση οικειοποίησης της συμβολικής επαναστατικής βίας του Άρη από την «Ε.Ο. 17N», που την χαρακτήριζαν απλώς «τρομοκρατική οργάνωση», μη έχουσα οποιαδήποτε σχέση με την ουσία της δυναμικής δράσης του Άρη και ό,τι αυτός, κατά αυτούς, συμβόλιζε στο επίπεδο αυτό.⁹³³ Στο πλαίσιο αυτό, και επιστρέφοντας στην χρονική ροή της αφήγησής μας, επιχειρώντας, το 2002, λοιπόν, ο Καρκαγιάννης να προσεγγίσει τη βία της "τρομοκρατικής" οργάνωσης του τότε παρόντος, κατέληξε σε μία γενεαλογία της βίας της Αριστεράς, για να την καταστήσει στο αναγνωστικό του κοινό, άμεσα ιδεολογικά, πολιτικά και πρακτικά υπεύθυνη για την "τρομοκρατία" στην Ελλάδα, ανάγοντάς την σε αυτήν της περιόδου της Κατοχής και του Εμφυλίου, προκειμένου να φτάσει στην καταδίκη του Άρη

Βελουχιώτη. Τι έννοια νομίζετε ότι έχει αυτό;»), ο τότε υπουργός Δημόσιας Τάξης Τάσος Σεχιώτης αρνήθηκε να σχολιάσει οποιοδήποτε σύμβολο της φωτογραφίας, μεταξύ των οποίων και του Άρη: «Δεν σχολιάζω ούτε τα σύμβολά του, ούτε τίποτα», βλ. *Τα Νέα*, 18/8/1988. Η δεύτερη, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Επικαιρότητα* (5/2/1990) απεικόνιζε και τα νέα όπλα που η οργάνωση είχε κλέψει από το στρατόπεδο του Συκουρίου στη Λάρισα και το Πολεμικό Μουσείο στην Αθήνα, λίγο καιρό πριν, που τα πλασιώναν πέρα από τις προαναφερθείσες φωτογραφίες (του Άρη και του Μαργ) και αυτή πλέον του Τσε Γκεβάρα.

⁹³³ Ενδεικτικά, ο Ηρακλής Τζάθας, δημοσιογράφος, παλιός αριστερός και ελασίτης, τον οποίο συναντήσαμε παραπάνω, αναγνωρίζει ποιος είναι ο λόγος που προβάλλονται εικονογραφικά αυτές οι τρεις προσωπικότητες από την «Ε.Ο. 17N», να προσδώσει στην ταυτότητα της δικής της δράσης «δηλαδή μια συμβολική παράσταση επαναστατικής ατμόσφαιρας με κυρίαρχες φιγούρες τρεις διεθνείς προσωπικότητες συνδυασμένες, έστω νοερά, στη λαϊκή συνείδηση, με ότι εξιδανικευμένο, εκρηκτικά αγνό, ατόφιο και κρυστάλλινο περικλείει αυτό που λέγεται ξεσηκωμός, άλλοτε επανάσταση, άλλοτε Ελευθερία, άλλοτε Δίκαιο, ή σκέτα και απλά ακόμα έτσι απροσδιόριστα, δημοκρατία» και το καταδικάζει. Συγκεκριμένα, αναφορικά με την οικειοποίηση του συμβόλου επαναστατικότητας του Άρη, ο Τζάθας διαφωνεί στο ότι ταυτίζονται οι σύγχρονοί του της «Ε.Ο. 17N» με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και ως προς τον σκοπό και ως προς την μεθοδολογία της βίαιης δράσης, ισχυριζόμενος τα εξής: «Και με τον Άρη Βελουχιώτη, τι σχέση έχετε; Αυτός ήταν ηγέτης μαζών, λαού, τον ακολουθούσε ένα σχεδόν ολόκληρο Έθνος. Που εξουσίαζε και διοικούσε με τις λαϊκές συνελεύσεις. [...] Ο Άρης [στην Πελοπόννησο] διατρέχει όση περιοχή φτάνει το μάτι του και η ψυχή του. Κατατροπώνει σχέδια [ενάντια στους Γερμανούς], χαράσσει ελιγμούς οργανώνει αντεπιθέσεις, πυρπολεί την ορμή, φλέγεται για τη νίκη. [...] Ο Άρης, σύμβολο επανάστασης, αλλά ποιας; Εκείνης που ξεσηκώνει πλήθη, ρίχνει κάστρα με γροθιές, ακόμα και με πέτρες, γκρεμίζει τυραννίες και απελευθερώνει και δεν τρομοκρατεί, δολοφονεί, σκλαβώνει, ταπεινώνει, εκμηδενίζει τον άνθρωπο». Τέλος, ο Τζάθας θεωρεί πως, οικειοποιούμενη το επαναστατικό σύμβολο «Άρης», η «Ε.Ο. 17N», εξαιτίας των δικών της βίαιων σκοπών και μεθόδων, ουσιαστικά τον παρουσιάζει «άγριο» όπως και οι διαχρονικοί αντίπαλοι της επαναστατικής δράσης του, κατά κανόνα οι αντικομμουνιστές: «Εκτός αν τον μεταμορφώσετε σε αιμοδιψές βαμπίρ που ευλογεί τα όπλα σας. Βέβαια, οι δοσίλογοι και "συναφή μ' αυτούς... επαγγέλματα", του κρέμασαν χατζάρους ακόμα και στ' αυτιά του», βλ. Ηρακλής Τζάθας, «Πρόσωπα και σύμβολα. Λίγες γραμμές για την "17 Νοέμβρη"», *Τα Νέα*, 7/2/1990. Για αντίστοιχη, πιο ειρωνικού (λογοτεχνικού) ύφους προσέγγιση σχετικά με την οικειοποίηση του επαναστατικού συμβόλου του Άρη από την «Ε.Ο. 17N», μέσω της φωτογραφίας αυτής, βλ. και Μιχάλης Φακίνος, «Συνάντηση μπαζούκα με βόμβα μολότωφ», *Τα Νέα*, 10/2/1990.

λόγω της άκρατης βίας που αυτός, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, άσκησε, χαρακτηρίζοντάς τον ουσιαστικά τρομοκράτη ως προς τη δράση του και θεωρώντας τον απόλυτο πρότυπο και ουσιαστικά πολιτικό πρόγονο της «Ε.Ο. 17Ν».⁹³⁴ Στο βιβλίο του που εξέδωσε την ίδια χρονιά, κινούμενος στο ίδιο πλαίσιο καταδίκης της «Ε.Ο. 17Ν» μέσω της καταδίκης της βίας του Άρη, επικαλούμενος ανώνυμες μαρτυρίες συντρόφων του και προσωπικά του αναγνώσματα, πέρα από μια φυσική ευφυΐα και κάποια ηγετικά χαρίσματα που του αναγνωρίζει, καταλήγει ότι ήταν «σκληρός» και «δόλιος», ενώ τις αγριότητες του τις αποδίδει σε έναν «πολιτικό πρωτογονισμό».⁹³⁵ Στο βωμό, δηλαδή, της περαιτέρω μείωσης της ήδη – από πολλά χρόνια – απαξιωμένης, για το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας, πολιτικής ταυτότητας της «Ε.Ο. 17Ν», μειώνει και το πολιτικό νόημα της δράσης του Άρη.

Λίγες μέρες αργότερα, στην ίδια πάλι εφημερίδα και στο ίδιο κλίμα επιχείρησης ερμηνείας της βίας της «Ε.Ο. 17Ν» και προσπάθειας καταγραφής μιας γενεαλογίας, εκ νέου, της βίας στην Ελλάδα, αλλά με σαφή στόχο, επίσης, της σύνδεσης της σύγχρονης "τρομοκρατίας" με τη διαχρονική δράση της Αριστεράς και του ΚΚΕ, ο επίσης δημοσιογράφος Αντώνης Καρακούσης ασχολείται, μεταξύ άλλων, με τον φόνο του Μαραθέα, αυτή τη φορά, όμως, όχι με αρνητικό τρόπο, καθώς ο συντάκτης του άρθρου θεωρεί πως "δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μία πράξη βίας, ενταγμένη βεβαίως στο περιβάλλον της εποχής".⁹³⁶ Ενδεχομένως, αυτή τη φορά η βία του Άρη δεν υπόκειται στην αυστηρή κριτική της συντηρητικής παράταξης, του Καρακούση εν προκειμένω, επειδή ο τελευταίος, επηρεασμένος από το περιρρέον κλίμα της εποχής για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, που είχε εντέχνως καλλιεργηθεί, κατά κύριο λόγο, από

⁹³⁴ «Είναι όλες εκείνες οι εκκρεμότητες από το παρελθόν της Αριστεράς, από την τεράστια συσσώρευση βία στην κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο, για την οποία η αριστερά είναι Τουλάχιστον κατά το ήμισυ υπεύθυνη.[...] Όσο η αριστερά δεν τακτοποιεί αυτές τις εκκρεμότητες, φαινόμενα σαν αυτό της "17Ν" και της τρομοκρατίας θα πηγάζουν από τους κόλπους της, από τα ιδεολογήματά της και από τις "σέχτες" της. Δεν είναι τυχαίο ότι το σύμβολο της "17Ν" είναι ο Άρης Βελουχιώτης, ένας άνθρωπος που με πολιτικό πρωτογονισμό άσκησε τρομοκρατία τη βία", βλ. Αντώνης Καραγιάννης, «Ο πόλεμος κατά της τρομοκρατίας είναι πολιτικός και ιδεολογικός», *Η Καθημερινή*, 4/ 8/2002.

⁹³⁵ «Από αφηγήσεις ανθρώπων που τον γνώρισαν καλά και στάθηκαν κοντά του ως το τέλος, αλλά και από ότι έχω διαβάσει για τον Άρη, σχημάτισα τη σταθερή εικόνα μίας σύνθετης και αντιφατικής προσωπικότητας, με φυσική ευφυΐα και ηγετικά χαρίσματα, αλλά και με πολλές αδυναμίες. Σκληρός, δόλιος και καχύποπτος, τολμηρός και ταυτόχρονα άτολμος και συμπλεγματικός. Το αυθεντικότερο, ωστόσο, χαρακτηριστικό του, φαίνεται ότι ήταν ο πρωτογονισμός γενικά και ειδικότερα ο πολιτικός πρωτογονισμός. Πιστεύω ότι από κει πηγάζουν και οι αγριότητες που του αποδίδουν και όχι από τις ανάγκες ορισμένης πολιτικής τακτικής», βλ. Αντώνης Καραγιάννης, *Τρομοκρατία και Αριστερά*, Πόλις, Αθήνα, 2002, σ. 128. Αυτή η προσέγγιση της βίας του περί «πρωτογονισμού» του, θυμίζει την προαναφερθείσα αντίστοιχη που έκανε περίπου 40 χρόνια νωρίτερα ο αριστερός λογοτέχνης Κ. Πορφύρης, συνδέοντάς τον όμως εκείνος με έναν «πρωτογονισμό» των ηρώων του 1821, αποδίδοντας στην δράση του όμως ένα θετικό πρόσημο, βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, 1/2/1966, σ. 138.

⁹³⁶βλ. Αντώνης Καρακούσης, «Η συσσωρευμένη βία 60 χρόνων και το μόρφωμα της "17Ν"», *Καθημερινή*, 18/8/2002.

το εξαιρετικά δημοφιλές, επιδραστικό στην ελληνική κοινωνία προαναφερθέν έργο του Δ. Χαριτόπουλου, το *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, και την οπτική του δεν τον εντάσσει, στο αφήγημα του, στο κομμουνιστικό κίνημα, στο ΚΚΕ συγκεκριμένα, αλλά χαρακτηρίζει σκόπιμα τον Άρη και τους συντρόφους του, που ενεργήσαν βίαια του Μαραθέα, "άτακτους",⁹³⁷ θεωρώντας, παράλληλα, έμμεσα, τον Μαραθέα "εγχώριο συνεργάτη" των κατοχικών δυνάμεων, γεγονός που δικαιολογεί- τυπικά- και την πράξη του. Το ότι η βίαιη αυτή ενέργεια του Άρη δεν δέχεται από τον Καρακούση αυστηρή καταδίκη οφείλεται στο γεγονός πώς δεν τον εντάσσει, στο άρθρο του, στο ΚΚΕ. Αυτό αναδεικνύεται αμέσως μετά, από το ότι, συνεχίζοντας την γενεαλογία της αριστερής βίας, περιγράφει τη βίαιη δράση της μυθικής και δαιμονοποιημένης για το "αστικό" στρατόπεδο, ΟΠΛΑ, μιας "εξαμβλωτικής οργάνωσης" του κόμματος, όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει για αυτήν, συγχέοντάς την μάλιστα με την "Στενή Αυτοάμυνα" της περιόδου του εμφυλίου, δείχνοντας πόσο επιφανειακή είναι η προσέγγιση του, με μόνο σκοπό τον τονισμό της βίας του ΚΚΕ, ακόμα και μέσα από ανακρίβειες.⁹³⁸

Δεν είναι τυχαίο ότι, μέσα στο κλίμα της εξάρθρωσης της "Ε.Ο.17Ν", επιφανείς εκπρόσωποι της συντηρητικής διανόησης δεν χάνουν την ευκαιρία, δείχνοντας ρεβανσιστική διάθεση, να αναφερθούν, για πολλοστή φορά, στην ακραία βία του Άρη. Ο Άρης και ιδιαίτερα η βία του, ως "σήμα κατατεθέν" του, για αυτόν τον πολιτικό χώρο, υπήρξε, όπως έχει ειπωθεί και παραπάνω, διαχρονικά αγαπημένο θέμα συζήτησης και προβολής από τη δεξιά παράταξη, με σχεδόν εκδικητικό τρόπο, ειδικά σε περιόδους, όπως τότε (2002), οπότε το σύμβολο "Άρης" είχε, παράλληλα (πέρα από τη σύνδεση της μορφής του με τη "17Ν" λόγω επικαιρότητας), αποκτήσει ένα νέο, θετικό πρόσημο και ενδιαφέρον σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, εξαιτίας της εκδοτικής έξαρσης της περιόδου αυτής με έργα που τον τοποθετούν στη σφαίρα του "καλού", για να μην πούμε του «αγίου». Παρατηρείται έτσι, για άλλη μία φορά, το φαινόμενο "δράσης- αντίδρασης" όσον αφορά τη βία του από το αντίπαλο

⁹³⁷ «Σ' αυτό το κλίμα διώξεων [από τις κατοχικές δυνάμεις και τους εγχώριους συνεργάτες τους] θα γίνει και η πρώτη ενέργεια των ατάκτων του Άρη Βελουχιώτη, η δολοφονία του μεγαλοκτηματία Μαραθέα στο Νέο Μοναστήρι του Θεσσαλικού κάμπου», βλ. Καρακούσης (2002), ο.π.

⁹³⁸ «Αργότερα το 1943, όταν θα διαφανεί η γερμανική ήττα και θα επικρατήσουν οι εγχώριοι και εν πολλοίς ξενοκίνητοι ανταγωνισμοί, το ΚΚΕ θα συγκροτήσει και θα καθοδηγήσει με στελέχη του Πολιτικού Γραφείου της ΟΠΛΑ (Οργάνωση Προστασίας Λαϊκών Αγωνιστών) και τη "Στενή Αυτοάμυνα", δύο εξαμβλωτικές οργανώσεις, οι οποίες θα λειτουργήσουν σε καθεστώς παρανομίας και θα αναλάβουν δράση, σκοτώνοντας αρχικά συνεργάτες των Γερμανών και ακολούθως πολιτικούς αντιπάλους», βλ. Καρακούσης (2002), ό.π.

ιδεολογικό, το αντικομμουνιστικό, στρατόπεδο που το παρακινεί να ασχολείται έντονα με τη βίαιη δράση του, και που θα το συναντήσουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και έπειτα, όπως έχει αναφερθεί, υπήρχε μια διάχυτη άποψη στη δημόσια σφαίρα επιχείρησης ταύτισης της ιστορικής Αριστεράς με την βία, λόγω της διάχυσης στην κοινωνία απόψεων μιας «σχολής αναθεώρησης» της ιστορίας και κυρίως αυτής της δεκαετίας του 1940, σύμφωνα με τις οποίες η βία της Αριστεράς – ταυτόχρονα με αυτή της Δεξιάς – έπρεπε να πάρει στον δημόσιο λόγο τον χώρο που της άρμοζε, καθώς, από τη Μεταπολίτευση και μετά είχε εξιδανικευθεί. Ο Άρης, ως ο δυναμικός πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ, δεν θα ήταν δυνατό να ξεφύγει από αυτού του είδους την κριτική. Από αυτές τις απόψεις επηρεάστηκαν πολλοί άνθρωποι με δημόσιο λόγο, όπως δημοσιογράφοι,⁹³⁹ άνθρωποι του πνευματικού κόσμου κ.ά. Στην τελευταία κατηγορία φαίνεται να ανήκει ο ποιητής και εκδότης του λογοτεχνικού περιοδικού *Οδός Πανός* Γιώργος Χρονάς. Στη μόνιμη στήλη του περιοδικού του, η οποία ονομαζόταν "Δευτέρα",⁹⁴⁰ το 2002, βάσει των προαναφερθέντων και με αφορμή την έκρηξη μνήμης για τον Άρη, μέσα από πολλές, αλλά όχι απαραίτητα καλές, εκδόσεις για τη ζωή και τη δράση του,⁹⁴¹ αναφέρεται καυστικά στην άγρια βία του, χαρακτηρίζοντάς τον "χασάπη" και μάλιστα "μαύρο" ή "κόκκινο", υπονοώντας, αυτό που πολλοί άνθρωποι την περίοδο αυτή κάνουν, υποστηρίζοντας δηλαδή ότι η κομμουνιστική και η φασιστική βία είναι ίδιες (ή έστω τους είναι αδιάφορο να τις διαστείλουν) και ουσιαστικά ταυτίζοντάς τες.

Παράλληλα, έμμεση απάντηση του αντικομμουνιστικού χώρου στην δυναμική διάχυση της θετικής εικόνας του Άρη, ως εθνικού πλέον ήρωα, που περιλαμβάνει και δικαιολόγηση – εν πολλοίς – της βίαιης δράσης του (με άξονα κυρίως την έκδοση του βιβλίου του Χαριτόπουλου, αλλά και τηλεοπτικές εκπομπές στη δημόσια τηλεόραση που ενισχύουν αυτού του είδους την εικόνα του), που έλαβε χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1990, μπορεί να θεωρηθεί η επανέκδοση ψυχροπολεμικών, αντικομμουνιστικού ύφους, «μελετών», η αντίδραση πολλών βουλευτών της ΝΔ αλλά και η εμφάνιση νέων σχετικών άρθρων. Ενδεικτικά, το 1997 είναι που επανεκδίδεται το ψυχροπολεμικό ιστορήμα του παλιού

⁹³⁹ Ενδεικτικά, βλ. Νίκος Λακόπουλος, *Ο Αλέξης στη χώρα των θαυμάτων. Ο Τσίπρας, η Ελλάδα και η «Μεγάλη Αριστερά»*, Λιβάνης, Αθήνα, 2014, σ. 156-158.

⁹⁴⁰ Επρόκειτο για την μόνιμη ανυπόγραφη στήλη του περιοδικού, που τη συνέταξε ο ίδιος ο εκδότης του *Οδός Πανός*.

⁹⁴¹ Προφανώς δεν είναι τυχαίο ότι το 2001 εκδόθηκε ο δεύτερος τόμος του έργου του Διονύση Χαριτόπουλου, στο οποίο - εν μέρει τουλάχιστον - εμμέσως ο χρόνος αναφέρεται ακόμα και η έκρηξη του δημοσίου διαλόγου γύρω από το πρόσωπο του καπετάνιου του ΕΛΑΣ που αυτό πυροδότησε πάλι.

δημοσιογράφου Γιώργου Καράγιωργα *Η ΟΠΛΑ χωρίς θρύλο*,⁹⁴² όπου, μέσα από πλήθος φήμες και ανακρίβειες, επιχειρείται, όπως θα δούμε και πιο κάτω, μια ταύτιση σχεδόν του Άρη με την ΟΠΛΑ, μέσα από το πρίσμα του σχήματος του φόβου του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου (την εποχή που γράφτηκε, στα τέλη της δεκαετίας του 1950) για την ακραία βία που θρυλείτο ότι ασκούσαν οι δύο αυτοί «πόλοι βίας» του ΚΚΕ της δεκαετίας του 1940.⁹⁴³

Επίσης, λίγα χρόνια μετά ο λαογράφος Ηλίας Πετρόπουλος, γνωστός για τις «αιρετικές» γενικά απόψεις του, ενοχλημένος, ίσως, από την υπερπροβολή, σε επίπεδα μόδας, τα χρόνια εκείνα, της νέας εξιδανικευμένης εικόνας του Άρη,⁹⁴⁴ προβαίνει σε μια παρουσίασή του ως ακραία βίαιου, αναπαράγοντας με μια σχετική απολυτότητα, μάλιστα, πολλές από τις πτυχές σχετικών αφηγημάτων που διαχρονικά μόνο ακροδεξιοί και αντικομμουνιστές του έχουν προσδώσει («Ο Βελουχιώτης ήτανε φονιάς»), μη τοποθετώντας την βία του στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής που την άσκησε και παραθέτοντας, για να ενισχύσει το εγκληματικό προφίλ του, δύο έμμεσα βιωματικές μαρτυρίες για την βίαιη και εγκληματική δράση: η μία

⁹⁴² Βλ. Γιώργος Καράγιωργας, *Η ΟΠΛΑ χωρίς θρύλο*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1997. Το ιστόρημα αυτό είχε πρωτοδημοσιευτεί σε συνέχειες στην εφημερίδα *Εθνος* τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1958.

⁹⁴³ Το βιβλίο είναι γεμάτο αναφορές στην ακραία βία του Άρη, αλλά αυτό που το διαφοροποιεί από άλλα είναι η επιχείρηση ταύτισης Άρη και ΟΠΛΑ. Ενδεικτικά: «Ο Βελουχιώτης έβαλε την σφραγίδα της δικής του μανιακής προσωπικότητας και της εγκληματικής ροπής, στην εξέλιξη της ΟΠΛΑ [...] ήσαν κατά κάποιον τρόπο δύο συγκοινωνούνται δοχεία από μίας αρχής», βλ. Καράγιωργας (1997), ό.π., σ. 49. Αυτό που, επίσης, είναι άξιο αναφοράς σε αυτό το έργο είναι η παράθεση και αξιοποίηση για το κείμενο κάποιων χειρογράφων, υποτίθεται τουλάχιστον, του Φοίβου Γρηγοριάδη, αξιωματικού του ΕΛΑΣ, που οικοδομούν, μέσα από τις απόψεις του, το «εγκληματικό» προφίλ του Άρη, προσδίδοντας κύρος αντικειμενικότητας στο αφήγημα του Καράγιωργα. Ωστόσο, ο Φ. Γρηγοριάδης ήταν ήδη πολλά χρόνια νεκρός ώστε να διαψεύσει (ή όχι) την γνησιότητα των γραπτών αυτών. Σε αυτό προέβη όμως ο γιος του Νεόσμος Γρηγοριάδης, αμφισβητώντας ότι αποτελούν απόψεις του πατέρα του, οι οποίες έχουν δημοσιευτεί στα πολυάριθμα βιβλία του, αλλά και συνεντεύξεις επί του θέματος, θυμίζοντας μια φράση του: "Οι δεξιοί στις μελέτες τους, κάθε φορά που έπρεπε ν' αναφερθούν στον Άρη Βελουχιώτη, βουτούσαν την πένα τους στη χολή και στην αποκήρυξη", βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/12/1997

⁹⁴⁴ Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πετρόπουλος εξέφραζε, στο πλαίσιο καταδίκης συλλήβδην της βίας της δεκαετίας του 1940 – τόσο από την Δεξιά όσο και από την Αριστερά (μη επιχειρώντας να την τοποθετήσει στο πνεύμα της εποχής), ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 τις ίδιες απόψεις για τη βία του Άρη, κάνοντας κριτική στην εξιδανίκευση της εικόνας του ήδη από την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, της βίας του συμπεριλαμβανομένης: «Δεν μπορείς να τον θεοποιήσεις [τον Άρη], παραφουσκώνοντας την σημασία των ανύπαρκτων μαχών όπου έλαβε μέρος. Μας μάθανε να υπερτιμούμε την αξία του Άρη και την δύναμή του στα πλαίσια του ΕΛΑΣ. Η προσωπική φρουρά του Άρη (οι γραφικοί Μαυροσκούφηδες) είχε μια σχεδόν φολκλορίστικη σημασία», (βλ. Ηλίας Πετρόπουλος, «Πτώματα, πτώματα, πτώματα ...», *Σχολιαστής*, τ. 70, 24/6/1988, σ. 68). Ενώ επίσης και σε αυτό το κείμενό του, ενοχλημένος από την αγιοποιημένη εικόνα τόσο του ΕΛΑΣ γενικά, όσο και του Άρη προσωπικά, καθ' όλη την Μεταπολίτευση, και προφανώς, ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του 1980 και την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, αποδίδει ερμηνευτικά την ακραία βία του σε ψυχοκοινωνικά του χαρακτηριστικά, χωρίς τεκμηρίωση: «Θα μπορούσε κανείς να θυμηθεί την αγριότητα του Άρη Βελουχιώτη, που δεν ήταν αγγελοῦδι [...] ήταν επιθετικός, πότης, κολομπαράς» (βλ. Πετρόπουλος (1988), ό.π., σ. 68), σχολιάζοντας όμως σχετικά θετικά την πολιτική του κρίση: «Δεν δικαιούσαι να διαγράψεις πολιτικά τον Άρη» (βλ. Πετρόπουλος (1988), ό.π., σ. 68). Το κείμενο αυτό προδημοσιεύτηκε στον *Σχολιαστή* και εκδόθηκε αυτόνομα το 1990, βλ. Ηλίας Πετρόπουλος, *Πτώματα, πτώματα, πτώματα ...*, Νεφέλη, Αθήνα, 1990.

αφορούσε κάποια μικροπαραβατική ιστορία του μεσοπολέμου, σύμφωνα με την οποία ο Άρης (Κλάρας τότε) είχε κλέψει κάτι καρέκλες από ένα κινηματογράφο ενός θείου του στην Αθήνα και μία άλλη, ενός γνωστού του, ονόματι Κώστα Τρυφερούλη, που υπήρξε μαυροσκούφης του Άρη, και οποίος του είχε πει πως «καλός ήταν, αλλά ήταν και άγριος».⁹⁴⁵

Στον ακραίο δεξιό χώρο (αλλά και σε τμήμα του δεξιού, με κάπως αιρετικές απόψεις), της εξεταζόμενης περιόδου, πάντως, οι προσλήψεις και η δημόσιες αποτυπώσεις της βίας του Άρη εξακολουθούσαν να είναι σταθερά οι ίδιες και απόλυτα ξεκάθαρες. Παρά, λοιπόν, την προαναφερθείσα προσπάθεια τμήματος του εθνοκεντρικού ή «πατριωτικού» (όπως κάποιοι εξ αυτών θέλουν να τον χαρακτηρίζουν) χώρου, που επιχειρήσαν να εντάξουν τον Άρη στο εθνικό αφήγημα, η συντριπτική πλειοψηφία του ακροδεξιού χώρου δεν μπορεί να ασπαστεί αυτή την προσέγγιση για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ και συνέχισε να καταδικάζει – σε κάθε τόνο – την ακραία βία του. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να ενταχθεί και η άποψη που εκφράζει, την περίοδο αυτή, για την ακραία βία του Άρη ο φανατικός αντικομμουνιστής ελληνοαμερικανός αξιωματικός, μέλος της ΣΣΑ, και μετέπειτα πράκτορας της CIA John Fatseas, που γνώρισε τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο τον Σεπτέμβριο του 1944.⁹⁴⁶ Ο Fatseas, λοιπόν, σε μαρτυρία του του 2007, περιγράφοντας τις ευθύνες που αποδίδει στον Άρη για τα βίαια γεγονότα που συνέβησαν στην Καλαμάτα, τον χαρακτηρίζει «ξεκάθαρα αιμοδιψή».⁹⁴⁷ Προς επίρρωση, μάλιστα, αυτής της κρίσης του, με αφορμή τις διαπραγματεύσεις με τους άνδρες του Τάγματος Ασφαλείας Γαργαλιάνων για παράδοσή τους στον ΕΛΑΣ, χωρίς μάχη, όπου συμμετείχε και ο ίδιος και οι οποίοι ναυάγησαν, ύστερα από δική τους άρνηση, παρατηρεί – αυθαίρετα – πως ο Άρης χάρηκε για την αρνητική αυτή εξέλιξη, θέλοντας να αναδείξει, για άλλη μία φορά, την «αιμοχαρή» του φύση.⁹⁴⁸

⁹⁴⁵ Βλ. Ηλίας Πετρόπουλος, *Ο κουραδοκόφτης*, Νεφέλη, Αθήνα, 2003, σ. 124-134.

⁹⁴⁶ Ο ακραίος αντικομμουνισμός του Fatseas είναι αναμφισβήτητος. Άλλωστε, κατά τη δεκαετία του 1950 και του 1960, ως πράκτορας πλέον της CIA, υπήρξε στενός φίλος του μετέπειτα δικτάτορα Παπαδόπουλου, με τον οποίο συνομιλούσε συχνά και ήταν γνώστης των σχεδίων του για το πραξικόπημα, βλ. Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Εστία, Αθήνα, 2002, σ. 272. Εξάλλου τις ιδιαίτερα φιλικές σχέσεις του και τον θαυμασμό για τον Παπαδόπουλο, ο Fatseas δεν τα κρύβει ούτε δεκαετίες αργότερα, όπως αποτυπώνεται σε συνέντευξή του στον Στέλιο Κούλογλου (*Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα: «Τα δικά μας 60's»*), μέρος Γ', 3/5/2007, ΕΡΤ), βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=i731wmFkL2s>

⁹⁴⁷ «Παρέστην μάρτυς στο τελευταίο μέρος του λιντσαρίσματος στην Κεντρική Πλατεία στην Καλαμάτα. Ήταν κτηνώδες και αηδιαστικό, αλλά τίποτα δεν μπορούσα να πράξω. Δεν υπήρχε κάποιο σημείο για να προσπαθήσω να αλλάξω τον Άρη. Ήταν, χωρίς αμφιβολία, ξεκάθαρα αιμοδιψής», βλ. Νίκος Ζερβής, *Καλαμάτα, Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, τ. ΣΤ', Καλαμάτα, 2007, σ. 236-237, όπως παρατίθεται στο Σαραντόπουλος (2014), ό.π., σ. 349.

⁹⁴⁸ «Ο Άρης (Βελουχιώτης) χάρηκε και το έδειξε που απέτυχαν οι διαπραγματεύσεις. Αλλά, πιστεύω ότι τελούσε υπό τις διαταγές του ΚΚΕ, και θα τηρούσε μια συμφωνία, εάν είχε επιτευχθεί (όπως στην Τρίπολη). Ωστόσο, ο Άρης χάρηκε όταν απέτυχα στους Γαργαλιάνους – είχα διαπραγματευθεί με τον

Εδώ, όμως, οφείλουμε να σημειώσουμε πως επειδή πλέον η πλειοψηφία των ακραιφνών αντικομμουνιστών, των ακροδεξιών που είχαν βιωματικές μνήμες αν όχι από τον Άρη προσωπικά, αλλά τουλάχιστον από την Κατοχή, δεν βρισκόταν στη ζωή, παρατηρείται μια έντονη διασπορά αναπαραγμένων φημών του πολιτικού αυτού χώρου γύρω από τον αρνητικό μύθο της ακραίας βίας του, μέσα από τον φίλα προσκείμενο σε αυτούς έντυπο τύπο,⁹⁴⁹ τηλεοπτικές εκπομπές⁹⁵⁰, βιβλία – συμπιλήματα,⁹⁵¹ έντυπα δημόσιας ιστορίας που πρόσκεινται ιδεολογικά στην Ακροδεξιά,⁹⁵² ιστολόγια,⁹⁵³ ακόμα και σε ομιλίες στην Βουλή.⁹⁵⁴ Επειδή πρόκειται για πληθώρα στείρας αναπαραγωγής στερεοτυπικών προσεγγίσεων του «σφαγέα» Βελουχιώτη από όλους τους προαναφερθέντες διαύλους κατά τις τελευταίες δεκαετίες, κρίνουμε ότι δεν χρειάζεται να αναφερθούμε περαιτέρω σε αυτές. Το μόνο που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι, τα τελευταία χρόνια, πλήθυναν ως «απάντηση» σε δύο βασικές παραμέτρους, τις οποίες εδώ απλώς θα σημειώσουμε: την άνοδο στην κυβέρνηση το 2015 του ΣΥΡΙΖΑ (με ό,τι συνδηλώσεις είχε αυτό για τον ακροδεξιό χώρο σχετικά με την αύξηση της αναφοράς στη βία του, π.χ. φωτογραφίες του Άρη σε γραφεία υπουργών κ.ά) και την πολιτική και μετέπειτα και πολιτική αποκατάσταση του Άρη από το ΚΚΕ, με επακόλουθο την πλήρη επανένταξή του στην κομματική ιστορία, ως ήρωα πλέον.

Αυτό που είναι ακόμη πιο άξιο προσοχής είναι ότι η βία του Άρη κατά τα τελευταία χρόνια, ενδεχομένως εξαιτίας της αποκατάστασής του καπετάνιου του ΕΛΑΣ από το ΚΚΕ κινητοποιεί τον ακροδεξιό χώρο και σε πιο «δυναμικές», ακτιβιστικού χαρακτήρα ενέργειες, όπως η

Συναγματούργη Στούπα – ο οποίος και πάλι δεν εμπιστευόταν το λόγο του Άρη», βλ. Ζερβής (2007), ό.π., σ. 64, όπως παρατίθεται στο Σαραντόπουλος (2014), ό.π., σ. 312.

⁹⁴⁹ Ενδεικτικά, στην εφημερίδα Α1 του ΛΑΟΣ ο Άρης χαρακτηρίζεται «αρχι-σφαγέα» και «αρχικίναδος», βλ. Α1, 29/1/2005.

⁹⁵⁰ Ενδεικτικά, βλ. Εκπομπή «6» (τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΙ, Κωνσταντίνος Μπογδάνος) – 13/5/2016 <https://www.youtube.com/watch?v=ulQ9ynlWNNk> και Κωνσταντίνο Πλεύρη στην διαδικτυακή εκπομπή «Επανελλήνισις» του εκδοτικού οίκου Ήλεκτρον <https://www.youtube.com/watch?v=r7z2--W9kdo> Ο δημοσιογράφος Κωνσταντίνος Μπογδάνος, και μετέπειτα βουλευτής της ΝΔ, αποτυπώνει τις απόψεις του για την βία του Άρη και γραπτά, στο άρθρο του «Σφαγέα σε γραφείο υπουργού;» (16/5/2016), βλ. <http://marketnews.gr/article/392747/sfageas-se-grafeio-ypourgou>

⁹⁵¹ Ενδεικτικά, βλ. Κώστας Μπαρμπής, *Η τραγωδία της Ελλάδος εις πράξεις τρεις. Η κομμουνιστική επιβουλή κατά της χώρας, 1918-1949*, Πελασγός, Αθήνα, 1999, κυρίως σ. 245-249, Κώστας Μπαρμπής, *1941-1949, έτη αγώνων, θυσιών και αίματος. Η στάσις βασιλέων, πολιτικών, λαού και κρεμλινοκίνητου ΚΚΕ*, τ. Α', Πελασγός, Αθήνα, 2008, κ.ά.

⁹⁵² Ενδεικτικά, βλ. Αριστομένης Αντωνάκας, «Ο Άρης Βελουχιώτης ήταν κίναδος», *Τότε*, τ. 70, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1998 και Αριστομένης Αντωνάκας, «Ακόμα και στελέχη και η ηγεσία του ΚΚΕ της εποχής δυσφορούσαν με την διεστραμμένη εγκληματικότητα του Άρη Βελουχιώτη», *Τότε*, τ. 71, Μάρτιος – Απρίλιος 1998, σ. 76-80.

⁹⁵³ Ενδεικτικά, βλ. http://istoriakatoxis.blogspot.com/2013/07/blog-post_23.html και http://istoriakatoxis.blogspot.com/2014/01/blog-post_27.html

⁹⁵⁴ Ενδεικτικά, ο βουλευτής της Χ.Α. Μιχαήλ Αρβανίτης-Αβράμης χαρακτήρισε τον Άρη «σφαγέα», βλ. Πρακτικά Βουλής, ΙΕ΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΣΥΝΟΔΟΣ Γ΄, Συνεδρίαση Γ΄, Τετάρτη 8 Οκτωβρίου 2014

αφαίρεση της προτομής του Άρη, το 2012, λίγες μέρες πριν την επέτειο του θανάτου του στην Μεσούντα Άρτας (14-06-2012) και την Καλοσκοπή Φωκίδας (15-06-2012) από την «Ε.Ο. 1821», που ανέλαβε την ευθύνη με ανάρτησή της στον ιστότοπο zougla.gr.⁹⁵⁵ Μας απασχολεί η ενέργεια αυτή του ακροδεξιού χώρου, καθώς στο κείμενο της ανάληψης ευθύνης της αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στον «σφαγέα των Ελλήνων Άρη Βελουχιώτη» και την «εγκληματική δράση του», εξαιτίας της οποίας, υποτίθεται, «η ελληνική ύπαιθρος χρωστάει την σημερινή ερήμωσή της»,⁹⁵⁶ αλλά ο πραγματικός λόγος που έδρασαν έτσι τότε ήταν η επίσημη αποκατάσταση του Άρη από το ΚΚΕ.⁹⁵⁷

Τέλος, οι προσλήψεις και κατ' επέκταση οι καταγραφές της άγριας βίας του Άρη δεν προέρχονται μόνο από βιωμένες εμπειρίες ανθρώπων που υπήρξαν είτε «θύματα» είτε «αυτόπτες μάρτυρες» της, αλλά μπορεί να μεταβιβάζονται και διαγενεακά, σε διασωθέντες συγγενείς τους. Πρόκειται για τη λεγόμενη μετα-μνήμη.⁹⁵⁸ Συγγενείς ανθρώπων που βίωσαν τη βία του Άρη έχουν μεταφέρει το τραύμα στους απογόνους τους, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα πως το αφήγημά των δευτέρων προέρχεται αποκλειστικά από το οικογενειακό τραύμα και δεν διαμεσολαβείται από το παρόν τους και την πολιτική τους τοποθέτηση, ενδεχομένως στην αντικομμουνιστική άκρα Δεξιά. Το πιθανότερο πάντως είναι τα δύο αυτά

⁹⁵⁵ Σχετικά με αυτό το θέμα βλ. Έκθεση «Ακροαριστερός εξτρεμισμός – πηγή νεοτρομοκρατίας στην Ελλάδα και βίαιος ακροδεξιός εξτρεμισμός» – Αστυνομική Ακαδημία, Σχολή Εθνικής Ασφαλείας, όπως παρατίθεται στο

<https://www.iefimerida.gr/news/129897/%CE%B5%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CF%83-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BD%CE%AD%CE%B1-%CF%84%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%AF%CE%B1-%CF%80%CF%89%CF%82-%CE%B4%CF%81%CE%BF%CF%85%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CF%89%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CE%BD-%CE%BC%CE%AD%CE%BB%CE%B7> (τελευταία επίσκεψη, 17/2/2020)

⁹⁵⁶ «Κατά τον ίδιο τρόπο που οι αριστεροί εγκληματίες της συμμορίας του Άρη Βελουχιώτη, εθίστηκαν στο να κόβουν τα κεφάλια των Ελλήνων με κονσερβοκούτια, ερχόμαστε να τους υπενθυμίσουμε πως οι Έλληνες δεν παραδίδουμε ποτέ τα όπλα απέναντι στους προδότες της πατρίδας», <https://www.zougla.gr/greece/article/analipsi-ef8inis-gia-ti-vevilosi-ton-andrianton-tou-velouxioti> (τελευταία επίσκεψη, 17/2/2020)

⁹⁵⁷ Αυτό αποτυπώνεται από το πώς κλείνει το κείμενο: «Λέτε: Π.Α.ΜΕ. [συνδικαλιστική οργάνωση προσκείμενη στο ΚΚΕ] Λέμε: ΕΛΑΤΕ», βλ. <https://www.zougla.gr/greece/article/analipsi-ef8inis-gia-ti-vevilosi-ton-andrianton-tou-velouxioti> (τελευταία επίσκεψη, 17/2/2020)

⁹⁵⁸ Για περισσότερα σχετικά με την μετα-μνήμη, βλ. Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narratives and Postmemory*, Harvard University Press, 1997, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος, στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 131-147, Ashplant (2000), ό.π., σ. 43-47.

να αλληλοδιαπλέκονται και να αλληλοεπηρεάζονται, με αποτέλεσμα την καταγραφή της άγριας βίας του Άρη.

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν διασωθέντες συγγενείς θυμάτων του Μελιγαλά, γνωστού μνημονικού τόπου της Δεξιάς και κατά τις τελευταίες δεκαετίες μόνο της Ακροδεξιάς, στο αφήγημα των οποίων ο Άρης έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στην άκρατη βία που επικράτησε τον Σεπτέμβριο του 1944, μετά την αιματηρή μάχη με το Τάγμα Ασφαλείας. Για παράδειγμα, η Πηνελόπη Κρέσπη, κόρη εκτελεσθέντα στον Μελιγαλά, τοποθετεί τον Άρη στο κέντρο της αφήγησής της για την βία που έλαβε χώρα εκεί.⁹⁵⁹ Όμοια η νεαρή τότε Ρένα Κατσιβελα στους Γαργαλιάνους, που ή θα έχει κάποιο τραύμα λόγω απώλειας συγγενή της από τον ΕΛΑΣ ή θα είναι επηρεασμένη από τη συλλογική, κατασκευασμένη – εν πολλοίς – μνήμη στο μέρος αυτό ενάντια στη βία του Άρη, καταγράφει σε μαρτυρία της κάτι τόσο ακραίο, που δεν απαντάται εύκολα ούτε στους σκληρότερους αντικομμουνιστές.⁹⁶⁰ Το ότι είναι διαμεσολαβημένες μνήμες θεωρείται εξ ορισμού δεδομένο. Το ζητούμενο είναι αν πρόκειται απλώς για άκριτες φήμες που τις αναπαράγουν, εκδίδοντας τα έργα τους («έρευνες», υποτίθεται, τοπικής ιστορίας) σε ακροδεξιού χαρακτήρα οίκους και παρουσιάζοντας τον Άρη - κατά τα παλιά, τα ψυχροπολεμικά πρότυπα – σαν ένα ανθρωπόμορφο τέρας που ασκούσε ακραία βία – ή εάν εμπεριέχουν έστω και σπαράγματα βιωμένων εμπειριών, με την μορφή ματυριών. Αντίστοιχα, ακόμα και παιδιά πρώην μόνιμων αξιωματικών του στρατού που υπηρέτησαν στον ΕΛΑΣ και κοντά στον Άρη, έχοντας μνήμες από τους πατέρες τους, αναπαράγουν την εικόνα της βίας και της σκληρότητάς του, που ήδη τότε ήταν διαδεδομένη.⁹⁶¹

⁹⁵⁹ «Ο Βελουχιώτης όταν μπήκε στο Μελιγαλά και είδε στο Μπεζεστένι τόσους πολλούς αιχμαλώτους Έβαλε τις φωνές "τι τους κουβαλήσετε εδώ, γρήγορα μαχαίρι". Είχε διατάξει να τους φονεύσουν επιτόπου όταν τους συλλαμβάνουν», Πηνελόπη Κρέσπη, *Τόσο αίμα, γιατί;*, Πελασγός, Αθήνα, 2012, σ. 215.

⁹⁶⁰ «Ο Βελουχιώτης ρώτησε τον αντάρτη γιατί είχε συλλάβει τον νέο και εκείνος του απάντησε ότι ήτο ταγματасφαλίτης. Τότε ο Βελουχιώτης άρπαξε το κεφάλι του παιδιού από τα μαλλιά, το στήριξε στο γόνατό του και του έκοψε το λαιμό με το μαχαίρι του. Στη συνέχεια με κλωτσιές έβγαλε το νεκρό στο πεζοδρόμιο και πάταγε το κεφάλι του παιδιού», βλ. Ιωάννης Μπουγάς, *Αθών Αίμα*, τ. Β', Πελασγός, Αθήνα, 2016, σ. 374-375.

⁹⁶¹ Ο Γιάννης Παπαϊωάννου, γιος του διοικητή του ΙΙ/6 τάγματος του ΕΛΑΣ Αργολίδας – Κορινθίας Δημητρίου Παπαϊωάννου, αναφέρει, μέσω των μνημών που είχε από τον πατέρα του, σχετικά με τη μετακίνηση του Άρη στην Πελοπόννησο: «οι στρατιωτικοί και οι πολιτικοί της ΙΙΙ Μεραρχίας και VIII ταξιαρχίας ανησύχησαν σφόδρα, επειδή ο Άρης Βελουχιώτης είχε τη φήμη αυστηρού και σκληρού ανδρός», βλ. Πριόβολος (2009), ο.π., σ. 198. Ενώ η Άννη Λιάπα, κόρη του επίλαρχου του ΕΛΑΣ Ηλία Κονδύλη, σημειώνει, σύμφωνα με όσα έλεγε ο πατέρας της, αναγκαστικά συνεργάτης του Άρη στη Μεραρχία, ότι στέλνοντάς τον στον Πύργο στη μάχη κατά των Τ.Α. είχε δώσει ρητή εντολή: «μη μείνει ένας από τους κρατούμενους», βλ. Πριόβολος, ο.π., σ. 281. Ωστόσο η Λιάπα, αναγνωρίζοντας πως μπορεί ο πατέρας της να μην έλεγε απολύτως την αλήθεια, σχετικά για παράδειγμα με το φόνο ενός Ψυχαλινού, που τον απέδωσε στους μαυροσκούφηδες του Άρη, σχολίασε: «τώρα αν το είχε πει έτσι για ένα ελαφρύνη τη συνειδησή του, δεν ξέρω», υπονοώντας ότι ίσως τον σκότωσε ο ίδιος ο πατέρας της που ήταν παρών, βλ. Πριόβολος (2009), ο.π., σ. 281. Με αυτή την παρατήρηση θίγεται το τεράστιο

Κεφάλαιο 4

Μελέτες περίπτωσης διαφορετικών εκδοχών βίας του

Γενικά

Ένα στοιχείο ενδεικτικό του μύθου που έχει περιβάλλει την πραγματική ιστορία της ζωής του Άρη είναι οι πολλαπλές εκδοχές των ίδιων περιστατικών όπου εμπλέκεται και, εν προκειμένω για το θέμα που μας αφορά εδώ, των βίαιων, ιδιαίτερα χρήσιμων, όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω.⁹⁶²

Όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχουν περιπτώσεις που οι διαφορετικές εκδοχές οφείλονται σε συνειδητές διαστρεβλώσεις των αφηγητών, προκειμένου να εξυπηρετήσουν το αφήγημα τους. Συνήθως, αλλά όχι πάντα, αυτό γίνεται από τους επικριτές της βίας του. Παράλληλα, παρατηρούνται και διαφορετικές εκδοχές ίδιων και γεγονότων που οφείλονται σε αδυναμίες της μνήμης. Από την άλλη, εμφανίζονται και από υποστηρικτές του Άρη διαφορετικές εκδοχές περιστατικών βίας που αυτός έχει ασκήσει και έχουν να κάνουν πιο πολύ με το πως ο καθένας θέλει, ανάλογα με το αφήγημά του και την περίοδο που το καταγράφει, να παρουσιάσει το περιστατικό και την ταυτότητα του «θύματος».⁹⁶³

Επιπλέον, αυτές οι διαφοροποιήσεις δεν αφορούν μόνο διαφορετικές εκδοχές στην παρουσίαση μεμονωμένων περιστατικών βίας όπου εμπλέκεται – είτε άμεσα είτε έμμεσα (π.χ. να έδωσε κάποια εντολή) – ο Άρης, αλλά και γενικότερων ευθυνών του καπετάνιου του ΕΛΑΣ στην άσκηση της βίας του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τελευταίου αποτελούν οι διαφορετικές κρίσεις, γενικόλογες αρκετά, γύρω από την αντικειμενικά δυναμική δραστηριότητά του στην Πελοπόννησο, κυρίως για το αν ήταν δίκαιη ή όχι, υπονοώντας όσοι τον κατηγορούν ότι υπήρξε απάνθρωπα σκληρός, κυρίως απέναντι σε αμάχους.

Αντίστοιχα, μπορεί να πρόκειται για διαφορετικές μνημονικές προσεγγίσεις της βίας του από κατοίκους της ίδιας κοινότητας, με αφορμή ένα ή περισσότερα γεγονότα που μέσα στην πορεία του χρόνου έχουν αναμιχθεί, και ανάλογα με τα βιώματα του καθενός και κυρίως την πολιτική οπτική του παρόντος, όταν καταθέτουν τη μαρτυρία τους. Τότε μιλούμε για

ζήτημα της αξιοπιστίας των προφορικών μαρτυριών, που όμως υπερβαίνει τα όρια της δικής μας μελέτης. Για περισσότερα σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Πλέθρον, Αθήνα, 2014, σ. 114-118.

⁹⁶² Βλ. Portelli (1991), *ό.π.*, σ. 26.

⁹⁶³ Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφορετικής περιγραφής βίαιου γεγονότος όπου πρωταγωνιστεί ο Άρης και που δεν υπάρχουν προφανείς λόγοι για διαφοροποιήσεις είναι αυτό της εκτέλεσης ή μη του Κουτσκόστα στα τέλη Δεκεμβρίου του 1942 που θα δούμε παρακάτω.

διαιρεμένη μνήμη μιας κοινότητας γύρω από τη βία του Άρη, που έχει χαραχθεί περισσότερο σαν σύμβολο, παρά ως γεγονός, παρ' ότι, ενδεχομένως, υπήρξε ένα πραγματικό γεγονός που κινητοποιεί τη μνήμη των κατοίκων να αναφερθούν στη βία του.⁹⁶⁴ Ένα τέτοιο ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι κάτοικοι του χωριού Μαυρολιθάρι, όπου έδρασε ο Άρης με δυναμικό, ορισμένες φορές, τρόπο, και οι οποίοι, βάσει μαρτυριών τους των μέσων της δεκαετίας του 1980, φαίνεται πως είχαν μία διχασμένη μνήμη για την δράση του καπετάνιου στην περιοχή τους: κάποιοι έβλεπαν τη βία του Άρη δίκαιη και απαραίτητη, καθώς εκτέλεσε μόνο δύο άτομα από το χωριό, συνεργάτες των κατακτητών, και γενικά γλίτωσε τους κατοίκους της περιοχής από τη ληστεία και από την άλλη, άλλοι, ενταγμένοι, όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα, στον δεξιό πολιτικό χώρο, αντιμετώπιζαν γενικά τη βία του Άρη ως αχαριστία και κακομεταχείριση από τη μεριά του, ενώ παράλληλα έκαναν λόγο για αθρόες άδικες και βάνουσες εκτελέσεις «στρατιωτών» (sic).⁹⁶⁵ Αφορμή για τέτοιου είδους αντιφατικές κρίσεις για τον Άρη στο χωριό αυτό, ίσως, στάθηκε και ένα περιστατικό εκτέλεσης κάποιων μελών της συμμορίας των Αγοριδαίων (αλλά όχι μόνο), περίπτωση, όμως, που θα την δούμε αναλυτικά παρακάτω.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και μέσα στο ίδιο έργο υπάρχουν φορές που διαφέρουν οι διατυπώσεις ως προς την ίδια βίαια εκτέλεση ανθρώπου από τον Άρη,⁹⁶⁶ γεγονός που αναδεικνύει, με εύγλωττο τρόπο, και το πόσο έγκυρες είναι οι κατηγορίες από τους συγκεκριμένους περί βίας του Άρη και τον πραγματικό στόχο τους, την κατασκευή βίαιης μνημονικής ταυτότητας για τον Άρη με κάθε τρόπο.

Ορισμένες φορές, μάλιστα, και το ίδιο ακόμα έργο του ίδιου συγγραφέα σε δύο διαφορετικές εκδόσεις, ειδικά εάν πρόκειται για δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, μπορεί να προσεγγίζει εντελώς διαφορετικά τη βία του Άρη, δείχνοντας σε ακραίο βαθμό το πόσο η καταγραφή του παρελθόντος ακολουθεί τις επιταγές του παρόντος. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του δεδομένου, το οποίο εφαρμόζει στη μνημονική διαχείριση της βίας του Άρη και που θα αναλυθεί περαιτέρω παρακάτω, αποτελεί το έργο του αντικομμουνιστή, παλιού στελέχους του ΕΔΕΣ, Μιχάλη Μυριδάκη *Αγώνες της φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ – ΕΟΕΑ, 1941-1944*, που αρχικά, εν μέσω του Εμφυλίου (1948), ήταν

⁹⁶⁴ Για περισσότερα σχετικά με την έννοια της «διαιρεμένης μνήμης», όπου γίνεται και η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας γύρω από αυτήν, βλ. Βόγλης (2007), ό.π.

⁹⁶⁵ Βλ. *Τα Νέα*, 23/2/1986

⁹⁶⁶ Ενδεικτικά, βλ. Γκιούσας (1972), ό.π., σ. 117, 163, 168

επίτομο⁹⁶⁷ και στη Μεταπολίτευση (1976-1977) δίτομο,⁹⁶⁸ όπου, ενώ στην Α' έκδοση δεν ασχολείται καθόλου με την βία του Άρη και τον ίδιο γενικά (αν και εντελώς αντικομμουνιστικού ύφους, τον απασχολεί περισσότερο να καταγγείλει σε γενικότερες γραμμές τον ΕΛΑΣ και το ΚΚΕ), στην μεταπολιτευτική Β' έκδοση κρίνει σκόπιμο η ακραία βία του Άρη να πάρει κεντρική θέση στο αφήγημά του.

Ένας κοινός τόπος όλων των διαφορετικών εκδοχών για τη βία του Άρη είναι ότι όλοι όσοι την δέχονται κρίνονται από τους φορείς της μνήμης τους ως «θύματα», ανάλογα, όμως, με την υποκειμενική οπτική του κάθε φορέα απέναντι στον Άρη, φανερώνοντας μια πλαστικότητα στα δεδομένα των περιγραφών, που αφορά περισσότερο την υποκειμενικότητα του συγγραφέα, παρά την αντικειμενική περιγραφή του ποιος είναι το «θύμα».⁹⁶⁹

Δεν χρειάζεται να αναλύσουμε ιδιαίτερα εδώ γιατί η πλειοψηφία των επικριτών του επενδύουν σχεδόν πάντα τις περιγραφές τους γύρω από βίαιες δράσεις του Άρη με άσκηση βασανιστηρίων από μέρους του τελευταίου, ενώ αντίστοιχες θετικού προσήμου εκδοχές των ίδιων γεγονότων δεν εντάσσουν, συνήθως, τέτοιες μεθόδους άγριας βίας.

Να σημειώσουμε, επίσης, πως ακόμη και άνθρωποι που αποτιμούν θετικά τη δράση του Άρη, συμπεριλαμβανομένης της βίας του, παρουσιάζουν, αρκετές φορές, ίδια βίαια γεγονότα, όπου εμπλέκεται ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ ελαφρώς διαφοροποιημένα μεταξύ τους, αφενός προφανώς λόγω διαφορετικής ενθύμησης των γεγονότων (αλλιώς αποτυπώνονται στον καθένα τα ίδια συμβάντα) και αφετέρου ίσως και λίγο εξαιτίας διαφορετικών στοιχείων του χαρακτήρα του Άρη που ο γράφων επιχειρεί να προβάλλει περισσότερο στο αφήγημά του, καθώς και λόγω της υποκειμενικής πρόσληψης του Άρη και τη βίας του, δηλαδή το πώς γενικά τον αντιμετωπίζει ο καθένας ως προσωπικότητα. Κάποιες μάλιστα φορές, παρατηρούνται και από τον ίδιο τον φορέα της θετικής εικόνας του άλλες εκδοχές ως προς το ίδιο βίαιο περιστατικό.

⁹⁶⁷ Βλ. Μιχάλης Μυριδάκης, *Αγώνες της φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ – ΕΟΕΑ, 1941-1944*, Αθήνα, 1948

⁹⁶⁸ Βλ. Μιχάλης Μυριδάκης, *Αγώνες της φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ – ΕΟΕΑ, 1941-1944*, τ. Α', Σιδέρης, Αθήνα, 1976 και Μιχάλης Μυριδάκης, *Αγώνες της φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ – ΕΟΕΑ, 1941-1944*, τ. Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1977

⁹⁶⁹ Ένα ενδεικτικό τέτοιο παράδειγμα, είναι η ληστρική συμμορία του Διάκου που ο Άρης εκτέλεσε μετά την Βάρκιζα και που αντιμετωπίζονται από το επίσημο κράτος, μέσω ενδοϋπηρεσιακής έκθεσης του στρατού, ως «εθνικιστές πολίτες», αποσιωπώντας σκόπιμα το ότι ήταν ληστές, καθώς βασικότερος εχθρός τότε (Απρίλιος 1945) για το κράτος ήταν ο Άρης. Σχετικά βλ. Έκθεσις της εσωτερικής καταστάσεως μηνός Μαρτίου 1945 (14/4/1945), ΓΕΣ / Διεύθυνσις Πληροφοριών/ Τμήμα Δ2, όπως παρατίθεται στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, τ. Α', ΓΕΣ, Αθήνα, 1998, σ. 537.

Ένα τέτοιο εξαιρετικό παράδειγμα και των τριών προαναφερθέντων στοιχείων, δηλαδή της διαφορετικής απόδοσης ταυτότητας του θύματος ανάλογα με το ποιος καταγράφει το περιστατικό, των διαφορετικών προσεγγίσεων των θετικού προσήμου έργων για τη βία του (όχι σκληρός) και των αρνητικού (βασανιστήρια), αλλά και των αποκλίσεων ανάμεσα στα θετικού, αποτελεί η εκτέλεση του Κουτσοκώστα από το χωριό Βαλαώρα στα Τοπόλιανα, παραμονή Χριστουγέννων του 1942, στην πορεία του αντάρτικου τμήματος του ΕΛΑΣ, υπό τον Άρη, προς την Ήπειρο για να συναντήσει το Ζέρβα.⁹⁷⁰

Αρχίζοντας από τα θετικού προσήμου έργα, να αναφέρουμε ότι στο συλλογικό έργο του 1965 *Άρης, ο πρώτος του Αγώνα* (επιμ. Πάνου Λαγδά) σημειώνεται, πολύ περιληπτικά, ότι «από τα Τοπόλιανα έστειλε ο Άρης [...] το Διαμαντή [...] σε αποστολή [...] στη Βαλαώρα για να πιάσει το ληστή και συνεργάτη του καταχτητή Κουτσοκώστα. [...] Όταν γύρισαν με τον Κουτσοκώστα [...] άφησε τα Τοπόλιανα και τράβηξε προς το Βάλτο».⁹⁷¹ Στο έργο αυτό παρουσιάζεται ο Κουτσοκώστας τόσο ως κλέφτης όσο και ως συνεργάτης των κατακτητών, αλλά επιλέγεται να μην αναφερθεί τίποτα απολύτως για το πώς και αν τιμωρήθηκε μετά τη σύλληψή του από τον Άρη, αν δηλαδή εκτελέστηκε ή όχι. Αντίθετα, το 1975, ο Παπακόγκος παρουσιάζει τον Κουτσοκώστα επίσης ως ληστή και συνεργάτη των Ιταλών, που, επειδή ταλαιπωρούσε τους κατοίκους της περιοχής και εκείνοι πληροφόρησαν σχετικά τον Άρη, ο τελευταίος έδωσε εντολή στον Διαμαντή να τον συλλάβει και, αν αντιστεκόταν, να τον σκοτώσει, αλλά τελικά η εκδοχή αυτή περιορίζεται σε αυστηρές συστάσεις προς τον Κουτσοκώστα, ο οποίος υποσχέθηκε να συμμορφωθεί, και δεν περιλαμβάνει εκτέλεση του.⁹⁷² Το 1997 ο Χαριτόπουλος, γράφοντας για τη σύλληψη του Κουτσοκώστα από τον Διαμαντή και την εκτέλεση του συγκεκριμένα από τον Δράκο,⁹⁷³ τον παρουσιάζει πάντα ως ληστή, αλλά όχι ως συνεργάτη των Ιταλών και στη θέση της τελευταίας κατηγορίας τονίζει σε μεγάλο βαθμό την λιποταξία του από τον ΕΛΑΣ και το ότι ακολούθησε τον Άθω Ρουμελιώτη, με τον οποίο ο Άρης, από κάποια στιγμή και έπειτα, δεν είχε καθόλου καλές σχέσεις.⁹⁷⁴ Τέλος, ο Γιώργος Χουλιάρης (Περικλής), που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων αυτών, στο έργο του

⁹⁷⁰ Αντίστοιχες με την περίπτωση Κουτσοκώστα είναι πολλές άλλες, όπως π.χ. αυτή του Προβιά, ο οποίος, σύμφωνα με εκδοχές των φίλα προσκείμενων προς τον Άρη, εκτελέστηκε, με εντολή του, με συνοπτικές διαδικασίες στα μέσα Οκτωβρίου 1944, λόγω λιποταξίας του από τον ΕΛΑΣ αλλά και μετέπειτα συνεργασίας του με τους Ιταλούς [ενδεικτικά βλ. Χουλιάρης (2006), ό.π., σ. 200], ενώ, κατά τους ιδεολογικούς του αντιπάλους, εκτελέστηκε με συνοδεία βασανιστηρίων μόνο επειδή εγκατέλειψε τον ΕΛΑΣ [ενδεικτικά, βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., σ. 246]

⁹⁷¹ Βλ. Λαγδάς (επιμ.), ό.π., τ. Β', σ. 240

⁹⁷² Βλ. Παπακόγκος (1975), ό.π., σ. 148

⁹⁷³ Η αναφορά στον Δράκο υπονοεί έμμεσα έναν άγριο τρόπο εκτέλεσης, καθώς ο συγκεκριμένος αντάρτης ήταν γνωστός για τους σκληρούς τρόπους που επέλεγε να εκτελεί.

⁹⁷⁴ Βλ. Χαριτόπουλος (1997), τ. Α', ό.π., σ. 244

με τις αναμνήσεις του⁹⁷⁵ σημειώνει σχετικά τα εξής: ο Κουτσοκώστας ήταν ληστής, που ταλαιπωρούσε τον τοπικό πληθυσμό με τη δράση του, λιποτάκτησε από τον ΕΛΑΣ μαζί με τον Άθω Ρουμελιώτη (από τον οποίο έπειτα αυτονομήθηκε), συνελήφθη από τον Διαμαντή στη Βαλαώρα και εκτελέστηκε από τον ΕΛΑΣ στα Τοπόλιανα (χωρίς αναφορά περαιτέρω λεπτομερειών), ενώ σε αυτήν την εκδοχή δεν αποτυπώνεται – ρητά τουλάχιστον – η προσωπική εμπλοκή του Άρη και ο Κουτσοκώστας δεν παρουσιάζεται (όπως και στην αντίστοιχη του Χαριτόπουλου) ως συνεργάτης των κατακτητών.⁹⁷⁶ Από αυτά, λοιπόν, τα παραδείγματα διαφορετικής αντιμετώπισης των δεδομένων της υπόθεσης Κουτσοκώστα τεκμαίρεται το εξής: ακόμη και υποστηρικτές της θετικής εικόνας του Άρη, συμπεριλαμβανομένης της βίας του, που αναφέρονται στο συγκεκριμένο περιστατικό,⁹⁷⁷ διαφοροποιούνται σε κάποιες μικρές, πλην όμως σημαντικές, λεπτομέρειες, ανάλογα, προφανώς, με το αφήγημα που ο καθένας επιθυμεί να προβάλει ή με τις διαδρομές της μνήμης του (αναφορικά με όσους από αυτούς έζησαν το συμβάν).

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως επικριτές του Άρη και της δράσης του δεν αξιοποίησαν την υπόθεση Κουτσοκώστα εντελώς διαφορετικά, περιγράφοντας ότι υπέστη ειδεχθή βασανιστήρια προσωπικά από τον καπετάνιο και ότι ο λόγος για αυτά είναι ότι υπήρξε λιποτάκτης του ΕΛΑΣ, ενώ όλες οι βάνουσες ενέργειες έγιναν δημόσια, στην πλατεία του χωριού για να τις δουν όλοι και να προκληθεί φόβος και ηθικός πανικός.⁹⁷⁸

Από την άλλη, για να κατανοήσουμε πως ορισμένες φορές και ο ίδιος άνθρωπος παρουσιάζει με μεγάλη απόκλιση το βαθμό βιαιότητας του Άρη για την ίδια υπόθεση, μέσα στον χρόνο, ας δούμε την ποινή που επέβαλε ο Άρης σε έναν αντάρτη του που, μια νύχτα, έχυσε το κρασί

⁹⁷⁵ Το έργο του εκδόθηκε μόλις το 2006, μετά δηλαδή από το θάνατό του.

⁹⁷⁶ Βλ. Χουλιάρης (2006), ό.π., σ. 379-380.

⁹⁷⁷ Καθώς υπάρχουν και άλλοι, ανάλογης τοποθέτησης έναντι της βίας του Άρη, που δεν κρίνουν σκόπιμο να εντάξουν το περιστατικό αυτό στο έργο του, όπως π.χ. ο Γιάννης Χατζηπαναγιώτου, και άλλοι, όπως ο Νικηφόρος, αναφέρουν λίγα στοιχεία για την υπόθεση, ότι όντως ο Άρης έστειλε τον Διαμαντή να τον συλλάβει, αλλά τίποτα για το τέλος του Κουτσοκώστα, βλ. Νικηφόρος, ό.π., τ. Β', σ.64.

⁹⁷⁸ «Εκεί [στα Τοπόλιανα ο Άρης] συνέλαβε τον Δημ. Κουσοκώσταν εκ Βαλαώρας, αποστάτην του ΕΑΜ, τον οποίον την επομένην τον εθανάτωσε, κατά τον εξής μαρτυρικών τρόπον: Αφού τον απεγύμνωσε, τον προσέδεσε εκτάδην εις την πλατείαν του χωρίου. Εν συνεχεία, αφού συνεγκεντρώθησαν βιαίως εις τον τόπον αυτόν του δράματος όλοι οι κάτοικοι του χωρίου, ήρχισεν η τιμωρία του “προδότου” υπό την επίβλεψιν του Άρη. Εις εκ των ανταρτών του, Μπελής το όνομα έσχιζε δια μαχαίρας τας σάρκας του ατυχούς θύματος, ενώ δύο άλλοι έρριπτον ταυτοχρόνως εις τας μεγάλας πληγάς, ο μεν άλας, ο δε βραστόν έλαιον. Οι δήμιοι, ασυγκίνητοι εις τας οίμωγας του θύματος και τους θρήνους και κοπετούς των συγγενών του, εσυνέχισαν επί δύο περίπου ώρας, υπό τα όμματα του εντρόμου πλήθους, το απάνθρωπον έργον των. Τέλος, όταν το θύμα απέκαμε ολοσχερώς και πριν ακόμη εκπνεύση, ερρίφθη εις παρακείμενον λάκκον και εκαλύφθη με χώμα και λίθους!», βλ. Χούτας (1961), ό.π., σ. 92. Αντίστοιχες είναι και οι περιγραφές των περισσότερων αντικομμουνιστών για την εκτέλεση Κουτσοκώστα. Ενδεικτικά, βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., σ.257 και Κώστας Κουβάς, «Η ιστορία του ΚΚΕ», *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 446, Ιούλιος 1973, σ. 584.

από ένα βαρέλι σε ένα σπίτι όπου τον φιλοξενούσαν και δύο εκδοχές του αυτόπτη μάρτυρα στην εν λόγω ιστορία παπα-Ανυπόμονου. Συγκεκριμένα, το 1975 ο παπα-Ανυπόμονος σημειώνει για τον αντάρτη Χρήστο από τα Αρβανιτοχώρια ότι, αφού έχυσε το κρασί «είτε επίτηδες είτε [επειδή] μισομέθυσε», στο σπίτι που φιλοξενούνταν σε ένα χωριό στην Ευρυτανία, δεν εκτελέστηκε, «αλλά ο Άρης αποφάσισε απλώς να τον αφοπλίσει και να τον εγκαταλείψει στο χωριό».⁹⁷⁹ Αντιδιαμετρικά αντίθετη, ως προς τη βιαιότητα με την οποία αντιμετώπισε ο Άρης την υπόθεση αυτή, μπορεί να χαρακτηριστεί η μαρτυρία που ο ίδιος συγγραφέας – μάρτυρας του γεγονότος δίνει τρεις περίπου δεκαετίες έπειτα για το ίδιο ακριβώς θέμα, καθώς καταθέτει πως για το παράπτωμα αυτό ο Άρης απαίτησε, άμεσα μάλιστα, την εκτέλεσή του: «Ακολούθησε συνοπτική διαδικασία και ο απρόσεκτος Χρήστος έμεινε να φυλάει τα κέδρα».⁹⁸⁰ Το ζητούμενο είναι γιατί υπάρχει τέτοια τεράστια διαφορά στην απόδοση της τιμωρίας που επέβαλε ο Άρης, όπως την αποτυπώνει ο ίδιος αυτόπτης μάρτυρας της ίδιας ιστορίας σε μια – μεγάλη, είναι αλήθεια – χρονική απόσταση ανάμεσα στις δύο μαρτυρίες. Υποθέτοντας ότι είναι δύσκολο να μην θυμάται καλά ο πληροφορητής ούτε τη μία ούτε την άλλη φορά ένα τέτοιο συμβάν που ο ίδιος, άλλωστε επιλέγει να παραθέσει δημόσια, καταλήγουμε ότι ενεργεί σκόπιμα. Αν εξαιρέσουμε υποκειμενικούς παράγοντες (όπως για παράδειγμα πως στην δεύτερη εκδοχή ο παπα-Ανυπόμονος ήταν πλέον υπέργηρος, λίγο πριν το θάνατό του, με ό,τι μπορεί αυτό να σημαίνει για μια πιο ειλικρινή προσέγγιση των μαρτυριών του σχετικά με τον Άρη και το κύριο αρνητικό σημείο του, την σκληρή του βία), που όμως δεν μας αφορούν ιδιαίτερα – αν και μπορεί και να ισχύουν⁹⁸¹ – αναγκαστικά οδηγούμαστε σε άλλου τύπου ερμηνείες. Όπως για παράδειγμα ότι την περίοδο της πρώτης εκδοχής, στα μέσα της δεκαετίας του 1970, λίγο μετά την πτώση της δικτατορίας, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα υπέρ του Άρη ως συμβόλου, μπορεί να επηρέαζε κάποιους διαμορφωτές της μνήμης του στο να αποκρύβουν κάποιες βίαιες δράσεις του, προκειμένου να ευνοήσουν το πλάσιμο της θετικής δημόσιας εικόνας του, ενώ δεκαετίες αργότερα, σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα, να μην ένιωθαν πια αυτή την ανάγκη. Συμπερασματικά πάντως, από αυτή την χαρακτηριστική υπόθεση βίας του Άρη, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ουσιαστικά και όσοι φέρουν στη δημόσια σφαίρα μνήμες από τον Άρη χάνονται και οι ίδιοι στη μυθολογία του, συνεισφέροντας, παράλληλα, με τις

⁹⁷⁹ Βλ. *Τα Νέα*, 26/9/1975.

⁹⁸⁰ Βλ. Ανυπόμονος (2004), ό.π., σ. 252.

⁹⁸¹ Η πραγματικότητα είναι ότι σε όλο του το έργο, που είναι γραμμένο στην ύστατη φάση της ζωής του, ενώ, σε γενικές γραμμές, αντιμετωπίζει πολύ θετικά τον Άρη, δεν κρύβει κάποιες σκοτεινές, βίαιες πτυχές της δράσης του, σαν να κάνει ενός τύπου δημόσια «εξομολόγηση» και στέκεται σκεπτικός, πλέον απέναντι σε ορισμένες βιαιότητές του, στις οποίες ήταν παρών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι – σε μεγάλο βαθμό – δεν τις δικαιολογεί, στο πλαίσιο της εποχής και τηρουμένων των συνθηκών, βλ. Ανυπόμονος (2004), ό.π., σ. 98-99.

διαφορετικές τους προσεγγίσεις – συνειδητές ή μη – και οι ίδιοι στις πολλαπλότητες του ειδώλου του, στοιχείο απαραίτητο κάθε μύθου.

Επιπλέον, παρατηρείται μια πολλαπλότητα εκδοχών, καθώς, κάποιες φορές, του αποδίδονται βίαιες ενέργειες που ουδέποτε διέπραξε και αυτό διευκολύνεται από το μυθικό σχήμα της βίας με το οποίο έχει περιβληθεί, αλλά, ταυτόχρονα, οι παραθέσεις αυτού του τύπου το ενισχύουν περαιτέρω. Υπάρχουν, λοιπόν, φορές που, ενδεχομένως, χωρίς ειδικό λόγο, πλην του ότι για τους αντιπάλους του αποτελεί τον «συνήθη ύποπτο» για βιαιότητες του ΕΛΑΣ, γεγονός που δεν καθιστά τις περιπτώσεις αυτές πολύ σημαντικές για εμάς, αποδίδουν, μέσα στην πληθώρα βίαιων ενεργειών που καταγράφουν και κάποιες στις οποίες δεν είχε όντως ανάμειξη.⁹⁸² Στο δημόσιο λόγο για τον Άρη, όμως, εμφανίζονται και αντίστοιχες περιπτώσεις βίαιης δράσης του, των οποίων οι λόγοι παράθεσής τους, είναι πολύ πιο ενδιαφέρουσες για το θέμα μας. Αφενός, κάποιες από αυτές κατατίθεται ψευδεπίγραφα, για υποκειμενικούς λόγους του φορέα τους, προκειμένου δηλαδή να ενταχθεί και ο ίδιος στον «χάρτη της βίας» του Άρη, κερδίζοντας έτσι, όπως πιστεύει, πέρα από μία – υποτίθεται – αξιοπιστία στο αφήγημά του, και μία «λάμψη» στην προσωπική του ιστορία, εντάσσοντας τον εαυτό του δίπλα στον «απάνθρωπα βίαιο» Άρη και τον μύθο του.⁹⁸³ Αφετέρου, υπάρχουν οι φορές, που, στο κατάλληλο χρονικό πλαίσιο (π.χ. κατά τη δικτατορία, αλλά όχι μόνο), ο Άρης, συμπυκνώνοντας συμβολικά και προσωποποιημένη όλη τη βία του ΕΛΑΣ, γίνεται αποδέκτης βίαιων ενεργειών που καταφανώς δεν διέπραξε, αλλά, και με μόνο με την καταγραφή τους, ενισχύουν την μυθικά βίαη εικόνα του, τουλάχιστον σε δέκτες των λόγων αυτών που είναι ευεπίφοροι να αποδεχτούν τέτοιες προφανώς αναληθείς πληροφορίες για την ακραία βία του.⁹⁸⁴ Σε κάποια, μάλιστα, ακραιφνώς αντικομμουνιστικά αφηγήματα, ο

⁹⁸² Ενδεικτική αυτής της κατηγορίας είναι η περίπτωση της εκτέλεσης του φαρμακοποιού Δρίβα, στα μέσα Αυγούστου 1942, που ορισμένοι, όπως ο Μυριδάκης, την αποδίδουν με ευκολία στον Άρη (ισχυριζόμενος μάλιστα ότι του το ομολόγησε ο ίδιος), βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., σ.244. Ενώ σε αυτή την πράξη εκτέλεσης προχώρησε η άλλη αντάρτικη ομάδα του ΕΛΑΣ στην περιοχή, η λεγόμενη 8η Ομάδα Παρνασσού, καθ' ομολογία ενός βασικού μέλους της, του Περικλή Χουλιάρρα, βλ. Χουλιάρρας (2006), ό.π., σ. 137-143, αλλά και Χατζής, ό.π., τ. Α', σ. 292. Είναι ενδιαφέρον ότι ένας ακραιφνής αντικομμουνιστής, όπως ο Μυριδάκης, γνωρίζοντας ότι έχει αποδώσει στον Άρη ψευδώς εγκλήματα που ουδέποτε διέπραξε, «δικαιολογεί» έμμεσα τον εαυτό του, ισχυριζόμενος και οι ηγέτες του ΚΚΕ το ίδιο κάνουν στον Άρη, γεγονός που, όπως θα δούμε παρακάτω, όντως – σε ένα βαθμό και για κάποια περίοδο – συνέβαινε, βλ. Μυριδάκης (1977), ό.π., τ. Β', σ. 265-266. Ο Μυριδάκης αξιοποιεί κυνικά το σταλινικό μοντέλο μετάθεσης ευθυνών στον εχθρό του, που εν προκειμένω είναι ο Άρης.

⁹⁸³ Ενδεικτικά, βλ. Χονδροκούκης (χ.χ.), ό.π., σ. 26-28.

⁹⁸⁴ Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο δάσκαλος Ασημάκης Γκιούσας, που, στο ευνοϊκό χρονικό πλαίσιο της Χούντας, αναφέρει, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Αυτός [ο Άρης] έκανε αυτοπροσώπως τις σφαγές του Μελιγαλά τον Σεπτέμβριο του 1944, χιλίων εκατό ατόμων, τα πτώματα των οποίων έρριξε σε μια μεγάλη πηγάδα. Αυτός εξετέλεσε στο Κιλκίς τον Οκτώβριο (sic) του ιδίου έτους χιλίους πεντακοσίους Έλληνας πατριώτας που ετάχθησαν κατά του ΕΛΑΣ» και «"Εκτέλεση" [από τον Άρη] 80 γερμανών αιχμαλώτων στα Καλάβρυτα μετά από βασανιστήρια» (αποτέλεσμα της οποίας ήταν το

Άρης ταυτίστηκε με την ΟΠΛΑ (στην πραγματικότητα ουδεμία σχέση είχαν μεταξύ τους), λόγω, προφανώς, των ακραίων στρατηγικών βίας, που, κατά αυτούς, και οι δύο ακολουθούσαν.⁹⁸⁵ Εξαιτίας του φόβου που και ο Άρης και η ΟΠΛΑ είχαν προκαλέσει με την δράση τους στους αντιπάλους τους και του συνεπαγόμενου μύθου που είχε περιβάλει την βία και των δύο, έφταναν ορισμένοι να τους ταυτίζουν, έστω σε συμβολικό επίπεδο, ορισμένες φορές, όπως είδαμε, και σε πραγματικό.

Μέσα, λοιπόν, από την παράθεση αρκετών, ενδεικτικών για την ανάδειξη διαφορετικής προσέγγισης στη βία του, διαφορετικών ή ακόμα και εντελώς αντιθετικών εκδοχών για τα ίδια συμβάντα (έκθεση και προβολή συγκεκριμένων δεδομένων, ερμηνεία τους κ.ά.), όπου εμπλέκεται η βία του Άρη, πιστοποιείται, με τον πειστικότερο δυνατό τρόπο, η υποκειμενικότητα των προσωπικών μαρτυριών και των υπόλοιπων αναμνήσεων ή αφηγήσεων συντρόφων του Άρη, εσωκομματικών ανταγωνιστών του, ιδεολογικών του αντιπάλων ή απλώς παρατηρητών για το ίδιο γεγονός, υπογραμμίζοντας, παράλληλα, τις δομικές αδυναμίες ενός και μοναδικού κυρίαρχου αφηγήματος για τη βία του Άρη, πού de facto, ως μύθος, δεν μπορεί να υπάρξει.

Υπόθεση Μαραθέα

Μία από τις πλέον εμβληματικές βίαιες δράσεις του Άρη, με την μεγαλύτερη επιδραστικότητα τόσο στην εποχή της, όσο και στη μνημονική του πορεία, υπήρξε η πρώτη του δυναμική ενέργεια, η εκτέλεση του μεγαλογαιοκτήμονα, καταπιεστή των χωρικών του, αλλά και συνεργάτη των Ιταλών Νίκου Μαραθέα στο χωριό Νέο Μοναστήρι (Τσόμπα) της περιοχής Δομοκού (9/7/1942). Αυτή συνοδεύτηκε, όμως από κάποια σκοτεινά σημεία, την απαγωγή του ανήλικου γιου του κτηματία και του επιστάτη του, καθώς – και κυρίως – την μεταγενέστερη εκτέλεση του πρώτου εξ αυτών, χωρίς να είναι απόλυτα επιβεβαιωμένη καμία εκδοχή, ειδικά για το τελευταίο. Ο αντίκτυπος της υπόθεσης αυτής, τουλάχιστον ως προς το σκέλος της εκτέλεσης του Μαραθέα υπήρξε μεγάλη και αρχικά έτυχε θετικής υποδοχής από όλους σχεδόν, ενώ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του ΕΛΑΣ και του

Ολοκαύτωμα), βλ. Ασημάκης Γκιούσας, *Ο Άρης Βελουχιώτης και το ματωμένο Κρίκελλο*, Αθήναι, 1972, σ. 163-164,168.

⁹⁸⁵ «Ο Βελουχιώτης έβαλε την σφραγίδα της δικής του μανιακής προσωπικότητας και της εγκληματικής ροπής στην εξέλιξη της ΟΠΛΑ. Αυτή ήταν το δημιούργημα του ΕΛΑΣ των Αθηνών και ο ΕΛΑΣ των Αθηνών με τον άλλον, τον αντάρτικο, ήσαν κατά κάποιον τρόπο δύο συγκοινωνούντα δοχεία από μιας αρχής», βλ. Γιώργος Καραγιώργας, *Η ΟΠΛΑ χωρίς θρύλο*, Δωδώνη (ανατύπωση α' έκδοσης: Έθνος, Φεβρουάριος 1958), Αθήνα – Γιάννινα, 1997, σ. 49. Αντίστοιχα, βλ. Κώστας Κουβάς, «Η ιστορία του ΚΚΕ», *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 453, Φεβρουάριος 1974, σ. 116.

μύθου του ως μιας δυναμικής, αποτελεσματικής αντιστασιακής οργάνωσης με επικεφαλής τον Άρη. Όταν όμως άρχισαν να μαθαίνονται και τα υπόλοιπα στοιχεία της (ομηρία ανήλικων παιδιών και αργότερα εκτέλεση του ενός) άρχισε να παίρνει άλλες διαστάσεις, καταφανώς αρνητικές. Τις πτυχές αυτές έκαναν σημαία για την βία του Άρη, όπως θα δούμε, διαχρονικά πολλοί πολέμιοι της εικόνας του. Η πολλαπλότητα των εκδοχών της υπόθεσης αυτής, που συνοδεύουν το μύθο του, καταδεικνύουν την πλαστικότητα των υλικών, που αξιοποιούν – κατά το δοκούν – όσοι, κατά καιρούς, έχουν ασχοληθεί με τη ζωή και τη δράση του, διαμορφώνοντας και την εικόνα του.

Παρακολουθώντας την πρόσληψη του γεγονότος αρχικά στην συγχρονία, όπως είναι λογικό, στον λογοκριμένο από τους κατακτητές Τύπο της εποχής, οι πρώτες πληροφορίες ήταν αρκετά συγκεχυμένες, αλλά γινόταν άμεσα λόγος για ένα εξαιρετικά βίαιο έγκλημα και, φυσικά, κανένας για ενδεχόμενη συνεργασία του Μαραθέα με τους Ιταλούς.⁹⁸⁶ Από την μεριά της ηγεσίας του ΚΚΕ, η είδηση, σύμφωνα με μεταγενέστερες αφηγήσεις παλιών κομμουνιστών, την θορύβησε πραγματικά έντονα, κυρίως αναφορικά με την ομηρία του ανήλικου, ενώ άλλοι την ανησυχία αυτή την περιγράφουν ως ακραία⁹⁸⁷ και άλλοι όχι τόσο.⁹⁸⁸ Είναι αξιοσημείωτο ότι στην αρχή – λίγους δηλαδή μήνες μετά το γεγονός, έως και λίγο μετά την Απελευθέρωση – ακόμη και ακροδεξιές οργανώσεις καθώς και προσωπικότητες που ανήκαν στον ακραία δεξιό πολιτικό χώρο επιδοκίμασαν την συγκεκριμένη βίαια ενέργεια του Άρη. Τότε, ίσως λόγω άγνοιας πολλών δεδομένων της υπόθεσης, μεταξύ των οποίων, ενδεχομένως, και της πολιτικής ταυτότητας του κομμουνιστή Άρη και των συντρόφων του, οι συγκεκριμένοι φορείς της εθνικιστικής Ακροδεξιάς ήταν θετικά διακείμενοι σχετικά με τον

⁹⁸⁶ Ενδεικτικά: «Κατά πληροφορίας μη επιβεβαιωθείσας μία ληστοσυμμορία δρώσα εις την περιφέρειαν Φαρσάλων συνέλαβε και κατακρεούργησε τον μεγαλοκτηματίαν Ν. Μαραθέαν, απήγαγε τον υιόν του και έθεσε πυρ εις την οικίαν του», βλ. *Αναγέννησις* (Τρικάλων), 14/7/1942, «Προ τινών ημερών εδολοφονήθη δια μαχαίρας υπό ομάδος αγνώστων εις το χωρίον Μπεκρελέρ ο μεγαλοκτηματίας Νικ. Μαραθέας, διά λόγους ληστείας (sic). Λέγεται, ότι οι κακοποιοί απήγαγον και τον δεκαπενταετή υιόν του φονευθέντος καθώς και την θυγατέρα (sic) του επιστάτου Τράκα», βλ. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 15/7/1942.

⁹⁸⁷ Για το πόσο θορυβήθηκε η ηγεσία του ΚΚΕ από τις ενέργειες αυτές του Άρη, ώστε να επιθυμεί αντικατάστασή του, ενδεικτικά βλ. συνέντευξη Β. Παπαδάκη (Λευτεριά) στο Γεωργίου (επιμ.) (1979), ό.π., τ. Α', σ. 415-416. Για εκδοχές βαρύτατων χαρακτηρισμών ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ για τον Άρη, σχετικά με την συγκεκριμένη πράξη του, ενδεικτικά βλ. Κώστας Βασιλείου, *Άρης Βελουχιώτης*, Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 17: «*Η ομηρεία, κι ύστερα ο φόνος του μικρού Μαραθέα, επικρήθησαν αυστηρά απ' το κόμμα. Ο Καραγιώργης, έφτασε να χαρακτηρίσει τον Άρη "Νταβέλη"*».

⁹⁸⁸ Ο γραμματέας τότε και στέλεχος του ΚΚΕ Θανάσης Χατζής, γνωρίζοντας το τι έχει μετέπειτα γραφτεί για τις αντιδράσεις της κομματικής ηγεσίας στην ενέργεια αυτή του Άρη σημειώνει τα εξής χαρακτηριστικά: «[Ε]ίμαι σε θέση να βεβαιώσω ότι σ' όλες τις συζητήσεις της καθοδήγησης του ΚΚΕ. του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ που έγιναν για τον Άρη, ποτέ δεν του αποδόθηκε τέτοια κατηγορία. Ακόμα και ο Καραγιώργης που αναφέρεται πως άγανάκτησε τόσο, ώστε ονόμασε τον Άρη «Νταβέλη», ούτε προφορικά ούτε γραπτά ανέφερε παρόμοιο πράγμα», βλ. Χατζής (1983), ό.π., τ. Α', σ. 289.

φόνο του συνεργαζόμενου με τους Ιταλούς μεγαλογαιοκτήμονα και, μάλλον πιο αντικειμενικοί στην κρίση τους, εντάσσοντας τη βίαιη αυτή πράξη ως απονομή δικαιοσύνης στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, χωρίς να της προσδίδουν ακόμη ταξικό πρόσημο από πλευράς Άρη και χωρίς να τους απασχολεί ιδιαίτερα η κράτηση του ανήλικου γιου του.

Μετά την Απελευθέρωση, ή ακριβέστερα μετά την Βάρκιζα, η υπόθεση Μαραθέα αρχίζει την μυθική της πορεία, ακολουθώντας την γενικότερη δαιδαλώδη πορεία της μνήμης για την βία του Άρη. Επειδή όμως πρόκειται αφενός για μία, την πρώτη άλλωστε, ομολογουμένως αιματηρή ενέργειά του, με κάποια ειδικά χαρακτηριστικά (ομηρία του γιου του Μαραθέα και θάνατός του σε ύστερο χρόνο) και αφετέρου επειδή δεν υπήρχαν αυτόπτες μάρτυρες, ή έστω μάρτυρες που να κατέθεσαν οι ίδιοι το τι έγινε, αποτελεί μια προνομιακή μελέτη περίπτωσης για την πρόσληψη της βίας του μέσα στον χρόνο, αναδεικνύοντας στο έπακρο το πόσο υποκειμενικές είναι οι αναφορές στη βία του Άρη, εξυπηρετώντας ουσιαστικά το αφήγημα του καθενός και στον χρόνο που την καταγράφει.

Όπως είναι φυσικό, λόγω των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν στην μεταπολεμική Ελλάδα (ιδιαίτερα μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας) και ταυτόχρονα λόγω των σιωπών που επέλεξε, όπως είδαμε παραπάνω, η ηγεσία του ΚΚΕ για τον Άρη, οι πρώτες και οι μοναδικές για περίπου είκοσι χρόνια, αποτυπώσεις της βίαιης αυτής υπόθεσης προέρχονται από τον αντικομμουνιστικό χώρο και την σημειώνουν με τα μελανότερα χρώματα. Οι περισσότερες από αυτού του είδους τις προσεγγίσεις, μεταπολεμικά, που συνεχίστηκαν και μεταπολιτευτικά, αναπαράγοντας τις προηγούμενες στέκονται στον άγριο τρόπο εκτέλεσης του Μαραθέα, αποκρύβοντας σκόπιμα το ότι το θύμα ήταν συνεργάτης των Ιταλών και τονίζοντας ότι ο Άρης έδρασε έτσι βίαια εναντίον του κινούμενος από ταξικό μίσος, ενώ εστιάζουν ιδιαίτερα στο ευαίσθητο ζήτημα της ομηρίας του γιου του και στην μετέπειτα εκτέλεσή του για την οποία, σύμφωνα με αυτούς, αποκλειστικά υπεύθυνος ήταν ο Άρης.⁹⁸⁹ Κάποιοι υπογραμμίζουν πως τον εκτέλεσε τελικά γιατί είχε ασελήσει σεξουαλικά πάνω του και φοβόταν ότι αν τον απελευθέρωνε θα το έλεγε, μειώνοντας το κύρος του.⁹⁹⁰ Ορισμένοι μάλιστα εξ αυτών όχι μόνο δεν χαρακτηρίζουν τον Μαραθέα συνεργαζόμενο με τους Ιταλούς, αλλά αντίθετα του προσδίδουν την ταυτότητα του «πατριώτη».⁹⁹¹ Στο ίδιο

⁹⁸⁹ Ενδεικτικά, βλ. Τρύφων Παπαθανασίου, *Η Μαύρη Βίβλος των εγκλημάτων του ΕΑΜ*, Αθήναι, 1946, σ.17-18, Χούτας (1961), ό.π., σ. 92, Μυριδάκης (1976), σ. 244, Κώστας Κουβάς, «Η ιστορία του ΚΚΕ», *Αστυνομικά Χρονικά*, τ.443, Απρίλιος 1973, σ. 261 και τ. 448, Σεπτέμβριος 1973, σ. 736, 738, Καράγιωργας (1997), ό.π., σ. 51-54.

⁹⁹⁰ Ενδεικτικά, βλ. Καράγιωργας (1997), ό.π., σ. 53-54.

⁹⁹¹ Ενδεικτικά, βλ. Παπαθανασίου (1946), ό.π., σ. 18

πλαίσιο, επί δικτατορίας, κινείται και το βιβλίο Ιστορίας της ΣΤ΄ Γυμνασίου του Γρηγόριου Δαφνή, που εντάσσει την εν λόγω βίαιη ενέργεια του Άρη, χωρίς να αναφέρει ονομαστικά τον Μαραθέα, σε σχέδιο των κομμουνιστών και του Άρη συγκεκριμένα εγκαθίδρυσης κομμουνιστικής εξουσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα.⁹⁹²

Από τις επικριτικές εκδοχές για την συγκεκριμένη υπόθεση, κρίνουμε αξιοσημείωτη να παρουσιάσουμε λίγο αναλυτικότερα αυτή της φιλελεύθερης εφημερίδας *Ελευθερία*, λίγο πριν το θάνατο του Βελουχιώτη, η οποία δεν στέκεται καν ούτε στην πράξη της εκτέλεσης του γαιοκτήμονα ούτε και σε αυτή του γιου του, θέτοντας αντίθετα ως κεντρικό ζητούμενο και κίνητρο του Άρη για την ενέργειά του αυτή τη διανομή των γαιών στους κολλήγους, παρουσιάζοντάς την απλώς αποτυχημένη και ταυτίζοντας, μάλιστα, τον Άρη με τον Ρώσο επαναστάτη του 17ου αιώνα Στένκα Ράζιν, ο οποίος είχε προβεί σε ανάλογες και πιο δυναμικές ενέργειες υπέρ των αγροτών για την απόκτηση γαιών.⁹⁹³ Η κεντρώα αυτή, ευρείας κυκλοφορίας, εφημερίδα δεν αξιοποιεί και αυτή τον ήδη διαμορφωμένο μύθο γύρω από τη βιαιότητα του Άρη έναντι του Μαραθέα και κυρίως του ανήλικου παιδιού του. Προέβη σε αυτή την επιλογή, ίσως, επειδή θεωρούσε σχετικά «νομιμοποιημένη» την ενέργεια αυτή στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (ειδικά αναφορικά με τον πατέρα), καθότι ο γαιοκτήμονας χαρακτηριζόταν από τους περισσότερους συνεργάτες των Ιταλών κατακτητών. Αντίθετα, κρίνει σκόπιμο, στην προκείμενη περίπτωση, να εστιάσει και να καυτηριάσει τα ταξικά κίνητρα πίσω από την εν λόγω δυναμική ενέργεια του Άρη και μέσω αυτού του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ. Ο συντάκτης του άρθρου πίστευε ότι έτσι θα ξυπνούσε περισσότερο τα φοβικά αντανakλαστικά των μεσοαστικών και μεγαλοαστικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας για τον επικείμενο κίνδυνο των κομμουνιστών γενικά και ειδικά του Άρη, γύρω, όμως, από οικονομικούς παράγοντες, σχετιζόμενους με την αναδιανομή του πλούτου, που οι τελευταίοι – θεωρητικά τουλάχιστον – ευαγγελίζονταν ή έστω έτσι ήθελαν οι φιλελεύθεροι να τους παρουσιάσουν. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια αρκετά ιδιότυπη προσέγγιση στην υπόθεση Μαραθέα, που αν και προέρχεται από επικριτή του Άρη, δεν ασχολείται με την οπτική της βιαιότητάς του σε ηθικό επίπεδο και την οποία διαχρονικά δεν την συναντούμε

⁹⁹² Βλ. Γρ. Δαφνής, *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, 1914-1968* (σχολικό εγχειρίδιο της ΣΤ΄ Γυμνασίου), ΟΕΔΒ, Αθήναι, 1970, σ. 133

⁹⁹³ «Μερικούς μήνας μετά την υποδούλωση – κατά τας αρχάς (sic) του 1942 – έδωσεν εις την κατεχόμενην Ελλάδα την πρώτην φρικίασιν. Με καθαρώς ληστρικός μεθόδους ηθέλησε ν' απομιμηθή τον Στένκα Ράζιν, τον Ρώσον αγροτικόν επαναστάτην του 17ου αιώνος. Εγνώριζεν την ύπαρξίν του; Ίσως ποτέ να μη το είχεν ακούσει. Εν πάσει περιπτώσει και αυτός [όπως ο Ράζιν] ηξίωσε διανομήν των γαιών εις τους κολλήγους από έναν τσιφλικάν και τα απαραίτητα λύτρα. Τα λύτρα εδόθησαν, αλλά οι κολλήγοι – φυσικά (sic) – δεν ήτο δυνατόν να μείνουν εις τα χωράφια των. Και τον ηκολούθησαν», βλ. *Ελευθερία*, 13/6/1945. Για περισσότερα σχετικά με τη ζωή, τη δράση και τη μνημονική πορεία του Στένκα Ράζιν, βλ. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010, σ. 141, 176.

συχνά αναφορικά με το συγκεκριμένο, πολυαφηγημένο περιστατικό. Δίνεται εδώ, λοιπόν, με κυνικό, αλλά ρεαλιστικό, τρόπο μια πρωτότυπη εκδοχή της υπόθεσης αυτής, όπου προτάσσεται της – υποκριτικής ή μη – ηθικής γύρω από τη βία του Άρη, η επικινδυνότητα για την αστική τάξη μιας ενδεχόμενης νίκης των κομμουνιστών, και ειδικά κάποιων λαοπρόβλητων σε μικροαστικά και αγροτικά στρώματα ανθρώπων όπως θεωρούνταν ήδη και ήταν ο Άρης. Αρκετοί, λοιπόν, προερχόμενοι από τα μεσοαστικά στρώματα (εν προκειμένω η *Ελευθερία*) προτάσσουν αν όχι ως ανώτερο της βίας, τουλάχιστον ως ισοδύναμο αυτής, τον κίνδυνο της αναδιανομής του πλούτου από την πλευρά κάποιων δυναμικών μελών του ΚΚΕ, παρουσιάζοντάς την, μάλιστα, ως ουτοπία και κίνδυνο για τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα, που, έπειτα από μια τέτοια, για παράδειγμα, ενέργεια, θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την «ασφάλεια» της δουλειάς τους – με όποιους όρους – και να ακολουθήσουν τους λαοπλάνους στον τυχοδιωκτικό τους δρόμο.

Πιο ενδιαφέρουσες θεωρούμε πως είναι οι πολλαπλές εκδοχές για το συμβάν αυτό από τον αριστερό χώρο, καθώς λόγω της ηθικής πτυχής του, πολλοί έχουν σταθεί αμήχανα ή και, σχεδόν, απολογητικά, παρουσιάζοντας εξαιρετικά διαφορετικά τα γεγονότα μεταξύ τους. Κοινός τόπος σε όλους ήταν ότι ο Μαραθέας υπήρξε συνεργάτης των Ιταλών, «προδότης» και άγριος καταπιεστής των κολλήγων του. Άλλωστε, χωρίς να αποτελεί βέβαια εκδοχή πρόσληψης της ενέργειας από τρίτους, αλλά την οπτική του ίδιου του Άρη για την ταυτότητα του Μαραθέα, αποτυπωμένη στον λόγο του στη Λαμία, που είδαμε παραπάνω, με τον ίδιο τρόπο τον χαρακτήρισε και αυτός: «προδότη» και «εκβιαστή».⁹⁹⁴

Από εκεί και μετά αρχίζουν οι διαφοροποιήσεις, ανάλογα με το τι εξυπηρετεί στο αφήγημα του καθενός να προβάλλει και τι όχι. Υπάρχουν οι υπερασπιστές της εικόνας του, που ισχυρίζονται πρώτον ότι ο Μαραθέας στην επίθεση που δέχτηκε στο σπίτι του από τους αντάρτες αντιστάθηκε και επομένως η εκτέλεσή του ήταν «νομιμοποιημένη»⁹⁹⁵ και δεύτερον δεν κάνουν, σκόπιμα, καμία απολύτως αναφορά ούτε στην απαγωγή του ανήλικου γιου του ούτε – πολύ περισσότερο – στη μεταγενέστερη εκτέλεσή του,⁹⁹⁶ εστιάζοντας, κυρίως, στο ότι η επιχείρηση αυτή τιμωρίας, μέσω της εκτέλεσης του Μαραθέα, προκάλεσε ανακούφιση και ενθουσιασμό στα χωριά της περιοχής εκείνης.⁹⁹⁷ Οι οπτικές αυτές επικεντρώνονται στον λόγο για τον οποίο εκτελέστηκε ο Μαραθέας, αποσιωπώντας άλλες λεπτομέρειες (όπως την

⁹⁹⁴ «Σκοτώσαμε τον προδότη και εκβιαστή Μαραθέα», βλ. Χατζηπαναγιώτης, ό.π., σ. 500.

⁹⁹⁵ «Ο Μαραθέας πρόβαλε αντίστασι με το πιστόλι του και σκοτώθηκε επί τόπου», βλ. Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως*, Αναγέννηση, Αθήναι, 1962, σ. 28

⁹⁹⁶ Βλ. Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως*, Αναγέννηση, Αθήναι, 1962, σ. 27-29

⁹⁹⁷ Βλ. Λαγδάς, ό.π., τ. Β', σ. 79, Χατζηπαναγιώτου, *Πολιτική Διαθήκη...*, ό.π., σ. 91, επιστολή Τζήμα στο Παπακόγκος (1975), *Γράμματα ...*, σ. 78-79

εκτέλεση του γιου του) και νομιμοποιώντας έτσι τη βίαιη αυτή ενέργεια με βάση τον εθνικό άξονα, στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αφηγήματος.⁹⁹⁸ Ορισμένες, βέβαια, από αυτές κάνουν ρητή αναφορά και καταδικάζουν απερίφραστα την ομηρία και κυρίως την εκτέλεση του ανήλικου γιου του, θεωρώντας την «σκληρή», «άδικη» και «αδικαιολόγητη» ενέργεια⁹⁹⁹ και θέτοντάς την σε ηθικό αξιακό κώδικα, καθώς δεν την δικαιολογεί και νομιμοποιεί ούτε η ιδιαίτερα σκληρή αντίδραση των Ιταλών (αντίποινα στον ντόπιο πληθυσμό).¹⁰⁰⁰ Υπάρχουν άλλες εκδοχές αυτού του ύφους που δεν αποσιωπούν την απαγωγή και εκτέλεση του ανήλικου γιου του, την καταδικάζουν απερίφραστα, αλλά την αποδίδουν κατηγορηματικά σε άλλους, στον Άθω Ρουμελιώτη (Γκέκα) και τον Αχιλλέα, που προέβησαν σε αυτή την πράξη εν αγνοία του Άρη, ερχόμενοι, μάλιστα, σε παραβίαση προς την ρητή εντολή του για μη εκτέλεση του.¹⁰⁰¹ Ενώ κάποιοι άλλοι, ασπαζόμενοι την τελευταία εκδοχή, κατηγορούν τον Άρη ότι τους εμπιστεύτηκε τον ανήλικο, ενώ γνώριζε τον άγριο χαρακτήρα τους¹⁰⁰² και άλλοι ότι δεν τους τιμώρησε, υπονοώντας κιόλας ότι η εκτέλεση έγινε εν γνώση ή και κατ' εντολή του ίδιου.¹⁰⁰³ Υπάρχουν, τέλος, και κάποιοι, κομμουνιστές, που έζησαν τον Άρη στο αντάρτικο και αναφορικά με την υπόθεση Μαραθέα εστιάζουν κυρίως στη δολοφονία του γιου του από τον ίδιο τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ.¹⁰⁰⁴ Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς δεν σχολιάζουν θετικά ούτε καν την εκτέλεση του μεγαλογαιοκτήμονα.¹⁰⁰⁵

⁹⁹⁸ Βλ. Λαγδάς, ό.π., τ. Β', σ. 81

⁹⁹⁹ «Δυο παιδιά κρατηθήκανε όμηροι, με σκοπό να εξαναγκαστούν οι Ιταλοί να μην προβούν σε αντίποινα. Το ένα από αυτά δεν θα ξαναγυρίσει. Θα είναι το παιδί του Μαραθέα. Σκληρή και άδικη πράξη. [...] Και μαζί αδικαιολόγητη», βλ. Γιώργος Γάτος – Γιάννης Καψής (επιμ.), «Εθνική Αντίσταση, 1940-1944», *Τα Νέα*, 14/10/1975

¹⁰⁰⁰ «[Α]δικαιολόγητη [πράξη], όσο κι αν οι αρχές κατοχής, όχι μονάχα δεν θα διστάσουν να στείκουν αποσπάσματα εναντίον της ανταρτοομάδας, αλλά και να προβούν σε σκληρά αντίποινα εναντίον του πληθυσμού», βλ. Γιώργος Γάτος – Γιάννης Καψής (επιμ.), «Εθνική Αντίσταση, 1940-1944», *Τα Νέα*, 14/10/1975

¹⁰⁰¹ Ενδεικτικά, βλ. Νικόλης (1983), ό.π., σ. 354, 381. Η εκδοχή του Νικόλη έχει ως εξής: «Ο Άθως Ρουμελιώτης (Γκέκας), σκοτεινό και ύποπτο πρόσωπο, σε συνεννόηση με τον Αχιλλέα, αφού σκοτώνουν το νεαρό Μαραθέα, διαδίδουν ότι το παιδί το σκότωσε ο Άρης. Προς στιγμή γίνεται πιστευτό αυτό, δημιουργείται μια σύγχυση, αλλά η ιστορική έρευνα ανατρέπει τη συκοφαντία αυτή κατά του Άρη. Να τι μας πληροφορεί ο Αλέκος Τράκας (είναι το παιδί του επιστάτη) που τώρα πια σε ώριμη ηλικία και ως δημοσιογράφος στην Καθημερινή μας λέει: "Ότι ο Άρης μποροστά του έδωσε ρητή και κατηγορηματική εντολή στον Άθω και στον Αχιλλέα να μην τυχόν πειράξουν το γιο Μαραθέα" (Και ο Άρης μετά την εντολή αυτή αναχωρεί για τη Γκιώνα)», βλ. Νικόλης (1983), ό.π., σ. 354.

¹⁰⁰² Βλ. Βάσος Γεωργίου (επιμ.), *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τ. Β', Αυλός, Αθήνα, 1979, σ. 524.

¹⁰⁰³ Γερμανός Δημάκος (Πάτερ Ανυπόμονος), *Στο βουνό με τον σταυρό, κοντά στον Άρη*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Αθήνα – Τρίκαλα, 2004, σ. 376

¹⁰⁰⁴ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 143, Μπέικος, ό.π., σ. 308.

¹⁰⁰⁵ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 143.

Υπόθεση Ψαρρού

Μια άλλη εμβληματική υπόθεση της ιστορίας της Αντίστασης για την οποία έχουν γραφτεί διαχρονικά πάρα πολλά και αντιφατικά και όπου – με κάποιον τρόπο – εμπλέκεται ο Άρης, ανάλογα με τις οπτικές του καθενός στο παρόν που το σχολιάζει, άπτεται της δολοφονίας του συνταγματάρχη Δημήτρη Ψαρρού (στρατιωτικού αρχηγού του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων της ΕΚΚΑ) στις 17 Απριλίου 1944. Στο κεφάλαιο, όμως, αυτό δεν είναι δυνατό να αναπτυχθούν αναλυτικά οι διάφορες εκδοχές της, επειδή, λόγω της πραγματικής σημασίας που είχε η εκτέλεση του Ψαρρού από τον ΕΛΑΣ στην πορεία διεξαγωγής της Αντίστασης, όσο και – κυρίως – λόγω του τεράστιου ενδιαφέροντος που επέδειξαν στη διαχείριση του συμβάντος αυτού διαχρονικά (ήδη από τη δεκαετία του 1940 έως τις μέρες μας) οι αντικομμουνιστές πολιτικοί και άλλοι φορείς της συλλογικής μνήμης, προκειμένου να κατηγορήσουν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ ότι δεν δεξιάγαν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα αλλά εμφύλιο πόλεμο, έχουν γραφτεί πάρα πολλά για το θέμα της εμπλοκής του καπετάνιου του ΕΛΑΣ στην βίαιη αυτή ενέργεια.

Θα περιοριστούμε, λοιπόν, εδώ στο να αναφέρουμε συνοπτικά μόνο τις τρεις κυρίες διαφορετικές προσεγγίσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ο Άρης, σε συνεργασία με τον ταγματάρχη του ΕΛΑΣ Θύμιο Ζούλα, όντως συμμετείχε στην εκτέλεση του Ψαρρού, αλλά αυτή έλαβε χώρα ύστερα από εντολή της ηγεσίας του ΚΚΕ.¹⁰⁰⁶ Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, ο Άρης σε συνεργασία πάντα με τον Ζούλα, έδρασε αυτοβούλως και χωρίς καμία σχετική εντολή της ηγεσίας του κόμματος.¹⁰⁰⁷ Ενώ, τέλος, η τρίτη εκδοχή πρεσβεύει ότι ο

¹⁰⁰⁶ Ενδεικτικά βλ. *Το Βήμα*, 28/4/1978, όπου δημοσιεύεται σχετική με το θέμα επιστολή των τότε, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, αντιστρατήγων ε.α. Γεώργιου Καϊμάρα και Γεώργιου Ντούρου, αξιωματικών κατά την Κατοχή του 5/42 συντάγματος. Αντίστοιχη είναι και η εκδοχή του ακραίου αντικομμουνιστή και παλιού μέλους της εθνικιστικής αντιστασιακής οργάνωσης Ε.Σ. και μετέπειτα του ΕΔΕΣ Κοσμά Αντωνόπουλου, επιρρίπτοντας, μάλιστα, την ευθύνη για το φόνο Ψαρρού αποκλειστικά στον Άρη (χωρίς να αφέρεται καν ο Ζούλας), που έδρασε έτσι κατ' εντολή του ΚΚΕ, βλ. Αντωνόπουλος (1964), ό.π., σ. 1227, *Αθηναϊκή*, 15/2/1965.

¹⁰⁰⁷ «Ο Άρης από προσωπική του πρωτοβουλία, βρισκόμενος σε πορεία προς Πελοπόννησο και σε συνεργασία με τον συνταγματάρχη Ζούλα, διοικητή του 36 Συντάγματος του ΕΛΑΣ, ο οποίος είχε προσωπικές διαφορές με τον Ψαρρό, αναγόμενες σε ιδιόμορφα οικογενειακά ζητήματα, αποφάσισαν και διέπραξαν αυτή την πράξη την οποία και τότε όπως και τώρα όλοι αποδοκιμάζουμε. Ονομάζω συγκυρία τον εξτρεμισμό του Άρη και τις προσωπικές αντιθέσεις του Ζούλα με τον Ψαρρό», βλ. *Το Βήμα*, 7/4/1978 (επιστολή του Τάσου Λευτεριά, καπετάνιου τότε της 13ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ και μετέπειτα της Ομάδας Μεραρχιών Στερεάς. Ως υποκατηγορία αυτής της εκδοχής αναφέρουμε την άποψη π.χ. παλιών αξιωματικών του 5/42, όπως του Στέφανου Δούκα, που πρέσβευε ότι η δολοφονία Ψαρρού δεν ήταν απόφαση των μετριοπαθών στελεχών του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ (όπως του Σβώλου ή του Μπακιρτζή), υπονοώντας ότι ήταν έργο αποκλειστικά των «σκληρών» του ΚΚΕ: «Η διάλυση του Ψαρρού επανειλημμένως έγινε εν αγνοία του Μπακιρτζή και του Σβώλου ιδιαίτερα του Μπακιρτζή που έκανε έκκληση στον Ψαρρό να προσχωρήσει στον ΕΛΑΣ. Είμαι απολύτως βέβαιος ότι δεν ήταν ποτέ στην πρόθεση του Μπακιρτζή να υποστεί το 5/42 Σύνταγμα του Ψαρρού την τύχη που του επιφύλασσε ο Άρης Βελουχιώτης και ο Ζούλας. Ο σκληρός αυτός πυρήνας του ΕΛΑΣ χρησιμοποίησε

Άρης δεν εμπλέκεται άμεσα και προσωπικά στον φόνο του Ψαρρού, αν και επικεφαλής της γενικότερης επιχείρησης ενάντια στο 5/42 και η ευθύνη της δολοφονίας Ψαρρού στην περίπτωση αυτή αποδίδεται, συνήθως, αποκλειστικά στον Ζούλα και σε δικά του κίνητρα, που δεν αφορούν τον Άρη και κάποια απόφασή του.¹⁰⁰⁸ Να σημειώσουμε πως και οι τρεις εκδοχές πέφτουν, λόγω και ελλειπών, πολλές φορές, τεκμηρίωσης, σε εσωτερικές αντιφάσεις.¹⁰⁰⁹ Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι δύο πρώτες είναι και οι πιο «δημοφιλείς», ειδικά μέχρι και τη δικτατορία (χωρίς να σημαίνει ότι δεν τις συναντούμε και στην μεταπολιτευτική περίοδο),¹⁰¹⁰ ενώ η τρίτη παρουσιάζεται, με μεγαλύτερη συχνότητα, από το 1974 και έπειτα,¹⁰¹¹ χωρίς να αποκλείονται λίγες, παλαιότερες εμφανίσεις της σε κείμενα της προδικτατορικής περιόδου.¹⁰¹² Εξάλλου, είναι εύκολα κατανοητό, ότι την πρώτη την υιοθετούν όσοι προτάσσουν ως «καθήκον» το να επιτεθούν στο ΚΚΕ - στο πεδίο της μνήμης πάντα. Την δεύτερη, όσοι αισθάνονται την ανάγκη να υπερασπιστούν τις επιλογές της τότε ηγεσίας του κόμματος και του ΕΛΑΣ ή απλώς έχουν ως στόχο να βλάψουν την εικόνα του

την ετικέτα «προδοσία» και «προδοτής» σαν πρόσχημα για την διάλυση των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων που θεωρούνταν εχθρικά γιατί ακριβώς δεν πίστευαν στον ταξικό αγώνα», βλ. *Το Βήμα*, 10/5/1978 (συνέντευξη Στ. Δούκα στον Βάσο Μαθιόπουλο).

¹⁰⁰⁸ Ο παπα-Ανυπόμονος σχολιάζει σχετικά και με απόλυτο τρόπο: «[Τ]ην επιχείρηση με τον Ψαρρό την διηύθυνε ο Άρης, αλλά τον Ψαρρό τον σκότωσε ο Ζούλας. Θυμάμαι το πτώμα του Ψαρρού σ' ένα άλογο», βλ. *Τα Νέα*, 26/9/1975. Ο Χαριτόπουλος ισχυρίζεται ρητά: «Με το θάνατο του Ψαρρού ουδεμία σχέση [είχε ο Άρης]», βλ. *Τα Νέα*, 10/11/1997. Ενώ, ένα χρόνο αργότερα, ο ίδιος υποστηρίζει πιο αναλυτικά ότι η επίσημη τότε εκδοχή του ΚΚΕ για την υπόθεση ήταν ότι τον σκότωσε ο αντάρτης Ψυχοβγάλτης, κατ' εντολή του Ζούλα, καθώς «δεν συνέφερε να βγουν και να πουν ότι ένας ταγματάρχης του ΕΛΑΣ σκότωσε τον Ψαρρό», ενώ, σύμφωνα με ιδιόχειρο σημείωμά του Ζούλα, που εντόπισε, όπως ισχυρίζεται ο Χαριτόπουλος, ο ταγματάρχης αυτός ήταν ο εκτελεστής του Ψαρρού, βλ. *Τα Νέα*, 2/1/1998. Αντίστοιχη με του Χαριτόπουλου είναι και η εκδοχή του Νικόλη, αποδίδοντας: Τον φόνο σε έναν αντάρτη, μετά από λογομαχία του Ζούλα με τον Ψαρρό, ενώ ο Άρης ήταν αμέτοχος, βλ. Δημήτρης Νικόλης, *Ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους. Η Εθνική Αντίσταση και η μεταδεκεμβριανή Ελλάδα (1941-1982)*, τ. Ε-ΣΤ, Αθήνα, 1983, σ. 167. Βέβαια ο Νικόλης αναγνωρίζει πως «υπάρχουν κι άλλες εκδοχές για το πώς σκοτώθηκε ο Ψαρρός» αλλά - προστατεύοντας την υστεροφημία του Άρη - δεν κρίνει απαραίτητο να αναφερθεί σε αυτές στο - κατά τα άλλα ογκωδέστατο - έργο του, συμπληρώνοντας με μία εμφανή αμηχανία πως «αυτό[σ.σ. οι άλλες εκδοχές] δεν προσθέτει τίποτα», βλ. Νικόλης (1983), ό.π., σ. 167

¹⁰⁰⁹ «Ακόμη περισσότερο είναι τώρα (1975) ξεκάθαρο το γεγονός της μη ανάμιξης του στην αξεδιάλυτη (sic) ακόμη δολοφονία του Ψαρρού, που τη χαρακτήρισε ο ίδιος "προβοκάτσια"», βλ. Γιώργος Γάτος - Γιάννης Καψής (επιμ.), ό.π., *Τα Νέα*, 26/9/1975. Στο απόσπασμα αυτό φαίνεται μια εσωτερική αντίφαση, καθώς από τη μια θεωρεί το ότι δεν ενεπλάκη ο Άρης στη δολοφονία «ξεκάθαρο», ενώ από την άλλη κρίνει πως η υπόθεση είναι «αξεδιάλυτη ακόμη», αλλά και δεν τεκμηριώνει το πού χαρακτήρισε ο Άρης την ενέργεια αυτή ως «προβοκάτσια».

¹⁰¹⁰ Μια τέτοια εκδοχή ασπάζεται το παλιό μέλος του αντιστασιακού δικτύου «Μίδα 614» του Γιάννη Τσιγάντε, Δημήτρης Γυφτόπουλος, βλ. Δημήτρης Γυφτόπουλος, *Μυστικές αποστολές στην εχθροκρατούμενη Ελλάδα*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1990, σ. 182

¹⁰¹¹ Ενδεικτικά, βλ. Χαριτόπουλος (2001), ό.π., τ. Β'. Σ. 277, 283-288, Γεώργιος Κουτρούκης, *Εν ψυχρώ: Κατοχή, Βάρκιζα, Εμφύλιος*, Καπόπουλος, Αθήνα, 1996, σ. 30

¹⁰¹² Ενδεικτικά βλ. Λαγδάς (επι.), ό.π., τ. Β', σ. 427, 431 και Νικηφόρος, ό.π., τ. Γ', σ. 209-212

Άρη, καθώς τον αντιμετωπίζουν σαν το απόλυτο κακό,¹⁰¹³ αδιαφορώντας για το αν αποδίδουν άδικα την εκτέλεση ενός, ανθρώπου σημαντικού για την Αντίσταση, στον Άρη. Τέλος, την τρίτη την επιλέγουν όσοι έχουν, συνήθως, ως κύριο μέλημά τους την απόλυτη απενοχοποίηση του Άρη (εξιδανίκευσή του) και πρόκειται κυρίως για ανθρώπους που, πέρα από παραταξιακές και γενικά πολιτικές επιταγές (σε μια πρώτη, τουλάχιστον, ανάγνωση, άμεσα κομματικού χαρακτήρα), επιχειρούν να εντάξουν τον Άρη σε ένα πάνθεον εθνικών ηρώων. Με βάση την τρίτη εκδοχή, ο Άρης θα ήταν εξαγνισμένος από ενδεχόμενες «αμαρτίες» οι οποίες θα έρχονταν σε βάρος της δόμησης ενός «εθνικού αφηγήματος» γύρω του.¹⁰¹⁴ Επίσης, οι τελευταίοι, συνήθως, επιχειρούν να «απεγκλωβίσουν» τον Άρη ως προσωπικότητα από την ιστορία του ΚΚΕ – σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ο καθένας – και να παρουσιάσουν τη δράση του σε ένα αυτόνομο πεδίο από αυτό του κόμματος στο οποίο ανήκε, με όποιες ιδιαιτερότητες είχε, όντως, αυτή του η κομματική ένταξη, η οποία πέρασε από πολλά κύματα στην πορεία του χρόνου, τόσο εν ζωή όσο και μετά το θάνατό του. Εξάλλου, την ίδια εποχή, στα πρώτα δηλαδή χρόνια μετά την δικτατορία, υπάρχουν και παλιά μέλη της ΕΚΚΑ και του 5/42, όπως ο Τάκης Παπαγιαννόπουλος και ο Γ. Καϊμάρας, που διατείνονται πως δεν ήταν ο Άρης που αναμίχθηκε στο φόνο του Ψαρρού, αλλά αποκλειστικά ο Ζούλας.¹⁰¹⁵

Στο σημείο αυτό χρήσιμο θα ήταν να δούμε τι ισχυρίστηκε για το θέμα αυτό, λίγα χρόνια αργότερα της εκτέλεσης, και ο ίδιος ο Ζούλας, στο πλαίσιο κομματικών διαδικασιών. Ο Ζούλας, σε συμπληρωματική του έκθεση για το βιογραφικό του σημείωμα προς την ηγεσία του ΚΚΕ μετεμφυλιακά (2/3/1951)¹⁰¹⁶ και όντας στην υπερορία, ομολόγησε κυνικά ότι «[τ]ον Ψαρρό τον σκότωσα εγώ».¹⁰¹⁷ Ωστόσο στην ίδια έκθεσή του προς το κόμμα, ο Άρης

¹⁰¹³ Ήδη, αμέσως μετά το γεγονός, ο Woodhouse, ο οποίος, όπως και οι περισσότεροι Βρετανοί αντιμετωπίζουν τον Άρη ως ένα ακραία βίαιο άνθρωπο, θεωρούσε πως η δολοφονία του Ψαρρού ήταν απόρροια επιχείρησης του ΕΛΑΣ να πιεσθεί η ΕΚΚΑ να προσχωρήσει σε αυτόν, αλλά «οδηγήθηκε εκτός ελέγχου λόγω ενεργειών του Άρη», που «κινήθηκε χωρίς τις διαταγές του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ», βλ. Τηλεγρ. Talbot-Rice προς Howard, αριθ. DTR/GR/7312, 10 Μαΐου 1944, F.O. 371/43687/R7521, όπως παρατίθεται στο Σπηλιωτοπούλου, *όπ.*, τ. Β', σ. 264

¹⁰¹⁴ Χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν και απηνείς διώκτες της μνήμης του, που «απαλλάσσουν» τον Άρη για τον φόνο του Ψαρρού, αποδίδοντάς τον στον Ζούλα, προφανώς γιατί έτσι εξυπηρετείται καλύτερα το δικό τους αφήγημα για τον Άρη, π.χ. βλ. Γκιούσας (1972), *όπ.*, σ. 111.

¹⁰¹⁵ Η σχετική άποψη του Γ. Καϊμάρα την περίοδο αυτή ήταν η εξής: «Καθ' οδόν τον συνάντησε κατερχόμενος προς τη Σκάλα Καραϊσκού ο Συν/χης του ΕΛΑΣ Ζούλας, ο οποίος τον ύβρισε κατά τόπο τρόπο προσβλητικό και κατόπιν διέταξεν ένα των συνοδών του και τον εξετέλεσεν. Ο Συν/χης Ψαρρός έπεσε καπνούς με χαίνουσαν πληγήν εις την κεφαλήν», *Τα Νέα*, 28/11/1975. Αντίστοιχα, βλ. Τάκης Παπαγιαννόπουλος, *5/42 – Ψαρρός: Ματωμένος θρύλος*, Αθήνα, 1981, σ. 92-93

¹⁰¹⁶ Η χρονιά σύνταξης της έκθεσης αυτής του Ζούλα, το 1951, έχει τη σημασία της, για εσωμματικούς λόγους, όπως έχει φανεί αναλυτικότερα παραπάνω.

¹⁰¹⁷ Βλ. Γρηγόρης Φαράκος, *Άρης Βελουχιώτης. Το χαμένο αρχείο – Άγνωστα κείμενα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σ. 296 και Γρηγόρης Φαράκος, «Απελευθέρωση με ένοπλη σύγκρουση. Η

εντάσσεται από τον Ζούλα έμμεσα και αυτός στο κάδρο της υπόθεσης, ως ηθικός αυτουργός, καθώς ο συντάκτης της ισχυρίζεται πως «για την εκτέλεση του Ψαρρού είμαστε σύμφωνοι με τον Άρη».¹⁰¹⁸ Η αμφίβολης αξιοπιστίας (λόγω και κομματικών συγκυριών) προσωπική έκθεση του Ζούλα προσιδιάζει ουσιαστικά προς την δεύτερη προαναφερθείσα εκδοχή. Το σημαντικό όμως, παρά την πιθανή αναξιοπιστία της δήλωσης αυτής του Ζούλα, λόγω της συγκεκριμένης χρονικής συγκυρίας μέσα στην κομματική ιστορία, είναι ότι (και εξαιτίας της δημοσιοποίησής της από τον Φαράκο κατά την δεκαετία του 1990) την αξιοποίησαν ενάντια στον Άρη, αναφορικά με τη βία του και συγκεκριμένα για την περίπτωση της εκτέλεσης του Ψαρρού, στο έπακρο πολλοί ακροδεξιοί.¹⁰¹⁹

Στη δεύτερη αυτή εκδοχή θα μπορούσε να ενταχθεί και εκείνη του Φοίβου Γρηγοριάδη, που, παρότι αποδίδει άμεσα τη δολοφονία του Ψαρρού στον Ζούλα, αφήνει έμμεσες αιχμές ευθύνης και στον Άρη. Αυτό το αιτιολογεί ισχυριζόμενος πως ο Άρης δεν ενεπλάκη άμεσα στην δολοφονία Ψαρρού, αποκλειστικά και μόνο λόγω των προφυλάξεων που είχε πάρει για την ασφάλεια του συνταγματάρχη ο Δ. Δημητρίου (Νικηφόρος), ο οποίος ακριβώς αυτή την πράξη από τον καπετάνιο του φοβόταν σε περίπτωση που τον παρέδιδε σε αυτόν.¹⁰²⁰ Ωστόσο, την απόδοση έμμεσης ευθύνης για τον φόνο Ψαρρού στον Άρη, την εδράζει σε αυτόν ακριβώς τον φόβο που δημιουργούσε ακόμη και στους πιο έμπιστους αξιωματικούς του, όπως ο Νικηφόρος, οι οποίοι δεν του είχαν εμπιστοσύνη και έτρεμαν την άγρια και – εν τέλει – απρόβλεπτη βία που συχνά τον διακατείχε.¹⁰²¹ Έτσι, σύμφωνα πάντα με τον Γρηγοριάδη, ο Άρης είχε έμμεση, πλην όμως καθοριστική, συμμετοχή στο φόνο του Ψαρρού, για τον οποίο αναγνωρίζει ότι φυσικώ τω τρόπω έλαβε χώρα από τον Ζούλα.¹⁰²² Ο Άρης, λοιπόν, σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, ενεπλάκη αυτοβούλως, καταρχήν, στην υπόθεση διάλυσης του 5/42 χωρίς να έχει κάποια σχετική άνωθεν κομματική εντολή (αντίθετα είχε απλώς, σύμφωνα με τον Γρηγοριάδη, εντολή να κατέβει στην Πελοπόννησο για να αναδιοργανώσει τον ΕΛΑΣ απέναντι στα ισχυρά Τάγματα Ασφαλείας)¹⁰²³, λόγω ακριβώς της αγανάκτησής του προς την προαναφερθείσα εντολή.¹⁰²⁴ Επιπλέον, ο Γρηγοριάδης αποδίδει

στάση και οι θέσεις του ΚΚΕ», στο Γρηγόρης Φαράκος (επιμ.), *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα, νέες προσεγγίσεις*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σ. 86, 94

¹⁰¹⁸ Βλ. Φαράκος (1998), ό.π., σ. 296

¹⁰¹⁹ Ενδεικτικά βλ. Μπαρμπής (2000), *Η τραγωδία ...*, ό.π., σ. 92

¹⁰²⁰ Βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Ε', σ. 40

¹⁰²¹ Μεταπολιτευτικά, και ο Δημητρίου, επηρεασμένος, ενδεχομένως, και από την εκδοχή του Γρηγοριάδη, αποδίδει στον Άρη έμμεση ευθύνη για τον φόνο του Ψαρρού, βλ. Δημητρίου (1975), ό.π., σ. 269.

¹⁰²² Βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Ε', σ. 40-41

¹⁰²³ Βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Ε', σ. 31-32

¹⁰²⁴ Βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Ε', σ. 32

την πολιτική ευθύνη για την μη αποδοχή των θετικών όρων που έθεσε ο Ψαρρός για διάλυση του 5/42 και διακοπή των εχθροπραξιών,¹⁰²⁵ τόσο στον πολιτικό επίτροπο της V Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ και στέλεχος του ΚΚΕ Ηλία Καρρά (Ηρακλή),¹⁰²⁶ όσο και – αρκετά ατεκμηρίωτα – στον Άρη,¹⁰²⁷ ο οποίος, σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, για άλλη μια φορά, «είχε παρασυρθεί από το πολεμικό του μένος».¹⁰²⁸ Για να ενισχύσει το τελευταίο επιχειρήματά του, ως προς την ευθύνη του Άρη, σημειώνεται ότι ο καπετάνιος έριξε, μάλιστα, στη μάχη το «επίλεκτο σώμα» των πιστών και άγριων πολεμιστών του, τους μαυροσκούφηδες,¹⁰²⁹ προκειμένου να διαλυθεί με βεβαιότητα όλο το 5/42, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στον Ζούλα να εκτελέσει τον Ψαρρό εν ψυχρώ, αφότου ο τελευταίος είχε ήδη παραδοθεί στον ΕΛΑΣ.¹⁰³⁰ Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή την εκδοχή, μπορεί να μην ευθύνεται ο Άρης άμεσα για την εκτέλεση του Ψαρρού, αλλά ευθύνεται ακόμα μαζί με τον Καρρά (Ηρακλή), για την αδικαιολόγητη μη αποδοχή των προτάσεων προσχώρησής του στην ΠΕΕΑ και στην αιματηρή διάλυση του 5/42, δίνοντας την ευκαιρία στον Ζούλα να τον εκτελέσει, και αποτελώντας, ουσιαστικά έναν «πολιτικό εξτρεμισμό» του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.¹⁰³¹

Ωστόσο, ο Νικηφόρος, ο οποίος, όπως είδαμε προηγουμένως στην εκδοχή του Γρηγοριάδη είχε κομβικό ρόλο στην υπόθεση, προκειμένου ο τελευταίος να τονίσει τη βία του Άρη, ένα με δύο χρόνια αργότερα, το 1965,¹⁰³² παρουσιάζει μία αρκετά διαφορετική εκδοχή των γεγονότων. Αναφορικά με την δική του εμπλοκή, την παρουσιάζει πολύ πιο λιτά, χωρίς να αναφέρεται σε ιδιαίτερα μέτρα προστασίας του Ψαρρού από μέρους του,¹⁰³³ χωρίς να κάνει μνεία σε κάποιον ειδικό φόβο του ότι θα τον εκτελούσε ο Άρης και χωρίς να παρουσιάζει την όλη υπόθεση ως κάτι το εξαιρετικά σημαντικό, καθώς δεν παρέθεσε ιδιαίτερες λεπτομέρειες

¹⁰²⁵ Οι βασικοί όροι που, βάσει του εγγράφου αριθ. 631/15.4.1944 της ΕΚΚΑ (5/42) προς την V Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ, είχαν γίνει αποδεκτοί: προσχώρηση και ένταξη του Ψαρρού στην ΠΕΕΑ, σύλληψη του ακραίου αντικομμουνιστή λοχαγού του 5/42 Δεδούση και παραπομπή του σε στρατοδικείο κ.ά., βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 33-36

¹⁰²⁶ Ο Γρηγοριάδης γενικά δεν έτρεφε κάποια ιδιαίτερη εκτίμηση στο πρόσωπο του Ηλία Καρρά. Αντίθετα, τον θεωρούσε υπεύθυνο για πολλές ακρότητες του ΕΛΑΣ, βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 27-28.

¹⁰²⁷ Βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 43.

¹⁰²⁸ Βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 36

¹⁰²⁹ Αυτό το επιβεβαιώνει και ο Δ. Δημητρίου, βλ. Δημητρίου (Νικηφόρος), Αντάρτης..., ό.π., τ. Γ', σ.204.

¹⁰³⁰ Βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 40-41

¹⁰³¹ «Αυτός ήταν ο πολιτικός εξτρεμισμός Άρη – Ηρακλή [...] Οι δυο “πολιτικοί”, ο καπετάνιος του Γενικού [Άρης] και ο πολιτικός της Ταξιαρχίας [Ηρακλής], εκεί περιορίζουν τις δικαιολογίες τους, στο “πολιτικό έγκλημα”, απόρροια του οποίου υπήρξε το άλλο [η δολοφονία]», βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Ε', σ. 43.

¹⁰³² Η απόκλιση αυτή σημειώνεται καθώς ο Γρηγοριάδης δημοσίευσε το ιστορήματά του στην εφημερίδα *Ελευθερία* από το 1963 έως το 1964, ενώ το εξέδωσε σε πεντάτομο έργο στις εκδόσεις Καμαρινόπουλος αμέσως μετά, με κάποιες διαφοροποιήσεις.

¹⁰³³ Στο βαθμό τουλάχιστον που τα παρουσιάζει ο Φ. Γρηγοριάδης.

ούτε κάποια κρίση του για το ποιος τον σκότωσε.¹⁰³⁴ Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, την τοποθέτηση του ίδιου του Νικηφόρου για το ζήτημα, αλλά και την προηγούμενη εκδοχή, απορούμε σχετικά με το από πού συνέλεξε ο Γρηγοριάδης τέτοια «εσωτερικά» στοιχεία για την στάση του Νικηφόρου, που ούτε ο ίδιος δεν τα σημειώνει στο βιβλίο του (επιχειρώντας ουσιαστικά δίκη προθέσεων του). Αυτό μας κάνει να υποψιαζόμαστε για το ότι ίσως η εκδοχή Γρηγοριάδη να αποτελεί μια σχετικά κατασκευασμένη αφήγησή του, στην οποία στόχος, μεταξύ άλλων, ήταν και η ανάδειξη της βιαιότητας του Άρη. Η άλλη περίπτωση, αντίθετα, έγκειται στο να επιθυμεί ο Νικηφόρος να συγκαλύψει ακριβώς αυτό, το βίαιο δηλαδή χαρακτήρα του Άρη και τον συνεπαγόμενο εξ αυτού φόβο του ίδιου για την σωματική ακεραιότητα του συνταγματάρχη Ψαρρού μέχρι να παραδοθεί στη διοίκηση της ταξιαρχίας που ήταν υπεύθυνη για την τύχη του. Αν κρίνουμε, βέβαια, από το σύνολο του έργου του, όπου υπάρχουν διάφορες αναφορές στην βίαιη συμπεριφορά του Άρη και όπου δεν παρατηρείται γενικά τάση αγιοποίησης του, τείνουμε προς την πρώτη περίπτωση, του κατασκευασμένου δηλαδή εκ των υστέρων αφηγήματος του Φοίβου Γρηγοριάδη. Συμπερασματικά, η εκδοχή του Νικηφόρου μπορεί να ενταχθεί, ουσιαστικά, στην τρίτη κατηγορία των προδιδακτορικών αναφορών επί του θέματος, που δεν εμπλέκουν δηλαδή τον Άρη στην «υπόθεση Ψαρρού», ούτε άμεσα ούτε έμμεσα.

Παρόμοια με του Φοίβου Γρηγοριάδη, είναι η εκδοχή ενός άλλου υψηλόβαθμου τότε στελέχους του ΕΛΑΣ, του Βαγγέλη Παπαδάκη (Λευτεριά), ο οποίος επιχειρεί, και μέσω αυτής της υπόθεσης, να αποδώσει, ακόμη μια φορά, αδικαιολόγητη βία στον Άρη και συγκεκριμένα την ευθύνη για τη δολοφονία του Ψαρρού σε αυτόν. Στο πλαίσιο αυτό, παρότι παραθέτει εκμυστήρευση του ίδιου του ταγματάρχη Ζούλα στον γράφοντα, κατά τον Εμφύλιο (το 1948), πως «αυτός προσωπικά σκότωσε τον Ψαρρό»,¹⁰³⁵ αναγνωρίζει, επίσης, πως η διάλυση του 5/42 υπήρξε απόφαση του Γ.Σ. του ΕΛΑΣ, ειδικά του Μάντακα, αλλά και του Μπακιρτζή (μέλους πια της ΠΕΕΑ) που είχε προσωπικά αρνητική άποψη για τον Ψαρρό,¹⁰³⁶ καθώς και ότι στον Άρη – σωστά ή λάθος – του ανατέθηκε από το Γ.Σ. διαταγή διάλυσης του 5/42 και, προφανώς, σύλληψης του Ψαρρού.¹⁰³⁷ Καταφέρνει και για τη δολοφονία του Ψαρρού να κατηγορήσει, μεταξύ άλλων βέβαια (Ζούλας, Μάντακας), τον Άρη, ισχυριζόμενος – αυθαίρετα και αντιφατικά προς τα δικά του λόγια – πως η διάλυση του 5/42 έγινε με πρωτοβουλία του Άρη και ότι ο τελευταίος όφειλε, προφανώς, να πάει κόντρα στην

¹⁰³⁴ Βλ. Νικηφόρος, τ. Γ', σ. 209,212

¹⁰³⁵ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 402

¹⁰³⁶ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 403-404

¹⁰³⁷ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 404

προαναφερθείσα σχετική διαταγή του Γ.Σ.¹⁰³⁸ Επομένως, ο Λευτεριάς, ενώ αναγνωρίζει άμεσα την ευθύνη της δολοφονίας του Ψαρρού στον Ζούλα, έμμεσα κατηγορεί για αυτή πάλι τον Άρη, μέσω της διάλυσης του 5/42 που ο τελευταίος διέπραξε, την οποία «όφειλε» να αποφύγει, παρακούοντας δηλαδή διαταγή του Γ.Σ. του ΕΛΑΣ.

Παρόλα αυτά, ήδη από την πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο, υπάρχουν και οπτικές που δεν εμπλέκουν στην υπόθεση του φόνου Ψαρρού ούτε τον Άρη, ούτε την ηγεσία του ΚΚΕ, αλλά μόνο τον Ζούλα και δεν επιχειρούν να «εθνικοποιήσουν» τον Άρη, βρισκόμενοι απλώς σε μία πορεία γενικότερης ήπιας (και «ανεπίσημης») αποκατάστασης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, όπως έκαναν ορισμένοι ηγετικά ιστορικά στελέχη του ΚΚΕ εσωτερικού.¹⁰³⁹

Κατά την ίδια χρονική περίοδο και ίσως λίγο αργότερα (ιδιαίτερα μετά την επίσημη αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης με τον Ν. 1285/82), στην ίδια κατηγορία οπτικών του θέματος του φόνου Ψαρρού και της προσωπικής ή όχι εμπλοκής του Άρη σε αυτόν, εντάσσονται και διάφοροι άλλοι, π.χ. παλιά μέλη της ΕΚΚΑ ή άλλων μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων, που επηρεασμένοι, ενδεχομένως, και από το γενικότερα πλέον θετικό κλίμα για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, δεν του αποδίδουν σε προσωπικό επίπεδο τη συγκεκριμένη βίαιη ενέργεια¹⁰⁴⁰ ή, τουλάχιστον – στο πνεύμα μιας «εθνικής συμφιλίωσης» - δεν θεωρούν σίγουρη την προσωπική ανάμειξη του Άρη στην εκτέλεση Ψαρρού. Ένα τέτοιο παράδειγμα, το 1992, αποτελεί ο Αλέξανδρος Ζαούσης, παλιός αντιστασιακός, που ανήκε ιδεολογικά στο δεξιό στρατόπεδο.¹⁰⁴¹ Φαίνεται, λοιπόν, ότι πλέον, και πολλοί δεξιοί ήταν πολύ πιο προσεκτικοί στο να αποδώσουν τον φόνου του Ψαρρού στον ίδιο τον Άρη, αλλά όχι όλοι, καθώς, όπως είδαμε παραπάνω, οι ακροδεξιοί, κυρίως, επιμένουν στην εκδοχή της προσωπικής του ευθύνης στην υπόθεση αυτή.¹⁰⁴²

¹⁰³⁸ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 404

¹⁰³⁹ Ενδεικτικά, ο Μήτσος Παρτσαλίδης, ο οποίος την στιγμή της δολοφονίας Ψαρρού είχε ήδη δραπετεύσει από τις φυλακές του Χαϊδαρίου, βρισκόταν κοντά στην ηγεσία του ΚΚΕ και του ΕΑΜ (του οποίου διετέλεσε Γενικός Γραμματέας, από τον Αύγουστο του 1944) - επομένως θα ήταν δύσκολο να κατηγορήσει την ηγεσία του κινήματος για αυτή την εκτέλεση -, αναφέρει σχετικά: «Η διάλυση του Ψαρρού δεν δικαιολογείται με κανέναν τρόπο και πολύ περισσότερο η εκτέλεσή του από τον Ζούλα. Ούτε η διάλυση η δεύτερη του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ του Ψαρρού ήταν στα σχέδια του εαμικού κινήματος. [...] όταν εκτελέστηκε Ο Ψαρρός, και τόμαθε ο Σιάντος είπε ότι αυτό είναι συμφορά για το κίνημά μας», βλ. *Το Βήμα*, 14/5/1978.

¹⁰⁴⁰ Ενδεικτικά ως προς αυτό, αναφέρουμε τα όσα έγραψε ο συνταγματάρχης ε.α Αθανάσιος Κούτρας: «καθ' ον χρόνον ως αιχμάλωτος [ο Ψαρρός] οδηγείτο προς τη Διοίκηση του ΕΛΑΣ συναντάται με τον αντισυνταγματάρχη του ΕΛΑΣ Ζούλα, γνωστό στα στελέχη του 5/42 ως προσωπικό εχθρό του, ο οποίος διέταξε ένα των συνοδών του και τον εξετέλεσε δια ριπής αυτομάτου όπλου», βλ. *Το Βήμα*, 15/5/1983.

¹⁰⁴¹ «Για τη σφαγή του άτυχου αυτού αγωνιστή [σ.σ. εννοεί του Ψαρρού] δεν έχει απόλυτα αποδειχθεί προσωπική ευθύνη του Άρη», βλ. Ζαούσης (2014 [α' έκδοση: 1992]), ό.π., σ. 90

¹⁰⁴² Ενδεικτικά βλ. Μπαρμπής, *Η τραγωδία ...*, ό.π., σ. 92

Ιταλός αιχμάλωτος μετά το Γοργοπόταμο

Ένα περιστατικό βίας όπου εμπλέκεται ο Άρης άλλα δεν αναφέρεται σε όλα τα αφηγήματα των αντιπάλων του, που τύχαινε μάλιστα να είναι και αυτόπτες μάρτυρες, αφορά την εκτέλεση ενός συλληφθέντα Ιταλού αιχμαλώτου μετά την επιτυχή ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου και για το οποίο παρουσιάζονται αρκετές εκδοχές σχετικά με το πώς και από ποιον έγινε. Η υπόθεση αυτή αφορά μόνο αφηγήσεις ιδεολογικών αντιπάλων του Άρη και όχι το σύνολό τους, γεγονός αναδεικνύει – σε ικανοποιητικό βαθμό – το ότι το αντικομμουνιστικό μέτωπο μνήμης σχετικά με τη βία του Άρη δεν ήταν αρραγές και ότι, ενδεχομένως, υπάρχουν εκ των υστέρων σχετικές κατασκευές που αναπαράγονται.

Συγκεκριμένα, ο Ζέρβας στο προσωπικό του ημερολόγιό του της περιόδου, όπου καταγράφει κάθε μέρα ξεχωριστά, σημειώνει την εκτέλεση του Ιταλού, χωρίς καμία αναφορά σε κάποια αγριότητα που έλαβε χώρα.¹⁰⁴³ Ο Μυριδάκης, πάλι, που ήταν παρών στο περιστατικό και που, όπως έχουμε δει, έχει καταγράψει ουκ ολίγες ακραία βίαιες ενέργειές του (φανταστικές και μη) δεν αναφέρει τίποτα για την εκτέλεση του αιχμαλώτου, πόσο μάλλον για άγρια σφαγή του.¹⁰⁴⁴ Ο Βρετανός Ντένις Χάμσον, που του έκανε μία, τρόπον τινά, ανάκριση, σημειώνει μια άγρια σφαγή του Ιταλού από άνδρες του ΕΛΑΣ υπό το ευχαριστημένο βλέμμα του Άρη.¹⁰⁴⁵ Ο Θέμης Μαρίνος αναπαράγει ουσιαστικά ό,τι αναφέρει ο Χάμσον για το περιστατικό βίας όπου εμπλέκεται ο Άρης,¹⁰⁴⁶ αναγνωρίζοντας, ταυτόχρονα, πως «από όλες αυτές τις σκηνές εγώ απουσίαζα και δεν είχα αντιληφθεί τι γινόταν»,¹⁰⁴⁷ γεγονός που δεν τον αποθαρρύνει από το να μην καταγράψει, για άλλη μία φορά, τη βίαιη φύση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.

¹⁰⁴³ Βλ. Ζέρβας, *Ημερολόγιο*, ό.π., σ. 135

¹⁰⁴⁴ Βλ. Μυριδάκης (1976-1977), ό.π. τ. Α' - Β'.

¹⁰⁴⁵ «Πηγαίνοντας ο Χάμσον για την ανάκριση στον Ιταλό, σημειώνει: " ο Άρης στεκόταν βλοσυρός και σκληρός σαν Μοίρα. [...] ο Άρης Με ακολούθησε και μερικοί από τους άντρες του ήρθαν μαζί του. [...] οι άντρες του Άρη τσακώνονταν μεταξύ τους ποιος θα σκότωνε τον Ιταλό και τώρα ένας γεροσκληροτράχηλος τράβηξε μπροστά ένα χαζό αγόρι 16 χρονών, που στεκόταν πίσω απρόθυμα. Πολλές φωνές ακούστηκαν: " ναι, αφήστε το νεαρό να τον σκοτώσει. Με το μαχαίρι. Δεν έχει δει αίμα ακόμα. Αφήστε τον να το κάνει". Κάποιος προχώρησε και πρόσφερε ένα γιαταγάνι με καμπυλωτή λάμα τριάντα πόντων με μία παλιά λαβή. Όλοι γέλασαν χονδροειδώς και έλεγαν βρώμικα αστεία στο αγόρι που τους χαμογελούσε δειλά. Διστακτικά πήρε το γιαταγάνι από τον ιδιοκτήτη Του που του φώναζε: " χρησιμοποίησε το σαν άντρας, μην το φοβάσαι [...]" . Ένα κύμα γέλιου έσεισε την παρέα. Ο Άρης στεκόταν χαμογελώντας μέσα στα γένια του. [...] το γιαταγάνι σηκώθηκε και έπεσε [...] και η ομάδα εκτέλεσης ήρθε να μας συναντήσει γελώντας και αστειευόμενη με το αγόρι που φαινόταν μισοευχαριστημένο και μισοντροπιασμένο», Ντένις Χάμσον, *Με τους Έλληνες στο Γοργοπόταμο*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, χ.χ., σ. 98-99

¹⁰⁴⁶ Θέμης Μαρίνος, *Αποστολή Harling – 1942. Η επιχείρηση του Γοργοποτάμου*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1994, σ. 137-138

¹⁰⁴⁷ Βλ. Μαρίνος (2003), ό.π., τ. Α', σ. 182

Στο ίδιο πνεύμα, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο Μαρίνος, προσπαθώντας να δικαιολογήσει τον ανώτερο του E. C. W. Myers, που ήταν παρών στην εκτέλεση και δεν την απέτρεψε, δήλωσε στον Χ. Φ. Μάγερ ότι «η διήμερη πορεία είχε κουράσει το Μάγιερς σε τέτοιο βαθμό που δεν είχε πλέον τη δύναμη να προβάλλει αντιρρήσεις στον Άρη»,¹⁰⁴⁸ ενώ, αντίστοιχα, επιχείρησε να δικαιολογήσει ατυχώς και τον Ζέρβα, ισχυριζόμενος πως «ο Ζέρβας δεν ενημερώθηκε για τίποτα».¹⁰⁴⁹ Η αλήθεια είναι βέβαια ότι αυτό δεν ισχύει. Ο Μαρίνος επιχειρεί να καλύψει τον Ζέρβα, επιρρίπτοντας την ευθύνη για τη βίαιη αυτή ενέργεια μόνο στον Άρη, αλλά ο ίδιος ο συνταγματάρχης του ΕΔΕΣ, στο *Ημερολόγιο* του, που εκδίδεται λίγα χρόνια αργότερα, δείχνει να είναι απόλυτα ενήμερος του τι θα συνέβαινε στον Ιταλό και μάλιστα θεωρεί την εκτέλεση του σκληρή, αλλά αναγκαστική στις συγκεκριμένες συνθήκες.¹⁰⁵⁰ Αντίστοιχα, την ίδια εποχή, σε συνέντευξή του στον Χ. Φ. Μάγερ, ο Woodhouse, που γενικά δεν αναφέρεται ιδιαίτερα, στα πολυάριθμα βιβλία του για τη δράση του στην Ελλάδα, στο περιστατικό αυτό, κατόπιν, προφανώς, πειστικών ερωτήσεων του ερευνητή, καταλογίζει την ευθύνη ρητά και αποκλειστικά στον Άρη.¹⁰⁵¹

Εκτέλεση Αγοριδαίων

Μια ιδιαίτερα γνωστή βίαιη δράση του Άρη, όπου αποτυπώνονται όσα παραπάνω έχουμε αναφέρει σχετικά με τις πολλαπλές οπτικές των αναπαραστάσεων της (ταυτότητες θυμάτων, τρόπος και λόγος εκτέλεσης, ακόμα και πιο «ουδέτερα» ή αντικειμενικά δεδομένα, όπως ο χρόνος και ο τόπος της, ο αριθμός τους κ.ά.) και αναδεικνύουν τη διαχείριση της μυθικής βιαιότητάς του ανάλογα με τον κάθε φορέα της μνήμης του, αποτελεί η εκτέλεση αρκετών μελών της συμμορίας των Τζιβάρια και Αγορίδη, η οποία, κατά την επικρατέστερη εκδοχή,

¹⁰⁴⁸ Βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σ. 119

¹⁰⁴⁹ Βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σ. 119

¹⁰⁵⁰ «Έχουμε μαζί μας και τον Ιταλό αιχμάλωτο. Παρεμποδίζει την πορεία. Αδυνατεί να προχωρήσει. Ζητούν την άδεια να τον εκτελέσουν. Δεν θέλω να γίνη αυτό, μα η σκληρή ανάγκη το επιβάλλει», βλ. *Ημερολόγιο Ζέρβα*, ό.π., σ. 135

¹⁰⁵¹ «Ο Ιταλός δολοφονήθηκε από τον Άρη», βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σ. 120. Εξάιρεση σε αυτή τη σιωπή του Woodhouse σχετικά με το περιστατικό αυτό αποτελεί το πιο αυτοβιογραφικό, αμετάφραστο στα ελληνικά, έργο του *Something ventured*, όπου, χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες, αναφέρεται στον Ιταλό αιχμάλωτο, στις σαφείς οδηγίες που είχαν δοθεί από μέρους τους (Βρετανούς) να μην αιχμαλωτιστεί οποιοσδήποτε, στην «ανάκριση» από τον Χάμσον και ξεκάθαρα αποδίδει στον Άρη την εκτέλεσή του, την επόμενη μέρα της ανατίναξης της γέφυρας, βλ. Woodhouse (1982), *Something ventured*, ό.π., σ. 49. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί από την εκδοχή αυτή, πέρα από το όχι και τόσο σημαντικό στοιχείο της «επόμενης μέρας» που εκτελέστηκε ο Ιταλός (οι περισσότερες εκδοχές τοποθετούν την εκτέλεση μια μέρα αργότερα), είναι ότι ο συγκεκριμένος Βρετανός δεν αναφέρεται, όπως πολλοί συμπατριώτες του και Έλληνες αντικομμουνιστές, σε άγρια εκτέλεση του αιχμαλώτου.

έλαβε χώρα στα μέσα Ιανουαρίου 1943 στο Μαυρολιθάρι, λίγο πριν ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ πάει στην Αθήνα για να συναντηθεί με την ηγεσία του ΚΚΕ.

Σύμφωνα με τις πρώτες, προδικτατορικές – θετικού προσήμου – αναφορές στο περιστατικό αυτό, τα θύματα της βίας του Άρη ήταν ληστές, που είχαν πειστεί από τον Άρη να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ, αλλά συνέχισαν έντονα την εγκληματική τους δράση, με αποτέλεσμα ο Άρης, ύστερα από απόφαση ανταρτοδικείου, να αποφασίσει στο Μαυρολιθάρι, στο δρόμο του προς την Αθήνα, να εκτελεστούν, απόφαση που την κρίνουν απόλυτα δικαιολογημένη τηρούμενων των συνθηκών της εποχής και του πόσο σκληρός υπήρξε για πολύ πιο μικρής σημασίας αδικήματα.¹⁰⁵² Και αυτού του ύφους οι περιγραφές διαφοροποιούνται σε κάποια – όχι τόσο σημαντικά – δεδομένα, όπως στον αριθμό των εκτελεσμένων, αλλά συντείνουν στα βασικότερα, όπως ότι επρόκειτο για μια κανονική εκτέλεση, χωρίς ακραίες βιαιότητες. Από την άλλη, να υπογραμμίσουμε πως την ίδια, όμως, περίοδο (1962) σε ένα άλλο συλλογικό έργο με γενικότερα θετική προσέγγιση στον Άρη την *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως* (εκδ. Αναγέννηση), που εξέφραζε, μάλλον, σε ένα βαθμό την άποψη της ΕΔΑ την εποχή εκείνη για την Αντίσταση και συγκεκριμένα για το ρόλο της βίας του Άρη, ενώ δικαιολογεί τη θανάτωση των ληστών (που είχαν ενταχθεί και στον ΕΛΑΣ), δεν δικαιολογεί τον τρόπο που αυτή πραγματοποιήθηκε, καθώς αναφέρεται και σε ακραία βίαια βασανιστήρια στα οποία υπεβλήθησαν τα θύματα (τα πληροφορήθηκε η ηγεσία του ΚΚΕ από έκθεση του τοπικού στελέχους του κόμματος Ηλία Μανιάτη), αναδεικνύοντας ενδεχομένως και την τοποθέτηση της επίσημης Αριστεράς της δεκαετίας του 1960 (της ΕΔΑ δηλαδή τότε) απέναντι στη βία του Άρη, που θα την προσεγγίσουμε περισσότερο παρακάτω.¹⁰⁵³

Στην Μεταπολίτευση πια, όπως είναι φυσικό, πληθαίνουν οι αναφορές θετικά διακείμενων προς τον Άρη πληροφορητών, παλιών στελεχών του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ στην πλειοψηφία τους, που, κάνοντας μια μείξη των προαναφερθέντων εκδοχών, δεν περιγράφουν με άγριο τρόπο τη θανάτωση των μελών της συμμορίας των Τζιβάρα – Αγορίδη, θεωρούν τους ίδιους άγριους ληστές, που παρότι είχαν ενταχθεί στον ΕΛΑΣ δεν ανταποκρίθηκαν στην πειθαρχία του και την εκτέλεσή τους από τον Άρη απόλυτα δικαιολογημένη για τους παραπάνω λόγους.¹⁰⁵⁴ Πρόκειται για «αγιογραφικού» τύπου, προς τον Άρη, εκδοχές της υπόθεσης. Ο Χουλιάρας ειδικά, αυτόπτης μάρτυρας στην εκτέλεση αυτή, συμφωνώντας με τις προαναφερθείσες περιγραφές, προβαίνει, παράλληλα, σε λεπτομέρειες των πολλών και άγριων εγκλημάτων που τα μέλη της συμμορίας συνέχιζαν να διαπράττουν, όντας τύποις ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ,

¹⁰⁵² Ενδεικτικά, βλ. Νικηφόρος, ό.π., τ. Β', σ. 113-115, Λαγδάς, ό.π., σ. 293-294

¹⁰⁵³ βλ. *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως, 1941-1944*, ό.π., σ. 158-159

¹⁰⁵⁴ Ενδεικτικά, βλ. Χατζηπαναγιώτης, ό.π., σ. 200-206, Νικόλης (1983), ό.π., σ. 358

προκειμένου να ενισχύσει την επιχειρηματολογία τους υπέρ της θανάτωσής τους με την παράθεση συγκεκριμένων δεδομένων.¹⁰⁵⁵ Κατά την ίδια περίοδο, ακόμη και αντιστασιακοί του αντίπαλου από το ΕΑΜ στρατοπέδου, όπως το παλιό στέλεχος του 5/42 Χρ. Βαρβάτος, αν και αυτόπτης μάρτυρας και παρ' ότι χαρακτηρίζει την εκτέλεσή τους ως «τραγικό θάνατο», που του «μένει ακόμη [το 1975] σαν ζωντανή ανάμνηση στη μνήμη» του, προτιμάει να μην προχωρήσει σε λεπτομερή περιγραφή του γεγονότος, κάνοντας δηλαδή αναφορά σε ενδεχόμενα βασανιστήρια.¹⁰⁵⁶

Εδώ αξίζει να ασχοληθούμε λίγο περισσότερο σχετικά με την συγκεκριμένη υπόθεση με το έργο του Χαριτόπουλου για τον Άρη για δύο βασικούς λόγους: πρώτον διότι, λόγω των υπερβολικά πολλών πωλήσεών του, θεωρείται από το ευρύ κοινό ως έργο αναφοράς για τη ζωή και τη δράση του Άρη και δεύτερον επειδή αποτυπώνεται μέσα από τη διαφορετική διαχείριση της υπόθεσης των Αγοριδαίων σε δύο διαφορετικές εκδόσεις του ίδιου έργου ότι και ο ίδιος συγγραφέας για το ίδιο θέμα αντιμετωπίζει διαφορετικά τα ίδια θέματα, ανάλογα με τις επιταγές του παρόντος της κάθε έκδοσης και το τι θέλει κάθε φορά ο ίδιος να εξυπηρετήσει.

Πιο αναλυτικά, η «διαχείριση» της υπόθεσης αυτής, της εκτέλεσης δηλαδή των Τζιβάρα – Αγοριδαίων, στο έργο του Χαριτόπουλου, πέρα από την προσπάθεια πλήρους δικαιολόγησης της εκτέλεσής τους από την πλευρά του Άρη, καθώς ο συγγραφέας υποστηρίζει πως, αν και τυπικά ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ, είχαν προβεί σε τρομερά εγκλήματα¹⁰⁵⁷ και το γεγονός ότι υποστηρίζει πως εκτελέστηκαν με τον προσήκοντα τρόπο και όχι με βάντσους, όπως έχει – εν πολλοίς – μεταδοθεί, ήδη από την περίοδο εκείνη (σφαγιασμοί, στραγγαλισμοί, ακρωτηριάσεις κ.ά.),¹⁰⁵⁸ είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για να διαπιστώσουμε τις διαφορετικές εκδοχές που υπάρχουν γύρω από τη βία του Άρη και σε διαφορετικές εκδόσεις ακόμη και του ίδιου έργου.¹⁰⁵⁹ Συγκεκριμένα, αναφερόμαστε στην Α' (δίτομη) έκδοση του

¹⁰⁵⁵ Βλ. Χουλιάρης (2006), ό.π., σ. 269-271

¹⁰⁵⁶ Βλ. *Τα Νέα*, 30/12/1975

¹⁰⁵⁷ «Σκότωσαν και λήστεψαν τέσσερις ανθρώπους, μεταξύ των οποίων και τον πάπα της Παύλιανης [σ.σ. του οποίου τον θάνατο άλλοι τον έχουν αποδώσει στον Άρη] βίασαν ένα δεκαεξάχρονο κορίτσι μπροστά στον δεμένο πατέρα του, βίασαν ομαδικά και μετά σκότωσαν μία γυναίκα, αφαίρεσαν τα υπάρχοντα από τέσσερις οικογένειες και έπαιρναν λύτρα από τους κατοίκους της περιοχής», βλ. Χαριτόπουλος (1997), τ. Α', σ. 268-269

¹⁰⁵⁸ «Το βράδυ ένα απόσπασμα [του ΕΛΑΣ] πήρε τους επικεφαλής [της ομάδας Τζιβάρα – Αγοριδαίων] έξω από το Μαυρολιθάρι, στο νεκροταφείο, και τους εκτέλεσε με ριπές που ακούγονταν ως το χωριό», βλ. Χαριτόπουλος (1997), τ. Α', σ. 270

¹⁰⁵⁹ Το αντίστοιχο το έχουμε δει παραπάνω – σε μεγαλύτερο βαθμό – και στην περίπτωση των δύο εκδόσεων του έργου του Μυριδάκη *Αγώνες της φυλής*.

1997 (Α΄ τόμος) και 2001 (Β΄ τόμος)¹⁰⁶⁰ και την Β΄ (επίτομη) έκδοση του 2009.¹⁰⁶¹ Πέρα από τις αναμενόμενες διορθώσεις – από έκδοση σε έκδοση – ενός έργου, σε επίπεδο αναθεώρησής του, εντοπίζουμε και διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του συγγραφέα που αφορούν την πολιτική του ΚΚΕ έναντι της βίας του Άρη, γεγονός που, ενδεχομένως, αποτυπώνει διαφορές και στην θέαση του ίδιου του συγγραφέα απέναντι στο ΚΚΕ, στο δικό του παρόν, στα 10 και πλέον χρόνια που χωρίζουν τις δύο εκδόσεις.¹⁰⁶² Στην έκδοση του 1997 οι διαστρεβλωμένες – κατά την τότε εκδοχή του Χαριτόπουλου – διαδόσεις περί βίαιων θανατώσεων (στραγγαλισμών κλπ.) οφείλονταν σε μέλος του ΚΚΕ, τον Ηλία Μανιάτη, υπεύθυνο την εποχή εκείνη του κόμματος στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας, που μετέφερε – σχεδόν αυτοβούλως, όπως υπονοείται – αυτές τις οπτικές της «σφαγής» στην κομματική ηγεσία.¹⁰⁶³ Στην έκδοση του 2009, πλέον, προσθέτοντας στην αφήγησή του κάποιες χαρακτηριστικές φράσεις, χωρίς να το σημειώνει ρητά (άλλα είναι ευκόλως εννοούμενα), ρίχνει το βάρος της διαμόρφωσης αυτής της ακραία βίαιης εικόνας του Άρη στο περιστατικό αυτό στην κεντρική ηγεσία του ΚΚΕ και όχι σε προσωπική επιλογή/εμμονή του τοπικού στελέχους Ηλία Μανιάτη, παρουσιάζοντάς τον ως ένα απλό όργανο διαμόρφωσης μιας ειλημμένης προπαγάνδας του ΚΚΕ, και δείχνοντας δηλαδή ουσιαστικά ότι οι ηγέτες τότε του ΚΚΕ ευθύνονταν σημαντικά για τη μετάδοση μιας εικόνας του Άρη ως «σφαγέα» σε ένα κομβικό συμβάν όπως το προαναφερθέν.¹⁰⁶⁴ Η αλλαγή αυτή στην προσέγγιση της υπόθεσης από τον Χαριτόπουλο, ίσως, να οφείλεται στο ότι από το 1997, οπότε κυκλοφόρησε η Α΄ έκδοση του έργου μέχρι το 2009 της Β΄ έκδοσης είχε δεχθεί ιδιαίτερα σκληρή κριτική από αρκετούς, μεταξύ των οποίων και από το ΚΚΕ, οπότε μάλλον το ούτως ή άλλως εξαρχής σχήμα "αντιπαλότητας" Άρη - ΚΚΕ, βάσει του οποίου το κόμμα ήταν ουσιαστικά ενάντιο σε οποιαδήποτε σχεδόν δράση του Άρη, εντάθηκε και αυτό αποτυπώθηκε και στην έκδοση του 2009.

¹⁰⁶⁰ Βλ. Διονύσης Χαριτόπουλος, *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, τ. Β΄, Εξάντας, Αθήνα, 2001

¹⁰⁶¹ Βλ. Διονύσης Χαριτόπουλος, *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, Τόπος, Αθήνα, 2009

¹⁰⁶² Αν μάλιστα πιστέψουμε το τι ο ίδιος υποστηρίζει, ότι δηλαδή άρχισε την έρευνά του κατά τη δεκαετία του 1970, τότε η απόσταση μεταξύ των δύο εκδόσεων είναι πολύ μεγαλύτερη των περίπου δέκα χρόνων: «Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 [...] άρχισα την έρευνα. [...] Το 1990 είχα πλέον συγκεντρώσει ένα τεράστιο υλικό», βλ. Χαριτόπουλος (2009), ό.π., σ. 9-10.

¹⁰⁶³ «Αυτές τις εικόνες περί σφαγιασμού, στραγγαλισμών κλπ. Έχει μεταφέρει στην Αθήνα ο Ηλίας Μανιάτης, που θα φθάσει δύο μέρες πριν από τον αρχηγό, προκειμένου να ενισχύσει αυτοπροσώπως το εναντίον του κατηγορητήριο. “Έκανε τους Αγοριδαίους κομματάκια κομματάκια”, διηγείται, κάνοντας τα μέλη της ηγεσίας να ανατριχιάσουν», βλ. Χαριτόπουλος (1997), τ. Α΄, σ. 270

¹⁰⁶⁴ «Νέες, ανυπόστατες [υπογράμμισή δική μου] κατηγορίες προκύπτουν για τον Άρη. [...] Η πηγή αυτών των πληροφοριών είναι γνωστή. Ο Μανιάτης έχει αναλάβει [σ.σ. για λογαριασμό της ηγεσίας του κόμματος] να γκρεμίσει την εικόνα του Άρη που δημιουργήθηκε με τον Γοργοπόταμο και τις άλλες μάχες. Για αυτό έχει κατέβει πριν από τον αρχηγό στην Αθήνα. [...] Η “σφαγή” εξυπηρετούσε καλύτερα την προπαγάνδα [του ΚΚΕ]», βλ. Χαριτόπουλος (2009), ό.π., 189-190

Από την άλλη, όπως είναι λογικό, όλες οι εκδοχές των αντικομμουνιστών περιλαμβάνουν στις περιγραφές τους εξαιρετικά άγρια βασανιστήρια από την πλευρά του Άρη προσωπικά αλλά και συντρόφων του που δρούσαν κατ' εντολή του, ενώ, παράλληλα, διαφοροποιούνται, στην πλειοψηφία τους, από τις προαναφερθείσες εκδοχές και στην ταυτότητα των θυμάτων, δίνοντας έτσι μια άλλη ερμηνεία για τη δράση του Άρη εναντίον τους. Πολλές προσεγγίσεις αυτού του ύφους θεωρούν ότι ο Άρης ενήργησε με τέτοιο ακραία βίαιο τρόπο διότι ήταν «εθνικόφρονες αντάρται» και αρνήθηκαν να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ, μην αναφέροντας τίποτα για ενδεχόμενη ληστρική δραστηριότητά τους.¹⁰⁶⁵ Κάποιες άλλες, πάλι, της ίδιας ιδεολογικής απόχρωσης αφηγήσεις, παρουσιάζοντας φυσικά με τα μελανότερα χρώματα τα απάνθρωπα βασανιστήρια στα οποία υπέβαλε ο ίδιος ο Άρης τα θύματά του, αναγνώριζαν πως ήταν ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ και ή είχαν ήδη λιποτακτήσει¹⁰⁶⁶ ή ήταν εν δυνάμει λιποτάκτες του, εκφράζοντας την επιθυμία να προσχωρήσουν στον ΕΔΕΣ,¹⁰⁶⁷ χωρίς καμία από αυτές να προσδίδει την ταυτότητα των ληστών στα «θύματα» του Άρη, ως λόγο της θανάτωσής τους. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, μέσω επιτόπιας έρευνας καθημερινής εφημερίδας στο Μαυρολιθάρι, παρουσιάζονται μαρτυρίες δεξιών κατοίκων του χωριού, που, προφανώς, αναφερόμενοι (όχι ονομαστικά βέβαια) στην προκειμένη εκτέλεση, σημείωναν – σε σαφώς υπερβολικό τόνο – ότι οι νεκροί των εκτελέσεων αυτών έφταναν τους 30, ενώ, μάλιστα, τους χαρακτήριζαν «στρατιώτες» μην κάνοντας, σκόπιμα, καμία αναφορά στις ληστρικές συνθήειές τους, ταυτιζόμενοι, ουσιαστικά, με τις προαναφερθείσες εκδοχές.¹⁰⁶⁸

Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημάνουμε, όμως, και ορισμένες ιδιαίτερα αρνητικές εκδοχές αυτού του συμβάντος, που καταγράφουν τη βίαιη ενέργειά του ενάντια στα μέλη της συμμορίας Τζιβάρα και Αγορίδη με τα μελανότερα χρώματα, προερχόμενες από παλιούς του συντρόφους του στον ΕΛΑΣ, όπως ο Λευτεριάς, ο οποίος, όπως έχουμε δει, είχε μια εμμονή με την βία του Άρη. Χωρίς, λοιπόν, να αναφέρεται στα ονόματα των ληστών που εκτελέστηκαν, καταλαβαίνουμε, παρότι – αν και αυτόπτης μάρτυρας – παραποιεί πολλά δεδομένα (ακόμα και τον τόπο της εκτέλεσης, καθώς την τοποθετεί στο Γαρδίκι), από τα συμφραζόμενα (τον χρόνο, καθώς ακριβώς μετά ο Άρης αναχωρεί για την Αθήνα, το πολυάριθμο των «βασανισθέντων»¹⁰⁶⁹ και τις μομφές για απάνθρωπα βασανιστήρια που ο

¹⁰⁶⁵ Ενδεικτικά, βλ. Γεώργιος Καϊμάρας, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων Ψαρρού, 1941-1944*, Αθήναι, 1953, σ. 36-37, Στυλιανός Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων, 1941-1945*, Αθήναι, 1961, σ. 131.

¹⁰⁶⁶ Βλ. Κουβάς, ό.π., *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 441, Φεβρουάριος 1973, σ. 121

¹⁰⁶⁷ Βλ. Κώστας Τριανταφυλίδης «Το μυστικό του Άρη Βελουχιώτη», *Απογευματινή*, 19/8/1954, Μυριδάκης (1976), ό.π., τ. Α', σ. 262-262

¹⁰⁶⁸ Βλ. *Τα Νέα*, 23/2/1986

¹⁰⁶⁹ «Είχαν συλλάβει 7-8 άτομα με υποψίες για αντεθνική δράση και τους κρατούσαν για να μας τους παραδώσουν», βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 139

Λευτεριάς ισχυρίζεται ότι δεν θεωρεί σωστό να αποτυπώσει στο γραπτό του,¹⁰⁷⁰ ότι πρόκειται για μια άλλη εκδοχή του επίδικου εδώ περιστατικού. Όπως αναφέρθηκε, εδώ το έγκλημα από τον Άρη τοποθετείται στο Γαρδίκι, παρότι κανένας άλλος, ούτε κάποιος από τους σκληρότερους αντικομμουνιστές και πολέμιους του (π.χ. ο Μυριδάκης, ο Μαρίνος κ.ά.) δεν έχει αναφερθεί σε παρόμοια βίαια δράση του κατά την περίοδο αυτή στο Γαρδίκι, αλλά στο Μαυρολιθάρι. Υποθέτουμε πως σκόπιμα έκανε λάθος στον τόπο, προκειμένου να μην αντιληφθεί άμεσα ο αναγνώστης ότι πρόκειται για τη συμμορία των Τζιβάρα – Αγορίδη, που ήξερε ο Λευτεριάς ότι είχαν ταυτιστεί στη συνείδηση πολλών από αυτούς που θα διάβαζαν το έργο του με ληστρικές και αντεθνικές δράσεις, ώστε να μπορέσει να τους παρουσιάσει αν όχι αθώους, απλώς ύποπτους για συνεργασία με τους Ιταλούς¹⁰⁷¹ και, αντίστοιχα, τον Άρη εντελώς αδικαιολόγητο στη βάρβαρη βιαιότητά του.¹⁰⁷² Με την παρουσίαση αυτής της ενέργειας προς «αγνώστους» (που εμείς ισχυριζόμαστε πως πρόκειται για μέλη της συμμορίας Τζιβάρα και Αγορίδη), με τον τρόπο που είδαμε, κάνει πιο επιτακτική την καταδίκη του Άρη από τον αναγνώστη του, δικαιολογώντας, παράλληλα, και την απόφαση του ιδίου να ενεργήσει πλέον ενάντια στον Άρη και να απαιτήσει πια την εφαρμογή της κομματικής εντολής που είχε, να στείλει δηλαδή τον Άρη στην Αθήνα για απολογηθεί στην ηγεσία του ΚΚΕ σχετικά με τη βίαιη δράση του.¹⁰⁷³

Μια μικρή παρένθεση θα ήταν εδώ χρήσιμη, καθώς μια λεπτομέρεια που αφορά το περιστατικό αυτό, χωρίς να έχει άμεση σχέση με την παρουσίαση της βίας του Άρη, αλλά αναδεικνύει, για άλλη μια φορά,¹⁰⁷⁴ πόσο διαφέρουν οι εκδοχές του ίδιου γεγονότος βίας και από τον ίδιο συγγραφέα, ανάλογα με την περίοδο, εντοπίζεται στο ότι, ενώ στο προαναφερθέν, αυτοβιογραφικό κείμενό του ο Λευτεριάς ισχυρίζεται πως στη θέα των βασανιστηρίων από τον Άρη αποφασίζει ότι ήταν επιτακτική πλέον η αναχώρηση του καπετάνιου για την Αθήνα και ειδοποιεί άμεσα τον γραμματέα του ΚΚΕ Φθιώτιδας Ηλία Μανιάτη για να επιληφθεί ο τελευταίος του θέματος,¹⁰⁷⁵ χρόνια νωρίτερα, ο ίδιος ο Λευτεριάς, σε συνέντευξή του στον Χάγκεν Φλάισερ, ισχυριζόταν πως, αντικρίζοντας το

¹⁰⁷⁰ «Ήταν κάτι το φρικιαστικό, το απάνθρωπο και ασυμβίβαστο με τη συμπεριφορά αγωνιστών του λαϊκού στρατού», βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 140

¹⁰⁷¹ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 139

¹⁰⁷² «Αυτή την φρικιαστική εικόνα είχε διατάξει ο ίδιος ο Άρης και την απολάμβανε ολομέθυστος, σε κατάσταση αφάνταστα αποκρουστική. [...] Ασυμβίβαστ[η πράξη] ενάντια σε πρόσωπα, ακόμα και αν τα βάραινε οποιαδήποτε μορφής κατηγορία», βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 140

¹⁰⁷³ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 140-141, 143

¹⁰⁷⁴ Αντίστοιχο με τις διαφορετικές εκδοχές του παπα-Ανυπόμονου για την ποινή (εκτέλεση ή αφοπλισμό) που επέβαλε ο Άρης σε αντάρτη του που έχυσε όλο το βαρέλι με το κρασί σε σπίτι που τον φιλοξενούσε, όπως είδαμε παραπάνω.

¹⁰⁷⁵ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 140-141, 145

αποκρουστικό, κατ' αυτόν, θέαμα, ανακοίνωσε άμεσα ο ίδιος στον Άρη την απόφαση της κομματικής ηγεσίας, «πριν ακόμη ξεμεθύσει», όπως χαρακτηριστικά σημείωσε.¹⁰⁷⁶ Οι διαφορές αυτές στην περιγραφή της αντιμετώπισης του περιστατικού αυτού από το ίδιο δρων υποκείμενο / αυτόπτη μάρτυρα στο Γαρδίκι δείχνει – αν μη τι άλλο ότι δεν είναι ιδιαίτερα αξιόπιστος, καθώς διαφοροποιείται από παλιότερη μαρτυρία του.

Αυτοί μόνο που φαίνεται να «επηρεάστηκαν» από αυτή την εκδοχή του Λευτεριά, «αξιοποιώντας» την, και οι οποίοι – αν και δεν ήταν παρόντες στο περιστατικό – το αναπαράγουν με μεγάλη ευκολία, αναμειγνύοντάς το όμως με στοιχεία άλλων εκδοχών είναι, δύο χρόνια αργότερα (το 2001), αντικομμουνιστές, μέλη της εθνικιστικής αντιστασιακής οργάνωσης Ε.Σ. (Ελληνικός Στρατός), που έδρασε το 1943 στην Πελοπόννησο. Στην εκδοχή αυτή ο Άρης βασανίζει, σε έξαλλη κατάσταση, στο Γαρδίκι 14 άτομα (άνδρες και γυναίκες) με την κατηγορία της συνεργασίας με τους Ιταλούς που, σύμφωνα με αυτούς, δεν αποδείχθηκε ποτέ και, ενώ τους βασάνιζε σε ημιθανή κατάσταση για τρεις μέρες, τους εκτέλεσε μόλις την τέταρτη, αφήνοντας τους, με εντολή του, για αρκετές ημέρες από σαδισμό και για δημόσιο παραδειγματισμό, άταφους.¹⁰⁷⁷

Σε αυτό το περιστατικό βίας του Άρη στο Γαρδίκι έχει αναφερθεί, σε μεταπολεμική έκθεση του προς την υπηρεσία του, και ο λοχαγός E. N. Barker, Βρετανός Αξιωματικός Σύνδεσμος (BLO), τοποθετημένος στην ομάδα του Άρη, ο οποίος δεν μπορεί να θεωρηθεί καθόλου αξιόπιστος, αν και αυτόπτης μάρτυρας του συμβάντος, λόγω της έντονης αντικομμουνιστικής του διάθεσης, που διέτρεχε όλη τη δράση του, και τα εχθρικά αισθήματα του προς τον Άρη που, επίσης, ποτέ δεν έκρυψε.¹⁰⁷⁸ Το αναξιόπιστο της μαρτυρίας αυτής αποτυπώνεται και

¹⁰⁷⁶ Βλ. συνέντευξη Λευτεριά στο Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα*, ό.π., τ. Α', σ. 308-309. Αναφορικά με την μαρτυρία, σχετικά με αυτή την υπόθεση, του τότε Γενικού Γραμματέα του ΕΑΜ Θανάση Χατζή που τον επικαλείται ο Φλάισερ (Φλάισερ, *Στέμμα* ό.π., σ. 309) σημειώνεται, κάπως γενικόλογα, ο Άρης ξέσπασε απέναντι σε δύο, μόλις, άτομα εξαιτίας «κατασκοπίας» του ΕΛΑΣ και για αυτό αντέδρασε ο Λευτεριάς, συμφωνώντας στην περιγραφή ως προς την παλαιότερη εκδοχή του Λευτεριά, ότι δηλαδή ο ίδιος, άμεσα, του ανακοίνωσε την εντολή της ηγεσίας του ΚΚΕ να φύγει για την Αθήνα, βλ. Χατζής, ό.π., σ. 26. Στο απόσπασμα αυτό του Χατζή, σχετικά με το βίαιο περιστατικό όπου αναμειγνύεται ο Άρης, δεν γίνεται αναφορά ούτε στον τόπο (Γαρδίκι ή κάπου αλλού), ούτε ρητά σε εκτέλεση («ξεσπάσματα»), ούτε σε πληθώρα «θυμάτων» (ανδρών και γυναικών), πλην δύο μόνο. Ωστόσο, με το «κατασκοπεύοντας» (δηλαδή εντός εισαγωγικών) υπονοείται εμμέσως αλλά σαφώς η αμφισβήτηση ως προς το αν όντως ήταν ένοχοι αυτοί στους οποίους «ξέσπασε» ο Άρης.

¹⁰⁷⁷ Βλ. Συλλογικό, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων, 1941-1945. Ιστορικές μαρτυρίες*, Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων (ΠΣΕΑΟ), Αθήνα, 2001, σ. 172

¹⁰⁷⁸ Το ότι ήταν εντελώς απρόθυμος να ακολουθήσει τον Άρη ο Barker, προφανώς λόγω έντονου αντικομμουνισμού και αντιπάθειας προς το πρόσωπο του, γεγονός που τον καθιστά αναξιόπιστο αναφορικά με τις κρίσεις του για τη βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, το επιβεβαιώνει και ο ανώτερός του, ο Woodhouse: «Το πρώτο νέο ραντεβού έγινε για να σταλεί ο Barker, εντελώς αντίθετα προς την θέλησή του, σαν αξιωματικός σύνδεσμος με τον Άρη [...] [Ο Άρης] συνοδευόταν από τον Barker, τον απρόθυμο αξιωματικό σύνδεσμό του [μετάφραση δική μας], βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 54-55.

στις πολλαπλές εκδοχές της με διαφορετικές λεπτομέρειες, όπως έχουν αναπαραχθεί σε διάφορες εκδόσεις. Για παράδειγμα, αλλού αναφέρεται από τον Barker πως πρόκειται για «οκτώ άνδρες και έξι γυναίκες» για τους οποίους ο Άρης «διέταξε να τους οδηγήσουν στην πλατεία μπροστά στους χωρικούς και απαίτησε συνολική ομολογία», άλλα αφού κανείς δεν ομολόγησε, «γεμάτος οργή και μανία ο Άρης χτυπούσε και μαστίγωναν τους δυστυχείς, μέχρι που έπεσαν ημιλιπόθυμοι και τελικά - λίγο πριν εκτελεστούν - έδωσαν μία ομολογία χωρίς αξία».¹⁰⁷⁹ Αλλού σημειώνεται από τον ίδιο Βρετανό αξιωματικό πως επρόκειτο για «εννέα άνδρες και πέντε γυναίκες που ξυλοκοπήθηκαν άγρια [...] μέσα στο σχολείο του χωριού [και] αργότερα έριξαν ζεστό λάδι στις πληγές τους και αφέθηκαν εκεί για 24 ώρες».¹⁰⁸⁰ Πρόκειται για διαφοροποιήσεις που αναδεικνύουν – σε μεγάλο βαθμό – την αναξιопιστία του Barker ως πηγή για το περιστατικό.

Παρότι για το θέμα που μας αφορά εδώ, δεν μας απασχολεί ποια είναι η σωστή εκδοχή, αν δηλαδή επρόκειτο για 14 «άγνωστα» άτομα, αθώα ή απλώς ύποπτα, (στο Γαρδίκι) είτε για τη συμμορία των Τζιβάρα -Αγορίδη (στο Μαυρολιθάρι), εμείς θεωρούμε πως η μαζική αυτή η εκτέλεση αφορούσε την δεύτερη περίπτωση. Εξάλλου, όσοι έχουν ασχοληθεί με τη δράση του Άρη και διάκεινται θετικά έναντί του, δεν αναφέρουν καθόλου, πριν την κάθοδό του στην Αθήνα για συνάντηση με την κομματική ηγεσία, ένα τέτοιο περιστατικό στο Γαρδίκι, σε αντίθεση με την εκτέλεση των Τζιβάρα – Αγορίδη,¹⁰⁸¹ την οποία την σημειώνουν. Κάποιοι μάλιστα συνδέουν άμεσα την εκτέλεση των Τζιβάρα – Αγορίδη, μέσα από διαστρεβλώσεις που έγιναν, για να πλήξουν κομματικά τον Άρη, όπως ο Ηλίας Μανιάτης, μέσω έκθεσής του, ώστε η επίπληξη από το κόμμα στον καπετάνιο να είναι η μεγαλύτερη δυνατή.¹⁰⁸² Άλλωστε, πέρα από το ότι πολλοί που δεν δίστασαν να αναφέρουν πληθώρα βίαιων περιστατικών

Εξάλλου, οι συγκεκριμένες και ψευδείς πληροφορίες των μελών της ΒΣΑ στις εκθέσεις τους για τον Άρη υπήρξαν κοινός τόπος, καθώς βασικός βασικός στόχος τους ήταν να αναδειχθεί η άκρατη βία του, προκειμένου να δικαστεί μεταπολεμικά ως εγκληματίας πολέμου.

¹⁰⁷⁹ Αυτή ήταν η ματυρία του Barker για το περιστατικό, σύμφωνα με τον Χ. Φ. Μάγερ, βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σ. 176

¹⁰⁸⁰ Αυτή ήταν η εκδοχή του Barker για το γεγονός, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Δημητράκη, βάσει των Βρετανικών Εθνικών Αρχείων, βλ. Παναγιώτης Δημητράκης, «Ένα πανέξυπνο, συμπαθές κάθαρμα...», *Ιστορία του Έθνους* («Οι 8 τελευταίες μέρες του Άρη», επιμ. Ιάσωνας Χανδρινός), τ. 5, Έθνος, Ιούλιος 2009, σ.45

¹⁰⁸¹ Ενδεικτικά, βλ. Λαγδάς, τ. Β', σ. 293-294, Χατζηπαναγιώτου, σ. 204-206 και Χαριτόπουλος, τ. Α', σ. 266-271

¹⁰⁸² «Η έκθεσή του [Μανιάτη] είταν ένα κατηγορητήριο για υπερβάσεις και ακρότητες, που όλες σχεδόν τις στήριζε στο «καθάρισμα» των Αγοριδαίων, στο Μαυρολιθάρι. Μιλάει για «αγριότητα» του Άρη και δεν λέει λέξη για τις αγριότητες που κάνανε αυτοί σε βάρος των χωρικών, πλιατσικολογήματα και βιασμούς, εμφανιζόμενοι ως ελασίτες, που δυσφημούσαν έτσι τον ΕΛΑΣ», βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σ. 229.

όπου – αλήθεια ή όχι – ενεπλάκη ο Άρης, δεν σημείωσαν το περιστατικό αυτό στο Γαρδίκι,¹⁰⁸³ ακόμη και αν κάποιος ισχυριστούν πως οι προαναφερθέντες φίλα προσκείμενοι στον Άρη συγγραφείς (Λαγδάς, Χατζηπαναγιώτου, Χαριτόπουλος κ.ά.) επίτηδες αποκρύβουν το συμβάν στο Γαρδίκι, για να προστατεύσουν την εικόνα του Άρη, κάποιος θα μπορούσε να αντιτείνει πως κάλλιστα θα μπορούσαν να το έχουν προσθέσει στην πληθώρα άλλων βίαιων ενεργειών του που έχουν καταγράψει και να το παρουσιάσουν και αυτό ωραιοποιημένο και ως δικαιολογημένη βία.

Εκτέλεση Καλαμπούρα

Η περίπτωση της εκτέλεσης του συνεργάτη των Ιταλών Ν. Καλαμπούρα, λίγο πριν από την επιχείρηση ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου, παρουσιάζει ένα εξαιρετικό ενδιαφέρον, αναφορικά με τις διαφορετικές εκδοχές της παρουσίασης του ίδιου βίαιου περιστατικού όπου εμπλέκεται ο Άρης, ανάλογα με τον φορέα της μνήμης και κυρίως ανάλογα με την περίοδο κατά την οποία αυτή εκφέρεται. Σύμφωνα λοιπόν με το αφήγημα του Ζέρβα, το 1949, ο Καλαμπούρας, 25 ετών, καταδότης Ελλήνων στους Ιταλούς, συνελήφθη από τον αδελφό του Ζέρβα Αλέκο στο Αργύρι πριν ξεκινήσουν να ενωθούν με το τμήμα του ΕΛΑΣ και τον μετέφεραν μαζί τους για να δικαστεί αργότερα.¹⁰⁸⁴ Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή του Ζέρβα (του 1949), ο Καλαμπούρας, ο οποίος ήταν αποδεδειγμένα προδότης (καθώς σύμφωνα με τη μητέρα του είχε καταδώσει ακόμη και τον πατέρα του στους Ιταλούς), στις 15 Νοεμβρίου 1942 δικάστηκε από τον ΕΔΕΣ στην Κολοκυθιά και καταδικάστηκε σε θάνατο και ενώ ο Ζέρβας ζητούσε εκτέλεση του με τουφεκισμό ο ΕΛΑΣ πρότεινε και επέβαλε τον απαγχονισμό.¹⁰⁸⁵ Εδώ ο Ζέρβας όμως παρουσιάζει τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, και στενό σύντροφό του Άρη, τον Θάνο (Φώτη Μαστροκώστα) να επιτίθεται με τον πιο άγριο τρόπο στον μελλοθάνατο Καλαμπούρα και σαδιστικά να του κόβει μέλη του σώματός του και να τον βασανίζει με τον χειρότερο τρόπο, ενώ ο Άρης κοίταζε ικανοποιημένος και ξεκαρδισμένος στα γέλια το θέαμα, μέχρι να τον πείσουν οι άνθρωποι του ΕΔΕΣ να διατάξει τον ενταφιασμό

¹⁰⁸³ Ενδεικτικά, τέτοιου είδους έργα, βλ. Αντρέας Κέδρος, *Η ελληνική αντίσταση, 1940-44*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976, Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.

¹⁰⁸⁴ Βλ. Ναπολέον Ζέρβας, «Τα απόρρητα έγγραφά μου», *Ακρόπολις*, 23/12/1949. Ας σημειώσουμε εδώ, για να αναδειχθούν οι πολλαπλές εκδοχές και του ίδιου του Ζέρβα, ότι στη Βρετανική έκδοση του ημερολογίου του αναφέρει πως τον Καλαμπούρα τον συνέλαβε ο Κομνηνός Πυρομάγλου, όχι ο αδερφός του Αλέκος Ζέρβας: «Δευτέρα 16 Νοεμβρίου 1942, ο Κομνηνός συνέλαβε τον προδότη Καλαμπούρα», βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σ. 88

¹⁰⁸⁵ Βλ. Ναπολέον Ζέρβας, «Τα απόρρητα έγγραφά μου», *Ακρόπολις*, 23/12/1949

του νεκρού πλέον Καλαμπούρα.¹⁰⁸⁶ Πέρα από τους αντάρτες του ΕΛΑΣ που αμφισβητούν αυτή την άγρια περιγραφή και ισχυρίζονται πως επρόκειτο για μία απλή εκτέλεση ενός προδότη δια απαγχονισμού,¹⁰⁸⁷ υπάρχουν και υψηλόβαθμα στελέχη του ΕΔΕΣ που ήταν παρόντες στο περιστατικό αυτό και συνηγορούν υπέρ της εκδοχής των μελών του ΕΛΑΣ, όπως ο Κομνηνός Πυρομάγλου.¹⁰⁸⁸

Σε παρόμοιο μήκος κύματος με την αμέσως προαναφερθείσα εκδοχή κινείται και ο υπαρχηγός τότε της ΒΣΑ Woodhouse σε ένα αυτοβιογραφικό βιβλίο του (1982), όπου μέσα από κάποιες μικρές και όχι σημαντικές για την αφήγηση διαφοροποιήσεις (ότι η εκτέλεση έγινε στα Πουγκάκια και ότι τον συνέλαβαν τον Καλαμπούρα άντρες του Άρη),¹⁰⁸⁹ αναγνωρίζει και αυτός ότι όντως ο κατηγορούμενος (σύμφωνα με τον Woodhouse ήταν τσιγγάνος) δρούσε για λογαριασμό των Ιταλών ενάντια στους αντάρτες, ότι η θανατική του ποινή - την οποία επέβαλαν από κοινού ο ίδιος, ο Ζέρβας και ο Άρης, ύστερα από έκτακτο δικαστήριο - ήταν αναπόφευκτη, καθώς δεν μπορούσαν να διακινδυνεύσουν να δραπετεύσει, ύστερα από όσα ήξερε και να πληροφορήσει τους Ιταλούς για τη σχεδιαζόμενη επιχείρηση, και ότι όντως κρεμάστηκε στην πλατεία του χωριού.¹⁰⁹⁰

Το τεκμήριο όμως που αναδεικνύει, με σχεδόν βέβαιο τρόπο, ότι αυτή είναι η πιο πιστή προς την πραγματικότητα εκδοχή και ότι η άλλη αποτελεί κατασκευή εκ των υστέρων (1949) του Ζέρβα, που την αξιοποίησαν και αρκετοί άλλοι αντικομμουνιστές συγγραφείς, όντας και οι ίδιοι αυτόπτες μάρτυρες, αναπαράγοντάς την στο μέλλον (π.χ. Μαρίνος, Μυριδάκης κ.ά.) είναι το ημερολόγιο του ίδιου του Ζέρβα, το οποίο γράφτηκε *in situ* και στον χρόνο του συμβάντος (17/11/1942), αλλά δημοσιεύτηκε μόλις το 2013, και όπου αναφέρεται ρητά, λιτά και κατατοπιστικά μόνο το εξής: «Εις Κολοκυθιά εξετελέσαμεν δι' αγχόνης τον Καλαμπούραν Ν. την 11.30' ώρα».¹⁰⁹¹ Είναι προφανές πως αν συνέβαινε οτιδήποτε από αυτά που σημείωσε το 1949 ο Ζέρβας, θα είχε κάπως, με κάποιον τρόπο, αναφερθεί – έστω και εμμέσως – στο ημερολόγιο που ο ίδιος κρατούσε για κάθε μέρα της δράσης του στο ανταρτικό.

Ωστόσο, υπάρχει και μία άλλη εκδοχή σημαντικής πτυχής του βίαιου αυτού συμβάντος, που αναδεικνύει τόσο ότι δεν ήταν καθόλου βέβαιη η κατηγορία ενάντια στον Καλαμπούρα, ότι

¹⁰⁸⁶ Βλ. Ναπολέων Ζερβας, «Τα απόρρητα έγγραφά μου», *Ακρόπολις*, 23/12/1949. Για εκτενή αναπαραγωγή αυτής της εκδοχής βλ. Μαρίνος (2003), ό.π., τ. Α', σ. 156-158.

¹⁰⁸⁷ Βλ. Χουλιάρης (2006), ό.π., σ. 282-283

¹⁰⁸⁸ Ο Πυρομάγλου δήλωσε ρητά στον Δ. Δημητρίου: «ενέργειες σαν αυτές που αποδίδονται στον Θάνο δεν πραγματοποιήθηκαν», βλ. Δ. Δημητρίου (Νικηφόρος), *Γοργοπόταμος: Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμμελ*, Φυτράκης, Αθήνα, 1975, σ. 113

¹⁰⁸⁹ Βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 45

¹⁰⁹⁰ Βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 45

¹⁰⁹¹ Βλ. Ημερολόγιο Ζέρβα (2013), ό.π., σ. 128

δηλαδή πολύ εύκολα προέβησαν στην εκτέλεσή του ο Άρης, αλλά και ο Ζέρβας με τον Βρετανό Woodhouse, αλλά και ότι βασανίστηκε άγρια προτού κρεμαστεί, που αποτυπώνεται στην μαρτυρία του νεαρού τότε κατοίκου της Κολοκυθιάς και αυτόπτη μάρτυρα Γιάννη Καραγιώργου, μετέπειτα ράφτη στην Αθήνα, ο οποίος, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, αμφισβητεί το όλο αφήγημα για ενοχή του Καλαμπούρα, όπως το παρουσίασε τόσο Woodhouse όσο και ο Ζέρβας.¹⁰⁹²

Μελιγαλάς

Σύμφωνα με το ιδιαίτερα διαδεδομένο αντικομμουνιστικό αφήγημα, αποδίδεται στον Άρη προσωπικά κεντρικός ρόλος για τις «σφαγές» του ΕΛΑΣ στο Μελιγαλά, εκτελώντας ουσιαστικά, όμως, την εντολή του ΚΚΕ, καθώς: «Η επίθεση του ΕΛΑΣ κατά του Μελιγαλά είναι έργο ιδιόν του [...] Εκεί διατάζει να σφαγούν παρουσία επί τρεις συνεχώς ημέρες εις Μελιγαλά 2.000 Έλληνες [...] Έχει μεταφέρει παντού την γραμμή του ΚΚΕ: Σφαγή Ελλήνων, αίματα, αιμοραγία της Ελλάδος».¹⁰⁹³ Ήδη, βέβαια, από το 1950 «εθνικώς ανανήψαντα» πρώην στελέχη του ΚΚΕ, που είχαν και επιτελικό κομματικό ρόλο στην περιοχή, γνωρίζοντας τι συνέβη τότε, στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού, έντονα αντικομμουνιστικού λόγου της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου, αναφέρουν την προσωπική ευθύνη του Άρη σε βασανιστήρια των ταγματασφαλιτών και, μαζί με τον Μπελογιάννη, στις εκτελέσεις όλων των κρατούμενων στο «Μπεζεστένι» (αμάχων και μη).¹⁰⁹⁴ Κατά την ίδια περίοδο, υπήρχαν – παρά τις γενικότερες σιωπές γύρω από τον ίδιο και την βία του – και προσεγγίσεις της βίας του στον Μελιγαλά, όχι πολυάριθμες ακόμα, από το ευρύτερο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, χωρίς δηλαδή να πρόκειται για «ανανήψαντες εθνικόφρονες», που θεωρούν πως ήταν προσωπική η διαταγή του Άρη για τα άγρια γεγονότα του Μελιγαλά.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁹² «Ο Νίκος Καλαμπούρας ήταν ο καλύτερός μου φίλος. Δεν ήταν τσιγγάνος [...] Η κατηγορία για κατασκοπεία ήταν τελείως αβάσιμη. [...] Τον βασάνισαν, τον χτύπησαν, τον ευνούχισαν και τον κρέμασαν μπροστά στην εκκλησία», βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σ. 88

¹⁰⁹³ Βλ. Αντωνόπουλος (1964), ό.π., σ. 1229. Οι ίδιες απόψεις – εσκεμμένα χρησιμοποιούμε τον όρο «απόψεις», γιατί δεν πρόκειται για μαρτυρίες – σχετικά με την αιματηρή προσωπικά εμπλοκή του Άρη σε χιλιάδες σφαγών στο Μελιγαλά είναι πάρα πολλές και δεν έχει νόημα να τις αναφέρουμε. Θα σημειώσουμε ενδεικτικά μόνο δύο που έχουν μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ τους, βλ. Στράτης Μυριβήλης, *Απ' την Ελλάδα ταξιδιωτικά*, Εστία, Αθήναι, 1949, σ. 107, Πηνελόπη Κρέσπη, *Τόσο αίμα, γιατί;*, Πελασγός, Αθήνα, 2012, σ. 215.

¹⁰⁹⁴ Βλ. Καραμούζης (1950), ό.π., σ. 73-74, 78, 80

¹⁰⁹⁵ Ενδεικτικά, βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 62-63: «Ο Βελουχιώτης ήθελε να κάνει γενική σφαγή. Σκόπευε να σφάξει 20 χιλιάδες κόσμο».

Όπως είναι, λοιπόν, απόλυτα αναμενόμενο, στον επίσημο λόγο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (στελεχών, όπως ο Παττακός),¹⁰⁹⁶ αλλά και στον ανεπίσημο, πλην όμως άμεσα ελεγχόμενο και εξαρτώμενο λόγο (π.χ. φορείς της δικαστικής εξουσίας, όπως ο βασιλικός επίτροπος έκτακτου στρατοδικείου σε δίκη κομμουνιστών, ο οποίος αναφέρθηκε – χωρίς προφανή νοηματική σύνδεση – στη συμμετοχή του Άρη στη «σφαγή του Μελιγαλά»)¹⁰⁹⁷, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ φέρεται – με την παραμικρή αφορμή και ευκαιρία και χωρίς κάποια ιδιαίτερη τεκμηρίωση -, ως άμεσα υπεύθυνος για τα αιματηρά γεγονότα που έλαβαν χώρα στον Μελιγαλά τον Σεπτέμβριο του 1944. Αντίστοιχα, αιμοσταγή και υπεύθυνο προσωπικά τον Άρη για τις σφαγές και τα απάνθρωπα βασανιστήρια εκατοντάδων αιχμαλώτων του ΕΛΑΣ, μελών των Ταγμάτων Ασφαλείας, αλλά και αμάχων, παρουσιάζει τον Άρη η επίσημη Ιστορία του ΓΕΣ επί δικτατορίας, μέσα από μία καταφανή κατασκευή.¹⁰⁹⁸

Κατά την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, συνεχίστηκε η απόδοση ευθυνών για τις «σφαγές» του Μελιγαλά στον ίδιο τον Άρη. Το κυρίαρχο αφήγημα αυτού του χώρου για το θέμα αυτό και στην περίοδο αυτή, με κάποιες μικρές, επουσιώδεις λεπτομέρειες στα – εν πολλοίς ατεκμηρίωτα – δεδομένα που ανέφεραν, σχετικά με τη βίαιη δράση του Άρη στον Μελιγαλά, συμπυκνώνεται στο ότι ο Άρης είχε εκτελέσει και ρίξει στην «πηγάδα» περίπου 1.500 άτομα, κυρίως αμάχους με μόνη κατηγορία ότι δεν ανήκαν στο ΕΑΜ και το ΚΚΕ.¹⁰⁹⁹ Ωστόσο, ιδίως από τη δεκαετία του 1980, υπήρχαν ακόμη και δεξιόί, που, αν και περιέγραφαν τις «σφαγές» του ΕΛΑΣ στο Μελιγαλά στα αφηγήματά τους, δεν τις συνδέουν πλέον πάντα άμεσα με τον ίδιο τον Άρη,¹¹⁰⁰ χωρίς να σημαίνει αυτό ότι δεν παρατηρούνται συνδέσεις των «σφαγών» αυτών με τον Άρη, ιδιαίτερα από τον ακροδεξιό χώρο.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁶ Ενδεικτικά, βλ. *Το Βήμα*, 19/9/1967

¹⁰⁹⁷ Βλ. *Το Βήμα*, 7/7/1970. Σημειωτέον ότι στη δίκη αυτή κατέθεσε, ως μάρτυρας κατηγορίας, και ο διαβόητος βασανιστής της Χούντας, αξιωματικός της Αστυνομίας Πόλεων, Ευάγγελος Μάλλιος.

¹⁰⁹⁸ «Άπαντες οι ανωτέρω κατόπιν διαταγής του Αρχηγού του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου Άρη Βελουχιώτη, αφού εγυμνώθησαν υπεβλήθησαν εις ανηλεές μαστίγωμα επί παρουσία του και ενώπιον της ακολουθίας του. Εν συνεχεία εξετελέσθησαν άπαντες πλην του Νομάρχου Καλαμών Περρωτή Δημητρίου και των μετ' αυτού προκρίτων της πόλεως [...] Επηκολούθησε η είσοδος εις Μπεζεστένι του Άρη Βελουχιώτη μετά της συνοδείας των σωματοφυλάκων του, αφιχθέντος εκ Μερώπης, όστις αντίκρισε το πλήθος των συγκεντρωμένων και ότι ούτοι ανήρχοντο εις 2.000 περίπου, εξωργίσθη και διέταξε την εκκαθάρισίν των διά σφαγής», βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η απελευθέρωσις ...*, ό.π., 1973, σ. 62

¹⁰⁹⁹ Ενδεικτικά, βλ. Μυριδάκης (1977), ό.π., τ. Β', σ. 217

¹¹⁰⁰ «Εξετελέσθησαν, κατά τον αγριώτερον τρόπον – εις τον Μελιγαλά, τα περίχωρα και την φρικαλέαν “Πηγάδα” – άνω των 2.500 ατόμων, μεταξύ των οποίων ιερείς, γυναίκες και παιδιά», βλ. Άδωνις Κύρου, *Χρονικόν 1940-1944. Εθνική Αντίστασις και μειοδοσία, νύχτα συμφοράς*, τ. Β', 1982, σ. 394

¹¹⁰¹ Ενδεικτικά, βλ. Ιωάννης Μπουγάς, «Η σφαγή στην πηγάδα του Μελιγαλά. 73 χρόνια άρνηση και παραποίηση (12/3/2017) στο

<https://www.e-grammes.gr/%CE%B7-%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%B3%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B7%CE%B3%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%AC-73->

Από το άλλο στρατόπεδο, οι αφηγήσεις γενικότερα για τα γεγονότα του Μελιγαλά, και μιας συνακόλουθης σχετικής υπεράσπισης της μνήμης του Άρη απουσιάζουν, όπως είναι εύλογο, στο πλαίσιο των ειδικών μεταπολεμικών και μετεμφυλιακών συνθηκών για τον πολιτικό αυτό χώρο και την γενικότερη επιβεβλημένη λήθη για την δεκαετία του 1940 και τις ειδικότερες σιωπές για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ.

Ένας από τους πρώτους που το επιχειρήσαν πρέπει να ήταν ο Φοίβος Γρηγοριάδης, παλιό στέλεχος του ΕΛΑΣ, που, παρότι, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν φείδεται αναφορών, σε όλο του το έργο, σε ακραία βίαιες ενέργειες του Άρη, στο πλαίσιο μιας πολύ λιτής περιγραφής της μάχης,¹¹⁰² δεν σημειώνει καμία ακρότητα του Άρη.¹¹⁰³ Νιώθοντας, αντίθετα, την ανάγκη να υπερασπιστεί την τιμή, στο συγκεκριμένο θέμα, τόσο του ίδιου του Άρη όσο και γενικότερα του ΕΛΑΣ απέναντι στην αποκλειστικά μονομερή ενημέρωση για την υπόθεση αυτή από το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, καθόλα τα χρόνια μέχρι την έκδοση του έργου του (1964), ισχυρίζεται ότι κατά την μάχη ενάντια στο Τάγμα Ασφαλείας του Μελιγαλά είχε και ο ΕΛΑΣ πολλά θύματα και χωρίς να κάνει την οποιαδήποτε μνεία σε τυχόν έκτροπα του μετά τη μάχη.¹¹⁰⁴

Σε μεταπολιτευτικές αφηγήσεις πλέον, από ανθρώπους που, κατά την Κατοχή, ανήκαν στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ και έζησαν τα γεγονότα, υποστηρίζεται, εντελώς αντίθετα με τις προαναφερθείσες αντικομμουνιστικές εκδοχές, ότι ο Άρης ήταν έξαλλος με την ακραία και άτακτη βία που ασκείτο προς και από διάφορες κατευθύνσεις μετά τη μάχη του Μελιγαλά, καθώς όχι μόνο δεν είχε διατάξει κάτι τέτοιο, αλλά διαφώνησε κάθετα στο να μην τηρούνται οι προβλεπόμενες διαδικασίες (ανταρτοδικείο). Σύμφωνα με αυτού του τύπου τις αφηγήσεις αναγνώριζε βέβαια πως όντως έλαβαν χώρα ακρότητες και με ευθύνη του ΕΛΑΣ, υποσχόταν όμως να βελτιωθεί αυτή η κατάσταση σε επόμενες επιχειρήσεις.¹¹⁰⁵ Επίσης,

[%CF%87%CF%81%CF%8C%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CE%AC%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%AF%CE%B7%CF%83%CE%B7](#) , όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνεται: «Οι μονάδες λοιπόν του ΕΛΑΣ που έδρασαν στην Καλαμάτα και στον Μελιγαλά, όχι μόνον ήταν υπό τις διαταγές του [Άρη], αλλά ακολουθούσαν τις συνεχείς εντολές του». Για αντίστοιχες ευθύνες στον Άρη για την σφαγή από τον ακροδεξιό χώρο, κατά την περίοδο αυτή, ενδεικτικά, βλ. *Ακρόπολη*, 22/9/1985, Α1, 29/1/2005.

¹¹⁰² Ίσως επειδή, όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος είχαν γραφτεί έως τότε (1964) λίγα και «ασύνδετα» για τις μάχες της Αντίστασης στην Πελοπόννησο, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζει και ο ίδιος πολλές, ασφαλείς λεπτομέρειες επί του θέματος, προτείνοντας και στους άλλους ερευνητές να ασχοληθούν περαιτέρω με το ζήτημα και να φωτίσουν και άλλες πτυχές του, βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 245.

¹¹⁰³ Βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 306

¹¹⁰⁴ Βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', σ. 306-307

¹¹⁰⁵ Ο δικηγόρος Ευάγγελος Μαχαίρας, που υπηρέτησε ως έφεδρος αξιωματικός σε πολλές μονάδες του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου, σημειώνει σχετικά: «Ο Άρης μας καθυσύχασε ότι δεν πρόκειται να γίνουν τέτοια πράγματα [ξανά]. "Θα τους συγκεντρώσουμε όλους [τους υπεύθυνους για τις βιαιότητες] και

σύμφωνα με άλλες αντίστοιχου ύφους και προσέγγισης εκδοχές, ο Άρης και οι μαυροσκούφηδες του δεν ευθύνονται για τίποτα από ό,τι συνέβη στο Μελιγαλά (αλλά οι κάτοικοι της περιοχής που ζητούσαν εκδίκηση), καθώς ο καπετάνιος έφτασε μετά τη μάχη, ενώ παράλληλα έδειξε και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ευπαθείς ομάδες, τους νέους και τους ηλικιωμένους αιχμαλώτους, για τους οποίους διέταξε, μάλιστα, να απολυθούν άμεσα.¹¹⁰⁶

Από την άλλη πλευρά, όμως, υπήρχαν και παλιά μέλη του ΚΚΕ, ενταγμένα στον ΕΛΑΣ, με υψηλές, μάλιστα, θέσεις (ίσως και εξαιτίας αυτού), όπως ο Βαγγέλης Παπαδάκης (Τάσος Λευτεριάς), που αναγνώριζαν κιόλας ότι δεν είχαν «προσωπική πείρα» των συμβάντων, και τα οποία σε μαρτυρίες τους, δεκαετίες αργότερα, για λόγους που θα αναλυθούν καλύτερα παρακάτω (π.χ. υποκειμενικοί παράγοντες μειονεκτικότητας έναντι του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ, πολιτικές μνήμης του εκάστοτε παρόντος κ.ά.), έχουν υποστηρίξει ότι ο Άρης υπήρξε ξεκάθαρα υπεύθυνος για τις «σφαγές» και τις «πηγάδες» στο Μελιγαλά, φτάνοντας στο σημείο να χρησιμοποιήσουν φρασεολογία και ορολογία των πολιτικών τους αντιπάλων για τα γεγονότα, προκειμένου να τον στηλιτεύσουν και να δομήσουν τη βίαια δημόσια εικόνα του.¹¹⁰⁷ Αντίστοιχες, βέβαια ευθύνες – έστω και έμμεσες, λόγω της απόφασής του για μάχη – για τα αιματηρά γεγονότα του Μελιγαλά, κατά την μεταπολιτευτική περίοδο, δίνουν και άλλα παλιά στελέχη του ΕΛΑΣ, αλλά χρησιμοποιώντας πολύ πιο ήπιους χαρακτηρισμούς.¹¹⁰⁸

θα κριθούν για τα έργα τους. Θα τιμωρηθούν μόνο οι υπεύθυνοι για τα εγκλήματα. Όσο για το πλιάτσικο δεν οφείλεται στους αντάρτες του ΕΛΑΣ, αλλά στα εφεδρικά τμήματα και άλλα στοιχεία, που μπήκαν στην πόλη»», σημείωσε, σύμφωνα με τον Μαχαίρα, ο Άρης, βλ. Γρηγόρης Κριμπάς, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μεσσηνία και τους γύρω νομούς*, ιδιωτική έκδοση, 2006, σ. 334. Ενώ σε παρατήρηση του αφηγητή προς τον Άρη ότι αυτά έπρεπε να έχουν προβλεφθεί από τον ΕΛΑΣ, ο καπετάνιος απάντησε: «Πολλά ζητάς! Αυτό θα γίνει στις επόμενες επιχειρήσεις», βλ. Κριμπάς (2006), ό.π., σ. 334.

¹¹⁰⁶ «Τα περιβόητα “πηγάδια” του Μελιγαλά με τις δήθεν χιλιάδες θύματα του Άρη Βελουχιώτη είναι χοντροκομμένες ψευτιές για αφελείς, κατά το γνωστό: “Φωνάζει ο κλέφτης για να σιωπήσει ο νοικοκύρης ...”», βλ. Κώστας Βουγιουκλάκης, *Οι πρωτοπόροι του Αγώνα. Η Εθνική Αντίσταση στη Λακωνία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1987, σ. 192. Για ιδιαίτερη ευαισθησία που έδειξε προς τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού εκεί, π.χ. τους ηλικιωμένους, βλ. Σπύρος Ξιάρχος, *Η αλήθεια για το Μελιγαλά*, Καλαμάτα, 1982, σ. 37. Όλα τα φιλοεαμικά έργα της εποχής, την ίδια γραμμή τηρούν. Ενδεικτικά, βλ. Νικόλης (1983), ό.π., σ. 234.

¹¹⁰⁷ Βλ. Μαρτυρία Τάσου Λευτεριά, *Το Βήμα*, 7/4/1978

¹¹⁰⁸ Ενδεικτικά, βλ. Δημητρίου (1975), ό.π., σ. 270: «Ο Άρης αποφασίζει και δίνει εκείνη την εντελώς αχρείαστη, από απόψεως στρατηγικής, μάχη του Μελιγαλά, με την γνωστή αιματηρή της προέκταση».

Κεφάλαιο 5

Ερμηνευτικά πλαίσια της βίας του

Όπως συμβαίνει με όλα τα στοιχεία του μύθου του, έτσι και οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της βίας του, άπτονται, ουσιαστικά, της γενικότερης ιδεολογικοπολιτικής οπτικής αυτού που επιχειρεί να την ερμηνεύσει, και μάλιστα στην χρονική συγκυρία που το επιχειρεί. Τις περισσότερες φορές, λοιπόν, η ερμηνεία που δίνεται, έρχεται ως επικύρωση του ήδη διαμορφωμένου αφηγήματός του για αυτόν, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που πρόκειται και για αυθαίρετες σκέψεις. Επομένως, οι ερμηνείες που αποδίδονται για την βία του έχουν άμεση εξάρτηση και με το αν εντάσσεται σε ένα νομιμοποιημένο ή ένα απονομιμοποιημένο πλαίσιο δράσης από τον εκάστοτε φορέα της μνήμης του, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η βία στους πολέμους και ιδιαίτερα στους εμφύλιους¹¹⁰⁹ αποτελεί «ολικό κοινωνικό γεγονός»,¹¹¹⁰ άρα είναι διάχυτη σε πολλά επίπεδα της κοινωνίας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πλειοψηφία των ερμηνευτικών προσεγγίσεων που έχουν διαχρονικά αποδοθεί στον Άρη, αποτυπώνουν περισσότερο την μεταγενέστερη οπτική που είχαν, εκ των προτέρων, διαμορφώσει για τον Άρη και τη βία του (για να εξυπηρετηθούν δηλαδή τα προκατασκευασμένα αφηγήματά τους για αυτόν – είτε θετικά, είτε αρνητικά), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και εξαιρέσεις ανθρώπων, που έχουν επιχειρήσει, όσο πιο «αντικειμενικά» μπορούν, να την ερμηνεύσουν.

Τις περισσότερες, λοιπόν, φορές η ερμηνεία που δίνεται για την ακραία βία του, εμφανίζεται περισσότερο ως επικύρωση του ήδη διαμορφωμένου αφηγήματος, ενώ παράλληλα, συνήθως, πρόκειται για αυθαίρετες σκέψεις. Αυτό αναδεικνύεται και από το γεγονός ότι σε πολλά έργα, που ασχολούνται με αρνητικό (αλλά όχι αποκλειστικά) τρόπο για τον Άρη και τον βίαιο χαρακτήρα του, εμπλέκονται ταυτόχρονα πάρα πολλές, αντιφατικές μεταξύ τους ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Ο βασικός λόγος που συμβαίνει αυτό είναι ότι οι συγκεκριμένοι δεν γράφουν για να εξηγήσουν στην πραγματικότητα την βία του Άρη. Αντίθετα, στην ουσία

¹¹⁰⁹ Στην περίπτωση του Άρη, αυτός μπορεί να μην έδρασε στον καθαυτό Εμφύλιο, αλλά, πέρα από το ότι είχε ενεργό συμμετοχή στις εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής (ενάντια στα Τάγματα Ασφαλείας στην Πελοπόννησο και νωρίτερα αλλά και μεταγενέστερα – στα Δεκεμβριανά – ενάντια στον ΕΔΕΣ), οι περισσότεροι από τους επικριτές της βίας του στέκονται στις βιαιότητες που διέπραξε έναντι Ελλήνων κατά την πρώτη περίοδο του αντάρτικου, όποια ταυτότητα και αν ο καθένας έδινε – ανάλογα με τη δική του ιδεολογικοπολιτική οπτική της συγκυρίας – στο «θύμα» του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.

¹¹¹⁰ Βλ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Η εμφύλια βία ως μήνυμα. Η επιτελεστική λειτουργία της βίας σε εμφύλιους πολέμους», στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 431

επιχειρούν να καταδείξουν την εγκληματική – προδοτική δράση του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, των οποίων ο Άρης αποτελεί την μετωνυμία.¹¹¹¹ Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι δεν μπορεί, και δεν έχει νόημα, να εφαρμοστεί μια αυστηρή, ανά αφήγημα, κατηγοριοποίηση των ερμηνειών, καθώς είναι συχνό το φαινόμενο αυτές να αλληλοδιαπλέκονται, στο πλαίσιο του προαναφερθέντος πραγματικού στόχου τους. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι πολλαπλότητες των ερμηνευτικών προσεγγίσεων συναποτελούν ένα ακόμη κρίσιμο στάδιο της μυθοποιητικής διαδικασίας στην οποία έχει – εδώ και δεκαετίες – υποπέσει ο Άρης και εν προκειμένω η δράση του, μέσα από το πρίσμα της βίας.

Υπάρχουν, λοιπόν, ερμηνείες που άπτονται της πολιτικής (πειθαρχία, δημόσιος παραδειγματισμός,¹¹¹² εκτέλεση σχεδίων του ΚΚΕ) και κάποιες άλλες που τις αποδίδουν σε υποτιθέται ψυχογενή αίτια. Οι πρώτες αφορούν τόσο τους υμνητές του όσο και τους επικριτές της δράσης του και είναι άμεσα εξαρτώμενες από το τι συμβολίζει ο Άρης για τον καθένα που επιχειρεί να την προσεγγίσει ερμηνευτικά. Για τους μεν ο Άρης είναι ο ικανός ηγέτης της Αντίστασης (και ενδεχομένως πρότυπο επαναστάτη). Για τους δε ο αιμοδιψής εγκληματίας κομμουνιστής, καθώς στη βία του Άρη βλέπουν ουσιαστικά την βίαιη επιχείρηση κατάληψης της εξουσίας από το ΚΚΕ. Αναφορικά με τις δεύτερες, όπου, κάποιες φορές, εντάσσονται και βιολογικού τύπου προσεγγίσεις (σαδισμός, ομοφυλοφιλία κ.ά.), αφορούν, σχεδόν αποκλειστικά, όσους τον αντιμετωπίζουν αρνητικά, βλέποντας στην βία του έναν διεστραμμένο ψυχισμό. Κάποιες, μάλιστα, ελάχιστες ερμηνείες θεωρούν πως ένα κίνητρο της βίας του ήταν να ληστεύει τον πληθυσμό, αλλά είναι τόσες λίγες, που δεν κρίνουμε σκόπιμο να ασχοληθούμε περαιτέρω με αυτές.¹¹¹³

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των κύριων ερμηνευτικών σχημάτων που έχουν προταθεί διαχρονικά για τη βία του Άρη, είτε από ανθρώπους που την βίωσαν (θύματα, αυτόπτες μάρτυρες), είτε από άλλους που στηρίχτηκαν σε φήμες, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, προκειμένου να κατανοήσουμε ποιοι από τους φορείς μνήμης της βίας του Άρη

¹¹¹¹ Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αυτού του ύφους είναι του λογοτέχνη Στράτη Μυριβήλη: «Εδώ ο Άρης Βελουχιώτης, χτήνος` διεστραμμένο ερωτικά και διψασμένο από τη σαδιστική λαγνεία του αίματος, εξετέλεσε ένα μικρό κεφάλαιο από το πρόγραμμα εξοντώσεως του εθνικού πληθυσμού της Ελλάδας, που είχε αναλάβει εργολαβικά, με εντολή των Σλαύων», Μυριβήλης (1949), ό.π., σ. 107. Αντίστοιχη είναι και η ερμηνευτική προσέγγιση του δικτατορα Παττακού: Ο διεστραμμένος...Βελουχιώτης. Είχεν αναλάβει προθύμως να εκτελέσει την ξένη εντολή, της εξοντώσεως του εθνικού πληθυσμού της Ελλάδος», βλ. *Τα Νέα*, 19/9/1967. Επίσης, βλ. Θάνος Καρβέλλας, «Μελιγαλάς 17-20 Σεπτεμβρίου 1944», *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, τ.46, 1973, σ.545.

¹¹¹² Σύμφωνα με την Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν η άσκηση της εμφύλιας βίας, ιδίως όταν αυτή συντελείται σε δημόσιους χώρους, μετατρέπεται σε ένα ορατό και αναγνώσιμο μήνυμα προς όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, λειτουργώντας ταυτόχρονα και ως μέσο επικοινωνίας, βλ. Βαν Μπούσχοτεν (2013), ό.π., σ. 432.

¹¹¹³ Βλ. Κούτρας, ό.π., σ. 118, Μυριδάκης, 1983, σ. 47, Μαρίνος, ό.π., τ. Α', σ. 162

που επιχείρησαν να την ερμηνεύσουν, ακολούθησαν μια συνειδητή – όχι εντελώς αβάσιμη (όπως συνέβη με την πλειοψηφία όσων έθεσαν μόνο ψυχολογικά αίτια για την βία του) – ερμηνευτική διαδικασία, θα αναφέρουμε κάποια στοιχεία, που εύστοχα έχει επισημάνει ο Πολυμέρης Βόγλης, ότι δηλαδή η βία δεν είναι ποτέ «τυφλή», πάντα εκφράζει μία σχέση με την άλλη πλευρά και οι στόχοι της δεν είναι ποτέ τυχαίοι, ότι οι πράξεις βίας δεν είναι κενές νοήματος για αυτόν που τις διαπράττει ή για αυτόν που τις υφίσταται, ακόμα και αν για τον παρατηρητή φαίνονται εντελώς ακατανόητες και ότι η βία, τέλος, δεν αποτελεί μία μεμονωμένη πράξη, αλλά είναι προϊόν μιας ιστορικής διαδικασίας.¹¹¹⁴ Επίσης, η βία γενικά, και του Άρη στην περίπτωση μας, δεν πρέπει να εξετάζεται / ερμηνεύεται έξω από την ιστορική συγκυρία και από τα ιδεολογικά της συμφραζόμενα, καθώς πρόκειται για μια βία διακηρυκτική, ομιλούσα, πολλαπλασιαστική, και πάντως ενταγμένη μέσα σε πολύ συγκεκριμένες συνάφειες, τις οποίες οφείλουμε να συνυπολογίσουμε, πριν διολισθήσουμε από την ιστορία στην πτωματογραφία των εγκλημάτων.¹¹¹⁵ Τέλος, όπως σωστά σημειώνει η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, μπορούμε να απορρίψουμε εξ αρχής μια ερμηνευτική προσέγγιση που αναζητεί την πηγή της βίας σε βιολογικά αίτια (*homo homini lupus*), καθώς η βία οφείλεται πάντα σε κοινωνικά και πολιτικά αίτια, που διαμορφώνονται, όπως προαναφέρθηκε, σε συγκεκριμένα πολιτισμικά και ιστορικά συμφραζόμενα.¹¹¹⁶ Από αυτά συνάγεται ότι και οι ψυχολογικού τύπου ερμηνευτικές προσεγγίσεις της βίας του Άρη, μπορεί να μην φαίνεται – εκ πρώτης όψεως – ότι άπτονται της πολιτικής, αλλά το σίγουρο είναι ότι τα κίνητρα όσων τις καταγράφουν είναι εξόχως πολιτικά.

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Πολιτικού τύπου προσεγγίσεις

Όσοι είναι θετικά διακείμενοι απέναντί του, αποδίδουν οπωσδήποτε τις βίαιες ενέργειές του στην ανάγκη πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ¹¹¹⁷ και της επιβολής μιας τάξης και ηρεμίας, μέσω

¹¹¹⁴ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Ένας διαρκής εμφύλιος πόλεμος; Μορφές της βίας στις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940», *Ο Πολίτης*, τ. 122, Μάιος 2004, σ. 20-21

¹¹¹⁵ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι άμαχοι στο στόχαστρο: Η βία του πολέμου στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '40, στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 424, Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η υπεράσπιση της κοινωνίας (1940-1945). Μια περιδιάβαση στο χώρο της λογοτεχνίας και της μαρτυρίας», *Ο Πολίτης*, τ. 141, Ιούλιος – Αύγουστος 2006, σ. 30

¹¹¹⁶ Βλ. Βαν Μπούσχοτεν (2013), ό.π., σ. 430.

¹¹¹⁷ Ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 8 – 11, Ζαχαριάς, ό.π., σ. 44-45, 98, Χουλιάρης, ό.π., σ. 200, Κούσουλας, ό.π., *Το Βήμα*, 30/8/1998.

της μείωσης της παραβατικότητας στην ύπαιθρο.¹¹¹⁸ Οι συγκεκριμένοι λαμβάνουν υπόψη στην ερμηνεία της βίας του τη λογική του ότι ο Άρης και ο ΕΛΑΣ γενικά όφειλε, στο πλαίσιο της Κατοχής, να καλύψει το κενό εξουσίας.¹¹¹⁹ Ειδικότερα αναφορικά με τους λόγους πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ, κάποιοι παλιοί σύντροφοί του υποστηρίζουν πως ορισμένες φορές υπήρξε εξαιρετικά σκληρός αναλογικά με την «αντικειμενική» βαρύτητα του παραπτώματος του αντάρτη (π.χ. με την κλοπή μιας κότας), επειδή επιθυμούσε να καλύψει ακόμη και την αρνητική προπαγάνδα έναντι του ΕΛΑΣ από αντικομμουνιστές (π.χ. από τον ΕΔΕΣ στην Ήπειρο).¹¹²⁰

Ακόμα και αντικομμουνιστές δέχονταν ότι ασκούσε βία για λόγους πειθαρχίας και ορμώμενος από ένα πνεύμα δικαιοσύνης,¹¹²¹ προκειμένου να καλυφθεί το κενό εξουσίας. Αντίθετα, κάποιοι ομοϊδεάτες τους, προφανώς, για την οικονομία του αφηγήματός τους, δεν δέχονται, αυτό το, υπαρκτό κατά τα άλλα, κενό και θεωρούν πως ο Άρης επιθυμούσε απλώς να καταλύσει βίαια την υπάρχουσα εξουσία στην ύπαιθρο.¹¹²²

Ωστόσο, υπάρχουν και πολλοί επικριτές του που αναγνωρίζουν ως ερμηνεία για την βία του την πειθαρχία που ήθελε να επιβάλει εντός του ΕΛΑΣ, αλλά την προβάλλουν με εντελώς αρνητικό πρόσημο. Προκειμένου να τονίσουν ότι ο Άρης υπήρξε ακραίος στην επιβολή ποινών και να ενισχύσουν την αρνητική του εικόνα, στέκονται σε τρεις παράγοντες. Πρώτον, στην ταυτότητα αυτών που επέλεγε να τιμωρήσει βίαια: λιποτάκτες του ΕΛΑΣ,¹¹²³ ή αυτούς που ήθελαν να αποχωρήσουν όταν καταλάβαιναν τι «εσήμαινε κομμουνισμός»,¹¹²⁴ «πατριώτες» αντικομμουνιστές, ανθρώπους για ασύμμετρα μικρά παραπτώματα, αιχμαλώτους. Δεύτερο, στον πραγματικό, κατά αυτούς, λόγο για τον οποίο ασκούσε την ακραία βία του: τρομοκράτηση της υπαίθρου, βίαιη στρατολόγηση στον ΕΛΑΣ κ.ά.¹¹²⁵ Τρίτο, στους άγριους τρόπους εκτέλεσης των ποινών, εστιάζοντας κυρίως σε βασανιστήρια.¹¹²⁶ Ορισμένοι, μάλιστα, από αυτούς έχουν προχωρήσει στην συγκεκριμένη ερμηνευτική

¹¹¹⁸ Ενδεικτικά, βλ. Μάγερ (1995), ό.π., σελ. 94, Γκέκας (2006), ό.π., σ.37. Ο Βασίλης Πριόβολος (Ερμής), για παράδειγμα, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η εντολή του Άρη [στους αντάρτες του ΕΛΑΣ] ήτανε στα χωριά που θα γυρίζουμε, δεν θα θίξουμε τίποτα από τα υπάρχοντα του αγρότη», βλ. μαρτυρία Πριόβολου στον Στέλιο Κούλογλου για την εκπομπή της ΕΡΤ *Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα* (8/11/2007).

¹¹¹⁹ Ενδεικτικά, βλ. Τσακνιάς (1997), ό.π., σ. 54

¹¹²⁰ Βλ. *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως* (1962), ό.π., σ. 118, Χουλιάρας (2006), ό.π., σ. 299-300.

¹¹²¹ Ενδεικτικά, βλ. Αβέρωφ, ό.π., σ. 97,

¹¹²² Ενδεικτικά, βλ. Χούτας, ό.π., σ. 51

¹¹²³ Ενδεικτικά, βλ. Woodhouse, (1982) ό.π., σ. 43, 55, Μυριδάκης (1976), ό.π., τ. Α', σ. 249, 251

¹¹²⁴ Ενδεικτικά βλ. Μυριδάκης [1976], σ.257, C. M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Εξάντας, Αθήνα, 1976, α. 109.

¹¹²⁵ Ενδεικτικά, βλ. Μυριδάκης (1983), ό.π., σ. 46

¹¹²⁶ Περιγραφές τέτοιου τύπου έχουν αναφερθεί παραπάνω.

προσέγγιση ακόμη περισσότερο, θεωρώντας πως έδινε εντολές σε αντάρτες του για άγριες εκτελέσεις «αθώων», ως μέτρο προληπτικής πειθαρχίας, προκειμένου δηλαδή να τους «δέσει», υποτίθεται, «με δεσμούς ενός άγριου εγκλήματος», ώστε να ταυτιστούν με τον ΕΛΑΣ και να μην θελήσουν στο μέλλον να λιποτακτήσουν από αυτόν.¹¹²⁷

Μια άλλη κατηγορία ερμηνευτικών προσεγγίσεων της βίας του είναι ότι επιδιόταν σε δημόσιους ξυλοδαρμούς και εκτελέσεις, με σκοπό τον παραδειγματισμό είτε των υπόλοιπων μελών του ΕΛΑΣ, είτε των κατοίκων των χωριών. Οι φίλα προσκείμενοι προς τον Άρη θεωρούν πως αυτή δημόσια βίαιη «τελετή» είχε για τον Άρη διπλό σκοπό: να μάθουν τα υπόλοιπα μέλη του ΕΛΑΣ να είναι δίκαιοι και σκληροί¹¹²⁸ και να διαδοθεί από τους κατοίκους ευρύτερα σε άλλα μέρη πόσο άτεγκτος είναι ο ΕΛΑΣ σε θέματα πειθαρχίας¹¹²⁹ και να εδραιωθεί στους πληθυσμούς ένα αίσθημα ασφάλειας και δικαιοσύνης.¹¹³⁰ Οι δε αντικομμουνιστές την ερμηνεύουν ως τρόπο καλλιέργειας τρόμου στους χωρικούς αλλά και στους ίδιους τους αντάρτες,¹¹³¹ ενώ κάποιιοι από αυτούς, αν και την στηλιτεύουν ως ενέργεια, τονίζουν την αποτελεσματικότητά της για εμπέδωση αισθήματος δικαιοσύνης.¹¹³²

Επίσης, όπως είναι λογικό, σύμφωνα με όσους ιδεολογικούς αντιπάλους του ο Άρης συμβόλιζε την ακραία βία του ΚΚΕ, του ΕΛΑΣ και των κομμουνιστών γενικά, ο καπετάνιος δρούσε απλώς ως εντολοδόχος του κόμματός του και των σχεδίων του, που δεν ήταν άλλος από την κατάκτηση της εξουσίας με κάθε μέσο, εγκαθιδρύοντας δηλαδή στην χώρα «καθεστώς κόκκινης τρομοκρατίας».¹¹³³ Πρόκειται για αντικομμουνιστικό αφήγημα,

¹¹²⁷ Ενδεικτικά, βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., τ. Α', σ.244-245, Συλλογικό, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., 2001, σ. 243, 252, Ιωάννης Γιαννάκας, *Γρηγόρης Σούρλας. Ο καπετάνιος της Θεσσαλίας*, Πελασγός, Αθήνα, 2016, σ.553, *Ασύρματος*, 19/6/1945. Το οξύμωρο, ενδεχομένως, είναι ότι το ίδιο με φανατικούς αντικομμουνιστές, πρεσβεύει και ο Χαριτόπουλος, βλ. Χαριτόπουλος, ό.π., τ. Α', 1997, σ. 104. Εξάλλου, και ο Μπέικος αναφέρει πως σε ερώτησή του προς τον Άρη, γιατί να επιλέξει έναν τόσο άγριο, σύμφωνα με το αφήγημά του, τρόπο εκτέλεσης των Ιταλών αιχμαλώτων της Ρικάς και όχι έναν απλό, ο Άρης του απάντησε κυνικά: «για να κοπούν για τον πάσα έναν μας τα γιοφύρια προς τα πίσω!», βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Β', σ. 254.

¹¹²⁸ Ενδεικτικά, βλ. Μαλτζός, ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, ό.π., σ. 235

¹¹²⁹ Να τι αποδόθηκε στον Άρη να λέει στον ιδιοκτήτη της κότας, που κλάπηκε και ο οποίος του ζητούσε να μην εκτελεστεί ο αντάρτης για κάτι τόσο ασήμαντο: «Δεν είναι η κότα σου συναγωνιστή, είναι ι πράξη που δικάστηκε», βλ. Παπακόγκος, *Καπετάν Άρης*, ό.π., σ. 151

¹¹³⁰ Μετά το επεισόδιο στον Κλεισό του αποδίδεται η εξής φράση: «Να το πείτε να το μάθουν παντού: θα περάσω απ' τη φωτιά και απ' το σίδερο όποιον απλώνει χέρι σε ξένο πράγμα, προπαντός όποιον κλέβει το Λαό», βλ. Παπακόγκος, *Καπετάν Άρης*, ό.π., σ. 87.

¹¹³¹ Ενδεικτικά, βλ. Χούτας, ό.π., σ. 92, Μυριδάκης, 1976, τ. Α', ό.π., σ.249, Μυριδάκης (1983), ό.π., σ. 49, Henderson (1988), ό.π., σ. 61.

¹¹³² Ενδεικτικά, βλ. Γκιούσας, ό.π., σ. 41

¹¹³³ Ενδεικτικά, βλ. Woodhouse,(2012), ό.π., σ. 50, Μπενετάτος, ό.π., σ. 86-89, Γυφτόπουλος, ό.π., σ. 379, Συλλογικό, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., 2001, σ. 182, 252, *Ημερολόγιο Ζέρβα*, ό.π., σ.164, Χονδροκούκης, ό.π., σ.19, Αντωνόπουλος (1964), ό.π., σ. 1.228, *Εμπρός*, 14/6/1945. Χαρακτηριστικό και καυστικό είναι αυτό που τονίζει *Το Βήμα* ανήμερα την ημέρα του θανάτου του και λίγο αφότου το ΚΚΕ τον αποκήρυξε, μη συντασσόμενο πλέον μαζί του σε οποιαδήποτε βίαιη ενέργεια, καθώς,

ψυχροπολεμικής λογικής, στο οποίο οι κομμουνιστές, παρουσιάζονται συλλήβδην ως ανθρωπόμορφα τέρατα, αδίστακτα όσον αφορά την ανθρώπινη ζωή και κυνικά μπροστά στην επίτευξη του στόχου τους.¹¹³⁴ Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Στρατής Μπουρνάζος, κατά την εμφυλιοπολεμική και την μετεμφυλιακή περίοδο, στο πλαίσιο του κυρίαρχου τότε αντικομμουνιστικού λόγου, «ο κομμουνισμός θεωρείται, εκ φύσεως, ταυτισμένος με το έγκλημα και τη βία».¹¹³⁵ Ως κομμουνιστής, και μάλιστα ηγετικό στέλεχος του ΕΛΑΣ, δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί από τον πυρήνα της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας της εποχής ο Άρης, όταν γινόταν αναφορά σε αυτόν.¹¹³⁶

Βάσει αυτής, λοιπόν, της ερμηνευτικής οδού, που αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο σε όλους τους αντικομμουνιστές επικριτές της βίας του, τουλάχιστον μέχρι και την δικτατορία (χωρίς αυτό να σημαίνει πως αυτή δεν απαντάται και μεταπολιτευτικά, αλλά κυρίως από την Ακροδεξιά πλέον), ο Άρης είναι βίαιος γιατί το ΚΚΕ αποσκοπεί να πάρει την εξουσία με την βία. Σε αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση, ο Άρης είναι το απόλυτο σύμβολο της βίας του ΚΚΕ, διενεργώντας, μέσω των εγκληματικών ενεργειών του, απλώς ταξικό αγώνα.¹¹³⁷ Για να μην αναφέρουν ότι τον χρησιμοποιούσαν ως σύμβολο της βίας του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ, δικαιολογούνταν για την «εμμονή» τους σε αυτόν μέσω του ότι εκείνος ειδικά έδειχνε

σύμφωνα με την εφημερίδα το ΚΚΕ επικροτούσε τα «εγκλήματά» του «όταν τα έργα του [σ.σ. η βίαιη δράση του Άρη] εξυπηρετούσαν το κόμμα, τούτο τα εδέχετο μετά θαυμασμού και εγκωμίων», βλ. *Το Βήμα*, 16/6/1945. Αντίστοιχα, βλ. *Ελευθερία*, 13/6/1945.

¹¹³⁴ Ενδεικτικά, βλ. Jordan, ό.π., σ. 21-22, Άδωνις Κύρου, *Χρονικόν 1940-1944, Εθνική Αντίσταση και Μειοδοσία, Νύχτα Συμφοράς*, τομ. Β', 1982, σ. 394, *Ασύρματος*, 19/6/1945, Μυριδάκης (1977), τ. Β', ό.π., σ. 338.

¹¹³⁵ «Έτσι, μετά τους χαρακτηρισμούς που παραπέμπουν στην προδοσία, ακολουθούν σε συχνότητα εκείνοι που αναφέρονται στην εγκληματική του δράση: “ληστοσυμμορίται”, “κομμουνιστοσυμμορίται”, “αιμοσταγείς”», βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνοκρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος – Παλινόρθωση, 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 18. Σύμφωνα με τον Ελεφάντη, η γενικευμένη κατασκευή των κομμουνιστών από τους αντιπάλους τους ως αγριανθρώπων, κατά την εποχή αυτή, έχει ως εξής: «Η εθνοκρόνων λαϊκή εικονογραφία και σκιτσογραφία των εφημερίδων κατά τον Εμφύλιο και αμέσως μετά εικονίζουν τον συμμορίτη ως δασύτριχο γενειοφόρο αγριάνθρωπο, με αραιά και προεξέχοντα δόντια, με φυσεκλίκια σταυρωτά, κραδαίνοντας αιμοσταγή χατζάρα ενώ στα πόδια τους σπαράσσει η Ελλάς ή κάποιο άλλο θύμα, κατά προτίμηση κορασίδ. Με αυτόν πάντως τον ιδεολογικό μύθο του συμμορίτη η κυβερνητική παράταξη θέλησε να αποδώσει τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά της εμπόλεμης αριστεράς ακόμα την ιδιότητα και την ταυτότητα του κομμουνιστοσυμμορίτη προσπάθησε να αποτυπώσει στον αντίπαλο, ο κόσμος να προσλάβει τους αριστερούς ως εγκληματίες-συμμορίτες, ξενόδουλους εαμοβούλγαρους δε, και ως τέτοιοι να καταγραφούν στη συλλογική μνήμη για πάντα», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Προσλήψεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου μετά τον εμφύλιο 1946 – 1949», *Ο Πολίτης*, τ. 73, Φεβρουάριος 2000, σ. 37.

¹¹³⁶ Ενδεικτικά, βλ. Θεοδωρόπουλος (1968), ό.π., σ. 251: «Ήταν εκ φύσεως εγκληματίας».

¹¹³⁷ Ενδεικτικά βλ. συνέντευξη του Στέφανου Δούκα, αξιωματικού του 5/42, *Το Βήμα*, 10/5/1978, Κούτρας, ό.π., σ.158, Ζαούσης (2014), ό.π., σ. 90, Άδωνις Κύρου, *Χρονικόν 1940-1944. Εθνική Αντίσταση και μειοδοσία, νύχτα συμφοράς*, τ. Β', Αθήνα, 1982, σ. 394, *Το Βήμα*, 19-11-1967

μεγαλύτερο, υποτίθεται, ζήλο στην εκτέλεση των κομματικών στόχων,¹¹³⁸ όπως η βίαιη στρατολόγηση «εθνικοφρόνων» στον ΕΛΑΣ.¹¹³⁹ Για αυτό, εξάλλου, η ερμηνεία αυτή δεν απαντάται μόνη της πολύ συχνά και συνήθως παρουσιάζεται συνδυασμένη με άλλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, ώστε να φαίνεται, όπως οι φορείς αυτής ερμηνείας πιστεύουν, πιο «πειστική».¹¹⁴⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ακραιφνείς αποδομητές της εικόνας του ερμηνεύουν την ακραία βία του, συνδυάζοντας όλες σχεδόν τις οπτικές, τις πολιτικές, ότι ήταν δηλαδή πειθήνιο όργανο του ΚΚΕ και του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, αλλά και τις υποκειμενικές, που άπτονταν, υποτίθεται, του ψυχισμού του (ομοφυλοφιλία, σαδισμός, κατανάλωση αλκοόλ κ.ά.), τις οποίες – αυτόνομα – θα τις παρακολουθήσουμε παρακάτω.¹¹⁴¹

Οφείλουμε, βέβαια, εδώ να σημειώσουμε πως έχουν υπάρξει και πιο νηφάλιες, συνθετικές προσεγγίσεις της βίαιης δράσης του στην Αντίσταση, που επιχειρήσαν να την συνδυάσουν ερμηνευτικά με μία δυναμική ιδιοσυγκρασία που είχε επιδείξει ήδη από τα παιδικά και γενικότερα τα νεανικά του χρόνια. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτού του τύπου τις προσεγγίσεις, ο Άρης από νέος ακόμα ήταν δυναμικός και διακρινόταν από έναν συναισθηματικό επαναστατικό ρομαντισμό, καθώς προσανατολιζόταν στο δίκαιο της κοινωνικής αλλαγής, αλλά με έναν αφαιρετικό, τότε, σχετικά τρόπο. Η τάση του αυτή συνδυάστηκε με την μετέπειτα επαναστατική του συνειδητοποίηση, λόγω της ένταξής του με φανατικό τρόπο στο ΚΚΕ. Συνδυάζοντας έτσι την «έμφυτη» ροπή του προς την δυναμική αλλαγή της κοινωνίας με την ύστερη συνειδητοποιημένη ένταξή του στο κομμουνιστικό κίνημα, η προσέγγιση αυτή θεωρεί πως στην Αντίσταση, οπότε οι συνθήκες το ευνοούσαν, η βία, ως μέσο, κρίθηκε από τον Άρη κυνικά αναγκαία για τους σκοπούς της πολιτικής σκοπιμότητας που αυτός διαχρονικά ήθελε να εξυπηρετήσει.¹¹⁴² Επίσης, κάποια παλιά μέλη του ΕΑΜ που επιθυμούσαν να κάνουν κριτική στην «σταλινική» θεώρηση της βίας από την ηγεσία του ΚΚΕ της Κατοχής, ερμήνευαν την ακραία βία του Άρη ως απότοκο ή έστω επιρροή του συγκεκριμένου πνεύματος που αυτού του είδους η κομμουνιστική ηγεσία καλλιεργούσε.¹¹⁴³

¹¹³⁸ Κάποιοι ισχυρίζονταν ότι ήταν επιθυμία του να ασκεί βία ενάντια σε οποιοδήποτε μη κομμουνιστή Έλληνα, όντας ακόμα και εκτός γραμμής του ΚΚΕ. Ενδεικτικά, βλ. Συλλογικό, *Η Εθνική ...*, ό.π., 2001, σ.173. «Ο Άρης ήταν ικανότερος και βιαιότερος από τους περισσότερους [Έλληνες κομμουνιστές]», βλ. Woodhouse (2012), ό.π., σ. 49, Μυριδάκης (1976), ό.π., τ. Α', σ. 263

¹¹³⁹ Ενδεικτικά, βλ. Αθανάσιος Κούτρας, *Εθνική Αντίσταση, 1941-1944*, Αθήνα, 1992 (Α' έκδοση 1981), σ. 117, Μυριδάκης (1983), ό.π., σ. 46

¹¹⁴⁰ Βλ. Linner (1982) ό.π., σ. 197-198, όπως παρατίθεται στο Βαλντέν, ό.π., σ.145

¹¹⁴¹ Ενδεικτικά, βλ. Καλαντζής (1954), ό.π., σ. 59, Δημήτριος Χονδροκούκης, *Γκρεμίζω το θρύλο του Άρη Βελουχιώτη*, Ισοκράτης, Αθήνα, χ.χ., Jordan, ό.π., σ. 20-23

¹¹⁴² Ενδεικτικά, βλ. Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 347-348, 372, 379.

¹¹⁴³ Ενδεικτικά, βλ. Πορφύρης (1966), ό.π., σ. 138, Μπενετάτος (1965), ό.π., σ. 86

Αντίθετα, τέλος, έχουν εντοπιστεί και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της βίας του, που την αποδίδουν όχι σε κάποια ορθολογική πολιτική τακτική, αλλά σε ένα «πολιτικό πρωτογονισμό» του Άρη, επιχειρώντας να την αντιδιαστείλουν προς την πολιτική του ΚΚΕ της εποχής και, συνεπαγωγικά, να μειώσουν περαιτέρω την ορθότητα των προσωπικών πολιτικών επιλογών του για βίαιη δράση και, ενδεχομένως, την ευρύτερη μυθική εικόνα του που είναι άμεσα συνδεδεμένη με την δυναμική δράση, αρνητικά ή θετικά.¹¹⁴⁴

Ψυχολογικές προσεγγίσεις

Η δήλωση μετανοίας και οι συνεπαγόμενες από αυτή δύσκολες σχέσεις του με το ΚΚΕ αποτελεί ένα συχνό ερμηνευτικό κλειδί της βίας του. Στο πλαίσιο αυτό, είναι αρκετοί αυτοί που ερμηνεύουν την ακραία βία του μέσω της δήλωσης μετανοίας, που είχε υπογράψει το 1939 επί δικτατορίας του Μεταξά. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία που απέδιδε το ΚΚΕ στο να καταστεί κάποιο μέλος «μάρτυρας», αλλά να μην υπογράψει, και την συνεπαγόμενη διαγραφή του, του άφησε ένα ανοιχτό τραύμα,¹¹⁴⁵ δημιουργώντας του ένα σύμπλεγμα κατωτερότητας εσωκομματικά, που τον οδηγούσε στο να δρα, πολλές φορές, ακραία βίαια, καθώς θεωρούν πως ο Άρης πίστευε πως δρώντας έτσι θα αναβαπτιζόταν στην συνείδηση των συντρόφων του. Αυτή την προσέγγιση την

¹¹⁴⁴ «Το αυθεντικότερο, ωστόσο, χαρακτηριστικό του [Άρη], φαίνεται ότι ήταν ο πρωτογονισμός γενικά και ειδικότερα ο πολιτικός πρωτογονισμός. Πιστεύω ότι από εκεί πηγάζουν και οι αγριότητες που του αποδίδουν και όχι από τις ανάγκες ορισμένης πολιτικής τακτικής», βλ. Αντώνης Καρκαγιάννης, *Τρομοκρατία και Αριστερά*, Πόλις, Αθήνα, 2002, σ.128

¹¹⁴⁵ Για το εσωκομματικό στίγμα των δηλωσιών γενικά και του Άρη συγκεκριμένα, βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σ. 125.

ασπάζονται τόσο παλιοί του σύντροφοί του στον ΕΛΑΣ και στο ΚΚΕ¹¹⁴⁶ όσο και αρκετοί αντικομμουνιστές, παλιότεροι¹¹⁴⁷ και νεότεροι.¹¹⁴⁸

Ορισμένοι, πάλι, αποδίδουν ερμηνευτικά ορισμένες εμβληματικές βίαιες ενέργειες του Άρη, όπως η συμμετοχή του στον φόνο του Ψαρρού (όχι αποδεδειγμένη), σε ψυχολογικούς παράγοντες, μένους εν προκειμένω προς την ηγεσία του ΚΚΕ, για την οποία, σύμφωνα με αυτού του ύφους τις προσεγγίσεις ένωθε κόμπλεξ (χωρίς να συνδέεται εδώ με την περίφημη δήλωση μετανοίας του), που τον παρέσυραν πέρα από τη λογική και τους σκοπούς του ΕΑΜ, καθώς τότε δρούσε υπό το κράτος της οργής του, μπαίνοντας στη λογική, που έχει περιγράψει ο Κλαούζεβιτς, να κάνει «πόλεμο για τον πόλεμο».¹¹⁴⁹

Δεν είναι καθόλου λίγες οι ψυχολογικού τύπου ερμηνευτικές προσεγγίσεις της βίας του που έχουν καταγραφεί και που άπτονται βιολογικών χαρακτηριστικών του Άρη, επιχειρώντας όσοι εκφράζουν αυτές τις θέσεις, όπως έχει αναφερθεί, να μειώσουν, τις περισσότερες φορές, το κύρος του ως ηγέτη. Στο πλαίσιο αυτό, έχουν υπάρξει, ανά καιρούς διάφοροι που έχουν συνδέσει άμεσα σε επίπεδο ερμηνείας την «εγκληματική προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη», μέσω ενός σαδισμού του με τον, υποτιθέμενο τουλάχιστον, ομοφυλοφιλικό σεξουαλικό του προσανατολισμό.¹¹⁵⁰ Κάποιοι αφήνουν έμμεσες υπόνοιες σύνδεσης της ομοφυλοφιλίας του, που την παρουσιάζουν ως φήμη, για να μην αναλάβουν την ευθύνη των

¹¹⁴⁶ Ενδεικτικά, βλ. Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, ό.π., σ. 18, Απόστολος Στρογγύλης, «Η προσωπικότητα του Άρη από μια άλλη γωνία», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σ. 278. Την δήλωση ως ψυχικό τραύμα του έναντι της ηγεσίας την σημειώνει και ο Κώστας Δεσποτόπουλος, αλλά δεν την συνδέει με την βία, όπως κάνει για παράδειγμα με τον κατεστραμένο ανδρισμό του, καθώς θα δούμε παρακάτω, βλ. *Ελευθεροτυπία*, 11/1/1982.

¹¹⁴⁷ Ενδεικτικά, βλ. Χονδροκούκης, ό.π., σ. 18- 19, Σαραντόπουλος (2003), ό.π., σ. 155. Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη το 1957 ο Γεώργιος Παπανδρέου σε συζήτηση στη Βουλή για το ενδεχόμενο κατάργησης από το Κράτος των δηλώσεων μετανοίας, όντας θετικός, στο μέτρο αυτό είπε διότι έτσι «δημιουργούμεν μάρτυρας» του ΚΚΕ, ενώ «όσοι παρεσύρθησαν εις δηλώσεις έγιναν οι φανατικότεροι κομμουνιστάι, φέρνοντας το παράδειγμα του Άρη «ο οποίος υπήρξε δηλωσίας και του οποίου η σκληρότης έχει μίαν ψυχολογικήν εξήγησιν και εκ του γεγονότος ότι εις το παρελθόν είχε μειωθεί [μέσα στις τάξεις του ΚΚΕ] με τας δηλώσεις και ήθελε να αποκατασταθή εις την συνείδησιν των οπαδών του», βλ. *Το Βήμα*, 7-4-1957. Για αντίστοιχη ερμηνευτική προσέγγιση της ίδιας περιόδου, βλ. *Μακεδονία*, 3/4/1957.

¹¹⁴⁸ Ενδεικτικά, βλ. Κούρτοβικ, ό.π., *Τα Νέα*, 9/12/1997

¹¹⁴⁹ Ενδεικτικά, βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Ε', σ. 32, 36, βλ. *Ελευθερία*, 3/5/1964

¹¹⁵⁰ Ενδεικτικά, βλ. Χονδροκούκης, ό.π., σ. 19, 29, Jordan, ό.π., σ. 21-22, Μυριβήλης (1949), ό.π., σ. 107, *Ελεύθερος Κόσμος*, 17/1/1982. Χαρακτηριστική της μανίας της ακροδεξιάς παράταξης να εντάξει την ομοφυλοφιλία του Άρη με τη βία, αλλά και την προχειρότητα με την οποία προσεγγίζουν τέτοιου είδους θέματα είναι άρθρο του Νίκου Θεοδώρου, συντάκτη της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος*, που, επιχειρώντας να προσεγγίσει την «εγκληματική φύση» του Άρη, αναφέρεται σε μία ρήση του Ζαχαριάδη, την οποία σημειωτέων ο τελευταίος δεν τη χρησιμοποίησε για τον Άρη, αλλά για τον Γιάννη Ιωαννίδη, χαρακτηρίζοντάς τον «σεξουαλικά ανώμαλο», βλ. Νίκος Θεοδώρου, «Η σφαγή στον Μελιγαλά και ο Βελουχιώτης», *Ελεύθερος Κόσμος*, 15/9/2018.

γραφομένων τους, με το σαδισμό του που τον οδηγούσε στο είναι εξαιρετικά βίαιος.¹¹⁵¹ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και ερμηνείες για ψυχολογικό κόμπλεξ λόγω κατεστραμμένου ανδρισμού του, που τον οδηγούσε να φέρεται με βίαιο τρόπο, όπως ειπώθηκε, για παράδειγμα, από τον τότε νομικό σύμβουλο του ΕΛΑΣ Κώστα Δεσποτόπουλο, ο οποίος όμως τις βίαιες ενέργειες του Άρη τις στηρίζει σε «φήμη».¹¹⁵² Αυτή η ερμηνεία, ίσως επειδή ειπώθηκε και από τον Δεσποτόπουλο, αναπαράγεται έπειτα έντονα.¹¹⁵³

Χωρίς να αναφέρονται σε ενδεχόμενο να κατέστη ανίκανος σεξουαλικά από βασανιστήρια, που υπέστη κατά τη δικτατορία Μεταξά, αλλά μόνο σε βασανιστήρια στα οποία μπορεί να οφείλεται εν μέρει ο ακραία, κάποιες φορές, βίαιος χαρακτήρας του στην Κατοχή, λόγω ενός αισθήματος εκδικητικότητας που τον διακατείχε σημειώνουν κάποιοι παλιοί του σύντροφοι στο ΚΚΕ και στον ΕΛΑΣ, που – σε γενικές γραμμές – αποτιμούσαν θετικά έως πολύ θετικά την δράση του, και αυτό το εξάγουν από συνομιλίες μαζί του.¹¹⁵⁴ Έμμεσα, θιασώτες αυτού του τύπου της ερμηνευτικής προσέγγισης της βίας του αποδεικνύονται ακόμη και άνθρωποι που τον αγάπησαν ιδιαίτερα, τον θαύμαζαν και, κατά συνέπεια, παρουσίαζαν αγιοποιημένα, την δυναμική δράση του.¹¹⁵⁵

¹¹⁵¹ Ενδεικτικά, βλ. Woodhouse (2012), ό.π., σ. 136.

¹¹⁵² «Υπέφερε ακόμα και από άλλα, ειδικής φύσεως απωθημένα, δημιουργημένα από ορισμένη λειτουργική ανεπάρκεια, που του είχε προκαλέσει παρατεταμένος βασανισμός του με πάγο που του είχαν υποβάλει, κατά την ομολογία του ίδιου, τα όργανα του Μανιαδάκη. [...] η λειτουργική του ανεπάρκεια για την οποία μου είχε μιλήσει ο ίδιος (sic), του προκαλούσε αντισταθμιστική ψυχική αντίδραση και τότε φαίνεται ότι γινότανε ένας επιθετικός, σκληρός και αδυσώπητος άνθρωπος, όπως κυκλοφορούσε η φήμη στο ανταρτικό και στον πληθυσμό», βλ. *Ελευθεροτυπία*, 11/1/1982. Αντίστοιχα, βλ. *Καθημερινή*, 5/3/1980.

¹¹⁵³ Ενδεικτικά, βλ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, «Η μετακομιδή της καράς του Άρη», *Τα Νέα*, 9/12/1997, Ριχάρδος Σωμερίτης, «Ο Άρης, η Αριστερά, η αναμενόμενη Ιστορία...», *Το Βήμα*, 30/11/1997.

¹¹⁵⁴ Βλ. Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, ό.π., σ. 18. Ο Λευτέρης Αποστόλου, πρώτος γραμματέας του ΕΑΜ, καταθέτοντας μια συζήτηση που είχε με τον Άρη, κατά τη δικτατορία του Μεταξά, στις φυλακές της Αίγινας, σημειώνει σχετικά: «Τότε μου είχε πει: "Λευτέρη, αυτά τα μαρτύρια και τους εξευτελισμούς κάποτε θα μου τα πληρώσουν". Και πρέπει να το πούμε: ο Άρης υπήρξε απαράδεκτα σκληρός με τους αντιπάλους του κυρίως κατά τις ένοπλες εσωτερικές αναμετρήσεις, αναμετρήσεις που μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί Κάτω από μία διαφορετική καθοδήγηση του εαμικού κινήματος [...]», βλ. Λευτέρης Αποστόλου, *Ο Άρης Βελουχιώτης όπως τον γνώρισα*, Φιλίστωρ-Παρασκήνιο, Αθήνα, 2003, σ. 42-43.

¹¹⁵⁵ Ένας από αυτούς, ο αδερφός του Μπάμπης Κλάρας, αναφερόμενος σε βασανιστήρια στα οποία είχε υποβληθεί ως φαντάρος στον πειθαρχικό ουλαμό Καλπακίου και συγκεκριμένα στο τι ανέφερε στα όργανα του στρατοπέδου που τον είχαν αναγκάσει να βουτήξει στο παγωμένο ποτάμι ενώ είχε υψηλό πυρετό, προκειμένου να αναδείξει την σκληρότητα του χαρακτήρα του και το πόσο ανθεκτικός ήταν στις σκληρές δοκιμασίες, σημειώνει: «Περίμεναν πως θα τους έλεγε, ναι μου έπεσε τώρα [ο πυρετός], βγάλτε με. Αλλά εκείνος, αντί να κιοτέψει, άρχισε τις βλαστήμιες κι έμπηξε τις φωνές, πως θα 'ρθει μια μέρα που θα πληρώσουν ακριβά το απάνθρωπο έργο τους», βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 90. Ωστόσο, για να αποφύγει ο αδερφός του τυχόν συνδέσεις αναγνωστών βίας του Άρη ενάντια σε αντιπάλους του λόγω εκδικητικότητας, προβαίνει στην περιγραφή ενός περιστατικού το 1943, όταν, κατά την διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων ΕΛΑΣ – ΕΔΕΣ, βρέθηκε αιχμάλωτος του Άρη ένας αντάρτης του ΕΔΕΣ, παλιός βασανιστής του από το Καλπάκι, σύμφωνα με την οποία ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ έδειξε μεγάλη ανωτερότητα: «Αν είχαμε τρακάρει στη μάχη απάνω, σίγουρα θα σε είχα

Για αρκετούς, που είχαν ως κοινό στόχο την δαιμονοποίηση της βίας του Άρη, ένας βασικός λόγος για τον οποίο ενεργούσε τόσο βίαια, όσο οι ίδιοι τουλάχιστον ισχυρίζονται ήδη από τότε που ήταν ακόμα στη ζωή (μετά την Βάρκιζα), είναι ότι ήταν φетиχιστής της βίας, σαδιστής, χωρίς να υπεισέρχονται, συνήθως σε περισσότερη ανάλυση επί του θέματος, όπως λ.χ. οι προηγούμενοι που τον συνδέουν με τον ομοφυλοφιλικό σεξουαλικό προσανατολισμό του.¹¹⁵⁶ Είτε, λοιπόν, παρουσιάζουν την ερμηνεία τους γύρω από το σαδισμό του απλώς ως δεδομένο,¹¹⁵⁷ είτε προχωρούν σε κάποιες περιγραφές βίαιων ενεργειών που τις επενδύουν σε ερμηνευτικό επίπεδο με μια σαδιστική χαρά την οποία ένιωθε ο Άρης,¹¹⁵⁸ είτε το παρουσιάζουν σαν μαρτυρία άλλων, σαν «φήμη», ώστε – υποτίθεται – να μην μπορεί κάποιος να τους το χρεώσει.¹¹⁵⁹ Άλλοι θεωρούν ότι ούτε ο σαδισμός που του προσάπτουν αρκεί για να ερμηνεύσει την «ροπή του προς την βία».¹¹⁶⁰

Υπήρξαν πολλοί οι ιδεολογικοί του αντίπαλοι, που, ήδη από τις αρχές του 1945, τόνιζαν ότι βασική ερμηνευτική αιτία των βασανισμών στους οποίους υπέβαλε ο Άρης τα πολλά θύματά του ήταν ένας συνδυασμός σαδισμού υπό την επήρεια κατανάλωσης αλκοόλ, προκειμένου να ψυχαγωγείται με έναν διεστραμμένο τρόπο.¹¹⁶¹ Η ίδια ερμηνευτική προσέγγιση της βίας του επανέρχεται στη δημόσια σφαίρα μισό περίπου αιώνα αργότερα.¹¹⁶²

χτυπήσει. Δέσμους όμως ανθρώπους εγώ δε βασανίζω, μήτε σκοτώνω. Εσένα ειδικά, έτσι γι' ανταμοιβή των κόπων σου, ούτε αιχμάλωτο δε σε κρατώ. Είσαι ελεύθερος να πας όπου θέλεις. Φυλάξου μόνο, μη σε ξαναδώ στα μάτια μου. Τότε, να 'σαι βέβαιος, δε θα τη γλυτώσεις...», βλ. Κλάρας (1983), ό.π., σ. 92.

¹¹⁵⁶ Ενδεικτικός ο λόγος του Παττακού: «Ο διεστραμμένος την φύσιν καθ' όλα και διψασμένος από την σαδιστικήν λαγνείαν του αίματος ο Άρης Βελουχιώτης», βλ. *Το Βήμα*, 19/9/1967.

¹¹⁵⁷ «Η σφαγή ήτο δι' αυτόν διασκεδαστικώτατον σπορ, το αίμα η γλυκυτέρα τέρψις και ο σαδισμός το κυριώτερον γνώρισμά του», βλ. *Νεολόγος Πατρών* 18/6/1945, «Προχωρούσε σταθερά στο μονοπάτι που είχε χαράξει η πίστις σε μία θεότητα: στην Βία. Και στην Τρομοκρατία. Την πίστευε, τη λάτρευε και την εξυμνούσε», βλ. Καράγιωργας, ό.π., σ.50. Επίσης, ενδεικτικά, βλ. Γυφτόπουλος, ό.π., σ. 379, Jordan, ό.π., σ. 21, *Ασύρματος*, 19/6/1945, *Ελεύθερη Ωρα*, 19/2/1982, Ερεντρώλε, ό.π., σελ. 61

¹¹⁵⁸ Ενδεικτικά, βλ. *Ελευθερία*, 13/6/1945, *Λευτεριάς* (1999), ό.π., σ.134, Γκιουσας, ό.π., σ. 69, *Απογευματινή*, 13/9/1954, Καϊμάρας, ό.π., σ. 36

¹¹⁵⁹ «Ο κόσμος έλεγε ότι ήταν σαδιστής [...]. Ο Σαράφης αρνείται τον σαδισμό, Υπάρχουν όμως πολλοί αυτόπτες μάρτυρες του ότι ήταν έτοιμος να σκοτώσει με τα χέρια του ή να παρακολουθήσει σκοτωμούς», βλ. Woodhouse (2012), ό.π., σ. 136. Αντίστοιχα, βλ. McNeill, ό.π., σ. 79-80. Η εφημερίδα *A1*, όργανο του ακροδεξιού κόμματος ΛΑΟΣ, ανέφερε σχετικά: «[Ο Άρης] έσφαζε “για πλάκα” τους χωριάτες στον Μελιγαλά, στον Φενεό, στη Στιμάγκα κλπ.», βλ. *A1*, 29/1/2005.

¹¹⁶⁰ «Ούτε ακόμη κ' η ερμηνεία περί των σαδικτικών ενστίκτων [αρκεί για να κατανοήσει ο αναγνώστης την ροπή προς την Βία εκείνου του μοιραίου ανθρώπου]. Ένα είναι βέβαιον: ότι ουδείς κοινός άνθρωπος θα μπορούσε να κάνει μια πλήρη ψυχανάλυσιν εκείνου του “κεκορεσμένου συμπυκνωτού”, όπως τον εχαρακτήρισαν, προτερημάτων (Ικανοτήτων για την ακρίβεια) και των ανατριχιαστικών ελαττωμάτων», βλ. Καράγιωργας, ό.π., σ. 50-51

¹¹⁶¹ «Ο Άρης [...] στα Τρόπαια [Γορτυνίας] διέτασε και κρεμούσαν μία κοπέλλα ανάποδα και πίνοντας το ούζο του, από το γεμάτο πάντα παγούρι του, εμαστίγωνε τους γλουτούς της, έτσι για να κάμη χάζι...», βλ. *Η Ένωσις*, 19/2/1945. Επίσης, βλ. *Εμπρός*, 19-6-1945

¹¹⁶² Ενδεικτικά, ο Λευτεριάς περιγράφει το βασανισμό και την εκτέλεση καμιά δεκαριά ανδρών και γυναικών από τον Άρη στο Γαρδίκι στις αρχές του 1943, ως εξής: «Αυτήν τη φρικιαστική εικόνα είχε

Αλλά χωρίς να αναφέρονται στοιχεία σαδισμού, το ότι τον επηρέαζε η κατανάλωση αλκοόλ στο να γίνεται βίαιος το καταθέτουν τόσο παλιοί αξιωματικοί του ΕΛΑΣ¹¹⁶³ όσο και φανατικοί αντικομμουνιστές.¹¹⁶⁴ Αντίθετα, κάποιιοι όχι ιδιαίτερα φιλικά διακείμενοι έναντί του θεωρούν πως η κατανάλωση αλκοόλ μάλιστα τον ηρεμούσε.¹¹⁶⁵ Εδώ πρέπει να τονιστεί, παρενθετικά, πως, επειδή η κατανάλωση αλκοόλ ήταν σίγουρα από τις αγαπημένες συνήθειές του, είναι πολλοί που τον παρουσιάζουν, με ουδέτερο πρόσημο και καμία ερμηνευτική σύνδεση με βίαιες πράξεις του, να πίνει ειδικά όταν ήταν στενοχωρημένος,¹¹⁶⁶ ενώ κάποιιοι άλλοι αντίστοιχα τον παρουσιάζουν εξαρτημένο από το αλκοόλ (επίσης μη συνδέοντας το στοιχείο αυτό της ζωής του με τη βία του), σε μια προσπάθεια απλώς να μειώσουν κάπως την εικόνα του ως ηγέτη, αναδεικνύοντας μία αδυναμία του.¹¹⁶⁷ Στο πλαίσιο, μάλλον αυτό τον κατηγορήσε ως «μέθυσο» και ο ίδιος ο Ζαχαριάδης το 1950.¹¹⁶⁸ Από την άλλη, ήταν τόσο διαδεδομένο ότι αρεσκόταν στην κατανάλωση αλκοόλ, που πολλοί το παρουσίαζαν και με θετική έννοια, σε πλαίσιο χαράς.¹¹⁶⁹

Κάποιοι ακραίοι αντικομμουνιστές, ιδιαίτερα ξένοι που βρέθηκαν στην Ελλάδα της Κατοχής, αποδίδουν ψυχαναλυτικά, υποτίθεται, αλλά στην ουσία παντελώς αυθαίρετα, πως η

διατάξει ο ίδιος ο Άρης και την απολάμβανε ολομέθυστος, σε κατάσταση αφάνταστα αποκρουστική», βλ. Λευτεριάς, από την Κοζαρε, ό.π., 1999, σ.140. Όμοια είναι η περιγραφή του Λευτεριά για τον μεθυσμένο Άρη στο ίδιο γεγονός, όπως αποτυπώνεται σε συνέντευξή του στον Χάγκεν Φλάισερ, χωρίς όμως να αναφέρεται σε σαδισμό, βλ. Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα...*, ό.π., τ. Α', 1989, σ.308. Για αντίστοιχη ερμηνεία μη αντικομμουνιστή, βλ. Πετρόπουλος (1988), ό.π., σ. 68. Για αντίστοιχη ερμηνευτική προσέγγιση από μη φίλα προσκείμενους στην βία του Άρη, ενδεικτικά βλ. Ριχάρδος Σωμερίτης, «Ο Άρης, η Αριστερά, η αναμενόμενη Ιστορία...», *Το Βήμα*, 30/11/1997, Αριστομένης Αντωνακέας, «Ακόμα και στελέχη και η ηγεσία του ΚΚΕ της εποχής δυσφορούσαν με την διεστραμμένη εγκληματικότητα του Άρη Βελουχιώτη», *Τότε*, τ. 71, Μάρτιος – Απρίλιος 1998, σ. 76-78.

¹¹⁶³ Ενδεικτικά, βλ. Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, σ. 18, Γρηγοριάδης, ό.π., τ.Α' σ.246, 263

¹¹⁶⁴ Ενδεικτικά, βλ. Παπαθανασίου (1946), ό.π. σ. 18, Μυριδάκης (1976), ό.π. τ. Α', σ. 251-252, Ασύρματος, 19/6/1945, Ελεύθερος Κόσμος, 6/4/1975

¹¹⁶⁵ «Τα [άγρια] χαρακτηριστικά του [...] δεν χαλάρωναν παρά μονάχα όταν έπινε κρασί», βλ. Myers, ό.π., σ. 69.

¹¹⁶⁶ Ενδεικτικά, βλ. Χρήστος Βραχνιάρης, *Πορεία μέσα στη νύχτα. Η Θεσσαλία στις φλόγες του Εμφυλίου*, Αλφειός, Αθήνα, 1990, σ.48, 52.

¹¹⁶⁷ Ενδεικτικά, βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 100, 121, 126, αφήγηση του Ηλία Κονδύλη, αξιωματικού του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου, στο Πριόβολος (επιμ.) (2009), ό.π., σ. 255, αφήγηση μαυροσκούφη Λέοντα, *Απογευματινή*, 18/9/1954, Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. 356-357. Μια άλλη αντίστοιχη «αδυναμία» του, που ορισμένοι αντικομμουνιστές του προσάπτουν, χωρίς οι συγκεκριμένοι, λόγω προφανώς της εποχής που γράφτηκαν τα κείμενά τους (οπότε δεν εστίαζαν ιδιαίτερα στην βία του, όπως στις αρχές της δεκαετίας του 1950) να την συνδέουν με την βία του, αλλά παραθέτοντάς την για να μειώσουν το κύρος του ως ηγέτη είναι ο – υποτιθέμενος, τουλάχιστον – ομοφυλοφιλικός σεξουαλικός του προσανατολισμός. Για έργα ενδεικτικά αυτής της προσέγγισης, βλ. Παπαδόπουλος – Μεστούσης (1967 [1952]), ό.π., Τριανταφυλλίδης (1954), ό.π.

¹¹⁶⁸ Ζαχαριάδης (1953), ό.π., σ. 596

¹¹⁶⁹ Ενδεικτικά, βλ. αφήγηση παπα-Ανυπόμονου, *Τα Νέα*, 26/9/1975, Eudes, ό.π., σ. 64, Μπέικος, ό.π., τ.Β', σ. 275- 282, Σεβαστάκης (1991), ό.π., σ. 297, Διονύσης Χαριτόπουλος, «Η παραποίηση της εικόνας του Άρη Βελουχιώτη», στο Κουτσούκης (επιμ.), ό.π., σ. 38-39.

βιαιότητά του ανάγεται στο εγκληματικό / παραβατικό του παρελθόν, ακόμα και στη νεότητά του,¹¹⁷⁰ αναπαράγοντας έμμεσα τη ρητορική περί Άρη που πρόβαλαν οι Γερμανοί και οι Έλληνες συνεργάτες τους όταν δημοσιοποίησαν στον τύπο το ποινικό μητρώο του Άρη (Θανάση Κλάρα τότε) από τον Μεσοπόλεμο, προκειμένου να διαμορφώσουν δημόσια το βίαιο προφίλ του. Το οξύμωρο είναι ότι την ίδια άποψη ερμηνευτικά είχε και ο οργανωτικός γραμματέας του ΚΚΕ επί Κατοχής Γιάννης Ιωαννίδης, καθώς ανήγαγε τη βία του στο παραβατικό παρελθόν του, ισχυριζόμενος πως «είχε μια τάση προς την αλητεία».¹¹⁷¹

Υπάρχουν, τέλος, αρκετοί που επενδύουν ερμηνευτικά στη βία του Άρη, κάνοντας δηλαδή ψυχαναλυτικού και ψυχολογικού τύπου προσεγγίσεις στη βία του, ισχυριζόμενοι – εν πολλοίς – αυθαίρετα και αόριστα ότι αυτή οφειλόταν σε κάποια ψυχική του ανισορροπία, χωρίς να το αναλύουν περαιτέρω, που τον καθιστούσε αντιφατικό στη δράση του και με έντονες μεταπτώσεις στη συμπεριφορά του.¹¹⁷² Όταν δεν υπάρχουν άλλα επιχειρήματα για ερμηνείες πολλοί αντικομμουνιστές καταλήγουν σε ψυχιατρικές κατηγοριοποιήσεις, παρουσιασμένες ως θέσφατα, για να ερμηνεύσουν τη βία του, ότι για παράδειγμα ήταν βίαιος από τη φύση του¹¹⁷³ ή «παρανοϊκός»¹¹⁷⁴ ή «σχιζοφρενής».¹¹⁷⁵

Πλαίσια νομιμοποίησης και απονομιμοποίησης της βίας του

Έχοντας υπόψη τις παραπάνω ερμηνευτικές προσεγγίσεις της βίας του Άρη, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως δύο είναι οι βασικοί φωτισμοί των οπτικών της, ότι είτε ήταν νομιμοποιημένη είτε απονομιμοποιημένη. Υπάρχουν όμως και διαβαθμίσεις στους

¹¹⁷⁰ Ενδεικτικά, βλ. Ερευστρώλε, ό.π., σ. 61, Jordan, ό.π., σ. 21

¹¹⁷¹ «Ο Άρης πάντα ήταν νταής, ωστόσο κάνει τη δήλωση. [...] Όμως πάντα είχε και το αλήτικο στοιχείο πάνω του. Τον ξέραμε. Είχε μία τάση προς την αλητεία. [...] Από το 1924- 1925 μπήκε στη νεολαία, στην ΟΚΝΕ. Είχε μπλέξει παλιά με κάτι πορτοφολάδες. [...] κάποτε όμως οι αντιδραστικές εφημερίδες γράψαν ότι οι κομμουνιστές είναι αλήτες σαν τον Κλάρα», βλ. Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις*, ό.π., σ. 158. Πανομοιότυπη είναι η διατύπωση της φιλελεύθερης εφημερίδας *Ελευθερία*, βλ. *Ελευθερία*, 13/6/1945. Επίσης, βλ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 128-129

¹¹⁷² «Οι τέτοιες απότομες εναλλαγές είναι πάγιον χαρακτηριστικόν της ψυχοσυνθέσεως του αρχικαπετάνιου της Ρούμελης», βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Α', σ. 243. Αντίστοιχα, ενδεικτικά, βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', ό.π., σ. 32, Λευτεριάς, 1999, ό.π., σ.141, Woodhouse (2012), ό.π., σ. 69, Σαραντόπουλος (2003), ό.π., σ. 155 -156.

¹¹⁷³ Ενδεικτικά, βλ. Ζαούσης, (1987), ό.π., σ. 686

¹¹⁷⁴ Ενδεικτικά, βλ. Καρβέλλας, ό.π., σ. 545

¹¹⁷⁵ Βλ. Ζαούσης (1987), ό.π., σ. 687, όπου παρουσιάζεται ως σχιζοφρενική η απόφαση του να εκτελέσει τον μαυροσκούφη Οκτωβριανό και μετά το θάνατό του να κλάψει για αυτόν. Αυτό αποτελεί ενδεδεδειγμένο παράδειγμα για να φανεί πόσο οι ερμηνείες αποτελούν αποτύπωμα της γενικότερης αντιμετώπισης του Άρη, καθώς ο Κοτζιούλας, περιγράφοντας το ίδιο περιστατικό, σχολιάζει την ηθική, δίκαιη πλευρά του Άρη (να εκτελέσει έναν αγαπημένο αντάρτη λόγω παραπτώματος) και μετά την ανθρώπινη (να τον πενήσει), Κοτζιούλας, ό.π., σ. 134-135.

προαναφερθέντες φωτισμούς. Ουσιαστικά, η κρίση του καθενός για το θέμα αυτό εξαρτάται άμεσα από το τι συμβολίζει για αυτόν ο Άρης, το πρότυπο του επαναστάτη (σε κομμουνιστικό ή εθνικό πλαίσιο) ή το αρχέτυπο του αιμοδιψή κομμουνιστή εγκληματία, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν παρατηρούνται και ενδιάμεσες θέσεις. Ωστόσο, και αυτές κλίνουν αναγκαστικά, λόγω του μύθου του, προς την μία ή την άλλη πλευρά. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι περισσότερο εξαρτώμενο με το γιατί ο κάθε φορέας μνήμης της βίας του την νομιμοποιεί ή όχι, ποιος είναι ο λόγος που την εντάσσει στο ένα ή το άλλο πλαίσιο. Ενδεικτικά, όσοι, για παράδειγμα από την Μεταπολίτευση και μετά, επιχείρησαν να εντάξουν τον Άρη στο πάνθεον εθνικών ηρώων, δικαιολογούν και νομιμοποιούν *de facto* τις βίαιες ενέργειές του, καθώς δρούσε εθνικά ωφέλιμα, αντίθετα προς όσους τον αντιμετωπίζουν σαν «εγκληματία», που οποιαδήποτε ενέργειά του είναι καταδικαστέα συλλήβδην, καθώς, για αυτούς, ο Άρης συμβολίζει απόλυτα την ακραία βία του ΕΛΑΣ και των κομμουνιστών που στόχο είχαν την κατάληψη της εξουσίας και επομένως ήταν εκ των προτέρων αδικαιολόγητη.

Πιο αναλυτικά, λοιπόν, ανάλογα με το τι συμβολικό πρόσημο, αρνητικό ή θετικό, ο καθένας τοποθετεί στον Άρη, δικαιολογεί ή όχι τη βία του, που αποτελεί ένα τόσο κομβικό υλικό της μυθικής εικόνας του, ώστε να επιδρά και αντίθετα. Με βάση δηλαδή την πρόσληψη της βίας του, ο καθένας τοποθετεί τον Άρη και τη δράση του σε ένα θετικό ή αρνητικό πλαίσιο. Επειδή, όμως, η βία του, όπως έχουμε δει παραπάνω, υπήρξε πολυεπίπεδη, μη αποτελώντας ένα αυτόνομο αναλυτικό πεδίο, όποιος ασχολείται με την εικόνα του, επιλέγει – μέσα από διαθλασμένες ή μη μαρτυρίες και γενικότερα προσεγγίσεις – την οπτική της βίας του Άρη που τον εξυπηρετεί στο αφήγημά του, επομένως να δικαιολογήσει ή όχι τη βίαιη δράση του που αποφασίζει να καταγράψει. Όπως έχει γίνει κατανοητό, η βία που έχει διαχρονικά χρεωθεί στον Άρη εντοπίζεται έναντι δικών του ανταρτών, έναντι του ντόπιου πληθυσμού, έναντι λιποτακτών του ΕΛΑΣ, έναντι συνεργατών των κατακτητών, έναντι ληστών γενικά, έναντι Ιταλών ή Γερμανών αιχμαλώτων και γενικότερα Ελλήνων που αυτός τους θεωρούσε πολιτικούς του αντιπάλους (οι λεγόμενες εμφύλιες συγκρούσεις, κυρίως, έναντι του ΕΔΕΣ, και – υπό προϋποθέσεις – έναντι των συνεργατών των κατακτητών ακόμα και των Ταγμάτων Ασφαλείας, ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση όποιου διαπραγματεύεται τη βία του). Επίσης, όπως θα αναδειχθεί και παρακάτω, οι κατηγορίες αυτές των «θυμάτων» της βίας του Άρη αλληλοδιαπλέκονται, ανάλογα με το ιδεολογικό πρίσμα αυτού που την καταγράφει.

Εδώ επιλέγουμε να ασχοληθούμε με τις κρίσεις, σχετικά με το αν ήταν δικαιολογημένη ή όχι η βία που άσκησε ο Άρης, μόνο στην πρώτη φάση εμφάνισης του ΕΛΑΣ, εξαιρώντας,

ουσιαστικά, την δράση του στην Πελοπόννησο. Προβαίνουμε σε αυτό, για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, στην περίπτωση της Πελοποννήσου, λόγω της όξυνσης της εμφύλιας σύγκρουσης, κυριαρχούν απόλυτα σχήματα προσεγγίσεων, χωρίς ιδιαίτερες αποχρώσεις: οι μεν τιμητές του – σε γενικές γραμμές – του αποδίδουν, εν πολλοίς αυθαίρετα και ατεκμηρίωτα, όλες τις βιαιότητες που διεπράχθησαν στην περιοχή, οι δε υμνητές του απορρίπτουν, συνήθως, οποιαδήποτε εμπλοκή του σε βίαιες δράσεις του, εκτός των μαχών με τα Τάγματα Ασφαλείας, οπότε δεν κρίνουν καν σκόπιμο να προβούν σε δικαιολόγηση της δράσης του, χαρακτηρίζοντάς την *a priori* «νομιμοποιημένη». Δεύτερον, θεωρούμε πως η πρώτη περίοδος έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για να αναδειχθούν διαδρομές του μύθου του, αφού σε αυτήν όντως ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ είχε ένα καθοριστικό ρόλο στο αντάρτικο και οι προσωπικές αποφάσεις του για προσφυγή σε βίαια μέτρα υπήρξαν καταλύτης της δράσης αυτής, τόσο στη συγχρονία όσο και στην διαχρονία, μέσω των πολλαπλών αφηγηματικών τόπων.

Επιπλέον, προκειμένου να φωτιστούν καλύτερα οι διάφορες οπτικές της δικαιολόγησης ή μη της βίας του Άρη, πρέπει να υπογραμμιστούν κάποια αντικειμενικά δεδομένα, που, όμως, όπως θα φανεί παρακάτω, τα αξιολογούν – κατά κανόνα – μόνο όσοι αποτιμούν θετικά την δυναμική δράση του. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Αντώνης Λιάκος, κατά την περίοδο αυτή στην Ελλάδα, ανάμεσα στις δυνάμεις κατοχής και στην κοινωνία υπήρχε ένα εδαφικό και χρονικό κενό εξουσίας. Οι δυνάμεις κατοχής, λοιπόν, δρώντας καταδρομικά, ξεκινούσαν από στρατώνες – φρούρια, διενεργούσαν επιδρομές, που τους εξασφάλιζαν μια σίγουρη αλλά προσωρινή εδαφική κυριαρχία, και επέστρεφαν σε αυτά, αφήνοντας, με την αποχώρησή τους, πάλι στις περιοχές αυτές ένα κενό εξουσίας.¹¹⁷⁶ Κενό εξουσίας σήμαινε απουσία νομιμότητας, αφού το κράτος είχε απολέσει το μονοπώλιο στη βία. Αυτό το κενό δημιούργησε τις συνθήκες που οδήγησαν στη σύγκρουση ανάμεσα σε αντιτιθέμενα καθεστώτα νομιμότητας, επομένως σε έναν ανταγωνισμό από όλους τους δρώντες που είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν ένοπλη βία.¹¹⁷⁷

Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτό, οι ακραίες και παραδειγματικές τιμωρίες, όπως οι δημόσιες εκτελέσεις και ξυλοδαρμοί του Άρη για φαινομενικά μικρά παραπτώματα (πάταξη ζωοκλοπής κ.ά.) σε αυτή την πρώτη φάση του αντάρτικου, μία ασύμμετρη δηλαδή βία,

¹¹⁷⁶ Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, 2019, σ. 196,

¹¹⁷⁷ Βλ. Λιάκος (2019), ό.π., σ. 196. Επίσης, βλ. Έφη Αβδελά, «Διαπροσωπική βία και κρατική συγκρότηση στην Ελλάδα: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις», στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 326.

κρίνεται αναγκαία, καθώς λειτουργεί ως "εγγυητής της τιμωρίας".¹¹⁷⁸ Παράλληλα, κατά τους πρώτους μήνες του αντάρτικου, καθώς η προσωπικότητά του εκάστοτε καπετάνιου παίζει καθοριστικό ρόλο, ακόμα η χρήση της βίας είναι ευκολότερη (από ότι σε επόμενες περιόδους) είτε λόγω του ότι οι περισσότεροι από τους πρώτους αντάρτες ήταν σχετικά εξοικειωμένοι με αυτή, είτε επειδή οι μηχανισμοί λογοδοσίας στους ανωτέρους ήταν αποδυναμωμένοι. Στην περίπτωση του Άρη η λογοδοσία αυτή δινόταν (με δυσκολίες τότε) στην ηγεσία του ΚΚΕ και αυτές οι δυσχέρειες στην επικοινωνία αποτελούσαν ενισχυτικό παράγοντα για άσκηση βίας από μέρους του.¹¹⁷⁹

Κατά την πρώτη, λοιπόν, περίοδο του αντάρτικου, ο Άρης επέβαλε, πανθομολογουμένως, ιδιαίτερα σκληρά μέτρα ενάντια τόσο σε δικούς του αντάρτες όσο και σε πολίτες που αμφότεροι επιδίδονταν σε παραβατικές πράξεις. Αυτή η πτυχή της βίας του αποτελεί το πλέον προνομιακό πεδίο αφήγησης της δράσης του Άρη, αναφορικά με την βία του καπετάνιου, για όσους θέλουν να παρουσιάσουν μια θετική έως «αγιοποιημένη» εικόνα του.

Οι φίλα προσκείμενοι στον Άρη, κομμουνιστές ή μη, συνήθως παλιοί του σύντροφοι στο ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ, σε γενικές γραμμές και διαχρονικά υπερασπίζονται τις σκληρές τιμωρίες που επέβαλλε ο Άρης τόσο εντός όσο και εκτός ΕΛΑΣ για να διατηρείται η πειθαρχία και η τάξη στην ύπαιθρο αντίστοιχα, απαντώντας στους επικριτές τους, και σωστά άλλωστε, πως δεν πρέπει να εξετάζουμε, για παράδειγμα «το περιστατικό [της εκτέλεσης αντάρτη για την κλοπή μιας κότας] με τα σημερινά δεδομένα και έξω από τόπο και χρόνο»,¹¹⁸⁰ ρήση που έχει εφαρμογή και σε πολλές άλλες όμοιες ποινές του Άρη της ίδιας περιόδου. Υπάρχουν, λοιπόν, αρκετοί σύντροφοί του που έδρασαν μαζί του και που δικαιολογούν απόλυτα τις όποιες βίαιες ενέργειες του Άρη αναφορικά ειδικά με την περίοδο του αντάρτικου που μας απασχολεί εδώ, στο πλαίσιο τόσο της πειθαρχίας στις τάξεις του ΕΛΑΣ,¹¹⁸¹ όσο και μιας γενικότερης έννομης τάξης στην ύπαιθρο χώρα που ελεγχόταν από τον ΕΛΑΣ.¹¹⁸²

¹¹⁷⁸ Βλ. Παπαθεοδώρου (2006), ό.π., σ.32

¹¹⁷⁹ Βλ. Βόγλης, «Ένας διαρκής Εμφύλιος Πόλεμος; Μορφές της βίας στις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940», *Ο Πολίτης*, τ. 122, Μάιος 2004, σ. 22

¹¹⁸⁰ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1978.

¹¹⁸¹ Αυτό, κατά τα αφηγήματα αυτά, προϋπέθετε ληστοφυγόδικοι που τους έπεισε ο Άρης να συνδράμουν τον ΕΛΑΣ, να εγκαταλείψουν εντελώς τον πρότερο ανέντιμο βίο τους, κλοπές κ.ά. Αντίστοιχα, υπάρχει πληθώρα αναφορών παλιών συντρόφων του Άρη που δικαιολογούν απόλυτα τα αυστηρά μέτρα που ο καπετάνιος έλαβε εντός του ΕΛΑΣ για λόγους πειθαρχίας των ανταρτών. Ενδεικτικά, βλ. μαρτυρία Πριόβολου στην εκπομπή *Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα* της ΕΡΤ (8/11/2007), κ.ά.

¹¹⁸² Οι αναφορές παλιών συντρόφων του Άρη στη νομιμοποίηση (λόγω της αποτελεσματικότητάς τους) των αυστηρών μέτρων που πήρε για την διατήρηση της έννομης τάξης στην ύπαιθρο είναι πάρα πολλές. Ενδεικτικά, βλ. Σπύρος Μπέκιος, *Σελίδες από την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1976, σ.174, Σταύρος Αβδούλος, *Γιατί χάθηκε η νίκη. Από τον έλεγχο της εξουσίας στη συντριβή του ΕΑΜικού κινήματος 1941-1945*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1994, σ. 46. Ο Μπέκιος, μάλιστα, παρουσιάζει με ιδιαίτερα

Σύμφωνα με αυτούς, λοιπόν, ο Άρης έπαιρνε, συχνά, σκληρά αλλά δίκαια και δικαιολογημένα μέτρα, που είχαν στόχο την εμπέδωση της πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ, καθώς και ενός αισθήματος δικαιοσύνης στον πληθυσμό της υπαίθρου και εμπιστοσύνης του τελευταίου προς τις ενέργειες του ΕΛΑΣ.¹¹⁸³ Ο Κοτζιούλας έχει συμπυκνώσει την «αυστηρή δικαιοσύνη», που είχε επιβάλει ο Άρης μέσω των βίαιων, παραδειγματικών, τιμωριών, στο εξής: «όλοι τον φοβούνταν, τον έτρεμαν πια, δικοί μας και ξένοι, αντάρτες και πολίτες».¹¹⁸⁴ Παράλληλα, πολλοί από αυτούς δεν στέκονται μόνο στην προσπάθεια του Άρη να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της κλοπής, αλλά και στην αποτελεσματικότητα των σκληρών μέτρων του, γεγονός που δικαιολογεί ακόμη περισσότερο τις πράξεις του.¹¹⁸⁵

Σύμφωνα με μαρτυρίες που συνέλεξαν άνθρωποι που ήταν θετικοί έναντι του Άρη, η αποτελεσματικότητα των σκληρών μέτρων του για την καταπολέμηση της ληστείας, αναγνωρίστηκε και, στο πλαίσιο αυτό, δικαιολογήθηκε και από κατοίκους των περιοχών όπου ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ άσκησε αυτή του την βία, τόσο στην συγχρονία, όσο και στη διαχρονία.¹¹⁸⁶ Αναφορικά με το τότε, σύμφωνα με μαρτυρία κατοίκων ορεινών χωριών των

εύγλωττο τρόπο την προϋπάρχουσα κατάσταση ληστείας σε διάφορες περιοχές της χώρας, που εντάθηκε με την έναρξη της Κατοχής – λόγω έλλειψης κρατικού ελέγχου, σε συνδυασμό με την χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων εξαιτίας της πολιτικής των αρχών Κατοχής – γεγονός που αποτυπώθηκε στην εμφάνιση με μεγάλη ένταση του φαινομένου της ληστείας και στο οποίο ο Άρης, πρώτα με τον λόγο του και έπειτα, όταν ήταν αναγκαίες με βίαιες ενέργειές του (εκτελέσεις κ.α.) συνέβαλε αποφασιστικά στη μείωσή του, βλ. Μπέκιος (1976), ό.π., σ. 174-177. Για αντίστοιχες περιγραφές της κατάστασης στην ύπαιθρο τότε και της βελτίωσής της από δυναμικές ενέργειες του Άρη, βλ. και Γεωργίου (1979), ό.π., τ. Β΄, σ. 535-538.

¹¹⁸³ Οι σχετικές αναφορές αυτής της οπτικής της δικαιολογημένης βίας του ανάμεσα στις μαρτυρίες όσων διάκεινται θετικά έναντι του είναι πολυάριθμες. Ενδεικτικά, βλ. Κοτζιούλας (1965), ό.π., σ. 9-11, Πατατζής (1997 [1965]), ό.π., σ. σ. 384-385, Δημάκος (πάτερ Ανυπόμονος) (2004), ό.π., σ. 98-99, Κώστας Γκέκας, *Ένας ανταρτάκος απ' το Παλιόκαστρο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σ.35-37, Αλέξης Σεβαστάκης, *Καπετάν Μπουκουβάλας. Το αντάρτικο ιππικό της Θεσσαλίας*, Κανελλόπουλος, Αθήνα, 1991, σ. 260-261, Τσακνιάς (1997), ό.π., σ. 54.

¹¹⁸⁴ Βλ. Κοτζιούλας, ό.π., σ. 66-67

¹¹⁸⁵ Χαρακτηριστική είναι η φράση: «Στα βουνά, που οι άνθρωποι τόσο συχνά χαρατσώνονταν από τις συμμορίες, οι πόρτες μένουν πια ανοιχτές. Οι κλειδαριές εξαφανίστηκαν», βλ. Dominique Eudes, *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949*, Εξάντας, Αθήνα, 1974, σ. 40. Για αντίστοιχες απόψεις, ενδεικτικά βλ. Απόστολος Στρογγύλης, *Η πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας*, Φυτράκης, Αθήνα, 1988, σ. 55, Χρήστος Ραχιώτης, *Κατοχή, Ρούμελη, Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, 1983, σ. 58, συνέντευξη του αξιωματικού Θεοφάνη Λιάγκα (7.4.2005) στο Πριόβολος (2009), ό.π., σ. 381, Κώστας Πεντεδέκας, *Η συμμετοχή μου στην εαμική Εθνική Αντίσταση 1941-1945*, Εντός, Αθήνα, 2014, σ. 40, Μάνος Ιωαννίδης, «Κλαρίτες, οι προελασίτες αντάρτες της Κατοχής», *Αρχειοτάξιο*, τ. 15, Σεπτέμβριος 2013, σ. 143, Γκέκας (2006), ό.π., σ.35-37

¹¹⁸⁶ Ο Άγγελος Ελεφάντης, που έζησε ως παιδί στην Ευρυτανία, στα μέρη δηλαδή που έδρασε ο Άρης από την αρχή του αντάρτικου, συμπυκνώνει την θετική του πρόσληψη για την καταπολέμηση της ληστείας μέσω της αποφασιστικότητας και της σε μεγάλο βαθμό αποτελεσματικότητας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ στο θέμα αυτό, καθώς συγκρούστηκε με τους «κλαρίτες» της περιοχής και επέλεξε ή να τους αντιμετωπίσει ένοπλα ή να τους ενσωματώσει στον ΕΛΑΣ, στα εξής: «Όταν κατέρρευσε το μέτωπο, 1941-42, ξαναφούντωσαν με ληστές τα βουνά. Τους έλεγαν “κλαρίτες”. Τρομεροί. Λήστευαν τον κόσμο μέσα στην πείνα και την Κατοχή. Ο Άρης τους άλλαξε τα φώτα: ή στον ΕΛΑΣ μαχητές ή σας φάγαμε, τους παρήγγειλε. Πολλοί μπήκαν στον ΕΛΑΣ, με τα χαντζάρια τους, τις

Αγράφων, που επιδίδονταν παλιότερα και οι ίδιοι σε παραβατικές πράξεις και όπου ανθούσε σε πολύ μεγάλο βαθμό – τόσο προπολεμικά όσο και στην αρχή της Κατοχής - η ληστεία ζώων, ο Άρης με τις βίαιες τιμωρίες του έλυσε «με το μαχαίρι» αυτό το ζήτημα και αυτό το αναγνώριζαν οι ίδιοι οι κάτοικοι αποδίδοντας στον καπετάνιο ένα θετικό ρόλο της βίαιης συμπεριφοράς του,¹¹⁸⁷ ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που γιόρταζαν την εκτέλεση των ληστών με κωδωνοκρουσίες.¹¹⁸⁸ Η σκληρή αλλά αποτελεσματική δράση του αποτυπώθηκε στη συλλογική μνήμη σε περιοχές όπου έδρασε βίαια για την μείωση της ληστείας, την εποχή εκείνη. Ενδεικτικό αυτού είναι ότι, πολλές δεκαετίες έπειτα, υπήρχαν κάτοικοι χωριών, όπως το Μαυρολιθάρι, όπου έδρασε ο Άρης, που αναγνωρίζουν σε αυτή ένα ιδιότυπα σκληρό, αλλά αποτελεσματικό σύστημα απονομής της δικαιοσύνης του καπετάνιου που τους απάλλαξε σε μεγάλο βαθμό από την όλο και αυξανόμενη, τα χρόνια εκείνα, ληστεία.¹¹⁸⁹

Πολλοί είναι οι σύντροφοί του στον ΕΛΑΣ, που, κατανοώντας ότι και ήταν πολύ σκληρές οι ενέργειες αυτές του Άρη και έτσι φαίνονται και στους μεταγενέστερους, επιχειρώντας να αποδομήσουν την αρνητικά βίαιη εικόνα του και, ενδεχομένως, να απολογηθούν στις επόμενες γενιές και για την δική τους συμμετοχή σε αυτές, τονίζουν – σε κάθε τόνο – την αναγκαιότητα αυτών των μέτρων.¹¹⁹⁰

Ακόμη και σύντροφοί του στον ΕΛΑΣ που δεν δίσταζαν μεταγενέστερα να τον κατηγορήσουν για αρκετούς «εξτρεμισμούς», όπως ο Φοίβος Γρηγοριάδης, αναφορικά με τα ιδιαίτερα σκληρά μέτρα που έπαιρνε για την πειθαρχία στις τάξεις του ΕΛΑΣ, δεν του προσήψε τίποτα,

---

γενειάδες τους και τις φουστάνελες τους. Και κράτησαν τον λόγο τους, ακατάβλητοι, απόκοιτο πολεμιστές ως το τέλος, ως το 1949», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Minima moralia. Η ιστορία του παππού μου*, Πόλις, Αθήνα, 2018 [Α΄ έκδοση: 2001], σ. 67-68.

¹¹⁸⁷ Στην ερώτηση του φωτογράφου του ΕΑΜ Σπύρου Μελετζή «Για πήτε μου, τώρα εξακολουθάτε ακόμα την κλεψιά» οι κάτοικοι αυτοί απάντησαν ξεκάθαρα «Τι λες φωτογράφε, αυτά γίνονταν πριν βγει ο Άρης στο κλαρί. Απ' τον καιρό που βγήκε ο Άρης στον β' νο ούλες οι κλεψιές κουπήκαν μι του μαχαίρ'. Ξερ' ς τι θα πη Άρης; Εμμ, δεν έχ' ς ιδέα. Έκλεψες και σ' έπιασαν, δεν την γλυτώνεις που νάχης το Θεό μπάρμπα. Ο Άρης δεν χαρίζ' κάστανα ούτε στους αδερφόντ'. Έκλεψες, όχι ένα πρόβατο αλλά ένα ρόδι, σε περνά από ανταρτοδικείο και πας γραμμή για τον άγιο Πέτρο. Κι μεις σήμερα καταλάβαμι, πως έτσι πρέπ' να κάνουμι να μην κλέβη ο ένας ντουν άλλουν», βλ. Σπύρος Μελετζής, *Με τους αντάρτες στα βουνά*, 1976, σ. 28.

¹¹⁸⁸ Βλ. Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τ. Α΄, Έλλα, Λάρισα, 1999, σ. 137-138

¹¹⁸⁹ «Το πρώτο που έκανε ο Άρης ήταν να καθαρίσει τότε την περιοχή μας από τους ληστές και τους κατσικοκλέφτες που ρήμαζαν το χωριό μας», αναφέρει, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο τότε πρόεδρος της κοινότητας Μαυρολιθαρίου Μπάμπης Μώκος, βλ. *Τα Νέα*, 23/2/1986.

¹¹⁹⁰ Ενδεικτικά, βλ. Γκέκας-Ατρόμητος (2006), ό.π., σ. 35-37, Χουλιάρας (2006), ό.π., σ. 272, Έκθεση Τζήμα δεκαετίας 1950, όπως παρατίθεται στο Φαράκος (1998), ό.π., σ. 204, συνέντευξη του Παπα-Ανυπόμονου, *Τα Νέα*, 26/9/1975, Ανυπόμονος (2004), ό.π., σ. 214, Λαγδάς, ό.π., σ. 91, *Τα Νέα*, 27/6/1996 (Αποσπασματική προδημοσίευση με από το αμετάφραστο στα ελληνικά βιβλίο της αμερικανίδας ανθρωπολόγου Janet Hart, *New Voices in the Nation: Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Cornell University Press, Ithaca, London, 1996, σ. 201-203), όπου παρατίθεται συνέντευξη του Σπύρου Μελετζή σχετική με την δικαιολόγηση των βίαιων μέτρων του Άρη εντός του ΕΛΑΣ για λόγους πειθαρχίας στο ζήτημα των γυναικών.

θεωρώντας τα δίκαια και αναγκαία.¹¹⁹¹ Υπάρχουν, επίσης, σύντροφοί του στον ΕΛΑΣ που, αναγνωρίζοντας την σκληρότητα τέτοιων μέτρων, τα δικαιολογούν, τονίζοντας την αναγκαιότητά τους από την σκοπιά της λεγόμενης «καλής έξωθεν μαρτυρίας» του ΕΛΑΣ, της καλής του φήμης δηλαδή, γεγονός που, σύμφωνα με αυτούς, είχε θετική ανταπόκριση από τον κόσμο, ειδικά στην Ήπειρο, όπου το αντάρτικο του ΕΑΜ είχε συκοφαντηθεί υπερβολικά από τον ΕΔΕΣ.¹¹⁹² Ορισμένοι, μάλιστα, προκειμένου να νομιμοποιήσουν την σκληρότητα των μέτρων που έπαιρνε, με δίκαιο – κατά αυτούς – τρόπο, τόνιζαν στις μαρτυρίες τους και φορές που ο ίδιος ο Άρης αισθανόταν πολύ δύσκολο, σε συναισθηματικό επίπεδο, να τιμωρήσει κάποιους κοντινούς του ανθρώπους, αλλά το έπραττε, διαπνεόμενος από αίσθημα ευθύνης και δικαιοσύνης.¹¹⁹³

Μέσα, όμως, από το παράδειγμα του διάσημου περιστατικού εκτέλεσης αντάρτη από τον Άρη για την κλοπή μιας κότας, για λόγους πειθαρχίας εντός του ΕΛΑΣ, μπορούν να ιδωθούν και άλλες οπτικές παρουσίας της αδικαιολόγητα σκληρής βίας του Άρη. Αυτό έχει συμβεί είτε από ανθρώπους που το κάνουν συνειδητά, καθώς παρά το ότι έζησαν τις δύσκολες συνθήκες της εποχής και θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να την θεωρήσουν σκόπιμη και χρήσιμη μια τέτοια ενέργεια, αλλά λόγω της διάθεσης να διαμορφώσουν μια εικόνα του Άρη εξαιρετικά βίαιου, δεν την δικαιολογούν σκόπιμα, μέσα από ένα φάσμα αντικομμουνισμού,¹¹⁹⁴ είτε από ανθρώπους, που, μη έχοντας ζήσει τότε και δη στο αντάρτικο, την αντιμετωπίζουν, μην μπορώντας να την τοποθετήσουν στο πλαίσιο δράσης

¹¹⁹¹ Βλ. Γρηγοριάδης, ό.π., τ. Δ', σ. 336.

¹¹⁹² «Έτσι, καλώς ή κακώς πάει ο φουκαράς ο γυρολόγος [που είχε ενταχθεί στον ΕΛΑΣ και έκλεψε μια κότα]. Πλήρωσε με τη ζωή του όχι την αξία της κότας που έφαγε, αλλά να ικανοποιηθεί μία σκοπιμότητα. Έδωσε με το αίμα του την απάντηση στο μίσος και την ψευτιά, στη διαστρέβλωση και τη συκοφαντία που καλλιεργούσε η προπαγάνδα του Ζέρβα και των Εγγλέζων ανάμεσα στον ηπειρωτικό λαό ενάντια στους αντάρτες του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, ότι δήθεν είναι εγκληματίες και ληστές που πήραν τα όπλα όχι να πολεμήσουν για την πατρίδα αλλά για να καταστρέψουν ό,τι ιερό και όσιο υπάρχει σ' αυτόν τον τόπο. Αλλά και για την εμπέδωση της κλονισμένης πειθαρχίας ανάμεσα στο λαό την εποχή εκείνη», Χουλιάρας (2006), ό.π., σ. 386. Επίσης, βλ. Συνέντευξη του Γιώργου Χουλιάρα, *Τα Νέα*, 29/6/1979 και Κωστής Ζαχαριάς, *Ο αρχικαπετάνιος Άρης Βελουχιώτης και οι Έλληνες αντάρτες*, Δρόμων, Αθήνα, 2012, σ. 44-45.

¹¹⁹³ Ενδεικτικά, βλ. μαρτυρία Βασίλη Πριόβολου (Ερμή), στο Δημήτρης Γουσίδης, *Όπου ζεις δεν πατριζεις, Η νέα προσφυγιά, μια ακόμα ελληνική τραγωδία*, Εξάντας, Αθήνα, 1975, σ. 85, Κοτζιούλας, ό.π., σ. 135. Αντίστοιχα για την «ανθρώπινη» πτυχή του χαρακτήρα του στην απόδοση δικαιοσύνης, βλ. Γκέκας (2006), ό.π., σ. 60-61, όπου σημειώνεται πως αρνήθηκε την εκτέλεση αντάρτη που πυροβόλησε κατά λάθος σύντροφό του, επειδή του το ζήτησε το ίδιο το θύμα.

¹¹⁹⁴ Ενδεικτικά, βλ. Αβέρωφ (1974), ό.π., σ. 97.

της περιόδου, πάλι ως αδικαιολόγητα βίαιη,¹¹⁹⁵ είτε για προσωπικούς λόγους έναντι του Άρη.¹¹⁹⁶

Επίσης, σύμφωνα με ορισμένους που επιχειρούν την αγιοποίησή του, και στο πλαίσιο αυτό την πλήρη δικαιολόγηση των βίαιων ενεργειών του, παραθέτοντας μαρτυρίες ακόμα και «θυμάτων», ανθρώπων που βίωσαν τη βία του Άρη (όχι βέβαια οι ίδιοι, αλλά «συνεργάτες» τους σε ληστρικές συμμορίες), ακόμη και αυτοί την δικαιολογούν. Συγκεκριμένα, ο Χαριτόπουλος αναφέρει σε άρθρο του στον έντυπο τύπο ότι δύο μέλη της συμμορίας των Αγοριδαίων, που αθώωθηκαν και γλίτωσαν την εκτέλεση,¹¹⁹⁷ του εκμυστηρεύτηκαν, μετά από χρόνια, ότι ο Άρης «δικαίως τους διέλυσε και εκτέλεσε τους επικεφαλής τους».¹¹⁹⁸

Τέλος, υπήρξαν ορισμένοι παλιοί ελασίτες που δικαιολόγησαν βίαιες ενέργειες του Άρη μέσω παράδοξων οδών, μέχρι μερικές που άπτονταν σχεδόν της συλλογικής ευθύνης.¹¹⁹⁹ Με αυτό το παράδειγμα, θέλουμε να τονίσουμε ότι κάποιες φορές, ιδιαίτερα στη Μεταπολίτευση, υπήρξαν αβάσιμοι τρόποι δικαιολόγησης της βίας του Άρη, που πιο πολύ εντάσσονταν στις συνθήκες της εποχής αυτών που την καταγράφουν και στις υποκειμενικές προθέσεις τους.

Αξίζει να υπογραμμιστεί εδώ πως ορισμένες βίαιες ενέργειες του έτυχαν αποδοχής ακόμα και από ιδεολογικούς του αντιπάλους, στο πλαίσιο κυρίως μιας μορφής δικαιοσύνης και αποτελεσματικότητάς τους, λαμβάνοντας υπόψη τις ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κατοχή. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με την πρώτη φάση του αντάρτικου (μέσα του

¹¹⁹⁵ Ενδεικτικά, βλ. επιστολή Σπύρου Γιακουμάκη, *Τα Νέα*, 23/7/2007, όπου σημειώνεται χαρακτηριστικά: «Εκλεψε μία κότα επειδή πεινούσε και ο Άρης δίχως δεύτερη σκέψη τον εκτέλεσε! Ο αντάρτης ήταν προφανώς ένας νέος άνθρωπος, πατριώτης, που τον ακολούθησε με τη θέλησή του στο βουνό για να πολεμήσει εναντίον του κατακτητή. Ο Άρης γιατί δεν του έδωσε μια ευκαιρία; Εντάξει, ήθελε να επιβάλει πειθαρχία σε δύσκολες συνθήκες. Αλλά μια ευκαιρία δεν μπορούσε να του δώσει; Του τύπου "αν σε ξανασυλλάβω με παράπτωμα, θα σε εκτελέσω". Γιατί τέτοια σπουδή να τον εκτελέσει; Μήπως εν τέλει και η "αντίθετη πλευρά" έχει κάποια δίκια;».

¹¹⁹⁶ Βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 134.

¹¹⁹⁷ Σημειωτέον ως προς την αξιοπιστία της κατάθεσης του συγγραφέα ότι στην πρώτη έκδοση του έργου του τα μέλη αυτά που του έδωσαν τη συνέντευξη ήταν τρία, βλ. Χαριτόπουλος (1997), ό.π., τ. Α', σ. 27.

¹¹⁹⁸ Βλ. Διονύσης Χαριτόπουλος, «Ο Περικλής, ο Παρούσης, ο Ξεκάρφωτος, ο Γαβριάς, ο Ανυπόμονος...», *Τα Νέα*, 25/10/2003.

¹¹⁹⁹ Ενδεικτικά ο Γιώργος Κατσιμπας έμμεσα δικαιολογεί την εκτέλεση του αντάρτη Βουρλάκη από τον Άρη για την κλοπή μιας κότας, επειδή ο αδελφός του μεταπελευθερωτικά έγινε «εθνικόφρων» και ένοπλος κυνηγός του εαμικού κόσμου, βλ. μαρτυρία Κατσιμπα, *Τα Νέα*, 22/9/1975. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι άκομα και αν ο Άρης σκεφτόταν με όρους «συλλογικής /οικογενειακής ευθύνης», γεγονός που πουθενά δεν έχει αναφερθεί, ακόμα και από ακραιφνείς πολέμιούς του, στη συγκεκριμένη περίπτωση το σκεπτικό του Κατσιμπα δε μπορεί να ευσταθεί, καθώς ο Άρης δεν θα ήταν φυσικό να γνωρίζει εκ των προτέρων την μεταπολεμική πορεία του αδελφού του εκτελεσμένου Βουρλάκη. Για την δράση της μεταβαρκιζιανής συμμορίας του Βουρλάκη, βλ. Βασιλική Λάζου, *Η επιβολή του κράτους. Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2016, σ. 64-75

1942 έως άνοιξη του 1943), οπότε ο Άρης ασχολήθηκε ιδιαίτερα και, με αυστηρό τρόπο, με την πάταξη της παραβατικότητας – τόσο εντός ΕΛΑΣ όσο και εκτός αυτού –, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές αυτής του 1960 αλλά και έπειτα, υπήρξαν κάποιες sporadικές φωνές που αναγνώριζαν το δίκαιο των ενεργειών αυτών και την αποτελεσματικότητά τους, κρίνοντάς τες δικαιολογημένες, βάσει των ειδικών χωρικών και χρονικών συνθηκών.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον δημοσιογράφο της συντηρητικής εφημερίδας *Εστία* Δημήτριο Γατόπουλο, η προσήλωση του Άρη, ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση του αντάρτικου, να ασκήσει αμείλικτη βία έναντι των ληστών και των κάθε λογής συνεργατών των κατακτητών, πέρα από το ηθικό της βάρους, είχε και πολλαπλά θετικά οφέλη τόσο για τη ζωή των κατοίκων όσο και για την ανάπτυξη του ΕΛΑΣ, καθώς το φρόνημα των κατοίκων δυνάμωνε και επιθυμούσαν να μετέχουν όλο και περισσότεροι άνθρωποι στις γραμμές του και γενικά να τον βοηθούσαν με όποιο μέσο μπορούσαν.¹²⁰⁰ Την ίδια περίοδο, υπήρχαν και άλλοι «εθνικόφρονες» που πρέσβευαν αντίστοιχες απόψεις, ότι δηλαδή η βία, με την οποία προστάτευσε, σεβόμενος, την ατομική ιδιοκτησία ο Άρης, υπήρξε καθοριστικός παράγοντας ενίσχυσης των δεσμών των χωρικών με τον αναπτυσσόμενο το 1942 και στις αρχές του 1943 ΕΛΑΣ.¹²⁰¹ Άλλοι ομοϊδεάτες τους αναγνώριζαν πως, έστω και με ιδιαίτερα σκληρούς τρόπους (π.χ. δημόσιους ξυλοδαρμούς κ.ά.), στο πλαίσιο των λαϊκών δικαστηρίων που όντως προσπάθησε να στήσει ο Άρης, μέσω του ΕΛΑΣ, στην αρχή του αντάρτικου, για την καταπολέμηση αδικιών και παρανομιών που λάμβαναν κατά κόρον χώρα, κάλυπτε αποτελεσματικά το κενό εξουσίας, και πως έτσι ουσιαστικά εδραιώθηκε η εμπιστοσύνη και επικράτησε – σε μεγάλο βαθμό – η δικαιοσύνη ανάμεσα στους χωρικούς, χρεώνοντάς του μόνο έλλειμμα δημοκρατικού πνεύματος και αντίστοιχων διαδικασιών.¹²⁰² Αυτά τα

¹²⁰⁰ «Η αποφασιστική αντιμετώπιση των προδοτών και η παραδειγματική τιμωρία των κακοποιών είχε ως αποτέλεσμα την αναπτέρωση του εθνικού φρονήματος του πληθυσμού και την εξάλειψη των κρουσμάτων ληστείας και ζωοκλοπής. Οι κάτοικοι των χωριών και των κωμοπόλεων ευγνωμονούντες ήρχισαν να παρέχουν κάθε βοήθειαν εις τους αντάρτας. Οι πλέον ενθουσιώδεις κατετάσσοντο εις τας ανταρτικές ομάδας και επύκνωσαν τας γραμμάς της μαχητικής οργανώσεως, ενώ άλλοι τας ενίσχουν με τροφήμα ή παρείχον πληροφορίας περί των κινήσεων του εχθρού», βλ. Δημήτριος Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, Μέλισσα, Αθήναι, 1960, σ.646

¹²⁰¹ Ενδεικτικά, βλ. Σ. Βεόπουλος, *Το σφάλμα*, χ.ε., Αθήναι, 1961, σ. 358, Μπενετάτος, ό.π., σ. 87. Ο Μπενετάτος, μάλιστα, που συμμετείχε στο ΕΑΜ, αλλά αποχώρησε ήδη μεσοσύσης της Κατοχής, θεωρεί ότι ο Άρης αναγκάστηκε να υπάρξει σκληρός και να δράσει, ορισμένες φορές, με βίαιο, αλλά δίκαιο και αποτελεσματικό, για την ηρεμία της υπαίθρου και της παράλληλης ένταξης παρανόμων στις τάξεις του ΕΛΑΣ, τρόπο, δυσκολίες που «τις ξεπέρασε χάρις στην ψυχική του αντοχή να επιβάλει σκληρές κυρώσεις», βλ. Μπενετάτος, ό.π., σ. 84-86

¹²⁰² Βλ. Ασημάκης Γκιούσας, *Ο Άρης Βελουχιώτης και το ματωμένο Κρίκελλο*, 1972, σ. 41. Ωστόσο, αλλού ο ίδιος αντικομμουνιστής αναφέρει γενικόλογα: «άδικο το άφθονο αίμα που χύθηκε από τον Άρη», βλ. Γκιούσας, ό.π., σ. 168.

υπογράμμισαν και άλλοι αντικομμουνιστές, κατά την ίδια περίοδο, που φρόντισαν όμως άμεσα να ενισχύσουν το αρνητικό προφίλ του Άρη αναφορικά με την βία του, περιγράφοντας απάνθρωπες μεθόδους θανάτωσης αντιπάλων του.¹²⁰³

Στο ίδιο πνεύμα, ο ακραία αντικομμουνιστής πολιτικός της δεξιάς παράταξης Ευάγγελος Αβέρωφ, μεταπολιτευτικά, αναγνώρισε ότι ασκούσε τη βία του μέσα από «ένα πνεύμα δικαιοσύνης».¹²⁰⁴ Αλλά και ο πρώτος αρχηγός της ΒΣΑ στην Ελλάδα Ε. C. W. Myers την δικαιολόγησε στο πλαίσιο των συνθηκών της Κατοχής, καθώς έκρινε πως και αποτελεσματική υπήρξε και αναγκαία για την Αντίσταση.¹²⁰⁵ Ανάλογη, για το θέμα αυτό, ήταν και η άποψη, πολλές δεκαετίες μετά, ενός άλλου Βρετανού συνδέσμου στην Ελλάδα, που είχε ζήσει τον Άρη, και που γενικότερα δεν ήταν καθόλου φίλα προσκείμενος έναντί του, του Arthur Edmonds.¹²⁰⁶ Αντίστοιχα με την άποψη των Βρετανών αυτών για το θέμα, μεταπολιτευτικά, υπήρχαν κάποια, λίγα είναι η αλήθεια, παλιά στελέχη και του ΕΔΕΣ ακόμη, που δικαιολογούσαν τη βίαιη δράση του Άρη εντός του ΕΛΑΣ για λόγους πειθαρχίας, κρίνοντάς την ιδιαίτερα αποτελεσματική.¹²⁰⁷

Όπως είναι, όμως, φυσικό, αυτές οι απόψεις σχετικής δικαιολόγησης της βίας του Άρη, από το αντίπαλο σε αυτόν στρατόπεδο, όχι μόνο δεν ήταν δεδομένες, ούτε καν πλειοψηφικές, αλλά αντίθετα εξαιρετικά μειοψηφικές, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς δεν στέκονταν στο αν επρόκειτο για σωστές οι καταδικαστικές, για τους παραβάτες, αποφάσεις. Εστίαζαν στις μεθόδους εκτέλεσης που εφάρμοζε ο Άρης, αν ήταν δηλαδή εξαιρετικά βίαιες, απάνθρωπες, στο ότι ήταν αυθαίρετες τις περισσότερες φορές (χωρίς δίκη) και στο ότι έτσι καλλιεργούσε μεταξύ του πληθυσμού αλλά και εντός του ΕΛΑΣ ένα πνεύμα άκρατης βίας, μέσω δημόσιων πολλές φορές τελετών, γεγονότα που *de facto* θα τις καθιστούσε στους αναγνώστες τους απονομιμοποιημένες και καταδικαστέες.¹²⁰⁸ Μια πολύ καλή συμπύκνωση των παραπάνω παρουσιάζει, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, η εφημερίδα του κεντρώου

¹²⁰³ Βλ. Χούτας (1961), ό.π., σ. 51.

¹²⁰⁴ Βλ. Αβέρωφ (1974), ό.π., σ.97. Ωστόσο, να σημειώσουμε πως ο Αβέρωφ δεν έδινε «λευκή επιταγή» στην δικαιολόγηση της βίας του, καθώς έκρινε πως αυτό το «πνεύμα δικαιοσύνης» τον οδηγούσε σε άκρατη βίαιη δραστηριότητα: «εν ονόματι της “δικής του δικαιοσύνης”, σκότωνε με τη μεγαλύτερη ευκολία», βλ. Αβέρωφ (1974), ό.π., σ.97.

¹²⁰⁵ «Ήταν μία σκληρή πειθαρχία, αλλά και η μόνη που θα μπορούσε να βγάλει τους απλούς εκείνους ανθρώπους από τον λήθαργο που τους είχε βυθίσει η φασιστική κατοχή και να βοηθήσει αποτελεσματικά το δυνάμωμα της ενεργητικής αντίστασης ενάντια στον εχθρό», βλ. Ε. C. W. Myers, *Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975, σ. 71

¹²⁰⁶ Βλ. Arthur Edmonds, *With Greek Guerillas*, Putaruru, 1998, σ. 40

¹²⁰⁷ Ενδεικτικά, βλ. Πυρομάγλου (1978), ό.π., σ. 82

¹²⁰⁸ Ενδεικτικά, βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., σ. 269-271, Σωτήριος Κουβάς, «Η ιστορία του ΚΚΕ. Το ανθελληνικόν προδοτικόν κόμμα», *Αστυνομικά Χρονικά*, τ. 446, Ιούλιος 1973, σ. 584, Jordan, ό.π., σ. 22, Καϊμάρας, ό.π., σ. 36, Henderson, ό.π., σ. 61.

χώρου *Αθηναϊκή*, παρουσιάζοντας τη βία του ΕΛΑΣ σχεδόν αποκλειστικά σαν δικό του δημιούργημα: «Με τέτοιες αντιλήψεις άρχισε τη δράσι του. Κομμάτιασε στην κυριολεξία στο Μαυρολιθάρι Παρνασσίδος κάτι λησταντάρτες που του υποσχέθηκαν ότι θα σταματήσουν τις ληστείες και αθέτησαν τις υποσχέσεις τους (τους Αγοριδαίους). Τουφέκισε έναν αντάρτη του, γιατί έκλεψε μία κότα, άλλον γιατί ερωτεύθηκε μία δασκάλα. Κατέσφαξε τους πρώτους Ιταλούς αιχμαλώτους. Σκότωσε και δεκάδες χωρικών, στα πρώτα βήματα του αντάρτικου της Ρούμελης, με την κατηγορία του συνεργάτου των Ιταλών, κατηγορία αόριστη και αναπόδεικτη τις περισσότερες φορές. Και επιπλέον ενεφύσησε και στους ανθρώπους του την θηριωδία και την αγριότητα. Το κακό μεταδίδεται ασταμάτητο, σαν τη φωτιά στα φρύγανα. Ανεξαρτήτως των ευθυνών και άλλων, κολοσσιαίες είναι οι δικές του ευθύνες στην αγριότητα, πού εκ των άνω και εσκεμμένως μετέδωσε στον ΕΛΑΣ. Είχε την στρεβλήν αντίληψιν ότι αγριότης και πολεμική παλληκαριά είναι κάτι το αλληλένδετο, το αδιαχώριστο!». ¹²⁰⁹

Οι ακραιφνείς, μάλιστα, αντίπαλοί του δεν δικαιολογούσαν την εκτέλεση ούτε ληστών από τον Άρη, καθώς, πέρα από το ότι στέκονταν στα απάνθρωπα, σύμφωνα με αυτούς, βασανιστήρια στα οποία τους υπέβαλλε, κάποιοι εξ αυτών έκριναν ότι δεν είχε – ούτως ή άλλως – νομιμοποίηση να τους τιμωρήσει, καθώς και ο ίδιος ήταν ληστής. ¹²¹⁰ Έχουν υπάρξει, βέβαια, και αυτοί που τηρούν μια επαμφοτερίζουσα στάση στο ζήτημα, οι οποίοι όμως, χωρίς να παίρνουν άμεσα θέση οι ίδιοι, αλλά παραθέτοντας μαρτυρίες τρίτων για πολύ σκληρές ενέργειές του, ουσιαστικά τις απονομιμοποιούν. ¹²¹¹

Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι, ανά καιρούς, δεν έχουν υπάρξει και λίγοι κομμουνιστές, που, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, απονομιμοποιούν, ολικά ή μερικά, την βία του και οι οποίοι μπορούν να συνοψισθούν στους εξής: οι ακραία βίαιες ενέργειές του ήταν ανήθικες και έτσι δημιουργούσαν προβλήματα στην ευρύτερη δράση και τους σκοπούς του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, καθώς αποτελούσαν κακό παράδειγμα, ορισμένες φορές ήταν άδικος και άλλες μεροληπτικός στις αποφάσεις του και, τέλος ότι ήταν άσκοπες στο πλαίσιο του έργου του ΕΛΑΣ.

Πιο αναλυτικά, υπάρχουν κάποιοι παλιοί σύντροφοι του Άρη που, ενώ κατανοούν την αυστηρή τιμωρία (εκτέλεση) όσων για παράδειγμα δεν τήρησαν τον όρκο τους στον ΕΛΑΣ και επιδίδονταν σε ληστείες (π.χ. ο Τζιβάρας και οι Αγοριδαίοι, που είδαμε παραπάνω), δεν

¹²⁰⁹ «Η Ελλάς στις φλόγες του ανταρτοπολέμου, 1946-1949», *Αθηναϊκή*, 15/2/1965

¹²¹⁰ Ενδεικτικά, βλ. Μυριδάκης (1983), ό.π., σ. 51.

¹²¹¹ Ενδεικτικά, βλ. Woodhouse (2012), ό.π., σ. 136.

συμφωνούν με τις μεθόδους ακραίας βίας που άσκησε πάνω τους ο Άρης και δεν την δικαιολογούν, καθώς, πέρα από το ηθικό στοιχείο της υπόθεσης, θεωρούν πως τέτοιες «τρομοκρατικές ενέργειες», όπου ασκήθηκαν, μόνο ζημιά κάνανε στο αντάρτικο.¹²¹² Αυτοί πιστεύουν πως με τέτοιου είδους ακραία βίαιες ενέργειες του Άρη, εκτός του ότι αποθαρρυνόταν ο πληθυσμός από το να συμμετάσχει και να βοηθήσει το αντάρτικο,¹²¹³ αντέδρασε και η ηγεσία του ΚΚΕ μαζί του, σε βαθμό που δεν του στάθηκε αλληλέγγυα στη δράση του.¹²¹⁴

Από την άλλη, κάποιοι παλιοί του σύντροφοί του στο ΚΚΕ εντοπίζουν άδικες πτυχές της – κατά τα άλλα αναγκαίας και για αυτούς – σκληρότητας σε διάφορα μέτρα πειθαρχίας. Ένας από αυτούς, ο Γεωργούλας Μπέικος, κομματικό στέλεχος σε τοπική οργάνωση της Ευρυτανίας, παρουσιάζει, με εύγλωττο τρόπο, πτυχές άδικης βίας του Άρη, παραθέτοντας αναλυτικά ένα επεισόδιο με κλεμμένο σιτάρι στο χωριό Κλειτσός, κατά το οποίο παραλίγο να εκτελεστούν από τον Άρη αθώοι άνθρωποι. Σύμφωνα με το αφήγημα, όπως αποδείχθηκε μεταπολεμικά, αυτοί που βασανίστηκαν από τον Άρη για να ομολογήσουν την πράξη και, τελευταία στιγμή, γλίτωσαν την εκτέλεση, δεν ήταν τελικά υπεύθυνοι για την κλοπή.¹²¹⁵ Επίσης, διάφοροι παλιοί του σύντροφοι δεν αποδέχονται καν ότι ήταν δίκαια αυστηρός με όλους τους αντάρτες του ΕΛΑΣ εξίσου, όπως διατείνονται οι περισσότεροι, προκειμένου, να δικαιολογήσουν τη βιαιότητά του, τονίζοντας μια μεροληψία εκ μέρους του Άρη προς ορισμένους, καθώς σημειώνουν περιστατικά που αποδεδειγμένα αντάρτες που υπέπεσαν σε σοβαρά μάλιστα παραπτώματα, παρότι αυτά ήταν γνωστά στον Άρη, ο τελευταίος δεν τους τιμώρησε, άρα το πνεύμα δικαιοσύνης του δεν ήταν δεδομένο,¹²¹⁶ ενώ, κάποιες φορές, οδηγούνταν σε άδικα βίαιες τιμωρίες, λόγω της έλλειψης δημοκρατικού, συλλογικού πνεύματος στις αποφάσεις.¹²¹⁷

¹²¹² Βλ. Συλλογικό, *Ιστορία Εθνικής Αντιστάσεως* (1962), ό.π., σ. 159.

¹²¹³ «Μπορεί ποτέ κανείς με την τρομοκρατία να οδηγήσει στην έξαρση και την αυτοθυσία εκατομμύρια ανθρώπους;», βλ. Συλλογικό, *Ιστορία Εθνικής Αντιστάσεως* (1962), ό.π., σ.159

¹²¹⁴ «Εφριξαν τα μέλη της ηγεσίας του Κομμουνιστικού Κόμματος, όταν πήραν τις πρώτες εκθέσεις του γραμματέα της Περιφερειακής Φθιώτιδας Ηλία Μανιάτη. Οι εκθέσεις εκείνες αποτελούσαν ένα δριμύτηατο κατηγορητήριο κατά του καπετάνιου της Ρούμελης, που εξ αφορμής μερικών παρόμοιων περιστατικών τον παρουσίαζαν αφηνιασμένο και εξαγριωμένο», βλ. Συλλογικό, *Ιστορία ...* (1962), ό.π., σ. 159

¹²¹⁵ Βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ. 327-396. Ο βασικός λόγος, όμως, που παρουσιάζει αυτό το βίαιο επεισόδιο του Άρη, αλλά και άλλα παρόμοια, ήταν προκειμένου να αναδείξει ότι τέτοιες περιπτώσεις οδήγησαν στην άμεση ανάγκη δημιουργίας του Κώδικα Λαϊκής Δικαιοσύνης, την έμπνευση του οποίου την διεκδικεί για τον εαυτό του, που εφαρμόστηκε αρχικά σχετικά άτυπα και μετεξελίχθηκε κατόπιν μέσω νομολογίας της ΠΕΕΑ, βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ. 305.

¹²¹⁶ Ενδεικτικά, βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ.306-308, παπα-Ανυπόμονος (2004), ό.π., σ. 378.

¹²¹⁷ «Μόνος του αποφάσιζε, μόνος του έκρινε, μόνος του έδερνε», βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ. 394.

Ταυτόχρονα, άλλοι επικριτές της βίας του, που και αυτοί ήταν εντός του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, την θεωρούσαν, τις περισσότερες φορές, όχι μόνο αδικαιολόγητη, αλλά και ότι έπαιζε σημαντικά αρνητικό ρόλο στο έργο του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, καθώς έβλεπαν ανταγωνιστικά γενικά τον Άρη και τη δράση του προς τις πολιτικές οργανώσεις, τις οποίες, σύμφωνα με αυτούς, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ περιφρονούσε επιδεικτικά, χρησιμοποιώντας αυθαίρετα την ωμή του βία.¹²¹⁸ Σύμφωνα με τους ίδιους πάντα, δεν ήταν η βία του Άρη,¹²¹⁹ που οδήγησε στην πειθαρχία και την τάξη ανάμεσα στους αντάρτες,¹²²⁰ όσο και στην μείωση της ληστείας στον ευρύτερο πληθυσμό, αλλά το αυθόρμητο λαϊκό αίσθημα, το οποίο εκπροσωπούσαν -με έναν σχεδόν μεταφυσικό τρόπο- μόνες τους οι οργανώσεις του ΕΑΜ.¹²²¹ Πρόκειται για μια ξεκάθαρα έωλη τοποθέτηση, καθώς, προκειμένου να καταδικαστεί *a priori* και συλλήβδην οποιαδήποτε βίαιη ενέργεια του Άρη, δεν λαμβάνονται ουσιαστικά υπόψη οι αντικειμενικά δύσκολες κοινωνικές συνθήκες της εποχής, καθώς και ο ρόλος και η αναγκαιότητα γενικά της βίας σε όλες τις πολεμικές περιόδους, η οποία, εν τέλει, και αποτελεί απαραίτητο μέσο ενίσχυσης του αισθήματος ασφάλειας των κατοίκων. Επιθυμώντας, λοιπόν, οι επικριτές αυτοί να στηλιτεύσουν απερίφραστα τον Άρη, μέσω της βολικής για το σκοπό αυτό κατηγορίας της «βίας» του, τοποθετούν το αναμφισβήτητο, από τα μέσα του 1942, αποτέλεσμα της καλύτερευσης της ζωής των κατοίκων των επαρχιών όπου είχε επικρατήσει το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σε ένα α-ιστορικό πλαίσιο ερμηνείας.

Μια ειδική κατηγορία κομμουνιστών που δεν συμφωνούσαν με την βία που ασκούσε ο Άρης, τουλάχιστον στην αρχή του αντάρτικου, αποτελούσε η κομματική ηγεσία, ιδιαίτερα ο Σιάντος, που δεν την δικαιολογούσε, με βάση και επιστολή του επίσης τότε ηγετικού στελέχους και αυτήκοου μάρτυρα στις συνομιλίες του Άρη με τον γραμματέα του ΚΚΕ Ανδρέα Τζήμα στον Κωστή Παπακόγκο. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Τζήμα, ο Σιάντος θεωρούσε απόλυτα αδικαιολόγητη τη βία του Άρη, καθώς είχε μια εντελώς διαφορετική αντίληψη για αυτή, ακόμη και απέναντι στους δηλωμένους αντιπάλους της Αντίστασης, όπως οι συνεργάτες των κατακτητών. Πίστευε, λοιπόν, πως η πειθώ έπρεπε να αποτελεί το μοναδικό μέσο κυριαρχίας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ενώ οι εκτελέσεις έπρεπε να περιοριστούν στο ελάχιστο και αν ήταν απόλυτα σύμφωνος όλος ο πληθυσμός, δηλαδή μόνο σε σοβαρές και

¹²¹⁸ «Κάθε πράξη βίας [του Άρη] προς τον πολίτη ήταν μια πισώπλατη μαχαιριά στο έργο που οικοδομούσαν με υπομονή και μαστοριά οι οργανώσεις του ΕΑΜ», βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 144.

¹²¹⁹ Αλλά τον Άρη πάντα στοχοποιούσαν προσωπικά αυτοί, όχι άλλους.

¹²²⁰ «Ο αυταρχισμός του Άρη μέσα στις γραμμές του ΕΛΑΣ προκαλούσε ακόμη και την αγανάκτηση πολλών στελεχών (Διαμαντή κ.ά.) κι ανταρτών», βλ. Μπέικος, τ. Α'. ό.π., σ. 320.

¹²²¹ «Δεν ήταν το αποτέλεσμα του φόβου [σ.σ. απόρροια της βίας] των ανταρτών η εμπέδωση της τάξης, η πάταξη της ζωοκλοπής, των προσωπικών διαφωνιών, αλλά η πρωτόφαντη μορφή μιας λαϊκής απόφασης, που στο βάθος της είχε τη δύναμη και τον κινητήριο μοχλό να βοηθήσουν όλοι για τον κοινό (sic) αγώνα», βλ. Λευτεριάς (1999), ό.π., σ. 144.

αποδεδειγμένες περιπτώσεις ενοχής, προκειμένου να μπορέσει ο ΕΛΑΣ να αναδειχθεί άξιος του ονόματός του ως «λαϊκός στρατός».¹²²²

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο πως υπάρχουν και αυτοί που δεν θέλουν να εντάξουν τη δικαιολόγηση ή μη τη βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ σε ένα μανιχαϊστικό σχήμα, αν δηλαδή ήταν συλλήβδην σωστή ή όχι. Πρόκειται, συνήθως, για ανθρώπους που, και λόγω ηλικίας, δεν συμμετείχαν στην Αντίσταση, αλλά είχαν βιωματική γνώση της εποχής και της δράσης του Άρη, καθώς ζούσαν στις περιοχές όπου δραστηριοποιήθηκε. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο λογοτέχνης Λουκάς Κούσουλας. Ο Κούσουλας, από τη μία, αναγνωρίζει την χρησιμότητα και την αναγκαιότητα της βίας του Άρη και του ΕΛΑΣ γενικότερα, προκειμένου να επιτευχθεί η πειθαρχία εντός του αντάρτικου, καθώς ευαγγελίζονταν ότι οι ίδιοι θα προστάτευαν την περιουσία του πληθυσμού.¹²²³ Από την άλλη, αναφέροντας ένα γνωστό περιστατικό βίας του Άρη, όπου παραλίγο ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ να εκτελέσει εν ψυχρώ δύο αντάρτες του, επειδή υποτίθεται είχαν κλέψει κάποιους κατοίκους ενός χωριού και οι οποίοι, τελευταία στιγμή (πριν την εκτέλεση) αποδείχτηκαν αθώοι, ασκεί κριτική σε όσους έχουν γράψει για την ενέργεια αυτή, θεωρώντας ότι είτε το αντιμετωπίζουν απόλυτα θετικά είτε απόλυτα αρνητικά.¹²²⁴ Μη θέλοντας να πάρει άμεσα θέση για το αν ήταν όντως δικαιολογημένη ή όχι μια τέτοια βίαιη αντίδραση του Άρη στην περίπτωση αυτή, εξ ονόματος της πειθαρχίας στις γραμμές του ΕΛΑΣ, το κάνει έμμεσα, προσπαθώντας να κινητοποιήσει τους αναγνώστες του να σκεφτούν βαθύτερα επί του θέματος αυτού. Για το σκοπό αυτό θέτει αναπάντητα, αλλά καιρία, ερωτήματα, σχετικά με το πώς άραγε θα αισθάνονταν έπειτα από το συμβάν οι αντάρτες αυτοί, που «ανέλπιστα» σώθηκαν την τελευταία στιγμή, απέναντι στον Άρη που τους φέρθηκε έτσι, πώς αυτός θα αισθανόταν μετά από αυτό το περιστατικό και αν τον έκανε να αλλάξει τακτική γύρω από τη βία του.¹²²⁵ Θέτει έτσι, μέσα από υποθετικά

¹²²² Βλ. Παπακόγκος, *Γράμματα...*, ό.π., σ. 78

¹²²³ «[Ε]πρεπε και οι αντάρτες πρώτοι και καλύτεροι να δώσουν το παράδειγμα της συμμόρφωσης αυτής στην τάξη που επαγγέλονταν, μέσα στις φοβερές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και αυτοί, χρειάστηκε, ως γνωστόν, αρκετές φορές να τιμωρήσουν σκληρά τους δικούς τους παραβάτες», βλ. Λουκάς Κούσουλας, «Ο Άρης Βελουχιώτης και η πειθαρχία», *Το Βήμα*, 30/8/1998

¹²²⁴ «[Δ]εν αναφέρεται πουθενά ύστερα καμιά συνέχεια στο συγκεκριμένο περιστατικό... Μόνο οι γενικές εκείνες κρίσεις εχθρών και φίλων του Άρη για τη δικαιολογημένη ή απαράδεκτη αυτή συμπεριφορά του», βλ. Λουκάς Κούσουλας, ό.π., *Το Βήμα*, 30/8/1998.

¹²²⁵ «Τι απόγιναν, τι απόκαμαν μετά απ' αυτά... Πώς άραγε ήταν η συμπλοκή με τους Ιταλούς που ακολούθησε, και ύστερα, κάθε μέρα που περνούσε και θα 'βλεπαν βέβαια κάπου κάπου τον αρχηγό τους, και πάντοτε τους συναγωνιστές τους. Πώς άραγε έπαιρναν το γλιτωμό τους από τον παρά τρίχα άδικο κι ατιμωτικό θάνατό τους από το χέρι του καπετάνιου τους μπροστά στους συντρόφους τους, πώς σκέφτονταν την αθωότητά τους. Ούτε όμως και για τον Βελουχιώτη [αναφέρεται πουθενά] πώς ένιωθε τώρα... Μπορούσε άραγε να ξαναδεί όπως πρώτα τους δύο αντάρτες αλλά κι όλο το τμήμα που είχε παραστεί στη σκηνή, εξακολουθούσε να εφαρμόζει τη μέθοδό του της πειθαρχίας, ν' απονέμει, όταν χρειάζονταν, με τον ίδιο τρόπο τη δικαιοσύνη; Του έγινα άραγε ή όχι μάθημα το παρά λίγο πάθημα;», βλ. Λουκάς Κούσουλας, ό.π., *Το Βήμα*, 30/8/1998.

πρίσματα υποκειμενικότητας και ενδεχομενικότητας των εμπλεκόμενων στη βίαιη αυτή δράση φορέων (Άρης, αντάρτες), και άλλες αποχρώσεις στο ζήτημα του αν ήταν δικαιολογημένη πάντα ή όχι η ομολογουμένως ακραία βία του γενικά. Μέσα, λοιπόν, από το παράδειγμα του άρθρου αυτού του Κούσουλα, ο οποίος θεωρεί δεδομένο ότι ένας στόχος της βίας του Άρη ήταν η απαιτούμενη πειθαρχία εντός του ΕΛΑΣ, αντιλαμβανόμαστε πως υπάρχουν προσεγγίσεις της βίας του που θέτουν περαιτέρω παράγοντες προβληματοποίησης σχετικά με τη νομιμοποίησή της ή όχι. Γεγονός που οι φανατισμένοι κριτές του, τόσο από τη μια όσο και από την άλλη όχθη, δεν το κάνουν, καθώς δεν επιθυμούν να προσεγγίσουν την βία του με αυτό τον τρόπο, κρίνοντάς την *a priori* είτε δικαιολογημένη είτε απαράδεκτη, ικανοποιώντας τα προειλημμένα αφηγητικά σχήματά τους για τη δράση του Άρη.

Επειδή, όπως φάνηκε από όλα τα παραπάνω, η αποτύπωση της μνήμης, μέσω της μαρτυρίας, διαμεσολαβείται από τις προσλαμβάνουσες και τις επιταγές του κάθε φορέα της στο παρόν, και συνεπαγωγικά της πολιτικής του τοποθέτησης, δεν είναι καθόλου μονοσήμαντος ο χαρακτηρισμός της ταυτότητας κάποιου «θύματος» της βίας του Άρη, εξαιτίας, κυρίως, της συγκεκριμένης που τους αποδίδεται από τρίτους, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το αφηγημά τους, γεγονός που θα οδηγήσει στην δικαιολόγηση μιας βίαιης ενέργειας του Άρη ή όχι.

Στο πλαίσιο αυτό, θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, μέσα από μια μελέτη περίπτωσης, να αναδείξουμε πόσο πολύπλοκη, ακόμα και στις – φαινομενικά εύκολες – υποθέσεις, είναι η διαδικασία νομιμοποίησης ή μη μίας βίαιης ενέργειας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, γεγονός που συνδέεται άμεσα με την οπτική του κάθε φορέα της μνήμης του. Σε γενικές γραμμές, όπως έχει αναδειχθεί ήδη, το αν κρίνονται οι βίαιες ενέργειές του νομιμοποιημένες ή το αντίθετο, έχει ουσιαστικά σχέση περισσότερο με το αν τοποθετούν την βίαιη δράση του στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ΕΑΜ ή στο πλαίσιο του ταξικού αγώνα του ΚΚΕ, με απώτερο σκοπό την κατάληψη της εξουσίας. Η μελέτη περίπτωσης αφορά την γνωστή από παραπάνω υπόθεση της εκτέλεσης του μεγαλογαιοκτήμονα Μαραθέα (εξαιρώντας σκόπιμα στο σημείο αυτό την πτυχή της απαγωγής και της μεταγενέστερης εκτέλεσης του ανήλικου γιου του), στην αρχή της αντάρτικης δράσης του Άρη. Εδώ, θα επιχειρήσουμε να την προσεγγίσουμε, εκ νέου, από την σκοπιά τώρα του πώς αντιμετωπίζεται ταυτοτικά το «θύμα» κάθε φορά από τον εκάστοτε συγγραφέα που την αναπαράγει.

Ήδη από το 1946, ο επιθεωρητής δημοτικών σχολείων Τρύφων Παπαθανασίου σημειώνει απλώς ότι επρόκειτο για γαιοκτήμονα, χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες γύρω από το προφίλ

του θύματος, γεγονός που καθιστά την πράξη αδικαιολόγητη στο πλαίσιο ενός αγώνα εθνικοαπελευθερωτικού. Με τον τρόπο αυτό, καλλιεργεί την εντύπωση πως επρόκειτο για ένα έγκλημα του κοινού ποινικού δικαίου, με σκοπό ενδεχομένως τη ληστεία.¹²²⁶ Κάπως έτσι είχε αντιμετωπιστεί και η υπόθεση στη συγχρονία από τον κατοχικό τύπο, τονίζοντας μόνο την ταυτότητα του γαιοκτήμονα για τον Μαραθέα, όπως φαίνεται από ρεπορτάζ της εποχής σε τοπικές εφημερίδες.¹²²⁷ Αυτή την μοναδική προβολή ταυτότητας για τον Μαραθέα ακολούθησαν, για χρόνια, οι ακραιφνείς αντικομμουνιστές και κάθε λογής εχθροί του, επιχειρώντας να απονομιμοποιήσουν την δυναμική ενέργεια της ομάδας του ΕΛΑΣ υπό τον Άρη, στο πλαίσιο ενός εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Ενδεικτική αυτής της αποκλειστικά ταξικής προσέγγισης ερμηνείας στην δολοφονία του Μαραθέα από τον Άρη είναι η σχετική φράση του Μυριδάκη: «Ο Μαραθέας εκτελέστηκε [από τον Άρη] γιατί είχε την ατυχία (sic) να είναι πλούσιος και όχι γιατί ήταν συνεργάτης των Ιταλών».¹²²⁸ Άποψη που συνταυτίζεται με πολλούς ιδεολογικούς αντιπάλους του Άρη διαχρονικά, μεταξύ των οποίων, τον Γρηγόριο Δαφνή, όπως την διατύπωσε σε σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας που εκδόθηκε επί δικτατορίας.¹²²⁹

Υπάρχουν, βέβαια, και αυτοί που συνδυάζουν την χρησιμότητα και την αναγκαιότητα (άρα την νομιμοποίηση) της εκτέλεσης του Μαραθέα, στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, με την προαναφερθείσα ταξική, απονομιμοποιημένη στο αφήγημά τους, προσέγγιση, ότι δηλαδή ο Άρης έδρασε σε αυτή την περίπτωση και με ταξικά κίνητρα, που εξυπηρετούσαν τους σκοπούς του ΚΚΕ.¹²³⁰

Η «άλλη όχθη», η φιλοεαμική και φίλα προσκείμενη προς την θετική παρουσίαση του Άρη, προκειμένου να δικαιολογήσει την εκτέλεση του Μαραθέα, εστιάζει στο ότι ο τελευταίος υπήρξε τόσο στενός συνεργάτης των Ιταλών όσο και σκληρός καταπιεστής των κολίγων της περιοχής του Δομοκού.¹²³¹ Τονίζουν, πέρα από το προαναφερθέν προφίλ του θύματος, και το ότι η συγκεκριμένη αυτή επιχείρηση τιμωρίας του Μαραθέα με εκτέλεσή του προκάλεσε

¹²²⁶ βλ. Παπαθανασίου (1946), ό.π., σ. 17.

¹²²⁷ Ενδεικτικά, βλ. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 15/7/1942.

¹²²⁸ βλ. Μυριδάκης (1976), ό.π., τ. Α', σ. 244.

¹²²⁹ βλ. Δαφνής (1970), ό.π., σ. 133-134

¹²³⁰ Ενδεικτικά, βλ. *Αθηναϊκή*, 15/2/1965: «Αν το κακό είχε σταματήσει ως εκεί, Ίσως Κανείς δεν θα το θεωρούσε τότε "στραβοπάτημα" του Άρη. [...] οι σχέσεις του [Μαραθέα] με τους Ιταλούς ήσαν γνωστές, η τρομοκρατία που ασκούσε στους κολλήγους της Τσόμπας εφιαλτική. Εκεί όμως, με τους κολλήγους και τα δίκαια τους, ο Άρης θυμήθηκε πάλι και τους ταξικούς του αγώνες».

¹²³¹ Ενδεικτικά, βλ. Παπακόγκος, *Καπετάν Άρης*, ό.π., 54-57, Γεωργίου (επιμ.), *Ιστορία...*, ό.π., σ. 518-522, Μπέκιος (χ.χ.), ό.π., σ. 91

ανακούφιση και ενθουσιασμό στα γύρω χωριά, αναδεικνύοντας τη λαϊκή νομιμοποίηση που άμεσα απέκτησε.¹²³²

Υπάρχουν, βέβαια, και κάποιοι, όχι πολλοί, από την εαμική πλευρά που στέκονται μόνο στο ότι ήταν συνεργάτης των Ιταλών, ίσως λόγω της «εθνικοποίησης» πια της εαμικής Αντίστασης και του ίδιου του Άρη, ως ήρωά της.¹²³³ Αντίστοιχα, άνθρωποι του αντιεξουσιαστικού, αυτόνομου, αντιφασιστικού χώρου αποδίδουν στην συγκεκριμένη δυναμική ενέργεια του Άρη, την εκτέλεση του Μαραθέα, μόνο ταξικά κίνητρα.¹²³⁴

---

¹²³² Ενδεικτικά, βλ. Λαγδάς, ό.π., τ. Β', σ. 79, Χατζηπαναγιώτου, *Πολιτική Διαθήκη*, ό.π., σ. 91.

¹²³³ Ενδεικτικά, βλ. Πεντεδέκας (2014), ό.π., σ. 30-31.

¹²³⁴ «Εκείνη η πρώτη ενέργεια της ομάδας του Θανάση Κλάρα σήμερα παρουσιάζεται ως εξαιρετική εκτροπή από τις "συνηθισμένες πρακτικές του αντάρτικου" και όντως έτσι είναι. [...] Διακρίνεται εδώ μια προσπάθεια προσαρμογής εκείνων των παλιών παραδόσεων στις νέες συνθήκες, μια προσπάθεια ταξικού προσανατολισμού των μεθόδων της ληστείας σε μια περίοδο όπου οι ταξικές αντιθέσεις οξύνονταν όσο δεν παίρνει άλλο. Ο Κλάρας και η ομάδα του, πιθανότατα υπολόγιζαν ότι με τέτοιες ενέργειες, που σημειωτέον λάμβαναν χώρα σε περιβάλλον ακραίας ταξικής πόλωσης, θα μπορούσαν να καταστήσουν τον εαυτό τους σημείο συγκέντρωσης των ταξικών αντιθέσεων», βλ. *Antifa*, τ. 43, Οκτώβριος 2014, σ. 18

Κεφάλαιο 6

Γιατί το φάντασμα της βίας του πλανάται πάνω από την ελληνική κοινωνία

Ο πολυμορφικός, μύθος της βίας του Άρη Βελουχιώτη είναι ζωντανός διαχρονικά και συχνά εμφανίζεται επίκαιρος στο δημόσιο λόγο. Αυτό εξαρτάται κατά κύριο όχι τόσο με την ίδια την βία του αυτή καθαυτή, όσο κυρίως με το τι αυτή συμπυκνώνει σε συμβολικό επίπεδο για αυτόν που την επικαλείται. Συνοπτικά, δύο είναι οι βασικές κατηγορίες συμβολικής συμπύκνωσης που αναδεικνύουν έμμεσα και τους κύριους λόγους για τους οποίους η βία κατέχει την κεντρική θέση στον ευρύτερο μύθο του: για τους μεν υμνητές της, αποτελεί σύμβολο επανάστασης είτε κομμουνιστικής είτε, πιο πρόσφατα και εθνικής, και για τους δε επικριτές της, συμβολίζει την άγρια, εγκληματική βία των κομμουνιστών γενικά, του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ ειδικά, για την κατάκτηση της εξουσίας.

Πιο αναλυτικά, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τους λόγους για τους οποίους διαχρονικά – με κάποιες περιόδους σιωπής, εξίσου σημαντικές για την μνημονική του πορεία ως συμβόλου βίας – γίνεται επίκληση της βίας του. Οι επικλήσεις αυτές έχουν άμεση και διαλεκτική εξάρτηση με τη μυθοποιητική του διαδικασία, καθώς αφενός λαμβάνουν χώρα τόσο συχνά, λόγω του ότι έχει διαμορφωθεί ο μύθος του, της βίας του απαραίτητα συμπεριλαμβανομένης, ήδη από την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, και αφετέρου αυτές αποτελούν νέα στάδια / υλικά της μυθοποιητικής αυτής διαδικασίας, που βρίσκεται συνεχώς σε εξέλιξη.

Μία ευρεία κατηγοριοποίηση όσων τους απασχόλησε η βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, εντοπίζεται σε όσους έχουν περισσότερο «πολιτικά» κίνητρα αναφοράς σε αυτή, αξιοποιώντας την περισσότερο ως σύμβολο στο εκάστοτε παρόν, και όσους πιο προσωπικά, «υποκειμενικά» (συγκάλυψη δικών τους ευθυνών, θετική προβολή δικού τους προφίλ – μέσω σύγκρισης με τον Άρη – συναισθηματικοί λόγοι κ.ά), χωρίς να σημαίνει αυτό ότι υπάρχουν αυστηρά στεγανά μεταξύ των δύο και ότι δεν αλληλοδιαπλέκονται πολλές φορές, αλλά και ότι ακολουθούν απόλυτα διαφορετικές πορείες στο χρόνο.¹²³⁵ Να σημειώσουμε επίσης, εδώ, ότι οι «υποκειμενικές» αιτίες ενδιαφέροντος για την βία του, άπτονται

¹²³⁵ Για να γίνει αυτό πιο κατανοητό θα δούμε, για παράδειγμα, παρακάτω πώς αντιμετωπίστηκε η βία του Άρη από τον Ζέρβα σε δύο αφηγήματά του για την Αντίσταση που δημοσιεύτηκαν στον ημερήσιο τύπο σε δύο διαφορετικά χρονικά σημεία της ίδιας περιόδου γενικότερης σιωπής για τη βία του Άρη.

περισσότερο ανθρώπων που είτε ανήκαν στην Αριστερά, είτε, πάντως, όχι στον ακραίο αντικομμουνιστικό χώρο, χωρίς αυτό να αποτελεί θέσφατο, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω.

Πολιτικές αιτίες: Ο Άρης ως σύμβολο λαϊκής αντίστασης ή άγριας βίας

Προκειμένου να κατανοήσουμε το γιατί απασχόλησε τόσο πολύ, στη διαχρονία, η βία του Άρη τόσο πολλούς και ετερόκλητους πολιτικά ανθρώπους, πρέπει να δούμε την πορεία των πολιτικών χρήσεων του ως συμβόλου βίας.

Τοποθετώντας τις πολιτικές χρήσεις της βίας του σε μια χρονική σειρά, ενδεικτικό του γιατί αυτή δομήθηκε τόσο έντονα στη συλλογική μνήμη, είναι ότι, από διαφορετικές αφετηρίες και για διαφορετικούς λόγους (πλην της εκδικητικότητας απέναντί του, που αποτελεί κοινό τόπο), κατά τη διάρκεια της δράσης του και κυρίως μετά την απειθαρχία του στην συμφωνία της Βάρκιζας, αλλά και μετά το θάνατό του, τόσο το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, όσο και η ηγεσία του κομμουνιστικού κινήματος συγκλίνουν στο να δαιμονοποιούν τη βιαιότητα του Άρη. Οι μεν πρώτοι, γιατί ο Άρης τους θύμιζε τον φόβο τους για αυτόν από τα βιώματά τους¹²³⁶ και κυρίως γιατί συμβόλιζε το «απόλυτο κακό», που τελευταία στιγμή – έστω αιματηρά – αποφεύχθηκε, οι δε δεύτεροι λόγω της απειθαρχίας του, ιδιαίτερα μετά τη Βάρκιζα, και της τιμωρίας του για μελλοντικό παραδειγματισμό οποιουδήποτε θα ήθελε ξανά να απειθαρχήσει.¹²³⁷ Αποτέλεσμα αυτής της παράτερης πολιτικά σύγκλισης υπήρξε η βία του να καταστεί κοινός τόπος στις συνειδήσεις όλων, πλην εκείνων που τον βίωσαν από κοντά, αλλά που άργησαν για διάφορες «αντικειμενικές» συνθήκες της μετεμφυλιακής περιόδου, να καταγράψουν τις μνήμες τους που δεν στόχευαν στην *a priori* δαιμονοποίηση της φημισμένης και δεδομένης πια βίας του καπετάνιου του ΕΛΑΣ.¹²³⁸ Στο σημείο αυτό πρέπει

¹²³⁶ Το πόσο τους προκαλούσε τρόμο, λόγω της βίαιης συμπεριφοράς του, το αναδεικνύει, λογοτεχνική αδεία, ο Παπακόγκος σημειώνοντας τον τρόπο ενός παλιού εδεσίτη όταν τμήματα της Εθνοφυλακής και παρακρατικές συμμορίες ήταν στο κυνήγι του Άρη μετά την Βάρκιζα και συγκεκριμένα μετά την μάχη στην Καλή Βρύση, όταν αποχωρούσαν Βρετανοί και Έλληνες τρομαγμένοι από τον Άρη και την φήμη που τον ακολουθούσε: «Γρήγορα! Γρήγορα στ' αυτοκίνητα να προλάβουμε! Είναι ο ίδιος ο Διάβολος αυτός ο Άρης, τον ξέρω εγώ απ' τον ΕΔΕΣ! Γρήγορα στ' αυτοκίνητα μη μας κάψει ο Σατανάς!", βλ. Παπακόγκος, *Καπετάν Άρης*, ό.π., σ.427

¹²³⁷ Σύμφωνα με την απόφαση της 15/6/1945 του Π.Γ. του ΚΚΕ, με την υπογραφή του Νίκου Ζαχαριάδη, που επικύρωνε την απόφαση της Κ.Ε. του κόμματος της 5-10 Απριλίου 1945, αναφέρεται χαρακτηριστικά: «[...] [Ο Άρης Βελουχιώτης] απειθαρχεί πάλι, ξαναπροδίδει το ΚΚΕ με την τυχοδιωκτική και ύποπτη δράση του που μονάχα τον εχθρό ωφελεί. Στο ΚΚΕ δεν έχει θέση κανένας οσοδήποτε ψηλά κι αν στέκει κι οσοδήποτε μεγάλος κι αν είναι, όταν οι πράξεις του δεν συμβιβάζονται με το κοινό συμφέρον και όταν παραβιάζεται η δημοκρατική εσωκομματική πειθαρχία», βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1945.

¹²³⁸ Ενδεικτικά και σχετικά με αυτό, το 1975 πια, ο σύντροφος του Άρη στον ΕΛΑΣ Γιάννης Χατζηπαναγιώτου (καπετάν Θωμάς) το αντιλαμβάνεται και σημειώνει με καυστικό τρόπο: « Όχι μόνο

να γίνει μία μικρή παρένθεση στις άμεσα πολιτικές αιτίες για τις οποίες απασχόλησε η βίαιη δράση του: κατά τη διάρκεια της συγχρονίας, η πλειοψηφία του διογκούμενου στην Κατοχή κόσμου της Αριστεράς (αλλά και ευρύτερα του πληθυσμού που τον έζησε από κοντά, πλην όσων ήταν εκ των προτέρων αρνητικά διακείμενοι απέναντί του για πολιτικούς λόγους) υπήρξε, την περίοδο εκείνη, θετική απέναντι στην δυναμική δράση του, γεγονός που «αποτυπώθηκε» άμεσα στην προφορική παράδοση και γενικότερα στη συλλογική μνήμη (αντάρτικα τραγούδια, ιστορίες με αυτόν θετικό πρωταγωνιστή κ.ά.). Για να ερμηνεύσουμε αυτή την στάση από τον κόσμο αυτό έναντι των δυναμικών ενεργειών του Άρη, χωρίς να τον θεωρούμε – εννοείται – κοινωνικό ληστή, πληρώντας όμως αυτός – σε συμβολικό επίπεδο – , για την πλειοψηφία αυτού του πληθυσμού, τα ιδανικά που εκφράζει για αυτούς, αυτός ο τύπος ανθρώπου, όπως τα έχει ορίσει ο Hobsbawm (ελευθερία, ηρωισμός, όνειρο δικαιοσύνης), μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Άρης για αυτούς εντάσσεται στη σφαίρα του μύθου, καθώς ανήκει «στην ιστορία των αναμνήσεων, σε αντιπαράθεση με την επίσημη ιστορία των βιβλίων» και ότι αποτελεί «μέρος της ιστορίας που δεν είναι τόσο καταγραφή των συμβάντων και εκείνων που τα διαμορφώνουν, όσο ιστορία των συμβόλων εκείνων τών, στη θεωρία ελέγξιμων αλλά στην πράξη ανεξέλεγκτων, παραγόντων που καθορίζουν τον κόσμο των φτωχών: [...] των ανθρώπων που φέρνουν δικαιοσύνη στο λαό»,¹²³⁹ όπως θα φανεί ξεκάθαρα από τα γεγονότα που θα σημειωθούν παρακάτω.

Από την άλλη, αναφορικά, με την «επίσημη» Αριστερά αφότου ο Άρης πέθανε, δεν ασχολούνταν το ίδιο, μέσα στην πορεία του χρόνου, με την βία του, ούτε και με τον ίδιο τρόπο, καθώς η μορφή, η δράση του και ό,τι αυτή συμβόλιζε είτε είχε μπει σε καθεστώς λήθης είτε καταδίκης. Αλλά και για την συντηρητική παράταξη, για την οποία ο Άρης υπήρξε ο αρχετυπικός «αιμοδιψής κομμουνιστής εγκληματίας», που συμπύκνωνε την στερεοτυπική

η διεθνής και η ντόπια αντίδραση, αλλά και η ηγεσία του Κόμματος στον Άρη φορτώνει όλες τις «αμαρτίες», όλου του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και μέσα σ' αυτές ξεχωριστή θέση δίνουν στις «ωμότητές» του. Έτσι, που αυτό κατάντησε πια κοινή αντίληψη, στην οποία ο Άρης παρουσιάζεται φοβερός και τρομερός, που μόνο για πρωινό του θέλει τουλάχιστο ... δύο - τρία κεφαλάκια μωρών παιδιών! (Πόσο αλήθεια παραξενεύτηκε ένας αιχμάλωτος λοχαγός του Ζέρβα, που αντί να τον καταπιεί, τον περιποιήθηκε!), βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., 1982 (α' έκδοση 1975), σ.596.

¹²³⁹ Βλ. Hobsbawm (2000), ό.π., σ. 179-182. Ο Hobsbawm, μάλιστα, προς επίρρωση αυτής του της θέσης, που δεν είναι άσχετη προς το γιατί η βία του Άρη αντιμετωπίστηκε τότε ευρέως με θετικό τρόπο, τουλάχιστον από μία μεγάλη μερίδα πληθυσμού, παραθέτει μία άποψη του Τσέχου συγγραφέα και δημοσιογράφου Ivan Olbracht: «Ο άνθρωπος έχει αχόρταγη νοσταλγία για δικαιοσύνη. Επαναστατεί στην ψυχή του ενάντια σε μια κοινωνική τάξη πραγμάτων που του την αρνείται και, σε οποιονδήποτε κόσμο κι αν ζει, κατηγορεί είτε αυτή την κοινωνική τάξη πραγμάτων είτε ολάκερο το υλικό σύμπαν για αδικία. Κατακλύζεται από μια παράξενη, πεισματάρικη ανάγκη να θυμάται, να σκέφτεται για πράγματα και να αλλάζει πράγματα. Επιπλέον, κουβαλάει μέσα του την επιθυμία να έχει εκείνο που δεν μπορεί να έχει – έστω και στη μορφή του παραμυθιού. Αυτή είναι ίσως η βάση για τις ηρωικές αφηγήσεις όλων των εποχών, όλων των θρησκειών, όλων των λαών και όλων των τάξεων», βλ. Hobsbawm (2000), ό.π., σ. 181.

έννοια της ακραίας βίας των κομμουνιστών, ίσχυαν τα ίδια. Με άλλα λόγια, και για τους ιδεολογικούς πολέμιους του τι πρέσβευε πολιτικά ο Άρης, και ακόμα και αυτό το θέματαμπού, για αυτούς, της προσωπικότητάς του, δηλαδή η βία του, δεν εγγράφεται πάντα με την ίδια ένταση μέσα στη χρονικότητα της μνημονικής του πορείας. Το γεγονός αυτό συνδέεται και με την εκάστοτε κοινωνικοπολιτική συγκυρία, αλλά και το φαινόμενο της «δράσης-αντίδρασης», καθώς αν δεν παρουσιάζονται δημοσίως θετικές αναφορές σε αυτόν, δεν ανακλύπτει και ως αναγκαίος – από το αντίπαλο στρατόπεδο – και ο τονισμός της βίαιης δράσης του.

Πιο συγκεκριμένα, αφού πέρασε η περίοδος κοντά στο θάνατό του, οπότε τόσο η ηγεσία του ΚΚΕ, όσο και – κυρίως – το αντιεαμικό στρατόπεδο, ενδιαφέρονταν να παρουσιάζουν δημόσια την βίαιη εικόνα του Άρη, περάσαμε σε μία μεγάλη φάση σιωπών, όπως έχει σημειωθεί παραπάνω, γύρω από τον ακραία βίαιο Άρη.¹²⁴⁰ Όσον αφορά την ηγεσία του ΚΚΕ, οι σιωπές για τον Άρη, συμπεριλαμβανομένης της βίας του, διατηρήθηκαν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Στο χρονικό αυτό διάστημα, δεν παρατηρούνται καθόλου έργα θετικής αναφοράς για τον Άρη.¹²⁴¹ Αντίστοιχα, την ίδια περίοδο, δεν ασχολείται ιδιαίτερα και το αντίπαλο στρατόπεδο ειδικά με την βία του Άρη,¹²⁴² παρότι γενικότερα η αντικομμουνιστική προπαγάνδα της εμφυλιοπολεμικής και μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου βρίθει ταυτίσεων του κομμουνισμού γενικότερα με την «σφαγή».¹²⁴³ Επομένως, η, επιβεβλημένη «από τα πάνω», σιωπή του ΚΚΕ για τον Άρη, αμέσως μετά το θάνατό του – και για πολλά χρόνια μέχρι την ανακίνηση του ονόματός του από μη άμεσα εξαρτώμενους από το ΚΚΕ φορείς, στη δεκαετία του 1960 – τον κατέστησαν στους πολιτικούς του αντιπάλους, όλους δηλαδή τους «εθνικόφρονες», ουσιαστικά, προσωπικά σχετικά ακίνδυνο, με αποτέλεσμα να παρατηρείται αντίστοιχη σιωπή και από το αντίπαλο στρατόπεδο για τον Άρη και, συνεπαγωγικά, για την βία του. Μια μικρή διακοπή υπήρξε το 1958, οπότε με την μεγάλη

¹²⁴⁰ Βλ. Κεφάλαιο 3.

¹²⁴¹ Η αλήθεια είναι ότι κατά τη δεκαετία αυτή – ούτως ή άλλως – δεν υπάρχουν έργα γενικότερα για την εαμική Αντίσταση, καθώς το ΚΚΕ και εντός Ελλάδας η ΕΔΑ δεν επιθυμούσαν να ανακινηθούν ζητήματα με την αναμόχλευση τέτοιων θεμάτων.

¹²⁴² Ιδιαίτερα κατά την εμφυλιοπολεμική περίοδο, οπότε, όπως έχουμε δει, δεν παρουσιάζεται δημοσίως καμία θετική αναφορά στον Άρη από την μεριά του ΚΚΕ, και υπάρχουν άλλοι πιο «επικαιροί» άγριοι κομμουνιστές, όπως ο Διαμαντής, που σημειώσαμε παραπάνω, ο Άρης και η συμβολική του βία έχει υποπέσει σε σχετική λήθη. Ενδεικτικά, το 1949, στον αντικομμουνιστικό λόγο, ο Ζαχαριάδης, και όχι ο Άρης, παρουσιάζεται ως «αρχιδήμιος του λαού μας», βλ. Α. Γ. Παπαδαντωνάκης, *Η κομμουνιστική συνωμοσία*, Έκδοση εφημερίδας Χαραυγή, Αθήναι, 1949, σ. 4.

¹²⁴³ Στον προπαγανδιστικό λόγο της εποχής ο κομμουνισμός γενικά έχει καταστεί συνώνυμο της «σφαγής». Ένα ενδεικτικό παράδειγμα τέτοιου ύφους: «Χωρίς υπερβολή αυτή η περιώνυμη «συμφιλίωση» του σλαβοκομμουνισμού είναι το ίδιο με τη σφαγή. Ναι, σφαγή. Γιατί καμουφλαρισμένοι οι ληστοπροδόται πίσω απ' αυτήν, έκαναν τα πιο φρικιαστικά και ανήκουστα εγκλήματα», βλ. Παπαδαντωνάκης (1949), ό.π., σ. 18.

εκλογική άνοδο της ΕΔΑ κινητοποιήθηκε έντονα, αλλά παρασκηνακά, ο κρατικός μηχανισμός ενάντια στον υποτιθέμενο επερχόμενο κομμουνιστικό κίνδυνο.¹²⁴⁴ Στο πλαίσιο αυτό, ίσως, εκδόθηκαν λιγοστά έργα ενάντια στη βία του Άρη τότε, που τον παρουσιάζουν ως εξαιρετικά άγριο.¹²⁴⁵

Όσον αφορά την Αριστερά, αυτά που προαναφέρθηκαν, απασχολούσαν κυρίως την γραμμή της ηγεσίας της μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, γεγονός που συνεχίστηκε ουσιαστικά μέχρι την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Ωστόσο, η πλειοψηφία του κόσμου της Αριστεράς ουδέποτε αντιμετώπισε έτσι τον Άρη και την βία του. Καθώς αναδείχθηκε προηγουμένως, ακολουθήθηκαν άλλες πορείες στην πρόσληψη της εικόνας της βίας του. Απόδειξη αυτού είναι ότι, όπως σημειώθηκε παραπάνω, τα βιβλία που εκδόθηκαν κατά τα χρόνια της δεκαετίας του 1960 πριν την απριλιανή δικτατορία για την δράση του Άρη και που τον παρουσιάζαν ως τον ηγέτη της Αντίστασης,¹²⁴⁶ έτυχαν πολύ καλής υποδοχής από την κοινωνική βάση της Αριστεράς και δη της νεολαίας της που τον είχε άλλωστε μόνο ακουστά μέσα από αφηγήσεις των μεγαλύτερων, έχοντάς τον δηλαδή ήδη ταξινομήσει στην σφαίρα του μύθου.¹²⁴⁷ Εξάλλου, όπως σωστά επισημαίνει ο Γιώργος Μαργαρίτης, «η επανεμφάνιση του ενδιαφέροντος για την Αντίσταση συμπίπτει και συνοδεύει την άνοδο του πολιτικού και κοινωνικού θερμομέτρου στη δεκαετία του '60. Τα μεσοστρώματα στηρίχθηκαν και στηρίξαν την επανεμφάνιση της Αντίστασης ως προϋπόθεση και όπλο για τη δική τους ιδεολογική και πολιτική ανάδειξη, για τη δική τους θεσμική νομιμοποίηση».¹²⁴⁸ Στη νέα θετική εικόνα της δυναμικής δράσης στην δημόσια σφαίρα από την πλευρά της Αριστεράς, κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1960, έπαιξαν ρόλο κάποιοι παράγοντες, που έχουν αναλυθεί διεξοδικά παραπάνω, όπως η στροφή της νέας ηγεσίας του ΚΚΕ για την Αντίσταση (που εκδηλώθηκε με ενδιαφέρον για την καταγραφή της ιστορίας της), η θετικότερη θέαση της ηγεσίας του ειδικά για τον Άρη και η σχετική φιλελευθεροποίηση του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας, υπό την διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ.).¹²⁴⁹

Στο πλαίσιο αυτό, αρχίζουν δειλά – δειλά και εντάσσουν οι αριστεροί, το παλιό εαμογενές μπλοκ, τον Άρη στο πάνθεον των ηρώων τους, ως δυναμικό ηγέτη πλέον της Αντίστασης. Μία

¹²⁴⁴ Για περισσότερα σχετικά με αυτό, βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, «... Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", *Μνήμων*, τ. 29, 2008, σ. 199-241

¹²⁴⁵ Ενδεικτικά, βλ. Μουτούσης (1959), ό.π.

¹²⁴⁶ Αναφερόμαστε κυρίως στο Άρη, ο πρώτος του αγώνα σε επιμέλεια του Πάνου Λαγδά και το Όταν ήμουν με τον Άρη του Γιώργου Κοτζιούλα.

¹²⁴⁷ Βλ. Κεφάλαιο 3.

¹²⁴⁸ Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Αντίσταση μετά την αντιφασιστική Αντίσταση», *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος*, τ. 7, 16/6/1995, σ. 35.

¹²⁴⁹ Βλ. Κεφάλαιο 3.

ενδεικτική και από τις πρώτες δημόσιες «επανεμφάνισεις» του Άρη ως δυναμικού ηγέτη της Αντίστασης έλαβε χώρα στον εορτασμό της επετείου της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου τον Νοέμβριο του 1964. Ο εορτασμός αυτός είχε πάρει, για πρώτη φορά, θεσμική μορφή, καθώς εκπροσωπήθηκε από υπουργό της κυβέρνησης της Ε.Κ., τον υφυπουργό Εθνικής Άμυνας Μιχάλη Παπακωνσταντίνου. Ο Άρης, ως μαχητικό σύμβολο της Αντίστασης, υπήρξε πάλι «παρών» σε δημόσια εκδήλωση, μέσω δυναμικών συνθημάτων των παριστάμενων στην εκδήλωση αριστερών, οι οποίοι έκαναν επίκληση στο όνομά του («Πού 'σαι Άρη Βελουχιώτη;»),¹²⁵⁰ αλλά και μέσω φυλλαδίων γύρω από την ζωή και την δράση του, που την εποχή εκείνη κυκλοφορούσαν και που βρέθηκαν στον χώρο της εκδήλωσης.¹²⁵¹

Αυτό, βέβαια, που πρέπει, επίσης, να σημειωθεί σχετικά με αυτό το ιστορικό συμβάν είναι ότι η εκδήλωση αυτή για την Αντίσταση έμεινε στην ιστορία γνωστή για έναν άλλο, αρνητικό λόγο. Σημαδεύτηκε από την αιματηρή έκρηξη νάρκης που σκότωσε 13 παρευρισκομένους και τραυμάτισε δεκάδες, γεγονός για το οποίο δικάστηκαν και καταδικάστηκαν παλιοί αντιστασιακοί του ΕΛΑΣ και γενικότερα άνθρωποι της Αριστεράς, που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για το συμβάν αυτό.¹²⁵² Μέσω αυτού του τραγικού γεγονότος, μπορούμε να εντοπίσουμε και την αντίθετη οπτική του συμβόλου του Άρη, την δυναμική δηλαδή επανεμφάνισή του ως «σφαγέα» από την πλευρά του «εθνικόφρονος» στρατοπέδου, που ισχυρίστηκε ότι ως σύμβολο άγριας βίας παρακινούσε σε αντίστοιχες πράξεις τους θαυμαστές του. Το ότι, λοιπόν, το προαναφερθέν σύνθημα υπέρ του Άρη ακούστηκε από τμήμα του συγκεντρωμένου κόσμου είναι δεδομένο. Αυτό που διαφοροποιείται είναι η προσέγγιση της παρουσίας του κατά τη διάρκεια της δίκης, καθώς κάποιοι (μόνο οι συνήγοροι υπεράσπισης των κατηγορουμένων) το παρουσίαζαν ως θεμιτό και σίγουρα όχι

¹²⁵⁰ Ενδεικτικά, βλ. *Τα Νέα*, 30/11/1964, *Μακεδονία*, 1/6/1965.

¹²⁵¹ Το ρεπορτάζ ήταν το εξής: «Υπήρχον προκηρύξεις αι οποίαι ανέγραφον: "Γοργοπόταμος – Άρης Βελουχιώτης, ο πρώτος του αγώνα. Βιογραφία, 1905-45. Η θρυλική μορφή του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ που δοξάσθηκε στον Γοργοπόταμο και στα βουνά της αδούλωτης Ελλάδας. Κυκλοφορεί σε τεύχη κάθε Τρίτη. Θυμηθείτε τον Άρη Βελουχιώτη και την εποποιία στο Γοργοπόταμο"», βλ. *Μακεδονία*, 1/12/1964. Γίνεται κατανοητό ότι επρόκειτο, όπως είδαμε και παραπάνω, για το συλλογικό έργο, σε επιμέλεια του Πάνου Λαγδά, που κυκλοφορούσε την εποχή εκείνη.

¹²⁵² Ο αιματηρός εορτασμός έλαβε χώρα στις 29 Νοεμβρίου 1964 και η δίκη των κατηγορουμένων αριστερών τον Μάιο και τον Ιούνιο του επόμενου έτους στην Λαμία. Αποδείχθηκε αργότερα ότι ήταν προβοκάτσια, ενέργεια παρακρατικών μηχανισμών, ακόμα και του αμερικανικού παράγοντα, για να κατηγορηθεί και να πληγεί η Αριστερά. Για περισσότερα σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Δημητρίου, *Γοργοπόταμος. Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμμελ. Τα φοβερά ντοκουμέντα*, Φυτράκης, Αθήνα, 1975, σ. 224-257, Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, 1964-1967*, τ. Ε', Παπαζήσης, Αθήνα, χ.χ., σ. 112-120.

συνδεόμενο με τυχόν βίαιες ενέργειες εντολών τους,¹²⁵³ κάποιοι σχετικά ουδέτερα¹²⁵⁴ και οι περισσότεροι αρνητικά και άμεσα συνδεδεμένο με το κλίμα έντασης που, υποτίθεται, δημιούργησε η Αριστερά κατά την τελετή και που οδήγησε στην έκρηξη της νάρκης, με τα αιματηρά αποτελέσματα. Αυτή η σύνδεση αποτυπώθηκε στα περισσότερα ρεπορτάζ των εφημερίδων της εποχής,¹²⁵⁵ στο επίσημο κατηγορητήριο που συνέταξαν οι υπεύθυνοι για το συμβάν αρχές ασφαλείας,¹²⁵⁶ αλλά και στην καταδικαστική – για αρκετούς από τους κατηγορουμένους – απόφαση του δικαστηρίου, λίγους μήνες αργότερα,¹²⁵⁷ που αποδείχθηκε κατόπιν πέρα για πέρα άδικη. Σύμφωνα με την λογική των κατηγορών τους, εφόσον οι αριστεροί έκαναν θετική αναφορά στον «εγκληματία» Άρη, θα ήταν κατά κάποιο τρόπο και αυτοί εγκληματίες. Επομένως, η επίκληση στον Άρη, ως συμβόλου βίας της Αριστεράς, από την πλευρά του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου, αποδείχθηκε για άλλη μια φορά χρήσιμη, προκειμένου να κατηγορηθεί εκ νέου η Αριστερά των μέσων της δεκαετίας του 1960 για βίαιες ενέργειες στο τότε παρόν.

¹²⁵³ Συνήγοροι υπεράσπισης των κατηγορουμένων αναγνωρίζουν πως το εν λόγω σύνθημα ακούστηκε από τμήμα του κόσμου, απλώς δεν το συνδέουν με την έκρηξη της νάρκης ή οποιαδήποτε βίαιη ενέργεια ή καλλιέργεια τεταμένου κλίματος, εξαιτίας του, από την μεριά των κατηγορουμένων που υπερασπίζονται. Ενδεικτικά, βλ. *Μακεδονία*, 30/5/1965, *Το Βήμα*, 2/6/1965, *Το Βήμα*, 13/6/1965.

¹²⁵⁴ Ο τότε υφυπουργός Εθνικής Άμυνας Μιχάλης Παπανδρέου, που εκπροσωπούσε την κυβέρνηση, σημειώνει σχετικά: «Πλησιάζαμε προς τα αυτοκίνητά μας μέσα σε μια ατμόσφαιρα αφάνταστης σύγχυσης με το πλήθος να μας πλησιάζει και να φωνάζει “αναγνώριση”, “εθνική αντίσταση”, “Βελουχιώτης” κλπ. Ενώ, όπως μας πληροφορούσαν, συνεχίζονταν η κατάθεση και άλλων στεφάνων από πλήθος γνωστών και άγνωστων οργανώσεων», βλ. Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967). Η Ένωση Κέντρου στην εξουσία*, Α' τόμος, Προσκήνιο, Αθήνα, 1997, σ. 237.

¹²⁵⁵ Ενδεικτικά: «Τα πρώτα συνθήματα ακούσθηκαν μόλις ο ιερέας άρχισε να αναπέμπη την επιμνημόσυνη δέηση. – Λευτεριά στους ήρωες! – “Αντίσταση”, “Αντίσταση”. – Ζήτω ο ΕΛΑΣ! – Πούσαι Άρη Βελουχιώτη! – Κάτω οι φασίστες! Ιαχές πανηγυρισμού, ζητωκραυγές θριάμβου κάλυψαν με μιας τα συνθήματα. Η ατμόσφαιρα ήταν αληθινά ηλεκτρισμένη. Θα έλεγε κανείς εκρηκτική», *Τα Νέα*, 30/11/1964.

¹²⁵⁶ Το κατηγορητήριο, μεταξύ άλλων, ανέφερε: «Κατά τον αυτόν ως άνω τόπον και χρόνον, μετέδιδον εις το κοινόν διά ζώσης φωνής, συνθήματα, εντολάς και απειλάς, δυναμένας να εμβάλωσιν εις ανησυχίαν τους πολίτας, ίνα μειώσουν το παρ’ αυτοίς ασφαλείας και τάξεως, ήτοι μετέδιδον τα κάτωθι συνθήματα, απειλάς και εντολάς: “ΕΛΑΣ, αναγνώριση, αντίσταση”, “Που είσαι Άρη Βελουχιώτη, να περάσουμε τα λάβαρα”, “Τραμπούκοι θα πεθάνετε, θα σας πιούμε το αίμα”», βλ. *Μακεδονία*, 26/5/1965. Ήταν τόσο ταυτισμένος, στο αφήγημά τους, ο Άρης με την βία που και μόνο στο άκουσμα του ονόματός σε σύνθημα, τους παρέπεμπε σε παρακίνηση για βία. Επίσης, πολλοί μάρτυρες κατηγορίας επαναλάμβαναν μονότονα στις καταθέσεις τους στο δικαστήριο ότι ακούστηκε το σύνθημα αυτό, ως ένδειξη του εκρηκτικού κλίματος που δημιουργούσε η Αριστερά, χωρίς όμως να πείθουν για την σύνδεση των δύο. Ενδεικτικά, βλ. *Μακεδονία*, 1/6/1965, *Μακεδονία*, 2/6/1965.

¹²⁵⁷ Ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, και σχετικά με το σύνθημα για τον Άρη, η απόφαση του δικαστηρίου σημειώνει: «Η διά της βίας είσοδος εις τον χώρον διασπάσαντες την αστυνομικήν ζώνην, η βίαια αφαιρέσεις του μικροφώνου υπό του κατηγορουμένου Αυγεροπούλου και εκ των ενδυμάτων έλκυσις “τράβηγμα” του μάρτυρος Τσώνη υπό του Τασσόπουλου, όστις του είπε “έλα δω ρε, σιάξε το μικρόφωνο, εμείς χύσαμε αίμα” αποδεικνύουν την στάσιν. Αλλά και απειλαί σωματικής βίας απεδείχθησαν όταν εκραύγαζαν “αναγνώρισις αντιστάσεως”, “να περάσουν τα λάβαρα”, “που είσαι Άρη Βελουχιώτη”, συνοδεία απειλητικών κραυγών “σας ενικήσαμε” και η κίνησις του πλήθους προς τον χώρον της τελετής, ουδέν έτερον υπεδήλουν παρά την απειλήν», βλ. *Μακεδονία*, 18/6/1965.

Πέρα, λοιπόν, από τις αντεγκλίσεις, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, γύρω από το τι συμβόλιζε ο Άρης, το σίγουρο είναι ότι επανέκαμψε στον δημόσιο λόγο και παρουσιαζόταν, για τον κόσμο της Αριστεράς, ξανά ως ηγέτης Αντίστασης. Ωστόσο, μεταπολεμικά, τόσο στην Ευρώπη όσο όμως και στην Ελλάδα, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960, αλλά και κατά την δικτατορία (πέρα από λίγες ομάδες) και ακόμη περισσότερο στην Μεταπολίτευση, οι άνθρωποι, ακόμη και όσοι ανήκαν στην Αριστερά, είχαν απαξιώσει τον πόλεμο και απομακρύνθηκαν από την βία και στις καθημερινές τους συνήθειες. Αυτό συνέβη σε τέτοιο βαθμό, ώστε απαξίωσαν και τους ανθρώπους του πολέμου, των όπλων και της ακραίας βίας και δεν τους είχαν ως πραγματικά πρότυπα δράσης,¹²⁵⁸ σε αντίθεση με τους ανθρώπους της προηγούμενης γενιάς – ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, όπου ήταν τόσο το κύριο πλαίσιο δράσης του Άρη και του ΕΛΑΣ και που όπου κατοικούσε ακόμη η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού – οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι στην εικόνα και την χρήση της βίας στην καθημερινότητά τους.¹²⁵⁹ Ο κοινωνικός ιστός της γενιάς του 1940, επιπλέον, πέρα από τις δικές τους προαναφερθείσες συνθήκες ζωής, είχε διαποτιστεί, και λόγω εξωγενών παραγόντων της περιόδου (άσκηση ποικιλόμορφης βίας από τις αρχές Κατοχής, λευκή τρομοκρατία, Εμφύλιος κ.ά.), στην κουλτούρα της βίας.¹²⁶⁰ Όμως, στο μετεμφυλιακό αυτό περιγραφόμενο πλαίσιο (της αναδυόμενης τότε αστικοποίησης), και ίσως και εξαιτίας αυτού (της φρίκης δηλαδή που τους είχαν προκαλέσει οι αιματηρές πολεμικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940), ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, μετατρέπονται, για ένα τμήμα της κοινωνικής βάσης της Αριστεράς, και οι καπετάνιοι του ΕΛΑΣ αλλά και ο ίδιος ο Άρης ως κορυφαίος αυτών, σε ένα ένδοξο σύμβολο επανάστασης, αλλά μόνο σύμβολο. Με άλλα λόγια, ο Άρης εντάσσεται σε ένα θετικό από την μία, αλλά αφαιρετικό και φαντασιακό

¹²⁵⁸ «Οι πολεμιστές, τα ανδραγαθήματα και οι ήρωες δεν είχαν πλέον πέραση.[...] Η απαξίωση του πολέμου έφερε ταυτόχρονα και την απαξίωση των ανθρώπων του πολέμου: της κοινωνικής ταυτότητας αξιωματικός – πολεμιστής», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Να σκοτωθούμε; Σύμφωνοι. Αλλά πώς να σκοτώσουμε;», *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τ. 18, 16/2/1996, σ. 16-17.

¹²⁵⁹ Την σχέση των προηγούμενων, μέχρι και την δεκαετία του 1940, γενιών με την βία, ο Ελεφάντης την περιγράφει ως εξής: «Ο κόσμος ζούσε μέσα στο φόβο της ληστείας, μην του αρπάξουν τα κορίτσια, μην τους υποχρεώσουν σε αβάσταχτα λύτρα, μην τους βασανίσουν. Γι' αυτό όλοι κράταγαν κανέναν γκρα, κανένα κουμπούρι, για να προστατεύονται. Οι άνθρωποι ήταν εξοικειωμένοι με τη βία, με τα όπλα. Όλοι έσφαζαν αρνιά, γίδα, γουρούνια, μαχαίρι και κουμπούρα ήταν εξαρτήματα ζωής, το αίμα εύκολο», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Μinima memoria. Η ιστορία του παππού μου*, Πόλις, Αθήνα, 2018 [Α' έκδοση: 2001], σ. 30.

¹²⁶⁰ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σ. 74, Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 191.

σύμπαν ηρώων, ένα, δηλαδή, αρκετά απομακρυσμένο (όχι τόσο χρονικά, όσο σε επίπεδο σκέψης και επιθυμίας μίμησης δράσης) πρότυπο.¹²⁶¹

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον Enzo Traverso, στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, «κατά την Απελευθέρωση, ο παρτιζάνος είναι μια απόλυτα νομιμοποιημένη μορφή», γινόμενος «το σύμβολο της εξεγερμένης κοινωνίας των πολιτών, με το οποίο όλοι θέλουν είτε να ταυτιστούν μαζί του (από συμπάθεια) είτε να αναγνωριστούν χάρη σ' αυτόν (από συμφέρον) και από «πρώην συμμορίτης μεταμορφώνεται έτσι σε ήρωα της λαϊκής μυθολογίας», χάνοντας «την τραγική διάσταση του αγώνα, για να φορέσει τα χρώματα, παιγνιακά και εύθυμα, ενός γιορταστικού πανδαιμονίου».¹²⁶² Ωστόσο, καθώς στην Ελλάδα, λόγω του Εμφυλίου, και των συνεπακόλουθων δύσκολων μετεμφυλιακών συνθηκών (φυλακίσεις, εξορίες, κοινωνικός αποκλεισμός λόγω πολιτικών φρονημάτων κ.ά), ο ισχυρότερος μύθος της ευρωπαϊκής μεταπολεμικής ιστορίας, αυτός της ενωμένης αντίστασης του λαού ενάντια στους κατακτητές, δεν βρήκε εφαρμογή.¹²⁶³ Ο Άρης, ως πρωταγωνιστής των ανταρτών του ΕΛΑΣ, η παράταξη του οποίου ήταν η ηττημένη του Εμφυλίου, από την δεκαετία, πλέον, του 1960, σε σύγκριση με ότι συνέβη σε αντάρτες, και δη αρχηγούς ανταρτών σε άλλες χώρες της Ευρώπης, αρχίζει σταδιακά να μεταμορφώνεται – για ένα τμήμα της κοινωνίας – σε ήρωα της ελληνικής λαϊκής μυθολογίας. Προσδίδεται πια στην δυναμική δράση και την προσωπικότητά του μια σχεδόν μυθική αύρα.

Στο σημείο, βέβαια, αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί ότι όσο αναφαινόταν στο δημόσιο λόγο από την πλευρά της Αριστεράς με θετικό πρόσημο ο Άρης (σε επίπεδο εκδόσεων, σε επίπεδο συνθημάτων υπέρ του, κ.ά.), τόσο επανερχόταν στο πολιτικό και καθημερινό λεξιλόγιο των αντιπάλων της ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ ως συνώνυμο ή μετωνυμία, σχεδόν, της άγριας βίας του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ. Ενδεικτική του πώς ο Άρης χρησιμοποιούνταν από τον πολιτικό αυτό χώρο της εποχής τόσο στο καθημερινό όσο και στο πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής ως συνώνυμο της αντεθνικής βίας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ μπορεί να θεωρηθεί μία δημόσια τοποθέτηση, τον Σεπτέμβριο του 1965, του Στυλιανού Χούτα, βουλευτή τότε της Ε.Κ. (και πρώην υπουργού της) και παλιού στέλεχους του ΕΔΕΣ, στον οποίο έχουμε αναφερθεί παραπάνω. Ο Χούτας, λοιπόν, μετά την «αποστασία» βουλευτών του κόμματός τους κατά τα Ιουλιανά του 1965 και

¹²⁶¹ «Δεν ήθελαν πια να γίνουν ούτε Άικ [Αιζενχάουερ], ούτε Μοντγκόμερυ ούτε Ζούκωφ ούτε Τσακαλώτοι ούτε καπετάνιοι του ΕΛΑΣ. Αυτοί, και όλα τα συμπαρομαρτούντα, αποδιώχνονταν ως ένδοξοι αλλά στο ένδοξο παρελθόν. Για το παρόν αχρείαστοι να' ναι», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Να σκοτωθούμε; Σύμφωνα. Αλλά πώς να σκοτώσουμε;», *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τ. 18, 16/2/1996, σ. 17.

¹²⁶² βλ. Enzo Traverso, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου, 1914-1945*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2013, σ. 108.

¹²⁶³ βλ. Αθηνά Συριάτου, «Η αρένα της μνήμης», *Ο Πολίτης*, τ. 132, Απρίλιος 2005, σ. 31.

την πρόσφατη συνεργασία τους με την ΕΡΕ για σχηματισμό κυβέρνησης, κατηγόρησε κάποιους από αυτούς για συνεργασία, κατά την Κατοχή, με τον Άρη Βελουχιώτη, εννοώντας ουσιαστικά με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, του οποίου ο τελευταίος αποτελούσε το απόλυτο αρνητικό, κατά αυτούς, σύμβολο. Συγκεκριμένα, καταφέρθηκε κατά του αποστατήσαντα βουλευτή από την Ε.Κ. Στυλιανού Αλλαμανή,¹²⁶⁴ κατηγορώντας τον για συνεργασία με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, επικαλούμενος απλώς το σύμβολό του, τον Άρη.¹²⁶⁵ Αντίστοιχα, ο Χούτας, λίγο καιρό μετά, κατηγόρησε τον επίσης αποστατήσαντα από την Ε.Κ. βουλευτή και διατελέσαντα για μικρό χρονικό διάστημα πρωθυπουργό (με εντολή του βασιλιά) Ηλία Τσιριμώκο, ως «συναρχηγό με τον Άρη Βελουχιώτην του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ»,¹²⁶⁶ αναδεικνύοντας, για άλλη μια φορά, σε ποιο βαθμό είχε φθάσει η συμβολική ταύτιση του Άρη με όλο το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ, στο πλαίσιο των αρνητικών για τον καπετάνιο προσλήψεων του αστικού κόσμου κατά την δεκαετία του 1960.

Εξάλλου, η Ε.Κ., μέσω του προσκείμενου σε αυτήν τύπου, πριν τις εκλογές του 1964, προκειμένου να αποποιηθεί τις κατηγορίες της Δεξιάς για «συνοδοιοπορία» της με τους κομμουνιστές, χωρίς να κάνει ρητή αναφορά στην βία του Άρη, που πλέον αποτελούσε κοινό τόπο στο «εθνικόφρον» στρατόπεδο, κάνει χρήση του συμβολικού φορτίου της βίας του, του δομημένου «εγκληματικού» προφίλ του, καθώς αυτός συμπύκνωνε συμβολικά όλη την ακραία βία του ΚΚΕ. Για να το πετύχει αυτό δημοσίευσε σειρά φωτογραφιών που έδειχναν την κοινή παρουσία του υποψήφιου, το 1964, πρωθυπουργού Κανελλόπουλου με το σύμβολο της άγριας βίας του ΚΚΕ Άρη στις απελευθερωμένες πόλεις της Πελοποννήσου το 1944 και αντίστοιχων άρθρων που αναλύουν την συνεργασία τους, προκειμένου να ζημιώσουν την δημόσια εικόνα του αρχηγού της ΕΡΕ.¹²⁶⁷

Από την περίοδο της δικτατορίας ο Άρης ως σύμβολο βίας επανέρχεται δυναμικά στο προσκήνιο. Αρχικά, από την Αριστερά. Ενδεικτικό της δυναμικής που έχει η «βία του Άρη» ως συστατικό στοιχείο του μύθου του είναι ότι από την περίοδο της αυτή,¹²⁶⁸ ο Άρης, ως είδωλο, άρχισε να αυτονομείται δημοσίως πια, και σε μεγαλύτερη κλίμακα, από την υπόλοιπη

¹²⁶⁴ Ο Αλλαμανής, το 1954, είχε εκφέρει δημοσίως, στη Βουλή, θετικό λόγο για τη δράση του ΕΑΜ και είχε προκαλέσει, μάλιστα, για το λόγο αυτό την έντονη (μέχρι χειροδικίας) αντίδραση του τότε βουλευτή του Ελληνικού Συναγερμού του Παπάγου και παλιού δοσίλογου (επί Κατοχής) Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου.

¹²⁶⁵ «Δεν είσθε άξιος να δίδετε μαθήματα πατριωτισμού. Εσείς υπήρξατε συνεργάτης του Άρη Βελουχιώτη και έρχεσθε να κάνετε παρατηρήσεις εις ημάς, να επικρίνετε την Ε.Κ.», βλ. *Τα Νέα*, 25/9/1965.

¹²⁶⁶ Βλ. *Τα Νέα*, 25/1/1966.

¹²⁶⁷ Ενδεικτικά, βλ. *Ελευθερία*, 2/2/1964, *Ελευθερία*, 4/2/1964, *Ελευθερία*, 12/2/1964.

¹²⁶⁸ Φαινόμενο που θα συνεχισθεί και θα πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω.

«επίσημη» κομμουνιστική ιστορία, να προβάλλεται ξεκάθαρα από την ευρύτερη Αριστερά, που πλέον είχε διασπαστεί σε διάφορες τάσεις,¹²⁶⁹ αποτελώντας ίσως μία από τις «καθαρότερες» μορφές του ελληνικού επαναστατικού κινήματος ή της γενικότερης «ανταρσίας» και να εκφράζει, πιο εύγλωττα από τον καθένα, την αντάρτικη παράδοση (άποψη που αναγκαστικά και εξ αντανάκλασως υιοθέτησε και η Δεξιά για τον Άρη). Πρόκειται για μια παράδοση που τόσο οι αριστεροί όσο και οι δεξιοί συνέδεαν άρρηκτα με τη χρήση βίας.

Για τη Αριστερά, λοιπόν, κατά την περίοδο της δικτατορίας, ο Άρης αποτελούσε ένα χρήσιμο για τον αντιδικτατορικό αγώνα σύμβολο βίαιης αμφισβήτησης.¹²⁷⁰ Πιο συγκεκριμένα, στην περίοδο του καθεστώτος των συνταγματαρχών, λόγω των συνθηκών της εποχής, η μορφή του Άρη αναβίωσε, εντός της κοινωνικής βάσης της Αριστεράς και ιδιαίτερα της ριζοσπαστικοποιημένης νεολαίας της, ακόμη περισσότερο, ως επαναστατικό σύμβολο σε ρητορικό τουλάχιστον επίπεδο,¹²⁷¹ γεγονός που ήταν ευρέως γνωστό και εμφανές ήδη στην συγχρονία.¹²⁷² Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Άρης αποτελούσε επαναστατικό σύμβολο κατά την δικτατορία ακόμα και για αρκετά μέλη της νεοσύστατης τότε, παράνομης ΚΝΕ, παρά τις επιβεβλημένες ακόμη σιωπές για τον Άρη από την εξόριστη στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης κομματική ηγεσία.¹²⁷³ Παράλληλα, όμως, τότε ενυπήρχαν και οι ανάγκες για

¹²⁶⁹ Πέρα από την πολυδιασπασμένη πια Αριστερά σε πολλές πολιτικές εκφάνσεις και οργανωτικούς / κομματικούς φορείς, και ίσως εξαιτίας αυτής της πολυμορφίας των κομμουνιστών που είχαν – με οποιονδήποτε τρόπο και για διάφορους λόγους – αποσπαστεί από την ιστορική τους μήτρα, ο Άρης, εκείνη την εποχή, είχε αρχίσει να συμβολοποιείται ακόμη και από τμήματα της εργατικής αυτονομίας και του ευρύτερου αναρχικού χώρου.

¹²⁷⁰ Για την ηρωοποίηση του Άρη από αριστερούς νέους επί δικτατορίας, μέσω της συμβολικής του βίας, βλ. Συνέντευξη Περικλή Κοροβέση στο *The Black Dwarf*, vol. 14, n. 24, 26/10 – 15/11/1969 και James Mark, Nigel Townson and Polymeris Voglis, “Inspirations”, in Robert Gildea, James Mark, Anette Warring (eds), *Europe’s 1968. Voices of Revolt*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 82-83, 88.

¹²⁷¹ Ενδεικτικά βλ. συνέντευξη Κοροβέση, ό.π.

¹²⁷² Ο καθηγητής τότε στο πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας Λευτέρης Σταυριανός σημειώνει χαρακτηριστικά σε άρθρο του στο *The New York Review* (17/6/1971): «*Ηρωας της ελληνικής ριζοσπαστικής νεολαίας ο Άρης Βελουχιώτης*», βλ. Σταυριανός (1975), ό.π., σ. 77.

¹²⁷³ Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο Νίκο Μαράκη, σε αφιέρωμά του για την ίδρυση της ΚΝΕ (1968) και τα πρώτα χρόνια της πορείας της, ο Άρης όπως και άλλοι «μάρτυρες» της κομμουνιστικής Αριστεράς, που είχαν πεθάνει ηρωικά (όπως για παράδειγμα ο Νίκος Μπελογιάννης και ο Νίκος Πλουμπίδης), ως επαναστατικό σύμβολο, βασικός πόλος έλξης για πολλούς νέους της περιόδου της δικτατορίας, ώστε να ενταχθούν στη νεοσύστατη τότε ΚΝΕ: «Οι πιο καλοί “στρατολόγοι” της [ΚΝΕ] ήταν τρεις από τις πιο μεγάλες και ηρωικές φυσιογνωμίες της Αριστεράς, ο Άρης Βελουχιώτης, ο Νίκος Μπελογιάννης και ο Νίκος Πλουμπίδης», βλ. Νίκος Μαράκης, «*Η γροθιά και το γαρίφαλλο της ΚΝΕ*», *Το Βήμα*, 4/6/1995. Αν, μάλιστα, λάβουμε υπόψη τις κακές σχέσεις της ΚΝΕ με την κομματική ηγεσία τα χρόνια εκείνα, που βρισκόταν στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, καθώς η τελευταία ήταν διχασμένη ως προς την ίδρυση της πρώτης στην Ελλάδα της δικτατορίας, αλλά και τις σιωπές που – ούτε λίγο ούτε πολύ – το ΚΚΕ επιχειρούσε να επιβάλει τότε στα μέλη του για τον Άρη, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα πώς και γιατί ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ κατέστη σύμβολο επανάστασης και για πολλά μέλη της ΚΝΕ την εποχή αυτή, καθώς η καθοδήγηση από το Βουκουρέστι μπορούσε να χαρακτηριστεί, το λιγότερο, ελλιπής.

επίκληση της συμβολικής του βίας, στο πλαίσιο του αντιδικτατορικού αγώνα, οπότε η αξιοποίησή της συνέβη υπό νέους πια όρους, σε πιο πρακτικό δηλαδή, άμεσο επίπεδο.

Κατά την δικτατορία, λοιπόν, οπότε η ένοπλη πάλη είχε τεθεί επιτακτικά – από τμήματα της Αριστεράς – στο προσκήνιο ως άμεσο, πρακτικό πια ζητούμενο και όχι θεωρητικό,¹²⁷⁴ ομάδες ανθρώπων που ανήκαν κυρίως στην εκτός ΚΚΕ Αριστερά (τροτσκιστές, γκεβαριστές κ.ά.), αλλά όχι μόνο, όπως προαναφέρθηκε, είχαν αναγάγει τον Άρη σε σύμβολο ιδανικού επαναστάτη. Η βία του ως σύμβολο αντίστασης αποκτούσε άλλα νοήματα, πιο πρακτικά, στα πολιτικά συμφραζόμενα του δικτατορικού καθεστώτος για την «αριστερή αντιπολίτευση». Ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, λόγω των δυναμικών του ενεργειών έναντι της εξουσίας των κατακτητών, αλλά και των Ελλήνων συνεργατών τους (καθώς και λόγω της αντίθεσής του προς το ΚΚΕ για αφοπλισμό του ΕΛΑΣ με την συμφωνία της Βάρκιζας, που αποτυπώθηκε στην συνέχιση του ένοπλου αγώνα από τον ίδιο), ενσάρκωνε και συμπύκνωνε στο φαντασιακό τους ένα ικανό σύμβολο επανάστασης και ένοπλης, δυναμικής δράσης στην δική τους συγχρονία, για τις ανάγκες του αντιδικτατορικού αγώνα.¹²⁷⁵ Ενδεικτικά, ένα τμήμα Ελλήνων τροτσκιστών (ομάδα γύρω από τις εκδόσεις «Εργατική Πάλη», που ανήκαν παλιότερα στο Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας – ΚΔΚΕ),¹²⁷⁶ όπως έχουμε αναφέρει, ακριβώς λόγω της «θανάσιμης» αντιπαράθεσής τους με τους «σταλινικούς» του ΚΚΕ διαχρονικά (τόσο στην Κατοχή όσο και τότε), έβλεπαν θετικά τον Άρη και τον αντιμετώπιζαν ως σύμβολο επανάστασης, λόγω και των γνωστών διαφωνιών του με την «συμβιβασμένη», «σταλινική» ηγεσία του ΚΚΕ.¹²⁷⁷ Εκμεταλλευόμενοι, λοιπόν, και άλλα στοιχεία της μυθικής εικόνας του (ικανότητά του στην οργάνωση του αντάρτικου, «λατρεία των απλών μαχητών του ΕΛΑΣ» στο πρόσωπό του «για την ανδρεία και την ευθύτητα του χαρακτήρα του»), χωρίς να τον

¹²⁷⁴ Για το πόσο αναγκαία θεωρούσαν την βία για την ανατροπή του καθεστώτος ορισμένοι άνθρωποι που συμμετείχαν στον αντιδικτατορικό αγώνα, βλ. Polymeris Voglis (2011) 'The Junta Came to Power by the Force of Arms, and Will Only Go by Force of Arms', *Cultural and Social History*, 8:4, 551-568.

¹²⁷⁵ Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα, 2015, σ. 162.

¹²⁷⁶ Μετά την σχετική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος (1973), κάποιοι τροτσκιστές που ανήκαν στο παλιό και παράνομο, εννοείται τότε, ΚΔΚΕ, εξέδωσαν κάποια βιβλία υπό το εκδοτικό «Εργατική Πάλη». Μετά την Μεταπολίτευση, λόγω νομικών κωλυμάτων η πλευρά της Εργατικής Πάλης, ως τροτσκιστικός φορέας πλέον, δεν μπόρεσε να πάρει μέρος στις πρώτες βουλευτικές και υποστήριξε την Ενωμένη Αριστερά (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτ., ΕΔΑ). Το 1977 πια, η Εργατική Πάλη ενώθηκε με άλλες μικρές ομάδες και ανεξάρτητους τροτσκιστές και δημιουργήθηκε η Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας (ΟΚΔΕ), βλ. Γιώργος Αλεξάτος, *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Γειτονιές του κόσμου, Αθήνα, 2008, σ. 227, Θανάσης Τσακίρης, «Ταξίδι στο χρόνο της «άλλης αριστεράς-Τροτσκισμός», Β' μέρος, 8/1/2012

<https://www.alterthess.gr/content/taxidi-sto-hrono-tis-allis-aristeras-v-meros-trotskismos>

¹²⁷⁷ Σύμφωνα άλλωστε με τον Γάλλο τροτσκιστή και μελετητή της ιστορίας του διεθνούς τροτσκιστικού κινήματος Pierre Broué, ο Άρης «δεν ήταν τροτσκιστής, αλλά είχε αρνηθεί την σταλινική πολιτική», βλ. Πιερ Μπρουέ, «Εισαγωγή», στο Εμμανουηλίδης (2002), ό.π., σ. 21.

αγιοποιούν, τον αναγάγουν όμως σε σύμβολο της αναγκαίας, βίαιης, επαναστατικής δράσης που εξέφραζε το αντάρτικο του ΕΛΑΣ.¹²⁷⁸ Ας μην ξεχνούμε ότι, όπως σημειώθηκε ακροθιγώς παραπάνω, η θετική εικόνα που είχαν οι τροτσκιστές για την δυναμική, επαναστατική, κατά αυτούς, δράση του Άρη ίσως να οφείλεται και στις ομολογουμένως καλές σχέσεις που διατηρούσε ο Άρης με ορισμένους από αυτούς ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου.¹²⁷⁹ Οι καλές προσωπικές, ενδεχομένως και πολιτικές, σχέσεις του με κάποιους τροτσκιστές, τον οδήγησαν, σύμφωνα με μαρτυρίες, να συνομιλεί μαζί τους στη διάρκεια του αντάρτικου¹²⁸⁰ (καθώς είχαν ενταχθεί και στον ΕΛΑΣ, κάποιοι στο πλευρό του)¹²⁸¹ και να επιχειρήσει – όσο μπορούσε – να τους προστατεύσει από τους μηχανισμούς εξόντωσής τους του ΚΚΕ, που τόσο στην Κατοχή όσο και μετά την Απελευθέρωση βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη.¹²⁸² Κατά μία,

¹²⁷⁸ Βλ. Σκλάβος (χ.χ.), ό.π., σ. 104.

¹²⁷⁹ Ενδεικτικά, είχε φιλικές σχέσεις με αρχαιομαρξιστές και τροτσκιστές, όπως ο Γιώργος Δόξας (από την Αθήνα) και ο Γιώργος Πόλμος (από την Λαμία), βλ. Καρύτσας (2013), ό.π., σ. 15. «Ο Γιώργος Δόξας ήταν αρχικά χωροφύλακας (ενωμοτάρχης) και μετά ελαιοχρωματιστής. Εντάχθηκε στον Αρχαιομαρξισμό και κατόπιν με τη ΛΑΚΚΕ στον τροτσκισμό. Είχε στενό φιλικό δεσμό με τον Άρη Βελουχιώτη γιατί ήταν παλαιοί συγκάτοικοι και δούλευαν μαζί ως ελαιοχρωματιστές (1934-35), βλ. Εμμανουηλίδης (2002), ό.π., σ. 48. Ο Γιώργος Πόλμος ήταν «αρχαιομαρξιστής, από τη Λαμία, που είχε στενές σχέσεις με τον ηγέτη των αρχαιομαρξιστών Δημήτρη Γιωτόπουλο, ο οποίος καταγόταν από τη Λαμία, γνώριζε καλά και τον Άρη Βελουχιώτη που καταγόταν από την ίδια περιοχή και έκανε μαζί του φυλακή (ίσως στις φυλακές Συγγρού)», βλ. Καρύτσας (2013), ό.π., σ. 147.

¹²⁸⁰ «Το Σεπτέμβριο – Οκτώβριο 1943 ο Άρης Βελουχιώτης συναντήθηκε με τον Γ. Δόξα για να συζητήσει τις απόψεις του», βλ. Εμμανουηλίδης (2002), ό.π., σ. 48-49. Σύμφωνα με μαρτυρία του αρχαιομαρξιστή Γιώργου Ζησιμόπουλου, μεταξύ του Άρη και του επίσης αρχαιομαρξιστή Πάνου Αναστασίου, τον οποίο αρχικά γλίτωσε από την εκτέλεση (καθώς κατόπιν εκτελέστηκε από την ΟΠΛΑ), διημέφθη ο εξής διάλογος, χαρακτηριστικός για το ότι ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ υπολόγιζε τους αρχαιομαρξιστές και τους τροτσκιστές στον ΕΛΑΣ και την γνώμη τους: «Βελουχιώτης: “Διαφωνείτε με τη θέση του Κόμματος;” Αναστασίου: “Ναι. Εμείς πήραμε μέρος στο ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ για να βοηθήσουμε το κίνημα. Αλλά διαφωνούμε στη θέση που παίρνει το Κόμμα και κάνει διαπραγματεύσεις με την Κυβέρνηση του Καΐρου. Φοβούμαστε πως θα καταλήξει σε βάρος του κινήματος” Βελουχιώτης: “Εφόσον βρίσκομαι και εγώ στην κορυφή της ηγεσίας του κινήματος να έχεις απόλυτη εμπιστοσύνη”. Αναστασίου: “Εύχομαι η γνώμη μου και οι φόβοι μου να διαψευστούν”», βλ. Καρύτσας (2013), ό.π., σ. 16.

¹²⁸¹ Ο ηγέτης των λεγόμενων «νεοαρχαιομαρξιστών» Πέτρος Ανδρώνης «είχε συζητήσει με τον ίδιο τον Άρη Βελουχιώτη για την ένταξη των αρχαιομαρξιστών στον ΕΛΑΣ», βλ. Καρύτσας (2013), ό.π., σ. 88. Ο παλιός του γνώριμος από τον Μεσοπόλεμο αρχαιομαρξιστής Γιώργος Πόλμος, με τον οποίο διατηρούσε φιλικές σχέσεις «κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ανέβηκε στο βουνό στο πλευρό του Άρη Βελουχιώτη», αλλά «δολοφονήθηκε από τους σταλινικούς το 1944», βλ. Καρύτσας (2013), ό.π., σ. 147.

¹²⁸² Αναφορικά με την περίπτωση του αρχαιομαρξιστή Πάνου Αναστασίου από το Αργίριο που είχε ενταχθεί στον ΕΛΑΣ αλλά που οι του ΚΚΕ επιχειρήσαν τον Ιανουάριο του 1944, μέσω ανταρτοδικείου, να τον εκτελέσουν, ενώ ο Άρης προσπάθησε, αφού συζητήσε για τις απόψεις του, να τον γλιτώσει από τον θάνατο, χωρίς εν τέλει να τα καταφέρει, αφού εκτελέστηκε αργότερα, τον Απρίλιο του 1944, ο Καρύτσας σημειώνει: «Σύμφωνα με τον Γιώργο Ζησιμόπουλο, ράπτη αρχαιομαρξιστή από το Αργίριο, ο Βελουχιώτης διάβασε το κατηγορητήριο, το έσκισε και έδωσε στον Πάνο Αναστασίου ένα σημείωμα με την υπογραφή του που έγραφε ότι είναι ελεύθερος. Αυτά μεταφέρθηκαν στον Γιώργο Ζησιμόπουλο από τον ίδιο τον Πάνο Αναστασίου όταν επέστρεψε στο Αργίριο», βλ. Καρύτσας (2013), ό.π., σ. 15-16. Αντίστοιχα, ο Εμμανουηλίδης σχολιάζει: «Σε συναντήσεις με καπετάνιους στην Πελοπόννησο, ο Βελουχιώτης τους απείλησε ότι αν πειράξουν μια τρίχα απ’ το κεφάλι των τροτσκιστών θα τους εκτελέσει», βλ. Εμμανουηλίδης (2002), ό.π., σ. 49.

μάλιστα, πληροφορία, που ελέγχεται βέβαια ως προς την εγκυρότητά της, ο Άρης στο Μεσοπόλεμο, για ένα μικρό διάστημα, είχε ενταχθεί στους κόλπους των αρχαιομαρξιστών.¹²⁸³ Ακόμα πάντως και το τελευταίο να μην συνέβη, γεγονός που μοιάζει και το πιθανότερο, και μόνο ότι κυκλοφορούσε στους κύκλους αυτούς τέτοια υπόθεση, θα τον καθιστούσε στις συνειδήσεις τους ιδιαίτερα συμπαθή, ενώ οι καλές σχέσεις του με ορισμένους τουλάχιστον τροτσκιστές πρέπει να θεωρούνται δεδομένες.

Επίσης, γκεβαριστές της εποχής της δικτατορίας, όπως ο Στέργιος Κατσαρός, όντας έμπρακτα και ο ίδιος υπέρ της ένοπλης πάλης σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, σημειώνει αντίστοιχα προς τους προαναφερθέντες τροτσκιστές, για τον «σταλινικό μηχανισμό [του ΚΚΕ] κατασκευής “ηρώων” και “δειλών”», αναφέροντας τον Άρη ως παράδειγμα που το ΚΚΕ τον ενέτασσε στους “δειλούς”, ενώ ο ίδιος και οι σύντροφοί του, κατά την δικτατορία, στους “ήρωες”,¹²⁸⁴ φτάνοντας, ακριβώς λόγω των βίαιων, δυναμικών του ενεργειών, να τον χαρακτηρίσει μάλιστα «άγιο της επανάστασης».¹²⁸⁵ Και για την αριστερή οργάνωση «Ανεξάρτητη Αριστερά», που έδρευε τότε στο εξωτερικό (Τεργέστη) και όπου μετείχε ο παλιός ελασίτης Γιάννης Γαλανόπουλος (Ανέστης), ο Άρης αποτελούσε, στο πλαίσιο του αντιδικτατορικού αγώνα, ένα ικανό επαναστατικό σύμβολο, χωρίς, όμως, να παρουσιάζεται εξιδανικευμένος. Ο Γαλανόπουλος, λοιπόν, σε άρθρο του στο έντυπο του αντιδικτατορικού αγώνα *Νέα Πορεία*, στα τέλη του 1971, παρ’ ότι κρίνει θετικά την δυναμική δράση του Άρη, την θεωρεί, ταυτόχρονα, και «αντιφατική», εντοπίζοντας σε αυτή και «δισταγμούς» και «ταλαντεύσεις» ενάντια στις καταστροφικές για την πορεία του Κινήματος επιλογές της ηγεσίας του ΚΚΕ.¹²⁸⁶ Παρ’ όλα αυτά, σε άλλο άρθρο του ίδιου τεύχους του ίδιου εντύπου, γραμμένο από τον Ν. Ε., επηρεασμένο και από το πρόσφατα τότε εκδοθέν στη Γαλλία έργο του Dominique Eudes *Les Karpetanios. La guerre civile grecque, 1943-1949*, στο οποίο κάνει

¹²⁸³ «Σύμφωνα [...] με ματρία του Καστρίτη, ανάμεσα στις προσωπικές επιτυχίες του [Δημήτρη] Γιωτόπουλου υπήρξε και η ένταξη στις τάξεις του Αρχείου, για ένα μικρό διάστημα, του μετέπειτα ηγέτη και ήρωα της Αντίστασης, Άρη Βελουχιώτη», βλ. Δημήτρης Κατσορίδας, Δημήτρης Λιβιεράτος, Κώστας Παλούκης, *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό, 1923-1946*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2003, σ. 41. Για περισσότερα σχετικά με αυτό βλ. Κώστας Καστρίτης, *Ιστορία του μπολσεβικισμού – τροτσκισμού στην Ελλάδα*, τ. Γ’, Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα, χ.χ., σ. 138-139.

¹²⁸⁴ Βλ. Στέργιος Κατσαρός, *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008, σ. 201.

¹²⁸⁵ Βλ. Κατσαρός (2008), ό.π., σ. 40.

¹²⁸⁶ «Διάχυτη και αδύναμη αντίδραση, που δεν μπορούσε να επιδράσει στις εξελίξεις, πολλές φορές αντιφατική, εκφράστηκε ανάγλυφα στη δυναμική, αντιφατική, τραγική και αξέχαστη φυσιογνωμία του πρωτο-καπετανίου του ΕΛΑΣ Άρη Βελουχιώτη. [...] Το ίδιο το Κίνημα έδειξε την ανωριμότητά του με τους δισταγμούς και τις ταλαντεύσεις του Άρη Βελουχιώτη, του όγκου των καπεταναίων του ΕΛΑΣ και μερικών γνήσια λαϊκών μεσαίων και κατώτερων στελεχών του», βλ. «Προτάσεις της Ανεξάρτητης Αριστεράς της Ελλάδας στο Ελληνικό Δημοκρατικό Επαναστατικό Κίνημα», *Νέα Πορεία*, τ. 11, Χειμώνας 1971, Τεργέστη, όπως παρατίθεται και στο Γ. Γαλανόπουλος – Ανέστης, *Πολιτικά κείμενα*, Κορυφή, Αθήνα, 1993.

και – θετική – κριτική, εκφράζεται, χωρίς περιστροφές, ο θαυμασμός του για την δυναμική δράση του Άρη, παρουσιάζοντάς τον ξεκάθαρα ως ιδανικό σύμβολο επανάστασης που εμπνέει την νέα γενιά της Αριστεράς στο πλαίσιο του αντιδικτατορικού αγώνα.¹²⁸⁷ Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι, ένα χρόνο νωρίτερα, στο εξώφυλλο ενός άλλου περιοδικού Ελλήνων αριστερών, της *Επανάστασης* (έκδοση ομάδων επαναστατών νέων εργατών και φοιτητών του εσωτερικού και του εξωτερικού – Ολλανδία), υπήρχε φωτογραφία του Άρη, ενώ σε άρθρο του τεύχους αυτού, στο πλαίσιο κριτικής προς το ΚΚΕ, μέσα από μία ιστορική αναδρομή του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα, στηλιτεύει την πολιτική της ηγεσίας του κόμματος, που οδήγησε στο θάνατο τον Άρη, χρησιμοποιώντας τον, μάλιστα, ως σύμβολο κάθε επαναστατικής πρωτοβουλίας εντός του ΚΚΕ στην πορεία που το «κατέπνιγε» η ηγεσία του.¹²⁸⁸ Κάποιοι, μάλιστα, ανένταχοι αριστεροί, αντιλαμβανόμενοι πόσο δυνατό σύμβολο επαναστατικότητας σε πατριωτικό επίπεδο ήταν ο Άρης, επιχείρησαν, μέσω συγγραφής έργου για την δράση του, να συνεισφέρουν στην "πατριωτική αναθέρμανση" και δράση του ελληνικού λαού ενάντια στην Χούντα.¹²⁸⁹ Αλλά και σε πιο έμπρακτο επίπεδο, στην πάλη έναντι της δικτατορίας, εξάλλου, ήταν που εμφανίστηκε η αριστερή ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση «Άρης», κάνοντας – μέσω του ονόματός της – άμεση αναφορά στην ένοπλη, βίαιη αντίσταση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, του οποίου την ένοπλη βία εκθείαζε.¹²⁹⁰ Εξάλλου,

¹²⁸⁷ «Ο Άρης Βελουχιώτης ενσάρκωνε το επαναστατικό πνεύμα της Ελληνικής Αντίστασης. Είταν αυτός που, με καμιά δεκαπενταριά αγωνιστές, έκανε την πρώτη έκκληση στο λαό. Είναι αυτός που δημιούργησε το 1942 τον ΕΛΑΣ.[...] ο αρχηγός του αντάρτικου [...] είχα πάντα αρνηθεί οποιοδήποτε συμβιβασμό με την “εθνική” αστική τάξη και τις ορδές του βρετανικού ιμπεριαλισμού. [...]Το ΚΚΕ θυσίασε τον Άρη και την Αντίσταση για να αποδείξει στην αντίδραση πως δεν είτανε κόμμα επαναστατικό και να πετύχει έτσι μια συνεργασία με την “εθνική” μπουρζουαζία. Η καταδίκη του Βελουχιώτη, άλλωστε, εσήμαινε κιάλας από μόνη της, μια πραγματική συνεργασία με τις αντεπαναστατικές δυνάμεις για την εξόντωση της επαναστατικής πρωτοπορίας [...] Είναι το πνεύμα του Βελουχιώτη που ξαναγεννιέται [με τον αντικατορικό αγώνα]. [...] Ο αντάρτης [Άρης] δεν πέθανε. Ο λαός τον κλαίει, μα δεν τον κλαίει σα νεκρό. Τον κλαίει όπως ο γερομεξικάνος κλαίει τον Εμλιάνο Ζαπάτα. Σαν τον αιώνιο μαχητή που θα ξεπροβάλλει πάντα και παντού όπου ο λαός θάχει την ανάγκη του. [...] Είναι η θλίψη που γίνεται αμάχη. Αυτή είναι η μοίρα των κλεφτών που εμπνέει τον Άρη, η μοίρα του Άρη που εμπνέει τη νέα γενιά στην πάλη εναντίον της τυραννίας. [...] Για καιρό η ανθρωπότητα θάχει ανάγκη από θυσίες, απ’ αυτή την πικρή εναλλαγή ηρώων και μαρτύρων», βλ. Ν. Ε., «Οι καπετάνιοι ή ο αγώνας για τη λευτεριά στην Ελλάδα», *Νέα Πορεία*, τ. 11, Χειμώνας 1971, Τεργέστη, σ. 181, 183.

¹²⁸⁸ «Το κλασικότερο παράδειγμα περίπτωσης όπου η οργάνωση έγινε αυτοσκοπός είναι, για μας, το ΚΚΕ όπου τα διάφορα άτομα που ήταν στην ηγεσία σπίλωναν και οδηγούσαν στο θάνατο τον Άρη Βελουχιώτη [...] Το λαϊκό κίνημα θυσιαζόταν συστηματικά για να μπορεί μια ηλίθια ηγεσία να “κρατάει κουμάντο”. Κάθε πηγαία πρωτοβουλία, κάθε “Άρης Βελουχιώτης” συντριβόταν επί τόπου», βλ. Νίκος Συβριώτης, «Κεντρισμός: ο ναρκισσισμός της “οργάνωσης”», *Επανάσταση*, τ. 5-6, Ιούλιος – Αύγουστος 1970, Ολλανδία, σ. 18.

¹²⁸⁹ βλ. Συνέντευξη Κωστή Παπακόγκου, *Τρικαλινά Νέα*, 22/7/2000.

¹²⁹⁰ Σχετικά με αυτή την οργάνωση, βλ. Voglis (2011), ό.π., 551-568 και James Mark, Nigel Townson and Polymeris Voglis, “Inspirations” in Robert Gildea, James Mark, Anette Warring (ed.), *Europe’s 1968. Voices of Revolt*, Oxford University Press, Oxford, 2013, p. 88, John Brady Kiesling, *Greek urban warriors. Resistance and terrorism, 1967-2014*, Lycabettus Press, Athens, 2014, p. 14. Ενδεικτική της εικόνας επαναστάτη που είχαν τα μέλη της οργάνωσης αυτής για τον Άρη, είναι η απολογία κάποιων από τα

σύμφωνα με μέλη του ΠΑΚ (Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα), γεγονός που θα αποδειχθεί ενδεχομένως κομβικό και για την συμβολική οικειοποίηση του Άρη από την μεταπολιτευτική μετεξέλιξή του και νόμιμη πλέον κομματική οργάνωση του ΠΑΣΟΚ απέναντι στο θέμα αυτό, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, λόγω της δυναμικής δράσης του (αλλά σίγουρα και για άλλους λόγους, μεταξύ των οποίων ο κυριότερος, προφανώς, ήταν οι προβληματικές σχέσεις του με την ηγεσία του ΚΚΕ), από πολλά στελέχη αυτής της αντιστασιακής οργάνωσης, που διατηρούσε μάλιστα και ένοπλο τμήμα (εκτός Ελλάδας), είχε αναχθεί σε επαναστατικό πρότυπό τους, αγωνιστικό σύμβολό τους και τον θαύμαζαν ιδιαίτερα.¹²⁹¹ Σε αυτή την θετική θέαση αρκετών μελών του ΠΑΚ για τον Άρη ως ήρωα και σύμβολο επανάστασης, ενδεχομένως, να έπαιξε ρόλο και μια επιστολή του τροτσκιστή ηγέτη Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο) προς τον Ανδρέα Παπανδρέου (Οκτώβριος 1972),¹²⁹² η οποία γνωστοποιήθηκε σε αρκετά μέλη της οργάνωσης, αποτελώντας, σύμφωνα με ορισμένα από αυτά, ουσιαστικά, την «επαναστατική Χάρτα» του ΠΑΚ.¹²⁹³ Στην επιστολή αυτή του Πάμπλο, μεταξύ άλλων, ο Άρης παρουσιαζόταν ως ιδανικός επαναστάτης, που θα μπορούσε, μάλιστα, να καταστεί ισάξιος του Τίτο, αν μέλη της κατοχικής ηγεσίας του ΚΚΕ συμμερίζονταν τις απόψεις του.¹²⁹⁴

συλληφθέντα μέλη της στο στρατοδικείο Ιωαννίνων, όπου, μεταξύ άλλων, σημείωσαν πως «απλώς εχρησιμοποίησαν το όνομα του Άρη Βελουχιώτη ως εντυπωσιακόν», βλ. *Μακεδονία*, 11/7/1974.

¹²⁹¹ Ενδεικτικά, το τότε στέλεχος του ΠΑΚ Ιταλίας και μεταπολιτευτικά του ΠΑΣΟΚ Γιώργος Κίσσονας αναφέρει, δεκαετίες αργότερα, για τον συναγωνιστή του στο ΠΑΚ και πλέον αποθανόντα Αντώνη Τρίτση ότι «ήταν παρορμητικός και θαύμαζε απεριόριστα τον Άρη Βελουχιώτη», βλ. *Το Βήμα*, 14/4/1996. Αντίστοιχα, αλλά περισσότερο αόριστα και σίγουρα πιο καυστικά, το επίσης στέλεχος του ΠΑΚ εξωτερικού Δήμος Μπότσαρης σημειώνει σχετικά: «Η “ψώρα”, η “αρρώστεια”, το “σακατιλίκι” των μαχητών στο ΠΑΚ, ήταν η επανάσταση. Όσο πιο ακραίες θέσεις υποστήριζε ένας συναγωνιστής, τόσο ψηλότερα ανέβαιναν οι “μετοχές” του. Τέτοιο πάθος. Στη σκέψη ο Γκουεβέρα, ο Βελουχιώτης, η “τρομοκρατική υπερηφάνεια” της φιλοσοφίας του Ζακ Μπερσίν, σε μια σαλάτα με τα κείμενα του Μακρυγιάννη και του Ρήγα Φεραίου», βλ. Δήμος Μπότσαρης, *Οπλοφόροι του ΠΑΚ. Η πολιτική τρομοκρατία στην Ελλάδα*, Ισοκράτης, Αθήνα, 1988, σ. 181.

¹²⁹² Ο Πάμπλο, σύμφωνα τουλάχιστον με το τότε στέλεχος του ΠΑΚ Δήμο Μπότσαρη, αλλά και όπως φαίνεται και από κείμενά του της εποχής της δικτατορίας, διατηρούσε καλές σχέσεις με τον ηγέτη του ΠΑΚ Παπανδρέου, έβλεπε θετικά την δράση της οργάνωσης αυτής στο πλαίσιο της δικής του επαναστατικής δράσης και σκέψης, την βοήθησε ποικιλοτρόπως με τις διεθνείς διασυνδέσεις του και, σίγουρα, όλα αυτά τον έκαναν να βρίσκεται πολύ ψηλά στις συνειδήσεις πολλών μελών της οργάνωσης αυτής, χωρίς όμως να έχει «επίσημα» οργανικές σχέσεις μαζί της, βλ. Μπότσαρης (1988), ό.π., σ. 93-105.

¹²⁹³ Βλ. Μπότσαρης (1988), ό.π., σ. 105.

¹²⁹⁴ Συγκεκριμένα, ο Πάμπλο, περιγράφοντας την πορεία ενός ταξιδιού του (μαζί με τον σκηνοθέτη Νίκο Παπατάκη και τον προαναφερθέντα παλιό καπετάνιο του ΕΛΑΣ Γιάννη Γαλανόπουλο, το 1968, στην Κούβα για συζητήσεις με την εκεί επαναστατική κυβέρνηση προς ενίσχυση της ελληνικής αντίστασης στην δικτατορία, διηγείται ότι πέρασαν αναγκαστικά από την Πράγα, όπου συνάντησαν και τον Ανδρέα Τζήμα (τον Σαμαρινιώτη του ΕΛΑΣ), ο οποίος αναφερόμενος στο αντάρτικο της Κατοχής «μας ομολόγησε πως κάθε φορά που ήταν με τον Άρη στα λημέρια του, επηρεαζόταν από τις “τιτοϊκές” αποκλίσεις του Άρη και έπρεπε να ξαναγυρίσει στην Αθήνα για να ξαναποθετηθεί “ορθά” στη “γραμμή” της ηγεσίας του κόμματός του». Παράλληλα, ο Πάμπλο σημειώνει πως ο Τζήμας επαναστοχαζόμενος στην επαναστατικότητα της δράσης του Άρη, «δικαίωσε τη γραμμή του Άρη, που αν ο ίδιος τη συνειδητοποιούσε περισσότερο και την υπεράσπιζε σθεναρότερα θα οδηγούσε την

Με την έλευση της Μεταπολίτευσης, η στάση τόσο του ΚΚΕ όσο και του ΚΚΕεσωτ. έναντι του Άρη υπήρξε τουλάχιστον αμήχανη και αυτό αποτυπωνόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην σχετική καχυποψία με την οποία αντιμετώπιζαν τις πλευρές της βίας του Άρη. Ένας βασικός παράγοντας για αυτή την στάση τους έγκειτο στο ότι μόλις είχαν νομιμοποιηθεί και ένιωθαν ότι θα έπρεπε να επιδεικνύουν την «νομιμοφροσύνη» τους, όσο περισσότερο μπορούσαν. Φοβόντουσαν ότι αν υπερασπίζονταν τον Άρη απόλυτα, και ιδιαίτερα κάποιες δυναμικές ενέργειές του έναντι ταξικών εχθρών (π.χ. Μαραθέας),¹²⁹⁵ θα μπορούσαν να δώσουν δικαιώματα στους αντιπάλους τους να τους ταυτίσουν με ανατρεπτικές για το σύστημα πολιτικές δυνάμεις, χάνοντας την νομιμοποίηση που μετά από τόσες δεκαετίες είχαν κερδίσει. Αυτός, όμως, δεν ήταν και ο μοναδικός λόγος για την επαμφοτερίζουσα στάση τους έναντι του και ειδικότερα έναντι της βίας του. Αναφορικά με το ΚΚΕ συγκεκριμένα, εξάλλου, και στο ίδιο, ουσιαστικά, πλαίσιο, ο μη υπερτονισμός της βίας του αποσυνάγωγου ακόμη από την επίσημη κομματική ιστορία Άρη ήταν συμβατός και με την γενικότερη πολιτική του, κατά την περίοδο εκείνη, για μη βίαιες συγκρούσεις. Παράλληλα, ήταν τόση η αμηχανία (ακόμα και ο φόβος) της τότε ηγεσίας του για την προσωπική προβολή της δράσης του Άρη, αναγνωρίζοντας ότι, όπως θα φανεί και πιο κάτω, αποτελούσε εμβληματικό σύμβολο επαναστατικότητας για την υπόλοιπη Αριστερά, δηλαδή των «αριστεριστών», κατά το ΚΚΕ, ώστε υπήρξαν και εσωκομματικές παρατηρήσεις «από τα άνω» γύρω από το θέμα αυτό. Ενδεικτικά, το 1988, το τότε μέλος του Κ.Σ. της ΚΝΕ Αιμιλία Καραλή, σύμφωνα με μαρτυρία της ίδιας, κλήθηκε σε απολογία από τον τότε υπεύθυνο του Π.Γ. του κόμματος για την καθοδήγηση της νεολαίας Δημήτρη Γόντικα, λόγω του ότι στο 4ο Συνέδριο της ΚΝΕ (1988) προβλήθηκε ένα ντοκιμαντέρ που περιελάμβανε πλάνα από την δράση του Άρη, σε μια προσπάθεια κατάπνιξης των «αριστεριστικών», κατά την άποψη της κομματικής ηγεσίας, τάσεων εντός του ΚΚΕ τις οποίες θεωρούσαν ότι εξέφραζε σε συμβολικό επίπεδο ο Άρης.¹²⁹⁶

Αναφερόμενοι στο ΚΚΕ εσωτ., χαρακτηριστικό του πώς προσαρμόζει – έστω σε ρητορικό επίπεδο – ο κάθε φορέας την δικαιολόγηση ή μη της βίας ανάλογα με τα πολιτικά του προτάγματα και προγράμματα της συγκυρίας, κατά την οποία αναφέρεται σε αυτή, είναι το θετικό για τις δυναμικές ενέργειες του Άρη σχόλιο του κόμματος αυτού, το 1979, που τον παρουσιάζει να πρεσβεύει, άρα και να συμβολίζει, ακριβώς ό,τι και το ΚΚΕεσωτ. είχε ως

Αντίσταση σε αποτέλεσμα παρόμοιο μ' εκείνο στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο», βλ. Επιστολή Πάμπλο στον Ανδρέα Παπανδρέου (Οκτώβριος 1972), όπως παρατίθεται στο Μπότσαρης (1988), ό.π., σ. 100-101.

¹²⁹⁵ Βλ. Ριζοσπάστης, 16/ 6/ 1978

¹²⁹⁶ Βλ. Τάσος Κωστόπουλος, «Φεστιβάλ μετά διαγραφής», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 22/9/2019.

διακηρυκτικό στόχο εκείνη την περίοδο.¹²⁹⁷ Αναδεινύεται, με εύγλωττο τρόπο, η χρήση του συμβολικού φορτίου της βίας του Άρη για την προώθηση του πολιτικού προγράμματος του συγκεκριμένου φορέα της μνήμης της στην εποχή του, με το να επιχειρείται η ταύτιση, καθώς χρησιμοποιεί στο σχόλιο για αυτόν ακόμα και όρους της μεταπολιτευτικής περιόδου και όχι της δεκαετίας του 1940, όπως για παράδειγμα η «κοινωνική πρόοδος». Η οικειοποίηση της συμβολικής βίας του γίνεται, με εξόφθαλμο τρόπο, για εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπών του παρόντος. Αντίστοιχα, στο ίδιο πλαίσιο της επαμφοτερίζουσας δηλαδή στάσης του ΚΚΕεσωτ. για τον Άρη, κατά την περίοδο αυτή, οπότε προσπαθεί να οικειοποιηθεί την εικόνα του, χωρίς όμως την πλήρη και ξεκάθαρη αναγνώριση της δράσης του (συμπεριλαμβανομένης της βίας για την οποία κατηγορείται από διαφόρους), εντάσσεται και η ανάρτηση μεγάλων φωτογραφιών του (μαζί με αντίστοιχες του Μπελογιάννη, του Σαράφη, του Παρτσαλίδη κ.ά.) στο κεντρικό προεκλογικό κέντρο του κόμματος το 1981.¹²⁹⁸ Με άλλα λόγια, στο παράδειγμα αυτό εντοπίζουμε άλλη μια προσπάθεια πολιτικής χρήσης του συμβολικού φορτίου του Άρη και ιστορικοποίησής του στο αφήγημα του κόμματος αυτού, γεγονός, στο οποίο, όπως αναδείχθηκε, επιδίδονταν γενικότερα τα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής εκείνης, με προφανή – στην συγκεκριμένη περίπτωση – σκοπό την απόδοση άμεσου εκλογικού οφέλους, μέσα από την επίκληση στην γενεαλογία ενός ιστορικού κομματικού μαρτυρολογίου, την αφαιρετική εικονοποίησή του και την σχετικά άκομψη, για τα μάτια ενός εξωτερικού παρατηρητή, επιχείρηση σύνδεσής του με την σύγχρονη τότε κομμουνιστική ηγεσία. Βέβαια, στην κοινωνική βάση των δύο μεγάλων κομμουνιστικών κομμάτων της πρώτης φάσης της Μεταπολίτευσης, του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσωτ., ο Άρης, αν και όχι επίσημα αναγνωρισμένος, φαντάζει όντως ως επαναστατικό σύμβολο.¹²⁹⁹

Για τους φορείς της υπόλοιπης άκρας και διασπασμένης Αριστεράς της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης, ο Άρης ως σύμβολο δυναμικότητας / βίας έναντι των κάθε είδους «εχθρών», τοποθετούνταν σε ένα σχετικά α-ιστορικό πλαίσιο και εντασσόταν ευκολότερα και αμεσότερα στα αφήγηματά τους, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα των προαναφερθέντων μεγαλύτερων κομμουνιστικών κομμάτων της περιόδου. Αυτό συνέβαινε γιατί το συμβολικό

¹²⁹⁷ «Ο Άρης Βελουχιώτης υψώνοντας το λάβαρο του αγώνα, στην πιο κρίσιμη στιγμή, εξέφρασε το γνήσιο αγωνιστικό πνεύμα του λαού μας, την ασυμφιλίωτη άρνησή του να υποταγεί στον καταχτητή, την αποφασιστική του θέληση για Λευτεριά, Ανεξαρτησία, Δημοκρατία και Κοινωνική Πρόοδο», βλ. *Ελευθεροτυπία*, 27/6/1979.

¹²⁹⁸ βλ. Κώστας Χαρδαβέλλας, «Η καρδιά της Αθήνας πάλλεται εκλογικά», *Τα Νέα*, 2/10/1981. Είναι ενδεικτικό ότι στο ρεπορτάζ όλοι όσοι απεικονίζονται, χαρακτηρίζονται «μάρτυρες».

¹²⁹⁹ Ενδεικτικές είναι οι εικόνες του σε πλακάτ που έφεραν τμήματα των συγκεντρωμένων αριστερών στην κεντρική προεκλογική εκδήλωση της Ενωμένης Αριστεράς στην πλατεία Ομονοίας τον Νοέμβριο του 1974, βλ. ντοκιμαντέρ του Νίκου Καβουκίδη «Μαρτυρίες» (1975).

<https://www.youtube.com/watch?v=HK6Elx0GyU>

φορτίο της βίας του ήταν πολύ πιο ταιριαστό με τις δικές τους δυναμικότερες ενέργειες της δεκαετίας του 1970 και 1980. Για να είμαστε πιο ακριβείς, η πλειοψηφία των φορέων αυτών¹³⁰⁰ δεν αντιμετώπιζαν τις δυναμικές ενέργειες του Άρη ως «βία» αλλά ως «επαναστατικότητα» από μέρους του, χρήσιμη ως σύμβολο για δικές τους, αντίστοιχες – τηρουμένων των αναλογιών – ενέργειες της συγκυρίας.¹³⁰¹ Επιπλέον, η εξωκοινοβουλευτική Αριστερά της περιόδου εκμεταλλεύτηκε ακριβώς τη «δυσαρμονία» στις σχέσεις του Άρη με το κόμμα του, το ΚΚΕ, προκειμένου να επικυρώσει τη δική της διαφοροποίηση από το ΚΚΕ στο παρόν, της δεκαετίας του 1970 και του 1980.

Χαρακτηριστικό αυτής της επαναικιοποίησης της βίας του Άρη από την άκρα Αριστερά της περιόδου των αρχών της δεκαετίας του 1980, είναι ένα σύνθημα, όπου χωρίς να αναφέρεται άμεσα, ονομαστικά ο Άρης, συνειρμικά η σκέψη όλων – και αυτών που το εμπνεύστηκαν και αυτών στους οποίους απευθυνόταν – πήγαινε φυσικά και στη βία του. Επρόκειτο για το σύνθημα «ΕΑΜ – ΕΛΑΣ – Μελιγαλάς» που το εμπνευστήκαν τα χρόνια εκείνα φοιτητές – μέλη διαφόρων εξωκοινοβουλευτικών αριστερών οργανώσεων και το απηύθυναν σε μέλη της δυναμικής στη δράση και αναπτυσσόμενης τότε ΔΑΠ/ΝΔΦΚ, φοιτητικής παράταξης της ΝΔ,¹³⁰² αλλά και ευρύτερα σε αντίστοιχα της, επίσης σε ανάπτυξη, κατά τα χρόνια εκείνα, νεολαίας του κόμματος αυτού, της ΟΝΝΕΔ.¹³⁰³ Η επίκληση στη συμβολική βία του Άρη, αν

¹³⁰⁰ Εξαίρεση αποτελούν κάποιοι στον χώρο των ένοπλων οργανώσεων της άκρας Αριστεράς, όπως η «Ε.Ο. 17Ν», που έκαναν επίκληση άμεσα στην βία του ΕΛΑΣ μέσω του Άρη, εκδηλώνοντας τον θαυμασμό τους για αυτή, ταυτίζοντάς την με την επαναστατικότητα, όπως οι ίδιοι την θεωρούσαν. Ενδεικτικά: «Άκουγα ακόμα πώς, στη φωτιά της μάχης, άνθρωποι απλοί αναδείκνυαν σπάνιες δυνατότητες, έμπαιναν μπροστά, γίνονταν λαϊκοί ηγέτες, καπετάνιοι [...] Χρόνια αργότερα ακολουθούσα τα χνάρια του Άρη, στην Ευρυτανία. [...] Θεωρούσα τον ΕΛΑ ως συνέχεια του ΕΛΑΣ, αλλά και του ΕΑΜ, ως μια πολιτικοστρατιωτική οργάνωση που ανταποκρίνεται στις σημερινές συνθήκες, προωθώντας την επαναστατική διαδικασία, η οποία θα οδηγήσει στον ένοπλο λαό και τον αντιγραφειοκρατικό σοσιαλισμό», βλ. Δημήτρης Κουφοντίνας, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, Λιβάνης, Αθήνα, 2014, σ. 67, 119.

¹³⁰¹ Στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι λίγες οι φορές που, με κάποιες αφορμές, γραφόταν από ομάδες της Αριστεράς το όνομά του σε τοίχους, όπως για παράδειγμα σε δρόμους του Νέου Ηρακλείου Αττικής, μετά την πορεία της επετείου του Πολυτεχνείου το 1975, βλ. *Τα Νέα*, 24/11/1975.

¹³⁰² Για περισσότερα σχετικά με την ιστορία του συνθήματος αυτού, βλ. Ιάσωνας Χανδρινός, «Το ΕΑΜ στην πολιτική μνήμη και συνθηματολογία», *Δρόμος της Αριστεράς*, 17/9/2011 και <https://xyzcontagion.wordpress.com/2011/08/23/synthima-eam-elas-meligalas/>

¹³⁰³ Σχετικά με την άνοδο της Δεξιάς στον χώρο της νεολαίας, με ιδιαίτερα μαχητικό μάλιστα τρόπο, κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, βλ. ενδεικτικά Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή», στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010, σ. LV, Δημήτρης Κυρτάτας, «Για τη δεξιά στροφή των νέων», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 24, 5/10/1984, σ. 24-25, όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνεται: «Οι νέοι στρέφονται προς τα δεξιά. Όχι μόνο στρέφονται, αλλά οργανώνονται κιόλας. Όχι μόνο στην παραδοσιακή Δεξιά, αλλά και στην Ακροδεξιά. Πρόκειται για διαπιστώσεις που επιβεβαιώνονται και διασταυρώνονται από πολλούς και ποικίλους χώρους. Τα σχολεία απ' όπου αναδείχτηκαν τα πιο αγωνιστικά στοιχεία της "γενιάς του Πολυτεχνείου" εκκολάπτουν σήμερα ουκ ολίγους "νεοφασίστες". Οι γειτονιές που πρωτοστάτησαν στην άνοδο του ΠΑΣΟΚ, φιλοξενούν μαχητικούς ΟΝΝΕΔίτες. Στα Πανεπιστήμια, που στις πρώτες φοιτητικές εκλογές

και δεν αναφερόταν ρητά, ήταν κάτι παραπάνω από προφανής. Η ανάκληση της βίας του – σε επίπεδο συνθήματος – πέρα από επιτρεπτή, κρινόταν και αναγκαία στον παρόντα χρόνο των μέσων της δεκαετίας του 1980 από δυναμικές ομάδες της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, που χρησιμοποιούσαν, πλέον, αντεστραμμένα τις παλιότερες κατηγορίες των ιστορικών πολιτικών τους αντιπάλων ως δικό τους λεκτικό οπλοστάσιο.¹³⁰⁴ Ο λόγος που η εμφυλιοπολεμικού χαρακτήρα βία του Άρη (αλλά και γενικότερα του ΕΛΑΣ) στον Μελιγαλά, ανασυρμένη από την λήθη, εντάσσεται στο σύνθημα των αριστερών φοιτητών απέναντι στην ανερχόμενη και βίαιη στις μεθόδους της τότε ΔΑΠ/ΝΔΦΚ είναι, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Πολυμέρης Βόγλης «διότι ως διαιρετικό γεγονός μπορεί να ενισχύσει μια πολιτική ταυτότητα η οποία θέλει να είναι ανταγωνιστική με το υπάρχον κοινωνικο-πολιτικό σύστημα, μπορεί να επιβεβαιώσει το επαναστατικό παρελθόν και να ευθυγραμμιστεί με τη σύγχρονη ριζοσπαστική ρητορική της».¹³⁰⁵

Σε αυτή την οπτική της βίας του Άρη ως επαναστατικό σύμβολο για την πλειοψηφία της Αριστεράς της εποχής, καθοριστικό ρόλο έπαιξε το γεγονός ότι, σε όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, εκδόθηκαν πολλές δεκάδες έργα είτε αποκλειστικά για τον Άρη είτε γενικότερα για την Αντίσταση με αναφορές σε αυτόν, όλα θετικού προσήμου για τον καπετάνιο και – σε γενικές γραμμές – για την βία του, από παλιούς συντρόφους του στον ΕΛΑΣ, που δεν ανήκαν πια στο ΚΚΕ ή δεν ήταν και ποτέ ενταγμένοι σε αυτό, χωρίς όμως να λείπουν και ορισμένες αρνητικές κρίσεις τους για το στοιχείο αυτό της δράσης του. Ωστόσο, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ακόμα και η ριζοσπαστικοποιημένη αριστερή νεολαία της πρώτης φάσης της Μεταπολίτευσης και γενικότερα οι φορείς της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς της περιόδου αυτής, πλην κάποιων εξαιρετικά μειοψηφικών περιπτώσεων (όπως για παράδειγμα ο «ΕΛΑ» ή η «Ε.Ο. 17Ν»),¹³⁰⁶ παρότι πρόβαλλαν ως σύμβολο επαναστατικότητάς τους τον Άρη, τον είχαν εντάξει αφαιρετικά, ως είδωλο, στο μυθικό

μετά το 1974 αντηχούσαν μόνο οι διαμάχες της Αριστεράς, εκφράζεται τώρα όλο το πολιτικό φάσμα, και όλες οι πολιτικές παρατάξεις διεκδικούν ισότιμη παρουσία και ισότιμο ρόλο».

¹³⁰⁴ Ένα άλλο αντίστοιχο σύνθημα που χρησιμοποιούσαν ομάδες της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς της εποχής αυτής (όπως οι «Αριστερές Συσπειρώσεις» κ.ά.), αλλά και μεταγενέστερα (σε διάφορες σχετικές μικρές παραλλαγές), χωρίς πάλι ρητή αναφορά στον Άρη, που επίσης υπονοείται, είναι το: «Ο τρίτος ο γύρος θα είναι ο τελικός, κόκκινος μοβόρικός και κομμουνιστικός».

¹³⁰⁵ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 80.

¹³⁰⁶ Βλ. σχετικά και Δημήτρης Ψυχογιός, *Η πολιτική βία στην ελληνική κοινωνία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 127.

αφήγημά τους για δυναμική δράση, όχι όμως στις πραγματικές του εκφάνσεις, καθώς οι δράσεις που προέκριναν ήταν πολύ λιγότερο βίαιες πια.¹³⁰⁷

Το ΠΑΣΟΚ, πάλι, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, ως ανερχόμενη πολιτική δύναμη της Αριστεράς, όπως αυτοπροσδιοριζόταν τότε, και στο πλαίσιο ενός έντονα εθνολαϊκιστικού λόγου και ενός προσεταιρισμού του κόσμου της εαμικής Αντίστασης, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, ηρωοποίησε πλήρως την δυναμική δράση του Άρη, χαρακτηρίζοντάς την εθνική, στο πλαίσιο της Εθνικής Αντίστασης. Επιχείρησε να οικειοποιηθεί το συμβολικό φορτίο της βίας του Άρη, μέσα στα δικά του ρητορικά «εθνικά συμφραζόμενα». Παράλληλα, εκμεταλλεύτηκε τις προβληματικές σχέσεις του με το ΚΚΕ. Αυτό το έκανε, όπως έχει αναφερθεί, και η υπόλοιπη Αριστερά της εποχής. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά, η δυναμική δράση του Άρη που δεν ακολουθήθηκε τότε (κυρίως μετά την Βάρκιζα) από την κομματική ηγεσία αποτελούσε, πλέον, ένα ιδιαίτερα βολικό ερμηνευτικό κλειδί, για όλο τον αριστερό κόσμο της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης, πλην της κομμουνιστικής ηγεσίας (παλιούς καπετάνιους του ΕΛΑΣ, νεότερες γενιές αριστερών, κ.ά.), που «απαντούσε», χωρίς όμως να μπορεί να τεκμηριωθεί ιστορικά, στο διαχρονικό ερώτημα του «γιατί χάσαμε στη δεκαετία του '40;».¹³⁰⁸

Κατά την δεκαετία του 1980, η οικειοποίηση του συμβόλου του Άρη ως εθνικού, λαϊκού ήρωα από τον κόσμο που στηρίζει και στηρίζεται στο ΠΑΣΟΚ έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό,¹³⁰⁹ γεγονός που αποτυπώνεται και στο ότι, στα μέσα αυτής της δεκαετίας, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ θεωρείται, βάσει δημοσκοπήσεων, μια από τις πλέον δημοφιλείς ηγετικές

¹³⁰⁷ «Πάντως όλος ο κόσμος αποδέχθηκε ότι θα λειτουργήσει, εντός του δημοκρατικού πλαισίου, του μαζικού κινήματος, του κοινοβουλευτισμού. Ακόμη κι αυτοί που ονομάστηκαν "εξωκοινοβουλευτική Αριστερά", μολοντί χρησιμοποιούσαν συχνά μία επαναστατικοφανή ρητορική, εντός του ίδιου Πλαισίου λειτούργησαν ακόμα δεν εκφράστηκαν κατά του κοινοβουλευτισμού ούτε συνιστά αντίφαση ότι προέκριναν το δυναμικό μαζικό κίνημα. Στην πραγματικότητα ακόμα και ανεξάρτητα από το τί σκεφτόταν ο καθένας επί δικτατορίας, μετά τον Ιούλιο του 1974 τα πιστόλια ξεχάστηκαν. Ήταν Σαφώς άλλη η φάση του αγώνα, άλλα τα μέσα του, άλλα τα καθήκοντα. Οι απεργοί βιομηχανικοί εργάτες το 1976 ή οι καταληψίες φοιτητές του Χημείου το 1979, για παράδειγμα, δεν σκέφτονταν πιστόλια και τέτοια. [...] Το ρωμέικο - με καθυστέρηση βέβαια εξαιτίας του Εμφυλίου και της στρατιωτικής δικτατορίας - απέρριψε την ένοπλη πάλη, τον πόλεμο, ως τρόπο άσκησης πολιτικής», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Το φάντασμα της 17 Νοέμβρη», *Ο Πολίτης*, τ. 102, Ιούλιος – Αύγουστος 2002, σ. 16

¹³⁰⁸ Βλ. Βόγλης (2006), ό.π., σ. 112-113.

¹³⁰⁹ Ο Ελεφάντης, θέλοντας – μέσα από ένα μεταφορικό σχήμα – να αναδείξει την οικειοποίηση του συμβολικού φορτίου του Άρη από το ΠΑΣΟΚ, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, μέσα από την ταύτιση του συμβόλου του με την πολιτική του κόμματος αυτού, σημειώνει δηκτικά: «Έχουμε τότε [...] καπεταναίους που βλέπουν τους αντιφασιστικούς τους αγώνες δικαιωμένους επιτέλους με το ΠΑΣΟΚ, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ως κοσμοϊστορική ρήξη με το κατεστημένο, [...] τον Άρη Βελουχιώτη να γίνεται προπαγανδιστής της Αλλαγής», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Αντιφασισμός, γερωνική αρρώστια του κομμουνισμού», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 45, 28/6/1985, σ. 15.

προσωπικότητες της Ελλάδας.¹³¹⁰ Παράλληλα, είναι τέτοια η οικειοποίηση του συμβόλου του Άρη από μεγάλο τμήμα του κόσμου του ίδιου ΠΑΣΟΚ, στα τέλη πια της δεκαετίας του 1980, που φτάνει τον επικαλείται, προκειμένου να ασκήσει κριτική στο ΚΚΕ, και στον νεοσύστατο τότε Συνασπισμό, για τις πολιτικές επιλογές του, της πρόθεσης – ακόμα – συγκυβέρνησης με την ΝΔ.¹³¹¹ Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αυτή η οικειοποίηση, αλλά και η «εθνικοποίηση» του Άρη ως συμβόλου λαϊκής αντίστασης από το ΠΑΣΟΚ, μέσω της από-ιδεολογικοποίησης και από-κομμουνιστικοποίησής του, γίνεται όμως και αντικείμενο έντονης κριτικής από τμήματα της κομμουνιστικής Αριστεράς.¹³¹²

Έτσι, μέσα από όλες τις παραπάνω διαδικασίες, και λαμβάνοντας υπόψη την διάχυση από το ΠΑΣΟΚ στη δημόσια σφαίρα της άποψης ότι το έθνος ταυτίζεται με τον λαό (άποψη που σταδιακά καθίσταται σχετικά κυρίαρχη), ο Άρης, κατά την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, που μετατρέπεται σε «εθνικό» ήρωα, στην ουσία εμφανίζεται και ως λαϊκός ήρωας στο συλλογικό φαντασιακό, παίρνοντας την θέση άλλων παλιότερων, που δεν είχαν όμως σχέση με τα όπλα και την βία.¹³¹³ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η βία πλέον, ως έννοια, και ιδιαίτερα ως πρακτική, έχει βγει ακόμη περισσότερο, σε σχέση με το τι αναφέρθηκε προηγουμένως για την δεκαετία του 1960, από την καθημερινότητα των Ελλήνων.¹³¹⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η βία, ή καλύτερα η δυναμική εθνική δράση του Άρη για το καλό του λαού, αποκτά, κατά την περίοδο αυτή, μια καθαρά συμβολική, μυθική ουσία (πολλές φορές εκτός των ιστορικών της συμφραζομένων),¹³¹⁵ χωρίς ούτε όσοι την αντιμετωπίζουν θετικά, να την έχουν ως

¹³¹⁰ Βλ. Katsoudas (1987), ό.π., σ. 70.

¹³¹¹ «Αυτό το "Λαϊκό μέτωπο" έχει σκοπό την πολιτική εξόντωση του Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, την διάσπαση και διάλυση του ΠΑΣΟΚ, την ακύρωση της Αλλαγής, την ρεμβασιστική επάνοδο της Δεξιάς και την επανεμφάνιση "λαϊκών μαρτύρων" από τα σπλάχνα της Αριστεράς! Αυτές είναι οι φρούδες ελπίδες της σημερινής ηγεσίας της Αριστεράς. Πού είσαι Άρη Βελουχιώτη...», βλ. *Ημερήσια* (εφημερίδα της Βέροιας), 28/12/1988.

¹³¹² Ενδεικτικά, βλ. Παπαδημητρώπουλος (1979), ό.π.. Αντίστοιχα, ο Γιώργος Καρράς, στέλεχος τότε του ΚΚΕσσωτ. σχολιάζει σχετικά: «[Το ΠΑΣΟΚ] είναι με το παλληκάρι Άρης αλλά χωρίς και ενάντια στην πολιτική του ταυτότητα πριν την κατοχή και στην διάρκεια της. Είναι με το "εθνικό" ΕΑΜ, το δικό του ΕΑΜ, το ΕΑΜ όλων μας. Το ΕΑΜ, κοντολογίς, που δεν υπήρξε», Γιώργος Καρράς, «Λήθη αλαλάζουσα», *Ο Πολίτης*, τ. 53, Αύγουστος 1982, σ. 17.

¹³¹³ Για ορισμένους, από την Δικτατορία και κυρίως από την Μεταπολίτευση και έπειτα, ο Άρης ως λαϊκός ήρωας πήρε στο συλλογικό υποσυνείδητο τη θέση άλλων λαϊκών ηρώων παλιότερων εποχών, πιο συμβατών με τις συνθήκες εκείνων των εποχών, όπως ο ηθοποιός Νίκος Ξανθόπουλος, που θεωρούνταν, στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κατά αυτή του 1960, από μεγάλο τμήμα των μικροαστικών στρωμάτων (ανεξαρτήτως πολιτικής τους ιδεολογίας, αν ανήκαν στην Δεξιά ή στην Αριστερά) το «παιδί του λαού», καθώς ταυτίζονταν μαζί του, με τις προσπάθειες δηλαδή που έκανε για να βιοποριστεί. Σχετικά με αυτή την άποψη, βλ. Χρίστος Ρουμελιωτάκης, «Καταφυγή και παρηγοριά για τον φτωχόκοσμο», *Πλανόδιον*, τ. 40, Ιούνιος 2006, σ. 791.

¹³¹⁴ Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Να σκοτωθούμε; Σύμφωνα. Αλλά πώς να σκοτώσουμε;», *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τ. 18, 16/2/1996, σ. 16-17.

¹³¹⁵ Ο Άκης Γαβριηλίδης, αναφορικά με την ένταξη του Άρη στην «εθνική ένοπλη ιστορία» του ελληνικού λαού, μέσα από την κατασκευή της συνέχειας της ιστορίας του ελληνικού έθνους, κατά την

πραγματικό πρότυπο για όμοια δράση. Πρόκειται για τη θεμελίωση και την απογείωση του μύθου του, μέσα από την δράση του.

Ο δεξιός πολιτικός χώρος, από τη μεριά του, με την έλευση της δημοκρατίας το 1974, παρά την αρχική αμηχανία του λόγω της περιρρέουσας ριζοσπαστικοποιημένης ατμόσφαιρας της ελληνικής κοινωνίας, συνέχισε να παρουσιάζει τον Άρη σαν «άγριο» κομμουνιστή, αλλά διαφορετικά από ό,τι παλιότερα, καθώς, πλέον, το ΚΚΕ ήταν νόμιμο κόμμα. Η ηγεσία της ΝΔ αισθανόταν ότι όφειλε να είναι πιο προσεκτική στις διατυπώσεις της και στις προσεγγίσεις της γύρω από το θέμα της βίας των κομμουνιστών. Αυτό, όπως είναι φυσικό, δεν ίσχυε για τον ακραίο δεξιό χώρο.¹³¹⁶ Στη ΝΔ δόθηκαν αφορμές, βέβαια, για να κάνει πολιτική χρήση της βίας του, κυρίως προεκλογικά (1981), ως απάντηση στο ΠΑΣΟΚ που είχε επιχειρήσει να ηρωοποιήσει τον Άρη (για παράδειγμα μέσω ανάρτησης φωτογραφιών σε γραφεία του κόμματος, αλλά όχι μόνο), προκειμένου να πολωθεί το πολιτικό κλίμα. Μία ακόμη αφορμή για αναφορά στην βιαιότητα του Άρη και στην διαμαρτυρία εκ μέρους της Δεξιάς για την ηρωοποίησή του από την νέα τότε κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπήρξε η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 και ό,τι επακολούθησε αυτής. Η ηγεσία της ΝΔ είχε σκληρύνει – σε ρητορικό επίπεδο – την στάση της έναντι του Άρη, καθώς ηγέτης της ήταν πλέον ο θεωρούμενος αντικομμουνιστής Ευάγγελος Αβέρωφ. Η θέση της τότε ηγεσίας της ΝΔ σχετικά με το θέμα αυτό βρισκόταν, άλλωστε, σε σύμπνοια με μεγάλο τμήμα της κοινωνικής βάσης της συντηρητικής παράταξης. Έτσι, η ένταξη του Άρη στο πάνθεον εθνικών ηρώων από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, που αποτυπώθηκε, ενδεικτικά, και σε ανάρτηση φωτογραφιών του σε σχολεία κατά τον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου δεν έγινε άμεσα αποδεκτή από την συντηρητική παράταξη η οποία διαμαρτυρήθηκε, σε διάφορους τόνους, για την ηρωοποίησή του αυτή.¹³¹⁷

μεταπολιτευτική περίοδο, σχολιάζει σχετικά: «Η μάχη της Πύδνας και η μάχη του Μαντζικέρτ, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και το δεσποτάτο του Μυστρά, ο Διγενής Ακρίτας, ο Λάμπρος Κατσώνης, η Δέσπω Τζαβέλλα και ο Άρης Βελουχιώτης τσουβαλιάζονται άρον-άρον σε μια γενίκευση στην οποία οι ίδιοι δεν αναγνωρίζονταν - οι περισσότεροι δεν την είχαν καν ακούσει», βλ. Άκης Γαβριηλίδης, *Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού. Ρίτσος – Ελύτης – Θεοδωράκης – Σβορώνος*, Futura, Αθήνα, 2007, σ. 119.

¹³¹⁶ Ο ακροδεξιός χώρος μπορεί να στηλίτευε διαχρονικά τον Άρη, μεταξύ άλλων ως ακραία βίαιου, αλλά δεν έκανε ποτέ ιδιαίτερες διακρίσεις ανάμεσά του και σε άλλους κομμουνιστές ηγέτες και μη, στη λογική του άκρατου αντικομμουνισμού του.

¹³¹⁷ Ενδεικτικά, βλ. Λαός (εφημερίδα της Βεροίας), 30/10/1982, όπου σημειώνεται: «Καταγγελίες φθάνουν στην εφημερίδα μας από γονείς και μαθητές της Βεροίας για διάφορα παρατραγουδά που συνέβησαν στον εορτασμό στα σχολεία. Συγκεκριμένα καταγγέλλουν ότι έγινε ωμή κομμουνιστική προπαγάνδα και αναρτήθηκαν ακόμη και φωτογραφίες του Άρη Βελουχιώτη». Το μαθητικό συμβούλιο σχολείου που συνέβησαν αυτές οι αναρτήσεις, μέσω καυστικής επιστολής τους στην εφημερίδα που δημοσίευσε το παραπάνω, εκφράζοντας την αγανάκτηση της δεξιάς παράταξης για την ηρωοποίηση του Άρη ακόμα και στα σχολεία, παραδέχεται ότι όντως συνέβη αυτό και ήταν

Μετά την αποχώρηση του Αβέρωφ από την ηγεσία της ΝΔ, το κόμμα αυτό, υπό την αρχηγία, πλέον, του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη,¹³¹⁸ εφάρμοσε την πολιτική της «εθνικής συμφιλίωσης». Έτσι, η κατηγορία του Άρη ειδικά ως «εξτρεμιστή» και όχι των κομμουνιστών γενικά, στο πλαίσιο της ενσωμάτωσής τους στο πολιτικό σύστημα (ακόμα και σε κυβερνητικές θέσεις το 1989) αποτελούσε ένα εξαιρετικά βολικό σχήμα εξυπηρέτησης της νέας, πιο φιλελεύθερης πολιτικής της δεξιάς παράταξης.¹³¹⁹ Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτό της άμβλυνσης πτυχών της ιστορίας και ιδιαίτερα μιας σχετικής λήθης στο εμφύλιο τραύμα από την νέα ηγεσία της Δεξιάς (στο όνομα της «εθνικής συμφιλίωσης»), που οδηγούσε σε μια «πανεθνική» συσπείρωση για τον αποχρωματισμό της πρόσφατης ιστορίας, προκειμένου να μην παρουσιάζονται οι κομμουνιστές ως βίαιοι εν γένει, αλλά μεμονωμένα κάποια συγκεκριμένα πρόσωπα, που θα μπορούσαν να παρουσιαστούν ως «εγκληματίες φανατικοί και ανισόρροποι»,¹³²⁰ όπως ο Άρης, ο τελευταίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το τέλειο «εξιλαστήριο θύμα» των πολιτικών της μνήμης πολλών ηγεσιών της Ν.Δ., από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και έπειτα και για πολλά ακόμα χρόνια.

Από τα μέσα πλέον και κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, όπως έχει σημειωθεί παραπάνω,¹³²¹ αναφορικά με το ΚΚΕ, σύμφωνα με τα όργανα του κόμματος αυτού, ακολουθείται μια πορεία «επαναστατικής προγραμματικής ανασυγκρότησης του ΚΚΕ»,¹³²² περιορισμένη στο ρητορικό επίπεδο, καθώς καμία επαναστατική ενέργεια δεν παρατηρείται στην πραγματικότητα. Στο νέο, λοιπόν, αυτό αφήγημα, αφού άρχισε να εντάσσεται ο αγώνας του ΔΣΕ στον Εμφύλιο και αφού, φυσικά, άρχισε να επανεντάσσεται ο Άρης στην κομματική

αποτέλεσμα συλλογικής απόφασης, καθώς «ό,τι έγινε στη γιορτή – και η ανάρτηση των φωτογραφιών του Άρη Βελουχιώτη – έγινε αφού εγκρίθηκε από την οργανωτική επιτροπή, που αποτελούνταν από μαθητές και καθηγητές», βλ. Λαός, 12/11/1982.

¹³¹⁸ Με συμβολική κορύφωση το κάψιμο των φακέλων στη Χαλυβουργική τον Αύγουστο του 1989, κατά την συγκυβέρνηση ΝΔ - ΣΥΝ, βλ. σχετικά και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20όαι. και η καταστροφή τους*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2019

¹³¹⁹ Σχετικά με την αλλαγή της πολιτικής της ΝΔ υπό την νέα της ηγεσία, που εκφράστηκε αρχικά θεωρητικά από ένα ιδεολογικό μανιφέστο που δημοσιεύτηκε στις αρχές του 1985 στην προαναφερθείσα επιθεώρηση αυτού του ιδεολογικοπολιτικού χώρου *Επίκεντρα*, βλ. Γιάννης Λοβέρδος, «“Μια νέα πρόταση ελευθερίας”: Η φιλελεύθερη φυσιογνωμία της Νέας Δημοκρατίας», *Επίκεντρα*, τ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 44-50· Κ. Χρηστίδης, «Η ιδεολογική διακήρυξη της Ν.Δ.: Ένα εμπνευσμένο κείμενο», *Επίκεντρα*, τ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 51-57). Ευρύτερα, για την επιχείρηση ιδεολογικής στροφής της ΝΔ την περίοδο αυτή, βλ. Δημήτριος Κατσούδας, «Συντηρητισμός και/ή φιλελευθερισμός: Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο Ευάγγελος Αραμπατζής και άλλοι, *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα, 1991, σ. 227, Μανώλης Αλεξάκης, «Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: Η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 17, Μάιος 2001, σ. 109-110, Παπαβλασόπουλος (2004), ό.π.

¹³²⁰ Βλ. Φυτιλή (2015), ό.π., σ. 38.

¹³²¹ Βλ. Κεφάλαιο 3.

¹³²² Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. *ΚΟΜΕΠ*, τ. 6, Ιούνιος 2013.

ιστορία, η βία του τελευταίου επαναπροσλήφθηκε διαφορετικά, θετικά πλέον,¹³²³ Ο Άρης έμπαινε σταδιακά πια στο πάνθεον των ηρωικών νεκρών του κόμματος και δημόσια.¹³²⁴ Καταλύτης, όπως έχει προαναφερθεί, για την ένταξη με θετικό πρόσημο της δυναμικής δράσης του Άρη στη νέα κομματική οπτική της ιστορίας, πέρα από την νέα, δυναμική πολιτική στρατηγική του παρόντος, υπήρξε η έκρηξη θετικής δημόσιας μνήμης για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ από κομματικούς ανταγωνιστές του ΚΚΕ, κατά την περίοδο αυτή.

Ωστόσο, παρά την προαναφερθείσα θετικότερη πρόσληψη της βίας του Άρη από το ΚΚΕ (και της σταδιακής επανένταξής του στην ηρωική κομματική ιστορία), από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και έπειτα, ίσως και εξαιτίας αυτής, όπως επίσης έχει σημειωθεί παραπάνω,¹³²⁵ η θετική συνδήλωση του συμβόλου της βίας του έχει ενταχθεί, παράλληλα, και στο εθνικό αφήγημα, μέσα από προσπάθειες της «πατριωτικής Αριστεράς». Από τα τέλη, λοιπόν, της δεκαετίας του 1990 και μετά, η μυθική εικόνα του γενικά, κομβικό συστατικό στοιχείο της οποίας υπήρξαν οι δυναμικές ή ακραία βίαιες ενέργειές του (ανάλογα με την οπτική του καθενός), διαχύθηκε ακόμη περισσότερο σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. Κομβικό σημείο αυτής της τάσης πιο προχωρημένης ένταξης του Άρη στο «εθνικό» αφήγημα έπαιξε το έργο του Χαριτόπουλου Άρης, *ο αρχηγός των ατάκτων*.¹³²⁶ Σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, η σχέση του Άρη με το ΚΚΕ προβάλλεται διακριτικά και αναγνωρίζεται, όχι όμως και η σχέση του κόμματος με το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ, καθώς και οι δύο σχηματισμοί ξεπέρασαν το κόμμα, το οποίο προσπαθούσε μάταια να επιβεβαιώσει την εξουσία του. Έτσι, ο Άρης εμφανίζεται ως «γνήσιος λαϊκός ηγέτης», ενσάρκωση των οραμάτων του ελληνικού λαού, ο οποίος σε κάθε του βήμα εμποδίζεται από διάφορα στριφνά κομματικά στελέχη. Καθώς ο λαός ταυτιζόταν με το έθνος και στο πλαίσιο της έξαρσης ενός απενοχοποιημένου εθνικιστικού κύματος, λίγα χρόνια πριν, στην ελληνική κοινωνία, ο Άρης μπορούσε να υπηρετήσει, ως σύμβολο, την «εθνική αποστολή» του πιο καθαρά πια, καθώς θεωρούνταν σχετικά «ακίνδυνος πολιτικά» - σε στενό, τουλάχιστον, επίπεδο. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν τόσο αριστεροί όσο και φιλελεύθεροι, που στέκονται κριτικά στην «νέα» εθνική εικόνα του Άρη, ενάντιες και οι δύο πλευρές – από διαφορετικές αφετηρίες, μέσα από διαφορετικά ερμηνευτικά εργαλεία και για διαφορετικούς σκοπούς – στον αναδυόμενο τότε εθνικισμό της ελληνικής κοινωνίας, η βίαιη δράση του Άρη δεν αποτελεί πραγματικό πρότυπο για τους

¹³²³ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1998.

¹³²⁴ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/11/1998.

¹³²⁵ Βλ. Κεφάλαιο 3.

¹³²⁶ Βλ. Χαριτόπουλος (1997, 2001), ό.π.

Έλληνες της δεκαετίας του 1990 και έπειτα.¹³²⁷ Τμήμα του φιλελεύθερου, μάλιστα, χώρου, προκειμένου να στηλιτεύσει την Αριστερά (τόσο τον ΣΥΡΙΖΑ όσο και το ΚΚΕ) και τις μεθόδους της – τουλάχιστον αυτές στις οποίες κάνει επίκληση ρητορικά – θεωρεί πως ο πολεμικός ηρωισμός είναι συνυφασμένος με την κουλτούρα όλης της Αριστεράς στην Ελλάδα, έχοντας ως πρότυπα δράσης και λαϊκούς ήρωες τους ανθρώπους των όπλων διαχρονικά (είτε πρόκειται για πολεμιστές της Επανάστασης του 1821 είτε της Αντίστασης), αναγορεύοντας δηλαδή «τους ένοπλους ήρωες σε αυθεντική έκφραση της λαϊκής θέλησης και την πολεμική βία σε μαμή της ελληνικής ιστορίας».¹³²⁸ Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο πιστεύει αυτός ο πολιτικός χώρος ότι εντάσσεται η λατρεία της Αριστεράς για τον Άρη και την βία του ΕΛΑΣ που ο καπετάνιος του συμβόλιζε.¹³²⁹

Αλλά και άλλα τμήματα της «παραδοσιακής» άκρας Αριστεράς συνέχιζαν να τον έχουν ως επαναστατικό πρότυπο, λόγω και της δυναμικής δράσης του. Ενδεικτικά, τροτσκιστές, όπως ο Μιχάλης Ράπτης (Πάμπλο), ιστορικός ηγέτης της Δ΄ Διεθνούς μεταπολεμικά, με έντονη διεθνή επαναστατική δράση, αναφερόμενος στην δράση και την προσωπικότητά του τον παρουσίαζε ως το πραγματικό σύμβολο επαναστατικότητας του ΕΛΑΣ.¹³³⁰ Το σίγουρο είναι

¹³²⁷ Είναι χαρακτηριστικό – από την πλευρά της αντιεθνικιστικής Αριστεράς – αυτό που υπογραμμίζει σχετικά ο Ελεφάντης (και το οποίο το πίστευε ουσιαστικά, όπως είδαμε προηγουμένως, και για παλιότερες εποχές, π.χ. για την δεκαετία του 1960): «Η μεγαλύτερη αντίφαση του ακραιφνούς εθνικισμού είναι ότι η μεγαλόστομη, “ηρωική” και παλλικαράδικη συμπεριφορά στην οποία εγκαλεί βρίσκεται σε πλήρη αναντιστοιχία προς τις βιωμένες αξίες του σημερινού ανθρώπου. Αλλά και προς την ιστορική του αυτογνωσία: ο σύγχρονος Νεοέλληνας ξέρει ότι [...] οι παλαιές συμβολοποιήσεις, όπως και ο ιδεότυπος του ανθρώπου των όπλων που συμβόλιζε και υλοποιούσε το συλλογικό όραμα, ανήκουν στο παρελθόν. Κανείς δεν θέλει να γίνει Καραϊσκάκης, Πλαστήρας, Δαβάκης, Άρης Βελουχιώτης, καμιά δε θέλει να γίνει Μπουμπουλίνα», βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Εθνικισμός / αντιεθνικισμός και εθνική (ή εθνικιστική) αδράνεια», *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τ. 45, 19/12/1997, σ. 36.

¹³²⁸ βλ. Ψυχογιός (2013), ό.π, σ. 70-72.

¹³²⁹ Σύμφωνα με αυτή την απλοϊκή και μεροληπτική ενάντια στην σκέψη της Αριστεράς λογική, λοιπόν, για την τελευταία «προδότες όσοι υπέγραψαν στο Λίβανο, στην Καζέρτα και στη Βάρκιζα, ήρωες “ο Άρης και τα παλικάρια του” που ήθελαν “συνέχεια του αγώνα” – δηλαδή εμφύλιο πόλεμο», βλ. Ψυχογιός (2013), ό.π, σ. 72. Συγκεκριμένα, ο Ψυχογιός έχει σταθερή πεποίθηση για την λατρεία της Αριστεράς στον Άρη λόγω της λατρείας της στην ένοπλη βία, όπως φαίνεται και από παλιότερα άρθρα του, όπου επιχειρεί να συνδέσει την δράση ένοπλων οργανώσεων (όπως η «Ε.Ο. 17Ν) με την – έστω ιδεολογική – στήριξη της Αριστεράς, καθώς θεωρεί πως ο Άρης για την 17Ν συμβολοποιεί την δολοφονική βία και για αυτό καλεί την Αριστερά να μην στηρίζεται σε αυτή, βλ. *Το Βήμα*, 5/3/2003. Αντίστοιχα, αλλού σημειώνει: «Η Αριστερά δεν μπορεί να ελπίζει σήμερα σε όσους προσκυνούν τις εικόνες του Άρη Βελουχιώτη και τα δολοφονικά εξάσφαιρα, αλλά σε όσους δουλεύουν οκτώωρο με γραβάτα», βλ. *Το Βήμα*, 14/1/2003.

¹³³⁰ βλ. Ομιλία – παρέμβαση του Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο) σε επιστημονικό συμπόσιο με την συμμετοχή παλιών αγωνιστών του ΕΛΑΣ για τον Άρη, με αφορμή τα 50 χρόνια από τον θάνατό του (Αθήνα, 15-16 Ιουνίου 1945) https://www.youtube.com/watch?v=3mB_d8WljHA. Ειδικά αναφορικά με τον Πάμπλο, να σημειώσουμε ότι, στο πλαίσιο της δικής του θεωρητικής προσέγγισης της πολιτικής διαχείρισης μέσα από ένα «εθνικό» πρίσμα, ενδεχομένως είχε έναν επιπλέον λόγο να χαρακτηρίζει τον Άρη σύμβολο επαναστατικότητας, καθώς ίσως έβλεπε σε αυτόν όμοιες πτυχές στην πολιτική σκέψη και δράση του. Για περισσότερα σχετικά με την πολιτική σκέψη του Πάμπλο, βλ. Μιχάλης Δικαϊάκος, «Ο

πως η ασταθής «κομματικότητα» του Άρη, οι δυσχερείς σχέσεις του με την κομματική ηγεσία τόσο στην συγχρονία όσο και για δεκαετίες μετά τον θάνατό του (καθώς δεν είχε αποκατασταθεί ακόμα επίσημα από το ΚΚΕ), καθώς και οι καλές σχέσεις του καπετάνιου του ΕΛΑΣ – τόσο στον Μεσοπόλεμο όσο και στην διάρκεια του αντάρτικου – με κάποιους τροτσκιστές (οπότε επιχείρησε να γλιτώσει και τη ζωή τους από μέλη του ΚΚΕ),¹³³¹ έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτού του είδους τις θετικές θεωρήσεις από μέρους τους για αυτόν. Εδώ πρέπει να τονισθεί ότι για τους περισσότερους χώρους της άκρας Αριστεράς, ο Άρης, και στη δεκαετία του 1990 μέχρι τις μέρες μας, διατηρεί ένα συμβολικό επαναστατικό προφίλ.

Κάπως πιο πολύπλοκα όσον αφορά τη θέαση της βίας του, αυτή την περίοδο, είναι τα πράγματα στον ακόμα πιο ακραίο και δυναμικό πολιτικό χώρο, είτε δηλαδή σε σχέση με τις ένοπλες οργανώσεις, είτε με τον αντιεξουσιαστικό, αναρχικό και αυτόνομο πολιτικό χώρο. Στο πλαίσιο αυτό, άξιο προσοχής είναι ότι η «Ε.Ο. 17Ν» ή έστω κάποια κορυφαία στελέχη της, όπως ο Δημήτρης Κουφοντίνας, εκδήλωσαν, κατά την περίοδο αυτή, τον θαυμασμό τους για την δυναμική δράση του Άρη, δείχνοντας πως τον είχαν ως επαναστατικό πρότυπο, καθώς συνέδεσαν τους ένοπλους στόχους και τις πρακτικές του Άρη και του ΕΛΑΣ ευρύτερα με τις αντίστοιχες δικές τους.¹³³² Στο ίδιο πνεύμα, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, τμήματα, μάλιστα, του αριστεριστικού και του παλιού, παραδοσιακού «αναρχισμού», εκφρασμένα μέσα από το περιοδικό *Convoy*, που αντιπροσώπευε το αναδυόμενο τότε κίνημα της «αντι-κουλτούρας» και τάσεων της Αυτονομίας,¹³³³ σε έκδοση με πολιτικά κείμενα του Γιάννη Γαλανόπουλου, που έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης, κατά την περίοδο εκείνη, σε αυτό τον πολιτικό χώρο,¹³³⁴ επιχειρώντας να ερμηνεύσουν τις απόψεις του

Πάμπλο και η “γενικευμένη κοινωνική αυτοδιαχείριση”», *Σπάρτακος*, τ. 110, Οκτώβριος 2012, σ. 54-58.

¹³³¹ Σύμφωνα με ορισμένους παλιούς τροτσκιστές ο Άρης στο Μεσοπόλεμο (Θανάσης Κλάρας τότε) είχε τέτοιες επαφές αυτού του ρεύματος, ώστε – για ένα μικρό διάστημα – εντάχθηκε και στις γραμμές τους, αλλά και αντίστοιχα στην Κατοχή, βλ. Κατσορίδας, Λιβιεράτος, Παλούκης (2003), ό.π., σ. 41, Καστρίτης (χ.χ.), ό.π., σ. 138-139, Καρύτσας (2013), ό.π., σ. 15-16, 88.

¹³³² «Ο Άρης με την αρχική αντάρτικη ομάδα του έμπαινε σ’ ένα χωριό με τους ένοπλους του σε παράταξη και έβγαζε λόγο στην πλατεία, έδειχνε ότι κάτω από την μύτη των Γερμανών μπορούσε να υπάρξει δράση. Δημιουργούσε συνθήκες για παραπέρα ανάπτυξη της δράσης», βλ. Απολογία Δημήτρη Κουφοντίνα στο δικαστήριο, 24/7/2003 και Γιώργος Κασιμέρης, *Ακραία φαινόμενα διαρκείας. Βία και τρομοκρατία στη Μεταπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2015, σ. 61.

¹³³³ Σχετικά την «ταυτότητα» του *Convoy*, βλ. Γιώργος Κώτσου, Κώστας Σάκουλης, «Το περιοδικό “CONVOY”, 1985-1995, στο Παντελής Αραπίνης (επιμ.), *Αντι-κουλτούρα. Η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή, Σπάρτη, 2012, σ. 32-37.

¹³³⁴ Όπως έχουμε σημειώσει, ο Γιάννης Γαλανόπουλος (1917-1993), μέλος του ΚΚΕ από τον Μεσοπόλεμο, στην Αντίσταση πήρε μέρος ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου (Ανέστης), όπου γνώρισε από κοντά τον Άρη. Μετά τον Εμφύλιο, κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, ανήκει στις αιρετικές (από αριστερά) φωνές του ΚΚΕ, εντασσόμενος σταδιακά, κυρίως από την περίοδο της δικτατορίας σε αυτόνομες του ΚΚΕ οργανώσεις της νέας Αριστεράς («Ανεξάρτητη Αριστερά») και μεταπολιτευτικά παρουσιάζει ιδεολογικές συγκλίσεις και με τον αναρχικό και τον αυτόνομο χώρο. Για

τελευταίου και σε κάθε περίπτωση εκφράζοντας τους ίδιους, συνέδεσαν συμβολικά την δυναμική δράση του Άρη με – κάποιες τουλάχιστον – ένοπλες οργανώσεις της Μεταπολίτευσης, όπως για παράδειγμα αυτή που συμμετείχε ο Χρήστος Τσουτσουβής και γενικότερα τις δυναμικές πρακτικές του αντιεξουσιαστικού χώρου.¹³³⁵ Λαμβάνοντας, μάλιστα, υπόψη την εγγενή ετερογένεια του αναρχικού – αντιεξουσιαστικού χώρου, άτομα που ανήκουν σε αυτόν, τον οικειοποιούνται ως σύμβολο αγώνα, ειδικά από την δεκαετία του 2000, γεγονός που αποτυπώνεται και στην χρησιμοποίηση σε κινηματικές ενέργειες του προαναφερθέντος συνθήματος τμήματος της Αριστεράς «ΕΑΜ – ΕΛΑΣ – Μελιγαλάς», που παραπέμπει συνειρμικά στις δυναμικές ενέργειες του Άρη και σίγουρα όλου ΕΛΑΣ.¹³³⁶ Αυτή, βέβαια, η οικειοποίηση του Άρη ως επαναστατικού συμβόλου δεν μένει αναπάντητη από άλλα τμήματα του αναρχικού χώρου, που θεωρούν ότι αυτή δεν συνάδει με το ύφος, την ιστορία και κυρίως την ιδεολογία αυτού του χώρου, χαρακτηρίζοντάς τον απερίφραστα «σφαγέα».¹³³⁷ Τμήματα, μάλιστα, του χώρου της Αυτονομίας κρίνουν ιδιαίτερα αυστηρά αυτή την θετική από τμήματα του αναρχικού χώρου πρόσληψη της βίαιης εικόνας του Άρη, εντάσσοντας ερμηνευτικά την γοητεία που αυτή ασκεί, από την δεκαετία του 1990 και έπειτα, σε ένα «σχιζοφρενικό μείγμα» φετιχισμού της βίας και ενός «αριστερού εθνικισμού»,

---

περισσότερα σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Γαλανόπουλου, βλ. Γιάννης Φούντας, *Αναρχικό λεξικό. Εγκυκλοπαιδικό – Ιστορικό. Μια περιπλάνηση στα σπλάχνα, στις παρυφές και στα νεφελώματα του Ελευθεριακού Σύμπαντος*, Α' τόμος, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα, 2014, σ. 176.

¹³³⁵ «Ο μπαρμπα-Γιάννης [Γαλανόπουλος], αντίθετα, γνωρίζει καλά το “κρυφό” μονοπάτι που συνδέει τον Άρη τον Βελουχιώτη με τον Χρήστο τον Τσουτσουβή, την Ιστορία με το παρόν. Δεν του αρκεί, λοιπόν, να καταγγέλλει τη γραφειοκρατία, γνωρίζει πως η σύγχρονη μορφή του αντιγραφειοκρατικού αγώνα είναι η αντιεξουσιαστική πρακτική», βλ. Γ. Γαλανόπουλος – Ανέστης, *Πολιτικά κείμενα*, Κορυφή, Αθήνα, 1993.

¹³³⁶ Ενδεικτικά, στην πορεία της 17ης Νοεμβρίου 2011 υπήρχε πανό του αναρχικού μπλοκ, που αναπαρήγαγε το σύνθημα του ΕΑΜ κατά τα Δεκεμβριανά «Όταν ο λαός βρίσκεται μπροστά στον κίνδυνο της τυραννίας, διαλέγει ή τις αλυσίδες ή τα όπλα» και στην αντίστοιχη του 2012 ακούστηκε από τον ίδιο πολιτικό χώρο το σύνθημα «είμαστε όλοι κομμουνιστών εγγόνια», βλ. *Πρόταγμα*, τ. 5, Δεκέμβριος 2012, σ. 9.

¹³³⁷ Ενδεικτικά, ο Γιώργος Γαρμπής, εκδότης του «Ελεύθερου Τύπου», σημειώνει χαρακτηριστικά: «Όντας ένα από τα λιγοστά άτομα που δημιούργησαν τον χώρο στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ένιωσα φοβερή θλίψη και απογοήτευση, όταν πηγαίνοντας σε μια αντιφασιστική διαδήλωση μαζί με κάποιους συντρόφους, είδαμε δεκάδες νέους με μαυροκόκκινες σημαίες να κραυγάζουν “ΕΑΜ – ΕΛΑΣ – ΜΕΛΙΓΑΛΑΣ”», βλ. Εισαγωγή στο Άγις Στίνας, *ΕΑΜ – ΕΛΑΣ – ΟΠΛΑ*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2016, σ. 39. Αντίστοιχα, ο Γαρμπής, προκειμένου να ενισχύσει το προφίλ του «σφαγέα» για τον Άρη από μεγάλο τμήμα του αναρχικού χώρου, παραθέτει ένα απόσπασμα από το βιβλίο *Τάξη, Εξουσία και Κοινωνικός Ανταγωνισμός* της Συσπείρωσης Αναρχικών (Έκδοση Αρχείου Κοινωνικών Αγώνων, 2015): «Ο ομηκλώδης εργατισμός, οι πολιτοφυλακές που ζέχνουν εξουσία από μίλια μακριά, ο εναγκαλισμός με την αριστερά, η υμνολογία των πλέον αποτρόπαιων στιγμών που έζησαν άνθρωποι (σφαγές στο Μελιγαλά, Δεκεμβριανά, Δημοκρατικός Στρατός), η υμνολογία σφαγέων (όπως του Άρη Βελουχιώτη, του Νίκου Μπελογιάννη, του Νίκου Ζαχαριάδη κ.ά.), συνιστούν το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο που περιλαμβάνει επίσης, σε τέτοιο βαθμό αντιφασισμό και ταξική λαγνεία, ώστε να χρησιμοποιούνται, από τους σύγχρονους αναρχιστές, ΕΑΜικά συνθήματα, να προτάσσεται “η οργάνωση της τάξης μας” ή να γίνονται αναφορές στο όνομα της “τάξης μας”», βλ. Εισαγωγή στο Στίνας (2016), ό.π., σ. 39.

που εκείνα τα χρόνια αναδύεται, και επηρεάζει και τμήματα αυτού του πολιτικού χώρου.¹³³⁸ Ο ίδιος πολιτικός χώρος χρησιμοποιεί την ένοπλη βία του Άρη ως συνώνυμο της βίας του ΕΛΑΣ και της Αριστεράς, ιδιαίτερα του ΚΚΕ, και την καταδικάζει.¹³³⁹ Στο σημείο, βέβαια, αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι την ίδια περίοδο, από την δεκαετία του 2000 και στην επόμενη, ο Άρης ως σύμβολο αντίστασης και κοινωνικού αγώνα επανέρχεται είτε άμεσα είτε έμμεσα (μέσω π.χ. της αναφοράς στην συμφωνία της Βάρκιζας) όλο και συχνότερα στον ευρύτερο συγκρουσιακό και κινηματικό χώρο. Ενδεικτικά κατά τα βίαια γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008, ο Άρης είναι έμμεσα «παρών» ως σύμβολο απειθαρχίας και ανταρσίας, μέσω του συχνού τότε συνθήματος σε τοίχους της Αθήνας και πορείες «Βάρκιζα τέλος, ζωή μαγική».¹³⁴⁰ Αντίστοιχες επικλήσεις (έμμεσες ή άμεσες) στον Άρη ως σύμβολο μαχητικής εξέγερσης και κοινωνικού αγώνα, γίνονται, κατά την ίδια περίοδο, και στον καλλιτεχνικό χώρο, όπως φαίνεται από στίχους τραγουδιών μουσικών συγκροτημάτων με έντονη πολιτικοποίηση και

¹³³⁸ «Σταδιακά, το αρχικό ελευθεριάζον και ελευθεριακό πνεύμα, που ήταν κυρίαρχο στις δεκαετίες του '70 και του '80, αρχίζει να αλλάζει κατά τη δεκαετία του '90, όταν και αρχίζει να αναδύεται ο φετιχισμός της βίας (τόσο στα "μπάχαλα" κατά τις διαδηλώσεις, όσο και, στη συνέχεια, με τη μυθοποίηση των σταλινικών τρομοκρατικών ομάδων του '70) και μια επιστροφή στα πάτρια εδάφη του αριστερού εθνικισμού, με την γοητεία που αρχίζει να ασκεί ο ΕΛΑΣ, η φιγούρα του φυσεκλικόφορου Βελουχιώτη και η μάτσο κουλτούρα του "ένοπλου αγωνιστή". Το ενδιαφέρον είναι ότι στα πλαίσια αυτής της στάσης ο αρχικός αντι-λαϊκισμός αρχίζει να συνυπάρχει, στα πλαίσια ενός σχιζοφρενικού μείγματος – που εξηγεί την πολιτική συμπεριφορά αυτού του [τμήματος του αναρχικού] χώρου μέχρι σήμερα –, με μια επιτηδευμένη φιλολαϊκότητα, η οποία συχνά καταλήγει στον πιο πρωτόλειο και άκριτο λαϊκισμό», βλ. Νίκος Ν. Μάλλιαρης, «Για μια κοινωνικοπολιτική ανάλυση της ελληνικής αντικουλτούρας» <https://docplayer.gr/10579224-Gia-mia-koinonikopolitiki-analysi-tis-ellinikis-antikoyltoyras.html>. Το κείμενο, με ορισμένες διορθώσεις, μικροτροποποιήσεις και προσθήκες, δημοσιεύθηκε και στον κατάλογο της έκθεσης *Το Αθηναϊκό Underground*, Αθήνα, Athens Voice Books, 2012, σσ. 115-130.

¹³³⁹ Παρ' ότι διαφωνεί κάθετα πολιτικά τόσο με την Δεξιά όσο και με την Αριστερά, στο πλαίσιο της δημόσιας κριτικής του ρατσισμού της Χρυσής Αυγής και από τις δύο αναγνωρίζει ότι έδρασαν θετικά και τις επικροτεί για το συγκεκριμένο θέμα, βλέποντας διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε αυτές και τους νεοναζί. Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιεί την ένοπλη δράση του Άρη ως μετωπία της κενής νοήματος βίας της Αριστεράς και την καταδικάζει: «Διότι τουλάχιστον έτσι, γλιτώνουμε σε αναλυτικό επίπεδο να θεωρούμε πώς ζούμε σε μία εκφασισμένη κοινωνία, πράγμα που θα σήμαινε πώς η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού είναι ρατσιστές και «ζουλού» κανίβαλοι, άρα ο όποιος πολιτικός αγώνας δεν είναι παρά βελουχιωτικές τουφεκιές στον αέρα για την τιμή των όπλων», βλ. Νικόλας Γκιμπιρίτης, «Το φαινόμενο του λαϊκισμού ως πολιτικό φαντασιακό της νεοελληνικής κοινωνίας», *Πρόταγμα*, τ. 5, Δεκέμβριος 2012, σ. 110.

¹³⁴⁰ Για περισσότερα σχετικά με αυτό, βλ. Γιώργος Πετρόπουλος, «"Βάρκιζα τέλος ζωή μαγική": αναβιώσεις της δεκαετίας του '40 στην Ελλάδα της κρίσης», στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σ. 449-451. Ο Πετρόπουλος συμπυκνώνει την σκέψη του για την εμφάνιση του Άρη με ποικίλλα πρόσωπα – θετικού προσήμου – στο εξής: «[Ο Άρης Βελουχιώτης] επιμένει να στοιχειώνει στο συλλογικό πολιτικό φαντασιακό μετεγγράφοντας την ιστορία της αντίστασης εντός προνεωτερικού αξιακού κώδικα», βλ. Πετρόπουλος (2014), ό.π., σ. 451.

κινηματική δράση, όπως για παράδειγμα τα «Μεθυσμένα ξωτικά»¹³⁴¹ και οι «Social Waste».¹³⁴²

Αναφορικά με την δεξιά παράταξη, κατά την δεκαετία του 1990 και έπειτα, όπως έχει προαναφερθεί,¹³⁴³ η ΝΔ, πέρα από κάποιες αντιδράσεις πιο ακραίων βουλευτών της, που, με ορισμένες αφορμές (ανέγερση ανδριάντα του Άρη στη Λαμία το 1991, υπερπροβολή, μονομερώς τοποθετημένη, σύμφωνα με τους ίδιους, υπέρ του Άρη στη δημόσια τηλεόραση το 1997 κ.ά.), εκδήλωσαν δημόσια την γνώμη του για τον «σφαγέα» Άρη, δεν έπαιρνε πλέον «επίσημη» θέση επί του θέματος. Αυτό δεν σημαίνει ότι πολλά χαμηλότερα στελέχη της δεξιάς παράταξης και ακόμα περισσότερο του ακροδεξιού χώρου δεν συνέχισαν – με ή χωρίς αφορμή – να στηλιτεύουν δημοσίως την αγριότητα της δράσης του Άρη.¹³⁴⁴ Έτσι, από την συντηρητική παράταξη ασκήθηκε πλέον, στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές της επόμενης, μία ήπια ή εντονότερη – ανάλογα πάντα με τον φορέα – κριτική στην ωραιοποίηση της εικόνας του Άρη κατά την Μεταπολίτευση, που κατέστη, σύμφωνα με το αφήγημα αυτό, σταδιακά κυρίαρχη στον πολιτικό αυτό χώρο, και στην αντίστοιχη, σύμφωνα με τους ίδιους, επιχείρηση δαιμονοποίησης της Δεξιάς και των συμβόλων της.¹³⁴⁵ Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι ο εθνικιστικός λόγος της εποχής, στο πλαίσιο μιας φετιχοποίησης της βίας, πλην της νόμιμης κρατικής, έφτασε, ορισμένες φορές, στο σημείο να ταυτίσει – με αρνητικό εννοείται πρόσημο – την βία του Άρη με αυτή του ναζιστικού μορφώματος της Χρυσής

¹³⁴¹ Το συγκρότημα «Μεθυσμένα ξωτικά» στους στίχους του τραγουδιού τους *Οργή* (2011) κάνουν έμμεση, αλλά σαφέστατη, αναφορά στον Άρη, θεωρώντας τον σύμβολο εξέγερσης: «για όσους με λένε ακόμα πράκτορα ή παραπλανημένο, είμαστε απλά μια όμορφη εικόνα από το μέλλον. Από κείνους που τη Βάρκιζα δεν αναγνώρισαν ποτέ, γιατί κανένας Δεκέμβρης δεν τέλειωσε ποτέ. Τα αντίπαλα στρατόπεδα χωρίζονται ξανά ή με την εξέγερση ή με την κανονικότητα. Ή με τις κουκούλες φίλοι μου ή με τις γραβάτες. Hasta la muerte mis amigos... ή πιο απλά ραντεβού στα γουναράδικα...».

¹³⁴² Το hip hop συγκρότημα «Social Waste», κάνει πιο άμεση επίκληση στον Άρη, ως σύμβολο αγώνα, καθώς αφιερώνει αποκλειστικά σε αυτόν το τραγούδι *Του Άρη* (2007), καλώντας τον, ως σύμβολο πάντα, να συμμετέχει στους σύγχρονους μαχητικούς αγώνες. Μεταξύ άλλων οι στίχοι αναφέρουν: «Κι ύστερα κοίταξα ξανά τον φανοστάτη, εκείνον, στη φωτογραφία της ντροπής κι είπα: "Αντίο, Καπετάνιε επαναστάτη, καλές εφόδους στην κοιλάδα της σιωπής"...Κάπου στη Ρούμελη λένε πως είσαι ακόμα με τον Κωστούλα, τον Μπελή και τον Τζαβέλλα. Τ' ακούς; Ακόμα σε ζητάει τούτο το χώμα. Γι αυτό σου λέω, ανέβα στ' άλογο και έλα».

¹³⁴³ Η στροφή αυτή στην πολιτική της ΝΔ, όπως έχει σημειωθεί παραπάνω, έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1980.

¹³⁴⁴ Είναι ενδεικτικό αυτού ότι ο ακροδεξιός χώρος, ιδιαίτερα με την άνοδο στην κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ, ως αντίδραση, είτε μέσω του προσκείμενο σε αυτόν τον ιδεολογικό χώρο τύπου, είτε και με αναφορές βουλευτών της Χ.Α. στην Βουλή, έκαναν όλο και περισσότερο λόγο για την ακραία βία του Άρη.

¹³⁴⁵ Ενδεικτικά: «Παρακολουθήσαμε στο θέατρο του Άλσους Παπάγου την τελευταία παράσταση συμπαραγωγή των ΔΗΠΕΘΕ Βέροιας και Σερρών με το έργο του Γ. Αρμένη "Μαντζουράνα στο κατώφλι - γάιδαρος στα κεραμίδια". Ήταν πάλι μία από τις γνωστές εδώ και αρκετά χρόνια συνταγές. Δηλαδή αναφορές στον κακό Μεταξά, βασιλιά, Καραμανλή και στους καλούς Άρη Βελουχιώτη, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ κ.ο.κ. Το ίδιο γίνεται με όλους τους συγγραφείς από τη μεταπολίτευση και μετά και ας έχει κουράσει τον κόσμο», *Βέροια*, 31/8/2000.

Αυγής.¹³⁴⁶ Τμήματα, μάλιστα, του φιλελεύθερου χώρου – μη ενταγμένου επίσημα σε κάποιο κόμμα – στη δημόσια σφαίρα, έβρισκε ποικίλλες αφορμές (π.χ. έκδοση του προαναφερθέντος βιβλίου του Χαριτόπουλου, εξάρθρωση της «Ε.Ο. 17Ν» κ.ά.), προκειμένου να στηλιτεύσει με τον πιο καυστικό τρόπο την βία του. Από τη δεκαετία ειδικά του 2000 και έπειτα, παρά τη διαδεδομένη άποψη στον πολιτικό αυτό χώρο της ταύτισης της ευρύτερης Αριστεράς με την βία, που έχει σημειωθεί αναλυτικά παραπάνω,¹³⁴⁷ ο Άρης, λόγω του παγιωμένου από δεκαετίες αρνητικού για αυτούς συμβολικού φορτίου της βίας του, αλλά και του αντικειμενικά καίριου ρόλου που είχε διαδραματίσει στην Αντίσταση ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ, εξακολούθησε να αποτελεί έναν από τους πλέον συνηθισμένους στόχους όσων από αυτούς επιθυμούσαν να κατηγορήσουν την Αριστερά για τη βία της δεκαετίας του 1940. Προφανώς, ακόμα και στην έντονα «από-ιδεολογικοποιημένη» αυτή περίοδο, το φάντασμα της βίας του, με ό,τι συμβολικό νόημα μπορούσε πλέον να συμπυκνώνει όσον αφορά την επανάσταση, συνέχισε να φοβίζει τον πολιτικό αυτό χώρο.

«Υποκειμενικές» αιτίες

Αφού παρουσιάσαμε λόγους για τους οποίους απασχόλησε διαχρονικά η βία του Άρη σε συλλογικό, πολιτικό επίπεδο (σύμβολο αντίστασης, επαναστατικότητα, ανταρσίας, άγριας και εγκληματικής φύσης των κομμουνιστών κ.ά.), κρίνουμε σκόπιμο να προχωρήσουμε και σε πιο «υποκειμενικές» αιτίες. Εξαρχής, πρέπει να τονίσουμε ότι ο όρος «υποκειμενικότητα» ως ιστορική έννοια, θεωρήθηκε, συχνά, συνώνυμο της ταυτότητας και ότι αυτή η ταυτότητα βρίσκεται συνέχεια σε κίνηση.¹³⁴⁸

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, κατανοούμε πως οι ταυτότητες, οι «υποκειμενικότητες» των φορέων της μνήμης του, έχουν παίξει εξίσου καθοριστικό ρόλο στο πώς παρουσιάζεται μέσα στον χρόνο η βία του και, επομένως, στην διαμόρφωση του μύθου της. Αυτό δεν σημαίνει, όπως προείπαμε, ότι τα «υποκειμενικά» κίνητρα για την παρουσίαση μιας βίαιης

¹³⁴⁶ Ενδεικτικά βλ. Νίκος Αλικάκος, «Οι νέοι Βελουχιώτηδες», 8/9/2012

<http://www.syndesmosee.org/alpharhothetarhoomicrongammarhoalphaphiotaalpha/8>

¹³⁴⁷ Η οπτική αυτή, ουσιαστικά, επαναφέρει την προσέγγιση της συντηρητικής, «εθνικόφρονος» τότε παράταξης της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου, οπότε όλη η Αριστερά ήταν «υπόλογη» για την βία της. Για περισσότερα σχετικά με αυτή την διαδεδομένη από το 2000 άποψη, βλ. Κεφάλαιο 3.

¹³⁴⁸ Βλ. Λουίζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σ. 32-33. Γενικότερα για τον ρόλο της «υποκειμενικότητας» τόσο στην ιστορία όσο και στην ιστοριογραφία, βλ. Πασσερίνι (1998), ό.π., σ. 13-19, 32-37.

εικόνας του Άρη δεν αλληλοδιαπλέκονται με τα «πολιτικά» και αυτό αφορά τόσο ανθρώπους της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς, αλλά και του ενδιάμεσου πολιτικού χώρου.

Στο πλαίσιο αυτό, υπάρχουν κάποιοι, προερχόμενοι από το χώρο της Αριστεράς, που ασχολούνται με τη βία του Άρη, γιατί αισθάνονται ότι έτσι ξεπληρώνουν, μεταγενέστερα, κάποια παλιά «πολιτικά γραμμάτια», ότι εκπληρώνουν το πολιτικό τους χρέος προς την κατοχική κομματική ηγεσία σε αντίστιξη προς τον Άρη, εκμεταλλευόμενοι τη θρυλούμενη διαφοροποίηση σε αρκετά ζητήματα των δύο μερών. Ένα τέτοιο ενδεικτικό παράδειγμα, μπορεί να θεωρηθεί ο Φοίβος Γρηγοριάδης, με το έργο του οποίου έχουμε ασχοληθεί αναλυτικά παραπάνω,¹³⁴⁹ όπου σημειώνονται αρκετά στοιχεία της βίαιης δράσης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ. Έχοντας ως δεδομένο έναν από τους βασικούς διακηρυκτικούς στόχους του Γρηγοριάδη στο έργο του, την εξύψωση στη συλλογική συνείδηση της κατοχικής ηγεσίας του ΚΚΕ και ειδικά του Σιάντου,¹³⁵⁰ κρίνουμε αρκετά πιθανό πως, μέσω της προβολής της βίας του Άρη, για την οποία είχε, σύμφωνα και με τον συγγραφέα, έρθει σε ρήξη πολλές φορές με τον τότε γραμματέα του κόμματος, επιθυμεί να δώσει και ένα προσωπικό μήνυμα στο ΚΚΕ για εσωκομματική αποκατάσταση της μνήμης του Σιάντου.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι «υποκειμενικοί» παράγοντες αναφοράς στην βία του δεν συμβαδίζουν χρονικά πάντα με τις ευρύτερες περιόδους υψηλής πυκνότητας αναφορών σε αυτή. Αυτός είναι και ένας λόγος, άλλωστε, που ορίζονται και ως τέτοιοι. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αλληλοδιαπλοκής δηλαδή «υποκειμενικών» και «πολιτικών» κινήτρων, από την Δεξιά αυτή τη φορά, αντίθετα προς τις προαναφερθείσες γενικότερες σιωπές γύρω από τον Άρη και την βία του συγκεκριμένα κατά την εμφυλιοπολεμική και την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, αναδεικνύοντας και αυτό που ειπώθηκε προηγουμένως, ότι δηλαδή η ταυτότητα βρίσκεται σε κίνηση, αποτελούν οι αναφορές του στρατηγού Ζέρβα στο βίαιο προφίλ του. Ο Ζέρβας που μεταπολεμικά αποστρατεύθηκε – οριστικά αυτή τη φορά – με σκοπό να πολιτευθεί,¹³⁵¹ το 1949-1950 (τότε δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* το ιστορήμα του «Τα απόρρητα έγγραφα μου») ένωθε πως είχε ισχυρούς προσωπικούς πολιτικούς λόγους για να ενισχύσει το αγωνιστικό, «εθνικόφρον» πάντα, αντιστασιακό προφίλ του του

¹³⁴⁹ Βλ. Κεφάλαιο 3.

¹³⁵⁰ «Προσπαθήσαμε να δώσουμε την ατμόσφαιρα [...] για να καταδειχθεί πως δεν ανήκον, όπως είναι εύκολο να καταλογίζονται σ' αυτήν όλα τα λάθη του αγώνος [...] στην εαμική ηγεσία και προσωπικά στον αδικημένο ηγέτη του ΚΚΕ Γ. Σιάντο», βλ. Γρηγοριάδης, τ. Ε', ό.π., σ.315. Αντίστοιχα, βλ. Γρηγοριάδης, τ. Α', ό.π., σ. 244-245

¹³⁵¹ Ο Ζέρβας ίδρυσε αρχικά το Εθνικό Κόμμα Ελλάδας (Ε.Κ.Ε.) και στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές του 1946 έλαβε 20 έδρες (5,96%). Στη συνέχεια, διετέλεσε υπουργός σε διάφορες κυβερνήσεις και χαρτοφυλάκια, εμφυλιοπολεμικά και μετεμφυλιακά, εκτιθέμενος σε συνδυασμούς του Κόμματος των Φιλελευθέρων ή και ανεξάρτητος.

ήρωα έναντι του «ανθρωπόμορφου τέρατος» Άρη, όπως – ούτε λίγο ούτε πολύ – τον παρουσίαζε τότε.¹³⁵² Η «υποκειμενικότητα» στην προσέγγιση της βίας του Άρη το 1949-1950 αναδεικνύεται με τον πιο εμφανή τρόπο σε δημόσιο επίπεδο, το 1957, οπότε, εναρμονισμένος καλύτερα με την περιρρέουσα σιωπή σχετικά με την βία του καπετάνιου και νιώθοντας, παράλληλα, ότι το πολιτικό του προφίλ ως ήρωα είχε εδραιωθεί, πράγμα που όντως είχε συμβεί, στο αντίστοιχο ιστόρημά του με τον τίτλο «Απομνημονεύματα» στην εφημερίδα *Απογευματινή*, ο Άρης δεν παρουσιάζεται πλέον – σε κανένα βαθμό – τόσο ακραία βίαιος.¹³⁵³ Παρά τις σιωπές, λοιπόν, της Δεξιάς για τον Άρη και την βία του, κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, ο Ζέρβας συγκεκριμένα, για λόγους προσωπικής του προβολής ως ήρωα, ως ο μεγάλος του αντίπαλος, τον οποίο, σύμφωνα με τον ίδιο νίκησε, σε κάθε σχετική ή άσχετη ευκαιρία στο δημόσιο λόγο του αναφέρεται σε αυτή.¹³⁵⁴

Υπάρχουν και φορές που οι αναφορές στη βία του Άρη, είτε με θετικό είτε με αρνητικό πρόσημο, δεν εμπλέκονται – άμεσα τουλάχιστον και με προφανή τρόπο – με την πολιτική συγκυρία, αλλά έχουν να κάνουν περισσότερο με «καθαρά προσωπικά» κίνητρα, αλλά και τις διαδρομές των αποτυπώσεων της μνήμης του Άρη στη δημόσια σφαίρα, στις οποίες συνεισφέρουν και αυτές με την σειρά τους.

Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένοι που επιθυμούν να βελτιώσουν το δομούμενο – άδικα κατά αυτούς – άγριο προφίλ του Άρη, επιχειρούν με τα δικά τους αφηγήματα να το αποδομήσουν, παρακινούμενοι σε αυτό το εγχείρημα από συναισθηματισμό.¹³⁵⁵ Αντίθετα, υπήρξαν κομμουνιστές και μη κομμουνιστές, σύντροφοί του όμως όλοι στον ΕΛΑΣ, που τόνισαν υπέρμετρα στα γραπτά τους την βίαιη προσωπικότητά του, όπως για παράδειγμα ο Βαγγέλης

¹³⁵² Όπως έχει αναδειχθεί πιο πάνω (βλ. Κεφάλαιο 3), πολιτικά πιο χρήσιμο, την περίοδο εκείνη, το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο θεωρούσε να δαιμονοποιεί το ακραία βίαιο προφίλ άλλων κομμουνιστών, πιο «επίκαιρων», όπως για παράδειγμα, του Γιάννη Αλεξάνδρου (καπετάν Διαμαντής). Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 22/6/1949

¹³⁵³ Όπως έχουμε δει παραπάνω, η σκόπιμη, κατασκευασμένη προσέγγιση της βίας του Άρη από το Ζέρβα το 1949 ως ακραίας αναδεικνύεται και από το ότι στο πραγματικό του ημερολόγιό της Κατοχής, που δημοσιεύτηκε βέβαια δεκαετίες αργότερα, δεν κάνει καμία νύξη σε υπέρμετρα, κατ' αυτόν, βία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, αλλά δεν μας απασχολεί εδώ το κείμενο αυτό, καθώς δεν δημοσιοποιήθηκε την περίοδο εκείνη και κυρίως όχι από τον ίδιο, ώστε να αντιληφθούμε την δική του πρόθεση δημοσιοποίησης της ακραίας βίας του.

¹³⁵⁴ Ενδεικτικά, σε άσχετη συζήτηση γύρω από το Κυπριακό, ο Ζέρβας δηλώνει: «Υπήρξα ο αρχηγός της εθνικής επανάστασης (sic), η οποία και την Ελλάδα έσωσε από τα δόντια του Άρη Βελουχιώτη», βλ. *Το Βήμα*, 29/4/1954. Εδώ ο Ζέρβας μάλλον δεν κυριολεκτεί καθώς στο πρόσωπο του Άρη συμβολοποιείται η βίαιη επιθετικότητα γενικότερα του ΚΚΕ.

¹³⁵⁵ Σε αυτή την κατηγορία χαρακτηριστικά παραδείγματα μπορούν να θεωρηθούν οι δύο αδελφοί του, Περικλής και Μπάμπης Κλάρας, οι οποίοι κινούνται στην αποδόμηση του βίαιου προφίλ του Άρη ξεκάθαρα επειδή νιώθουν συναισθηματικό χρέος προς αυτόν, αποκαθιστώντας – όπως θεωρούσαν – την μνήμη του και την καλή μεταθανάτια εικόνα του. Αναφορικά με τον πρώτο, βλ. *Ελευθερία*, 3/5/1964. Αναφορικά με τον δεύτερο, βλ. Κλάρας (1983), ό.π.

Παπαδάκης (Τάσος Λευτεριάς), ο Γεωργούλας Μπέικος και ο Δημήτρης Μίχος, με τις περιπτώσεις και τις οπτικές των οποίων γύρω από τη βία του Άρη, επίσης, έχουμε ασχοληθεί αναλυτικά παραπάνω,¹³⁵⁶ και οι οποίοι οδηγήθηκαν σε αυτού του τύπου τις παρουσιάσεις του καπετάνιου ΕΛΑΣ από καθαρά «υποκειμενικά» κίνητρα (π.χ. σύμπλεγμα κατωτερότητας, συγκάλυψη δικών τους ευθυνών σε βίαιες ενέργειες, προβολή θέσεων άλλων κομματικών στελεχών που είχαν έρθει σε ρήξη με τον Άρη για την βία του στην συγχρονία και με τους οποίους οι συγγραφείς διατηρούσαν πολύ καλές φιλικές σχέσεις,¹³⁵⁷ προβολή της δικής τους προσφοράς στο έργο του ΕΑΜ,¹³⁵⁸ αίσθημα παραγκωνισμού τους στο έργο τους στον ΕΛΑΣ εξαιτίας του Άρη¹³⁵⁹ κ.ά.).

Από την άλλη, προσωπικά κίνητρα, σε γενικευμένο επίπεδο, μπορούμε να ισχυριστούμε πως εντοπίζονται και σε αφηγήματα ιδεολογικών αντιπάλων του, καθώς η επιχείρηση συμβολοποίησης του Άρη με την βία, σε συνδυασμό με την συνεχή προβολή αυτής της ταύτισής τους, έπαιξε και ένα ρόλο «αντίβαρου» της ακραίας δεξιάς βίας (παρακρατικής και μη) της ίδιας περιόδου. Με άλλα λόγια, ένας πολύ βασικός λόγος της συνεχούς αναφοράς και επίκλησης της βιαιότητας του Άρη (στο πρόσωπο του οποίου εμπερικλειόταν συμβολικά όλη η βιαιότητα των κομμουνιστών) από τη δεξιά και την ακραία δεξιά παράταξη υπήρξε η δικαιολόγηση των δικών της βίαιων ενεργειών στη μεταπολεμική εποχή, μέσω του αποπροσανατολισμού του πληθυσμού από την πραγματική βία της συγχρονίας. Έτσι εδώ, αντίθετα με προηγουμένως, έχουμε πλέον έναν συνδυασμό προσωπικών κινήτρων για «συγκάλυψη» δικών τους βίαιων ενεργειών με πολιτικά, καθώς αξιοποιούν στα αφηγήματά τους την βία του Άρη, που είχε καταστεί σύμβολο αγριότητας του ΚΚΕ και ο ίδιος ο «εύκολος

¹³⁵⁶ Βλ. Κεφάλαια 3 και 4.

¹³⁵⁷ Ένα τέτοιο παράδειγμα αφορά τον Μπέικο, που, εξαιτίας των αγαστών σχέσεων που διατηρούσε με τον τότε γραμματέα της Π.Ε. του ΚΚΕ στην Ευρυτανία Δημήτρη Μπακόλα, ο οποίος είχε έρθει επανειλημμένα σε αντιπαράθεση με τον Άρη για βίαιες ενέργειές του, ενδεχομένως να επηρεάστηκε από τον φίλο του όσον αφορά την αποτίμηση της βίαιης δράσης του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, βλ. Μπέικος, ό.π., τ. Α', σ. 278-281, 299-301.

¹³⁵⁸ Στην περίπτωση αυτή πάλι φέρνουμε ως παράδειγμα τον Μπέικο, ο οποίος είχε και επιπλέον προσωπικούς λόγους να προβάλλει την ακραία βία του Άρη, εκμεταλλευόμενος σίγουρα και αυτός τον ήδη διαμορφωμένο αρνητικό μύθο γύρω από αυτή, καθώς, με τον τρόπο αυτό, ενίσχυε το αφήγημά του για την αναγκαιότητα των θεσμών Λαϊκής Δικαιοσύνης («Κώδικας Ποσειδών»), των οποίων – θεωρούμενος ή πραγματικός – εμπνευστής ήταν ο ίδιος.

¹³⁵⁹ Με αυτή την «υποκειμενική» αιτία αναφερόμαστε στον Μίχο, αλλά για να είμαστε απόλυτα ακριβείς, όπως έχει σημειωθεί παραπάνω (βλ. Κεφάλαιο 3), αυτές τις αρνητικές θέσεις για την βία του Άρη, δεν θέλησε να τις δημοσιοποιήσει ο ίδιος γραπτά όσο ήταν εν ζωή. Καθώς εντάχθηκαν στις αναμνήσεις του («Τετράδια») που δεν εκδόθηκαν ποτέ από αυτόν, τις γνωρίζουμε από μεταγενέστερα βιβλία, που συμπεριέλαβαν τμήματά τους [βλ. Πριόβολος (2007), ό.π.], αλλά και από την πρόσφατη αυτοτελή έκδοσή τους, βλ. *Απομνημονεύματα "τετράδια" του Δημητρίου Μίχου αρχηγού του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου*, Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, Καλάβρυτα, 2018.

στόχος» όλων των επικριτών του, προκειμένου, παράλληλα, να «δικαιολογηθούν» ή να αποσιωπηθούν δικές τους βίαιες δράσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, ακραιφνείς αντικομμουνιστές που είχαν μετάσχει και σε ένοπλες οργανώσεις επί Κατοχής (π.χ. ΠΑΟ, "Χ" κ.ά.), αυτοχαρακτηριζόμενες ως «αντιστασιακές», είχαν έναν επιπλέον λόγο να αναφέρονται εμμονικά στη βία του Άρη. Επιθυμούσαν, με τον τρόπο αυτό, να «νομιμοποιήσουν» στο ευρύτερο κοινό, αλλά μάλλον μόνο σε – ούτως ή άλλως – ευήκοα ώτα της δεξιάς παράταξης, την ένταξη όσων το έπραξαν, στα δοσιλογικά και εξοπλισμένα από τους Γερμανούς Τάγματα Ασφαλείας ως άμυνα-υποτίθεται- στην ακραία βία του Άρη, που είχε εμφυσήσει γενικότερα στον ΕΛΑΣ.¹³⁶⁰ Έβλεπαν στην αναγνωρισμένη από όλους βίαη δράση του Άρη μια εύκολη δικλείδα ασφαλείας για την προσωπική και συλλογική ηθική τους αποκατάσταση μέσα στο ιστορικό χρόνο.¹³⁶¹ Αξιοποιούν δηλαδή τη μυθική συμβολική βία του Άρη για λόγους προσωπικής (και συλλογικής) προπαγάνδας, μετατόπισης δικών τους βιαιοτήτων, που διέπραξαν ενεργώντας δοσιλογικά, στον εύκολο στόχο της περιόδου σχετικά με την βία, τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ.

Το οξύμωρο είναι ότι πολλοί από τους λιγότερο «ακραίους» από τους προαναφερθέντες, αντικομμουνιστές της δεκαετίας του 1940, που τον έχουν κατηγορήσει έντονα και δημόσια για την ακραία βία του, έχουν ανά καιρούς ομολογήσει ότι έχουν δράσει αναλόγως σε διάφορες περιστάσεις, γεγονός άλλωστε, ούτως ή άλλως αναμφισβήτητο σε περιόδους εμπόλεμης κατάστασης και μάλιστα ανταρτοπόλεμου, ακόμη και εμφυλίου, οπότε η βία, καθότι δεν αποτελεί ένα αυτόνομο πεδίο, πάντα βρίσκεται σε έξαρση. Ενδεικτικά, αναφέρουμε πως μέλη της ομάδας Κωστοπούλου σημείωσαν πως στα τέλη Νοεμβρίου 1942 εκτέλεσαν Έλληνα συνεργάτη των Ιταλών στη δυτική Θεσσαλία, ενώ την ίδια εποχή εκτέλεσαν και έναν ζωοκλέφτη από τα Στουρναραίικα, γεγονός που οι ίδιοι το αποτιμούν ως ιδιαίτερα θετικό.¹³⁶² Αντίστοιχα, όπως είδαμε αναλυτικότερα παραπάνω, ο Woodhouse

¹³⁶⁰ Ενδεικτικά, βλ. Συλλογικό, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων, 1941-1945* (2001), ό.π., σ.244.

¹³⁶¹ Εδώ οφείλουμε να σημειώσουμε πως εν μέρει μπορεί και να ισχύει και το παραπάνω, καθώς κάποιοι, όχι πολλοί – είναι η αλήθεια – μπορεί να εντάχθηκαν στα Τ.Α. από φόβο της βίας του Άρη (και του ΕΛΑΣ ευρύτερα), αλλά είναι επίσης σίγουρο ότι σε μεγαλύτερο βαθμό ο λόγος αυτός κρίνεται υποκριτικός, καθώς, ούτως ή άλλως, η πλειοψηφία από αυτούς που ενσωματώθηκαν σε ένοπλες δοσιλογικές οργανώσεις, όπως τα Τάγματα Ασφαλείας, εκεί θα κατέληγαν, λόγω του ήδη διαμορφωμένου έντονου αντικομμουνισμού από τον Μεσοπόλεμο, και της ισχυρής αντιεαμικής προπαγάνδας που οργιάζε, ιδιαίτερα σε κύκλους των σωμάτων ασφαλείας (χωροφυλακή, αστυνομία πόλεων, στρατός), και που ενίσχυε την εντύπωση σε όσους άνηκαν εκεί ότι άμεσος στόχος του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν η επιβολή κομμουνιστικού καθεστώτος και ο «εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας» των τελευταίων ήταν απλώς προκάλυμμα για τον προαναφερθέντα βασικό στόχο τους.

¹³⁶² «Στη διάρκεια του Νοεμβρίου [1942], περιπολία ανταρτών, γύρω από τα Τρίκαλα, συνέλαβε κάτοικο του χωριού Πηγή ντυμένο με στολή караμπινιέρου, συνεργάτη των Ιταλών, τον πέρασε από ανταρτοδικείο στην Πιαλεία και τον εξετέλεσε. Την ίδια τύχη είχε και αδίστακτος ζωοκλέφτης από τα

παραδέχεται κυνικά το 1982 ότι λίγο πριν την επιχείρηση ανατίναξη του Γοργοποτάμου σκότωσαν αναγκαστικά, με συνοπτικές διαδικασίες και μάλιστα δια απαγχονισμού, στην πλατεία ενός χωριού έναν αιχμάλωτό τους επειδή δεν μπορούσαν κάπου να τον φυλάξουν και υπήρχε φόβος δραπέτευσής του.¹³⁶³ Στο ίδιο, εξάλλου, γεγονός με διαφορετική λίγο περιγραφή, όπως σημειώθηκε επίσης προηγουμένως, αναφέρεται στο ημερολόγιο του και ο Ζέρβας.¹³⁶⁴ Μέσω αυτών των λίγων αλλά ενδεικτικών παραδειγμάτων, αναδεικνύεται αφενός πόσο υποκριτικοί είναι οι λόγοι περί βίας του ΕΛΑΣ και συγκεκριμένα του Άρη, καθώς όμοια με αυτά είναι τα βίαια περιστατικά που οι ίδιοι, ανά καιρούς, προσάπτουν στον Άρη, επιχειρώντας, για άλλους λόγους, να αμαυρώσουν την εικόνα του καπετάνιου και αφετέρου πως ίσως πίσω από τη συνεχή προβολή βίαιων ενεργειών – πραγματικών ή μη – του Άρη προσπαθούν να αποκρύψουν άλλες, δικές τους αρνητικές, βίαιες ενέργειες. Ο Άρης, χωρίς να σημαίνει ότι δεν υπήρξε βίαιος – ίσως και υπερβολικά ορισμένες φορές –, λόγω του ισχυρού συμβολισμού του γύρω από τη βία, στις περιπτώσεις των αφηγημάτων πολιτικών και ιδεολογικών του αντιπάλων της περιόδου της Αντίστασης μπορεί να θεωρηθεί ότι έπαιξε το ρόλο του «εξιλαστήριου θύματος», καθώς συμβόλιζε γενικά την κομμουνιστική βία.

Στουρναραίικα. Με τη δράση αυτή των ανταρτών, η περιοχή ανάσανε από τους Ιταλούς και απαλλάχθηκε από τη δράση των ανθελληνικών και αντικοινωνικών στοιχείων», βλ. Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων, *Η εθνική αντίσταση των Ελλήνων, 1941- 1945*, σ. 181.

¹³⁶³ Βλ. Woodhouse (1982), ό.π., σ. 45.

¹³⁶⁴ «Εις Κολοκυθιά εξετελέσαμεν δι' αγχόνης τον Καλαμπούραν Ν. την 11.30' ώρα», βλ. *Ημερολόγιο Ζέρβα*, ό.π., σ. 128.

Συμπεράσματα

Ο βασικός στόχος της παρούσας έρευνας υπήρξε η ανάδειξη της διαμόρφωσης της μυθικής εικόνας της βίας του Άρη Βελουχιώτη και η ανάλυση της μυθοποιητικής της πορείας, από την συγχρονία στην διαχρονία, από τότε δηλαδή που δρούσε μέχρι σήμερα. Ο μύθος της βίας του, από θετική ή αρνητική σκοπιά, εδραιώθηκε ευρέως κατά τη Μεταπολίτευση. Ωστόσο, είναι άμεσα συνυφασμένος και εξαρτημένος τόσο με την «πραγματική» δράση του όσο και, ιδιαίτερα, με την μνημονική του πορεία κατά τις δεκαετίες που προηγήθηκαν της προαναφερθείσας ιστορικής περιόδου.

Μέσα, λοιπόν, στην πορεία του χρόνου, η βία του, το στοιχείο αυτό της δράσης του, έχει προκαλέσει τις πλέον αντιφατικές κρίσεις. Για τους εχθρούς του, υπήρξε γενικά ο «αιμοσταγής» αρχηγός του κομμουνιστικού ΕΛΑΣ και για τους φίλους, ο εμπνευσμένος, δυναμικός ηγέτης του αντάρτικου, χωρίς να λείπουν και οι ενδιάμεσες, όχι τόσο έντονα χρωματισμένες απόψεις, μειοψηφικές όμως, καθώς οι κρίσεις για τα ιστορικά πρόσωπα που έχουν ενταχθεί στην σφαίρα του μύθου, συνήθως, είναι πολωτικές. Όλοι δέχονται, όμως, πως, σε ορισμένες περιπτώσεις, υπήρξε εξαιρετικά βίαιος. Έτσι, είναι δεδομένο ότι τόσο η διαμόρφωση της δαιμονοποιημένης εικόνας του στην διαχρονία όσο και της αγιοποιημένης είχαν (από διαφορετικές αφετηρίες) ως κεντρικό άξονα την ακραία βία του.

Αυτό, λοιπόν, που μας απασχόλησε ήταν να εντοπίσουμε την μυθική διάσταση της βίας του, το πώς δηλαδή αυτή αποτυπώθηκε ανά περίοδο και τι αυτή σήμαινε για το εκάστοτε πολιτικό παρόν, όπως ο κάθε φορέας της μνήμης του την αντιμετώπιζε. Επιχειρήσαμε να το πράξουμε μέσα από την ανάλυση της πολύπλοκης διαδρομής των προσλήψεων για αυτήν των διαφόρων φορέων της μνήμης της, όπως αποτυπώθηκαν στον δημόσιο λόγο. Το όφελος αυτής της προσέγγισης είναι διπλό: λαμβάνοντας υπόψη πως η πολιτική αξιοποίηση της βίας του, ως κομβικού στοιχείου του μύθου του, αναδεικνύει την διαχείριση ενός δύσκολου παρελθόντος, μας βοήθησε να κατανοήσουμε το πολιτικό παρόν όπου εντασσόταν η κάθε επίκληση σε αυτήν, αλλά και το αντίθετο, έχοντας δηλαδή υπόψη μας το εκάστοτε πολιτικό και κοινωνικό παρόν, οδηγηθήκαμε στις διαφορετικές επανερμηνείες αυτής της πτυχής του μύθου του.

Έχοντας ως δεδομένο ότι ο πολυμορφικός μύθος της βίας του αποτέλεσε συμπύκνωση πολλών, διαφορετικών, όχι μόνο συμπληρωματικών, αλλά επίσης, συχνά, αντιθετικών μεταξύ τους, νοημάτων και συνδηλώσεων, γεγονός που τον κατέστησε αμφίσημο ή και πολύσημο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι χαρακτηρίζεται από μια πολυφωνικότητα

συμβόλων. Στο πλαίσιο των παραπάνω, μπορούμε να εντοπίσουμε το κεντρικό διακύβευμα όσων ασχολήθηκαν διαχρονικά (θετικά και αρνητικά) με την μυθική βία του Άρη, προωθώντας δηλαδή την συμβολική της αποτύπωση στο εκάστοτε παρόν, στο εξής: οι μεν δηλαδή αυτοί που αναφέρονται θετικά σε αυτό το κυρίαρχο στοιχείο του μύθου του επιθυμούν να προβάλλουν τον ηρωισμό και την δυναμική και αποτελεσματική δράση της εαμικής Αντίστασης και οι δε την πλήρη, ολοκληρωτική απονομιμοποίησή της, καταδικάζοντας συλλήβδην την βία των κομμουνιστών και τα εγκλήματα του ΕΛΑΣ.

Οι βασικοί, λοιπόν, λόγοι για τους οποίους συμβολοποιήθηκε η βία του Άρη είναι οι εξής. Καταρχήν, κυρίως για τους αντικομμουνιστές, η βία του Άρη αποτελούσε το σύμβολο της άγριας, εγκληματικής βίας των κομμουνιστών γενικά και του ΕΛΑΣ ειδικότερα, αρχέτυπο και συνώνυμο της οποίας έχει καταστεί, για αυτή την κοινότητα μνήμης, ο Άρης.¹³⁶⁵ Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης ψυχροπολεμικού ύφους (που για ορισμένους συνεχίστηκε και μετά το τέλος αυτής της εποχής), η απάνθρωπη βία αποτελούσε σύμφυτο γνώρισμα όλων των κομμουνιστών, των οποίων ο στόχος ήταν η κατάκτηση της εξουσίας και το ανήθικο μέσο που χρησιμοποιούσαν για να τον επιτύχουν υπήρξε η ακραία αιματηρή βία.

Δεύτερον, μέσω της αναφοράς στις βίαιες ενέργειες του Άρη, γινόταν κριτική στην «φιλοσοφία της βίας» της συγκεκριμένης ηγεσίας του ΚΚΕ. Αυτή η συμβολική χρήση της βίας του είχε δύο όψεις, μία αρνητικής και μία θετικής αποτίμησης για την βίαιη δράση του. Από την μία, η καταδίκη της βίας του, που σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο εξέφραζε το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, αποτύπωνε συμβολικά την αντίστοιχη κριτική στην βία της «ορθόδοξης» ηγεσίας του ΚΚΕ, χωρίς αυτός ο πολιτικός χώρος να προβαίνει πάντα σε ιδιαίτερες αναλυτικές εκλεπτύνσεις και διαφοροποιήσεις στις θεωρήσεις του περί βίαιης δράσης, που, ενδεχομένως, υπήρχαν εντός του κομμουνιστικού στρατοπέδου. Η οπτική αυτή αφορούσε, συνήθως, παλιά στελέχη του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ που δεν ήταν ενταγμένα στο ΚΚΕ και, ενδεχομένως, είχαν έρθει σε κάποια μορφή αντιπαράθεσης με την ηγεσία του,¹³⁶⁶ αλλά όχι μόνο.¹³⁶⁷ Από την άλλη, μετά την διάσπαση του κομμουνιστικού χώρου,¹³⁶⁸ ιδιαίτερα όπως αυτή εκφράστηκε στην Μεταπολίτευση, τμήματα της εκτός ΚΚΕ Αριστεράς, αξιοποιώντας τις τουλάχιστον προβληματικές σχέσεις του Άρη με την ηγεσία του ΚΚΕ – τόσο όταν ήταν εν ζωή όσο και μετά τον θάνατό (καθώς δεν είχε αποκατασταθεί κομματικά, μέχρι

¹³⁶⁵ Ενδεικτικά, βλ. Καλαντζής (1954), ό.π.

¹³⁶⁶ Ενδεικτικά, βλ. Μπενετάτος, (1965), ό.π., Πατατζής (1997[1965]), ό.π., Δημητρίου (1975), ό.π.

¹³⁶⁷ Ενδεικτικά, βλ. Καράγιωργας (1997), ό.π.

¹³⁶⁸ Η πρώτη, ιστορική, μεγάλη διάσπαση του ΚΚΕ έλαβε χώρα το 1968, αλλά, μεταδικτατορικά πλέον, η Αριστερά υπήρξε πολύ περισσότερο διασπασμένη.

πρόσφατα, το 2018) –, μέσω της θετικής έως πολύ θετικής αποτίμησης της δράσης του, θεωρώντας τον δηλαδή επαναστατικό σύμβολο, επιθυμούσαν να ασκήσουν αυστηρή κριτική στην «σταλινικού» τύπου ηγεσία του «ορθόδοξου» ΚΚΕ τόσο της Κατοχής όσο και των επόμενων δεκαετιών. Για να το πράξουν αυτό είχαν ενστερνιστεί το ερμηνευτικό σχήμα για την Αντίσταση «καπετάνιοι / κόμμα» (ως αντίπαλο δίπολο) και το προσάρμοσαν, αναφορικά με το θέμα μας, στο «δυναμικός ριζοσπαστισμός του Άρη / γραφειοκρατική και αντεπαναστατική πολιτική της “ορθόδοξης” κομματικής ηγεσίας». Να σημειωθεί, ότι την ίδια λογική θετικής χρήσης των δυναμικών ενεργειών του Άρη έναντι της συγκεκριμένης κομμουνιστικής ηγεσίας αξιοποίησε από ένα χρονικό σημείο της Μεταπολίτευσης και μετά, και ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, και η πατριωτική Αριστερά, για την οποία όμως ο ΕΛΑΣ συμβόλιζε, ουσιαστικά, το μαχόμενο λαό που, στην λογική της, ταυτιζόταν με το έθνος, του οποίου ηγέτης στην στιγμή της Αντίστασης υπήρξε ο Άρης και για αυτό προσεγγίστηκε ως εθνικός, πλέον, ήρωας.

Αναφορικά, τώρα, με το γιατί η ενασχόληση τόσων ανθρώπων με την βία του Άρη συμπυκνώνει συμβολικά την επιθυμία τους να εξυμνήσουν ή να καταδικάσουν την γενικότερη βία του ΕΛΑΣ αναδεικνύεται και από το χρονικό πλαίσιο αναφορών βίαιων ενεργειών του Άρη που έχουν καταγραφεί. Συγκεκριμένα, η περίοδος δράσης του Άρη μπορεί να χωριστεί σε τέσσερις μικρότερες υποπεριόδους. Η πρώτη ξεκινάει από την εμφάνισή του στα χωριά ως «ταγματάρχης» του πυροβολικού για λογαριασμό του ΕΛΑΣ, στις αρχές Ιουνίου 1942 έως την άνοιξη του 1943. Η δεύτερη, ως καπετάνιος πλέον του ΓΣ του ΕΛΑΣ, διαρκεί έως την άνοιξη του επόμενου χρόνου, οπότε αρχίζει η τρίτη, με την αποστολή του στην Πελοπόννησο, όπου ενεργεί ως καπετάνιος της ΙΙΙ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου, και η οποία λήγει με την Απελευθέρωση το φθινόπωρο του 1944. Η τέταρτη, τέλος, υποπερίοδος όπου αναφέρεται βίαιη δράση του αφορά την μεταβαρκιζιανή ένοπλη περιπέτεια του Άρη και των λιγοστών, πιστών σε αυτόν, συντρόφων του, που αρνούνται να καταθέσουν τα όπλα τους και η οποία τερματίζει βίαια με τον θάνατό του, τον Ιούνιο του 1945.

Όσον αφορά, λοιπόν, την συμβολοποίηση της βίας του ΕΛΑΣ, μέσω της αναφοράς στον Άρη, αυτό που έχει μεγαλύτερη, τυπικά ή φαινομενικά, εφαρμογή – τόσο για τους υμνητές του όσο και τους επικριτές του – είναι η δεύτερη και η τρίτη περίοδος της δράσης του, καθώς, τότε, ο ΕΛΑΣ είχε πια γιγαντωθεί, με τον Άρη, φυσικά, ως καπετάνιο του Γενικού Στρατηγείου του ή ως επικεφαλής της τοπικής στην Πελοπόννησο μεραρχίας του αντίστοιχα, να έχει κομβικό ρόλο στις αποφάσεις για ενέργειές του.

Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι οι προσλήψεις βίαιων δράσεων του Άρη της πρώτης περιόδου δεν αποτελούν, ίσως και για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, κομβικό στοιχείο της μυθοποιημένης βίας του και ότι δεν αποτελούν καθοριστικό παράγοντα στην συμβολική αποτύπωση της ακραίας βίας του ΕΛΑΣ και της ηρωικής δυναμικής του δράσης αντίστοιχα. Το αντίθετο. Έτσι, όσον αφορά την πρώτη περίοδο, που συμπίπτει με την πρώτη εμφάνιση και αύξηση της δύναμης του ΕΛΑΣ και της έντασης της ένοπλης δράσης του, η επικέντρωση γύρω από την προσωπική βίαη δράση του Άρη έχει περισσότερο προσωποπαγή χαρακτήρα, και αποκτά, κατ' επέκταση, σημαντικότερο ρόλο στην μυθοποιητική διαδικασία της βίας του. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη ότι, κατά την πρώτη αυτή περίοδο του αντάρτικου, ο ΕΛΑΣ δεν δρούσε τόσο ως τακτικός στρατός και ότι ο Άρης δεν ήταν επίσημα, ακόμη, καπετάνιος όλου του ΕΛΑΣ, αναδεικνύεται έμμεσα ή άμεσα η αναγνώριση – τόσο των φίλων όσο και των αντιπάλων του – της προσωπικής συνεισφοράς του Άρη είτε στην εμπέδωση της κυριαρχίας του ΕΛΑΣ σε πολλές περιοχές, της πειθαρχίας στις τάξεις του και της εμπέδωσης του αισθήματος ασφάλειας στους κατοίκους εκεί, είτε, αντίστοιχα, στο «εγκληματικό» έργο του ΕΛΑΣ και στην καλλιέργεια ενός πνεύματος «αιμοσταγούς βίας» εντός των γραμμών του. Από αυτά γίνεται κατανοητό ότι η πρώτη περίοδος δράσης του Άρη στον ΕΛΑΣ καθίσταται εξαιρετικά σημαντική στην διαδικασία παρουσίαισής του ως συμβόλου της βίαιης ή δυναμικής δράσης του ΕΛΑΣ γενικότερα.

Το ότι, πάλι, η βιβλιογραφία, ιδιαίτερα αυτή του αρνητικού πρόσημου, δεν έχει ασχοληθεί πολύ (πέρα από την συγχρονία), με την δράση του Άρη κατά την μεταβαρκιζιανή περίοδο, οπότε δεν εκπροσωπούσε πλέον τον ΕΛΑΣ και το ΚΚΕ,¹³⁶⁹ ενισχύει περαιτέρω το επιχειρήμα μας ότι, μέσω της καταδίκης ή της εξύμνησης της βίας του Άρη, ο βασικός στόχος διαχρονικά υπήρξε η καταδίκη ή η εξύμνηση της βίας του ΕΛΑΣ, της οποίας αυτός αποτελούσε το αρχετυπικό σύμβολο, ουσιαστικά την μετωνυμία.

Για την κατανόηση αυτής της πολύχρονης μυθοποιητικής διαδικασίας της βίας του είναι πολύ σημαντικό να σημειωθεί ότι η πορεία της συμβολικής εικόνας της δεν υπήρξε γραμμική ούτε στην θετική εκδοχή του μύθου του ούτε στην αρνητική. Επίσης, ότι υπήρξαν και σιωπές γύρω από αυτή για κάποια χρόνια, κυρίως από την πλευρά της μεταπολεμικής Αριστεράς (αλλά όχι μόνο), εξίσου σημαντικές για την διαδρομή του μυθικού αποτυπώματός της και τις μετέπειτα συμβολικές συνδηλώσεις της.

¹³⁶⁹ Το οποίο, ως γνωστό, έφτασε στο σημείο να καταδικάσει κατηγορηματικά και δημόσια, μέσω ανακοίνωσης του Ζαχαριάδη, την δράση του εκείνης της περιόδου, με αποτέλεσμα και να τον αποκηρύξει, βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1945.

Αυτό, όμως, που είναι άξιο προσοχής, είναι ότι ενώ οι «παραδοσιακοί» αντίπαλοι του Άρη, αναφορικά με την εικόνα της βίας του, είναι σχετικά σταθεροί στην πρόσληψη και την διάχυσή της, καθώς διαχρονικά τον παρουσιάζουν ως «αιμοδιψή εγκληματία», η «άλλη όχθη» αλλάζει, ανά περίοδο και ανά φορέα, άποψη για την μυθική πτυχή της βίας του, γεγονός που σηματοδοτεί και την πολυπλοκότητα και τις διαφοροποιήσεις του συμβολικού της ρόλου. Πιο συγκεκριμένα, οι τελευταίοι, η Αριστερά δηλαδή, από τις σιωπές γύρω από αυτόν (ή και τις εσωκομματικές καταδίκες της βίας του, σε επίπεδο κομματικής ηγεσίας) φτάνουν, κατά την δεκαετία του 1960, να τον θεωρούν ηγέτη της Αντίστασης (με ορισμένα, βέβαια, σκοτεινά σημεία στην δράση του) και από εκεί και πέρα, από την απριλιανή δικτατορία και στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, τον αντιμετωπίζουν κυρίως ως επαναστατικό σύμβολο. Αυτό συμβαίνει, βέβαια, ρητά, κατά κύριο λόγο, για όσους αριστερούς δεν ανήκουν στα δύο μεγάλα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής (ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτ.), αλλά «άτυπα» και για τμήματα της κοινωνικής βάσης των τελευταίων. Οι ηγεσίες τους, αν και αρκετά πιο θετικές για την δυναμική δράση του, συγκριτικά με παλιότερα, εξακολουθούν να διατηρούν δημόσια μια σχετική αμηχανία απέναντί της και να μην επιθυμούν την ηρωοποίησή του.

Ωστόσο, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, η θετική πρόσληψη της βίας του, γίνεται περαιτέρω πολύπολοκη. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και πολύ περισσότερο από τις αρχές της επόμενης (οπότε αναγνωρίζεται θεσμικά η Εθνική Αντίσταση από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ) και, για ένα μεγάλο τμήμα του παλιού εαμογενούς κόσμου, ο Άρης αρχίζει να θεωρείται πρότυπο λαϊκού / εθνικού ηγέτη, στο πλαίσιο της Αντίστασης. Λαμβάνει, δηλαδή, χώρα μια πρώιμη «εθνικοποίηση» του ήρωα, η οποία, κατά την επόμενη περίοδο της δεκαετίας του 1990 μέχρι και τις μέρες μας, εντείνεται, κάτω από τα νέα διεθνή και εγχώρια δεδομένα της μεταψυχροπολεμικής εποχής, οπότε γίνεται επιχείρηση περαιτέρω αποκομμουνιστικοποίησης της εικόνας του και ένταξής του στο πάνθεον εθνικών ηρώων και οπότε, στο πλαίσιο του εθνικού του αγώνα, οποιαδήποτε βίαιη ενέργειά του εξαγνίζεται.

Επιπλέον, ο πολυμορφικός μύθος της βίας του στην διαχρονία, παρότι είναι κατασκευασμένος από τα ίδια υλικά, συμπυκνώνει, όπως έχει προαναφερθεί, πολλές συνδηλώσεις, πολλά συμβολικά πρόσωπα του Άρη, που αποτυπώνονται στις διαφορετικές οπτικές του κάθε φορέα της μνήμης της και που είναι άμεσα εξαρτώμενες με την πολιτικοϊδεολογική θέαση του καθενός στην εκάστοτε, μάλιστα, ιστορική περίοδο.

Εύγλωττο αποτύπωμα αυτών των διαφορετικών οπτικών αποτελούν οι αντιδιαμετρικά αντίθετες και αντιφατικές, μεταξύ τους, περιγραφές των ίδιων γεγονότων όπου εμπλέκεται

αφηγηματικά η άγρια βία του Άρη ή οι δυναμικές του ενέργειες, ανάλογα την οπτική του φορέα της καθεμίας. Οι διαφορετικές αυτές εκδοχές δεν σημαίνει ότι είναι αναγκαστικά ψευδείς (ή τουλάχιστον όλες). Κάποιες περιγραφές είναι ιστορικά ακριβείς. Αυτό, όμως, που μας ενδιαφέρει περισσότερο εδώ είναι ότι πρόκειται για αλήθειες που αποκαλύπτεται ότι είναι αλήθειες κατασκευασμένες από την εκ των υστέρων θέση του εκάστοτε φορέα του μνήμης της βίας του.

Επομένως, οι αποκλίσεις αυτές στις περιγραφές της βίας του, λόγω της προαναφερθείσας συμβολικότητας που ενέχει η βία του – τόσο για τους υποστηρικτές της όσο και για τους επικριτές της – εξαρτώνται άμεσα και αποκλειστικά, θα λέγαμε, από το εκ των προτέρων δομημένο αφήγημά τους για την δράση του ΕΛΑΣ και των κομμουνιστών. Βέβαια, αν για την δεξιά παράταξη, όπως προαναφέρθηκε, η άποψη για το θέμα αυτό είναι σχετικά συνεχής και νοηματικά συμπαγής (με ορισμένες διαφοροποιήσεις ή καλύτερα όχι τόσες εντάσεις από την Μεταπολίτευση και έπειτα), δεν είναι τόσο δεδομένη εκ των προτέρων η άποψη, όσων αποτιμούν θετικά τις δυναμικές του ενέργειες, για την δράση του ΚΚΕ γενικά. Μέσω του μανιχαϊστικού ερμηνευτικού σχήματος «καλοί καπετάνιοι / κακή κομματική ηγεσία» ή «υπαίθρου / πόλης», μετά την διάσπαση του ΚΚΕ (1968) εν μέσω δικτατορίας και περισσότερο στην μεταπολιτευτική περίοδο, η συμβολική θετική χρήση της βίας του Άρη, ως επαναστατικότητα, ενέχει το ακριβώς αντίθετο νόημα, της καταδίκης δηλαδή της «κακής κομματικής ηγεσίας» σε αντιπαραβολή προς τον καλό λαϊκό στρατό» του ΕΛΑΣ, απόλυτο σύμβολο του οποίου θεωρείται από την ευρύτερη Αριστερά της εποχής ο Άρης. Όταν, μάλιστα επιχειρείται, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η «εθνική ηρωοποίηση» του Άρη, μέσω της συμβολικής χρήσης του τελευταίου, το θετική κρίση για το ΚΚΕ απομακρύνεται ακόμη περισσότερο από το αφήγημα αυτό, καθώς ο ΕΛΑΣ εμφανίζεται πια ως δημιουργημα, σχεδόν αποκλειστικά του ήρωα Άρη και το ΚΚΕ δεν περιορίζεται απλώς σε ρόλο κομπάρσου, αλλά διατηρεί, πλέον, μία ξεκάθαρα αρνητική θέση σε αυτή την οπτική της Αντίστασης, ως επανάσταση ενάντια στους ξένους και τους εγχώριους συνεργάτες τους.

Το βασικό πλαίσιο επιχειρηματολογίας για απονομιμοποίηση της βίας του περιστρέφεται διαχρονικά γύρω από την «εγκληματική» φύση των κομμουνιστών και την επιθυμία τους, μέσω των άγρια βίαιων μεθόδων που μετέρχονταν, να καταλάβουν την εξουσία. Αξίζει να σημειωθεί, βέβαια, πως διαχρονικά υπάρχουν και επικριτές της βίας του Άρη, που, λόγω της ένταξης και των ιδίων στο κομμουνιστικό κίνημα και στον ΕΛΑΣ, δεν θα μπορούσαν να υποστηρίξουν τα παραπάνω για να δομήσουν την αρνητική εικόνα της άγριας βίας του, οπότε

στέκονται σε πιο προσωποποιημένους γύρω από τον Άρη παράγοντες που τον οδηγούν σε αυτή την βίαιη δράση και που θα αναφερθούν μετά.

Μέσα από διαφορετικά, ανάλογα με τον φορέα μνήμης της και την χρονική συγκυρία, αναλυτικά πλαίσια θέασης του Άρη (κομμουνιστής ηγέτης, επαναστάτης, λαϊκός ή εθνικός ήρωας), η βασική επιχειρηματολογία για νομιμοποίηση της βίας του κινείτο στο ότι η δυναμική δράση του υπήρξε, κατά τους θιασώτες αυτής της οπτικής, απόλυτα αναγκαία, κρίνοντας πως, στις συνθήκες της Κατοχής, και δίκαιος υπήρξε και αποτελεσματικός σε αυτό που είχε αναλάβει να φέρει σε πέρας – με ένοπλο τρόπο – το έργο, δηλαδή, του ΕΑΜ. Σε κάποια αφηγήματα αυτής της οπτικής, ο Άρης δρούσε στο πλευρό και σε άλλα ενάντια στην ηγεσία του ΚΚΕ (ή έστω με προβληματικές σχέσεις με την ηγεσία του). Όσοι τον αντιμετωπίζουν μέσα από το πρισματικό σύμβολο της επανάστασης και της αντίστασης, θεωρούσαν πως δρούσε έτσι, αναγκαστικά δυναμικά, ενάντια σε «εχθρούς του λαού» προς όφελος του τελευταίου και καλύπτοντας ένα υπαρκτό – ούτως ή άλλως – κενό εξουσίας στην ύπαιθρο, ενώ όσοι τον έβλεπαν μέσα από ένα πιο «εθνικό» άξονα, έκριναν περισσότερο ως *de facto* απαραίτητη την όποια βίαιη ενέργειά του, στο όνομα της εθνικής ανεξαρτησίας, ενάντια δηλαδή σε ξένους (κυρίως κατακτητές και Βρετανούς συμμάχους) και Έλληνες συνεργάτες τους.

Στην λογική του εκ των προτέρων δομημένου αφηγήματός τους για την βία του Άρη και, συνεκδοχικά, μέσω της συμβολικής της διάστασης, του ΕΛΑΣ ή της Αριστεράς, εντάσσονται και τα ερμηνευτικά σχήματα που το δικαιολογούν.

Αναφορικά, αρχικά με τους επικριτές της βίας του, προτάσσοντας την γενικότερη «εγκληματική» φύση των κομμουνιστών, προκειμένου να γίνει πειστικότερο το αφήγημά τους για την δαιμονοποιημένη βία του Άρη, προσέθεταν και ερμηνευτικά κλειδιά ψυχολογικών ή ψυχογενών προσεγγίσεων που αφορούσαν αποκλειστικά τον ίδιο. Τα κυριότερα από αυτά ήταν η δήλωση μετανοίας, που είχε υπογράψει το 1939, και που του είχε δημιουργήσει, σύμφωνα με όσους το υποστηρίζουν, ένα αίσθημα κατωτερότητας εντός του ΚΚΕ που τον οδηγούσε στο να δρα βίαια και ένας σαδισμός που τον διέκρινε και που του τον απέδιδαν είτε ως θέσφατο, είτε επικαλούμενοι άλλες αιτίες (υποτιθέμενο ομοφυλοφιλικό σεξουαλικό προσανατολισμό του, μεγάλη κατανάλωση αλκοόλ κ.ά.).

Αντίθετα, οι υμνητές της δυναμικής δράσης του πρότασσαν ως ερμηνείες πιο πολιτικά ερμηνευτικά δεδομένα για να στηρίξουν το νομιμοποιητικό πλαίσιο, όπου ενέτασσαν την βία του. Σύμφωνα με αυτούς, βασικός στόχος του Άρη ήταν η κάλυψη του προαναφερθέντος

κενού εξουσίας από την μεριά του ΕΑΜ. Για να επιτευχθεί αυτή, έπρεπε να συντρέχουν κάποιες καταστάσεις στις περιοχές δράσης του ΕΛΑΣ που μόνο μέσα από αναγκαστικά δυναμικές μεθόδους θα μπορούσαν να έρθουν. Πρόκειται κυρίως για αυστηρά μέτρα πειθαρχίας τόσο εντός όσο και εκτός ΕΛΑΣ, ώστε τόσο ο ΕΛΑΣ να είναι πιο αποτελεσματικός εσωτερικά και φερέγγυος εξωτερικά, όσο και να μειωθεί η παραβατικότητα στις αντίστοιχες περιοχές. Τέλος, πρόκειται για αυστηρά μέτρα ενάντια σε συνεργάτες των κατακτητών στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ. Όσον αφορά τις δημόσιες εκτελέσεις «θυμάτων» του Άρη, που, αρκετές φορές, λάμβαναν χώρα, τις ενέτασσαν ερμηνευτικά στο ότι αποτελούσαν δημόσιο μήνυμα για τους υπόλοιπους, ως μέσο δηλαδή παραδειγματισμού για συμμόρφωση με την τάξη που ο ΕΛΑΣ ήθελε να επιβάλει.

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να τονίσουμε ότι λόγω της πολυμορφικότητας του γενικότερου μύθου του Άρη, κρίσιμα ζητήματα, που άπτονται των διαφορετικών οπτικών της δράσης του και της διαχείρισης της εικόνας του, όπως για παράδειγμα η σεξουαλική του ταυτότητα («κατηγορείται», από αντιπάλους του, ότι ήταν ομοφυλόφιλος), το πολιτικό στοιχείο της δράσης του (απειθαρχία σε διάφορα θέματα με την ηγεσία του ΚΚΕ και δήλωση μετανοίας, πολιτική του σκέψη σε σχέση με τα εθνικά θέματα, όπως αποτυπώνεται ενδεικτικά στις κρίσεις του για τους Βρετανούς, κ.ά) και ο θάνατός του (η ηρωικότητά του, που συνδέεται με την απόφασή του να μην πειθαρχήσει στους όρους αφοπλισμού του ΕΛΑΣ, με βάση την συμφωνία της Βάρκιζας, και την μετέπειτα έκθεση του κομμένου κεφαλιού του στα Τρίκαλα, καθώς και η τύχη του τελευταίου), τα οποία αποτελούν άλλα υλικά του μύθου του, χρήζουν μιας περαιτέρω, στο μέλλον, ερευνητικής μελέτης. Θα ήταν ωφέλιμο για μια ολόπλευρη προσέγγιση της μυθοποιητικής διαδικασίας γύρω από το πρόσωπό του. Θα ενίσχυαν την εικόνα μας για την μυθική πορεία του μέσα στον χρόνο, καθώς η πολυπρισματικότητα των συμβόλων του είναι ευρύτερη.

Ωστόσο, επειδή θεωρούμε πως το πλέον κομβικό υλικό της μυθικής του εικόνας έγκειται στην βία του, είτε αυτή φωτίζεται αρνητικά είτε θετικά, κρίνουμε επαρκή την προσέγγισή της μέσα από αυτό το πρίσμα, ως κεντρικό άξονα όλων των αφηγήσεων για αυτόν, προκειμένου να προσεγγίσουμε την πορεία του μύθου του στο φαντασιακό της ελληνικής κοινωνίας.

Συμπερασματικά, μετά από όλα αυτά, γίνεται κατανοητό γιατί ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, ο Άρης Βελουχιώτης, θεωρείται από εχθρούς το αείποτε σύμβολο «αιμοδιψούς εγκληματικής δράσης» των κομμουνιστών, ενώ για την Αριστερά γενικότερα σύμβολο επανάστασης και ανταρσίας. Σύμβολο που οι μεν επιχείρησαν με όλες τους τις δυνάμεις να στηλιτεύσουν, δαιμονοποιώντας το, και οι δε να οικειοποιηθούν, αγιοποιώντας το.

Πηγές

Αρχεία

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ):

Αρχείο ΚΚΕ, κ. 494 / φ. 30, κ. 496 / φ. 30, κ. 570 / φ. 28

Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού «Η φωνή της αλήθειας», κ. 361 / φ. 2

Αρχείο ΕΠΟΝ, Κεντρικό Συμβούλιο και τοπικές οργανώσεις, Πελοπόννησος

Αρχείο Παληού Τάκη, ΔΚΝΓΛ – ΔΝΛ Λαμίας

Αρχείο Μιχάλη και Λεωνίδα Κύρκου, κ. 9 / φ. 4

Αρχείο Γεωργούλα Μπέικου, κ. 10 / φ. 1

,

Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής (1991, 1997, 2013, 2014)

Εφημερίδες:

Αθηναϊκά Νέα, Αθηναϊκή, Ακρόπολις, Αναγέννησις (Τρικάλων), Απογευματινή, Απογευματινή (Πατρών), Αυγή, Βέροια, Δρόμος της Αριστεράς, Ελεύθερη Αχαΐα (ΕΑΜ), Ελεύθερη Ελλάδα (ΕΑΜ), Ελεύθερη Μεσσηνία (ΕΑΜ), Ελευθερία, Ελευθεροτυπία, Ελληνικόν Αίμα, Εμπρός, Εφημερίδα Συντακτών, Η Ελλάς, Η Ένωση (Πατρών), Η Ηχώ των Συντακτών, Η Σημερινή, Ημερήσια (Βέροιας), Καθημερινή, Λαός (Βέροιας), Μακεδονία, Μακεδονική (Βέροιας), Μάχη (της «Εθνικής Δράσης»), Μεγάλη Ελλάς, Νεολόγος (Πατρών), Νέος Δρόμος, Πελοπόννησος, Ριζοσπάστης, Τα Νέα, Το Βήμα, Ταχυδρόμος (Βόλου), Τρικαλινά Νέα.

Περιοδικά – Εκδόσεις – Έντυπα:

Αντί, Άρδην, Αστυνομικά Χρονικά, Δεκαπενθήμερος Πολίτης, Διαβάζω, Εθνική Αντίσταση, Επανάσταση, Επίκεντρα, Νέα Ενιαία Δεξιά, Επιθεώρηση Τέχνης, Επιθεώρησις Χωροφυλακής, Έτσι πολεμήσαμε στη Μακεδονία, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Νέα Εστία, Νέα Πορεία, Νέος Κόσμος, Ο Πολίτης, Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος, Οδός Πανός, Οικονομικός Ταχυδρόμος, Πλανόδιον, Πυρσός, Πρόταγμα, Σπάρτακος, Σχολιαστής, Το κίνημα, Τότε, Antifa, The Black Dwarf.

Δημοσιευμένες πηγές:

Γενικό Επιτελείο Στρατού Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, 1944-1949*, Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, 1998

Δαφνής, Γρηγόριος, *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, 1914- 1968*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1970

Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης, *Η ελληνική αντίστασις 1941-1944 : όπως αποκαλύπτεται από τα μυστικά αρχεία της Βέρμαχτ εις την Ελλάδα : μια νεοελληνική τραγωδία*, Εστία, Αθήνα, 1964

ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, 1940-1945*, τόμ. 5, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981

ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα 1955-1961*, τόμ. 8, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1997

Παπακόγκος, Κωστής, *Αρχείο Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του Δ.Ε.Σ. Πελοποννήσου, Παπαζήσης*, Αθήνα, 1977

Πρακτικά - Συμβούλιον Στέμματος (1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965), Αθήνα, 1965

Σπηλιωτοπούλου Μαρία – Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371, 1944*, τ. Β΄, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2004

Φαράκος, Γρηγόρης, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία. Μυστική Έκθεση [1946] και άλλα ντοκουμέντα*, τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000

Ζαχαριάδης, Νίκος, *Συλλογή έργων*, Έκδοση της Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1953

Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, τ. Α΄, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981

3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, 10-14/10/1950, Γλάρος, Αθήνα, χ.χ..

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Ashplant, T.G., Dawson, Graham, Roper, Michael, “The politics of war memory and commemoration: contexts, structures and dynamics”, in T.G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, Routledge, London – New York, 2000

Bailey, Roderick, *Forgotten Voices of the Secret War. An Inside History of Special Operations in the Second World War*, Ebury Press, 2008

Bottici, Chiara, *A philosophy of political myth*, Cambridge University Press, New York, 2007,

Brunk, Samuel, *The posthumous career of Emiliano Zapata. Myth, memory, and Mexico's twentieth century*, University of Texas Press, Austin, 2008

Casey, Michael, *Che's afterlife. The legacy of an image*, Vintage, New York, 2009

Clogg, Richard, *Anglo-Greek Attitudes, Studies in History*, MacMillan, London, 2000

Close, David, “The road to reconciliation? The Greek Civil War and the politics of memory in the 1980s”, in Philip Carabott, Thanasis Sfikas (eds.), *The Greek Civil War. Essays on a conflict of exceptionalism and silences*, Ashgate, Aldershot, 2004

Confino, Alon, “Collective memory and cultural history: problems of method”, *The American Historical Review*, vol. 102, No 5, December 1997

Connerton, Paul, *How societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989

Dimitras, Panayote, “Changes in public attitudes”, in K. Featherstone, D. Katsoudas (eds.), *Political Change in Greece: Before and after the colonels*, Croom Helm, London, 1987

Dimitras, Panayote, “Greek public attitudes: continuity and change”, *International Journal of Public Opinion Research* (1990), vol. 2, issue 2

Flood, Christopher, *Political myth. A theoretical introduction*, Routledge, New York - London, 2002

Girardet, Raoul, *Mythes et mythologies politiques*, Seuil, Paris, 1986

Grele, Ronald, “Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history”, in Robert Perks – Alistair Thomson (eds.), *The oral history reader*, Routledge, London – New York, 1998

Hart, Janet, *New Voices in the Nation: Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Cornell University Press, Ithaca, London, 1996

Hirsch, Marianne, *Family Frames: Photography, Narratives and Postmemory*, Harvard University Press, 1997

Kiesling, John Brady, *Greek urban warriors. Resistance and terrorism, 1967-2014*, Lycabettus Press, Athens, 2014

Mark, James, Townson, Nigel and Voglis, Polymeris, "Inspirations", in Robert Gildea, James Mark, Anette Warring (eds), *Europe's 1968. Voices of Revolt*, Oxford University Press, Oxford, 2013

Mazower, Mark. *Inside Hitler's Greece*, Yale University Press, 1993

Nora, Pierre, "General Introduction: Between Memory and History", in Pierre Nora (ed.), *Realms of Memory. The construction of the French past. Conflicts and Divisions*, vol. 1, Columbia University Press, New York, 1996

Passerini, Luisa, "Mythbiography in oral history", in Raphael Samuel, Paul Thompson (eds.), *The myths we live by*, Routledge, London – New York, 1990

Passerini, Luisa, "Memories between silence and oblivion", in Katharine Hodgkin – Susannah Radstone (eds), *Contested Pasts. The politics of memory*, Routledge, London – New York, 2003, p. 238-254

Portelli, Alessandro, *The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and meaning in oral history*, Albany, State University of New York Press, 1991

Portelli, Alessandro, "What makes oral history different", in Robert Perks - Alistair Thomson (eds), *The oral history reader*, Routledge, London – New York, 1998

Ortner, Sherry, "On key symbols", in William Lessa, Evon Vogt (eds.), *Reader in comparative religion*, Harper and Row, New York, 1979

Samuel, Raphael, Thompson, Paul, "Introduction", in Raphael Samuel, Paul Thompson (eds.), *The myths we live by*, Routledge, London – New York, 1990

Selbin, Eric, *Revolution, Rebellion, Resistance: The Power of Story*, London and New York: Zed, 2010

Silverstone, Roger, "Television as an Aesthetic Medium", in James Carey (ed.), *Media, Myths and Narratives*, Sage, Beverly Hills, 1988

Strath, Bo, "Introduction: myth, memory and history in the construction of the community", in Bo Strath (ed.), *Myth and memory in the construction of community. Historical patterns in Europe and beyond*, P.i.E. – Peter Lang, Brussels, 2000

Voglis, Polymeris (2011) 'The Junta Came to Power by the Force of Arms, and Will Only Go by Force of Arms', *Cultural and Social History*, 8:4, 551-568.

Voglis, Polymeris (2013). 'Talkin' about a revolution, it sounds like a whisper': theories and debates on social revolutions, *Historein*, 13,

Winter, Jay, "Thinking about silence", in Efrat Ben Ze'ev, Ruth Ginio, Jay Winter (eds), *Shadows of War. A social History of Silence in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p. 3-31

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Έφη, «Διαπροσωπική βία και κρατική συγκρότηση στην Ελλάδα: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις», στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013

Αλεξάκης, Μανώλης, «Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: Η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 17, Μάιος 2001

Abrams, Lynne, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Πλέθρον, Αθήνα, 2014

Βαμβακάς, Βασίλης, Παναγιωτόπουλος, Παναγής, «Εισαγωγή», στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το Πέρασμα, Αθήνα, 2010

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος, στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, «Η εμφύλια βία ως μήνυμα: Η επιτελεστική λειτουργία της βίας στους εμφύλιους πολέμους», στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013

Βερβενιώτη, Τασούλα, *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004

Βόγλης, Πολυμέρης, «Ένας διαρκής εμφύλιος πόλεμος; Μορφές της βίας στις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940», *Ο Πολίτης*, τ. 122, Μάιος 2004

Βόγλης, Πολυμέρης, «Από τις κάγκες στις κάμερες: ο Εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του πολέμου*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2006

Βόγλης, Πολυμέρης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 47, Δεκέμβριος 2007

Βόγλης, Πολυμέρης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008

Βόγλης, Πολυμέρης, Μπουρνάζος, Στρατής, «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009

Βόγλης, Πολυμέρης, «Οι άμαχοι στο στόχαστρο: Η βία του πολέμου στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '40, στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013

Βούλγαρης, Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002

Γαζή, Έφη, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015

Γενικόν Επιτελείον Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα (Ιούλιος 1944- Δεκέμβριος 1945)*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι, 1973

Γεωργιάδου, Βασιλική, *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965 - 2018*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2019

Γιαννιτσιώτης, Γιάννης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στο Κ. Γιαννακόπουλος - Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010

Γιαννουλόπουλος, Γιώργος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη. Η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*, Πόλις, Αθήνα, 2003

Γουργουρής, Στάθης, *Έθνος-όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, Κριτική, Αθήνα, 2007

Gerolymatos, André, *Κόκκινη Ακρόπολη, μαύρος τρόμος. Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο, 1943-1949*, Κοχλίας, Αθήνα, 2005

Gonsa, Christian, «Αυτοβιογραφικά κείμενα Ελλήνων κομμουνιστών», *Μνήμων*, τ. 17 (1995)

Δεμερτζής, Νίκος, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013,

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, Ζαρίκος, Ιάσωνας, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1917-2017. Η αδιαμφισβήτητη Δημοκρατία. Η*

πρώιμη Μεταπολίτευση (1974-1981) και η μάχη της Ηγεμονίας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2019

Δοξιάδης, Κύρκος, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, τ. 13, 1993

Δρουμπούκη, Άννα-Μαρία, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα, 2014

Ελεφάντης, Άγγελος, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης, Αθήνα, 1991

Ελεφάντης, Άγγελος, «Προσλήψεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου μετά τον εμφύλιο 1946 – 1949», *Ο Πολίτης*, τ. 73, Φεβρουάριος 2000

Εμμανουηλίδης, Μάριος, *Αιρετικές διαδρομές. Ο ελληνικός τροτσκισμός και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2002

Ζαφειροπούλου, Σιμόνη, «Οι Έλληνες της Τασκένδης», στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη* (Πρακτικά ημερίδας – Αθήνα, 13 Δεκεμβρίου 2011), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2017

Ηλιού, Φίλιππος, *Ψηφίδες Ιστορίας και Πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2007

Ιωαννίδης, Μάνος, «Κλαρίτες, οι προελασίτες αντάρτες της Κατοχής», *Αρχειοτάξιο*, τ. 15, Σεπτέμβριος 2013

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Παπαθανασίου, Ιωάννα (επιμ.), *Μεταπολίτευση, σαράντα χρόνια μετά. Από την πτώση της Δικτατορίας στην κρίση της Δημοκρατίας*, Η Αυγή – ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2014

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20όαι. και η καταστροφή τους*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2019

Κασιμέρης, Γιώργος, *Ακραία φαινόμενα διαρκείας. Βία και τρομοκρατία στη Μεταπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2015

Κατσορίδας, Δημήτρης, Λιβιεράτος, Δημήτρης, Παλούκης, Κώστας, *Ο ελληνικός τροτσκισμός. Ένα χρονικό, 1923-1946*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2003

Κατσούδας, Δημήτριος, «Συντηρητισμός και/ή φιλελευθερισμός: Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο Ευάγγελος Αραμπατζής και άλλοι, *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα, 1991

Κλάψης, Αντώνης, «Η προπαγάνδα της δικτατορίας, 1967-1974», στο Σπύρος Βλαχόπουλος, Δημήτρης Καιρίδης, Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019

Κορνέτης, Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα, 2015

Κοταρίδης, Νίκος, «Η ιστορία και η σύγκρουση στο Λόγο της Λαμίας του Άρη Βελουχιώτη», *Τα Ιστορικά*, τ. 23, Δεκέμβριος 1995, σελ.381-406

Κουλούρη, Χριστίνα, Λούκος, Χρήστος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Πορεία, Αθήνα, 2012

Κωστόπουλος, Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2005

Clogg, Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2013*, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2015

Close, David, «Η κληρονομιά», στο David Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996

Λάζου, Βασιλική, *Η επιβολή του κράτους. Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2016

Λαμπροπούλου, Δήμητρα, «Βιβλία χωρίς λάθη» στο σκηνικό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: η εκδοτική εταιρεία *Τα Νέα Βιβλία*, στο Κατερίνα Ζωιτοπούλου - Μαυροκεφαλίδου (επιμ.), *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967)*, Παρασκήνιο, ΔΗΚΙ Βόλου, Αθήνα, 2000

Λιάκος, Αντώνης, «Εισαγωγή: Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2003

Λιάκος, Αντώνης, «Βαλκανική κρίση και εθνικισμός», στο Άγγελος Ελεφάντης, Αντώνης Λιάκος, Αντώνης Μανιτάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, *Ο Ιανός του εθνικισμού και ελληνική βαλκανική πολιτική*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, 2019

Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, 1964-1967*, τ. Ε', Παπαζήσης, Αθήνα, χ.χ.

Λίποβατς, Θάνος, *Η ψυχοπαθολογία του πολιτικού*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003

Λυμπεράτος, Μιχάλης, «Τα Δεκεμβριανά και η ερμηνεία τους», στο Προκόπης Παπαστράτης, Μιχάλης Λυμπεράτος, Λη Σαράφη (επιμ.), *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά. Μία τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα, 2016

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Η Αντίσταση μετά την αντιφασιστική Αντίσταση», *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος*, τ. 7, 16/6/1995

Μπιλάλης, Μήτσος, «Ιο-πολιτική και ιστορική κουλτούρα», στο Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015

Μπιντάκος, Γιώργος, *Ανάλυση των προεκλογικών λόγων των αρχηγών κομμάτων της περιόδου 1974 - 1985, με μεθόδους πολυδιάστατης στατιστικής* (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο), Αθήνα, 2018

Μπουρνάζος, Στρατής, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της Φυλής, ο “διηθητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Το εμφύλιο δράμα*, Πρακτικά Ημερίδας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τον Οκτώβριο του 1996, επιμ. Νίκος Κοταρίδης, Αθήνα, Δοκιμές 1997

Μπουρνάζος, Στρατής, «Το κράτος των εθνοκροφόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009

Badiou, Alain, *Η κομμουνιστική υπόθεση*, Πατάκης, Αθήνα, 2009

Barthes, Roland, *Μυθολογίες. Μάθημα*, Κέδρος, Αθήνα, 1979

Bloch, Marc, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1994

Burke, Peter, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, Μεταίχιμο, Αθήνα, 2008

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Πάνος Κόκκας (1919 – 1974)», στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784 -1974*, τ. Β΄, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (Ι.Ν.Ε.), Αθήνα, 2008

Deleuze, Gilles, Guattari, Félix, *Τι είναι φιλοσοφία;*, Καλέντης, Αθήνα, 2004

Παλούκης, Κώστας, «Η Αριστερή Αντιπολίτευση στο ΚΚΕ κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: αρχαιομαρξιστές και σπαρτακιστές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003

Παναγιωτοπούλου, Μαρία, «Μνήμη και Ιστορία: ιχνηλατώντας τη διατήρηση της μνήμης της κατοχικής βίας στην τοπική ιστορία της Ευρυτανίας», στο Στράτος Δορδανάς, Βασιλική Λάζου, Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Κατοχική βία, 1939-1945: Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*, Δήμος Ν. Σκουφά – Ασίνη, Κομμένο Άρτας – Αθήνα, 2016

Πανταζόπουλος, Ανδρέας, *Για το λαό και το έθνος. Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα, 2001

Πανταζόπουλος, Ανδρέας, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός, 1965-2005. Απορίες και κίνδυνοι μιας μαχητικής συμβίωσης*, Εστία, Αθήνα, 2011

Παπαβλασόπουλος, Ευθύμιος, *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας, 1974-1993* (διδακτορική διατριβή – Νομική Σχολή ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη, 2004

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Η λογική των συγκρούσεων στην ηγεσία του ΚΚΕ, 1945-1948: Από την "καταδίκη" του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση της κληρονομιάς του ΕΛΑΣ», *Τα Ιστορικά*, τ. 23, Δεκέμβριος 1995, σ. 407-420

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 24-25, Ιανουάριος 1996

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας, 1940- 1945», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007

Παπαθανασίου, Ιωάννα (με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου, Αγγελικής Χριστοδούλου), *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχαικές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ – ΓΓΝΓ – ΙΝΕ – ΕΙΕ, Αθήνα, 2008

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Η εσφαλμένη γραμμή του κόμματος», *Αρχειοτάξιο*, τ. 14, 2012

Παπαθεοδώρου, Γιάννης, «Η υπεράσπιση της κοινωνίας (1940-1945). Μια περιδιάβαση στο χώρο της λογοτεχνίας και της μαρτυρίας», *Ο Πολίτης*, τ. 141, Ιούλιος – Αύγουστος 2006,

Πασσερίνι, Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998

Πασχαλούδη, Ελένη, *Η δεκαετία του 1940 στη ρητορική των ελληνικών παρατάξεων: η πολιτική χρήση του παρελθόντος κατά την περίοδο 1950-1967* (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη, 2008-2009

Παυλόπουλος, Αθανάσιος, *Ιστορία του κομμουνισμού εν Ελλάδι*, Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, Αθήναι, 1970

Πετρόπουλος, Γιώργος, «"Βάρκιζα τέλος ζωής μαγική": αναβιώσεις της δεκαετίας του '40 στην Ελλάδα της κρίσης», στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014

Ριζάς, Σωτήρης, «Η προσέγγιση του Άρη Βελουχιώτη από τους αντιπάλους του», στο Κλεομένης Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1998, σ. 205-215

Σεβαστάκης, Νικόλας, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004

Σοφός, Σπύρος, «Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδικτατορική Ελλάδα: προς μια πολιτισμική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2000

Στεφανίδης, Ιωάννης, «... Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", *Μνήμων*, τ. 29, 2008, σ. 199-241

Στριφτόμπολα, Ελένη, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό κοινοβούλιο. Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 "Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944"», στο Αντρέας Ανδρέου, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015

- Συριάτου, Αθηνά, «Η αρένα της μνήμης», *Ο Πολίτης*, τ. 132, Απρίλιος 2005
- Smith, Ole, «Τα απομνημονεύματα και οι αναφορές των Βρετανών συνδέσμων στην Ελλάδα», στο Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989
- Thomson, Alistair, *Αναμνήσεις Ανζακιδών. Ζώντας με το θρύλο*, Κατάρτι, Αθήνα, 2003
- Traverso, Enzo, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου, 1914-1945*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2013
- Traverso, Enzo, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2016
- Φιλοσόφου, Μαρία, *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα: κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις* (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πάτρας), Πάτρα, 2010
- Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ. Α', Παπαζήσης, Αθήνα, 1989
- Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ. Β', Παπαζήσης, Αθήνα, 1995
- Fleischer, H., «Πώς έβλεπε το ΚΚΕ την Αντίσταση», *Αντί*, τ. 18, 3/5/1975
- Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015
- Χανδρινός, Ιάσωνας, «Εθνική Αντίσταση: ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015
- Hobsbawm, Eric, *Ληστές*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2000
- Ψαρράς, Δημήτρης, *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Πόλις, Αθήνα, 2012
- Ψιμούλη, Βάσω, «Η ελεύθερη Ελλάδα», «Η φωνή της αλήθειας». *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, αρχείο 1947-1968*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006

Μαρτυρίες – δοκίμια

- Αβδούλος, Σταύρος, *Γιατί χάθηκε η νίκη. Από τον έλεγχο της εξουσίας στη συντριβή του ΕΑΜικού κινήματος 1941-1945*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1994

Αβέρωφ – Τσοίτσας, Ευάγγελος, «Φωτιά και τσεκούρι!». *Ελλάς, 1946-49 και τα προηγηθέντα*, Εστία, Αθήνα, 2010 [Α΄ ελληνική έκδοση: 1974]

Αναγνωστόπουλος, Ν., *Η Εύβοια υπό Κατοχήν*, τ. Α΄, Αθήνα, 1950

Αντωνάκης, Νικόλαος, *Φως εις το σκότος της Κατοχής*, Αθήνα, 1947

Αντωνόπουλος, Αντώνης, *Μνήμες ενός αντάρτη του ΕΛΑΣ*, Αλφειός, Αθήνα, 1993

Αντωνόπουλος, Κοσμάς, *Εθνική Αντίσταση 1941 – 1945*, Αθήνα, 1964

Αποστόλου, Λευτέρης, *Ο Άρης Βελουχιώτης όπως τον γνώρισα, 1923-1994*, Φιλίστωρ/Παρασκήνιο, Αθήνα, 2003

Αρσενίου, Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τ. Α΄, Έλλα, Λάρισα, 1999

Βαλντέν, Άξελ Σωτήρης (επιμ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η Σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, 1942 - 1945*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017

Βασιλείου, Κώστας, *Άρης Βελουχιώτης*, Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, χ.χ.

Βενετσανόπουλος, Βασίλης, «Το ένοπλο κίνημα του ΕΑΜ. Ορισμένες πλευρές του ΕΛΑΣ», στο *Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Κριτική εκτίμηση του μεγάλου έργου της, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1985

Βαζαίος, Εμμανουήλ, *Τα άγνωστα παρασκήνια της εθνικής αντιστάσεως*, Έκδοσις εφημερίδος της Κορίνθου, Κόρινθος, 1961

Βλάχος, Σπύρος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήνα, 1975

Βραχνιάρης, Χρήστος, *Πορεία μέσα στη νύχτα. Η Θεσσαλία στις φλόγες του Εμφυλίου*, Αλφειός, Αθήνα, 1990

Γαλανόπουλος, Γ.– Ανέστης, *Πολιτικά κείμενα*, Κορυφή, Αθήνα, 1993

Γατόπουλος, Δημήτριος, *Ιστορία της Κατοχής*, Μέλισσα, Αθήνα, 1960

Γεωργίου, Βάσος (επιμ.), *Ιστορία της Αντίστασης, 1940-45*, τ. Α΄, Αυλός, Αθήνα, 1979

Γιαννόγκωνας, Βασίλης, *Γαύδος. Αναμνήσεις εξορίστου*, Δίφρος, Αθήνα, 1973

Γιαννόπουλος, Ευάγγελος, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών – Ιταλών και Βούλγαρων κατακτητών 1941-1944 και η αναγνώρισή της από το Κράτος (Νόμος 1285/1982 του ΠΑΣΟΚ)*, Αθήνα, 1999

Γκανάτσιος, Βασίλης (Χείμαρρος), *Ένας δάσκαλος καπετάνιος καταγράφει και αξιολογεί τη δεκαετία 1940-1950*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 2004

Γκέκας, Κώστας, *Ένας ανταρτάκος απ΄ το Παλιόκαστρο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006

Γκιούσας, Ασημάκης, *Ο Άρης Βελουχιώτης και το ματωμένο Κρίκελλο*, Αθήνα, 1972

Γκονέζος, Βασίλης, *Άρης Βελουχιώτης. Μια μεγάλη και τραγική μορφή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Αυθεντική μαρτυρία για την τελευταία περίοδο της ζωής του*, χ.ε., Αθήνα, 1986

Γκριτζώνας, Κώστας, *Κόκκινοι δραπέτες, 1920-1940*, Γλάρος, Αθήνα, 1985

Γουσίδης, Δημήτρης, *Όπου ζεις δεν πατριζεις, Η νέα προσφυγιά, μια ακόμα ελληνική τραγωδία*, Εξάντας, Αθήνα, 1975

Γρηγοριάδης, Φοίβος, *Το Αντάρτικο ΕΛΑΣ – ΕΔΕΣ – ΕΚΚΑ (5/42)*, 5 τόμοι,, Καμαρινόπουλος, Αθήναι, 1964

Γρηγοριάδης, Σόλων, *Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, 1941-44*, Καπόπουλος, Αθήνα, χ.χ.

Wallace, David, *Βρετανική Πολιτική και Αντιστασιακά Κινήματα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2009

Woodhouse, C. M., *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Εξάντας, Αθήνα, 1976

Woodhouse, Chris, *Something Ventured*, Granada, London, 1982

Woodhouse, C. M., *Ο Αγώνας για την Ελλάδα, 1941-1949*, Τουρίκη, Αθήνα, 2012

Δημάκος, Γερμανός (πάτερ – Ανυπόμονος), *Στο βουνό με τον σταυρό, κοντά στον Άρη*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα, 2004

Δημητρίου, Δημήτρης (Νικηφόρος), *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης*, Αθήνα, 1965

Δημητρίου, Δημήτρης, *Γοργοπόταμος. Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμμελ. Τα φοβερά ντοκουμέντα*, Φυτράκης, Αθήνα, 1975

Ελεφάντης, Άγγελος, *Minima memoria. Η ιστορία του παππού μου*, Πόλις, Αθήνα, 2018 [Α΄ έκδοση: 2001]

Ερενστρώλε, Χανς, *Μεσολαβητής στην Ελλάδα (1944)*, Ariston Books, Lausanne, 2017

Edmonds, Arthur, *With Greek Guerillas*, Putaruru, 1998

Eudes, Dominique, *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949*, Εξάντας, Αθήνα, 1974

Ζαούσης, Αλέξανδρος, *Αναμνήσεις ενός αντιήρωα (1933-1944)*, Εστία, Αθήνα, 1980

Ζαούσης, Αλέξανδρος, *Οι δύο όχθες: 1939-1945. Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2015 (Α΄ δίτομη έκδοση: Παπαζήσης, 1987)

Ζαχαριάς, Κωστής, *Ο αρχικαπετάνιος Άρης Βελουχιώτης και οι Έλληνες αντάρτες*, Δρόμων, Αθήνα, 2012

Ζέρβας, Ναπολέοντας, *Απομνημονεύματα*, Μέτρον, Αθήνα, 2000

- Ζέρβας, Ναπολέοντας, *Ημερολόγιο, 1942-1945*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2013
- Θεοδωρόπουλος, Ευστάθιος, *Έγκλημα και προδοσία του ΚΚΕ*, Αθήναι, 1968
- Ιωαννίδης, Γιάννης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση, 1940-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979
- Καϊμάρας, Γεώργιος, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων Ψαρρού, 1941-1944*, Αθήναι, 1953
- Καλαντζής, Κώστας, *Η Δεκεμβριανή Επανάσταση. Το χρονικό μιας τετραετίας, 1941-1945*, Μ. Γ. Βασιλείου, Αθήνα, 1954
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945*, Εστία, Αθήνα, 2003 [α' έκδοση: Κέδρος, 1977]
- Καράγιωργας, Γιώργος, *Η ΟΠΛΑ χωρίς θρύλο*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1997
- Καραθάνος, Δημήτρης, *Αντίο Καπετάνιε. Μια ζωντανή μαρτυρία για τις τελευταίες στιγμές του Άρη Βελουχιώτη*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996
- Καραμούζης, Γιάννης, *Πατριώτες και προδότες στο Μωρηά*, Η Αθηνά, Τρίπολη, 1950
- Καρκαγιάννης, Αντώνης, *Τρομοκρατία και Αριστερά*, Πόλις, Αθήνα, 2002
- Καρύτσας, Γιάννης, *Ο σφαγιασμός των αρχαιομαρξιστών της περιοχής Αγρινίου από τον ελληνικό σταλινισμό*, Άρδην, Αθήνα, 2013
- Κατσαρός, Στέργιος, *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008
- Καψάλης, Γιάννης, *Ο Άρης Βελουχιώτης και η εποχή του*, τ. Α', Ήβος, Αθήνα, 1997
- Κέδρος, Αντρέας, *Η ελληνική αντίσταση, 1940-44*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976
- Κλάρας, Μπάμπης, *Ο αδερφός μου ο Άρης*, Δωρικός, Αθήνα, 1983
- Κοτζιούλας, Γιώργος, *Όταν ήμουν με τον Άρη. Αναμνήσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1965
- Κουβαράς, Κώστας, *Ο.Σ.Σ. με την Κεντρική του ΕΑΜ. Αμερικανική Μυστική αποστολή Περικλής στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1976
- Κούτρας, Αθανάσιος, *Εθνική Αντίσταση, 1941-1944*, Αθήναι, 1992
- Κουτρούκης, Γεώργιος, *Εν ... ψυχρώ. Κατοχή – Βάρκιζα – Εμφύλιος*, Καπόπουλος, Αθήνα, 1996
- Κουτσούκαλης, Αλέκος, *Το χρονικό μιας τραγωδίας, 1945-1949*, Το Βήμα, Αθήνα, 2011
- Κριμπάς, Γρηγόρης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μεσσηνία και τους γύρω νομούς*, ιδιωτική έκδοση, 2006

Κύρου, Άδωνις, *Χρονικόν 1940-1944. Εθνική Αντίσταση και μειοδοσία, νύχτα συμφοράς*, τ. Β', 1982

Λαγδάς, Πάνος (επιμ.), *Άρης Βελουχιώτης. Ο πρώτος του αγώνα*, τ. Α' - Β', Κυψέλη, Αθήνα, 1964-1965

Λογοθετόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ιδού η αλήθεια*, Αθήναι, 1948

Μάγερ, Χέρμαν Φρανκ, *Η αναζήτηση. Ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα 1941-1944*, Καλέντης, Αθήνα, 1995

Μάγερ, Χέρμαν Φρανκ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα, 2003

Μαλτέζος, Γεράσιμος (Τζουμερκιώτης), *ΕΑΜ – ΕΛΑΣ. Αναμνήσεις και ζητήματα στρατηγικής και τακτικής*, Βόλος, 1987

Μανθούλης, Ροβήρος, *Το ημερολόγιο του Εμφύλιου Διχασμού, 1900-1974. Ξένες επεμβάσεις, δικτατορίες, πόλεμοι και εμφύλιοι πόλεμοι*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2006

Μαρίνος, Θέμης, *Αποστολή Harling – 1942. Η επιχείρηση του Γοργοποτάμου*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1994

Μαρίνος, Θέμης, *Ο εφιάλτης της Εθνικής Αντίστασης, Προσωπικές μαρτυρίες 1941-1944*, 2 τόμοι, Παπαζήσης, Αθήνα, 2003

Μελετζής, Σπύρος, *Με τους αντάρτες στα βουνά*, 1976

Μίσσιος, Κώστας, *Ένας Μυριβήλης αλλιώς*, Εντελέχεια, Μυτιλήνη, 2008

Μοσχάτος, Θέμης, *Η σύσκεψη των καπεταναίων στη Λαμία*, Γλάρος, Αθήνα 1985

Μουτούσης, Νικόλαος, *Και διηγώντας τα να κλαις. Έξη μήνες αιχμάλωτος του Άρη Βελουχιώτη. Οι θηριωδίες των σύγχρονων ιεροεξεταστών*, Αθήναι, 1959

Μπέκιος, Γεωργούλας, *Η λαϊκή εξουσία στην ελεύθερη Ελλάδα*, 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979

Μπέκιος, Σπύρος, *Σελίδες από την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1976

Μπέκιος, Σπύρος (Λάμπρος), *Η πικρή γεύση της αλήθειας. Έρευνα των αγώνων της Αντίστασης, 1941-44*, Δωρικός, Αθήνα, 1994

Μπενετάτος, Διονύσης, *Το χρονικό της Κατοχής*, χ.ε., Αθήναι, 1965

Μπίρκας, Κώστας, *Η εποποιία της Εθνικής Αντίστασης, 1941-1944*, Άκμων, Αθήνα, 1960.

Μπόκοτας, Ρίζος, *Έτσι χάθηκε ο Άρης*, Κόδρος, Αθήνα, 1976

Μπόκοτας, Ρίζος, *Ποιος κρύβει το κεφάλι του Άρη Βελουχιώτη*, Γλάρος, Αθήνα, 1984

- Μυριβήλης, Στράτης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*. Με την επιμέλεια της Λαϊκής Βιβλιοθήκης, Τυπογραφεία Σημαία, Καλαμάτα, 1948
- Μυριβήλης, Στράτης, *Απ' την Ελλάδα. Ταξιδιωτικά*, Εστία, Αθήναι, 1949
- Μυριδάκης, Μιχάλης, *Οι αγώνες της φυλής*, Αθήναι, 1948
- Μυριδάκης, Μιχάλης, *Αγώνες της φυλής. Η Εθνική Αντίσταση, ΕΔΕΣ – ΕΟΕΑ, 1941-1944*, 2 τόμοι, Σιδέρης, Αθήνα, 1976-1977
- Μυριδάκης, Μιχάλης, *Η επιχείρηση του Γοργοποτάμου και το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ*, Αθήναι, 1983
- Myers, E. C. W., *Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975
- Byford – Jones, W., *The Greek Trilogy (Resistance - Liberation - revolution)*, Hutchinson, London, 1945
- Νικόλης, Δημήτρης, *Ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους. Η Εθνική Αντίσταση και η μεταδεκεμβριανή Ελλάδα (1941-1982)*, τ. Ε-ΣΤ, Αθήνα, 1983
- Παπαπαγιαννόπουλος, Τάκης, *5/42 – Ψαρρός: Ματωμένος θρύλος*, Αθήνα, 1981
- Παπαδάκης, Βαγγέλης (Λευτεριάς), *Από Την Κοζαρέ στα βουνά Της Ρούμελης. Εθνική Αντίσταση, 1940-1945. Η προσωπική μου μαρτυρία*, Θυμέλη, Αθήνα, 1999
- Παπαδόπουλος – Μεστούσης, Νικόλας, *Άρης Βελουχιώτης, Κώστας Ξηρομερίτης*, Αθήναι, 1967 (Α' έκδοση: 1952)
- Παπαϊωάννου, Αχιλλέας, *Η διαθήκη του Νίκου Ζαχαριάδη*, Γλάρος, Αθήνα, 1986
- Παπαθανασίου, Τρύφων, *Η μαύρη βίβλος των εγκλημάτων του ΕΑΜ*, Αθήναι, 1946
- Παπακόγκος, Κωστής, *Καπετάν Άρης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1975
- Παπακόγκος, Κωστής, *Γράμματα για τον Άρη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976
- Παπακόγκος, Κωστής, Κοταρίδης, Νίκος, *Ο Άρης στη Λαμία*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2006
- Παπακωνσταντίνου, Θεοφύλακτος, *Ανατομία της Επαναστάσεως, χ.ε.*, Αθήναι, 1952
- Παπακωνσταντίνου, Μιχάλης, *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967). Η Ένωση Κέντρου στην εξουσία*, τόμ. Α', Προσκήνιο, Αθήνα, 1997
- Παρτσαλίδης, Μήτσος, *Διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978
- Πατατζής, Σωτήρης, *Ματωμένα χρόνια. Χρονικά και διηγήματα της Αντίστασης*, Εστία, Αθήνα, 1997 (Α' έκδοση: Γιαννίκος, 1965)
- Πεντεδέκας, Κώστας, *Η συμμετοχή μου στην εαμική Εθνική Αντίσταση 1941-1945*, Εντός, Αθήνα, 2014

- Πεντζόπουλος, Θ., *Τραγική πορεία, 1941-1950*, Αθήναι, 1953
- Πετρόπουλος, Ηλίας, *Πτώματα, πτώματα, πτώματα ...*, Νεφέλη, Αθήνα, 1990
- Ηλίας Πετρόπουλος, *Ο κουραδοκόφτης*, Νεφέλη, Αθήνα, 2003
- Πετσόπουλος, Γιάννης, *Τα πραγματικά αίτια της διαγραφής μου από το ΚΚΕ*, Αθήνα, 1946
- Πριόβολος, Γιάννης, *Μια αλυσίδα μνήμες. Αχαΐα και Βόρεια Πελοπόννησος*, Αλφειός, Αθήνα, 2007
- Πριόβολος, Γιάννης, *Μόνιμοι αξιωματικοί στον Ε.Λ.Α.Σ. οικειοθελώς ή εξ ανάγκης. Νότια και κεντρική Ελλάδα: Μνήμες και αρχειακά τεκμήρια*, Αλφειός, Αθήνα, 2009
- Πυρομάγλου, Κομνηνός, *Απάντησις εις το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ. Από πρακτικά του Λιβάνου*, 1944
- Πυρομάγλου, Κομνηνός, *Ο Δούρειος Ίππος. Η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την Κατοχή, Δωδώνη*, Αθήνα, 1978
- Ράλλης, Γεώργιος (επιμ.), *Ο Ιωάννης Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήναι, 1947
- Ραφαηλίδης, Βασίλης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους, 1830-1974*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1993
- Ραφαηλίδης, Βασίλης, *Η μεγάλη περιπέτεια του μαρξισμού*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1999
- Ραχιώτης, Χρήστος, *Κατοχή. Ρούμελη-Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, 1983
- Ρούσος, Πέτρος, *Η μεγάλη πενταετία, τ. Α΄*, Αθήνα, 1976
- Σαραντόπουλος, Κώστας, *Βαλτέτσι 1944. Μαρτυρία*, Αρμός, Αθήνα, 2003
- Σαράφης, Στέφανος, *Ο ΕΛΑΣ, Τα Νέα Βιβλία*, Αθήνα, 1946 (β΄ έκδοση: Επικαιρότητα, 1979)
- Σαράφης, Στέφανος, *Ιστορικές Αναμνήσεις*, Μέλισσα, Αθήναι, 1952
- Σαράφης, Στέφανος, *Μετά τη Βάρκιζα*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1979
- Σαράφη, Μάριον, *Ο στρατηγός Σαράφης όπως τον γνώρισα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1990
- Σεβαστάκης, Αλέξης, *Καπετάν Μπουκουβάλας. Το αντάρτικο ιππικό της Θεσσαλίας*, Κανελλόπουλος, Αθήνα, 1991
- Σκλάβος, Λ., *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα, 1943-49*, Εργατική Πάλη, Αθήνα, χ.χ.
- Σταυριανός, Λευτέρης, *Από τη δημοκρατία στη λαοκρατία*, Κάλβος, Αθήνα, 1975
- Σταυριανός, Λευτέρης, *Η Ελλάδα σε Επαναστατική Περίοδο, Σαράντα Χρόνια Αγώνες*, Κάλβος, Αθήνα, 1977
- Σταυρογιαννόπουλος, Βασίλειος, *Πικρές αναμνήσεις περιόδου 1941-1944*, Αθήναι, 1974

- Στίνας, Άγις, *EAM – ΕΛΑΣ – ΟΠΛΑ*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2016
- Στρογγύλης, Απόστολος, *Η πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας*, Φυτράκης, Αθήνα, 1988
- Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως, 1941-1944*, Αναγέννηση, Αθήναι, 1962
- Συλλογικό, *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, 1940-1945. Δοκίμιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981
- Συλλογικό, *Σύντομη Ιστορία του ΚΚΕ. Σχέδιο, 1918-1949*, Μέρος Α΄, Έκδοση της Κ.Ε. του ΚΚΕ, Αθήνα, 1988
- Συλλογικό, *Σελίδες από την εαμική Εθνική Αντίσταση*, Κίνηση Αντιστασιακών Εκπαιδευτικών, Αθήνα, 1992
- Συλλογικό, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, 1918-1949*, τ. Α΄, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1995
- Συλλογικό, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων, 1941-1945. Ιστορικές μαρτυρίες*, Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων, Αθήνα, 2001
- Συλλογικό, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, 1939-1949*, τ. Β΄1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2018
- Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Εκ Του Παραπετάσματος, *Βίβλος της εθνοπροδοσίας*, Αθήναι, 1961
- Σχινάς, Γιάννης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μεσσηνία, χ.ε.*, Αθήνα, 1984
- Τζάθας, Ηρακλής, *Τα ανθρώπινα*, Κάκτος, Αθήνα, 1996
- Τσαγκάρης, Λουκάς, *Μια ζωή, ένας αγώνας*, Λαμία, 1985
- Τσολάκογλου, Γεώργιος, *Απομνημονεύματα*, Ακρόπολις, Αθήναι 1959
- Jordan, William, *EAM. Η αλήθεια για το ελληνικό δράμα*, Έκδοση Εθνικής Φλόγας, Αθήναι, 1947
- Φαράκος, Γρηγόρης, *Άρης Βελουχιώτης. Το χαμένο αρχείο – Άγνωστα κείμενα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998
- Φούντας Γιάννης, *Αναρχικό λεξικό. Εγκυκλοπαιδικό – Ιστορικό. Μια περιπλάνηση στα σπλάχνα, στις παρυφές και στα νεφελώματα του Ελευθεριακού Σύμπαντος*, Α΄ τόμος, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα, 2014
- Χάμσον, Ντένις, *Με τους Έλληνες στο Γοργοπόταμο*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, χ.χ.
- Χαριτόπουλος, Διονύσης, *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, 2 τόμοι, Εξάντας, Αθήνα, 1997-2001
- Χαριτόπουλος, Διονύσης, *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, Τόπος, Αθήνα, 2009
- Χατζηπαναγιώτης, Γιάννης (Θωμάς), *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, Δωρικός, Αθήνα, 1976

Χατζής, Θανάσης, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε. Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας '41-'45*, Δωρικός, Αθήνα, 1983

Χονδροκούκης, Δημήτριος, *Γκρεμίζω τον θρύλο του Άρη Βελουχιώτη*, Ισοκράτης, Αθήνα, 1982

Χότζα, Ενβέρ, *Δυο φίλοι λαοί. Από το πολιτικό ημερολόγιο και άλλα ντοκουμέντα, 1941-1984*, Ινστιτούτο Μαρξιστικών – Λενινιστικών Μελετών της Κ.Ε. του Κ.Ε.Α., Τίρανα, 1985

Χουλιάρας, Γιώργος (Περικλής), *«Ο δρόμος είναι άσωτος...». ΕΛΑΣ, Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία, 1941-1958*, Οϊωνός, Λαμία, 2006

Χούτας, Στυλιανός, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων, 1941-45*, Αθήνα, 1961

Ταινίες – ντοκιμαντέρ – τηλεοπτικές εκπομπές

«Νέος Παρθενώνας» (σκηνοθεσία: Ομάδα των 4, 1975)

«Μαρτυρίες» (σκηνοθεσία: Νίκος Καβουκίδης, 1975)

«Άρης Βελουχιώτης. Το δίλημμα» (σκηνοθεσία Φώτος Λαμπρινός, 1981)

«Μονόγραμμα» (ΕΡΤ, 14/12/1982)

«Το χρονικό της Εθνικής Αντίστασης» (ΕΡΤ, 1987, επεισόδιο 18) – ιστορική έρευνα: Χάγκεν Φλάισερ, Οντέτ Βαρόν

«Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα» (ΕΡΤ, 8/11/2007)

«Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα» (ΕΡΤ, 3/5/2007)

«6» (ΣΚΑΙ, 13/5/2016)

Διαδικτυακές πηγές:

<https://sarantakos.wordpress.com>

<https://left.gr>

<https://www.ert.gr/arxeio-afierwmata/i-anagnorisi-tis-ethnikis-antistasis-23-avgoustou-1982/>

<https://www.marxists.org/ellinika/archive/velouhiotis/1944/10/22.htm>

<http://istoriakatoxis.blogspot.com>

<https://www.alterthess.gr/content/taxidi-sto-hrono-tis-allis-aristeras-v-meros-trotskismos>

<https://xyzcontagion.wordpress.com/2011/08/23/synthima-eam-elas-meligalas/>